

“HISTORIJSKI POGLEDI” 9

Izdavač:

Centar za istraživanje moderne i savremene
historije Tuzla

Za izdavača:

Prof. dr. Izet Šabotić

Redakcija:

Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić,
prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić
Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily
Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr.
Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović, prof.
dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Adnan Velagić,
prof. dr. Denis Bećirović, prof. dr. Redžep Škrijelj,
doc. dr. Filip Škiljan, doc. dr. Sibel Akova, prof. dr.
Zećir Ramčilović, doc. dr. Šefko Sulejmanović

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr. Sead Selimović

Urednik:

Prof. dr. Izet Šabotić

Sekretar Redakcije:

Mr. Jasmin Jajčević

Lektor:

Hatidža Fetahagić, prof.

Korektor:

Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:

Mr. Adnan Tinjić

Dizajn korica:

Mr. Adnan Tinjić

Štampa:

“OFF-SET” d.o.o Tuzla

Za štampariju:

Sadika Murić

Tiraž:

150 primjeraka

Časopis izlazi dvaput godišnje

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu
glavnog i odgovornog urednika
(sead.selimovic20@gmail.com;
cimoshis@gmail.com)

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom
časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije,
nego su isključivo autora.

“HISTORICAL VIEWS” 9

Publisher:

Center for Research of Modern and Contemporary
history Tuzla

For Publisher:

Prof. dr. Izet Šabotić

Editorial board:

Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić,
prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić
Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily
Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr.
Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović, prof.
dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Adnan Velagić,
prof. dr. Denis Bećirović, prof. dr. Redžep Škrijelj,
doc. dr. Filip Škiljan, doc. dr. Sibel Akova, prof.
dr. Zećir Ramčilović, doc. dr. Šefko Sulejmanović

Editor-in-chief:

Prof. dr. Sead Selimović

Editor:

Prof. dr. Izet Šabotić

Secretary of the Editorial board:

Mr. Jasmin Jajčević

Lector:

Hatidža Fetahagić, prof.

Proof Reader:

Mr. Jasmin Jajčević

English Translation:

Mr. Adnan Tinjić

Design cover:

Mr. Adnan Tinjić

Printed by:

“OFF-SET” d.o.o Tuzla

For printing office:

Sadika Murić

Edition:

150 copies

The journal is published twice a year

All manuscripts are to be sent to the
editor-in-chief e-mail address
(sead.selimovic20@gmail.com;
cimoshis@gmail.com)

The views expressed in papers published in this
journal are not at the same time the views of the
Editorial board, they are exclusively the author.

UDK/UDC 94

ISSN 2637-1502 (Print)

pogledi.cimoshis.org

ISSN 2712-0651 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9>

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I
SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND
CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

HISTORIJSKI POGLEDI

HISTORICAL VIEWS

9

HISTORIJSKI POGLEDI/HISTORICAL VIEWS
GOD. V, BR. 9/VOL. V, NO. 9, 1-447, TUZLA 2023.

SADRŽAJ // CONTENTS

PREDGOVOR.....9

FOREWORD.....11

I ČLANCI // ARTICLES

Prof. dr. Alija SULJIĆ, Kadefa MUHIĆ, Salko NUKIĆ, Dahmo ALIĆ
Bošnjačke familije naselja Sulice u 19. stoljeću // Sulice Settlement Bosniak Families in 19th Century.....17

Mr. Sc. Zoltán BOLEK
Bosniaks in the 1921 Uprising in West Hungary // Bošnjaci u ustanku 1921. u zapadnoj Mađarskoj.....56

Petro M. CHERNEGA, Andriy P. CHERNEHA, Natalia V. BARANOVA, Ihor O. MOKHNATYUK, Nataliia O. OBLOVATSKA
The First Famine in Ukraine was organized by the Communist Regime of Russia in 1921-1923: To the 100th Anniversary of the Victims of the Tragedy // Prvu glad u Ukrajini organizovao je Komunistički režim Rusije 1921-1923: Na 100. godišnjicu žrtava tragedije.....69

Tatyana DIMITROVA, PhD, Slavi DIMITROV, PhD
Political Leadership and Preservation of National Priorities (on the example of General Primo de Rivera) // Političko liderstvo i očuvanje nacionalnih prioriteta (na primjeru Generala Primo de Rivera).....93

Dr. Safet BANDŽOVIĆ
Slovinci u Antifašističkoj borbi u Bosni i Hercegovini i izgradnji federativnih osnova Jugoslavije (1941-1945) // Slovenians in the Anti-Fascist Struggle in Bosnia and Herzegovina and Building the Federal Foundations of Yugoslavia (1941-1945).....113

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Promjena vlasništva vakufa na području Gornjeg Rahića u socijalističkom periodu (1945-1990) // Change of Ownership of the Waqf in the area of Gornji Rahic in the Socialist period (1945-1990).....163

- Salim Kadri KERIMI
I seljavanje Turaka iz Jugoslavije u Tursku: 70. godina od "Džentlenskog sporazuma" // The Emigration of the Turks from Yugoslavia in Türkiye: 70th year of the "Gentlemen's Agreement"184
- Prof. Ass. Dr. Kosovar BASHA
The Education of Albanians in Yugoslavia after the Second World War until 1974. // Obrazovanje Albanaca u Jugoslaviji poslije Drugog svjetskog rata do 1974.....205
- Labinot HAJDARI, PhD
From Propaganda to Public Diplomacy: Did Exchange Programs bring down The Cold War? // Od propagande do javne diplomatije: Jesu li programi razmjene srušili Hladni rat?225
- Mr. Admir LISICA
Refleksije političkog organiziranja Bošnjaka Bosne i Hercegovine na Bošnjake Sandžaka i dijaspora 1990-1991. // Reflections of the Political Organization of the Bosniaks of Bosnia and Herzegovina on the Bosniaks of Sanjak and the Diaspora 1990-1991.....242
- Dr. sc. Mesud ŠADINLIJA
Od Teritorijalne odbrane do Armije - Formiranje Oružanih snaga u svjetlu odluka Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine // From the Territorial Defence Forces to the Army of the Republic – The formation of the Armed Forces in light of the Decisions of the Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina.....258
- Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
Socijalno-statusni položaj braniteljki Armije Republike Bosne i Hercegovine // Social-Status Position of Women Veterans Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina271
- Dr. sc. Sabina SUBAŠIĆ GALIJATOVIĆ
Procesuiranje ratnih zločina pred nacionalnim sudovima u regionu - Između međunarodnih obaveza i real politike // Processing War Crimes in front of National Courts in the Region - Between International Obligations and Real Politics291

Dr. sc. Zilha MASTALIĆ KOŠUTA
Snajpersko djelovanje u Sarajevu u periodu opsade 1992-1995. // Sniper Action in Sarajevo during the Siege Period 1992-1995..... 312

Dr. Merisa KAROVIĆ-BABIĆ
Zločin na Tuzlanskoj kapiji: Historijske činjenice, reakcije i negiranje odgovornosti // Crime at the Gate of Tuzla: Historical Facts, Reactions and Disclaimer Liability..... 343

Prof. Ass. Samet DALIPI
Political and Security dimensions on Settling Kosovo-North Macedonian Border Demarcation // Političke i bezbjednosne dimenzije u rješavanju Kosovsko-Sjevernomakedonske demarkacije granice..... 369

Dr. Sead BANDŽOVIĆ
Ropstvo u Antičkom Rimu// Slavery in Ancient Rome..... 391

II PRIKAZI // REVIEWS

Prof. dr. Adis ZILIĆ
Enes Dedić, Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina (1402-1459), Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijske monografije, knj. 23, Sarajevo 2021, 481 str..... 413

Prof. dr. Zećir RAMČILOVIĆ
Salim Kadri Kerimi, Sudbinata na organizacijata Judžel – Sudskiot proces protiv Judželdžiite (Sudbina organizacije Judžel – Sudski proces protiv Judželdžija), Adeksam, Gostivar 2022, 370 str..... 419

III IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Izvyještaj sa Naučnog projekta “HISTORIJSKI POGLEDI 2022”, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla, 18. i 19. novembar 2022. godine // Conference Report from Scientific project “HISTORICAL VIEWS 2022”, Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla, Tuzla, November 18 and 19, 2022..... 425

Doc. dr. Mirsad ARNAUTALIĆ

Izveštaj sa Naučno-stručne konferencije “Islamska kultura i tradicija u Orašju od sredine 19. stoljeća do danas”, Međzlis islamske zajednice Orašje, Institut za društvena i religijska istraživanje Tuzla, Muftijstvo tuzlansko, Orašje, 7. 12. 2022. godine // Conference Report from the Scientific and Professional Conference “Islamic Culture and Tradition in Orasje from the Middle of the 19th Century to the Present”, Majlis of the Islamic Community of Orašje, Institute for Social and Religious Research Tuzla, Muftijstvo Tuzla, Orasje, 7/12/2022.....432

POPIS PUBLIKACIJA // LIST OF PUBLICATIONS.....439

UPUTE SARADNICIMA // INSTRUCTION FOR AUTHORS.....441

PREDGOVOR

Deveti po redu broj časopisa *Historijski pogledi*, kao i prethodni, sadrži zanimljive radove koji tretiraju raznovrsnu historijsku tematiku, koja se odnosi na opću, nacionalnu i lokalnu historiju i demografiju. Pored autora iz Bosne i Hercegovine, u ovom broju časopisa svoje priloge objavili su autori iz nekoliko europskih država: Bugarske, Poljske, Ukrajine, Mađarske, Makedonije i Kosova. Radovi pored dominantno historijskih, sadrže zanimljive demografske, geneološke, antropološke i druge sadržaje. Isti su nastali na bogatoj historiografskoj osnovi sadržanoj u historijskim izvorima prvoga reda i brojnoj i raznovrsnoj referentnoj literaturi.

Prva i najvažnija tematska cjelina časopisa *Članci*, počinje zanimljivim istraživačkim radom, koji se odnosi na porijeklo stanovnika mjesta Sulice u općini Srebrenica. Osim geneološko-rodoslovne tematike, u istom su dati zanimljivi historijski podaci koji daju širi historijski osvrt na ovo mjesto, te tretiraju porijeklo i život stanovništva istog, počev od sredine 19. pa do kraja 20. stoljeća. Brojni podaci po prvi puta se prezentuju naučnoj javnosti. Nove i zanimljive podatke nam donosi i rad vezan za učešće Bošnjaka u ustanku iz 1921. godine u zapadnoj Mađarskoj, kao i rad koji tretira djelovanje ruskog komunističkog režima na području Ukrajine u periodu od 1921. do 1923. godine. Zanimljiva historijska tematika odnosi se i na prilike u Španjolskoj nakon Prvog svjetskog rata, a veže se za očuvanje nacionalnog prioriteta na primjeru liderstva generala Primo de Rivera. Pregledan i tematski zaokružen osvrt dat je u radu koji tretira pitanje uloge Slovenaca u antifašističkoj borbi u Bosni i Hercegovini i izgradnji federativnih osnova Jugoslavije u vrijeme Drugog svjetskog rata. Na historijskim izvorima prvoga reda zanovan je rad vezan za promjenu vlasništva vakufa u jednoj lokalnoj sredini u Bosni i Hercegovini u vrijeme socijalizma (1945-1990). Sa dosta novih i zanimljivih podataka dat je osvrt na „Džentlmenski sporazum“ iz 1953. godine, koji se odnosi na iseljavanje Turaka i drugog muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u Republiku Tursku u vremenu socijalizma. Za ovaj period vezan je i rad o obrazovnom Albanaca u Jugoslaviji od 1945. do Ustava iz 1974. godine. Zanimljiv sadržaj vezan je za novu istraživačku temu, koja tretira važno historijsko pitanje koje se odnosi na uticaj propagande i diplomatije na Hladni rat.

Jedan čitav serijal radova tretira noviji period bosanskohercegovačke prošlosti. U tom pogledu, važan historijski sadržaj vezan je za pitanje refleksije političkog organiziranja Bošnjaka u Bosni i Hercegovini na Bošnjake Sandžaka i dijasporu u 1990-1991. godini. O okolnostima u kojim je nastajala Armije Republike Bosne i Hercegovine u 1992. godini u posebnom radu doneseno je dosta zanimljivih i novih informacija, koje nam pomažu boljem razumijevanju ratnih i ukupnih prilika u Bosni i Hercegovini u navedenom vremenu. Rad *Socijalno-statusni položaji braniteljki Armije Republike Bosne i Hercegovine*, je rijedak historiografski sadržaj na naznačenu tematiku. Isti nam donosi važne

podatke koji potvrđuju ulogu braniteljki, pripadnica Armije Republike Bosne i Hercegovine u njenoj odbrani. Temeljita i zanimljiva analiza predočena je u radu koji tretira procesuiranje ratnih zločina pred nacionalnim sudovima u regionu, a u kontekstu međunarodnih obaveza i provođenja real politike. Kroz detaljnu analizu brojnih sudskih preusda, te drugih pravosudnih dokumenata, ukazano je na sudsku praksu sudova u regionu po pitanju procesuiranja i provođenja ratnih zločina. Ratna tematika 90-ih godina 20. stoljeća, tretira važno pitanje koje se odnosi na snajpersko djelovanje u Sarajevu od 1992. do 1995. godine. U radu je kroz donesene brojne validne historijske činjenice, ukazano na posljedičnost snajperskog djelovanja po građane Sarajeva. Na navedenu ratnu tematiku nadovezuje se iznimno vrijedan rad koji tretira zločin počinjen na Tuzlanskoj kapiji počinjen 25. maja 1995. godine. Kao i u predhodnim radovima i u ovom radu su donesene relevantne historijske činjenice te predočene detaljne analize vezane za sam događaj, njegovu posljedičnost kao i sudski ishod vezan za ovaj zločin.

U ovom broju časopisa prezentovani su i drugi sadržaji koji se odnose na raznovrsnu i zanimljivu historijsku tematiku. Potrebno je istaći, da se u tematskom pogledu, najveći broj radova odnosi na nova historijska pitanja, koja su sa historiografskog aspekta važna i zanimljiva te su zasnovana na bogatoj historiografskoj osnovi.

U devetom broju časopisa *Historijski pogledi*, u zasebnoj rubrici *Prikazi*, predstavljene su dvije zanimljive historijske publikacije, koje tretiraju zanimljivu historijsku tematiku, koja se odnosi na važna pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine i šireg okruženja. Pored toga, časopis je tekstualno osnažen i sa dva izvještaja. Jedan, koji se odnosi na realizaciju naučnog projekta Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla „Historijski pogledi 2022“, a drugi je vezan za organizaciju naučno-stručne konferencije *Islamska kultura i tradicija u Orašju od sredine 19. stoljeća do danas*, održane u organizaciji Instituta za društvena i religijska istraživanja Tuzla, Medžlis islamske zajednice Orašje, te Muftijstva tuzlanskog.

Kao Redakcija, iskazujemo zadovoljstvo, da su i u ovom devetom broju časopisa *Historijski pogledi*, objavljeni zanimljivi historijski saržaji, koji se odnose na važnu i aktualnu historijsku tematiku. U najvećem broju prezentovanih radova radi se o novim historijskim pitanjima, utemeljenim na bogatoj historiografskoj osnovi i temeljitim i sistematičnim historijskim istraživanjima. To je doprinijelo, da deveti broj časopisa *Historijski pogledi* bude na zavidnoj naučno-historijskoj razinu. U tim nastojanjima, poseban doprinos svojim profesionalnom odnosu dali su autori radova, redakcija i recenzenti te im se ovom prilikom i zahvaljujemo.

Uredništvo

FOREWORD

The ninth issue of the journal *Historical Views*, like the previous one, contains interesting articles that treat a variety of historical topics, related to general, national and local history and demography. In addition to authors from Bosnia and Herzegovina, authors from several European countries published their articles in this issue of the journal: Bulgaria, Poland, Ukraine, Hungary, Macedonia and Kosovo. The works, in addition to being predominantly historical, contain interesting demographic, genealogical, anthropological and other contents. They were created on a rich historiographic basis contained in historical sources of the first order and numerous and diverse reference literature.

The first and most important thematic unit of the journal *Articles* begins with an interesting research paper, which refers to the origin of the inhabitants of the town of Sulica in the municipality of Srebrenica. In addition to genealogical and genealogical topics, it also contains interesting historical data that give a broader historical overview of this place, and treat the origin and life of its population, starting from the middle of the 19th century until the end of the 20th century. Numerous data are being presented to the scientific public for the first time. The work related to the participation of Bosniaks in the uprising of 1921 in western Hungary, as well as the work dealing with the actions of the Russian communist regime in the territory of Ukraine in the period from 1921 to 1923, also bring us new and interesting data. An interesting historical topic also relates to the situation in Spain after the First World War, and is related to the preservation of national priority, based on the example of the leadership of General Primo de Rivera. A comprehensive and thematically rounded review is given in the paper that deals with the question of the role of Slovenes in the anti-fascist struggle in Bosnia and Herzegovina and the construction of the federal foundations of Yugoslavia during the Second World War. Based on historical sources of the first order, the work related to the change of ownership of the waqf in a local community in Bosnia and Herzegovina during the time of socialism (1945-1990) was called. With a lot of new and interesting data, a review is given of the "Gentlemanly Agreement" from 1953, which refers to the emigration of Turks and other Muslim population from Yugoslavia to the Republic of Turkey during the socialist era. The work on the education of Albanians in Yugoslavia from 1945 to the Constitution of 1974 is also related to this period. Interesting content is related to a new research topic, which deals with an important historical question related to the influence of propaganda and diplomacy on the Cold War.

An entire series of works deals with the recent period of Bosnia and Herzegovina's past. In this respect, an important historical content is related to the question of the reflection of the political organization of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina on the Bosniaks of Sandžak and the diaspora in 1990-1991.

year. About the circumstances in which the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina was created in 1992, a lot of interesting and new information was brought in a special paper, which helps us to better understand the war and general conditions in Bosnia and Herzegovina at that time. The work *Social-status positions of female veterans of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina* is a rare historiographical content on the indicated topic. It brings us important data that confirm the role of female veterans, members of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina in its defense. A thorough and interesting analysis is presented in a paper that deals with the prosecution of war crimes before national courts in the region, in the context of international obligations and the implementation of real politics. Through a detailed analysis of numerous court rulings and other judicial documents, the judicial practice of the courts in the region regarding the prosecution and implementation of war crimes was pointed out. The war theme of the 90s of the 20th century treats an important issue related to *Sniper activity in Sarajevo from 1992 to 1995*. In the paper, through numerous valid historical facts, the consequences of sniper activity on the citizens of Sarajevo were pointed out. The aforementioned war theme is followed by an extremely valuable work that treats the crime committed at the Tuzla Gate on May 25, 1995. As in previous works, relevant historical facts and detailed analyzes related to the event itself, its consequences as well as the judicial outcome related to this crime were presented in this work.

In this issue of the journal, other contents related to various and interesting historical topics are presented. It is necessary to point out that, in the thematic aspect, the largest number of papers refer to new historical issues, which are important and interesting from the historiographical aspect and are based on a rich historiographical basis.

In the ninth issue of the journal *Historical Views*, in a separate section *Reviews*, two interesting historical publications are presented, which treat interesting historical topics, which relate to important issues from the past of Bosnia and Herzegovina and the wider environment. In addition, the journal is textually strengthened with two reports. One, which refers to the realization of the scientific project of the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla "Historical Views 2022", and the other is related to the organization of the scientific-professional conference *Islamic culture and tradition in Orašje from the middle of the 19th century to the present*, held in the organization Institute for Social and Religious Research Tuzla, Majlis of the Islamic Community of Orasje, and the Mufti of Tuzla.

As the Editorial Board, we express our satisfaction that in this ninth issue of the journal *Historical Views*, interesting historical essays have been published, which relate to important and current historical topics. Most of the papers presented deal with new historical questions, based on a rich historiographical basis and thorough and systematic historical research. This contributed to the ninth issue of the journal *Historical Views* being at an

enviable scientific-historical level. In these efforts, the authors, editors and reviewers made a special contribution to their professional relationship, and we would like to thank them on this occasion.

Editorial Board

I

ČLANKI // ARTICLES

Prof. dr. Alija SULJIĆ

Univerzitet u Tuzli

E-mail: alija.suljic@untz.ba

Kadefa MUHIĆ, penzionerka

Salko NUKIĆ

Turistička organizacija Srebrenice

Dahmo ALIĆ, penzioner

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:314:314.6-054(497.6 Sulice)"18" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.17>

**BOŠNJAČKE FAMILIJE NASELJA SULICE
U 19. STOLJEĆU**

Apstrakt: *Proces nastanka i razvoja savremenih bošnjačkih familija naselja Sulice moguće je, na osnovu dostupnih historijskih izvora, pratiti tek u 19. stoljeću. Kao glavni izvori podataka poslužili su popis muškog stanovništva Kaze Srebrenica 1850/51. godine, te prvi upisi vlasnika u zemljišne knjige Kotara Srebrenica 1894. godine. Upoređivanjem podataka iz navedenih izvora, kao i popisa stanovništva 1991. godine, bilo je moguće utvrditi kontinuitet naseljavanja i razvoja familija Sulica u ovom dijelu općine Srebrenica. Popisom Suličana 1850/51. godine pominju se prezimena: Behramović, Bejan, Bejanović, Haskić, Hodžić, Huremović, Kandžetović, Kumović, Smajić, Spahić i Šulić. Prvim upisima u zemljišne knjige 1894. godine za katastarsku općinu Sulice, navodi se veći broj prezimena, a najčešća su: Abdurahmanović (Hadžihafizbegović), Ademović, Aljkanović, Avdić, Bajramović, Beganović, Begić, Begović, Bektić, Burić, Bumbulović, Čivić (Rešić), Delić, Dudić, Džananović, Džanić, Džinović, Efendić, Fočak, Fržina, Gurda, Gurdić, Halilbašić, Hasanović, Hasić, Haskić, Hodžić, Huseinović, Husić, Ibišević, Ibrahimović, Idrizović, Imširović, Jahić (Kadrić), Junuzagić, Kadrić, Kajmaković, Kovačević, Kuleša, Lemeš, Lolić, Mahmutović, Mandžić, Mašić, Mehić, Mehmedović, Mehmedović (Silajdžić), Mehanović, Meholjić (Mehanović), Mešić, Mostarac (Dženetić), Muhić (Mujić), Musić, Mustafić, Nuhanović, Nukić, Nukić (Begović), Okanović, Omerović, Osmanović (Kavazović), Osmanović (Selimović), Palalić, Pašagić, Pinjić (Čikarić), Pitarević, Prijepoljac, Ramić, Rustanbegović, Salihović, Selmanagić, Selimović, Siručić (Salihović), Smajlović, Suljić, Sumbulović, Šarvan, Šečić, Šehić, Šolić (Šulić), Špijodić, Tanković, Tepić, Ustić, Uzunović, Vranjkovina, Zildžić, Zimić, Zulo (Agičević).*

U ovom radu istraživane su samo one familije koje su živjele u naselju Sulice u drugoj polovini 19. stoljeća. To su sljedeće familije: Abdurahmanovići (Hadžihafizbegović), Alići, Aljkanovići, Avdići, Bajramovići (Behramović), Begovići, Bejani, Bejanovići, Bektići, Burići, Džinovići, Haskići, Hodžići, Huseinovići, Imširovići, Kadrići, Kandžetovići, Kuleša, Mehanovići (Kandžetović), Mujkići, Musići, Mustafići (Dervanović), Mustafići (Spahić), Nuhanovići, Nukići, Osmanovići (Selimović), Pejmanovići, Sahadžići, Selimovići (Huremović), Selimovići (Kumović), Smajlovići, Suljići (Smajić), Šarvani, Šolići i Špijodići.

Većina muških članova koji su popisani 1850/51. godine u naselju Sulice imala je potomke, bilo muške ili ženske, koji su nastavili njihovu familijarnu, odnosno genetsku lozu, te tako sačuvali porodično i genetsko naslijeđe. Neke familije, kao na primjer, Alići, Abdurahmanovići, Haskići, Kadrići, Kandžetovići, Mehanovići, Nuhanovići, Selimovići, itd., bile su brojnije od drugih, bilo zbog većeg prirodnog priraštaja ili zbog manje emigracije izvan naselja Sulice. Istina, nije bilo moguće istražiti uticaj migracija na ukupan rast stanovništva Sulica, jer to nije bilo dio zvanične politike, kako osmanskog tako i austrougarskog carstva. Naprotiv, austrougarska monarhija pokušala je umanjiti razmjere iseljavanja muslimana iz Bosne i Hercegovine, u periodu 1879-1918. godine, jer joj to nije išlo u korist, s obzirom na preuzete obaveze koje je prihvatila tokom berlinskog kongresa 1878. godine.

Važno je napomenuti da je većina muških članova porodica naselja Sulice, koji su popisani 1850/51. godine, uzela porodično (familijarno) ime (prezime) krajem 19. stoljeća ili početkom 20. stoljeća, jer je to bilo obavezno tokom austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, a tokom osmanskog carstva to nije bilo obavezno. Fenomen formiranja porodičnih imena (prezimen) za šire područje regije Osat nije posebno istraživano, pa ni u ovom radu, jer je tema ovog rada bila da se istraži proces formiranja pojedinih porodica u naselju Sulice u drugoj polovini devetnaestog stoljeća. Na osnovu tog procesa moguće je uočiti da je većina porodica, koje imaju zajedničkog pretka, zadržala zajedničko familijarno ime odnosno prezime.

Ključne riječi: *Bošnjacke familije, porodice, domaćinstva, naselje Sulice, Srebrenica, kaza, kotar, osmanski popisi, popis muškaraca, zemljišne knjige.*

SULICE SETTLEMENT BOSNIAK FAMILIES IN 19TH CENTURY

Abstract: *The process of the settlement Sulice modern Bosniak families origin and development is possible to observe, based on the available historical sources, only in 19th century. The main data sources were the male population census of Kaza Srebrenica from 1850/51, and the first entries of owners in land registers of Srebrenica district in 1894. By comparing the data from the sources*

above, as well as from the population census of 1991, it was possible to establish continuity of settlement and development of Sulice families in this part of Srebrenica municipality. In the Sulice population census from 1850/51 the following last names are mentioned: Behramović, Bejan, Bejanović, Haskić, Hodžić, Huremović, Kandžetović, Kumović, Smajić, Spahić and Šulić. By the first entries in land registers of 1894 for the cadastral municipality of Sulice a large number of last names is stated, the most common of which are: Abdurahmanović (Hadžihafizbegović), Ademović, Aljkanović, Avdić, Bajramović, Beganović, Begić, Begović, Bektić, Burić, Bumbulović, Čivić (Rešić), Delić, Dudić, Džananović, Džanić, Džinović, Efendić, Fočak, Fržina, Gurda, Gurdić, Halilbašić, Hasanović, Hasić, Haskić, Hodžić, Huseinović, Husić, Ibišević, Ibrahimović, Idrizović, Imširović, Jahić (Kadrić), Junuzagić, Kadrić, Kajmaković, Kovačević, Kuleša, Lemeš, Lolić, Mahmutović, Mandžić, Mašić, Mehić, Mehmedović, Mehmedović (Silajdžić), Mehanović, Meholjić (Mehanović), Mešić, Mostarac (Dženetić), Muhić (Mujić), Musić, Mustafić, Nuhanović, Nukić, Nukić (Begović), Okanović, Omerović, Osmanović (Kavazović), Osmanović (Selimović), Palalić, Pašagić, Pinjić (Čikarić), Pitarević, Prijepoljac, Ramić, Rustanbegović, Salihović, Selmanagić, Selimović, Siručić (Salihović), Smajlović, Suljić, Sumbulović, Šarvan, Šečić, Šehić, Šolić (Šulić), Špijodić, Tanković, Tepić, Ustić, Uzunović, Vranjkovina, Zildžić, Zimić, Zulo (Agičević).

Only those families who lived in the Sulice settlement in the second half of the 19th century have been researched in this paper. Those are the following families: Abdurahmanovićs (Hadžihafizbegović), Alićs, Aljkanovićs, Avdićs, Bajramovićs (Behramović), Begovićs, Bejans, Bejanovićs, Bektićs, Burićs, Džinovićs, Haskićs, Hodžićs, Huseinovićs, Imširovićs, Kadrićs, Kandžetovićs, Kulešas, Mehanovićs (Kandžetović), Mujkićs, Musićs, Mustafićs (Dervanović), Mustafićs (Spahić), Nuhanovićs, Nukićs, Osmanovićs (Selimović), Pejmanovićs, Sahadžićs, Selimovićs (Huremović), Selimovićs (Kumović), Smajlovićs, Suljićs (Smajić), Šarvans, Šolićs and Špijodićs.

Most male members who had been listed in 1850/51 census in the Sulice settlement had their descendants, either male or female, who continued their family, i.e. genetic lineage, thus preserving their family and genetic heritage. Some families, such as Alićs, Abdurahmanovićs, Haskićs, Kadrićs, Kandžetovićs, Mehanovićs, Nuhanovićs, Selimovićs, etc. were more numerous than others, due to either greater natural increase or less emigration outside the Sulice settlement. However, it was not possible to research the impact of migration on the overall Sulice population growth because it was not a part of the official policy of neither Ottoman nor Austro-Hungarian Empire. On the contrary, the Austro-Hungarian Monarchy made an effort to minimize the extent of Muslim emigration from Bosnia and Herzegovina in the period from 1879 to 1918 because this did not work in its favour considering the commitments it had made during the Berlin Congress in 1878.

It is important to note that most male members of the Sulice settlement families, who had been listed in 1850/51 census, took their family name (last name) at the end of the 19th century or at the beginning of the 20th century because it was mandatory during the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina, while during the Ottoman Empire rule it was not. The phenomenon of formation of family names (last names) for the wider area of the Osat region was not specifically researched, thus not in this paper either, because the topic of this paper has been to research the process of formation of the individual families in the Sulice settlement in the second half of the 19th century. Based on this this process it is possible to notice that most families, who have a common ancestor, kept their common family name, i.e. last name.

Key terms: *Bosniak families, families, settlement Sulice, Srebrenica, District, census, census of Adult male's, cadastral district.*

Uvod

Formiranje i razvoj bošnjačkih familija tokom 19. stoljeća na području današnje općine Srebrenica (ranije kaza i kotar) bio je uvjetovan nizom društveno-historijskih i političko-geografskih faktora, s jedne strane, te općim antropogeografskim „zakonitostima“ razvoja određene populacije na nekom području, s druge strane. Ukoliko posmatramo familije kao grupu bližih srodnika, zasnovanu na rodbinsko-tazbinskim vezama i odnosima, onda je uticaj općih društveno-ekonomskih i „geohistorijskih“¹ faktora minimalan, a presudan je uticaj „geokulturnih“² faktora. Jer se brak u prošlosti, pa i danas, uglavnom, sklapao između pripadnika koji dijele (imaju) mnoga zajednička društveno-ekonomska i kulturno-antropološka obilježja. Dakle, teži se što homogenijoj bračnoj zajednici. Glavni cilj ovog rada je istražiti proces formiranja bošnjačkih familija naselja Sulice tokom 19. stoljeća što će biti osnova, preduvjet, njihovog razvoja koji se odvijao do kraja 20. stoljeća. Zbog toga se nismo bavili složenim društveno-ekonomskim i socioekonomskim prilikama koje su, bez sumnje, uticale na nastanak, razvoj i veličinu porodica (familija) naselja Sulice.

Proučavanje nastanka i formiranja familija naselja Sulice tokom druge polovine 19. stoljeća temeljilo se na dva glavna izvora podataka; popisom muškog stanovništva Kaze Srebrenica 1850/51. godine, te prvim upisima vlasnika u zemljišne (gruntovne) knjige Kotara Srebrenica 1894. godine. Djelimično smo koristili i informacije preživjelih potomaka Suličana kako bi smo pojasnili, neke, rodbinsko-tazbinske odnose koji se ne mogu razumjeti iz korištenih historijski izvora. Odabrani period proučavanja nastanka i razvoja familija naselja Sulice, ne znači da se familije nisu i ranije formirale, razvijale,

¹ Misli se kompleksan društveno-historijski razvoj stanovništva u geografskom okruženju.

² Misli se na etničke, vjerske, kulturne, socijalne, običajne i druga društveno-ekonomska obilježja određene populacije u određenom geoprostoru (geografskom okruženju).

selile, odumirale, itd., već znači da smo imali mogućnost taj proces istražiti na osnovu zvaničnih i relevantnih historijskih izvora, odnosno statističkih podataka. Bez obzira na određene manjkavosti Popisa stanovništva iz 1850/51. godine, ipak je to nezaobilazan izvor podataka za proučavanje formiranja i razvoja savremenih bošnjačkih familija bosanskog ejaleta, u ovom primjeru područja općine Srebrenica. Problem predstavlja i to što većina porodica popisanih 1850/51. godine nije imala zajedničko porodično ime, odnosno prezime, a ako su ga i imale, u većini slučajeva isto je promijenjeno krajem 19. stoljeća. Nešto manji problem je bio kod ličnih imena odnosno nadimaka.

Mišljenja smo da ovim radom nije zatvorena ili okončana faza istraživanja familija naselja Sulice, naprotiv, smatramo da je ovo skromni početak za neka nova i studioznija istraživanja ove problematike. Pogotovo, jer ima još izvora podataka iz osmanskog i austrougarskog perioda vlasti u Bosni i Hercegovini, a koje nije bilo moguće koristiti, iz objektivnih razloga.

U zadnjih desetak godina sve je više radova u kojima se istražuju naselja i familije područja općine Srebrenica, a većina tih radova objavljena je u naučnim časopisima „Monumenta Srebrenica; istraživanja, dokumenti, svjedočanstva. Srebrenica kroz vjekove“ i „Baština Sjeveroistočne Bosne“, koje izdaje „JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona“, u Tuzli. Autori i koautori ovih radova, većinom, su mr. sc. Rusmir Djedović, dr. sc. Adib Dozić, mr. sc. Sead Jahić i mr Kemal Nurkić.

Na kraju, zahvaljujemo se svima Suličanima, širom Bosne i svijeta, koji su nam dali korisne informacije na temu ovog istraživanja, a posebno gospođi Nesibi Husić, rođenoj Alić.

Geografski položaj

Ruralno naselje Sulice je smješteno u jugoistočnom dijelu općine Srebrenica, na udaljenosti oko 25 kilometara od gradskog naselja Srebrenica. Topografski je situirano u gornjem i srednjem, odnosno desnom dijelu sliva Topličke rijeke, a dijelovi naselja (mahale, zaseoci) smješteni su na istočnim i južnim padinama izdužene planinske kose (povijarac) Vijenac, između 500 i 700 metara nadmorske visine. Oblik naselja prilagođen je orografiji terena, odnosno naselje je izduženo u pravcu sjever-jug.³ Naselje je razbijenog tipa, a činili su ga sljedeći zaseoci: Knezovi, Miličevići, Poljak, Stop, Sulice i Šarvani.⁴ Površina katastarske općine Sulice iznosi oko 6,7 km², a od te površine 77,2% je privatno vlasništvo. Poljoprivredno zemljište čini 56,0%, a obradivo 46,3% od ukupne

³ Alija Suljić, *Srebrenica – antropogeografija općine*. Autor, Tuzla 2022, 760. (dalje: A. Suljić, *Srebrenica*).

⁴ *Sistematski spisak naseljenih mjesta Bosne i Hercegovine 1991. godine*, RZS BiH, Sarajevo, 1991. Pored zvanično navedenih mahala mještani su izdvajali i sljedeće mahale naselja Sulice: Jelah, Čair, Gaj, Mahala, Nuhanovići, Palacevina, Pobrđe, Podvoda, Voljevaca i Zobišta.

površine katastarske općine.⁵ Opća gustina naseljenosti u 1991. godini iznosila je 106,3 stan./km², što je znatno više od prosječne gustine naseljenosti općine Srebrenica.⁶ Na osnovu materijalnih dokaza, stećaka⁷, možemo konstatirati da je područje ovog naselja bilo naseljeno u srednjem vijeku.

Popisi stanovništva 1850, 1879, 1885. i 1895. godine

*Popis osoba muškog spola 1850/51. godine.*⁸ U današnje naselje Sulice uključena su tadašnja samostalna naselja: Knezovi, Miličevići, Stanpolje (Poljak) i Sulice. U navedenim samostalnim naseljima, a danas mahalama naselja Sulice, ukupno je popisano 36 kuća (domaćinstava) u kojima je živjelo ukupno 129 osoba muškog⁹ spola, prosječne starosti 23,6. godina (*tabela 1*). Broj kuća (domaćinstava) i muških osoba po zaseocima 1850. godine: Knezovi (3 kuće s ukupno 9 osoba), Miličevići (5 kuća s ukupno 15 osoba), Poljak (12 kuća s ukupno 47 osoba) i Sulice (16 kuća s ukupno 58 osoba muškog spola). Dakle, ukupno je bilo oko 260 osoba oba spola.¹⁰

*Popis stanovništva 1879. godine.*¹¹ Prema rezultatima ovog popisa stanovništva, iz vremena Austrougarske monarhije, u naselju Sulice prisutan je bio 221 stanovnik (110 osoba muškog i 111 osoba ženskog spola). Svi stanovnici bili su Bošnjaci. U naselju je bilo 36 kuća, s 52 stana, a po jednoj kući, odnosno stanu živjela je 6,1, odnosno 4,3 osobe.¹²

*Popis stanovništva 1885. godine.*¹³ U međupopisnom periodu 1879.-1885. godine stanovništvo Sulica poraslo je za 28,5%. Prisutna su bila 284

⁵ „FAO“ projekat, općina Srebrenica, 2004.

⁶ A. Suljić, *Srebrenica*, 760.

⁷ U selu Sulice nalaze se dvije srednjovjekovne nekropole sa stećcima. Na lokalitetu Kamenje nalazi se nekropola sa 21 stećkom (15 sanduka i 6 sljemenjaka) a na lokalitetu Vitez nalazi se nekropola sa 6 stećaka (sljemenjaka). U zaseoku Poljak, lokalitet Gaj, nalazi se nekropola sa 44 stećka (3 ploče, 12 sanduka i 29 sljemenjaka). U zaseoku Stop, lokalitet Kosa, nalazi se nekropola sa 13 stećaka, u obliku sanduka. Š. Bešliagić, *Stećci. Kataloško - topografski pregled*, Sarajevo 1971, 238.

⁸ Statistički podaci popisa muškog bošnjačkog stanovništva Kaze Srebrenica 1850/51. godine objavljeni su, kao tabelarni prilog, u studiji, autora Alije Suljića, pod nazivom: „Srebrenica – antropogeografija općine“, autorsko izdanje, Tuzla, 2022, u „Tabeli: 1850A“, pod nazivom: „Popis muških članova bošnjačkih domaćinstava 1850/51. godine - za područje današnje općine Srebrenica (izvor: BOA, NFS_d 05951, Arhiv Republike Turske, Istanbul). Prijevod mr. Kemal Nurkić“, na stranicama od 944 do 1003. Napomena: Podaci popisa 1850. godine, za naselje Sulice, prikazani su u navedenoj tabeli od 989 do 991 stranice.

⁹ Vojna obaveza muškaraca, muslimana, u osmanskom carstvu, trajala je između 14 i 40 godina starosti.

¹⁰ A. Suljić, *Srebrenica*, 760.

¹¹ Izvor podataka: *Glavni pregled političkog razdieljenja Bosne i Hercegovine 1879*, Sarajevo 1879, 95.

¹² A. Suljić, *Srebrenica*, 760.

¹³ Izvor podataka: *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*, Sarajevo 1886, 154-155.

stanovnika (144 osobe muškog i 140 osoba ženskog spola). Bošnjaka je bilo 277, a pripadnika grkoistočne hereze bilo je 7 osoba. U naselju je bila 51 kuća u kojoj je živjelo, prosječno 5,6 osoba, odnosno 50 stanova u kojima je živjelo, prosječno 5,7 osoba. Struktura stanovništva prema bračnosti bila je sljedeća: 152 osobe nisu bile u braku, 117 osoba bilo je u braku, a obudovjelo je 15 osoba. U socio-ekonomskom pogledu struktura stanovništva Sulica bila je sljedeća: zemljoposjednici – 2 osobe, zemljoradnici – 32 osobe, kmetovi – 40 osoba, trgovci i obrtnici – 7 osoba, pomoćni radnici (nadničari i sluge) – 6 radnika i izdržavano stanovništvo (žene i djeca) - 197 osoba.¹⁴

*Popis stanovništva 1895. godine.*¹⁵ Ukupni broj stanovnika naselja Sulice smanjio se za 8,8% tokom međupopisnog razdoblja 1885.-1895. godine. Prisutno je bilo 259 stanovnika (134 osobe muškog i 125 osoba ženskog spola). Bile su 252 osobe islamske i 7 osoba pravoslavne konfesije. U naselju je bilo 66 kuća (59 nastanjenih i 7 nenastanjenih) kao i 64 domaćinstva (stanara) koja su brojala, prosječno, 4,0 člana. U socio-ekonomskom pogledu struktura stanovništva Sulica bila je sljedeća: zemljoposjednici – 2 domaćinstva s ukupno 13 članova, slobodni seljaci – 29 domaćinstava s ukupno 134 člana, kmetovi – 6 domaćinstava s ukupno 21 članom, slobodni seljaci (ujedno i kmetovi) – 22 domaćinstva s ukupno 90 članova te jedna osoba iz reda ostalog stanovništva koje privređuje iz poljoprivrede.¹⁶

Tabela 1. *Popis Bošnjaka (muškaraca) 1850/51. godine u naselju Sulice.*¹⁷

Naselje (mahala)	Redni broj domaćinstva (kuće) i članova		Prezime 1850. (“–“ nema prezimena 1850.)	Ime oca	Ime	Godina rođenja	Odnos prema domaćinu (rodbinski i socijalni)	Rastvisina	Opis face
	domaćinstvo	članovi							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Miličević	1.	1.	Šulić	Mustafa	Ibrahim	1820	domaćin	visok	žutih brkova
Miličević	1.	2.	Šulić	Mustafa	Abdulah	1825	njegov brat		
Miličević	1.	3.	Šulić	Mustafa	Abdulgani	1829	njegov brat		
Miličević	1.	4.	Šulić	Mustafa	Ferhat	1827	njegov brat		
Miličević	2.	1.	–	Ibrahim	Mustafa	1819	domaćin	visok	smeđih brkova

¹⁴ A. Suljić, *Srebrenica*, 761.

¹⁵ Izvor podataka: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*, Sarajevo 1896, 354-355.

¹⁶ A. Suljić, *Srebrenica*, 761.

¹⁷ *BOA NFS_d 05951*. Istanbul. Napomena: za dodatno pojašnjenje vidjeti fusnotu broj 6.

Tabela 1. *Popis Bošnjaka (muškaraca) 1850/51. godine u naselju Sulice.*¹⁷

Naselje (mahal a)	Redni broj domaćinstva (kuće) i članova		Prezime 1850. ("–" nema prezimena 1850.)	Ime oca	Ime	Godina rođenja	Odnos prema domaćinu (rodbinski i socijalni)	Rastvisina	Opis face
	domaćinstvo	članovi							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Miličević	2.	2.	–	Mustafa	Mustafa	1844	njegov sin		
Miličević	2.	3.	–	Mustafa	Alija	1849	njegov sin		
Miličević	3.	1.	–	Husein	Salih	1787	domaćin	visok	sijedih brkova
Miličević	3.	2.	–	Ibrahim	Omer	1844	njegov bratić		
Miličević	3.	3.	–	Džano	Hasan	1831	njegov hizmećar		
Miličević	4.	1.	–	Mustafa	Derviš	1810	domaćin	srednji	crne brade
Miličević	4.	2.	–	Derviš	Husein	1844	njegov sin		
Miličević	5.	1.	–	Abdul-Kerim	Alija	1820	domaćin	nizak	smedih brkova
Miličević	5.	2.	–	Alija	Šerif	1845	njegov sin		
Miličević	5.	3.	–	Alija	Hasan	1849	njegov sin		
Stanpolje	1.	1.	Smajić	Mustafa	Zejnli	1805	domaćin	visok	smedih brkova
Stanpolje	1.	2.	Smajić	Zejnli	Hamid	1836	njegov sin		
Stanpolje	1.	3.	Smajić	Zejnli	Ibrahim	1843	njegov sin		
Stanpolje	2.	1.	–	Malija	Osman	1811	domaćin	visok	crnih brkova
Stanpolje	2.	2.	–	Malija	Ibiš	1820	njegov brat		
Stanpolje	2.	3.	–	Malija	Mustafa	1827	njegov brat		
Stanpolje	2.	4.	–	Ibiš	Malija	1846	njegov bratić		
Stanpolje	2.	5.	–	Ibiš	Alija	1848	njegov bratić		
Stanpolje	3.	1.	–	Ismail	Ismail	1820	domaćin	visok	crnih brkova
Stanpolje	3.	2.	–	Ismail	Hasan	1841	njegov sin		
Stanpolje	3.	3.	–	Ismail	Alija	1827	njegov brat		
Stanpolje	3.	4.	–	Alija	Ibrahim	1848	njegov bratić		
Stanpolje	4.	1.	Smajić	Mustafa	Sulejman	1818	domaćin	srednji	crnih brkova

Tabela 1. *Popis Bošnjaka (muškaraca) 1850/51. godine u naselju Sulice.*¹⁷

Naselje (mahala)	Redni broj domaćinstva (kuće) i članova		Prezime 1850. ("–" nema prezime 1850.)	Ime oca	Ime	Godina rođenja	Odnos prema domaćinu (rodbinski i socijalni)	Rast- visina	Opis face
	domaćinstvo	članovi							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Stanpolje	4.	2.	Smajić	Sulejman	Mehmed	1833	njegov sin		
Stanpolje	4.	3.	Smajić	Sulejman	Salih	1835	njegov sin		
Stanpolje	4.	4.	Smajić	Sulejman	Sejfulah	1844	njegov sin		
Stanpolje	4.	5.	Smajić	Sulejman	Abdija	1848	njegov sin		
Stanpolje	5.	1.	–	Rustem	Hasan	1775	domaćin	srednji	bijele brade
Stanpolje	5.	2.	–	Hasan	Mujčin	1815	njegov sin		
Stanpolje	5.	3.	–	Mujčin	Ibrahim	1847	njegov unuk		
Stanpolje	6.	1.	–	Jašar	Bekto	1792	domaćin	srednji	žute brade
Stanpolje	6.	2.	–	Bekto	Osman	1827	njegov sin		
Stanpolje	6.	3.	–	Bekto	Hasan	1830	njegov sin		
Stanpolje	6.	4.	–	Bekto	Salih	1837	njegov sin		
Stanpolje	7.	1.	–	Mustafa	Alija	1805	domaćin	visok	crnih brkova
Stanpolje	7.	2.	–	Mustafa	Muharem	1821	njegov brat		
Stanpolje	7.	3.	–	Mustafa	Ahmed	1823	njegov brat		
Stanpolje	8.	1.	Behramović	Abdija	Omer	1831	domaćin	visok	svijetlih brkova
Stanpolje	8.	2.	Behramović	Abdija	Hasan	1834	njegov brat		
Stanpolje	9.	1.	Smajić	Ramazan	Malaga	1797	domaćin	srednji	smedih brkova
Stanpolje	9.	2.	Smajić	Malaga	Mustafa	1827	njegov sin		
Stanpolje	9.	3.	Smajić	Malaga	Rustem	1830	njegov sin		
Stanpolje	10.	1.	–	Ismail	Ramo	1815	domaćin	srednji	žutih brkova
Stanpolje	10.	2.	–	Ramo	Mustafa	1849	njegov sin		
Stanpolje	11.	1.	–	Jašar	Mustafa	1811	domaćin	visok	

Tabela 1. *Popis Bošnjaka (muškaraca) 1850/51. godine u naselju Sulice.*¹⁷

Naselje (mahala)	Redni broj domaćinstva (kuće) i članova		Prezime 1850. ("–" nema prezime 1850.)	Ime oca	Ime	Godina rođenja	Odnos prema domaćinu (rodbinski i socijalni)	Rast- visina	Opis face
	domaćinstvo	članovi							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Stanpolje	11.	2.	–	Mustafa	Alija	1832	njegov sin		
Stanpolje	11.	3.	–	Mustafa	Salih	1835	njegov sin		
Stanpolje	11.	4.	–	Mustafa	Abdija	1843	njegov sin		
Stanpolje	11.	5.	–	Mustafa	Ismail	1847	njegov sin		
Stanpolje	11.	6.	–	Mustafa	Ibrahim	1849	njegov sin		
Stanpolje	11.	7.	–	Alija	Mustafa	1830	njegov bratić		
Stanpolje	12.	1.	–	Mehmed	Imšir	1790	domaćin	srednji	sijedih brkova
Stanpolje	12.	2.	–	Imšir	Mehmed	1822	njegov sin		
Stanpolje	12.	3.	–	Imšir	Šaban	1843	njegov sin		
Stanpolje	12.	4.	–	Imšir	Hasan	1845	njegov sin		
Stanpolje	12.	5.	–	Imšir	Nuko	1849	njegov sin		
Stanpolje	12.	6.	–	Ibrahim	Memiš	1821	njegov hizmećar		
Sulice	1.	1.	–	Mujčin	Memiš	1815	domaćin	visok	smedih brkova
Sulice	1.	2.	–	Memiš	Ibrahim	1845	njegov sin		
Sulice	1.	3.	–	Mujčin	Osman	1817	njegov brat		
Sulice	1.	4.	–	Osman	Redžo	1847	njegov bratić		
Sulice	1.	5.	–	Mujčin	Derviš	1826	njegov brat		
Sulice	1.	6.	–	Derviš	Mustafa	1849	njegov bratić		
Sulice	2.	1.	Hodžić	Mustafa	Mujčin	1815	domaćin	srednji	žutih brkova
Sulice	2.	2.	Hodžić	Mujčin	Ismail	1830	njegov sin		
Sulice	3.	1.	–	Abdija	Mustafa	1808	domaćin	srednji	smede brade
Sulice	3.	2.	–	Jahja	Ibrahim	1765	njegov punac		
Sulice	4.	1.	Haskić	Hasan	Salih	1787	domaćin	srednji	sijedih brkova
Sulice	4.	2.	Haskić	Salih	Omer	1821	njegov sin		

Tabela 1. *Popis Bošnjaka (muškaraca) 1850/51. godine u naselju Sulice.*¹⁷

Naselje (mahala)	Redni broj domaćinstva (kuće) i članova		Prezime 1850. ("–" nema prezime 1850.)	Ime oca	Ime	Godina rođenja	Odnos prema domaćinu (rodbinski i socijalni)	Rast- visina	Opis face
	domaćinstvo	članovi							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Sulice	4.	3.	Haskić	Omer	Jusuf	1847	njegov unuk		
Sulice	4.	4.	Haskić	Omer	Mustafa	1849	njegov unuk		
Sulice	4.	5.	Haskić	Imšir	Mahmud	1828	njegov bratić		
Sulice	4.	6.	Haskić	Imšir	Alija	1838	njegov bratić		
Sulice	4.	7.	Haskić	Imšir	Bilal	1843	njegov bratić		
Sulice	5.	1.	–	Behram	Halil	1755	domaćin	srednji	bijele brade
Sulice	5.	2.	–	Halil	Mustafa	1817	njegov sin		
Sulice	6.	1.	Kandžetović	Abdija	Ismail	1809	domaćin	srednji	smedih brkova
Sulice	6.	2.	Kandžetović	Ismail	Alija	1832	njegov sin		
Sulice	6.	3.	Kandžetović	Ismail	Ismail	1842	njegov sin		
Sulice	6.	4.	Kandžetović	Ismail	Šaban	1849	njegov sin		
Sulice	7.	1.	Kandžetović	Abdija	Mehmed	1800	domaćin	srednji	crnih brkova
Sulice	7.	2.	Kandžetović	Mehmed	Abdija	1834	njegov sin		
Sulice	7.	3.	Kandžetović	Mehmed	Memiš	1843	njegov sin		
Sulice	7.	4.	Kandžetović	Mehmed	Hasan	1849	njegov sin		
Sulice	8.	1.	Kandžetović	Hasan	Omer	1795	domaćin	srednji	smedih brkova
Sulice	8.	2.	Kandžetović	Hasan	Osman	1815	njegov brat		
Sulice	9.	1.	Huremović	Selim	Osman	1787	domaćin	srednji	sijedih brkova

Tabela 1. *Popis Bošnjaka (muškaraca) 1850/51. godine u naselju Sulice.*¹⁷

Naselje (mahala)	Redni broj domaćinstva (kuće) i članova		Prezime 1850. ("–" nema prezime 1850.)	Ime oca	Ime	Godina rođenja	Odnos prema domaćinu (rodbinski i socijalni)	Rast- visina	Opis face
	domaćinstvo	članovi							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Sulice	9.	2.	Huremović	Osman	Mahmud	1847	njegov sin		
Sulice	9.	3.	Huremović	Osman	Mehmed	1849	njegov sin		
Sulice	10.	1.	Kumović	Selim	Fejzo	1805	domaćin	srednji	sijedih brkova
Sulice	10.	2.	Kumović	Fejzo	Salih	1838	njegov sin		
Sulice	10.	3.	Kumović	Fejzo	Mustafa	1845	njegov sin		
Sulice	11.	1.	Kumović	Selim	Sulejman	1810	domaćin	srednji	smedih brkova
Sulice	11.	2.	Kumović	Sulejman	Ibrahim	1832	njegov sin		
Sulice	11.	3.	Kumović	Sulejman	Ahmed	1849	njegov sin		
Sulice	12.	1.	Spahić	Osman	Mustafa	1770	domaćin	srednji	bijele brade
Sulice	12.	2.	Spahić	Osman	Alija	1795	njegov brat		
Sulice	12.	3.	Spahić	Mustafa	Osman	1825	njegov sin		
Sulice	12.	4.	Spahić	Mustafa	Abdija	1834	njegov sin		
Sulice	12.	5.	Spahić	Alija	Bego	1836	njegov bratić		
Sulice	12.	6.	Spahić	Alija	Ibrahim	1842	njegov bratić		
Sulice	13.	1.	Bejan	Ahmed	Halil	1787	domaćin	srednji	sijede brade
Sulice	13.	2.	Bejan	Halil	Hasan	1815	njegov sin		
Sulice	13.	3.	Bejan	Halil	Ramo	1822	njegov sin		
Sulice	13.	4.	Bejan	Halil	Mehmed	1843	njegov sin		
Sulice	14.	1.	Bejanović	Mustafa	Bešir	1800	domaćin	srednji	žutih brkova
Sulice	14.	2.	Bejanović	Bešir	Ibrahim	1840	njegov sin		
Sulice	14.	3.	Bejanović	Bešir	Memiš	1845	njegov sin		
Sulice	14.	4.	Bejanović	Bešir	Husein	1848	njegov sin		
Sulice	15.	1.	–	Hasan	Mustafa	1808	domaćin	srednji	crnih brkova
Sulice	15.	2.	–	Mustafa	Mustafa	1833	njegov sin	srednji	

Tabela 1. *Popis Bošnjaka (muškaraca) 1850/51. godine u naselju Sulice.*¹⁷

Naselje (mahala)	Redni broj domaćinstva (kuće) i članova		Prezime 1850. ("—" nema prezime 1850.)	Ime oca	Ime	Godina rođenja	Odnos prema domaćinu (rodbinski i socijalni)	Rast- visina	Opis face
	dom aćin stvo	čla n- ovi							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Sulice	15.	3.	—	Mustafa	Ibrahim	1846	njegov sin		
Sulice	15.	4.	—	Mustafa	Hasan	1848	njegov sin		
Sulice	16.	1.	—	Abdulah	Husein	1815	domaćin	sred- nji	crnih brkova
Sulice	16.	2.	—	Husein	Mahmud	1837	njegov sin		
Knez- ovi	1.	1.	—	Omer	Mustafa	1795	domaćin	sred- nji	sijedih brkova
Knez- ovi	1.	2.	—	Mustafa	Arif	1825	njegov sin		
Knez- ovi	2.	1.	—	Salih	Mustafa	1795	domaćin	sred- nji	žutih brkova
Knez- ovi	2.	2.	—	Mustafa	Abdija	1835	njegov sin		
Knez- ovi	3.	1.	—	Osman	Hasan	1805	domaćin	sred- nji	smedih brkova
Knez- ovi	3.	2.	—	Hasan	Adem	1836	njegov sin		
Knez- ovi	3.	3.	—	Hasan	Mustafa	1839	njegov sin		
Knez- ovi	3.	4.	—	Hasan	Mehmed	1843	njegov sin		
Knez- ovi	3.	5.	—	Hasan	Sejfo	1847	njegov sin		

Familije naselja Sulice u drugoj polovini 19. stoljeća

Pod pojmom familija podrazumijevamo porodice i pojedince koji imaju zajedničko prezime bez obzira da li među njima ima, ili nema, krvnog srodstva.¹⁸ U seoskim naseljima koja nisu bila izložena značajnijim imigracijama zajedničko prezime podrazumijeva, uglavnom, i krvno srodstvo, tj. zajedničko porijeklo.¹⁹ Bošnjačka imena (prezimana) imaju, uglavnom, orijentalnu imensku osnovu uz česti sufiks *ović* ili *ić*. Istina, ima i imena (prezimana) koja imaju slavensku, ilirsku, germansku, romansku ili neku drugu imensku osnovu.²⁰ Za razliku od

¹⁸ Alija Suljić, Edina Suljić, Bošnjačke familije općine Srebrenica: antropogeografska istraživanja", (I dio), u: E. Mutapčić (ur.) *Baština Sjeveroistočne Bosne*, broj 11. JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona Tuzla 2019, 52-53. (dalje: A. Suljić, E. Suljić, *Bošnjačke familije općine Srebrenica*).

¹⁹ A. Suljić, E. Suljić, *Bošnjačke familije općine Srebrenica*, 3.

²⁰ *Isto*, 52-53.

ličnih imena, prezimena su kasnijeg porijekla, a kod većine Bošnjaka se formiraju tokom 19. i 20 stoljeća, i uglavnom su naslijeđena po očevoj liniji (patronimici), a rjeđe po majci (matronimici).²¹ Također, prezimena su nastala i po nekim drugim osnovama, na primjer, po zanimanju, porijeklu, mjestu rođenja, prirodnim pojavama i dr.²²

Poimeničnim popisom osoba muškog spola 1850/51. godine u naselju Sulice navode se sljedeća prezimena: *Behramović, Bejan, Bejanović, Haskić, Hodžić, Huremović, Kandžetović, Kumović, Smajić, Spahić i Šulić (tabela 1)*. Poslije gotovo stoljeća i po, tj. 1991. godine, u naselju sulice prisutne su sljedeće familije (prezimana): *Abdurahmanović, Alić, Aljkanović, Avdić, Bajramović, Bektić, Buljubašić, Dudić, Fejzić, Halilović, Hasanović, Haskić, Jusić, Kandžetović, Lemeš, Mašić, Mehanović, Muharemović, Mustafić, Nuhanović, Nukić, Osmanović, Pejmanović, Sahadžić, Selimović, Suljić i Špijodić*.²³

U zemljišnim knjigama za katastarsku općinu Sulice, počev od 1894. godine, navodi se veći broj prezimena, a najčešća su sljedeća: *Abdurahmanović (Hadžihafizbegović), Aljkanović, Avdić, Beganović, Begić, Begović, Bumbulović, Čivić (Rešić), Delić, Džananović, Džanić, Efendić, Fočak, Fržina, Hasanović, Hasić, Husić, Ibišević, Ibrahimović, Idrizović, Imširović, Jahić (Kadrić), Junuzagić, Kadrić, Kovačević, Kuleša, Lemeš, Lolić, Mahmutović, Mehić, Mehmedović, Mehmedović (Silajdžić), Meholjić (Mehanović), Mešić, Mostarac (Dženetić), Muhić (Mujić), Mustafić, Nuhanović, Nukić, Nukić (Begović), Omerović, Osmanović (Kavazović), Osmanović (Selimović), Palalić, Pinjić (Čikarić), Pitarević, Rustanbegović, Salihović, Selimović, Siručić (Salihović), Smajlović, Suljić, Sumbulović, Šečić, Šehić, Špijodić, Tanković, Uzunović, Vranjkovina i Zildžić*.

U ovom radu biće analizirana samo ona prezimena (familije) za koja možemo pouzdano utvrditi da su pripadala porodicama (i pojedincima) koje su bile stalni stanovnici naselja Sulice do kraja 19. stoljeća.

*Abdurahmanovići (Hadžihafizbegović)*²⁴

Begovska familija Abdurahmanovića²⁵ popisana je 1850/51. godine u selu Radovčići, a bila su tri domaćinstva (otac i dva sina) u kojima je ukupno

²¹ Isto, 52-53.

²² Petar Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden Marketing-Tehnička knjiga, Zagreb. 2009, 151-153.

²³ A. Suljić, *Srebrenica*, 767.

²⁴ Begovska familija Abdurahmanovića, pored begovske familije Selmanagića, bila je najvažnija zemljoposjednička familija ovog dijela općine Srebrenica.

²⁵ Vidjeti: A. Suljić, *Srebrenica*, „Tabela: 1850A“: „Popis muških članova bošnjačkih domaćinstava 1850/51. godine - za područje današnje općine Srebrenica (izvor: BOA, NFS_d 05951, Arhiv Republike Turske, Istanbul).“ Prijevod mr. Kemal Nurkić. Podaci popisa 1850. godine, za naselje Radovčići, prikazani su u navedenoj tabeli na 982 i 983 stranici.

živjelo 13 osoba muškog spola, uključujući i pet hizmećara²⁶ (sluge). S obzirom da su imali zemljišne posjede u više naselja na području Kaze Srebrenica, a kasnije Kotara Srebrenica, ali i drugim dijelovima Podrinja, nemamo pouzdane informacije gdje su stalno obitali u drugoj polovini 19. vijeka. U gruntovnim knjigama²⁷ za katastarsku općinu Sulice, 1894. godine, najčešće se pominju kao vlasnici zemljišnih posjeda potomci najmlađeg Ahmedovog sina, Abdurahmana, rođenog 1812. godine, a koji je umro prije 1894. godine. Inače, Abdurahman je bio hadžija i hafiz, pa su neki njegovi potomci, sinovi Rašid-bega, na osnovu tih, ulemskih titula, uzeli prezime Hadžihafizbegović.²⁸ Dakle, Rašid-beg (1848-1921?) i Salih-beg (1852?-1932), sinovi Abdurahman-bega, odnosno njihovi potomci, upisani su kao vlasnici velikog broja katastarskih čestica (nekretnina) na području katastarske općine Sulice. Dok su potomci Rašid-bega, uglavnom, zemlju prodali ili razmijenili, te se odselili u Srebrenicu, jedan od sinova Salih-bega, odnosno njegovi unuci od sina, Ali-bega, nastanili su se u Sulicama. Prema podacima iz grunta, Salih-beg je imao dva živa sina, Aliju (1872?-1936?) i Sulejmana (1895-1975.; živio u Sarajevu) te dvije kćeri; Fatima (1876?-1936?) i Zumra zvana Hava (1915-?). Salih-beg se više puta ženio ili je bio u poligamijskom braku (poluginija). Supruge su mu bile Fatima Hafizović i Haša Efendić iz Potočara, odnosno Srebrenice. Fatima je bila udata za Avdu Kandžetovića iz Sulica, a Zumra za Safeta Mustafića iz Radovčića. Dakle, današnji Abdurahmanovići iz Sulica potomci su Ali-bega, sina Salih-bega i unuka Abdurahman-bega. Ali-beg je imao troje žive djece, od dvije žene; Avdić Malke iz Osatice i Hodžić Rukije, a djeca su Ferid (1898-1945, žrtva terora), Fehim (1902-1990; supruga Muniba Špijodić) i Fatima (1908-1982) koja je bila udata za Osmana Selimovića iz Beširevića.

²⁶ Jedan od hizmećara (sluga, najamni radnik) koji je živio u domaćinstvu Ahmeda, sina Abdurahmana, bio je i Halil, sin Gurde, rođen 1819. godine, predak je (rodočelnik) savremene familije Gurdić iz naselja Radovčići.

²⁷ Kao na primjer u gruntovnim ulošcima broj 61, 62, 63, 64, 65, itd., knjiga 2. *Gruntovnica kotara Srebrenica 1894*, K/O Sulice. Gruntovnica suda, Srebrenica. (dalje: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga br. , uložak br. ..).

²⁸ Dana, 5. februara, 1941. godine, u gruntovnom ulošku broj 443, knjiga 10, za katastarsku općinu Sulice, Kotar (srez) Srebrenica upisani su Alija, Sulejman i Zumra zvana Hava, djeca i hisetari Salih-bega Hadžihafizbegovića, zv. Abdurahmanović, te unuci Salih-bega, od umrle kćerke Fatime; Kandžetović Salih, sin umrlog Avdage, iz Srebrenice, te Haša Ustić, rođena Kandžetović, takođe iz Srebrenice. Salih i Haša Kandžetović su svoje hise prodali Šerifu Dudiću, sinu Ahmeta (brat Pašije Dudić, pranene Alije Suljića). *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 10, uložak br. 443. Kandžetović Salih je ubijen u Zagrebu 1944. godine, a njegova sestra, Haša, koja je bila udata za Vejsila Ustića iz Srebrenice umrla je ubrzo od tuge jer su joj Srbi, naočigled, zaklali muža, Vejsila, 1942. godine.

*Alići*²⁹

Rodočelnik ove familije je Hasan (1862?-1934), sin Mustafe (1841-1915?) iz Skelana. Naime, Hamšija Nukić, zvana Hamša, kći Nuke, sina Imširovog iz Rulovaca (Tokoljaka), koji je živio u Sulicama, udala se za Mustafu, sina Alije iz Skelana. Poslije kratkog življenja u Skelanima, ubijedila je muža, Mustafu, da dođu živjeti u Sulice, na njenoj materini. Koliko je poznato dobili su samo jedno muško dijete, Hasana, ili je samo on doživio muževno doba. Mustafin sin, Hasan (1862?-1934) dvaput se ženio, te s obje žene izrodio ukupno 14-ero djece, po sedmero sa svakom. Prva žena bila je Bahata Haskić iz Sulica, a druga Hasiba Nuhanović iz Peći. Djeca iz prvog braka rađana su između 1880. i 1905. godine, a djeca iz drugog braka rađana su između 1914. i 1934. godine.³⁰

Djeca koju je Hasan rodio s Bahtom Haskić su: Abid³¹ (1885?-1918, ubice, komite; supruga Merka Okanović iz Gladovića), Bida (1888-1959) bila udata za Saliha Zimića iz Peći, Bego (1886-1944) bio oženjen Hankom Bektić iz Karačića, Timka (1898-1961) bila za Begom Mehmedovićem, zvanim Revonjić iz Dobraka, Mujo (1902-1965) bio oženjen Arifom Hasanović, zvanim Hodžić iz Osmača, Rahman-Ramo (1905?-1945; žrtva terora) bio oženjen Đulsom Salihović iz Klotijevca te kćerka Šemsa (1905-1952) bila za Hasanom Zimićem iz Peći.

Djeca Hasanova iz drugog braka su: Ahmo, Abid, Adem, Abida, Rašo, Asim i Haso. Svi su umrli prirodnom smrću.

Aljkanovići

Pretke, odnosno rodočelnike familije Aljkanović nije moguće, bez sumnje, povezati s popisom muških osoba iz 1850/51. godine. Upoređujući podatke iz prvih upisa u gruntovne knjige za Kotar Srebrenica iz 1894. godine, te podatke popisa muškinja, iz 1850. godine, dolazimo do, najvjerojatnijeg, odnosno mogućeg pretka familije Aljkanović koji je živio u kući broj 3. u današnjoj mahali, Poljak, a tada samostalnom naselju Stanpolje. To je Alija, sin, Ismailov, rođen 1827. godine (*tabela 1.*). U više gruntovnih knjiga odnosno zemljišnih uložaka za katastarsku općinu Sulice, Kotara Srebrenica za 1894. godinu, upisani su nasljednici Aljkanović Alije, odnosno njegova dva sina, Ibrahim (1848-1915?, ako je gore navedena pretpostavka tačna!) i Jusuf (1852?-

²⁹ Potomci Hasana Alića kasnije su se naselili u mahale Knezovi i Poljak. Prema predaji Hasan je umro, 1934. godine, par mjeseci prije rođenja njegovog posljednjeg sina, Hase.

³⁰ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga br. 5, uložak br. 218.

³¹ Abidov sin, Osman (1910?-1945) ubijen je tokom Drugog svjetskog rata, a supruga mu Bahta Porobić iz Urisića.

1931?), te kći Đulsa³² (1855?-1919?)³³ koja je bila udata za Mehmeda Šehića iz Peći.³⁴ Braća, Ibrahim i Jusuf, bili su oženjeni iz naselja Peći s dvjema rodicama, možda sestrama, prezimena Bumbulović, Pemba i Mejra. Prema podacima iz grunta (uložak br. 18, knj. 1), Ibrahim je imao šestero djece: Huso (1885?-1948) oženjen Abidom Ramić (Osmanović) iz Beširevića; Smail (1890?-1918?) nemamo pouzdanih informacija o njemu; Zaim (1896?-1945?) oženjen Fatimom Pejmanović iz Sulica; Zejna (1894?-?) bila za Begom Kalićem iz Beširevića; Aiša (1902?-1921?) i Hašija (1908?-?) bila za Omom Hajdarevićem iz Žabokvice. Mlađi Ibrahimov brat, Jusuf, imao je dvoje žive djece: Aljo (1890?-1948) koji je bio oženjen Nurom Hrustić iz Beširevića i kćer, Hava (1894?-1919?).

*Avdići*³⁵

Prema raspoloživim podacima iz popisa muškinja 1850/51. godine, te prvih upisa u gruntovne knjige³⁶ Kotara Srebrenica, 1894. godine, možemo, s velikom pouzdanošću, reći da je predak ove familije Alija, sin Abdul Kerima, rođen 1820. godine u današnjem zaseoku Miličevići, a tadašnjem samostalnom naselju. Dakle, 1850. godine, u kući broj 5., pored navedenog Alije, popisani su i dvojica njegovih sinova; Šerif, rođen 1845. godine, te Hasan, rođen 1849. godine (*tabela 1.*). Alija je umro, oko 1909. godine, a naslijeđuju ga, pored hudove, Mejre Begović zvane Nukić, još i sin, Salih (1870-1927) koji je bio oženjen Kadom³⁷ Burić iz Osmača, te kćerka, Javra (1868?-1944?) koja je bila za Rešom Hukićem iz Osmača. Nemamo informacije o Šerifu i Hasanu, dvojici Alijinih sinova koji su popisani 1850. godine. Možda su žrtve kuge koja je harala ovim područjem 1855-65. godine. Takođe, Alija je imao i sina Ibrahima (1862?-

³² Đulsa nije imala djece s Mehmedom Šehićem, ali je možda imala djecu iz ranijih brakova, s obzirom da je u gruntu, 1919. godine, pored brata, Jusufa i bratića od umrlog Ibrahima, naslijeđuju još i Nuhanović (Halil) Rašid (1870?-1942?) te Merjema Beganović iz Peći, koja je bila udata za Mustafu Džananovića iz Pribidola. *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1., uložak 18.

³³ Napomena: upisi u gruntovne knjige tokom trajanja Prvog svjetskog rata, te par godina nakon toga, ne mogu biti pouzdana informacija da je neka osoba umrla u toj godini u kojoj su upisani njegovi nasljednici, odnosno uknjiženo vlasništvo hisetara (osobe koje imaju pravo na udio u imovini/zaostavštini umrlog). Podjela zaostavštine iza umrlog i njena uknjižba u gruntovne knjige može se obaviti, što je čest slučaj, i nekoliko godina poslije njegove smrti. Zbog toga, godine smrti osoba, umrlih ili stradalih prije 1946. godine, treba uzeti s rezervom, osim ako za to postoje nepobitni dokazi. Okvirne godine trajanja života pojedinih osoba navodimo da bi se uspostavio vremenski kontinuitet između srodnika, posebno u pobočnom i uzlazno-silaznom srodstvu.

³⁴ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 18.

³⁵ Avdiće su nazivali i Šepurović (Vidi: A. Suljić, S. Jahić, M. Avdić, (2020) „Bošnjačke familije Osmača u drugoj polovini 19. vijeka“, u: E. Mutapčić (ur.) *Baština Sjeveroistočne Bosne.*, broj 12, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2020, .269) mada nam nije poznato do kada se taj naziv za tu familiju zadržao.

³⁶ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 58.

³⁷ Prvi brak s Abdurahmanom Haskićem iz Peći.

1900?), ali poslije 1894. godine nema nikakvih informacija o njemu. Dakle, današnji Avdići iz Sulica svi su potomci Saliha, sina Alije.

Bajramovići (Behramović)

Današnja familija Bajramovići potiče od dva brata, sinova mula Abdulaha, Omera³⁸ (1831-1891?) koji je bio oženjen Fatimom Šarvan³⁹ iz Sulica i Hasana (1834-1900). Popisani su 1850/51. godine u selu Stanpolje (danas, mahala Poljak) u kući broj 8., pod prezimenom Behramović (*tabela 1.*). Prema prvim upisima u gruntovne knjige⁴⁰ za katastarsku općinu Sulice, 1894. godine, iza umrlog Omera, ostala su tri živa sina: Omer (1853?-1920?) koji je bio oženjen Đulijom-Vranja Muminović zvanim Ajnić; Salih (1860?-1897.) za kojeg nemamo informacije o potomcima i Mustafa (1865?-1926?) koji je bio oženjen Hankom, nepoznatog prezimena i porijekla. Iza mlađeg Omerovog brata, Hasana⁴¹, ostalo je troje žive djece: Avdo (1870-1944; teror) koji je bio oženjen Šerifom Ibišević iz Radovčića; Emka-Keva (1873?-?) koja je bila za Salkom Muminovićem iz Osatice, u prvom braku s Veizom Pitarevićem iz Peći, te Umija (1880?-?) koja je bila za Mujom Sumbulovićem⁴² (Junuzagić) iz Peći, a prvi brak s Jakubom Imširevićem iz Tokoljaka.

Omerov sin, Omer, sa suprugom Đulijom Muminović (Ajnić) rodio je veći broj djece, ali je preživjelo sedmero: Ibran⁴³ (1880-1964), druga supruga, Fatija Bumbulović iz Peći; Mehan (1883-?); Fatima (1888-1960), suprug Alija Malagić, Dobrak; Salih (1890?-1945; teror), supruga Fatima Mujić, Sulice; Rašid (1895?-1935?), supruga Ajka⁴⁴ Bumbulović z Peći; Mustafa (1898-1943; teror), supruga Fatima Abdurahmanović (Hadžihafizbegović) iz Sulica; Hasiba (1901-1961), bila za Hasanom Nuhanovićem iz Sulica. Omerov sin, Mustafa, sa suprugom Hankom, imao je jedno živo žensko dijete, Mejra (1888-1988) koja bila za Mustafom Selimovićem iz Sulica. Hasanov sin, Avdo, imao je dvoje žive

³⁸ Omer je bio svijetlih brkova i visokog rasta.

³⁹ Možda je mahala Šarvani dobila ime (antroponim) po izumrloj familiji Šarvan. Jedina osoba koja se pominje pod prezimenom Šarvan je Fatima. Nije nam poznato da se, danas, bilo koja familija iz Sulica, pored zvaničnog porodičnog (familijarnog) imena, naziva i Šarvani.

⁴⁰ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 17.

⁴¹ U gruntovne knjige uvedeni 1901. godine. Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1., uložak 17.

⁴² Junuzagići i Sumbulovići su jedna loza, aginska porodica, a potiču od Junusa odnosno njegovog sina Sulejmana iz Kolara (Rešagića) danas naselje Kalimanići. Sulejman je rođen 1805. godine, žutih brkova i visokog rasta. Prema popisu 1850/51. godine imao je šest sinova: Alija (r. 1830); Redžo (r. 1837), kasnije nazvana Rešaga, a njegovi potomci nazivani su Rešagići; Ibiš (r. 1840); Salih (r. 1843); Omer (r. 1845) i Mehmed (1846). Redžini potomci, zvani Rešagići, uzeli su prezime Junuzagić, prema pretku Junusu uz sufiks *-agić*, a neki od Sulejmanovih sinova ili unuka (Osman) koji je rođen poslije 1851. godine, uzeo je prezime Sumbulović, prema nadimku Sulejmana, Sum(bo/ul). Vidjeti podatke popisa 1850/51. godine, za naselje Kolari, koji su prikazani u tabeli „1850A“ na strani 957. u: A. Suljić, *Srebrenica*.

⁴³ Prva supruga, Pemba Smajlović iz Tokoljaka, umrla oko 1950.

⁴⁴ Poslije smrti muža, Rašida, ponovo se udala u Urisiće, za Uzeira Suljića, sina Hasanovog, s kojim je rodila troje djece.

djece, rođenih poslije 1900.-te godine, sina Hakiju, oženjen Abidom Omerović (Bijelić) iz Rađenovića i kćer, Zadu, udata za Muju Bektića iz Peći.

Begovići

Na osnovu raspoloživih informacija ovu familiju, uzlazno, nije bilo moguće povezati s odgovarajućom porodicom koje su popisane 1850/51. godine na području današnjeg naselja Sulice. Podatke za ovu familiju imamo samo na osnovu upisa u gruntovnicu⁴⁵ Kotara Srebrenica 1894. godine, a kao vlasnici nekretnine navedeni su: Mehmed, sin umrlog Avde (1865?-1921?), bez potomaka, zatim njegova sestra, Saliha (1870?-1907, umrla na porodu kćerke, Salihe) koja je bila udata za Mehmeda-Mehu Muhića iz Radovčića, te njihova mati, hudova iza umrlog Avde, Nazija Selimović iz Sulica.

Bejan(i)

Članovi ove porodice popisani su u Sulicama, kuća broj 13, a bile su ukupno četiri osobe muškog spola. Muški članovi domaćinstva Bejan Halila, sin Ahmeda, rođenog 1787. godine; srednjeg rasta i sijede brade, bila su tri njegova sina: Hasan (r. 1815), Ramo (r. 1822), po zanimanju vojnik, te Mehmed (r. 1843), (*tabela 1*). S obzirom da je Halil dobio kasno djecu, za pretpostaviti da je i on bio vojnik. Nemamo nikakvih informacija za ovu porodicu poslije popisa 1850/51. godine.

Bejanovići

Porodica Bejanovići živjela je, takođe, u Sulicama, kao i Bejani, u susjednoj kući, broj 14. Za pretpostaviti da su bili u srodstvu. Osnivač domaćinstva bio je Bešir, sin Mustafe, rođen 1800. godine, a bio je srednjeg rasta i žutih brkova. Ostali muški članovi njegovog domaćinstva bila su mu tri sina: Ibrahim (r. 1840), Memiš (r. 1845) i Husein (r. 1848), (*tabela 1*). Za pretpostaviti da je i on bio vojnik s obzirom na malodobnu djecu koju je imao u poznim godinama života. Pored muške djece, Bešir je imao i tri kćeri; Hana (1830?-1900?), bila za Ibrahimom Memićem iz Ljeskovika, Hurma (1850?-1922?), bila udata za Mustafu Dervanovića iz Sulica i Fatima (1852?-1915?), bila za Hasanom Mehanovićem iz Sulica.

Bektići

Bektići su potomci Jašara, odnosno njegovog sina, Bekte, rođenog 1792. godine. Bekto je bio prosječnog rasta i žute brade. Bekto i njegova tri sina živjeli su u naselju Stanpolje, današnja mahala Poljak, u kući broj 6. (*tabela 1*). Bektini

⁴⁵ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 55.

sinovi su: Osman, rođen 1827. godine, Hasan, rođen 1830. godine i Salih, rođen 1837. godine. Prema podacima iz gruntovnih upisa⁴⁶, Bekto je imao i jednu kćerku, Hurmu (1845?-1899?) koja je bila udata za Hasana Džanića iz Peći, te sa njim imala dvoje žive djece. Sina, Mehmeda (1870?-1920?) koji je bio oženjen Fatimom Ćumurović iz Osmača, te kći, Hanka (1873?-1904?) koja je bila udata za Šabana Bumbulovića iz Peći.

Najstariji Bektin sin, Osman (1827-1888?) bio je oženjen Đulijom Suljić iz Sulica, te s njom imao dvoje žive djece, sinove, Saliha⁴⁷ (1870?-1920?), koji nije imao živih potomaka, te Mustafu (1880?-1948?), koji je bio oženjen Malkom Selimović iz Peći. Današnji Bektići iz Peći su, u stvari, Mustafini potomci.

Srednji Bektin sin, Hasan (1830-1891?) imao je četvero žive djece.⁴⁸ Sinove: Bećira (1868?-1918?), Sumbula (1865?-1909?), oženjen Pašijom Bećirović (Klikić?) i Aliju (1870?-1930?) koji se oženio svojom snahom, hudova Sumbula, Pašijom Bećirović, te kćer, Mejru (1874?-?). Za trećeg Bektinog sina, Saliha (1837?-?) nema informacija poslije popisa 1850/51. godine.

Djeca Bećirova su: Salih (1890?-?) i Raza (1893?-1944?) u prvom braku s Hasanom Purtićem (Fržina) iz Radovčića, a drugi brak s Mujom Hasanovićem iz Tokoljaka.

Sinovi Sumbulovi, a unuci Hasanovi, su: Atif (1888-1948), oženjen Eminom Begić iz Pribidola, Fejzo (1890-1945?), oženjen Hurijom Ramić iz Žepe, Abid (1894-1944?) i Hasan (1897-1943?). Djeca Alije, a unučad Hasana, su: Ibrahim, Hanka i Hiba.

Burići

Ova familija⁴⁹ popisana je 1850/51. godine u naselju Nogačevići, selo južno od Sulica, a bile su četiri osobe muškog spola koje su živjele u kući br. 3. Muški članovi domaćinstva, pored Omera, sina Omerova, rođenog 1790. godine; prosječnog rasta i sijede brade, bili su još i njegov sin, Ferhat, rođen 1820. godine, te njegova dva unuka, sinovi Ferhatovi; Mustafa, rođen 1848. i Omer, rođen 1849. godine. Ferhat je imao i kćerku, Hanifu (1860?-1906?) koja je bila udata za Hamzu⁵⁰ Musića (1860?-1919?) koji je, navodno, porijeklom iz Starog

⁴⁶ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 3, uložak br. 91.

⁴⁷ Salih i Mustafa kupuju nekretninu 1912. godine, a ona 1922. godine, po nasljednom pravu, prelazi na Mustafu, brata mu. Vidi: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 8, uložak br. 342.

⁴⁸ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 3, uložak br. 91.

⁴⁹ Vjerovatno su u srodstvu s familijom Burić na Osmačama. Statistički podaci popisa muškog, bošnjačkog, stanovništva Kaze Srebrenica 1850/51. godine objavljeni su u: A. Suljić, *Srebrenica: „Tabela: 1850A“: „Popis muških članova bošnjačkih domaćinstava 1850/51. godine - za područje današnje općine Srebrenica (izvor: BOA, NFS_d 05951, Arhiv Republike Turske, Istanbul)“*. Prijevod mr. Kemal Nurkić. Podaci popisa 1850. godine, za naselje Nogačevići, prikazani su u navedenoj tabeli na 968 stranici.

⁵⁰ Druga supruga, Hamze, bila je Behara Hamzić. Nema informacija da su imali djece.

Teočaka, a na području Osata bio je neki službenik. Ferhatov sin, Omer⁵¹ (1849-1902?) bio je oženjen Garom Idrizović iz Klotijevca, s kojom je imao troje žive djece; dvije kćeri i jednog sina - Rašida (1890-1920?) koji je bio oženjen Begušom Selimović iz Sulica, a koja se poslije njegove smrti preudala u Moćevice, u familiju Šečić. Kći Fatima (1892?-1906?) umrla dječijem uzrastu, dok se mlađa kći, Kada (1894?-1960) udala za Abdurahmana Haskića iz Peći.

Džinovići

Nemamo informacije o daljem porijeklu familije Džinović, a rodočelnik je Osman (1870?-?) koji je bio oženjen Rahimom Grahić, nepoznatog porijekla. Osman je imao samo jedno živo, muško dijete, Muju (1903-?) koji je bio oženjen Hasnom Malagić iz Dobraka. Mujo i Hasna ima li su dvoje žive djece; kćer, Mušku i sina, Atifa, žrtvu genocida (1939-1995) koji je bio oženjen Mevkom Čević iz Kalimanića.

Haskići

Ova familija živjela je u Sulicama, kuća broj 4., a bilo je sedam muških članova domaćinstva, Saliha, sina Hasanova, rođenog 1787. godine, prosječnog rasta i sijedih brkova. Pored Saliha, popisan je i njegov sin, Omer, rođen 1821. godine, te njegova dva unuka, sinovi Omerovi; Jusuf, rođen 1847. godine i Mustafa, rođen 1849. godine. Također, u Salihovom domaćinstvu živjela su i njegova tri bratića, sinovi umrlog Imšira; Mahmud, rođen 1828. godine, Alija, rođen 1838. godine i Bilal, rođen 1843. godine (*tabela 1*).

Omer je imao još djece koju je dobio poslije popisa 1851. godine, a jedno od njih je i Husein (1855?-1916?) koji je bio oženjen Fatimom Delić iz Osmača. Huseina, 1916. godine, pored hudove, Fatime, naslijeđuju⁵² sinovi, Salih (1881-1953), supruga Hata Okanović iz Gladovića, Husein (1901-1973), supruga Refija Smajlović iz Višegrada, te kći, Gara (1885-1929) koja je bila udata za Saliha Nukića iz Sulica. Stariji Omerov sin, Mustafa, imao je dva sina; Ibrahima i Huseina, koji su rođeni poslije 1870. godine, ali o njima nema informacija poslije 1901. godine.

Do kraja 19. vijeka preživjelo je i dvoje djece Alije, sina Imšira, Mustafa (1865?-1920?) koji je bio oženjen Merkom Mehanović iz Sulica, te kćerka, Rukija (1868?-1910?) koja 1898. godine prodaje svoje hise bratu.⁵³ Mustafu naslijeđuju⁵⁴, 1922. godine, petero djece, četiri kćeri i jedan sin. Kćeri su: Hata (1888?-1923?), neudata?; Šerifa (1890?-1928?), bila udata za Derviša Derviševića iz Blažijevića, bez živog potomstva; Šema (1893-1981), bila za

⁵¹ Upisan 1894. kao vlasnik više nekretnina. Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 44.

⁵² *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 50.

⁵³ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 49.

⁵⁴ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 49.

Mehanom Selimovićem iz Beširevića i Rahima (1900-1984), bila za Ikanom Nukićem iz Sulica. Mustafin sin, Ibrahim (1897?-1945; teror?), bio oženjen Fatijom Alić iz Sulica.

Hodžići

Porodično domaćinstvo Hodžić, u kojem su popisane dvije osobe muškog spola, sačinjavali su Mujčin, sin Mustafe, rođen 1815. godine, prosječnog rasta i žutih brkova, te njegov sin, Ismail, rođen 1830. godine (*tabela I.*). Pored sina, Ismaila, Mujčin je imao i dvije kćeri, Ajku⁵⁵ (1835?-1908?) koja je bila udata za Aliju Kandžetovića, te Mejru⁵⁶ (1840?-1901?) koja je bila za Alijom Mujkićem iz Sulica, a prije toga sa Sulejmanom Kadrićem iz Sulica. Ismailova djeca su: Hasan (1868?-1902?), bio oženjen Aišom Kandžetović, Ifeta (1874?-1918?), bila za Abdulahom Dervanovićem (Mustafić) iz Sulica, te Ibrahim (1880?-1917?) za kojeg nemamo informacije o bračnom statusu.

Huseinovići

Za ovu familiju imamo samo šture informacije iz upisa u gruntovne knjige, 1906. godine, kada Began (1870?-1908), sin Huseina, kupuje livadu pod nazivom Čair, koja je mirijsko (državno) zemljište, a već ga 1908. godine naslijeđuje njegova hudova, Cura Kadrić iz Sulica.⁵⁷

Imširovići

Osobe muškog spola ove porodice popisni su 1850/51. godine u kući broj 12, u naselju Stanpolje, a danas mahala Poljak, kao članovi domaćinstva Imšira, sina Mehmeda, rođenog 1790. godine, koji je bio prosječnog rasta i sijedih brkova. Imšir je imao četiri sina: Mehmed, rođen 1822. godine, Šaban (1843-1891?), Hasan, rođen 1845. godine i Nuko, rođen 1849. godine. Član Imširovog domaćinstva bio je i njegov hizmećar (sluga) Memiš, sina Ibrahimov, koji rođen 1821. godine.

Od svih Imširovih sinova, samo se pominje Šaban, odnosno njegove dvije kćeri koje su upisane u gruntovnici⁵⁸ Kotara Srebrenica 1894. godine. Šabanova kći, Aiša (1865?-1914?) bila je udata za Ramu Osmanovića iz

⁵⁵ Upisana je u gruntovnici, 1894. godine, kao hudova od Alije Kandžetovića. Vidi: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 38.

⁵⁶ Prvim upisom u gruntovne knjige, Kotara Srebrenica, 1894. godine, Mejri je uknjiženo nekoliko zemljišnih čestica, koje 1902. godine naslijeđuju njena djeca iz prvog braka, sinovi Sulejmana Kadrića: Ahmet, Fejzo, Ibrahim i malodobni Jusuf. Pored navedenih, hisetari su još i malodobni Zajko Mujkić, sin Alije, te njen suprug, Alija Mujkić, sin Omera, svi iz Sulica. Vidi: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 35.

⁵⁷ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 8, uložak br. 318.

⁵⁸ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 65.

Tokoljaka, dok za mlađu Šabanovu kćer, Fatimu (1872-?), poslije navedenog upisa u grunt nemamo informacije.

Kadrići

Preci ove familije popisani su 1850/51. godine u tadašnjem naselju Bukovik⁵⁹, a danas mahala samostalnog naselja Peći. S obzirom da su Peći i Sulice susjedna naselja, moguće da su Kadrići⁶⁰ imali posjede u oba naselja koji su kasnijim teritorijalnim ustrojem pripali naselju Sulice. U kući broj 1. živjela je porodica muhtara (starješine sela) Ibrahima, sina Kadrije, rođenog 1800. godine; bio je visok i žutih brkova. Ostali muški članovi ovog domaćinstva bila su četiri Ibrahimova sina: Sulejman (1832-1891?), Alija, rođen 1837. godine, Mustafa, rođen 1842. godine i Mehmed, rođen 1849. godine.

Već smo ranije napomenuli da je Sulejman Kadrić bio oženjen Mejrom Hodžić iz Sulica i da je s njom imao četvero žive djece.⁶¹ Sulejman je umro prije sastavljanja gruntovnih knjiga za Kotar Srebrenica, 1894. godine, a hudova Mjera Hodžić preudala se za Aliju Mujkića (1848?-1918?), sina Omerova iz Sulica (Peći?). Najstariji Sulejmanov i Mejrin sin, Ahmet (1868?-1903?), bio je oženjen Hadžirom Dervišević iz Ljeskovika, koja će se poslije Ahmetove smrti preudati za djevera, Fejzu Kadrića (1870?-1917?), te sa njim imati dvoje žive djece; Đulsu i Timku, rođene poslije 1900.-te godine. Pored Ahmeta i Fejze, pominje se i malodobni Jusuf (1880?-1902?) koji se nije ženio, te njegov stariji brat, Ibrahim (1874?-?), koji je bio oženjen Hanom Smajić (Zlatkić) iz Tokoljaka, ali o njemu poslije 1900.-te godine nemamo nikakvih informacija. Ahmetova djeca, s Hadžirom Dervišević su⁶²: Mejra (1890?-1966?) koja je bila za Mehom Smajićem iz Tokoljaka; Suljo (1892?-1918?), neoženjen; Emin (1895?-1919?), neoženjen; Abdurahman (1897?-?) i kći, Huriya (1900?-?).

⁵⁹ Izvor: A. Suljić, *Srebrenica*: „Tabela: 1850A: Popis muških članova bošnjačkih domaćinstava 1850/51. godine - za područje današnje općine Srebrenica (izvor: BOA, NFS_d 05951, Arhiv Republike Turske, Istanbul).“ Prijevod mr. Kemal Nurkić. Napomena: Podaci popisa 1850. godine, za naselje Bukovik, prikazani su u navedenoj tabeli na 975. stranici.

⁶⁰ Današnja familija Kadrić iz naselja Peći, potomci su Ibrahima, samo ne znamo da li njegovog sina ili unuka, Kasima.

⁶¹ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 35.

⁶² *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1., uložak br. 35. Napomena: svi Kadrići, potomci Mejre Hodžić, 1908. godine, svoje hise, diobenim ugovorom, prepuštaju Zajki Mujkiću, sin Alije i Mejre Hodžić iz drugog braka.

*Kandžetovići*⁶³

Familija Kandžetović bila je među brojnijim u Sulicama sredinom 19. stoljeća, a pod ovim prezimenom popisani su u tri kuće (*tabela 1.*).⁶⁴ U kući broj 6. popisani su sljedeći, muški, članovi domaćinstva Ismaila, sina Abdije, rođen 1809. godine, prosječnog rasta i smeđih brkova; Alija, rođen, 1832. godine, Ismail, rođen 1842. godine i Šaban, rođen 1849. godine, svi sinovi Ismailovi.

U kući broj 7. popisani su muški članovi domaćinstva Mehmeda, sina Abdije, rođen 1800. godine, prosječnog rasta i smeđih brkova. Abdija, rođen 1834, Memiš, rođen 1843. godine i Hasan, rođen 1849. godine, svi sinovi Mehmedovi.⁶⁵

U kući broj 8. popisana su dva brata, sinovi Hasanovi; Omer, rođen 1795. godine, prosječnog rasta i smeđih brkova i njegov brat, Osman, rođen 1815. godine. Nema nikakvih informacija u gruntovnim knjigama o Omeru i Hasanu.

Prvim upisom u gruntovnici⁶⁶ Kotara Srebrenica 1894. godine, upisan je kao vlasnik nekretnine Kandžetović (Husein) Mahmut (1837-1918?) koji je bio oženjen Dudom Mustafić (Katanić) iz Radovčića. Mahmuta 1920. godine naslijeđuju sedmero djece, koja su bila živa navedene godine. Kćerke: Šemsa-Šema⁶⁷ (1868?-1936?) udata za Bećira Meholjića (Mehanović) iz Osatice; Hatidža (1872?-1921) udata za Smaila Smajića iz Tokoljaka; Hava (1888?-1936?) bila za Mustafom Meholjićem (Mehanović) iz Osatice, ali bez djece, jer je naslijeđuje brat, Ibrahim. Sinovi Mahmutovi su: Husein⁶⁸ (1871?-1922?) bio oženjen Umkom Smajić iz Tokoljaka; Nazif⁶⁹ (1873?-1918?) bio oženjen Ifetom Hodžić iz Sulica, koja se preudala za Abdulaha Dervanovića (Mustafić);

⁶³ Navodimo ranije iznesenu informaciju da su Kandžetovići iz Sulica i Halilovići (Čehajići) iz Klotijevca, od dva brata (Hasan zvani Kandžet i Halil), koja su živjela u užičkoj nahiji u 18. stoljeću. Vidjeti: (A. Suljić, H. Hasanović, E. Osmanović, Bošnjacke familije naselja Ljeskovik u drugoj polovini 19. stoljeća, *Historijski pogledi*, vol. III, no. 3, Tuzla 2020, 91, fusnota br. 75 (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.72>). Napomena: u drugoj polovini 19. vijeka bile su dvije Kandžetovičke, Hanifa i Merka, udate u familiju Halilović iz Klotijevca. Istina, šerijatski je to moguće od četvrtog koljena, ali Bošnjaci nisu to praktikovali, osim u rijetkim prilikama, u vezi naslijeđa (imovine). Narodno pravilo je bilo: „dokle god znaš nabrojati/navesti uzlaznu i pobočnu lozu svoje familije, da se ne ženiš/udaješ u tu familiju.“

⁶⁴ Moguće je da je od familije Kandžetović i imam u ovom selu, mula-Husein, sin Abdulaha, rođen 1815. godine, živio u Sulicama, kuća br. 16., sa svojim sinom, Mahmudom, rođenim 1837. godine, iako tada nije navedeno njegovo prezime. Ovo bi trebalo dodatno istražiti, iako raspoloživi podaci na to ukazuju.

⁶⁵ Mehmedovi potomci su uzeli prezime Mehanović, prema njegovom nadimku, Mehan, pa će biti obrađeni pod tim prezimenom.

⁶⁶ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 34.

⁶⁷ Prvi brak, Ibrahim Delić, Osmače, sin, Atif, rođen oko 1888.

⁶⁸ Mahmutov sin, Husein i njegova supruga, Umka Smajić, imali su četvero žive djece. Raifa, suprug Bego Mandžić iz Gladovića; Hilda, suprug Alija Mujčić iz Rakovca; Alija, supruga Hanija Hasanović, Pirići; Ahmo, supruga Fatija Bektić, iz Karačića.

⁶⁹ Mahmutov sin, Nazif sa suprugom Ifetom Hodžić, imao je troje žive djece, tri sina: Mustafa, supruga Umka Selimović iz Beširevića; Abdulah, supruga Bahta Mandžić iz Gladovića i Hakija (1910-1944., ubijen u Travniku) supruga, Hasiba Avdić iz Osatice. Napomena: Mandžić Bahta (roditelji, Medo i Fatima Sejdinović) je praukuka Šabana Suljića iz Urisića, šukundjed Alije Suljića, koautora ovog rada.

Ibrahim⁷⁰ (1874-1948) koji je bio oženjen Havom Meholjić (Mehanović) iz Osatice; Avdo (1880?-1930?) koji je bio oženjen Fatimom Abdurahmanović (Hadžihafizbegović) iz Sulica.

Od potomaka Ismaila (kuća br. 6.) potomstvo su imali Alija (1832-1888?) koji je bio oženjen Ajkom Hodžić iz Sulica, te Ismail (1842-1891?) koji je bio oženjen Havom Zulo (Agičević). Nema informacija o trećem sinu, Šabanu (1849-1856?). Ismailov i Have Zulo sin, Mustafa (1868?-1898?) nije imao potomaka. Ismailov sin, Alija, sa suprugom, Ajkom Hodžić, imao je troje žive djece: Husein (1868?-1902?) koji nije imao potomaka; Behara (1870?-?) koja je bila za Sejdom Šabanovićem iz Radovčića; Hanifa (1873?-1920?) koja bila za Hasanom Kadrićem iz Peći.

Kuleša

Prvu informaciju za ovu familiju imamo u 1908. godini, kada se kao nasljednik⁷¹ Nazije, rođene Selimović, hudove iza Avde Begovića, pominje Mehmed Kuleša, sin umrlog Sejfe i Nazije Selimović. Mehmed (1880?-1917?) je, očito, sin iz prethodnog braka Nazije Selimović. Međutim, dilema se javlja da li je pomenuti Sejfulah-Sejfo, otac Mehmeda, iz Knezova, iz kuće broj 3. ili iz Stanpolja (Poljak), kuća br. 4. Ili je, pak, posrijedi i treća opcija.

Mehanovići (Kandžetovići)

Već je napomenuto da su Mehanovići loza od Kandžetovića, od Mehmeda, sina Abdije. Poslije popisa 1850. godine, Mehmedu se rodio još jedan sin, Mehmed ili je to nadimak od sina, Memiša (r. 1843). U gruntu⁷² se pominju sinovi, Hasan i Mehmed, te kći? Pemba, hudova iza Malage Smajića iz Tokoljaka. Mehmedov sin, Avdija (1834-1891?) umro je prije formiranja gruntovnice, ali se pominju njegova djeca⁷³: Mehmed (1860?-1925?) koji je bio oženjen Hatom Selimović iz Sulica; Mustafa-1920?) koji je bio oženjen Ajkunom Kadrić; Merka (1872?-1920?) koja je bila za Mustafom Haskićem iz Sulica, te malodobna kći, Paša (1876?-?), za koju nemamo informacije poslije 1902. godine. Mehmedovog sina, Hasana (1849-1909?) naslijeđuje sin Jahija (1875?-1948?) koji je bio oženjen Murkom Šehrić iz Sućeske? Avdijin sin, Mehmed, s Hatom Selimović imao je dvije kćeri, Hava (1890?-1957) koja je bila za Begom Smajlagićem iz Osmača, te Mejra (1893?-?) koja je bila za Avdom Suljićem iz Sulica, kao i sina, Šaćira, rođenog poslije 1900.-te godine (supruga

⁷⁰ Mahmutov sin, Ibrahim, sa suprugom Havom Meholjić (Mehanović), imao je tri živa sina: Zaim, bio oženjen Himzom Nukić iz Sulica; Ismet – nemamo informacija o njemu; Esed (1910-1942; teror), supruga Nura Mustafić iz Pribidola.

⁷¹ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2., uložak br. 55. Napomena: U gruntu se navodi da je Mehmed, slabouman, što je tada bio naziv za intelektualno zaostalu ili nedozrelu, djetinjastu, osobu.

⁷² *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 41.

⁷³ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 41.

Hiba Bektić iz Sulica). Avdijin sin, Mustafa, s Ajkunom Kadrić imao je jedno živo dijete, Šidu (1894?-1951?) koja je bila udata za Šerifa Dudića⁷⁴ iz Osmača, ali su živjeli u Sulicama.

Mujkići

Potomke ove familije nije bilo moguće povezati s muškim osobama koje su popisane 1850. godine u Sulicama.⁷⁵ Prva osoba koja se pominje početkom 1901. godine⁷⁶, je Alija Mujkić (1848?-1918?), sin umrlog Omera, koji je bio u prvom braku s Mejrom Hodžić iz Sulica, dok je u drugom braku bio s Fatijom Mandžić iz Gladovića. Iz prvog braka ima sina, Zajku (1880?-1945; teror) koji je bio oženjen Fatimom Malatić iz Gladovića, a iz drugog braka ima sina, Ramu (1898-1945; teror), te kćer, Raifu koja je bila udata za Huseina Smajića iz Tokoljaka. Pominje se i Ajka Mujkić (1865?-?) koja je bila u prvom braku s Mustafom Mustafićem (Dervanović), a kasnije se preudala u familiju Aljkanović. Vjerovatno je sestra Alije Mujkića.

Musići

Već smo napomenuli da su, navodno, Musići porijeklom iz Starog Teočaka, odnosno njihov rodočelnik, Hamza (1860?-1919?), sin Muse, koji je bio oženjen Hanifom⁷⁷ Burić, prvi brak, te Beharom Hamzić, drugi brak. Hamza je s Burić Hanifom imao četvero žive djece, tri sina i jednu kćer, Salihu (1894?-1948?) koja je bila udata Ramu Mehmedovića iz Gladovića. Sinovi su: Sulejman (1890?-1944.; teror) oženjen s Fatimom Delić iz Blažijevića; Emin (1898?-1948?) oženjen iz Blažijevića s Eminom Delić; Bego (1900?-1918?).

Mustafići (Dervanović)

Preci ove familije popisani su u Sulicama, u kući broj 1., a domaćin je bio Memiš, rođen 1815. godine, sin Mujčina, a bio je i muhtar (seoski starješina). Memiš je bio visokog rasta i smeđih brakova. U njegovom domaćinstvu, od muških članova, živjela su dva njegova brata, njegov sin i dva bratića (*tabela 1*). Memiševa braća su Osman, rođen 1817. godine i Derviš, rođen 1826. godine. Memišev sin, Ibrahim, rođene je 1845. godine, a bratići su: Redžo, sin Osmanov, rođen 1847. godine i Mustafa, sin Dervišev, rođen 1849. godine.

⁷⁴ Šerif Dudić, sin Ahmeta iz Osmača, rođeni je brat Pašije Dudić, pranene koautora ovog rada, Alije Suljića.

⁷⁵ Prema nepouzdanim informacijama porijeklom su iz naselja Peći.

⁷⁶ Alija Mujkić suvlasnik je nepokretne imovine s više osoba s prezimenom Dervanović, Hodžić i Selimović. Vjerovatno na osnovu zaostavštine iza Mejre Hodžić. *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 7., uložak br. 282.

⁷⁷ *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 43.

Prvim upisima u grunt, 1894. godine, pominju se imena Mustafe⁷⁸ (1849-1902) i Osmana⁷⁹ (1853-1920?) Dervanović⁸⁰, sinova umrlog Derviša-Derve.⁸¹ Hisetari Mustafe Dervanovića, tri sina i dvije kćeri, uvedeni su u vlasništvo iz njegove nekretnine⁸² 1903. godine. Sinovi su: Veiz⁸³ (1877?-1917?); Abdulah (1883?-1961?) koji je bio oženjen Ifetom Hodžić iz Sulica i Husein (1886?-1905?). Kćeri su: Hašija-Haša (1880?-1936?), udata za Sumbula-Sumbo Memišević iz Urisića, u prvom braku s Mehmedom Mujčićem iz Osmača i Šemsija-Šema (1898?-1950?) koja je bila za Mehmedom Hajdarevićem iz Žabokvice. Osmana Dervanovića 1921. godine naslijeđuju sljedeći hisetari⁸⁴: Razija⁸⁵ Alić, hudova Dervanović?, Fatima Dervanović, udata Špijodić i Mehmed (Abdo) Šolić (Dervanović?).

Mustafići (Spahić)

Članovi familije Spahić, koji se krajem 19. vijeka nazivaju i Mustafić, popisani su 1850./51. godine u Sulicama, kuća broj 12. (*tabela 1*). U kući je živjelo šest osoba muškog spola, a pored domaćina Mustafe i njegovog brata Alije, sinova Osmanovih, bila su i po dva njihova sina. Mustafa je rođen 1780. godine, bio je prosječnog rasta i sijede brade, a njegov brat, Alija, rođen je 1795. godine. Mustafini sinovi su: Osman⁸⁶, rođen 1825. godine i Abdija, rođen 1834. godine. Sinovi Mustafinog brata, Alije, su: Bego, rođen 1836. godine i Ibrahim, rođen 1842. godine.

Prema podacima iz grunta, 1894. godine, Mustafa je imao još dvoje djece koja su rođena poslije 1850. godine, sina i kćer.⁸⁷ Sin, Smail (1851?-1904?) bio oženjen Curom Kadrić i kći, Hanka (1853?-1898?) koja je bila za Ahmedom Mustafićem (Katanić) iz Radovčića. Prema podacima iz grunta, ni Osman ni Hanka nisu imali živih potomaka.

⁷⁸ Ime Mustafe Dervanovića, sina Derviša, pominje se uz ime njegove supruge, Hurme Bejanović, a suvlasnici su jedne nekretnine. Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 42.

⁷⁹ Ime Osmana Dervanovića, sina Derviša, pominje, u većini slučajeva, s familijom Šolić, koji se ponegdje nazivaju i Dervanović, što stvara zabunu jer ne možemo zaključiti koji je rodbinski odnos među njima. Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, uložak br. 254.

⁸⁰ Poslije Drugog svjetskog rata koriste prezime Mustafić, patronimik od Mustafe (r. 1849). Drugi Dervišev sin, Osman, rođen je poslije popisa 1850/51. godine.

⁸¹ Izvjesno je da je Derviš imao i kćer, Fatimu (1855?-1920?) koja je bila za Mustafom-Mujkom Špijodićem (r. 1855) iz Krušev Dola, koji je živio u Sulicama (domazet).

⁸² Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 42.

⁸³ Veiz i Hašija-Haša, ud. Memišević u Urisiće, najvjerovatnije su od prve Mustafine žene, Hurme Bejanović, a ostala djeca su od Ajke Mujkić iz Sulica.

⁸⁴ Nije nam poznata rodbinska veza između Dervanovića i Šolića, a ni njihovi potomci to ne znaju, osim ako nemaju zajedničku mater. Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, uložak br. 254.

⁸⁵ Najvjerovatnije je Osmanova hudova, ali to ne piše u gruntu. Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, uložak br. 254.

⁸⁶ Osman umire prije 1900-te. godine, a naslijeđuje ga amidžić, Ibrahim, sin Alije, koji to naslijeđe prodaje, 1900-te, Mehi Mahmutoviću iz Tokoljaka, a ovaj Husi Deliću iz Tokoljaka, 1918. godine. Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 33.

⁸⁷ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, ulošci broj: 29, 30, 32. i 33.

Osmanov sin, Alija (1795.-1870?) imao je još djece⁸⁸ koja su se rodila poslije 1851. godine; Salih, Mahmut-Mašo, Osman i Muška. Za njegovog najstarijeg sina, Begu, nema informacija poslije 1851. godine, a iza Ibrahima (1842.-1903?) ostao je samo sin, Alija (1885?-1918?). Salih (1851?-1891?) je imao sina, Ibrahima (1877?-1918?) za kojeg nemamo informacije poslije upisa u grunt 1894. godine. Mahmut-Mašo (1853?-1918?) imao je dva sina, Jašara (1882?-?) i Salkana (1885?-?) za koje nemamo nikakvih informacija poslije upisa u grunt, 1920. godine.⁸⁹ Takođe, iza Osmana (1855?-1903?), sina Alije, nije ostalo živih potomaka, dok je Muška (1857?-1909?), kći Alije, bila udata za Mehmeda Selimovića iz Peći.⁹⁰ Mustafin sin, Smail, s Curom Kadrić imao je troje žive djece⁹¹, dvije kćeri i jednog sina. Kćeri su: Emina (1878?-1944?) koja je bila za Jusom Selimovićem iz Sulica i Zejna (1880?-1945?) koja je bila za Salkanom Pitarevićem iz Peći. Smailov sin, Avdo (1888?-1953?) bio je oženjen Muškom Mustafić.

Nuhanovići

Preci Nuhanovića⁹² iz Sulica porijeklom su iz naselja Peći, gdje su popisani 1850/51. godine. Dio njih nastanio se u Sulicama, a popisani su u kućama broj 1, 2. i 3. Na osnovu podataka z grunta, za 1894. godinu, bar po jedna ili više osoba iz ove familije nastanila se u naselju Sulice. Zbog toga ćemo prikazati samo podatke za one osobe koje smo identificirali, odnosno njihove potomke, koji se pominju u gruntu. 1894. godine.

Potomci Nuhanovog sina, Alije (1841-1909) koji je bio oženjen Fatimom Fočak⁹³ iz Kalimanića, živjeli su u Sulicama.⁹⁴ Imao je tri žive kćeri: Zejna (1860?-1917?) koja je bila udata za Omera Derviševića u Ljeskovik; Fatima (1868?-1932) koja je bila za Hasanom Bumbulovićem iz Peći i Zlatija (1872?-1917?) udata Salkić u Rađenoviće?

Potomci, Hasanovog sina, Ismaila-Smajla⁹⁵ (1844.-1891?) koji je bio oženjen Zadom Selimović iz Sulica, živjeli su u Sulicama. Smail je imao dva sina; Ibrahim (1865?-1915?) koji je bio oženjen Kadom⁹⁶ Ademović iz Pusmulića i Huseina (1878-1950?) koji je bio oženjen Šerifom Avdić iz Osatice.

⁸⁸ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, ulošci broj: 30, 32.

⁸⁹ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 30.

⁹⁰ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 30.

⁹¹ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 29.

⁹² Izvor: A. Suljić, *Srebrenica*: „Tabela: 1850A: Popis muških članova bošnjačkih domaćinstava 1850/51. godine - za područje današnje općine Srebrenica (Izvor: BOA, NFS_d 05951, Arhiv Republike Turske, Istanbul).“ Prijevod mr. Kemal Nurkić. Napomena: Podaci popisa 1850. godine, za naselje Peći, prikazani su u navedenoj tabeli od 973. do 975. stranice.

⁹³ Prvi brak, Šolić?

⁹⁴ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 8, uložak br. 314.

⁹⁵ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 3.

⁹⁶ Prvi brak Osman Nuhanović.

Smailove kćerke su: Abida (1882?-1930?) bila za Ragibom Avdićem iz Osatice i Begzada (1884?-1933?) bila za Salihom Jahićem iz Radovčića.

Potomci Hasanovog sina, Mustafe⁹⁷ (1839-1891?) koji je bio oženjen Hatkom Bumbulović iz Peći, takođe su živjeli u Sulicama. Mustafa je imao šestero žive djece, po troje oba spola. Sinovi su: Salih (1867?-?), bio oženjen Pašijom Meholjić iz Osatice; Omer (1870?-1920?), bio oženjen Aišom Jahić iz Radovčića i Bećir (1872?-?) bio oženjen Timom Sumbulović iz Kalimanića. Kćeri su: Zejna⁹⁸ (1865?-1956?), bila za Ibrom-Ibiš Ramićem iz Tokoljaka; Aiša (1874?-?), suprug Salko Imširović iz Tokoljaka i Ajka (1875?-1912?), suprug Jusuf Sumbulović iz Kalimanića.

Potomci Hasanovog sina, Osmana⁹⁹ (1849-1891?) koji je bio oženjen Kadom¹⁰⁰ Ademović iz Pasmulića, živjeli su, do udaje, u Sulicama. Iza Osmana ostale su tri kćerke, Hanifa (1872?-?); Fatima (1875?-1908?), neudata; Behara¹⁰¹ (1880?-1913?) koja je bila udata za Dauta Avdića iz Osatice.

Pored navedenih osoba, potomaka Nuhanovića, bilo je još nekoliko osoba koje su rođene između 1880. i 1900-te godine, pa navodimo njihova imena, radi informacije za buduće istraživače: Zejna (1894?-1947?) bila za Begom Omerovićem iz Kutuzera; Uzeir, sin Omera Nuhanovića (1898?-?) bio oženjen Hatkom Abdurahmanović iz Radovčića; Duda, kći Muje (1887?-?) bila za Dašanom Dautovićem iz Babuljica i Hanifa (1895?-1944?), kći Ibrahima, koja je bila za Alagom Mustafićem iz Radovčića.

*Nukići*¹⁰²

Prema raspoloživim informacijama ova je porodica popisana 1850/51. godine u Rulovcima (Riplovac) tadašnjem samostalnom naselju, a danas mahala naselja Tokoljak. Oni su dio današnje familije Imširović iz Tokoljaka. Živjeli su u kući broj 3, a muški članovi domaćinstva bili su Nuko, sin Imširov, rođen 1815. godine, te dva njegova sina; Imšir i Mehmed, kasnije nazvan Memiš, koji su rođeni 1849. godine.¹⁰³ Nuko je bio oženjen Aišom Sahadžić¹⁰⁴ iz Sulica s kojom

⁹⁷ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 2.

⁹⁸ Do 1910? u braku sa Sejfom Imširevićem iz Tokoljaka.

⁹⁹ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 7., uložak br. 279.

¹⁰⁰ Kada se preudala za Ibrahima Nuhanovića, poslije smrti Osmana.

¹⁰¹ Prema raspoloživim informacijama nije imala živih potomaka.

¹⁰² Nema pouzdanih podataka kada se Nuko s porodicom doselio u Sulice iz Rulovaca. Vjerovatno poslije 1855. kada je ovim područjem harala kuga.

¹⁰³ Izvor: A. Suljić, *Srebrenica*: „Tabela: 1850A: Popis muških članova bošnjačkih domaćinstava 1850/51. godine - za područje današnje općine Srebrenica (Izvor: *BOA, NFS_d 05951*, Arhiv Republike Turske, Istanbul).“ Prijevod mr. Kemal Nurkić. Napomena: Podaci popisa 1850. godine, za naselje Tokoljak, prikazani su u navedenoj tabeli od 991. do 993. stranice.

¹⁰⁴ Prema predajama koje su dio folkloru familije Nukić, Aiša Sahadžić je jedino dijete bega iz Užičke nahije, kod kojeg je Nuko služio kao vojnik. Moguće je da je otac Aiše Sahadžić bio imućan u Užicu, ili čak i beg, ali nemamo tih informacija, niti se to vidi iz prvih upisa u gruntovne knjige Kotara Srebrenica 1894. godine. U Popisu muškinja Kaze Srebrenica na ovom području Osata, samo su preci današnjih Abdurahmanovića i njihova loza, Hadžihafizbegovići, navedeni kao begovi, te Ibrahim, sin Omera,

je rodio još djece, ali, pored pomenutih sinova, sačuvano je još samo ime kćerke, Hamšije (1840?-1918?) koja je bila udata za Mustafu Alića iz Skelana, a kojeg je dovela u Sulice, te sina, Alije.¹⁰⁵ Najstariji Nukin sin, Mehmed-Memiš (1849-1935?) bio je oženjen Abidom-Muška Osmanović (Selimović)¹⁰⁶ s Karčina Brda (Rađenovići), a sa njom je imao petero žive djece. Drugi Nukin sin, Alija¹⁰⁷ (1853?-1906) dvaput se ženio; prva žena Masija Suljić (Bešić?) iz Sulica, rodila je šestoro žive djece, a druga žena, Rejha Bektić iz Sućeske, samo dvoje.

Iza najstarijeg Nukinog sina, Mehmeda, zvanog Memiš, ostalo je šestoro žive djece, četiri sina i dvije kćerke.¹⁰⁸ Sinovi su: Mustafa (1874-1969?) koji je bio oženjen Nazom Medić; Sado (1884?-1973), supruga Umka Bektić iz Karačića; Ibrahim (1885?-1944?), supruga Fata Bektić iz Karačića; Salih (1886?-?), supruga Gara Haskić iz Sulica. Kćeri su: Hanifa (1886?-1950?) bila udata za Hasana Avdića iz Osmača i Nura (1902?-?) bila za Suljom Nuhanovićem iz Sulica.

Iza mlađeg Nukinog sina, Alije, ostalo je sedmero žive djece.¹⁰⁹ Sinovi su: Abdulah-Avdo (1877?-1945?), supruga Fatima Ljeskovića iz Liješća; Juso (1879?-1942; teror), supruga Zada Muhić iz Radovčića; Ikan (1895?-1960), supruga Rahima Haskić iz Sulica. Kćeri su: Šida (1867?-?), suprug Avdo Ljeskovića iz Liješća; Derviša-Derva (1875?-1977), suprug Idriz Smajlović iz Liješća; Hava (1878?-?), suprug Omer Ljeskovića iz Liješća; Mejra (1870?-?) i Rahima (1902?-1965), suprug Durmo Muminović, Pribidoli.

rođen 1790. godine, koji je popisano u današnjoj mahali, Zgunja, a od njega su današnji Ibrahimovići, zvani Omerovići.

¹⁰⁵ Možda je Aliji bio nadimak Imšir, 1849. godine, pod kojim je popisano 1849. godine.

¹⁰⁶ Selimović Abida-Muška je jedna od devet sestara, te jednog ili dva brata, koji su rođeni na Karčinu Brdu (Rađenovići). Prema raspoloživim informacijama, Abida-Muška je sestra Pembe Selimović, šukunene Alije Suljića, koja je bila udata za Ahmeta Dudića iz Osmača.

¹⁰⁷ Ubio ga 1906. godine neki Muhić u sporu oko zemlje, a onda se odselio u Radovčice, mahala Trubari.

¹⁰⁸ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 57.

¹⁰⁹ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 7, uložak br. 301.

*Osmanovići (Selimović)*¹¹⁰

Familija Osmanović ili Selimović, porijeklom je iz naselja Rađenovići, odnosno mahale, Karčino Brdo. Ovdje ćemo iznijeti samo šturu informaciju zbog toga što su precu Alije Suljića, koautora ovog rada, preko pranene, Pašije Dudić, odnosno njene matere, Pembe Selimović, iz ove loze. Rodočelnik familije Osmanović u Sulicama je Selim¹¹¹, zvani Selimčić, sin Mustafe-Muje Osmanovića iz Rađenovića. Selim je rođen oko 1915. godine, a ubijen je 1945. godine, kao i mnogi Bošnjaci osačanskog kraja, a da nije zaveden u baze kao civilna žrtva rata. Selim se oženio oko 1935. godine, Selimović Hildom, zvana Kokana, iz Sulica i imao dva sina s njom; Zuhdu i Muju, koji su umrli prije agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Pejmanovići

Muški članovi i precu današnje familije Pejmanović popisani su 1850./51. godine u tadašnjem samostalnom naselju Miličevići, a danas mahala naselja Sulice, u kući broj 2. (*tabela 1*). Domaćin je bio Mustafa, sin Ibrahima, rođen 1819. godine; visokog rasta i smeđih brkova. Pored Mustafe, popisana su i dva njegova maloljetna sina; Mustafa, rođen 1844. godine i Alija, rođen 1849. godine.

Pejmanović Mustafa (1844-1912?) imao je četvero žive djece; tri sina i jednu kćer, koja dijele njegovu zaostavštinu¹¹² 1912. godine. Prema raspoloživim podacima kći, Mejra (1870?-1934?) je najstarija, a bila je udata za Emina Ibiševića iz Pribidola. Mustafini sinovi su: Mujo (1880?-?) koji je bio oženjen, prvi brak, Dervišom Suljić (Smajić) iz Sulica, a drugi brak, Kada Jakubović;

¹¹⁰ Sjećanja Alije Suljića: „Još kao dječak, osnovnoškolskog uzrasta, više puta sam čuo priču od moje rahmetli majke, Đulse, rođene Kadrić, o devet sestara, koje su imale jednog ili dva brata, a rođene su u mahali Karčino Brdo, naselje Rađenovići. Na žalost, nisam bio strpljiv pa da majku saslušam do kraja, pa zato sam do sada kontaktirao preko 20 osoba i opet nisam mnogo saznao, a moja rahmetli majka je sve to, što mi danas treba, znala. Takođe, prema informacijama koje sam dobio od rođaka, Zukanović (Salko) Sabrija (1945-2021) iz mahale Grujčići, naselje Prohići, inače, unuk Time Selimović (Osmanović), prvog braka Alić Salih, preostali članovi porodice Selimović (Osmanović) su napustili Karčino Brdo, jer su ih pojedine osobe iz familije Avdić uznemiravale. Prema višegodišnjim istraživanjima došao sam do sljedećih imena, od devet sestara familije Selimović (Osmanović). Pemba, moja šakunena, udata za Ahmeta Dudića iz Osmača; Zada, udata za Hasana Sejdinovića u Prohiće; Tima, udata za Dervu Zukanovića iz Karačića, mahala Tihnići, a živjeli su u Prohićima, mahala Grujčići; Abida-Muška, udata za Mehmeda-Memiš Nukića iz Sulica. Jedna od tih sestara, meni nepoznatog imena, bila je za Redžepom Nukićem iz Radovića, a druga za nekim Sejfićem? iz Stoborana? Jedan od njihove braće zvao se Mustafa-Mujo Osmanović, otac Selima Osmanovića iz Sulica. Korisne informacije u vezi devet sestara, dali su mi rođaci i rođice: rahmetli, Sabrija Zukanović, Čama Pilav, rođena Mehić (Gladovići) i Mušva Pilav, rođena Avdić (Osmače) i Omer Salihović iz Tokoljaka, na čemu im zahvaljujem.“

¹¹¹ Osmanović (Mustafa) Selim, 23.10.1935. godine, kupuje dio šljivika „Vinograd“, vlasništvo Fatime Špijodić, rođene Dervanović iz Sulica. Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, uložak br. 254. Prema nepotpunim informacijama, prije ženidbe, radio je kao najamni radnik kod Omera Pejmanovića.

¹¹² Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 5.

Ahmet (1885?-1922?) bio oženjen Hasibom Nuhanović iz Sulica ili Peći; Avdo (1887?-1944?) bio u prvom braku s Aišom Aljkanović iz Sulica, a drugi brak Pašija Mustafić iz Radovčica.

Pejmanović Alija (1849-1904?), supruga Emina iz Miholjevina, imao je dvoje žive djece¹¹³; Hanifa-Mejra (1886?-1987) koja je bila za Mustafom Selimovićem iz Sulica i Omer (1888-1964) bio oženjen Abidom Mašić¹¹⁴ iz Osmača.

Sahadžići

Članovi porodice Sahadžić popisani su 1850/51. godine u tadašnjem samostalnom naselju Knezovi, u kući broj 1, a danas su, Knezovi, mahala naselja Sulice. Popisani su Mustafa, sin Omera, rođen 1795. godine, prosječnog rasta i sijedih brakova, te njegov sin, Arif, rođen 1825. godine (*tabela 1*). Prvim upisima u grunt¹¹⁵ Kotara Srebrenica, 1894. godine, pominje se Aiša¹¹⁶ Sahadžić (1820?-1904?), hudova iza Nuke Nukića iz Sulica. Ona svoje hise prodaje Mehmedu-Memiš Nukiću, sinu umrlog Nuke, 1897. godine. Takođe, njen bratić, Sulejman (1872?-1942?), sin umrlog Arifa, upisan je kao suvlasnik nekretnine¹¹⁷ 1894. godine, koju dijeli s Mehmedom (Nuko) Nukićem i Hasanom (Mustafa) Alićem, svi iz Sulica. Sulejman je bio oženjen Pašom Mehanović iz Sulica, s kojom je imao petero žive djece.¹¹⁸ Sinovi su: Selmo (1898?-1945; teror); Omer (1910-1942; teror); Avdija (1914?-1945?; teror?); Safet (1917?-1980), supruga Muška Alić iz Prohića. Kćer, Saliha (1905?-1950?) bila za Avdom Mavrakovićem¹¹⁹ iz Velike Daljagošte.

Selimovići (Huremović)

Selimovići, zvani Huremovići, popisani su u Sulicama, kuća broj 9, a bile su tri osobe muškog spola, domaćinstva Osmana, sina Selimovog, rođenog 1787. godine. Osman je bio prosječnog rasta i sijedih brkova (*tabela 1*). Osman je imao dva sina; Mahmuda, kasnije nazvanog Mašo, koji je rođen 1847. godine i Mehmeda, rođenog 1849. godine. Mašo (1847-1903) je bio oženjen Razom Lemeš iz Beširevića s kojom je imao četvero žive djece¹²⁰, po dvoje oba spola. Sinovi su: Juso (1872?-1950) koji je bio oženjen Eminom Mustafić iz Sulica i Mehmed (1881?-1917?) za kojeg nemamo pouzdane informacije poslije upisa u

¹¹³ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 8, uložak br. 313.

¹¹⁴ Abida (Salih) Mašić je bratična Osmana Mašića, pradjeda Alije Suljića.

¹¹⁵ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, uložak br. 229.

¹¹⁶ Nemamo pouzdane informacije da li je Aiša (Mustafa) Sahadžić prva i jedina, ili druga supruga Nuke Nukića (1815-1885?), te koliko je sa njim imala djece.

¹¹⁷ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 5, uložak br. 219.

¹¹⁸ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, uložak br. 245.

¹¹⁹ Mavrakovići su porijeklom iz Osmača

¹²⁰ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 45.

grunt 1903. godine. Kćeri su: Šemsija-Šema¹²¹ (1878?-1950) bila za Mehom Salkićem iz Beširevića i Pemba (1884?-1962) bila za Aljom Alićem¹²² iz Rađenovića, a živjeli su u Žabokvici.

Selimovići (Kumović)

Prema podacima popisa 1850/51. godine u Sulicama su popisane dvije porodice, kuće broj 10. i 11, prezimena Kumović, a koje su kasnije promijenile prezimena u Selimović. Domaćinstva su osnovala dva brata, sinovi Selimovi; Fejzo, rođen 1805. godine, koji je bio prosječnog rasta i sijedih brkova, te njegov mlađi brat, Sulejman, rođen 1810. godine, prosječnog rasta i smeđih brkova (*tabela 1*). U kući broj 10. živjela su dva Fejzina sina, Salih, rođen 1838. godine i Mustafa, rođen 1845. godine. U kući broj 11. živjela su, takođe, dva Sulejmanova sina, Ibrahim, rođen 1832. godine i Ahmed, rođen 1849. godine. Poslije popisa, 1850. godine, rođeno je još muške djece u porodicama Kumović¹²³, kao, na primjer, Fejzo je dobio sina, Osmana¹²⁴ (1852?-1903), supruga Zejna Mujkić; Sulejman je dobio sina, Tahira (1855?-1919?), a Salih sina, Ramu (1860?-1910). Prema raspoloživim informacijama iza Rame¹²⁵ i Tahira¹²⁶ nije ostalo živih potomaka. Osman je imao sina Redžu¹²⁷ (1872?-1922?) koji je imao sina Fejzu (1897?-1945; teror) koji je bio oženjen Fatimom Delić iz Blažijevića.

Bilo je još nekoliko osoba prezimena Selimović, rođene između 1840. i 1899. godine, koje nismo mogli svrstati u već pomenute dvije familije Selimović; Kumović i Huremović, jer nismo imali dovoljno informacija.¹²⁸

¹²¹ Možda u prvom braku sa Zahidom Delićem iz Rađenovića?

¹²² Prema informacijama moje rodice, Nesibe (Nazif) Husić, rođene Alić iz Sulica, Alići iz Skelana (Žabokvice) su porijeklom s Karčina Brda. Aljo, otac Salih, se prvo doselio u Rešagiće, pa onda u Žabokvicu i tamo zasnovao porodicu.

¹²³ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 48.

¹²⁴ Pored supruge, Zejne Mujkić, 1904. godine, Osmana naslijeđuju i Selimović (Salih) Ramo, bratić, te Alija i Behara, malodobna djeca Alije Selimovića iz Peći. Nije nam poznat rodbinsko-tazbinski odnos Osmana i Selimovića iz Peći. Međutim, nema sina Redže kao nasljednika? Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 48, zabilješka 2.“

¹²⁵ Ramu, 1910. godine, naslijeđuju Redžo Selimović, umrlog Osmana i Tahir Selimović, umrlog Sulejmana, oba iz Sulica. Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 48, zabilješka 3.

¹²⁶ Na kraju, Tahira, 1919. godine, naslijeđuje Redžo Selimović, sin umrlog Osmana (Selima?). Ove greške u imenima očeva upućuju nas na dvije osobe s imenom Redžo. Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 48, zabilješka 4.

¹²⁷ Nejasno zašto Redžo, sin Osmana, nije ranije upisan kao nasljednik Osmana. Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 48, zabilješka br. 2.

¹²⁸ Neke od tih osoba su: Selimović Zada (1845?-1908), suprug, Smail Nuhanović iz Sulica; Selimović Hata (1870?-?), suprug, Mehmed Mehanović iz Sulica; Selimović Malaga (1880?-?), supruga Derva Hasanović.

Smajlovići

Familija Smajlovića porijeklom je iz Osmača, što nismo mogli potvrditi kroz popis muškinja Kaze Srebrenica 1850/51. godine, ali ni iz drugih raspoloživih izvora podataka. Podaci su šturi i nepotpuni, ali prvi poznati predak ove familije mogao bi biti Ismail, rođen oko 1820. godine, koji je imao sina, Hašima, oko 1855. godine, a ovaj sina, Begu (1880?-1934) koji je bio oženjen Havom Mehanović, kćerkom Mehmedovom¹²⁹ iz Sulica.

Suljići (Smajić)

Preci današnje familije Suljić popisani su 1850/51. godine u tadašnjem naselju Stanpolje (Poljak), koje je danas dio naselja Sulice. Potomci Sulejmana Smajića, sina Mustafe, rođenog 1818. godine, prosječnog rasta i crnih brkova, popisani su u kući broj 4. Sulejman je imao četiri sina. Mehmed, rođen 1833. godine, Salih, rođen 1835. godine, Sejfulah, rođen 1844. godine i Abdija, rođen 1848. godine (*tabela 1*). Bile su još dvije porodice prezimena Smajić za koje nemamo informacija šta je s njima bilo poslije popisa 1850/51. godine.

Sulejman je poslije 1850. godine dobio još troje djece; Mustafa (1855?-1899), supruga Zubejda Mešić?; Šaban (1857?-1918?) i kći, Masija (1852?-1898?) koja je bila za Alijom Nukićem iz Sulica. Sulejmanov sin, Salih, imao je kćerku Abidu-Bidu (1880?-?). Mustafa je sa Zubejdom imao četvero žive djece, tri sina i jednu kćer.¹³⁰ Sinovi su: Meho (1880?-?), supruga Hata Jahić; Avdo (1882.-1950.), supruga Mejra Mehanović iz Sulica i Juso (1884?-?). Kćer, Derviša (1870?-1914?) bila udata za Muju Pejmanovića iz Sulica.

Šarvani

Samo jedna osoba ženskog spola, Fatima Šarvan (1835?-1905?), pominje se pod ovim prezimenom. Možda je to lokalni naziv za familiju koja je živjela u mahali Šarvani¹³¹ u naselju Sulice. Fatima je bila udata za Omera Bajramovića iz Sulica. U gruntu se pominje 1902. godine, kao hisetar od sina, Saliha, a istodobno poklanja svoj dio sinovima, Omeru i Mustafi.¹³²

Šolići

Familija Šolić (Šulić) popisana je 1850/51. godine u tadašnjem samostalnom naselju Miličevići, a danas je to mahala naselja Sulice. U kući broj

¹²⁹ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 2, uložak br. 47.

¹³⁰ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, uložak br. 246.

¹³¹ Prema sačuvanoj predaji poslije kuga koje su harale ovim područjem samo je dio članova jedne porodice, u mahali Šarvani, preživio tu zarazu. Vjerovatno je Fatima Šarvan iz te porodice koja je preživjela kugu.

¹³² Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 1, uložak br. 16.

1, popisane su četiri osobe muškog spola, četiri brata, a domaćin je bio, ujedno i muhtar Miličevića, Ibrahim, sin Mustafe, rođen 1820. godine, koji je bio visokog rasta i žutih brkova. Ostala Ibrahimova braća, sinovi umrlog Mustafe su: Abdulah, rođen 1825. godine; Ferhat, rođen 1827. godine i Abdulgani, rođen 1829. godine (*tabela 1*).

Prema raspoloživim podacima samo su neki od Mustafinih sinova imali žive potomke krajem 19. vijeka. Ibrahimov sin, Salih¹³³ (1853?-1918?) koji je bio oženjen Havom Okanović iz Gladovića nije imao živih potomaka. Mustafin sin, Abdulah¹³⁴ imao je sina Mehmeda (1860?-1916?) koji je bio oženjen s Hatidžom, te sa njom imao dvoje žive djece; Ramo (1900?-1955?) i Nura (1892?-1968) koja se nije udavala. Prema nama dostupnim informacijama preživjela je samo ženska loza, preko Ajke¹³⁵ (1855?-1921?) koja je bila udata za Murata Špijodića iz Krušev Dola. Ajka je, vjerovatno kći, Abdulaha, unuka Mustafe Šolića.

*Špijodići*¹³⁶

Familija Špijodić porijeklom je iz naselja Krušev Do, a rodočelnici ove familije u Sulicama su dvojica amidžića, Mustafa (1855-1932?), sin Mehmeda i Murat (1856-1891?), sin Ahmeda. U Sulice su se doselili kasnih 70.-tih godina 19. vijeka, na ženovinu (domazeti). Mustafa, zvani Mujko, oženio se Fatimom Dervanović (1855?-1920?), kćerkom Derviša iz Sulica. Ahmedov sin, Murat, oženio se Ajkom Šolić (1855?-1921?) iz Sulica. Murat i Ajka¹³⁷ imali su samo dvoje žive djece, dvije kćerke, Aišu (1878?-1905?) i Nazu (1880-1951), a obje su bile udate za Smaju Lemeša iz Beširevića. Poslije smrti Aiše, njena sestra, Naza, udala se za zeta, Smaju Lemeša. Mustafa je s Fatimom Dervanović imao dva sina, Ikana (1880?-1955) koji je bio oženjen s Fatimom Sumbulović (Junuzagić) iz Kalimanića i Abida (1883?-?) za kojeg nemamo informacije poslije 1894. godine.¹³⁸

¹³³ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, ulošci br. 249. i 255.

¹³⁴ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, uložak br. 250.

¹³⁵ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, uložak br. 250.

¹³⁶ U Krušev Dolu 1850/51. godine, koji je tada pripadao Kazi Čelebi Pazar (Rogatica), popisane su dvije kuće Špijodića, broj 5. i 7., sinova Huseinovih, koje su imale ukupno 14 osoba muškog spola. Izvor podataka za naselje Krušev Do: K. Nurkić, V. Palo, 2020. Stanovništvo Čelebi Pazara polovinom XIX stoljeća. Zavod za zaštitu i korištenje kulturno historijskog i prirodnog nasljeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2020, 178.

¹³⁷ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, uložak br. 250.

¹³⁸ Vidjeti: *Grunt Srebrenice*, k/o Sulice, knjiga 6, uložak br. 257.

Zaključak

Većina savremenih familija naselja Sulice formirane su, uglavnom, tokom 19. stoljeća, odnosno u njegovoj drugoj polovini. Historijski izvori koji su korišteni za proučavanje procesa nastanka i razvoja familija naselja Sulice omogućili su nam, da bar, donekle rasvijetlimo kako se taj proces odvijao. Posebno, jer je Bosna i Hercegovina iz jednoga, u vrlo kratkom vremenu, ušla u drugi društveno-ekonomski i političko-pravni sistem. Ova društveno-politička i pravna transformacija najviše je pogodila bošnjačko-muslimansko stanovništvo koje na ovo odgovorilo na jedini mogući način, masovnim iseljavanjem iz Bosne i Hercegovine na područja koja su još uvijek bila pod osmanskom upravom.

Većina muških predaka savremenih porodica (familija) naselja Sulice popisana je 1850/51. godine, iako tada nije bilo puno prezimena ili su kasnije promijenjena, ipak postoji neupitna rodbinska povezanost između tih osoba, odnosno predaka i potomaka. S obzirom na napredak na području humane genetike odnosno molekularne biologije, bilo bi poželjno da se ova problematika istraži i kroz DNK testiranja kako bi se došlo do egzaktnih podataka o rodbinskoj povezanosti članova različitih porodica u okviru istog ali i susjednih naselja. Iako DNK testiranje ne iziskuje velika materijalna sredstva, potrebno je graditi svijest o tome, a posebno kako bi se preventivno djelovalo na neke bolesti koje su, isključivo, genetskog porijekla, posebno ukoliko dođe do sklapanja brakova između srodnika, za koje se često i ne zna da su u krvnom srodstvu.

Ovim radom, koji smatramo uvodom u proučavanje i istraživanje procesa formiranja familija naselja Sulica, nije završena rodoslovna tematika ovog naselja, već, naprotiv, potrebno je za svaku familiju odnosno porodicu uraditi pojedinačni rodoslov kako bi se sačuvao spomen na bošnjačke familije ovog naselja. Posebno što je veliki dio osoba muškog spola ubijen tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, 1992-1995. godine, odnosno tokom zločina genocida, jula 1995. godine, cjelokupno stanovništvo ovog naselja je protjerano.

Danas u naselju Sulice živi samo nekoliko osoba koje su bile prijeratnih stanovnici ovog naselja ili su to njihovi članovi koji su rođeni izvan ovog naselja toko rata ili u postratnom periodu. Imajući u vidu da su porodice i familije Sulica bile u tijesnim rodbinsko-tazbinskim odnosima s okolnim naseljima, prije svega Beširevićima, Dobrakom, Gladovićima, Pećima, Radovčićima i Tokoljakom, neophodno je istražiti procese formiranja porodica i familija u navedenim naseljima. To bi pomoglo da se sagleda šira slika formiranja porodica i familija ovog dijela općine Srebrenica, ali i međusobni rodbinsko-tazbinski odnosi kao dio šireg društveno-ekonomskog i kulturno-geografskog procesa koji je obilježio porodice ovog područja.

Iako su korištena dva najvažnija izvora podataka; popis muških članova domaćinstava Kaze Srebrenica 1850/51. godine, te gruntovne (zemljišne) knjige za Kotar Srebrenica, počev od 1894. godine, za proučavanje procesa nastanka i razvoja familija naselja Sulice tokom 19. stoljeća, ipak nisu iskorišteni svi historijski izvori kako bi se ova tema još bolje razjasnila. Tu mislimo, prije svega

na osmanske deftere za Kazu Srebrenica iz perioda 1865.-1878. godine, kao i popis domaćina i imanja tokom austrougarske vlasti, tokom 1880-1885. godine. Ove podatke nismo mogli koristiti iz objektivnih razloga, jer su prvi pisani arapskim pismom na staro turskom jeziku, a drugi se nalaze u austrijskom državnom Arhivu u Beču, za što je neophodna posebna procedura, kao i finansijska sredstva da bi se isti dobili.

Summary

Most of the settlement Sulice modern families were formed mainly during the 19th century, i.e. in its second half. Historical sources which have been used for the study of the process of origin and development of the settlement Sulice families enabled us to shed at least some light on how that process unfolded, especially since Bosnia and Herzegovina had entered, in a very short time, from one socio-economic and political-legal system to another. This socio-political and legal transformation had the biggest impact on the Bosniak-Muslim population, which responded to it in the only possible way – by mass exodus from Bosnia and Herzegovina to the areas which were still under the Ottoman rule.

Most male ancestors of the modern families from the Sulice settlement had been listed in the 1850/51 census, although there were not many last names at the time or they were changed later, there is still unquestionable family connection between those persons, i.e. ancestors, and their descendants. Given the progress in the field of human genetics, i.e. molecular biology, it would be desirable to also research this issue through DNA testing in order to get the exact data on the family connection between the members of various families within the same, but also neighbouring settlements. Although DNA testing does not require large financial resources, it is necessary to build awareness about it, especially in order to prevent some diseases which are exclusively of genetic origin, especially if there is a marriage between relatives, who are often not even known to be related by blood.

This paper, which we consider the introduction to study and research of the process of forming of the Sulice settlement families, does not end the genealogical topic of this settlement, but, on the contrary, it is necessary to do an individual genealogy for each family in order to preserve the memory of the Bosniak families of this settlement. It is especially important to do so since a large number of men were killed during the aggression in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995, i.e. during the genocide in July 1995, and the entire population of this settlement was expelled.

In the settlement Sulice today live only a few persons who lived in this settlement before the war, or their family members who were born outside the settlement during or after the war. Considering the fact that Sulice families were in close family and in-law relations with the neighbouring settlements, primarily

with Beširevići, Dobrak, Gladovići, Peći, Radovčići, and Tokoljak, it is necessary to research the processes of family forming in the settlements mentioned. This would help to see the bigger picture of family forming in this part of Srebrenica municipality, but also the mutual family and in-law relations as a part of a wider socio-economic and cultural-geographic process which affected the families from this region.

Despite the fact that two most important data sources have been used for the study of the process of origin and development of the Sulice settlement families during the 19th century, namely male household members of Kaza Srebrenica census from 1850/51 and land registers for Srebrenica District starting from 1894, not all historical sources have been explored in order to clarify this topic even better. Here we are primarily referring to the Ottoman ledgers for Kaza Srebrenica from the period 1865-1878, as well as the list of householders and estates during the Austro-Hungarian rule from 1880 to 1885. We could not use this data for objective reasons since the first were written in Arabic alphabet in old Turkish language, and the latter are located in the Austrian state Archives in Vienna, for which to obtain a special procedure as well as financial resources are necessary.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. *BOA NFS_d 05951*. Istanbul.
2. FAO projekat: *Inventar stanja zemljišnih resursa u Bosni i Hercegovini u poslijeratnom periodu» Opština Srebrenica* [podaci na CD-u].
3. *Gruntovne knjige Kotara Srebrenica 1894. godine*, katastarska općina Sulice, knjige I-X, uloži 1-500. Gruntovnica suda, Srebrenica.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Glavni pregled političkog razdielenja Bosne i Hercegovine 1879*, Sarajevo 1879.
2. *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*, Sarajevo 1896.
3. *Sistematski spisak naseljenih mjesta i dijelova naselja (zaseoka) na dan popisa stanovništva, 31. marta 1991. godine*. Republički zavod za statistiku, Sarajevo 1991.
4. *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*, Sarajevo 1886.

Knjige/Books:

1. Nurkić K. i Palo V, *Stanovništvo Čelebi Pazara polovinom XIX stoljeća*. Zavod za zaštitu i korištenje kulturno historijskog i prirodnog nasljeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2020.
2. Suljić A, *Srebrenica – antropogeografija općine*, Autor, Tuzla 2022.
3. Šimunović Petar, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden Marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2009.

Članci/Articles:

1. Statistički podaci popisa muškog bošnjačkog stanovništva Kaze Srebrenica 1850/51. godine objavljeni su, kao tabelarni prilog, u studiji, autora Alije Suljića, pod nazivom: Srebrenica – antropogeografija općine, autorsko izdanje, Tuzla 2022, u „Tabeli: 1850A“, pod nazivom: *Popis muških članova bošnjačkih domaćinstava 1850/51. godine - za područje današnje općine Srebrenica* (Izvor: BOA, NFS_d 05951, Arhiv Republike Turske, Istanbul). Prijevod mr. Kemal Nurkić“, na stranicama od 944 do 1003. Napomena: Podaci popisa 1850. godine, za naselje Sulice, prikazani su u navedenoj tabeli od 989 do 991 stranice.
2. Suljić A, Hasanović H, Osmanović E, Bošnjačke familije naselja Ljeskovik u drugoj polovini 19. stoljeća, *Historijski pogledi*, vol. III, no. 3, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2020, 72-97. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.72>).
3. Suljić A, Jahić S, Avdić M, Bošnjačke familije Osmača u drugoj polovini 19. vijeka, u: E. Mutapčić (ur.) *Baština Sjeveroistočne Bosne*, broj 12, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona Tuzla 2020, 249-284.
4. Suljić Alija, Suljić Edina, Bošnjačke familije općine Srebrenica: antropogeografska istraživanja", (I dio), u: E. Mutapčić (ur) *Baština Sjeveroistočne Bosne*, broj 11, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2019, 51-76.

Mr. Sc. Zoltán BOLEK, historian, PhD student
University of Public Service, Ludovika, Hungary
Chairman (Hungarian Islamic Community)
E-mail: zoltanbolek@gmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:355.4-054(497.6=163.4*3)(439)"1921" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.56>

BOSNIAKS IN THE 1921 UPRISING IN WEST HUNGARY

Abstract: *In the present study, I describe the struggles of the 1921. Uprising in West Hungary, and the lives and activities of the Bosnian and Albanian soldiers who took part in it. Hungary ended the First World War among the losers. The Austro-Hungarian Monarchy was dissolved, and Romania, Serbia, and the fledgling Czechoslovakia, among the states surrounding Hungary, made territorial claims on the Hungarian state. The nationalities living on the territory of Hungary declared their secession one after the other, and the country lost territory to neighbouring states one after the other. The territories under foreign occupation also included many Hungarian minorities, and more than two-thirds of the country's territory was under foreign occupation. The population of the country was dismayed, but when the Council of State of the former ally, Austria, announced its territorial claim to Western Hungary on 17 November 1918, the population was outraged. The Hungarian leadership attempted to negotiate with the Austrian leadership, raising the possibility of partitioning the territory, but the Austrians refused to make a deal. On 10 September 1919, the Entente approved the Austrian territorial claims in the Treaty of St. Germain. On 4 June 1920, the Treaty of Trianon was signed, in which the Kingdom of Hungary lost more than two-thirds of its territory, and the annexation of Western Hungary to Austria was confirmed. After the signing of the peace treaty, Hungary was forced to evacuate Western Hungary. The territory was divided into two parts, the so-called "A" and "B" zones. The former was today's Burgenland, the latter Sopron, and its surroundings. However, the Hungarians did not give up. In the meantime, however, the recruitment of volunteer troops had begun, the nucleus of which was the "Ragged Guard", formed on 18 April 1918. under the leadership of Iván Héjjas. The rebels were mostly made up of demobilised soldiers, farmers, students, and railwaymen, but they were also joined by Bosnian and Albanian volunteers led by Hilmi Hussein Durić, one of whom, Ahmed, was later killed in action against the Austrians. I will write in detail about the antecedents of the Uprising in West Hungary, its main leaders, Pál Prónay and Iván Héjjas, and the soldiers who fought in their units. I pay special attention to the travel of the Bosnian and Albanian soldiers*

to Western Hungary, the organisational circumstances, and the battles themselves. I have tried to identify the Albanian and Bosnian fighters involved in the uprising, using all the sources I can find. I will also write in detail about the two battles of Ágfalva and the battle of Kirchschlag and other smaller skirmishes. I will also outline the circumstances of the proclamation of "Lajtabánság" ("Banat of Leytha"), and its existence. I will also devote a great deal of attention to the aftermath of the successful uprising and the subsequent fate of the Muslim veterans. The Bosnian and Albanian Muslim fighters, veterans of the 1921. Uprising in West Hungary, kept in touch with each other and their former superiors between the two world wars and successfully integrated into Hungarian society. The focus of this paper is to present the relevant Hungarian memoir literature. In addition to these sources, I drew from the books "The Uprising in West Hungary" ("Nyugat magyarországi felkelés") by Lajos Missuray-Krug and "My Experiences of the West Hungarian War of Independence" ("Élményeim a nyugat-magyarországi szabadságharcból ") by Viktor Maderschpach.

Key words: *Bosniak, Albanian, Uprising in Western Hungary, Durić Hussein Hilmi, Pál Prónay, Iván Héjjas.*

BOŠNJACI U USTANKU 1921. U ZAPADNOJ MAĐARSKOJ

Apstrakt: *U ovoj studiji opisujem borbe ustanka 1921. u Zapadnoj Mađarskoj, živote i aktivnosti bosanskih i albanskih vojnika koji su u njemu učestvovali. Mađarska je završila Prvi svjetski rat među gubitnicima. Austro-Ugarska monarhija je raspuštena, a Rumunija, Srbija i nova Čehoslovačka, među državama koje okružuju Mađarsku, postavile su teritorijalne pretenzije na ugarsku državu. Narodnosti koje su živjele na teritoriji Mađarske su jedna za drugom proglašavale secesiju, a država je gubila teritoriju susjednih država jedna za drugom. Teritorije pod stranom okupacijom uključivale su i mnoge mađarske manjine, a više od dvije trećine teritorije zemlje bilo je pod stranom okupacijom. Stanovništvo zemlje bilo je užasnuto, ali kada je Državno vijeće bivšeg saveznika Austrije 17. novembra 1918. objavilo svoje teritorijalne zahtjeve na Zapadnu Mađarsku, stanovništvo je bilo ogorčeno. Mađarsko rukovodstvo je pokušalo pregovarati sa austrijskim rukovodstvom, podižući mogućnost podjele teritorije, ali su Austrijanci odbili sklopiti dogovor. Dana 10. septembra 1919. Antanta je odobrila austrijske teritorijalne pretenzije Ugovorom iz Sen Žermena. Dana 4. juna 1920. potpisan je Trijanonski ugovor kojim je Kraljevina Mađarska izgubila više od dvije trećine svoje teritorije, a potvrđeno je pripajanje Zapadne Mađarske Austriji. Nakon potpisivanja mirovnog sporazuma, Mađarska je bila prisiljena da evakuše Zapadnu Mađarsku. Teritorija je bila podijeljena na dva dijela, takozvane „A“ i „B“ zone. Prvi je bio današnje Burgenland, drugi Šopron i njegova okolina. Međutim,*

Mađari se nisu predavali. U međuvremenu je, međutim, počelo regrutovanje dobrovoljačkih trupa, čije je jezgro činila „Razderana garda“, formirana 18. aprila 1918. pod vođstvom Ivana Héjjasa. Pobunjenici su uglavnom bili demobilisani vojnici, poljoprivrednici, studenti i željezničari, ali su im se pridružili i bosanski i albanski dobrovoljci predvođeni Hilmijem Huseinom Durićem, od kojih je jedan Ahmed kasnije poginuo u akciji protiv Austrijanaca. Pisaću detaljno o prethodnicima ustanka u Zapadnoj Mađarskoj, njegovim glavnim vođama, Pál Prónayu i Ivanu Héjjasu, i vojnicima koji su se borili u njihovim jedinicama. Posebnu pažnju posvećujem putovanju bosanskih i albanskih vojnika u Zapadnu Mađarsku, organizacionim okolnostima i samim bitkama. Pokušao sam da identifikujem albanske i bosanske borce uključene u ustanak, koristeći sve izvore koje sam mogao da pronađem. Također ću detaljno pisati o dvije bitke kod Ágfalve i bici kod Kirchslaga i drugim manjim okršajima. Takođe ću izložiti okolnosti proglašenja „Lajtabánsága“ („Banat Leytha“) i njegovog postojanja. Također ću posvetiti veliku pažnju posljedicama uspješnog ustanka i kasnijoj sudbini muslimanskih veterana. Bosanskohercegovački i albanski muslimanski borci, veterani ustanka 1921. u Zapadnoj Mađarskoj, između dva svjetska rata održali su kontakt jedni sa drugima i svojim bivšim nadređenima i uspješno se integrirali u mađarsko društvo. Fokus ovog rada je predstavljanje relevantne mađarske memoarske literature. Pored ovih izvora, crpio sam podatke i iz knjiga „Ustanak u zapadnoj Mađarskoj“ („Nyugat magyarországi felkelés“) Lajosa Missuray-Kruga i „Moja iskustva zapadnomadžarskog rata za nezavisnost“ („Élményeim a nyugat-magyarzabórzáds“) autora Viktora Maderschpacha.

Ključne riječi: *Bošnjak, Albanac, ustanak u zapadnoj Mađarskoj, Durić Hussein Hilmi, Pál Prónay, Iván Héjjas.*

Introduction

On June 4, 1920, in Trianon, the château of Versailles near Paris, the peace treaty named after it came into force, taking two-thirds of the territory of the historic Kingdom of Hungary and annexing millions of Hungarian-speaking inhabitants to the neighbouring old (Romania) and new (Czechoslovakia, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes) states. Burgenland (“Órvidék”), was annexed to Austria, one of the successor states of the Austro-Hungarian Monarchy, which was also on the losing side. This was justified by the legislators at Trianon and in Paris because of the predominantly German origin of the local population. Preparations were made for the Austrian invasion. At that time Austria, which had become a republic, was governed by the Social Democrats. And in Hungary, with the initially tacit agreement of the government, the organisation began to take place so that this territory, which had been allocated to Austria, could be defended with arms if necessary. The organisers were made

up of the old “Szekler Division”, Kecskemét peasant farmers, students, and Bosnian and Albanian Muslim veteran First World War soldiers and officers who play a major role in my thesis. It is estimated that between 300 and 350 Albanians and Bosniaks participated in the uprising¹, which resulted first in the creation of an internationally unrecognised state, the “Lajtabánság” (“Banat of Leytha”), and then in a referendum on the status of the city of Sopron and its surroundings, called by the so-called Venice Arbitration Committee. The biggest territorial revision of the Trianon peace was achieved with this uprising, in which the Bosniaks and Albanians were major participants. The only other former Central Power to mount a similar resistance of this kind among the defeated Central Powers was Turkey, though that was much larger and more organised.

The Uprising and the armed resistance against the Austrian occupation

There were two groups of Bosniaks fighting in Hungary in 1919, which were numerically similar: one who fought under the banners of the Hungarian Soviet Republic, but who also joined the Counter-Revolutionary Government of Szeged, some of them almost from its formation, others who took up arms during the Szeged uprisings. There were also some who did not take part in the struggle of either side. After the collapse (1918), few returned home, and those who did not go back to Bosnia were officers, non-commissioned officers, or soldiers who feared the new South Slav government. We know that several of the soldiers' relatives were executed for treason, and this also deterred them from returning home. There were also some who left Hungary for the new Austria. Those who remained in Hungary hoped that the old borders would one day be restored. That is why they supported all later initiatives aimed at revision, and later in the 1930s many of them were involved in supporting the “Croatian Ustasha” and other Croatian independence movements in Hungary, and later in the fights of the “Ragged Guard” in Transcarpathia (1938).

Their past, their origins, their religion, and their role in the First World War, not to mention their role in Horthy's “National Army” and the West Hungarian Uprising, determined the fate of these men in future politics. Their anti-Serbianism drove them to the right, and their military camaraderie and obedience led to the far-right also having many of them in their ranks. However, they did not become Arrow Cross party members. That is because many were tied to Pál Prónay as their former commander, or to Iván Héjjas, with whom they also fought together, either in the mountains of northern Albania, or later on other fronts of the World War, or in “Örvidék” in 1921. Because their former military life was so decisive, they believed that they would one day be needed again in the military life of Hungary. Many of them therefore joined paramilitary formations, and most of them participated in right-wing associations such as the

¹ The total number of insurgents was estimated to be around 3,000-3,500.

Turanian Table Societies, the Turanian Association, or the Turanian Hunters' organisations. Many of them had already visited the Héjjas estate near Kecskemét around 1919-20. In their religious life, two groups emerged: one grouped around Abdul-Latif, the former Turkish imam-hodja of the First World War who had been "forgotten" in Hungary, although they were mainly of Turkish origin who had been stuck here. The other was a group of mainly Albanian-Bosnian and Hungarian Muslims, grouped around Durić Hilmi Hussein, former World War II Imperial and Royal Major, Field Imam. Durić's speech on St. Stephen's Day in 1933 is a good record of the political thinking of the Muslim community in his country at the time, which did not differ at all from the beliefs of the man in the street.²

Their association with Prónay and Héjjas was an adventurous one for the Bosniaks in Hungary. On 20 August 1921, National Police Chief Nádossy telephoned the district police headquarters with instructions to inspect trains bound for Western Hungary and to disembark any person who could not explain why he was travelling to that area. On 27 August the Minister of Trade, Hegyeshalmy, gave confidential instructions to the Director-General of Railways not to allow trains to Western Hungary to run with more coaches than usual. On 29 August a further crackdown on westbound trains, countersigned by State Secretary László Ladik, was imposed: they could only travel to western Hungary with the express orders of higher authorities or, in the case of private journeys, with the written permission of the police authorities. Police headquarters were also instructed to escort trains.³ Thus, many travelled as far as Komárom, from where they could reach the volunteers in Sopron on foot or by wagon. Prónay wrote in his diary (*My Counter-Revolutionary Diary*) that he met an acquaintance of a demobilised Bosnian soldier who was selling pipes near the Western Railway Station. He told him that he was organizing an uprising in West Hungary and that he should organize his Bosnian comrades to join him. A similar story is told by Viktor Maderschpach, although he describes the Bosnian pipe seller as a Turk (Omere Denčić). This Bosnian ex-soldier officer had already brought 50 Bosnian ex-soldiers to the Western Railway Station by mid-afternoon.⁴ They later served under Lieutenant-General Horkay in the Uprising in Western Hungary.⁵ The Hungarian government, however, made the evacuation and surrender of the "Őrvidék" (Burgenland) contingent on the withdrawal of the soldiers of the Serb-Croat-Slovenian Kingdom from Baranya, which proceeded slowly, and their withdrawal did not always reach the designated borders. The Austrian state planned to march a force of 1,500 police and gendarmes into Burgenland, without the Austrian "Wermacht" units for the time being.

² See the speech of Durics 1931 St. Stephen's Day on August 20.

³ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát medence történetéről 1920-1921*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 2006. Compiled by Ádám Magda and Ormos Mária. 215-217.

⁴ Viktor Maderschpach, *Élményeim a nyugat-magyarországi szabadságharcból*. Masszi Kiadó. 2009, 24-25.

⁵ *Ibidem*, 36.

Lajos Krug writes about the Uprising in Western Hungary, and like many other memoirs, the heroic Muslim Bosnian and Albanian fighters are mentioned here. But there is an interesting figure among them, a Turk, and in this struggle he was the only Turkish Muslim who took part in the actual fighting from the beginning, from the organisation to the actual fighting. After the uprising, he moved to his homeland, Turkey. Hussein Ibrahim Hilmi was a mining engineering student who put the “fez” hat on his head in protest when he joined to the rebels.⁶

“The insurgent council of war, sitting in the Pannonia Hotel in Sopron, declared that it would not surrender Western Hungary. If it can, it will defend it with the help of the government, or if not, - it will defend it without the government, and even against it!... I pressed my tired forehead against the gloomy glass of the window and thought ... In this small room, five or six of us »insiders« wrote the »insurgent summoners«; Elemér Székely, Leicht Ottó, the president of the circle, Pál Koller, Hussein Ibrahim Hilmi, a Turkish mining engineer student and Dr. Bokor Rezső, the secretary of the youth circle: »Dear Friend! The homeland calls! Whoever can, come voluntarily and immediately to Sopron, where we have taken care of your needs... Sopron, August 1921.«⁷ (The Turkish college student was assigned to an assault team commanded by mining engineering student Károly Obendorf, who was baptised by fire on the railway embankment at Brennerberg. He later served with the rebels in Frakno Castle.)⁸ More and more groups arrived in Sopron in response to the call, one of which featured the figure of the former Albanian sergeant major Atif, who was still Prince Wied’s bodyguard. He was accompanied by former Bosnian soldiers, platoon leaders Olčán, Omere Denčić and Passares Hassan, who left their mobile shops and took rifles instead of merchandise. They also took a circuitous route to Sopron. Atif calls his Bosniaks “my dear boys”.⁹ The insurgents were given death’s-head badges, sporting dress uniforms with a half-brimmed hat. On the lapels of the jackets was attached a cardboard plate covered with green poster (the colour of the camp hunters’ paroli)¹⁰. The college students also wore a foresters’ star or a miner’s hammer in their buttonholes.

The first and so far, only dead Muslim identified rebel, the Bosnian Ahmed, was killed in the battle of Kirchsschlag. Described in contemporary chronicles as a Bosnian fairground vendor, Ahmed had previously served in the 3rd Infantry Regiment of the Imperial and Royal Bosnia-Herzegovina in Budapest, and after the collapse, he was trapped in Hungary with hundreds of his comrades. He and his comrades were laid to rest in a mass grave with Austrian names in the Kirchschiagen cemetery. The inscription on his bronze plaque reads:

⁶ Lajos Missuray-Krug, *Nyugat magyarországi felkelés. Rötting-Romwalter Nyomda Bérlői*. Sopron. 1938, 74.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Comment by Zoltán Bolek.

⁹ Lajos Missuray-Krug, *Nyugat magyarországi felkelés. Rötting-Romwalter Nyomda Bérlői*. Sopron. 1938, 134-136.

¹⁰ Comment by Zoltán Bolek.

“Dem Andenken der am 5. IX. 1921 im Gefechte bei Kirchsclag gefallenen Angehörige des N. ö. Inf. Reg. No. 5: Schwarmf. Samotny Franz, Fellner Franz Wehrmann, Gruber Anton, Jirka Franz, Jung Josef, Kamper Ferdinand, Kraft Anton, Mladenka Hugo, Rosenauer Franz, Smrcka Sigmund.”¹¹

The Battle of Ágfalva was no longer fought by a single Muslim (Bosnian or Albanian)¹² insurgent, but Albanian fighters from Budapest and other parts of the country, as well as from Albanian areas - fleeing through the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes - had already arrived, supported and called by Iván Héjjas. The insurgents had trained in a planned way for the battle. “The first and second squads occupied the field between the forest edge and the railway embankment at Brennberg. It moves in a dotted line towards the village of Ágfalva. At the same time, Captain Pál Gebhardt, with a swarm of railwaymen and Bosniaks from Szombathely, breaks forward at the lower end of the village. The swarms are massing as needed. While we were making for the village on the bank of the little stream at the foot of the Hausberg, another group was pushing forward on the road to Brennberg; and the third swarm, which had suffered the heaviest losses, was positioned alongside the railway embankment.”¹³ One machine gun was given to two Bosniaks, Abdurrahman and Mehmet.¹⁴ “The Bosnian giants, loaded with machine gun and shields, whose hands are not free, are led like cows by the strap attached to their belts.”¹⁵ The Bosniaks were ordered to shoot a captured pair of robbers who had robbed a Jewish shopkeeper, as the insurgents tried to maintain order, discipline and public safety in the areas occupied by the them under all circumstances, so successfully that the German population referred to the insurgents as “Herr Bandit”.¹⁶

The Austrian gendarmes moved in and occupied the northern part of the village. They noticed the advance of the rebels and started firing. The insurgents fired volleys, which were interfered with by machine guns, and the battle began. The rebels threw everything they had into the fight. But the invaders would not give up, and the insurgents used every cover they had to attack and smoke out the resistance. The target was the village's Lutheran church, located in the village square. However, the insurgents had to return to their starting point, from where they pushed forward again in the village from a different direction. They attacked in the direction of the village school, but there they found only the cold site of the Austrian gendarmes. “Captain Pál Gebhardt arrives with an Albanian insurgent named Atif, having fought a serious battle with the Austrians. In the schoolyard, to our no small astonishment, Bosnian platoon leader Olčán and two

¹¹ Research by Zoltán Bolek.

¹² Comment by Zoltán Bolek.

¹³ Lajos Missuray-Krug, *Nyugat magyarországi felkelés. Rötting-Romwalter Nyomda Bérközi*. Sopron. 1938, 134.

¹⁴ Viktor Maderschpach, *Élményeim a nyugat-magyarországi szabadságharcból*. Masszi Kiadó. 2009, 88.

¹⁵ *Ibidem*, 92.

¹⁶ *Ibidem*.

companions roll a barrel into the middle and fire into it. The effect is great. The detonation is equivalent to the boom of a good medium-calibre cannon. The Austrian gendarmes retreated from the gendarmes to escape the insurgents' attacks.

On 28 September, rebel captain István Bachó was ordered to occupy the Brück-Lajta line and to disturb it with patrols. Similar orders were given to Captain György Winter-Latzay for the northern part of Császárkőbánya and the Lajta Hills, and Imre Sz. Tóth and Lieutenant Bodollay were assigned the northern terrain of Pándorfalu to reconnoitre.¹⁷ Hassan was also sent there, the commander of the Albanian platoon, who had brought his support troops to Hungary, and in civilian life had studied in an Islamic medrese and joined the Monarchy's army during the fighting of Iván Héjjas in Albania, along with 5,000 other Albanian guerrillas. It was in the Albanian mountains that Héjjas learned the skills of guerrilla warfare, which he also used in Western Hungary. In 1913, Iván Héjjas (born in 1870 in Kecskemét) volunteered to serve in Durazzo, supported by the Albanian princely aspirant William Wied. In the First World War he served as a field pilot on several fronts. Iván Héjjas ordered Várkonyi and Gyula Bocskay's troop to Pándorfalu for the evening. From there they will leave at midnight. After a tiring march, they reach the winding bank of the Lajta at around 3 a.m. and deploy. One part of them crosses the Lajta. As soon as they reached the southern heights of Prellenkirchen, Ivan the Héjjas immediately blocked the village's road to Haslau and flooded the surprised Austrian village with continuous fire. The Austrian defenders around Lajtakáta and Mosonújfalú were routed by Várkonyi and Ali Fasil, also a member of the 3rd Bosnian Infantry Regiment from Budapest. The Austrian Volkswehr, searching for the bridge over the Lajta, came within range of the machine guns of the valiant Bocskay and fled across the water. After a heavy firefight, the united rebels, with a new regrouping, occupied the heights 175 and 132, which dominated the Prellenkirchen-Lajtakörtvélyes road. The Austrians, fearing a flanking attack, retreated. The road was clear and in the early afternoon the rebels entered Edelsthal, which had been abandoned by the enemy. The boys were tired to death, but even at the cost of casualties, Lajtakáta-Edelsthal, the northernmost point of Western Hungary, was captured by the rebels.¹⁸ Durić Hilmi Hussein, a former Imperial and Royal Major and Imam General, mobilised Bosniaks to join the Prónay troops, about which his widow wrote in a 1941 petition to Miklós Horthy: "When we came to Hungary from Vienna in October 1920, my late husband took part in the Uprising in Western Hungary, and fed 85 Bosnian rebels with his own money."¹⁹ The Bosnian Albanian rebels served in the so-called IV Insurgent Army, commanded by Iván Héjjas "Insurgent Lieutenant-General", István Bachó "Insurgent

¹⁷ Lajos Missuray-Krug, *Nyugat magyarországi felkelés. Rötting-Romwalter Nyomda Bérlői*. Sopron. 1938. p. 263.

¹⁸ *Ibidem*, 209.

¹⁹ Budapest Archives. Medriczky dossier.

Captain” and Pater Bónis “Archangel”, a Franciscan friar and chaplain. Their seat was in Pándorfalu (now Pandorf, Austria)²⁰, in Moson County.²¹

After the uprising, Krug received several letters from former rebels, keeping in touch with each other as comrades. “In expressing my most grateful thanks for your kind intercession, I respectfully inform you that my naturalisation case has been settled once and for all. I respectfully request Your Excellency to kindly return my military and insurgent documents, which I have received at the time, as they are necessary for my admission to the “Front Fighters’ Association” and have been requested from me by the Presidency. For your heartfelt efforts and your effective intercession, I thank you once again. (Szombathely, 10 October 1932)”²² Hassan was a rebel of Bosnian origin. At the time of writing, he was already working as a sugar seller in Szombathely. His licence to sell was revoked because he had not been naturalised. However, Elemér Simon the Valiant, the County Government Commissioner of Sopron County, who supported the rebels, rescued the stateless Bosnian at Krug's request. “Otherwise, he would have met the same fate as his compatriot back home, who - because of the rebellion in Western Hungary - would simply have been shot in the head. He would have been shot for suspected espionage, like Humič Ottil. Hassan is now a happy man and a Hungarian citizen. He visits me at every national fair. He even got married. He is married to a pretty, refugee Szekler lady.”²³

Hilmi Ibrahim Hussein wrote a letter to Krug from Mugla, Turkey. There were two Hungarian brothers who had fled to Turkey, started a new life there, and allegedly embraced Islam. Quote from their letter: “We already had a few pounds to spare. We’ve moved on. My brother went to Bey-Bazar (Anatolia) to a modernized farm and taught the Turks how to operate tractors and other machinery. I myself became the manager of the Ermiss Confidence-Kartal cannery in Fener-Bahçe, although I had never seen a cannery even from the outside. But we are Hungarian to learn. Soon everything was going well and after three weeks I was offered a voluntary pay rise. The bridges of Turkey are made by Hungarian engineers. Taximé, Minaret 12, Géza Mindek and his brother Ernő”.²⁴

This is how Lajos Krug writes about the Bosnian heroic dead: “Ahmed. His name was said to be Ahmed. He was a Bosnian fairground vendor. A true Muslim. A fearless, death-defying soldier. He also fought in the Tyrol, at the door of an Austrian comrade in arms. All that is recorded of him is: »When the last bullet of his machine-gun had run out, in a helpless rage leapt from behind his cover and, in a show of infinite contempt, showed his back to the disloyal ally.

²⁰ Comment by Zoltán Bolek.

²¹ Lajos Missuray-Krug, *Nyugat magyarországi felkelés. Rötting-Romwalter Nyomda Bérlői*. Sopron 1938, 208.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

He did not move. They shot him dead...«”²⁵ (At Kirschlag, in the West Hungarian Uprising.)²⁶

To commemorate the uprising, Pál Prónay minted a commemorative medal in 1929, one gold, which he received, 30 silver and bronze from number 31. Their owners received a medal certificate, and their personal details were entered in a register with a number. The certificates issued were valid only if signed by the “commander-in-chief” himself. The medal was designed by the sculptor Hugó Keviczky, with a portrait of the commander-in-chief in a hunting hat on one side and the coat of arms of the Lajtabánság in relief on the other. The ribbon of the medal represents the colours of the Lajtabánság: a red field with a white cross. The coins are serially numbered on the heraldic side. The Lajtabánság Commemorative Medal Certificate reads: “The coins of Lajtabánság were issued in 1921.”²⁷ I assume that Prónay wanted to strengthen his personal nimbus by issuing the commemorative medal, and that the issue of the medal also served to annoy his right-wing opponents. He wanted to permanently organise the “rebel camp”. He must therefore have been in greater correspondence with the former rebels and must have spent several months organising and travelling to them. We know that he kept an accurate record of those who had been awarded medals, and that they provided him and Héjjas with a reliable base for any subsequent actions. The Savaria Museum in Szombathely has a few handwritten letters and lists of the decorated rebels. There are 129 names on this list, but I found only one Bosnian name, namely under number 98, Pazarecz Hasszánt, born in Bosnia in 1890, registered as a street vendor and resident of Szombathely, received the medal. Born in Taslegye, Bosnia, he served in the 3rd Infantry Regiment in Bosnia and Herzegovina, taking part in the uprising without rank, serving with the 5th “Corps”.²⁸ Iván Héjjas was awarded the commemorative medal number 6, under his command the Albanians and Bosniaks fought.

Summary

As a result of the uprising, Hungary regained 267 km² with 48,191 inhabitants, and then another ten villages, 79 km² with 5050 inhabitants, by referendum. This was a huge achievement, as Hungary was surrounded by the countries (Czechoslovakia to the north, the Kingdom of Romania to the east and the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (later Yugoslavia) to the south), which were referred to as the “Little Entente”. One might ask why the uprising was successful. On the one hand, although the Austrian “Wehrmacht” and the

²⁵ Lajos Missuray-Krug, *Nyugat magyarországi felkelés. Rötting-Romwalter Nyomda Bérlői*. Sopron 1938, 303.

²⁶ Comment by Zoltán Bolek.

²⁷ Lajos Missuray-Krug, *Nyugat magyarországi felkelés. Rötting-Romwalter Nyomda Bérlői*. Sopron 1938, 200.

²⁸ Savaria Museum. Szombathely. IV.78.16.1. mark no.

gendarmerie, the opponents of the rebels, were outnumbered, they were not might drive by patriotism and the defence of their homeland. The moral superiority of the Hungarians in battle was the same as that of the patriotic army of Mustafa Kemal in Turkey. Most of those fighting against the Austrian occupation had extensive combat experience from the First World War. The insurgents were also poorly equipped in terms of weaponry, but they used weapons captured from the enemy to fight.

As far as the international situation was concerned, at the end of the war, no major power was in the mood to engage in new wars, let alone a conflict that was of no interest to them. After the Great War, there was a much stronger desire for peace among the peoples of the nations, which was reflected in everyday life, both in daily life and in the press. And Italy, as one of the victorious powers, was both dissatisfied with the territory it had won and faced new competition from the South Slav state on Hungary's southern border. Thus, it supported the referendum initiative in the Sopron area. The British were indifferent to the area and viewed this struggle with more sympathy. For the French, the desire for peace was stronger than ever, and the USA was already pursuing a policy of isolation.

The patriotic nature of the uprising showed that there was no peace treaty set in stone, so Hungary was able to change its borders immediately after the Treaty of Trianon to the state in which it still stands. And in this struggle, Albanian and Bosnian Muslim soldiers also took part. During the 1921 Uprising in West Hungary, Bosnian and Albanian soldiers fought bravely and tenaciously for Hungary. Some even sacrificed their lives for the territory. The veteran Muslim insurgents were later successfully integrated into Hungarian society.²⁹ They were also able to profess their Islamic faith under the leadership of Durić Hussein Hilmi, the chief imam of Buda, in Budapest, around the Gül Baba türbe. At the same time, their leaders, Pál Prónay and Iván Héjjas, were gradually marginalised in the consolidating old-new Hungary led by Prime Minister István Bethlen (1921-1931). However, I believe that the 1921 Uprising in West Hungary was a glorious chapter in the history of Islam in Hungary as well. With my writing, I also wanted to commemorate the heroes who died in battle.

Zaključak

Kao rezultat ustanka, Mađarska je referendumom povratila 267 km² sa 48.191 stanovnikom, a potom još deset sela, 79 km² sa 5.050 stanovnika. To je bio veliki uspjeh, jer je Mađarska bila okružena državama (Čehoslovačka na sjeveru, Kraljevina Rumunija na istoku i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Jugoslavija) na jugu) koje su se nazivale “Mala Antanta”. Moglo bi se

²⁹ For more on the life of the Bosnian and Albanian Muslim community between the two world wars, see our previous studies: Bolek-Udvarvölgyi, 2022., Bolek-Udvarvölgyi 2017.

zapatiti zašto je ustanak bio uspješan. S jedne strane, iako su austrijski "Wermacht" i žandarmerija, protivnici pobunjenika, bili brojčano nadjačani, oni nisu mogli biti vođeni patriotizmom i odbranom svoje domovine. Moralna superiornost Mađara u borbi bila je ista kao kod patriotske vojske Mustafe Kemala u Turskoj. Većina onih koji su se borili protiv austrijske okupacije imali su veliko borbeno iskustvo iz Prvog svjetskog rata. Pobunjenici su također bili slabo naoružani, ali su za borbu koristili oružje zarobljeno od neprijatelja.

Što se tiče međunarodne situacije, na kraju rata nijedna velika sila nije bila raspoložena za nove ratove, a kamoli za sukob koji ih nije zanimao. Poslije Velikog rata među narodima je bila mnogo jača želja za mirom, što se odrazilo na svakodnevni život, kako u svakodnevnom životu, tako i u štampi. A Italija, kao jedna od sila pobjednica, bila je i nezadovoljna osvojenom teritorijom i suočila se s novom konkurencijom južnoslavenske države na južnoj granici Mađarske. Time je podržala referendumsku inicijativu na području Šoprona. Britanci su bili ravnodušni prema tom području i na ovu borbu su gledali s više simpatija. Za Francuze je želja za mirom bila jača nego ikad, a SAD su već vodile politiku izolacije.

Patriotska priroda ustanka pokazala je da nije postojao mirovni ugovor, pa je Mađarska odmah nakon Trijanonskog ugovora mogla promijeniti svoje granice u stanje u kojem se i danas nalazi. A u toj borbi su učestvovali i vojnici Albanci i bosanski Muslimani. Tokom ustanka 1921. godine u Zapadnoj Mađarskoj, bosanski i albanski vojnici su se hrabro i uporno borili za Mađarsku. Neki su čak žrtvovali svoje živote za teritoriju. Veterani muslimanski pobunjenici su kasnije uspješno integrisani u mađarsko društvo. Svoju islamsku vjeru mogli su ispovijedati i pod vodstvom Durića Huseina Hilmija, glavnog budimskog imama, u Budimpešti, oko Gül Baba turbeta. Istovremeno, njihovi lideri, Pál Prónay i Ivan Héjjas, postepeno su marginalizovani u konsolidovanoj staronovoj Mađarskoj koju je predvodio premijer István Bethlen (1921-1931). Međutim, vjerujem da je ustanak 1921. u Zapadnoj Mađarskoj bio veličanstveno poglavlje u historiji islama i u Mađarskoj. Svojim pisanjem želio sam da obilježim i heroje koji su poginuli u borbi.

Appendix

General Guillaume, Commissioner General of the Government, presented awards to the students who played an active role in the defence of Sopron. Text of the diploma for the Turkish mining engineering student:

West Hungarian High Commission
Sopron
.../105. CAT. NO. 1922
HIGH COMMISSION
ADMISSION

Mr. Hussein Ibrahim Hilmi, a student mining engineer, from 10 December 1921 to 29 December 1921, supported the West-Hungarian High Government Commission in its work. During this period, with unconditional trustworthy exemplary zeal and a deep patriotic feeling, he successfully contributed to the preparation and implementation of the referendum in Western Hungary. For these outstanding achievements, I express my grateful thanks and appreciation on behalf of the Royal Government.

Sopron, 10th January 1922. General GUILLEAUME, S.K., Commissar General, District Commander.³⁰

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished source/Neobjavljeni izvori:

1. Budapest City Archives BFL XIV:24. 'Medriczky-dossier' [Content: Andor Medriczky's notes and documents: photographs, engravings, business cards, invitations, letters, proposals, newspaper clippings in Hungarian and Arabic]
2. Savaria Museum. Szombathely. IV.78.16.1. mark no.

Books/Knjige:

1. Ádám, Magda and Ormos, Mária coll. and ed.: '*Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1920-1921.*' [French diplomatic documents on the history of the Carpathian Basin 1920-1921] (Budapest, Akadémiai, 2006).
2. Bolek, Zoltán – Udvarvölgyi, Zsolt: A Unique and Great Period of History of Islam in Hungary: The Community of Bosnian Veterans (1931-1947), *Yeni Türkiye* 23/97 (2017) 86-100.
3. Bolek, Zoltán – Udvarvölgyi, Zsolt: Episodes in the life of the Bosnian Muslim Community in Hungary (1920-1945), *Historijski pogledi* 5/8 (2022) 112-133. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.112>).
4. Maderschpach, Viktor: '*Élményeim a nyugat-magyarországi szabadságharcból.*' [My Experiences of the West Hungarian War of Independence] (Budapest, Masszi, 2009).
5. Missuray-Krug, Lajos: '*Nyugat magyarországi felkelés.*' [The Uprising in West Hungary] (Sopron, Rötting-Romwalter Nyomda Bérloi, 1938).

³⁰ A copy of the document in the possession of the author, Zoltán Bolek.

Petro M. CHERNEGA

Department of Ethnology and Local Lore, Faculty of History, National Pedagogical University named after Mikhail Drahomanov Kyiv, Ukraine
E-mail: chernega8207@edu.cn.ua

Andriy P. CHERNEHA

Department of Public and Private Law Faculty of Law and International Relations Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

Natalia V. BARANOVA

Department of Ukrainian History Faculty of History and Philosophy Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

Ihor O. MOKHNATYUK

Department of International Relations and Tourism, Institute of International Relations Kyiv International University, Kyiv, Ukraine

Nataliia O. OBLOVATSKA

Department of Public and Private Law, Faculty of Law and International Relations Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:355.4(477:470+571)"1921/1923" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.69>

**THE FIRST FAMINE IN UKRAINE WAS ORGANIZED BY
THE COMMUNIST REGIME OF RUSSIA IN 1921-1923:
TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE VICTIMS
OF THE TRAGEDY**

Abstract: *The article presents a comprehensive analysis of the Ukrainian famine of 1921-1923, challenging the widely held view that it was a tragic consequence of the civil war, as claimed by Lenin. Instead, the authors argue that the famine was a deliberate result of the Russian Bolsheviks' establishment of a social system reminiscent of feudal Russia. Drawing on the insights of Russian philosopher A. Zinoviev in his seminal work "Communism as Reality," the authors shed light on the underlying causes and motivations behind this man-made disaster. During the brutal war of aggression, the Moscow Bolshevik regime employed various means of mass physical, political, and economic terror to suppress the national liberation movement of the Ukrainian people. One of the most insidious tactics was the imposition of a food dictatorship and the orchestration of the famine itself between 1921 and 1923. This deliberate policy was designed to crush any resistance and consolidate Bolshevik rule over Ukrainian lands. The famine served a dual purpose for the Moscow regime. On the one hand, it ensured a steady supply of vital resources such as food, coal,*

and metals from Ukraine to sustain the famine-stricken central regions of Russia, the North Caucasus, and Crimea. On the other hand, it enabled the Bolsheviks to establish their power on Ukrainian soil by subjugating and exploiting the population through the terror of famine. The consequences of this policy were catastrophic and far-reaching. The Ukrainian famine resulted in the destruction of the country's most productive agricultural resources, severely impairing the country's ability to feed its own population. In addition, a significant number of children, the future of the Ukrainian nation, died of starvation. Entire villages were devastated, and the subsequent influx of people from the Russian territories changed the ethnic composition of the affected regions, exacerbating the process of Russification. This demographic transformation further eroded Ukrainian cultural distinctiveness, including its scientific, educational, literary, and artistic sectors. The loss of cultural heritage and the erosion of national identity created long-lasting socio-psychological problems that continue to hinder the revival of Ukrainian statehood and its progress toward integration into the European community. The authors contend that the threat to the preservation of the Ukrainian nation and the restoration of an independent, united, and democratic Ukrainian state extends beyond the immediate Russian aggression. These acts of aggression include support for Transnistria, the wars with Chechnya and Georgia, the annexation of Crimea, the conflict in the Donbass, and the full-scale invasion of Ukraine in 2022. The authors argue that severely punishing Russia for its actions is essential to preventing the recurrence of such atrocities in the future. The responsibility to confront the aggressor does not lie with Ukraine alone; it requires the collective efforts of the international community. The article calls for a united front among nations and international organizations to hold Russia and other perpetrators accountable for their actions. It emphasizes the importance of implementing robust legal mechanisms, such as international tribunals, to punish those responsible for crimes against humanity, ensuring that they face the full force of justice. Moreover, the call for a united front extends beyond Russia, recognizing that crimes against humanity are not confined to a single nation or region. It highlights the necessity of addressing and preventing such atrocities on a global scale, emphasizing the shared responsibility of all nations to protect human rights and uphold international law.

Key words: *Peasants of Ukraine, famine, Russian communist regime, war of aggression, mass terror, food dictatorship, Holodomor, war in Ukraine*

PRVU GLAD U UKRAJINI ORGANIZOVAO JE KOMUNISTIČKI REŽIM RUSIJE 1921-1923: NA 100. GODIŠNJICU ŽRTAVA TRAGEDIJE

Apstrakt: *Članak predstavlja opsežnu analizu gladi u Ukrajini 1921-1923, dovodeći u pitanje uvriježeno mišljenje da je ona bila tragična posljedica*

građanskog rata, kako je tvrdio Lenjin. Umjesto toga, autori tvrde da je glad bila namjerna posljedica ruskih boljševika koji su uspostavili društveni sistem koji podsjeća na feudalnu Rusiju. Oslanjajući se na uvide ruskog filozofa A. Zinovjeva u njegovom temeljnom djelu „Komunizam kao stvarnost“, autori su rasvijetlili temeljne uzroke i motive iza ove katastrofe koju je uzrokovao čovjek. Tokom brutalnog napadačkog rata, moskovski boljševički režim koristio je različita sredstva masovnog fizičkog, političkog i ekonomskog terora za suzbijanje nacionalno-oslobodilačkog pokreta ukrajinskog naroda. Jedna od najpodmuklijih taktika bilo je nametanje prehrambene diktature i dirigiranje same gladi između 1921. i 1923. Ova namjerna politika bila je osmišljena da slomi svaki otpor i učvrsti boljševičku vlast nad ukrajinskim zemljama. Moskovskom režimu glad je imala dvostruku svrhu. S jedne strane, osigurao je stalnu opskrbu vitalnih resursa kao što su hrana, ugljen i metali iz Ukrajine za održavanje središnjih regija Rusije, Sjevernog Kavkaza i Krima pogođenih glađu. S druge strane, omogućio je boljševicima da uspostave svoju vlast na ukrajinskom tlu pokoravanjem i iskorištavanjem stanovništva terorom gladi. Posljedice te politike bile su katastrofalne i dalekosežne. Ukrajinska glad rezultirala je uništenjem najproduktivnijih poljoprivrednih resursa zemlje, ozbiljno narušavajući sposobnost zemlje da prehrani svoje stanovništvo. Osim toga, značajan broj djece, budućnosti ukrajinske nacije, umrlo je od gladi. Cijela su sela bila razorena, a kasniji priliv ljudi s ruskim teritorija promijenio je etnički sastav pogođenih regija, pogoršavajući proces rusifikacije. Ova demografska transformacija dodatno je nagrizla ukrajinsku kulturnu posebnost, uključujući njezin znanstveni, obrazovni, književni i umjetnički sektor. Gubitak kulturnog naslijeđa i erozija nacionalnog identiteta stvorili su dugotrajne socio-psihološke probleme koji i dalje koče oživljavanje ukrajinske državnosti i njezin napredak prema integraciji u europsku zajednicu. Autori tvrde da se prijetnja očuvanju ukrajinske nacije i obnovi neovisne, ujedinjene i demokratske ukrajinske države proteže izvan neposredne ruske agresije. Ti činovi agresije uključuju potporu Pridnjestrovlju, ratove s Čečenijom i Gruzijom, aneksiju Krima, sukob u Donbasu i potpunu invaziju na Ukrajinu 2022. Autori tvrde da je strogo kažnjavanje Rusije za njezine postupke ključno, kako bi se spriječilo ponavljanje ovakvih zločina u budućnosti. Odgovornost za suočavanje s agresorom ne leži samo na Ukrajini, zahtijeva kolektivne napore međunarodne zajednice. Članak poziva na ujedinjenu frontu između naroda i međunarodnih organizacija kako bi Rusiju i druge počinitelje pozvali na odgovornost za svoje postupke. Naglašava važnost provedbe čvrstih pravnih mehanizama, poput međunarodnih sudova, za kažnjavanje odgovornih za zločine protiv čovječnosti, osiguravajući da se suoče s punom snagom pravde. Štoviše, poziv na ujedinjenu frontu proteže se izvan Rusije, priznajući da zločini protiv čovječnosti nisu ograničeni na jednu naciju ili regiju. Naglašava nužnost rješavanja i sprječavanja takvih zločina na globalnoj razini, naglašavajući zajedničku odgovornost svih nacija za zaštitu ljudskih prava i poštivanje međunarodnog prava.

Ključne riječi: *Seljaci Ukrajine, glad, ruski komunistički režim, agresija, masovni teror, prehrambena diktatura, Holodomor, rat u Ukrajini.*

Introduction

The relevance of the study is due to several factors. First, in 2022, Russia launched an aggressive attack on Ukraine, thereby disregarding any norms of international law and establishing itself as a terrorist state and aggressor. In addition, the act of aggression is accompanied by a clear genocide of the Ukrainian people. For example, mass killings of civilians; destruction of civilian critical infrastructure; shelling of residential areas; abduction and forced transfer of Ukrainian minors to Russia, etc. All this points to a planned genocide of the Ukrainian people. This is confirmed by the recognition of Russian President Putin as a war criminal by the International Criminal Court and the issuance of an arrest warrant for him. Since history is cyclical, it is very important to study such cases of genocide in order to understand how to counteract them and prevent them in the future.

Second, we believe that it is important to talk about this in the world, not only in the context of Ukraine, but also in general, in order to prevent the recurrence of such acts. Bringing such important information to the international community can protect future generations from terrible tragedies. The famine of 1921-1923 in Ukraine is a part of world history. Studying it is important not only for Ukrainians but also for anyone interested in human history.

Third, it is important to study the famine in the context of historical consciousness. Studying this helps us understand how modern Ukraine, its history and culture were formed. Such research topics allow us to better understand the past and determine the future of the country.

Fourth, the relevance of the article is revealed through the need to study, analyze, and understand political processes, socio-economic consequences, and their interaction. Thus, the famine of 1921-1923 was largely caused by political decisions and actions, especially the policy of *war communism* of the Soviet government. Studying this period helps us understand the impact of politics on people's lives. In addition, the famine of 1921-1923 had long-term social and economic consequences. Studying this period helps us to understand how large-scale crises affect the socioeconomic development of a country and how long their consequences can last.

Finally, fifth, it is important to remember the victims of terrible tragedies and to maintain the truth. Millions of people suffered from the famine in Ukraine during this period. Studying this tragedy is an important expression of respect for the memory of the victims and understanding of the hardships they faced. Studying such tragedies can foster empathy and humanity in people, teaching us to value life and to be careful with resources.

So, of course, the importance of studying the 1921-1923 famine is important both in the context of remembering past historical events and in view of the current situation in Ukraine and the world.

The idea of Marx's proletarian revolution was embodied by the Russian Bolsheviks, led by his student and follower Lenin. Instead, the former despised the proletariat, and the latter, by this definition of social groups, also meant the poorest peasants and all those who would help the Bolsheviks overthrow the autocracy, create chaos, seize power by terror and repression because there were hired workers in the empire, especially in the suburbs few and not all supported them. The leaders of the Bolshevik Party, especially Lenin and Trotsky, believed that seizing power and holding on to terror and war was not enough, particularly in Ukraine, where the peasantry and other sections of the population did not support them in the elections to the Ukrainian Constituent Assembly in late December 1917 votes.

The Russian communist regime, having seized Ukrainian lands in the late 1920s in a brutal war with the national liberation forces of the UPR, realized that it would be impossible to impose power, to carry out a *permanent revolution* in the world without Ukraine's human, raw material, food resources and production capacity. The history of the Holodomor organized by the Russian communist regime in Ukraine in 1921-23 has not been adequately covered and objectively covered today. Soviet historiography unconditionally defended and justified the policy of the Bolshevik government of Russia, led by Lenin and the puppet CP (b) U, the All-Ukrainian Central Executive Committee, and the Soviet People's Commissar of the USSR, which made up 95% of the population.

In 1921-23, the leading leaders of the Bolshevik government of the USSR, G. Petrovsky and M. Skrypnyk reported to the Moscow central government about the famine in the southern provinces and asked for the allocation of part of the international aid for the starving, which they were denied. They superficially and from the standpoint of communist ideology and the practice of building the so-called socialism covered in a small volume of works, which were later banned by censorship.¹ Instead, the real reality of the situation of the starving population of Ukraine was shown by the representative in Ukraine and Crimea of the head of the International Organization for Aid to the Starving in Soviet Russia Dr F. Nansen, a famous Norwegian military and politician Captain V. Quisling. During 1921-1923, in his telegrams, reports and reports, he collected statistical data on the number of starving people and their mortality, on the anti-Ukrainian policy of the Moscow authorities, which organized and contributed to the spread of hunger in the republic.²

¹ Movchan, O.M, The famine of 1921-1923 in Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*, 10, 1990, 38-45.

² *The Year of Fight Against Hunger 1921-1922 Through the delegates of the VII All-Ukrainian Congress of Soviets to all working people of Ukraine (1922)*. Report of the Central Commission for Combating the Effects of Famine at the All-Ukrainian Central Executive Committee.

The documentary material of V. Quisling was widely reflected in the publications of the Ukrainian press in Canada.³ His testimony about the famine in Ukraine provoked by the policy of the Russian Bolshevik government was confirmed in the works of that time by V. Arnautov,⁴ V. Kogan and B. Favre,⁵ I. Gerasimovych.⁶ Ukrainian historical science only from the second half of the 80s of the twentieth century, gradually freed from the communist concept and dogma in the study of the causes and consequences of the famine of 1921-1923. Researchers O. Movchan,^{1, 7, 8} O. Veselova,⁹ S. Kulchytsky,⁷ R. Serbin,^{3, 10} I. Samylenko,¹¹ M. Shityuk,¹² P. Brytsky,¹³ V. Sergiychuk,¹⁴ R. Krutsyk¹⁵ and others quite objectively, according to the available source base, revealed the true causes of the tragedy of the Ukrainian people, in particular military intervention, mass political and economic terror of the Russian communist regime aimed at suppressing the insurgent movement of peasants, looting their agricultural products and its resistance to providing international assistance to the starving in Ukraine.

A valuable source of research is published documents and materials on the pages of collections and periodicals in Ukraine and abroad about the policy of enslavement of the Ukrainian people by the Russian Bolshevik regime, means of war of aggression, mass terror and the famine.^{1, 3, 16, 17, 18} The elaborated resolutions and directives of the RCP (B) and the People's Commissar of the RSFSR and the decisions of the punitive bodies of the communist regime, the works of their leaders, including Lenin, scientific historical research and

³ Serbin, R, *The famine of 1921-1923 and the Ukrainian press in Canada*. Toronto: Ukrainian-Canadian Research and Documentation Center, 1995.

⁴ Arnautov, V.A, *Hunger and children in Ukraine*. Kharkiv: NKP, 1922, 49.

⁵ Kogan, V. & Favre, B, *Surveys of the starving provinces of Ukraine*. Kharkiv: Naukova dumka, 1922, 73.

⁶ Gherasymovych, I, *Famine in Ukraine*. Berlin: Ukrainsjke slovo, 1922.

⁷ Kulchytsky, S.V., & Movchan, O.M, *Unknown pages of the famine of 1921-1923 in Ukraine*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, Academy of Sciences of Ukraine, 1993, 70.

⁸ Movchan, O.M, Famine 1921-1923 years in Ukraine. In *Holodomor 1932-1933 years in Ukraine. causes and inheritances*. Kyiv: International Science Conference, Sunday 9-10th 1993, 1993.

⁹ Veselova, O.M, Marochko, V.I, & Movchan, O.M, *Gholodomory in Ukraine 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Crimes against the people*. New York: Published by M.P. Kocj, 2000.

¹⁰ Serbin, R. (1992). *Famine 1921-1923 i Ukrainian press in Canada*. Kyiv-Toronto: Dzherela News of the History of Ukraine, 1992.

¹¹ Samiilenko I, *Social Politics of Hunger Genocide in Ukraine*. Kyiv: Prosvita, 1998.

¹² Shityuk, M.M, *Mykolaiv region in the famine of 1921-1923*. Mykolaiv: Shamrai, 2008.

¹³ Brytsky, P.P, *Gholodomor in Soviet Ukraine*. Chernivtsi: Chernivtsi National University, 2013.

¹⁴ Sergiychuk, V.I, *How we were starved*. Kyiv: Our Format, 2006, 392.

¹⁵ Krutsyk, R, *People's War. Guide to the exhibition*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 2011.

¹⁶ Dukelskiy, S, *ChK in Ukraine*. Edmonton: Chalidze Publications, 1988, 140.

¹⁷ Documents of the tragic history of Ukraine 1917-1927 (1999). Retrieved from: <https://lib.memo.ru/book/2533>.

¹⁸ Council of People's Commissars of the USSR, Workers 'and Peasants' Government of Ukraine. *Collection of laws and orders of the workers 'and peasants' government of Ukraine*. Kharkiv: Proletar, 19131, 771.

periodicals provided a sufficient source basis for the tasks. The methodological basis is a system of general scientific principles and special methods that contributed to obtaining objective and reliable results. The principle of objectivity helped to get rid of the positivist deification of sources, to carry out their analytical and critical evaluation, selection and classification, to avoid the use of their own ideological and ideological considerations, including the role of the Russian Bolshevik leader Lenin - ideologue and organizer of the Holodomor of 1921-1923.

The principle of historicism contributed to the study of the preconditions, causes and consequences of the communist regime of the RSFSR on the UPR, in particular its peasants, to reveal the ideological, political and organizational principles of its planting on Ukrainian territory in their sequence and structural unity. We were guided by the principles of scientific and systematics in the analysis of historical sources, in particular the verification of information, its relationship with the acquired knowledge, reflecting the actual processes and events of the struggle of the Ukrainian people for the revival of statehood. Based on the problem-chronological method, we managed to consistently consider the main stages of the war of aggression of the Bolshevik regime of Russia against Ukraine, in particular its forms, means and methods, the main of which were the intervention of regular troops and punitive units of the Extraordinary Commission for Combating Counterrevolution and Sabotage (hereinafter referred as ExC) and their systematic replenishment by Russians terror, repression, food dictatorship, accompanied by the total robbery of peasants and the organization of the Holodomor.

The historical-legal method was used to reveal a gross violation of international law by the RSFSR SNK and interference in the internal affairs of the UPR, in particular: denunciation of the Brest Peace Treaty, seizure of its territory by the Russian Red Army, whose troops were called the so-called Ukrainian Front; creation by the occupation regime of puppet governments of the USSR, VUTSVK, VUNK, military-revolutionary committees, mainly of the Russian Bolsheviks and subordinated directly to the relevant bodies of Moscow power; dissemination and implementation in Ukraine of directives, orders, resolutions, instructions of the Bolshevik regime, in particular on the formation of occupation authorities in Russia, punitive detachments of the ExC, replenishment for regular troops of the occupiers who fought the Ukrainian national liberation movement; the creation of special forces, *revolutionary and extraordinary troikas*, which, under threat of death, helped the occupiers to plunder the peasants and carried out the massacre of those who did not support the Moscow authorities.

The brutality of the invaders knew no bounds. They shot, repressed disobedient peasants, confiscated property, and burned their farms and even entire villages without investigation or trial. The application of the analytical-critical method helped to reveal the essence of the basic principles of Marxist-Leninist ideology - the ideology of social racism, which manifested itself in the

technology of deception, false promises, slogans, deliberate distortion of facts and, consequently, the extermination of Ukrainian peasants and intellectuals. For the critical analysis and synthesis of program orders, resolutions, orders of the Russian communist government and other authorities on Ukraine, based on Lenin's ideas and directives, the formal-logical apparatus of operating systems by the basic laws of logic was used. The use of statistical methods made it possible to critically review the established conclusions and assessments in the historiography of the problem, in particular on the causes, organizers and consequences of the Holodomor in Ukraine, to provide documentary material on the number of Russian occupation authorities, including Red Army troops, punitive and food detachments products, the destruction of peasants and the number of victims of the tragedy. The conceptual foundations of the work are based on the latest research on the history of Ukraine, source studies, political science, sociology, history and theory of state and law.

Causes and beginnings of the famine

The ideologue and organizer of the famine in Ukraine was the leader of the Russian Bolsheviks, Lenin, who, following Marx, called the peasants *reactionary* and their lives *idiocy*, calling people extremely difficult and useful social work mentally retarded and politically indifferent, a bulwark of absolutism, petty-bourgeois owners and speculators, staunch enemies of the proletariat and the socialist revolution. *No tyrant in the world has so characterized the peasantry of his country. If the peasants did not give bread for free, he ordered them to be severely punished, shot, taken hostage - members of their families, villagers and destroyed in case of non-compliance with taxes and taxes, burn villages and farms, "fight them even more severely than with Kolnyk and D.* As for the lack of bread and famine resulting from his policies, he replied: *I did not know the need of life, and bread for me is a by-product of writing, but the effects of famine create a progressive phenomenon - the birth of the industrial proletariat - the graveyard of the bourgeois system.* Including the enterprising

peasantry.^{19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31} So thought, declared and acted *a man who never physically worked, was not employed, did not know agriculture, factory environment and production master of the political cruelty of foolishness and cannibalistic cruelty.*³²

The leader of the Russian Bolsheviks *international political adventurer, criminal of age* (The Russian Bolsheviks, led by Lenin, with the financial support of Kaiser's Germany, were captured in October 1917 power in Russia believed that the main means of its maintenance should be violence), *unquestioning obedience... and... obedience of the masses to the united will of the Soviet leader, dictator...*,³³ the introduction of strict daily accounting and control of the confiscated wealth of capitalists, looted from the peasants of raw materials and food, all that they produced and workers, to put the whole population in material and property, and especially grain, dependence on power, which will be all distribute it at your discretion.

In early December 1917, the government of Bolshevik Russia declared war on the Ukrainian People's Republic to return Ukraine to the Soviet empire planned by Lenin, which was accompanied by mass terror and looting of the Ukrainian population until the expulsion of the occupiers by German troops and the Central Council of the UPR. With the proclamation of April 29, 1918. The All-Ukrainian Agricultural Congress created the Ukrainian state under the leadership of Hetman P. Skoropadskyi. he prepared on May 8-9, and the Russian SNC approved the *Basic Provisions of the Decree on the Food Dictatorship and On Mobilizing Workers to Fight Hunger*".

The brutal policy of *military communism* of the Russian Bolsheviks in Ukraine led to the massive deployment of the anti-communist peasant movement in the spring and summer of 1919. In addition to hundreds of peasant insurgent detachments, the struggle against the Moscow invaders was started by the troops of Atamans N. Makhno and N. Grigoriev, who defeated them and the Denikin regime seized power. At the end of the year, following Denikin's retreating White Guard army, the RSFSR Red Army of 1,200,000 soldiers and officers, and

¹⁹ Lenin V.I, *Complete Works In 55 Volumes*. Moscow: Political literature publishing, 1975.

²⁰ Lenin V.I, *Complete Works*. Vol. 6. Moscow: Political literature publishing, 1975.

²¹ Lenin V.I, *Complete Works*. Vol. 9. Moscow: Political literature publishing, 1975.

²² Lenin V.I, *Complete Works*. Vol. 10. Moscow: Political literature publishing, 1975.

²³ Lenin V.I, *Complete Works*. Vol. 23. Moscow: Political literature publishing, 1975.

²⁴ Lenin V.I, *Complete Works*. Vol. 28. Moscow: Political literature publishing, 1975.

²⁵ Lenin V.I, *Complete Works*. Vol. 29. Moscow: Political literature publishing, 1975.

²⁶ Lenin V.I, *Complete Works*. Vol. 36. Moscow: Political literature publishing, 1975.

²⁷ Lenin V.I, *Complete Works*. Vol. 37. Moscow: Political literature publishing, 1975.

²⁸ Lenin V.I, *Complete Works*. Vol. 38. Moscow: Political literature publishing, 1975.

²⁹ Lenin V.I, *Complete Works*. Vol. 40. Moscow: Political literature publishing, 1975.

³⁰ Lenin V.I, *Complete Works*. Vol. 43. Moscow: Political literature publishing, 1975.

³¹ Lenin V.I, *Unknown documents. 1891-1922*. Moscow: Political Encyclopedia, 1999, 671

³² Fedotov, G.P, *The fate and sins of Russia*. Vol. 1. - Saint Petrburg: Sofia, 1991.

³³ Syadristy, N.S, *Communo-mraxism: the devil's trap for slaves*. Kyiv: Granma Firm, 2016.

thousands of ExC detachments began seizing Ukrainian lands for the third time, using the most brutal, brutal system, according to Kh. Rakovsky. In the spring of 1920, the Bolshevik regime intensified mass terror by plundering peasants, and in particular the political differentiation of the countryside based on the principle of wealth, committees of poor peasants who were to help the occupiers to win the final victory in a ruthless war with the insurgent movement of peasants.

Instead, having met with mass resistance from the peasants, the Central Committee of the RCP (B) tried to weaken the insurgent movement using political demagoguery and populism, in particular by adopting a special resolution on Soviet power in Ukraine declaring that the Ukrainian people would decide whether to merge Ukraine with Russia to leave Ukraine as an independent and sovereign republic²⁹, as well as the priority of equalization of land, full voluntariness in the creation of collective farms. However, this was not done. The Russian Bolsheviks, having established a communist regime for the third time in the early 1920s, decided to curb the national liberation struggle of the Ukrainians by starvation. They are reinforcing the food dictatorship in the form of an incredible 160 million poods of food. During the year, a 30,000-strong labour army led by Stalin and a regular army consisting of 18 infantry brigades (107 battalions), 1 cavalry division (5 regiments) and 6 batteries (24 guns) under the command of M. Frunze suppressed the mass insurgent movement of Ukrainian peasants. , terror and violence took away from farmers up to 30 types of various agricultural products: 60 million poods of grain, 500 thousand poods of oilseeds, about 1 million poods of meat and lard, 2.4 million poods of fodder.² In response, the peasantry intensified its struggle against the Russian occupiers. In July of this year, up to 250 insurgent detachments operated in Ukraine³⁴ to suppress which the Moscow communist regime formed in addition to the Great Russians in Moscow, Petrograd and more than 20 provincial cities of Russia 8 punitive battalions and 27 companies subordinated to the ExC. The analysis of these facts gives us reason to state that the cause of the famine of 1921-1923 was not the civil war, but a deliberate policy of Russia aimed at suppressing the peasant uprising and subjugating the Ukrainian people.¹⁵

In 1920, when the population of Ukraine was already starving, for resistance to the Russian occupiers, about 30 thousand mostly peasants were imprisoned in 18 concentration camps on Ukrainian territory.³⁴ Summing up the struggle against the Ukrainian national liberation movement at the end of the year, Trotsky declared that Soviet power in Ukraine had been established and *maintained only by force of Moscow, the Great Russian Communists, and the Red Army*. The national composition of the Bolshevik army consisted of Great Russians - 85%, Ukrainians 9% (mobilized mostly forcibly - P.Ch), Poles, Belarusians, Jews, Germans and others - 6%.¹⁵

³⁴ Androschuk, O.V, Baran, V.K, Blanutsa, A.V, Bunyatyan, K.P, Vashchuk, D.P, & Smoliiy, V.A, *History of the Ukrainian peasantry*. Kyiv: Naukova Dumka, 2006, 631.

Mass peasant uprisings against the communist regime of the RSFSR and famine in Ukraine, the Volga region and the North Caucasus forced the Bolsheviks to decide on March 15, 1921, at the X Congress of the RCP (B) to replace the food tax with natural taxes. 5 southern provinces (Donetsk, Zaporizhia, Katerynoslav, Mykolaiv, Odesa) and in some districts of Poltava, Kremenchuk and Kharkiv provinces were to hand over 117 million poods. grain of 350 million poods. harvested (35% of the normal harvest) this year and 50 million poods debt prodoper from the harvest of 1920.¹⁰ More than 99 million poods. grain products were confiscated.¹⁸

Systems and punitive detachments used in 1921-1923 as a means of condemning genocide

The farms of Ukrainian peasants were abandoned by the Great War of 1914-1918, destroyed by the wars of aggression of the Russian White Guard and Communist troops against the Ukrainian People's Republic, and could not and did not want to pay such a tax. To suppress the insurgent movement in Moscow, numerous staff of ExC leaders were formed and sent to Ukraine, which formed the basis of the central and provincial bodies of the All-Ukrainian Emergency Commission for Combating Counterrevolution and Official Crimes (VUNK). It had 34,000 official staff alone. In addition, there were thousands of secret and thousands of special forces, which fought relentlessly against the Ukrainian national liberation movement and in particular the peasantry.³⁵

Lenin, having such a large system of punitive organs, on July 8, 1921, sent to the Central Committee of the RCP and CP (b) In the directive on the mandatory daily delivery to Russia of at least 74 wagons of bread, taking all measures.²⁷ The communist regime, despite the drought in the southern provinces and the starvation of the population, decided receive as much grain as possible. They laid siege to the villages and farms of the peasants, who resisted the occupation policy of the authorities and forced the peasants to pay food tax not only by meat, but also grain and animals, straw, money. The authorities, despite the mass mortality in the southern provinces, took 60 million poods from the peasants of Ukraine. No less than 13.5 million poods of Ukrainian grain was sold to foreign countries, while the shortage of bread in barren provinces amounted to more than 20 million poods.⁸ The authorities forbade the starving to buy grain in the productive northern and central provinces of Ukraine, which they did during the lean years. Trade-in bread was also prohibited at fairs before the implementation of the advance tax.¹⁰ The non-recognition of hunger in Ukraine and the prohibition on providing international assistance to the starving caused mass mortality in the south of Ukraine, and later in other provinces.

³⁵ Chentsov, V.V, Political repression in Soviet Ukraine in the 1920s. Ternopil: Zbruch, 2000.

Consequences and outcomes of the famine

Captain W. Quisling, a representative of the International Organization for Aid to the Hungry in Soviet Russia, reported in a telegram dated February 22, 1922, to its head, Dr F. Nansen, that 8 million people were starving in the southern provinces, 10,000 of whom died of starvation every day. As of March 1, in Ukraine and Crimea, according to his data, 78% of the population was starving in Zaporizhia province, Mykolaiv province – 50%, Katerynoslav province – 40%, Donetsk province – 22%, Odesa province – 18%. In Odessa, 2 to 3 thousand people died every day. At least 3 million people died of starvation in these provinces, more than half of them children. In the lands of N. Makhno's small homeland, Zaporizhia, 1,100,000 people out of a population of 1,288,000 were starving, and the regime took 600,000 bread poods from them and sent to the Volga region.²

In Zaporizhzhia, Quisling reported, the land was burned and stripped of trees and plants. The peasants ate all the dogs, cats, crows, even dead cattle, leather from the harness. They eat straw from the roofs of houses, their children, the corpses of the dead. In the houses lie the skeletons of the dead and those who are waiting for death, not hoping for salvation. Heaps of corpses lie because there is no one to bury them. Among them are many children, all naked, withered. In the Kherson region, they were buried in deep pits, holding their feet and throwing one after another. There are no such funerals anywhere in the world, except outside the communist federation. Even in German villages, the number of starving people reached 90%, there were cases of cannibalism. By the spring of 1922, the Russian had exported 3,385,000 poods of food from the Zaporizhia province. It was there that the most terrible famine was.³

The terrible situation of the inhabitants of Odessa and the peasants of the province was described by a member of the delegation of Italian communists Lucetti in a congressional report delivering food collected in Italy to the starving: *dogs for grabbing meat or other food, little girls who gave themselves to sailors on the port street - not for money, but for a piece of bread, a lot of corpses in morgues waiting for weeks for burial. Our delegation walked 30 km. deep into the land, when they returned, they all tore their hair on their heads: they saw corpses baked on fire and prepared for food.*³

In a 1922 memorandum to Lenin, the head of the SNC of the USSR, H. Rakovsky, also cited statistics revealing the criminal food dictatorship of the Bolshevik regime in Ukraine and that the famine in its southern provinces was not the result of a crop failure but a *manifestation of criminal negligence*. Robbed property of the church as well as 19 million rubles. The gold sent by the Central Committee of the RCP (B)³⁶ during 1922 to the communist parties of more than 30 states to prepare for a world proletarian revolution, including the United

³⁶ Twelfth Congress of the RCP (b). (1923). Verbatim report. Retrieved from: <http://militera.lib.ru/docs/da/s12/index.html>.

States, Europe, India, China, Korea, and Japan, was not used to help the starving Russia and Ukraine. The leaders of the revolution, who had astronomical sums of *savings* in American and European banks, in particular Lenin - 75 million Swiss francs, Ganetsky - 60 million, Trotsky, Zinoviev, Dzerzhinsky - 80 million, and Uritsky - 85 million dollars,⁹ and not a single cent was spent to save them from starvation.

The General Delegate of the Ukrainian Red Cross in Western Europe, Dr I. Kholodny, reported that at the beginning of 1922, out of 11,200,000 children in Ukraine, there were more than 750,000 orphans and semi-orphans. Epidemics of dysentery, typhus, cholera, smallpox raged on its territory, and infant mortality reached 70%.³ Many children fell victim to cannibals, including family members. Human meat was traded at fairs recognized by the leaders of the USSR. In 5 south-eastern provinces, 50% of the starving population died of starvation.⁵

In 1923, the famine was still raging in Ukraine, and the Russian SNC decided on a single agricultural tax, no less burdensome than the previous ones. Stalin sharply criticized the activities of the government of H. Rakovsky in ensuring the supply of bread to Russia and for export, as well as in conducting national policy. The famine of 1921-23 in Ukraine, organized by the Russian Bolshevik government, became one of the decisive means of liquidating the UPR, planting the communist regime, and as a result of the starvation of 3 to 5 million Ukrainians.

The relationship between the famine of 1921-1923 and the Holodomor of 1932-1933. Recognizing the Holodomor as an act of genocide against the Ukrainian people

When we consider the famine of 1921-1923, we cannot help but recall the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. It was the first of three major famines to hit Ukraine during Soviet rule, and a precursor to the more widely recognized genocide of the Holodomor of 1932-1933. Although the main topic of the article concerns the famine of 1921-1923 and its relationship to contemporary events, it is still appropriate to mention the Holodomor of 1932-1933. We are talking about it because the famine of 1921-1923 somehow showed the Soviet authorities that by preventing people from satisfying basic needs, such as food, they do not think about rebellion and uprisings. Thus, the famine of 1921-1923 extinguished the fire of rebellion among the Ukrainian peasantry. Therefore, 10 years later, the Soviet authorities used the same mechanism to assert their power and deliberately destroy the Ukrainian people. Therefore, in the larger context of the genocidal practices of the Russian authorities in Ukraine, the Holodomor of 1932-1933 cannot be ignored.

In addition, both famines occurred during Soviet rule and were linked to the radical agricultural policies of the period and the attempts to suppress the will of Ukrainians. Studying the two famines together can help us understand how

these policies evolved over time. Although both famines had different immediate causes and circumstances, they both had catastrophic consequences for the Ukrainian population. Looking at these events together can help identify patterns and connections between them.

These two tragic events represent the two major famines in the history of Ukraine under the Soviet government. Although these two events are located in different time periods, they share aspects that demonstrate the interconnectedness between them. Both famines occurred during the Soviet period and were directly or indirectly linked to political decisions made in Moscow. In both cases, the Soviet authorities used harsh methods to achieve their goals. Ukraine was ruled by the Soviet Union during the famine of 1921-1923 and the Holodomor of 1932-1933. Political decisions made by the Soviet government were key factors that led to these tragedies.

The famine of 1921-1923 was a consequence of the policy of *war communism* that was used to conquer the territory of Ukraine. The policy included the confiscation of grain and other foodstuffs from peasants to supply cities and the Red Army. This led to mass starvation among the rural population. In turn, the Holodomor of 1932-1933 was a consequence of the radical collectivization policy pursued by the Soviet government under the leadership of Joseph Stalin. This policy included the forced merger of individual farms into collective farms (kolhosps). In the context of strict repressive controls and high plans, grain was confiscated, which led to massive famine in Ukraine.

In both cases, the Soviet authorities focused on achieving their political and economic goals, regardless of the human cost. In addition, it used this policy to suppress any protests among the population. This emphasizes the importance of understanding the political context of both famines.

Both famines had catastrophic consequences for the population. During the Holodomors, the rural population suffered the most. It is estimated that millions of people died of starvation during this period, and many of the survivors suffered from diseases caused by malnutrition. In both cases, in addition to the immediate death toll from starvation, it is important to consider the long-term social consequences. This includes the spread of disease, reduced labor productivity, demographic changes due to lower birth rates and higher mortality rates, and psychological trauma passed down from generation to generation.

The Soviet authorities actively tried to conceal the facts of the 1921-1923 and 1932-1933 famines from the internal and external world. During the famine of 1921-1923, the Soviet government initially denied its existence and refused international assistance. However, when the situation became critical, they allowed international organizations to introduce food aid. Regarding the Holodomor of 1932-1933, the Soviet government made considerable efforts to conceal its existence. They banned the mention of the famine in the press, and refuted reports that appeared in foreign media. They have also refused international aid, claiming that no famine exists. These attempts to hide the truth

about the famines resulted in both of them being poorly known and recognized internationally for many years.

The Holodomor in Ukraine was a social and humanitarian catastrophe of global proportions. In addition to the physical murder of millions of people, the crime of genocide resulted in the destruction of the traditional Ukrainian way of life. The famine became a weapon of mass biological destruction of Ukrainians, disrupted the genetic pool of the people for decades, and led to moral and psychological changes in the minds of Ukrainians. Traditional culture and folk customs were deformed. The Holodomor completely changed the usual order of farming in the countryside. For decades, Ukrainian peasants were reduced to the position of disenfranchised collective farmers, deprived of passports and pensions.

The psychological consequences of the Holodomor were feelings of guilt and shame. People felt guilty for not being able to save their relatives, ashamed of the immoral acts they committed to survive.³⁷ Therefore, historical research and memory of these events are important for the proper assessment and recognition of these tragedies.

As a result of the long silence, the world has only recently begun to talk about these tragedies. In 1985-88, a U.S. Congressional Commission investigated the famine in Ukraine. In its conclusions, it emphasized that *Joseph Stalin and his entourage committed an act of genocide against the Ukrainian people in 1932-33*. The commission's findings paved the way for the international recognition of the Holodomor as genocide. In subsequent years, the Holodomor was condemned as a crime of genocide by the parliaments of Estonia, Australia, Canada, Hungary, Lithuania, Georgia, Poland, Peru, Paraguay, Ecuador, Colombia, Mexico, Latvia, Portugal, and the United States. In addition, in a number of countries, decisions to condemn the crime of genocide were made at the regional and municipal levels. An important element of the recognition of the Holodomor in Ukraine in 1932-1933 as genocide of the Ukrainian people at the international level is its recognition within such international organizations as the Council of Europe, the European Parliament, the OSCE, the UN Human Rights Council, the UN, etc.

Ukraine recognized the Holodomor as genocide and enshrined it in its legislation. For example, according to Article 1 of the Law of Ukraine *On the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine*, 2006, the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine is a genocide of the Ukrainian people.³⁸ In addition, on November 16, 2022, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted a Resolution on the Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the Parliaments of the World on Recognizing the Holodomor of 1932-1933 as Genocide of the Ukrainian People. It states that *This will be an important signal to all forces in the world that may resort to new*

³⁷ Holodomor in Ukraine in 1932-1933. (2020). Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. Retrieved from: <https://austria.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/golodomor-v-ukrayini-1932-1933-rokiv>.

³⁸ On the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine (2006): *Law of Ukraine*, No. 376-V. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>.

*genocidal actions and a significant contribution to ensuring a peaceful and secure future for future generations.*³⁹ As of April 2023, the Holodomor was officially recognized as genocide of the Ukrainian people by 27 countries.

For Ukrainians, the international recognition of the Holodomor is evidence of the establishment of historical justice in assessing the crime against humanity committed against the Ukrainian people and a demonstration of condemnation of the actions of the totalitarian regime that killed millions of people in Ukraine and undermined the national spirit of Ukrainians.³⁷

Unlike the Holodomor of 1932-1933, the events of 1921-1923 are not recognized by the international community as genocide of the Ukrainian people. This is due to a number of reasons, including the fact that this famine was part of a broader famine that affected many regions of the Soviet Union, including Russia and Kazakhstan, and was caused by a combination of civil war, economic chaos, and surrounding climatic conditions. However, this does not diminish the tragedy of those events and their impact on Ukrainian society and history. It only emphasizes the importance of researching and understanding these events.

Thus, based on the above, it can be stated that the Soviet government tried several times to suppress Ukrainians who sought independence and destroy the Ukrainian people. Despite the silence and attempts to rewrite history by the Soviet authorities, today the whole world knows about it and supports Ukraine. However, it is worth noting that the fact that Ukraine was part of the USSR for a long time had a negative impact on its development. Ukraine has always been important for Russia in terms of geopolitics because of its geographical location, large size, and economic importance. Ukraine is an important transit corridor for Russian gas to Europe, and has important industrial regions and agricultural land.

Since Ukraine's independence in 1991, Ukrainian society and the political elite have demonstrated a desire to move in the direction of the European Union and NATO. This has been resisted by Russia, which sees it as a threat to its geopolitical interests. The Revolution of Dignity of 2013-2014, which led to the resignation of pro-Russian President Viktor Yanukovich, was a significant moment in relations between the two countries.

In 2014, Russia annexed parts of Ukraine's territories, and in 2022, it launched a full-scale war. Relations between Ukraine and Russia are also complicated by issues of national identity, language, and culture. Russia, for example, has long claimed to be the *protector* of the Russified parts of the Ukrainian population. These factors became especially important during the 2014 crisis. Thus, the war between Ukraine and Russia can be viewed as the result of contradictions that arose from historical ties, geopolitical interests, political transformations, and national identity. In the next section, we will look

³⁹ On the Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the Parliaments of the World on the Recognition of the Holodomor of 1932-1933 as Genocide of the Ukrainian People (2022): Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine No. 8199. Retrieved from: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/230343.html>.

at how the events of 1921-1923 are related to the current military conflict in Ukraine.

The modern practice of applying the policy of genocide by Russia

Based on the analysis, it can be argued that the use of mass genocide against Ukraine has been used by Russia for decades. The current war has much more in common with the famine of 1921-1923 than it seems at first glance. It, like the famine created by the Soviet government, is aimed at overthrowing the Ukrainian resistance and seizing territories. At present, it is legitimate to call Russia a terrorist state, as it is recognized as such at the international level. For example, the Council of Europe has proposed the establishment of a tribunal to investigate and prosecute the crime of aggression committed by *the political and military leadership of the Russian Federation*.⁴⁰ In November 2022, the NATO Parliamentary Assembly recognized the Russian Federation as a terrorist state and called on the international community to *take collective action to establish an international tribunal to prosecute the crime of aggression committed by Russia during its war against Ukraine*.⁴¹ At the same time, the European Commission stated that the EU would work to establish a special criminal tribunal to investigate and prosecute the crime of Russian aggression, and the European Parliament called Russia a terrorist state.⁴²

In addition, the following countries have already supported the idea of establishing a tribunal for Russia: Canada, the United Kingdom, Estonia, Latvia, Lithuania, the Czech Republic, Turkey, Poland, Greece, the Netherlands, Italy, Germany, and France.

In addition, on March 17, 2023, the International Criminal Court issued arrest warrants for Russian President Vladimir Putin and Russian Children's Ombudsman Maria Lvova-Belova. They are accused of the war crime of forcibly transferring children from the occupied territories of Ukraine to the Russian Federation.⁴³

An act of genocide is one of the above actions or a combination of them aimed at the total or partial destruction of a certain group. Therefore, the most

⁴⁰ PACE calls for an ad hoc international criminal tribunal to hold to account perpetrators of the crime of aggression against Ukraine (2022). Retrieved from: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/pace-calls-for-an-ad-hoc-international-criminal-tribunal-to-investigate-war-crimes-in-ukraine>.

⁴¹ Resolution 479, NATO Post-Madrid Summit: Fit for Purpose in the New Strategic Era. (2022). Retrieved from: <https://www.nato-pa.int/download-file?filename=/sites/default/files/2022-11/RESOLUTION%20479%20-%20%20NATO%20POST%20MADRID%20.pdf>.

⁴² Fiedler T. (2022). EU proposes setting up specialized court to try Russian war crimes. Politico. Retrieved from: <https://www.politico.eu/article/eu-ursula-von-der-leyen-propose-set-up-court-russia-war-crime-ukraine/>.

⁴³ Shepeleva, A. (2023). ICC issues arrest warrant for Putin for deportation of children. *Deutsche Welle*. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/mks-vidav-orderi-na-arest-putina-ta-lvovoibelovoi-za-deportaciju-ditej/a-65029635>.

important and difficult thing in determining the qualification of a crime as an act of genocide is the sufficiency and admissibility of evidence of intent to destroy. International justice sets a high threshold for proving this crime of crimes. But at least the International Criminal Court has jurisdiction to investigate this category of crimes.

In his speech on the night of February 24 (the beginning of the war), 2022, in which he *justified* the attack on Ukraine, Putin called Ukraine *the historical territory of Russia*. And he called *denazification* one of the reasons for the war. In fact, according to the statements of high-ranking Russian officials, it is about expanding Russia's borders and annexing part of Ukraine's territory. The public statements of politicians boil down to one thing: Russia is getting back what is its, as a restoration of historical justice. Moreover, in the minds of Putin and the Russian leadership, a *Nazi* is someone who identifies as a Ukrainian, and therefore *denazification* is actually aimed at destroying the Ukrainian nation, killing those who disagree with the Kremlin's imperial policy.

Prior to the full-scale invasion, the Russian president expressed the view that modern Ukraine was *artificially* created in Soviet times. He regularly rejects the concept of a separate Ukrainian nation. Even long before the military aggression began, at the NATO summit in Bucharest in 2008, Putin questioned the existence of Ukrainian sovereignty. He also openly stated that Russia has its own goals in Ukraine, especially in the southern part of the country, where, according to him, the majority of the population is Russian.

Thus, according to Article 3 of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, such actions are qualified as *direct and public incitement to genocide* and are subject to criminal punishment.⁴⁴ This international document, which has been ratified by the Russian Federation, in its Article 4 defines the criminal prosecution of individuals guilty of genocide, including for calls, regardless of their official status and positions. At the same time, Russia itself, as a state that has undertaken to prevent and punish genocide under Article 1 of the Convention, may be responsible for this crime. The International Court of Justice is already considering this case at the request of Ukraine.

The mass destruction of cultural heritage and religious buildings, as well as the theft of national treasures, continues. According to UNESCO, more than 150 cultural sites in Ukraine have been partially or completely destroyed.⁴⁵

Also under investigation are the facts of mass murder of civilians who were tortured beforehand; the use of prohibited munitions, including phosphorus

⁴⁴ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (1951). Retrieved from: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf.

⁴⁵ Ohrenchuk, A. (2022). The Kremlin's intentions: why Russia's war against Ukraine is a genocide of the Ukrainian people. Radio Svoboda. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-henotsyd-proty-ukrayintsiv-dokazy/31928332.html>.

and cluster bombs; deliberate rocket attacks on cities and civilian infrastructure; sexual crimes; deportation; export of grain and destruction of food security conditions. I would like to focus on the latter in particular, as it is of key importance in the context of this article. Russia is not only stealing Ukrainian grain, putting Ukraine on the brink of famine, but also bans its exports to African countries, which could also provoke famine in those areas that are already vulnerable. Thus, we can state that Russia continues its policy of mass starvation both in Ukraine and abroad, just as the Soviet government did a hundred years ago. That is why the historical context of the genocide of the Ukrainian people and the creation of the famine is important and should be researched and communicated to the world. Russia will never stop its policy of genocide and mass extermination of Ukrainians. Therefore, global unity is needed to stop the aggressor and to realize the real danger that Russia poses to Ukraine and the world.

The war between Russia and Ukraine has enormous civilizational implications, as it has become one of the most open and protracted wars in Europe in recent decades. It has had many negative consequences for the entire region.

Over the years, Russia has completely ignored any actions of the international community aimed at restoring peace and security, including binding court decisions.

We believe that it is precisely because of the lack of punishment and permissiveness that Russia is currently waging an insidious and illegal war against Ukraine. As our analysis above shows, if Russia is not stopped now, its military aggression, undermining of national foundations and terrorist acts will spread to the whole of Europe. That is why collective measures against Russia, primarily military, must be taken now.

Summary

The famine of 1921-1923 was not a awful result of the civil war, as Lenin claimed, but the result of the Russian Bolsheviks building a century-old social system similar to that of feudal Russia, as the Russian philosopher A. Zinoviev argued in Communism as Reality.

During the war of aggression, mass physical, political and economic terror in the form of a food dictatorship and the organization of the famine in 1921-1923, the Moscow Bolshevik regime suppressed the national liberation movement of the Ukrainian people and established its power on its lands. By enslaving and plundering Ukraine by the terror of famine, he secured the supply of food, coal, metal, and other raw materials to the starving central regions of Russia, the North Caucasus, and the Crimea, which helped complete the establishment of his power there. The famine destroyed the most productive human resources of agriculture, wiped out a significant number of children - the

future Ukrainian people, devastated villages, which were immediately inhabited by people from Russian territories, which led to changes in ethnic composition and increased Russification, including the population of south-eastern regions. The famine in Ukraine caused not only the destruction of agriculture, industry, transport but also the destruction of Ukrainian culture, including scientific, pedagogical, literary and artistic personnel, which led to the rupture of historical memory and the erosion of national identity and strengthening the process of Russification of Ukrainians, to the socio-psychological problems that still hinder the revival of our statehood, its progress towards the European community.

The threat to the preservation of the Ukrainian nation and the revival of an independent, united, democratic Ukrainian state is not only the Russian peace but also any connivance with Russia's illegal actions. Russia has not received any proper punishment for its actions, the organization of famine, repression and the destruction of any manifestations of national identity during the years when the USSR existed. As a result of its sense of impunity, Russia continues to commit crimes against humanity today. Since the collapse of the USSR, Russia has committed a number of acts of aggression, interfered in the internal affairs of independent states, and generally threatened the security of the entire region. Russia's crimes include: support for Transnistria; the war with Chechnya; the war with Georgia; and finally, the annexation of Crimea, the outbreak of the war in Donbas, and the full-scale invasion of Ukraine in 2022. If Russia were to be punished for its actions, it would be possible to stop the spread of aggression on the continent. Therefore, we believe that it is not only Ukraine that should confront the aggressor. The international community should make every effort to severely punish the heir to the three Holodomors of Ukrainians in the twentieth century, the Russian Federation, and other organizers of crimes against humanity in the world. It is also necessary to stop Russia and punish it for all its acts of aggression after 1991 in order to prevent such repetitions in the future.

Thus, we believe that the famine of 1921-1923, which was caused by the Soviet authorities of that time, was aimed at stopping the resistance of Ukrainian peasants and establishing their domination. A logical continuation of the policy of genocide of the Ukrainian people was the Holodomor of 1932-1933, which is now recognized by a number of countries as a deliberate genocide of the Ukrainian people.

Russia is still pursuing its policy of genocide in the war with Ukraine. This once again proves that Russia is not ready to give up its geopolitical ambitions for Ukraine and still seeks to seize its territory and break the Ukrainian resistance. But just as Russia failed to do so over the past century, it will not succeed now. Ukraine has received tremendous support and assistance from around the world and is confronting the aggressor, protecting the peace of Europe. Therefore, we need to remember everything that Russia has done in the past to prevent it from happening again. If the world had actively talked about the genocide of Ukrainians by their neighbor and taken collective action to

overthrow the Russian regime in time, Ukrainians would not be dying in the war with the terrorist country today.

The international community now realizes the threat posed by Russia. Russia has been recognized as a terrorist state. But for a deeper understanding of the fact that the policy of genocide has been a conscious policy of Russia for hundreds of years, historical research of the crimes of the past is very important.

Zaključak

Glad 1921-1923. nije bila strašna posljedica građanskog rata, kako je tvrdio Lenjin, već rezultat toga što su ruski boljševici izgradili stoljetni društveni sistem sličan onom feudalne Rusije, kako je tvrdio ruski filozof A. Zinovjev u Komunističkom manifestu.

Tokom napadačkog rata, masovnog fizičkog, političkog i gospodarskog terora u obliku prehrambene diktature i organiziranja gladi 1921-1923, moskovski boljševički režim ugušio je narodnooslobodilački pokret ukrajinskog naroda i uspostavio svoju vlast na njegovim zemlji. Porobljavajući i pljačkajući Ukrajinu terorom gladi, osigurao je opskrbu hranom, ugljenom, metalom i drugim sirovinama izgladnjelih središnjih regija Rusije, Sjevernog Kavkaza i Krima, što je pomoglo dovršetku uspostave njegove vlasti tamo. Glad je uništila najproduktivnije ljudske resurse poljoprivrede, zbrisala znatan broj djece - budućeg ukrajinskog naroda, opustošila sela, koja su odmah naseljena stanovništvom s ruskih teritorija, što je dovelo do promjena u nacionalnom sastavu i povećane rusifikacije, uključujući stanovništvo jugoistočnih krajeva. Glad u Ukrajini uzrokovala je ne samo uništenje poljoprivrede, industrije, prometa nego i uništavanje ukrajinske kulture, uključujući znanstveno, pedagoško, književno i umjetničko osoblje, što je dovelo do loma povijesnog pamćenja i erozije nacionalnog identiteta i jačanja procesa rusifikacije Ukrajinaca, do socio-psiholoških problema koji još uvijek koče oživljavanje naše državnosti, njezin napredak prema europskoj zajednici.

Prijetnja očuvanju ukrajinske nacije i oživljavanju neovisne, ujedinjene, demokratske ukrajinske države nije samo ruski mir, već i svako dogovaranje s nezakonitim djelovanjem Rusije. Rusija nije dobila nikakvu odgovarajuću kaznu za svoje postupke, organiziranje gladi, represiju i uništavanje bilo kakvih manifestacija nacionalnog identiteta tijekom godina postojanja SSSR-a. Kao rezultat svog osjećaja nekažnjivosti, Rusija i danas nastavlja činiti zločine protiv čovječnosti. Od raspada SSSR-a Rusija je počinila niz agresija, miješala se u unutarnje stvari neovisnih država i općenito ugrozila sigurnost cijele regije. Zločini Rusije uključuju: potporu Transnistriji; rat s Čečenijom; rat s Gruzijom; i konačno, aneksija Krima, izbijanje rata u Donbasu i potpuna invazija na Ukrajinu 2022. Kad bi Rusija bila kažnjena za svoje postupke, bilo bi moguće zaustaviti širenje agresije na kontinentu. Stoga smatramo da se ne treba samo Ukrajina suprotstaviti agresoru. Međunarodna zajednica treba uložiti

maksimalne napore da najstrože kazni nasljednika tri holodomora Ukrajinaca u dvadesetom stoljeću, Rusku Federaciju i druge organizatore zločina protiv čovječnosti u svijetu. Također je potrebno zaustaviti Rusiju i kazniti je za sve njezine agresije nakon 1991. godine kako bi se spriječilo da se takve vrste ponove u budućnosti.

Dakle, smatramo da je glad 1921-1923, koju su uzrokovale tadašnje sovjetske vlasti, imala za cilj zaustaviti otpor ukrajinskih seljaka i uspostaviti njihovu dominaciju. Logičan nastavak politike genocida nad ukrajinskim narodom bio je Holodomor 1932-1933, koji danas niz zemalja priznaje kao namjerni genocid nad ukrajinskim narodom.

Rusija i dalje vodi svoju politiku genocida u ratu s Ukrajinom. Ovo još jednom dokazuje da Rusija nije spremna odustati od svojih geopolitičkih ambicija prema Ukrajini te i dalje nastoji zauzeti njezin teritorij i slomiti ukrajinski otpor. Ali kao što Rusija nije uspjela u tome tijekom prošlog stoljeća, neće uspjeti ni sada. Ukrajina je dobila ogromnu potporu i pomoć iz cijelog svijeta i suočava se s agresorom, štiteći mir u Europi. Stoga se moramo prisjetiti svega što je Rusija učinila u prošlosti da se to više ne ponovi. Da je svijet aktivno govorio o genocidu nad Ukrajinčima od strane susjeda i poduzeo kolektivnu akciju za rušenje ruskog režima na vrijeme, Ukrajinci danas ne bi ginuli u ratu s terorističkom zemljom.

Međunarodna zajednica sada shvaća prijetnju koju predstavlja Rusija. Rusija je priznata kao teroristička država. Ali za dublje razumijevanje činjenice da je politika genocida bila svjesna politika Rusije već stotinama godina, historijsko istraživanje zločina iz prošlosti vrlo je važno.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

1. Aksyuchits V, Russian idea. In *World rulers of darkness*. Vybor, Moscow 1994.
2. Androschuk O. V, Baran V. K, Blanutsa A. V, Bunyatyan K. P, Vashchuk, D. P, & Smoliy V. A, *History of the Ukrainian peasantry*. Naukova Dumka Kyiv 2006.
3. Arnautov V. A, *Hunger and children in Ukraine*. NKP, Kharkiv 1922.
4. Berdyaev N, *The origins and meaning of Russian communism*. Mysl, Moscow 1990.
5. Boghoslov B, *Zionism against Ukrainians*. Shield and sword. Odesa 2001.
6. Brytsky P. P, *Gholodomor in Soviet Ukraine*. Chernivtsi National University, Chernivtsi 2013.
7. Bunich I, *Gold Party*. Selena, Simferopol 1997.
8. Chentsov V. V, *Political repression in Soviet Ukraine in the 1920s*. Zbruch, Ternopil 2000.
9. Council of People's Commissars of the USSR, Workers 'and Peasants' Government of Ukraine. *Collection of laws and orders of the workers 'and peasants' government of Ukraine*. Proletar, Kharkiv 1931.
10. Documents of the tragic history of Ukraine 1917–1927, 1999. Retrieved from: <https://lib.memo.ru/book/2533>.
11. Dukelskiy S, *ChK in Ukraine*. Chalidze Publacations, Edmonton 1988,
12. Fedotov G. P. *The fate and sins of Russia*. Vol. 1, Saint Petrburg: Sofia 1991.
13. Gherasymovych I, *Famine in Ukraine*. Ukrainsjke slovo, Berlin 1922.

14. Kogan V. & Favre B, *Surveys of the starving provinces of Ukraine*. Naukova dumka, Kharkiv 1922.
15. Krutsyk R, *People's War. Guide to the exhibition*. Ukrainian Publishing Union Kyiv 2011.
16. Kulchytsky, S. V., & Movchan, O. M., *Unknown pages of the famine of 1921–1923 in Ukraine*. Institute of History of Ukraine, Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv 1993.
17. Lenin V. I, *Complete Works In 55 Volumes*. Political literature publishing, Moscow 1975.
18. Lenin V. I, *Complete Works. Vol. 10*. Political literature publishing, Moscow 1975.
19. Lenin V. I, *Complete Works. Vol. 23*. Political literature publishing, Moscow 1975.
20. Lenin V. I, *Complete Works. Vol. 28*. Political literature publishing, Moscow 1975.
21. Lenin V. I, *Complete Works. Vol. 29*. Political literature publishing, Moscow 1975.
22. Lenin V. I, *Complete Works. Vol. 36*. Political literature publishing, Moscow 1975.
23. Lenin V. I, *Complete Works. Vol. 37*. Political literature publishing, Moscow 1975.
24. Lenin V. I, *Complete Works. Vol. 38*. Political literature publishing, Moscow 1975.
25. Lenin V. I, *Complete Works. Vol. 40*. Political literature publishing, Moscow 1975.
26. Lenin V. I, *Complete Works. Vol. 43*. Political literature publishing, Moscow 1975.
27. Lenin V. I, *Complete Works. Vol. 6*. Political literature publishing, Moscow 1975.
28. Lenin V. I, *Complete Works. Vol. 9*. Political literature publishing, Moscow 1975.
29. Lenin V. I, *Unknown documents. 1891-1922*. Political Encyclopedia, Moscow 1999.
30. Lukyanenko L, Days of mourning in November. In *Who benefited from the Holodomor?* International Academy of Personnel Management, Kyiv 2004.
31. Movchan O. M, Famine 1921-1923 years in Ukraine. In *Holodomor 1932-1933 years in Ukraine. causes and inheritances*. International Science Conference, Sunday 9-10th 1993, Kyiv 1993.
32. Movchan O. M, The famine of 1921-1923 in Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*, 10, 1990, 38-45.
33. Olejnych V. I, *Terror holodomor and insurrectionary struggle against the Ukrainian genocide in 1921-1933 years*. Express-Poligraf, Kyiv 2004.
34. Ryabchuk M, *All-day Jewish-Masonic lore that the prospects for sharpening anti-Semitism in Russia and in Ukraine*. Glad, Kyiv 1992.
35. Samiilenko I, *Social Politics of Hunger Genocide in Ukraine*. Prosvita, Kyiv 1998.
36. Serbin R, *Famine 1921-1923 i Ukrainian press in Canada*. Dzherela News of the History of Ukraine, Kyiv-Toronto 1992.
37. Serbin R, *The famine of 1921-1923 and the Ukrainian press in Canada*. Ukrainian-Canadian Research and Documentation Center, Toronto 1995.
38. Sergiychuk V. I, *How we were starved*. Our Format, Kyiv 2006.
39. Shapoval M, To the death of a tyrant, 1924. Retrieved from: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1924\(01\)23.shapoval.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1924(01)23.shapoval.php).
40. Shityuk M. M, *Mykolayiv region in the famine of 1921-1923*. Shamrai, Mykolaiv 2008.
41. Syadristy N. S, *Communo-mraxism: the devil's trap for slaves*. Granmna Firm, Kyiv 2016.
42. Syadristy N. S, *Moloch of Leninism. Ideology of state terror*. Granmna Firm, Kyiv 2017.
43. Syadristy N. S, *Twin brothers. Lenin, Hitler, Mussolini*. Granmna Firm Kyiv 2017.
44. The Year of Fight Against Hunger 1921-1922 Through the delegates of the VII All-Ukrainian Congress of Soviets to all working people of Ukraine. *Report of the Central Commission for Combating the Effects of Famine at the All-Ukrainian Central Executive Committee, 1922*.
45. *Twelfth Congress of the RCP (b), 1923*. Verbatim report. Retrieved from: <http://militera.lib.ru/docs/da/s12/index.html>.
46. Veselova O. M, Marochko V. I, & Movchan O. M, *Gholodomory in Ukraine 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Crimes against the people*. Published by M. P. Kocj, New York 2000.
47. Webather N. H, *World revolution. Conspiracy against civilization*. Serge, Kyiv 2001.
48. Yakovlev A, *A whirlpool of memory*. Vagrius, Moscow 2001.

Internet:

1. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (1951). Retrieved from: [https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1 Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf](https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf).
2. Fiedler T. (2022). EU proposes setting up specialized court to try Russian war crimes. Politico. Retrieved from: <https://www.politico.eu/article/eu-ursula-von-der-leyen-propose-set-up-court-russia-war-crime-ukraine/>.
3. Holodomor in Ukraine in 1932-1933. (2020). Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. Retrieved from: <https://austria.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/golodomor-v-ukrayini-1932-1933-rokiv>.
4. Ohrenchuk, A. (2022). The Kremlin's intentions: why Russia's war against Ukraine is a genocide of the Ukrainian people. Radio Svoboda. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-henotsyd-proty-ukrayintsiv-dokazy/31928332.html>.
5. On the Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the Parliaments of the World on the Recognition of the Holodomor of 1932-1933 as Genocide of the Ukrainian People (2022): Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine No. 8199. Retrieved from: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/230343.html>.
6. On the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine (2006): Law of Ukraine, No. 376-V. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>.
7. PACE calls for an ad hoc international criminal tribunal to hold to account perpetrators of the crime of aggression against Ukraine (2022). Retrieved from: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/pace-calls-for-an-ad-hoc-international-criminal-tribunal-to-investigate-war-crimes-in-ukraine>.
8. Resolution 479, NATO Post-Madrid Summit: Fit for Purpose in the New Strategic Era. (2022). Retrieved from: <https://www.nato-pa.int/download-file?filename=/sites/default/files/2022-11/RESOLUTION%20479%20-%20%20NATO%20POST%20MADRID%20.pdf>.
9. Shepeleva, A. (2023). ICC issues arrest warrant for Putin for deportation of children. Deutsche Welle. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/mks-vidav-orderi-na-arrest-putina-ta-lvovoibelovoi-za-deportaciu-ditej/a-65029635>.

Assistant Professor Tatyana DIMITROVA, PhD

Professor Slavi DIMITROV, PhD

“St. Cyril and St. Methodius“ University of Veliko Tarnovo

E-mail: t.dimitrova@ts.uni-vt.bg; s.dimitrov@ts.uni-vt.bg

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:32:323.2De Rivera(460)"1923/1930" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.93>

**POLITICAL LEADERSHIP AND PRESERVATION OF
NATIONAL PRIORITIES (ON THE EXAMPLE OF
GENERAL PRIMO DE RIVERA)**

Abstract: *Spain did not take part in the First World War (1914-1918), but its political consequences were reflected in the subsequent crisis that gripped the entire Spanish society. The post-war economic crisis led to an increase in social tension (emergence of inflationary processes, reduction in the supply of basic necessities, low wage growth) and to the strengthening of nationalism. The economic crisis further exacerbates social conflicts and disrupts the social structure of society. The problem in Morocco is also contributing to the country's financial deficit and exacerbating existing problems. Added to this was the political instability and ministerial crises of the period 1917-1923. The constitutional monarchy made efforts to maintain the status quo, but internal and external conflicts strongly affected the stability of the institution. General elections were held four times and eleven different governments were formed. It is the crisis of the parliamentary system that creates opportunities for changes in the Spanish political system. All this leads the country to a political impasse, which the military in the person of General Primo de Rivera takes advantage of.*

The intervention of the army in the political life of Spain is an attempt to resolve the conflicts among the rulers, but the crisis deepens not only in Parliament, but also in society. Constant contradictions give rise to hatred of politics. The army takes the responsibility (thus the king hides from the responsibility) of rearranging the political system or building a new one and meets the approval of the majority of the society, which is ready for political reorganization. The conditions in the country are ready for a coup, the main actors are needed who will go down in history and who will take advantage of the situation to take power. The man who takes a tougher stance, as well as the challenge of running the country after a series of failed governments, is General Primo de Rivera. He established a dictatorship and ruled Spain from 1923-1930.

The coup was carried out on the 13th of September 1923. Then General Primo de Rivera issued a Manifesto, which was an address to the army and

society and marked the main responsibilities and commitments that were undertaken for implementation. The civilian government of the dictatorship began an active economic and social policy. It was largely successful and coincided with the worldwide economic boom of the mid-1920s. Reforms were also undertaken in the social, educational and military systems. Changes are taking place in both political and ecclesiastical life. Attempts are being made to resolve the regional problem and the existing situation in Morocco. There are also innovations in relations with the republics of Latin America.

In view of later historical developments, it is clear that this regime could not have lasted long, but in a sense it became the basis of the subsequent “new state” regime after 1939. The time frame of the two dictatorships is long enough and the parallels and the events are different, but some ideas, institutions and even politicians in power in 1939 inherited the dictatorial years of 1923-1930. This coincides with the transformations that occurred in many European countries after the end of the First World War. The administration of General Primo de Rivera left an imprint on the historical development of Spain and served as an example for many European countries, including the Balkans.

Key words: Dictatorship, authoritarian regime, leader, coup, monarchy.

POLITIČKO LIDERSTVO I OČUVANJE NACIONALNIH PRIORITETA (NA PRIMJERU GENERALA PRIMO DE RIVERA)

Apstrakt: Španija nije učestvovala u Prvom svejtskom ratu (1914-1918), ali su se njegove političke posljedice odrazile u kasnijoj krizi koja je zahvatila cijelo špansko društvo. Poslijeratna ekonomska kriza dovela je do porasta društvenih tenzija (pojava inflatornih procesa, smanjenje ponude osnovnih životnih namirnica, nizak rast plata) i do jačanja nacionalizma. Ekonomska kriza dodatno pogoršava društvene sukobe i narušava socijalnu strukturu društva. Problem u Maroku takođe doprinosi finansijskom deficitu zemlje i pogoršava postojeće probleme. Tome je dodana politička nestabilnost i ministarske krize u periodu 1917-1923. Ustavna monarhija je uložila napore da održi status quo, ali su unutrašnji i spoljni sukobi snažno uticali na stabilnost institucije. Opći izbori održani su četiri puta i formirano je jedanaest različitih vlada. Upravo kriza parlamentarnog sistema stvara mogućnosti za promjene u španskom političkom sistemu. Sve to vodi zemlju u politički čorsokak, što vojska u liku generala Prima de Rivere koristi.

Intervencija vojske u politički život Španije je pokušaj da se razriješe sukobi među vladarima, ali se kriza produbljuje ne samo u parlamentu, već i u društvu. Konstantne kontradikcije izazivaju mržnju prema politici. Vojska preuzima odgovornost (tako se kralj krije od odgovornosti) za preuređenje političkog sistema ili izgradnju novog i nailazi na odobravanje većine društva

koje je spremno na političku reorganizaciju. Uslovi u zemlji su spremni za državni udar, potrebni su glavni akteri koji će ući u historiju i koji će iskoristiti situaciju da preuzmu vlast. Čovjek koji zauzima tvrdi stav, kao i izazov upravljanja državom nakon niza neuspjelih vlada, je general Primo de Rivera. Uspostavio je diktaturu i vladao Španijom od 1923-1930.

Puč je izveden 13. septembra 1923. Tada je general Primo de Rivera izdao Manifest, koji je bio obraćanje vojsci i društvu i označavao glavne odgovornosti i obaveze koje su preuzete za realizaciju. Civilna vlada diktature započela je aktivnu ekonomsku i socijalnu politiku. Bio je uglavnom uspješan i poklopio se sa svjetskim ekonomskim procvatom sredinom 1920-ih. Poduzete su i reforme u socijalnom, obrazovnom i vojnom sistemu. Promjene se dešavaju i u političkom i u crkvenom životu. Nastoji se riješiti regionalni problem i postojeće stanje u Maroku. Tu su i novine u odnosima sa republikama Latinske Amerike.

S obzirom na kasniji historijski razvoj, jasno je da ovaj režim nije mogao dugo da traje, ali je u izvesnom smislu postao osnova režima „nove države“ poslije 1939. godine. Vremenski okvir dve diktature je dovoljno dug i paralele i događaji su različiti, ali neke ideje, institucije, pa čak i političari na vlasti 1939. naslijedili su diktatorske godine 1923-1930. To se poklapa sa transformacijama koje su se desile u mnogim evropskim zemljama nakon završetka Prvog svjetskog rata. Administracija generala Prima de Rivere ostavila je pečat na historijski razvoj Španije i poslužila kao primjer mnogim evropskim zemljama, uključujući i Balkan.

Ključne riječi: *Diktatura, autoritarni režim, vođa, državni udar, monarhija.*

Introduction

On September 13, 1923, General Miguel Primo de Rivera came to power in a coup and established a period of dictatorship in Spain for seven years. The dictatorship of General Primo de Rivera deserves more attention on part of researchers. It is generally believed that this was a period of relative social and political calm, which separated two turbulent periods in the history of Spain. The interpretation of this period requires consideration of the reality then and analysis of the known and not so well-known details of the events and personalities that organized the coup itself.

There are many scholars of the dictatorship of General Primo de Rivera. Some of them examine the entire period of his reign, and others individual

aspects of it. We can note: García Nieto & Donézar & Puerta¹, Tusell², Morodo³, Ben-Ami⁴, González Martínez⁵ and the modern ones González Calleja⁶, Montes⁷, Jimenez Redondo⁸, Martínez⁹, Volodko¹⁰, Rico-Gómez¹¹, etc.

The period of the seven-year rule of General Primo de Rivera, unlike other periods of Spanish history, has not found a suitable place in modern Bulgarian historiography. We can name the authors who worked on this issue: Draganov¹², Aleksieva.¹³ In 2015, the only comprehensive study of the rule of General Primo de Rivera in Bulgaria was published: “The Dictatorship of General Primo de Rivera - a step back on the road to democracy”.¹⁴

This article is an attempt to cover the events that led to the “disintegration” of the traditional political model, as a result of which Spain fell into economic and social crisis. It is widely believed that the Primo de Rivera coup was in fact a relief from the tensions in the country. The general's revolt was fully supported by the military. The dictatorship itself is a kind of liberal policy that cannot be perceived as a harbinger of a new and lasting democratic future for the country. The general's rule is rather a “historical staple”, but not a change, and the place of the dictatorship in the history of Spain in the twentieth century cannot be neglected as this regime is similar to the Balkan and European authoritarian regimes.

The policy of the Primo de Rivera regime was aimed at the modernization of the country. During his reign, Spain achieved some successes: some order was restored in the country, the war in Morocco was won, the

¹ M. García-Nieto-J. Donézar-L. Puerta, *La Dictadura 1923 – 1930*, Published by Guadiana de Publicaciones, Madrid 1973.

² J. Tusell, *La crisis del caciquismo andaluz (1923 – 1931)*, Editores: Cup, Madrid 1977.

³ Morodo, R, Und revisión de la dictadura: Acción Española, *En Cuadernos Económicos de I.C.E.* 10, 1979.

⁴ Sh. Ben-Ami, *La Dictadura de Primo de Rivera 1923 – 1930*, Planeta, Barcelona 1984.

⁵ C. González Martínez, La Dictadura de Primo de Rivera: una propuesta de análisis, *Anales de Historia Contemporánea*. 16, 2000.

⁶ A. E. González Calleja, *La España de Primo de Rivera: la modernización autoritaria, 1923-1930*, Alianza, Madrid 2005.

⁷ P. Q. Montes, The dictatorship of Primo de Rivera and historiography, A methodological confrontation. *Historia Social*. 74, 2012.

⁸ J. C. Jimenez Redondo, Primo de Rivera and Portugal, 1923-1931: From “the Spanish danger” to longing for authoritarian Spain, *Pasado y Memoria*, 16, 2017.

⁹ M. A. G. Martínez, A representação política na Espanha durante a ditadura de Primo de Rivera, *Estudos Históricos*, 31(64), 2018.

¹⁰ A. Volodko, General Miguel Primo de Rivera’s “Development Dictatorship”, 1923-1930. *Istoriya*. 11(5), 2020.

¹¹ M. L. Rico-Gómez, The socio-economic reality of industrial vocational training during the dictatorship of Primo de Rivera in Spain, 1923–1930, *Paedagogica Historica*. 57(3), 2021.

¹² D. Draganov, *Frankizmat. Istoriya i politika*, Sv. Kliment Ohridski, Sofia 1995.

¹³ G. Aleksieva, Monarhiyata v kriza: politicheskiyat obrat v Ispaniya (1930-1931 g), In: Draganov, D. (ed). *Balgariya i Evropa prez savremennata epoha*. Faber, Veliko Tarnovo 2010.

¹⁴ T. Dimitrova, Diktaturata na general Primo de Rivera - krachka nazad po patya kam demokratsiyata, Faber, Veliko Tarnovo 2015.

economy flourished, labor strikes stopped. Primo de Rivera's dictatorship did not amount to totalitarian control over the lives of citizens or brutal repression of dissidents: it was not fascist and can be more correctly characterized as a kind of “developmental dictatorship”.¹⁵

The subject of the scientific study is the seven-year rule of General Primo de Rivera, and *the subject* of the study are the key aspects of his policy. Our *aim* is to review the rise to power of General Primo de Rivera and his government, reflecting to what extent his rule was outside the traditional norms of conservative circles and how far a dictator could be called “modern”. For us, the answer to the question is important: is a new economic and social approach being implemented in Spain at this time? It is an indisputable fact that protectionism is not new to Spain, as it was widespread in the country and in the pre-dictatorship period, but the institutionalization of economic nationalism was the work of General Primo de Rivera.

We set ourselves the task of marking the most important events that span the period of the dictatorship (the end of the war in Morocco, the socio-economic initiatives, the institutionalization of the regime, etc.). The regime's weaknesses are also highlighted, while not neglecting the successful initiatives implemented by General Primo de Rivera. Our aim is to build a real picture through the study of events in politics, economy, culture and political figures that influenced the history of Spain during the period under consideration.

The study is the result of a long-term scientific research and does not claim to be exhaustive, but we believe that this is an attempt to present a turbulent period, studied relatively poorly in Bulgaria. Without seeking to describe the chronology of day-to-day events, we intend to analyze only those moments that play a significant role in the process of the imposition of the dictatorship and during the regime itself.

The main research methods are the system-structural analysis and the comparative-historical research method. The applied approach can be useful in other similar studies concerning the processes of establishment of authoritarian regimes in the first half of the twentieth century in Europe.

The regime of General Primo de Rivera is similar to the regimes in the Balkans, such as the regime of General Metaxas in Greece, during the dictatorship of King Alexander, General Stojanovic in Yugoslavia (former), and in Romania under the auspices of King Carol. The rule of Tsar Boris III in Bulgaria also provoked controversy. All such regimes began with violence and the use of undemocratic methods, which gradually acquired fascist features, satisfied the interests of the wealthy classes and completely changed the structure of governments. All the Greek, Romanian, and Yugoslav dictatorships all were initially successful, and the dictatorship of General Primo de Rivera was initially successful, too. The negatives in the Spanish dictatorship remained at the expense

¹⁵ A. Volodko, General Miguel Primo de Rivera's “Development Dictatorship”, 1923-1930, *Istoriya*, 11(5), 2020.

of the king because he violated the Constitution, as well as democratic procedures in the change of power.¹⁶

Dictatorships in most countries are established in moments of transition from traditional development to modern socio-economic and political development of the countries. Rapid structural changes in investment, industrialization, and in railway construction, as well as the emergence of a market economy, the division between urban and immigrant rural workers created tensions that are evident not only in Western Europe but also in the Balkans in the early twentieth century.

Exhibition

This period of Spain's historical development has attracted the interest of scholars from all over the world. In modern Spanish history, most research on the dictatorship of General Primo de Rivera reflects the authors' bias towards certain details or personalities involved in the organization of the coup.

In Spanish historiography, it is widely believed that this was a period in which nothing happened and time had stopped. Researcher Tusell¹⁷ states: "This Dictatorship is primarily a 'bracket': without significant change".

Maria Garcia Nieto, Javier Donesar and Luis Puerta¹⁸, in an introduction to a collection of texts on the dictatorial regime, write: "This is a 'bracket' in which the country experiences moments of order and peace". These claims are supported by the speeches of General Primo de Rivera himself, who said that his regime would be "a short bracket in the constitutional progress of Spain".¹⁹

The general described his regime in the early stages as a "constitutional bracket" or "first ninety days", however, the authors who accept these claims do not actually reflect the real political situation in Spain but refer to slogans coming from the dictator himself. From 1923 to January 1930, the vision of Spain remained the same, i. e. nothing changed.²⁰

Some researchers argue that social activity as well as dynamic political action took place during the time of General Berenger and Admiral Asnar.²¹

The changes that were taking place in Spanish political life and leading the country to the establishment of a dictatorship can be marked by the following parameters:

¹⁶ Sh. Ben-Ami, *La Dictadura de Primo de Rivera 1923 – 1930*, Planeta, Barcelona 1984, 6.

¹⁷ J. Tusell, *La crisis del caciquismo andaluz (1923 – 1931)*, Editores: Cup, Madrid 1977, 11.

¹⁸ M. García-Nieto-J. Donézar-L. Puerta, *La Dictadura 1923 – 1930*, Published by Guadiana de Publicaciones, Madrid 1973, 17.

¹⁹ *Gaceta*, 15.IX.1923

²⁰ M. García-Nieto-J. Donézar- L. Puerta, *La Dictadura 1923 – 1930*, Published by Guadiana de Publicaciones, Madrid 1973, 18.

²¹ J. Tusell, *La crisis del caciquismo andaluz (1923 – 1931)*, Editores: Cup, Madrid 1977, 17.

- a collapse of traditional dynastic parties in Spain, an ideological and political crisis;
- the lack of an alternative to reform within the monarchy and the existence of an intermediate space between the monarchy and the republic (some researchers call this period “draining the political space”);
- the emergence of new theoretical and political possibilities that seek an answer to the crisis that is collapsing the political system of Canovas.²²

The dictatorship of Miguel Primo de Rivera implemented in practice, for the first time in Spain, a representative system different from the liberal parliamentary model.²³

During the dictatorship, the mechanisms by which political decisions were imposed change significantly, a significant difference from previous regimes. The dictatorship openly opposed the traditional political system, but this move did not affect the interests of the king and the army.

The crisis in Spain was felt in all sectors, but General Rivera tried to neutralize this crisis in order to show the public that there were opportunities to overcome it.

The role of the king during the coup is still unclear, and the search for evidence on this issue is also one of the challenges for researchers.

The king was undoubtedly a supporter of the regime, while the army was divided, especially over controversial dictatorial decisions affecting the military reform. The intervention of the king and the army in the coup deprived the country of the traditional dominant support mechanisms in Spanish politics, which in times of crisis must maintain national priorities.

It is also interesting to see how the regime was institutionalized and how the dictator sought popularity for his unpopular decisions. In the dictatorial regime, most researchers point to the conscious neglect of elections as a weakness.²⁴

This study focuses specifically on the political history of Spain, but also touches on aspects of the country's socio-economic development. According to M. Jerez: “The study of power in a country also affects aspects of the socio-economic development of the country, especially if the studied regime is totalitarian, authoritarian or dictatorial. Authoritarian regimes encourage the creation of a certain class that grows as an economically dominant one. It can be said that these types of regimes are losing their dependence on the economically strong class. Gradually, they create the feeling that politics creates freedom only for those in power and for the economically strong”.²⁵

²² *Ibidem*.

²³ M. Á. G. Martínez, A representação política na Espanha durante a ditadura de Primo de Rivera, *Estudos Históricos*, 31(64), 2018, 133.

²⁴ M. Jerez, *Élites políticas y centros de extracción de España 1938 – 1957*, Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid 1982, 28.

²⁵ *Ibidem*.

Public interest in the dictatorship was also sparked by the crisis in the political system itself. The crisis is the result of a desire for public intervention in politics. Between 1917 and 1939, the Spanish society witnessed two dictatorships. General Rivera's authoritarian regime was a consequence not only of the society's desire to participate in the country's politics, but also of the socio-economic crisis.

In 1930 and early 1931, Spain was again in turmoil and in a deep crisis, which once again led the country to growing political mobilization.

The period of the republic was the other alternative to the country, but events show that after the Civil War the regime of General Franco triumphed and the country again chose the path of an authoritarian rule, however, this time for a longer period. Many researchers consider the paradoxical involvement of the masses in active political life as one of the reasons for the establishment of this type of political governance.

One of the most important issues is the role of the king in establishing the dictatorship. The conclusions that would follow from the established regime of dictatorship would greatly influence political events and contribute to the collapse of the monarchy.

Analyzing the dictatorship, we trace the new structures that General Rivera created, as well as the military governors who replaced the civilian representatives of the government.

The established Military Directory was a new structure that was part of the political decisions of General Primo de Rivera. Its creation aimed at destroying the previous political regime, but that was not enough to build the dictator's popularity. The successful conclusion of the war in Morocco was a necessary condition for gaining stability and at the same time an opportunity to institutionalize the regime.

The institutionalization of the regime was part of the general's political views of building the vision of the dictatorship. The victory in the Moroccan War (1921-1926) made this possible, and the self-confidence of military "Africans" (those who support the war in Africa) after the end of hostilities also temporarily stabilized tensions in the army²⁶. In Catalonia, more and more radical political proposals were gradually spread. Administrative reform was about destroying the ties that have been created by Chiefdom.

The events in Catalonia also created tension, but the firm position of General Primo de Rivera, albeit temporarily, managed to ease the tension.

Weakness of the period is the excessive censorship of literature. Many books have been discontinued because they contain criticism of the government.

The opinions of the ambassadors expressed in the press are undoubtedly important for the political life of any country, and the comments of the British

²⁶ S. Álvarez, *La administración española en el protectorado de Marruecos, plazas de soberanía y colonias de África*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Estudios Africanos, Madrid 1949, 65.

have priority, since they correspond to the description of many details that affect the international situation in Spain. For their part, the French military attachés correctly reflected the situation of the Spanish army, since they had direct supervision as a result of their joint military initiative in Africa.

The events in Africa are seen as part of Spain's military history, and some of the studies give a clear picture of the division in the army and the financial problems.

The historiographical analysis of the literature reflecting the coup of September 13, 1923, contains many points of view, but the main motive is the king and his role during the coup. Another argument for the success of the coup is the inadequate security measures taken by the government of Garcia Prieto.

One of the first researchers to address the role of the king during the coup was M. Almagro, who wrote: "In order for the body of the dictatorship to take shape, the actions of the king, with whom Primo de Rivera always agrees, must be traced".²⁷ Professor Serrano disagreed, arguing that "any researcher who is considered a serious historian should not attribute the emergence of dictatorship to the idea of King Alfonso XIII".²⁸

Professor Shlomo Ben Ami claims that "the last constitutional government in Spain fell from power due to the fact that it was the king who withdrew his support".²⁹

According to Tusell, the king acknowledged the triumph of the dictatorship, but did not participate in the preparation of the coup.³⁰

We claim that the king's position is one of the conditions for the coup, but it is not the main reason for its success.

The political and economic conditions in the country also influenced the preparations for the coup, and the military failures in Morocco were also a significant factor in the general's actions. The crisis of the Restoration continued after 1917, and the ministerial crises showed the inability of the rulers to face Spanish society in order to solve the problems accumulated over the years. The coup d'état of General Primo de Rivera, on the one hand, was an expression of the political changes that had taken place in the economic and social spheres, but it was also a symbol of the change that had taken place after class imbalances in Spanish society.

The political crisis of 1921-1923 laid the foundations for all the serious problems affecting Spanish society in the following decades. The society was becoming more active in the process of seeking responsibilities (for example, the case with responsibilities for Morocco). The mobilization of society was due to facts and events that were outside the parliamentary system.

²⁷ M. Fernández, *Historia del reinado de Alfonso XIII*, Montaner y Simón, Barcelona 1934, 33.

²⁸ S. Serrano, *Militarismo y civilismo en la España contemporánea*, Instituto de Estudios Económicos, Madrid 1984, 303.

²⁹ Sh. Ben-Ami, *La Dictadura de Primo de Rivera 1923 – 1930*, Planeta, Barcelona 1984, 50.

³⁰ J. Tusell, *La crisis del caciquismo andaluz (1923 – 1931)*, Editores: Cup, Madrid 1977, 18.

The Spanish model of dictatorship

Despite the specific Spanish conditions for the emergence of the dictatorship, it fits into the European trends that were then prevalent. The first place is the fear of communism, which could conquer the nation and make something worse than the dictatorship itself.³¹

In other words, General Primo de Rivera was aware of the loss of Spanish power and loyalty to the nation. The period of the dictatorship coincided with the European socio-political processes, which in 1923 were identified with the “crisis of democracy”. Proponents of the dictatorship say: “The coup and the dictatorship itself are not a whim of General Primo de Rivera himself, but a response to Spanish society, on the one hand, and an element of global political movements against parliamentary democracy”.³²

The concept that “an uprising against constitutional law is a patriotic act” is a legacy of traditional philosophy. Following the patriotic movements today, we will undoubtedly find that in many countries around the world such “statements” and “speeches” as those of General Primo de Rivera occur daily and are repeated in a number of variants³³, which leads us to think that as a politician who emerged in the twentieth century, Primo de Rivera is still relevant today.

The dictatorship of General Primo de Rivera was in the spirit of the European authoritarian regimes that conquered Europe in the twentieth century, but has the specifics of an early regime aimed at overcoming the “social chaos” in Spain.

Democratic practices did not work during this period, as the combination of an illegal mob and revolutionary unions could not control the norms of democracy. The current situation of instability and insecurity was a signal of military intervention as well as military rule.

Many dictatorships emerged between the two world wars, but not all were the result of a crisis in society, and not all could be equated with the category of “modern”.³⁴ We do not believe that the dictatorship contains the purest mechanisms of power, but we argue that the dictatorship mobilizes and controls a large part of the population, and that the dictatorship contains to some extent a national consensus.

The old political and social order was undermined by industrialization, as a result of which social changes were taking place causing tensions in all structures of the state, and the reason was that the new order had not yet been established. The destruction of the old order and the delegitimization of the

³¹ L. Araquistain, *El ocaso de un régimen*, Published by Editorial España, Madrid 1930, 35.

³² *The Economist*, 22.IX.1923.

³³ R. Morodo, Und revisión de la dictadura: Acción Española, *En Cuadernos Económicos de I.C.E.* 10, 1979, 99.

³⁴ F. Neumann, *El Estado democrático y el Estado autoritario: ensayos sobre teoría política y legal*, Volumen preparado por Marcuse, Editorial Paidós, Buenos Aires 1968, 235.

political parties during the period was one of the reasons for the establishment of dictatorial regimes.

The new political forces were mobilizing a large part of the population, benefiting from demographic change and social tensions. In countries such as Spain, Greece, Yugoslavia and Romania, dictatorships were encouraged by the ruling classes to prevent the creation of a new economic or political class.

The world was increasingly convinced that political leaders could not depend on election fraud or limit themselves to concrete decisions aimed at protecting the economic interests of certain sections of society.

Parliament and parliamentary governance are largely perceived as a conservative type of policy in countries such as Spain, Greece, Yugoslavia, Romania and Bulgaria, although they differ significantly from the British and French types of parliamentary governance. It seems that the more protests there are and the more disgruntled the masses are, the greater the threat of a social revolution, with which a parliament and a parliamentary government could not cope. Some researchers have summarized dictatorial regimes as the last breath of conservative thinking in the years of social and political tension that accompanied the transition to modern political development.

In the words of a contemporary opponent of the Spanish dictator: "On September 13, a military movement is created, which is not just a military association inherited from the old authoritarian elite but created to maintain the supremacy of its political regime. What was done that day? The answer is very clear - Spain has been transformed to support a dictator who has no specific political vision".³⁵

The regime of General Primo de Rivera has often been compared to the Balkan dictatorships, which are officially called "fascist regimes". Spanish researchers point out that in Spain, unlike in the Balkans, for the fascist type of politics there is no way out of the conservative time frame.

Fascism comes to power by mobilizing the masses, i. e. revolution from the bottom up, other regimes come to power by traditional means, using the authority of the monarch. These techniques were also used to some extent by General Primo de Rivera, but in Spanish society the dictatorship lasted less than seven years.³⁶

The regime, which will be permanently established in Spain, began as a counter-revolutionary and its representative was also a military man, who started the revolution from top to bottom and managed to neutralize the comparison of his regime with that of General Primo de Rivera.

General Metaxas and King George share a common view of intolerance of political and social unrest, and the idea of fighting anarchy was embedded in

³⁵ M. Barrington, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Beacon Press, Boston 1967, 447.

³⁶ C. Vivir-Pi, Editores. In: *El personal político de Franco (1936 – 1945)*, Vicens-Vives, Barcelona 1978, 56.

the new government.³⁷ General Metaxas established a dictatorship on the eve of a powerful 24-hour strike organized by the Communists over labor disputes.

General Primo de Rivera and General Metaxas did not have a significant number of supporters in the army and this was a presumption to seek support in society, therefore there was a threat to the existing social peace.

Both the Spanish and the Greek generals needed the decisive support of the monarch in order to establish themselves in power.³⁸

Leaders such as General Metaxas, Stojadinovic and Galinesco, as well as Primo de Rivera, sought inspiration from Mussolini and support from the monarch in order to establish themselves in power.³⁹

There are also studies in Spanish historiography that emphasize that dictatorial regimes are the result of the influence of Mussolini, who illustrates “how power is taken and how a political regime is organized”⁴⁰.

Mussolini was undoubtedly an inspiration to General Primo de Rivera, on the occasion of a ceremony for the Italian soldiers killed in the First World War, General Rivera generously praised the Duce, who also wished him Spain to be led by “such a man”. Later, during his visit to Italy, General Rivera would make a statement in which he would once again show his admiration for Mussolini⁴¹.

The actions of King Alfonso XIII during the coup were similar to those of King Victor Emmanuel during Mussolini's seizure of power.

In an interview with an Italian journalist, King Victor Emmanuel said: “I accepted the dictatorship due to the fact that it is better for Italy to have a vision of a fascist country than a communist one. Communism would create anarchy and depravity in Parliament”⁴²

General Primo de Rivera takes power with the support of the army and this is an open military takeover, while in Italy, according to a contemporary British observer: “Mussolini with one foot is differentiated as a representative of civil society”⁴³. The powerful impetus of fascism in Italian civil society should not be overlooked either, because Mussolini himself did not enjoy success in the army and in the judiciary. It is often forgotten that Mussolini's seizure of power has all the characteristics of a vanguard, as it is a necessary condition for the power of the fascist dictator to be imposed. The non-interference of the army in Mussolini's campaign is also a result of the Duce's ability to present himself as a

³⁷ R. Wolff, *The Balkans in Our Time*, Harvard University Press, Massachusetts 1974, 105-106.

³⁸ J. Campbell-P. Sherrard, *Modern Greece*, Praeger, New York 1968, 156.

³⁹ R. Martinez, *Las Jornadas Triunfales de un Golpe de Estado*, Artes Gráficas Molero, Madrid 1923, 58.

⁴⁰ J. Tusell, *La crisis del caciquismo andaluz (1923 – 1931)*, Editores: Cup, Madrid 1977, 420.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² J. Cortes, *Alfonso XIII. Vida Confesiones y Muerte*, Prologo por el Marques de Luca de Tena, Prensa Española, Madrid 1956, 290.

⁴³ *The Economist*, 22.IX.1923.

firm monarchist, though not without the personal support of King Victor Emmanuel.

The same British observer surprisingly states that “there is an organized protest center in Spain in preparation for the coup of General Primo de Rivera and this is the industrial area of Catalonia based in Barcelona, a similar industrial area supported by Mussolini is Milan. This is the point of analogy between the revolution of General Primo de Rivera in Spain and the fascist movement of Mussolini in Italy”.⁴⁴

After the end of the First World War, the desire of the newly emerging economically strong class was to participate in governing the country, but then the political system flatly rejected such ambitions.

The dictatorship of Primo de Rivera would try to impose a revolution “from above” and would win the sympathy of the majority of society.

The September 13 coup aimed to “save the country from the dead body”. The traditional dynastic parties had no real interest in democratizing the parliamentary system, and the other parties were not modernizing their structures to win the election and replace the “traditional parties” that remain the only winners thanks to the existing system.

The coup in 1923 was supported and encouraged by three sectors: the Crown, the military, and public opinion.⁴⁵

The problem of responsibilities in Morocco was affecting the whole spectrum of Spanish politics, and neither the Conservatives nor the Liberals were taking action to solve this pressing problem in society. The fact that part of the army was also waiting for an answer to the same problem was conducive to the merging of interests with certain public sectors in the country that were affected by this unresolved situation.

The aggravation of the problem with public order (terrorism, strikes), the difficulties in the functioning of business, etc. all increasingly created a sense of state inefficiency.

From an economic point of view, there were also interests that converged with the organizers of the coup. In the early 1920s, business in Spain suffered not only from public disorder (strikes, terrorist attacks, etc.), but also from funding the war in Morocco. These costs become the main reason for the deficit in the state budget and the subsequent increase in the tax burden on taxpayers.

The economic crisis, in turn, was exacerbating the struggle between the various economic sectors, opposing individual industrial interests and exacerbating problems with farmers.

At the moment, industry was neglected at the expense of political interests in favor of the agricultural sector. The Catalan and Basque bourgeoisie supported the Primo de Rivera coup, largely because of the promise of increased protectionism.

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ *Ibidem.*

Politicians paralyzed the legislature and the executive, leading to system inefficiencies and ongoing government crises. The crisis of the parliamentary system raised, in addition to economic and national problems, which were successfully embedded in the ideology of the coup.

Regional issues were also on the agenda, but they did not pose a serious threat, unlike the military, which was simply waiting for a specific date to organize the strike.

Emerging social and political movements facing the challenge of the Recovery System were also gaining sympathy among the armed forces. In times of crisis, emerging political movements emphasized the need for a strong army. The progressive strengthening of the military organization also reflected on the stability of civic organizations encouraged by the monarch, who supported their political ambitions.

The military had an attitude towards a coup, as they were most affected by the reforms in the army, in addition, they were well organized and sympathetic to the coup, which created good conditions for its implementation.

One of the most incredible facts about the September 13 uprising was the “albeit apparent” cessation of divisions among most of the military and the unification of a common cause.

Recent governments had taken different approaches in the military to try to curb the military ambitions of the “Africans”. The rise of the military, which had merit during the clashes in Morocco, was, to put it mildly, a reform aimed at benefiting the “Africans” again.

The trend changed as the society began to look for answers to questions about military failures in the Protectorate area. Governments were gradually in difficulty and were beginning to seek a balance between the Iberian military and the African military.

Gradually, politicians were trying to remove the military influence in politics by trying to repeal a law that allowed the military to receive promotions based on military merit. This political move led to rivalry in the army. The military was divided into warring factions and the situation was further complicated.

Politicians stood behind the idea of giving priority to the civilian supremacy in Morocco at the expense of the military, and this was officially regulated at the end of 1922 by the Liberal Party.

The military did not accept this political decision, and the government did not receive public support, thus creating an alternative for military intervention in the country's political life.

The unity of action (or inaction) of the army aimed to protect an institution whose power and privileges they considered affected.

The military took the initiative in 1923 because they believed they had lost their security. The question is why they had not taken action before? In our opinion, the answer is this: each government took a different approach to solving problems in the military. These differences stimulated anticipation and slowed

down the military as much as possible, while the Protectorate area had not yet been finally conquered.

Primo de Rivera was trying to cover up the differences among the military and especially among the conspirators, and his merit was precisely in the temporary normalization of differences. He himself said he would “temporarily rule” because, as a military man, he was fully aware that the controversy was serious.

The Annual disaster united some of the upper military and part of the middle class in society, who were pushing for active war and an end to the conquest of the troubled reef tribes.

The public was urging a review of the military and political catastrophe in Monte Arruit, as well as the one near Annual. The lack of a definite answer from the last government on this issue was a reason to generate frustration and mistrust in the system. In this way, the society was set to look for an alternative that was not necessarily militaristic, but in the absence of another it turned out to be the only one.

The desire of the Crown and the army to control the common policy became a problem and created a situation of crisis. Both the army and the Crown distanced themselves from governing the country during the regime. Both institutions failed to synchronize their actions during the regime, and both proved to be losers and frustrated by the dictatorship.

Some of the military do not accept Primo de Rivera's new administrative proposals and distance themselves from what they consider to be “unattractive proposals”.

Of all the decrees issued during the dictatorship, it was established that General Primo de Rivera was responsible for governing the country. The military, who were appointed in the administrative structures, performed only control functions, but this was not enough to satisfy a former officer...

During the military regime, they had to perform a variety of administrative functions, for which they were often unprepared. In April 1924, the general took the initiative to engage civic and patriotic organizations in support of the dictatorship in order to build administrative capacity that could fill “gaps in the administration”.⁴⁶

Until 1926, the dictator had only civic support, but gradually the Socialist Party joined the regime, acting as a “loyal opposition”, ensuring peace among social groups. The socially disadvantaged in society were consolidating and receiving patronage from the Socialist Party. The fact that a large mass of people who had social demands and denied the old political system was uniting, in our opinion, also created favorable conditions for a coup in 1923.

⁴⁶ R. Morodo, Und revisión de la dictadura: Acción Española. *En Cuadernos Económicos de I.C.E.* 10, 1979, 96.

Following the consolidation of the Patriotic Union party, the dictator's pursuit of despotism has increased dramatically. Actions were launched to persecute all those who opposed the regime.

Supporters of General Saro in Jaen were not worried, while those of Alba in Valladolid, Alcala Zamora in Jaen, Burgos and Huelva were under constant repression.

The provision of advisers and future deputies during the regime was carried out entirely at the will of the leader of the official Patriotic Union party.

District governors, appointed directly or indirectly by the dictator, had the right to reject a deputy or municipal councilor without difficulty. On the other hand, anyone "rejected" had no way of challenging this decision.

The destruction of dynastic parties provided an opportunity to develop new political formations such as the Socialist Party, the Catalan League and others.

The former political system presupposed a succession of power, and the dictatorship was launching a destructive campaign against this system, thus hindering political functioning. During the dictatorial period, there was no possibility of transferring power, because all power was concentrated in the hands of Primo de Rivera.

The end of the war in Morocco was largely due not only to Spanish interests but also to French ones. The end of the war was an undeniable success for the dictator as well as for the military Africans.

The establishment of the Military Directory was also one of the regime's successes. Later, General Primo de Rivera took advantage of the popularity he was gaining to end the Military Directory and took action to institutionalize the regime. A new policy and a permanent closure of the "brackets" stage and the "letter within ninety days" phase were gradually beginning. These intentions began to be realized after January 1926.

Although temporarily, the military was calming down, unlike the regionalists, who remained deceived and surprised. After taking power, Primo de Rivera turned out to be a centralist. We believe that this was due to the military tradition to which the dictator himself belonged, namely a strong and stable state without opportunities for autonomous regions.

The Catalan issue remained unresolved, but regionalists had the opportunity to use all parliamentary means to achieve their goals. Later, many Catalans would evolve in their thinking and accept the republican idea.

The political system of the Restoration had been fundamentally destroyed, the only alternative being the creation of a Patriotic Union.⁴⁷

Primo de Rivera himself, apart from his own party, did not allow the establishment of another alternative that would guarantee the successful functioning of the political model. This was undoubtedly a step backwards on the road to democracy.

⁴⁷ *Ibidem.*

During the dictatorship in Spain, there were no aggressive terrorist ideologies that characterized other European governments in the period. Rather, in Spain, some values were gaining popularity that corresponded to the traditional aspects of the conservative right.

General Primo de Rivera remained closer to traditional Spanish culture than to modern societies.

Summary

From what has been said so far, several main conclusions can be drawn:

- We can emphasize the importance of political leadership in a positive way because it creates a period of relative social and economic stability (albeit temporary). The measures taken, related to economic “nationalism” and state intervention, gave the regime positive features related to the recovery program. The “recovery program” imposed by Primo de Rivera favored interventionism and nationalism while rejecting market competition. This encourages the creation of monopolies, banking institutions and similar complex bureaucratic regulatory bodies. Dictatorships increase government revenue through debt issuance rather than more efficient collection of existing taxes. On the other hand, public procurement significantly stimulates industrial production. Revenues in the state have been used mostly in programs related to temporary employment, public works, such as massive expansion of the highway network and improvement of tourism infrastructure. These are indisputable successes related to the modernization of the country;

- We cannot fail to note the foreign policy successes achieved by the dictatorship, as well as the end of the war in Morocco. In the field of diplomacy, the active policy in relations with the republics of Latin America is new. The accents in the Spanish-American orientations are reduced to political-religious propaganda: the Catholic religion, together with the language, is the great heritage of Spain in Spanish-America. After six years of hostilities (1921-1926), the Rif Republic capitulated, ending the Spanish-Rif Wars. The established Spanish protectorate in Northern Morocco was not without the help of France;

- The administration of General Primo de Rivera left an imprint on the historical development of Spain and served as an example for many European countries, including the Balkans. This is explained by the tense post-war situation and existing similar problems. The subsequent dictatorships are a confirmation of this. Dictatorships in most countries are established at times of transition from traditional development to modern socio-economic and political development of countries;

- The main priority for the 7-year period is the general's personal mission, which he realizes as a national cause. At the beginning of the dictatorship, an attempt was made to impose new political methods aimed at the regeneration of political life. The beginning of a new political wave is set, which conquers all the

levers of power. The formation of the Patriotic Union was an attempt by Primo de Rivera to create his own political party. The results of this rule are tailored to the personal qualities of the general, as a soldier, a politician and a leader supported by society. The respect, even from the general's political opponents, is a testament to his undoubted leadership skills;

- We believe that the proposed Spanish model of governance, due to time constraints and in accordance with the turbulent international environment, is not a panacea and cannot solve all problems in any society. General Primo de Rivera remained closer to traditional Spanish culture than to modern societies. The proclamation of the Republic is actually the most significant change in the political life of the country and is a judgment on the activity of Primo de Rivera.

Zaključak

Iz do sada rečenog može se izvući nekoliko osnovnih zaključaka:

- Važnost političkog liderstva možemo naglasiti na pozitivan način jer ono stvara period relativne društvene i ekonomske stabilnosti (iako privremene). Preduzete mjere vezane za ekonomski „nacionalizam“ i državnu intervenciju dale su režimu pozitivne karakteristike u pogledu programa oporavka. „Program oporavka“ koji je nametnuo Primo de Rivera favorizovao je intervencionizam i nacionalizam, dok je odbijao tržišnu konkurenciju. To podstiče stvaranje monopola, bankarskih institucija i sličnih složenih birokratskih regulatornih tijela. Diktature povećavaju državni prihod kroz izdavanje dugova, a ne efikasniju naplatu postojećih poreza. S druge strane, javne nabavke značajno stimulišu industrijsku proizvodnju. Prihodi u državi korišteni su najviše u programe vezanih za privremeno zapošljavanje, javne radove, kao što su masovno širenje mreže autoputeva i unapređenje turističke infrastrukture. To su neosporni uspjesi vezani za modernizaciju zemlje;

- Ne možemo a da ne istaknemo spoljopolitičke uspehe koje je postigla diktatura, kao i završetak rata u Maroku. U oblasti diplomatije, nova je aktivna politika u odnosima sa republikama Latinske Amerike. Akcenti u špansko-američkim orijentacijama svedeni su na političko-religijsku propagandu: katolička religija, zajedno sa jezikom, veliko je nasljeđe Španije u španjolskoj Americi. Nakon šest godina neprijateljstava (1921-1926), Republika Rif je kapitulirala, okončavši špansko-Rifске ratove. Uspostavljeni španski protektorat u sjevernom Maroku nije bio bez pomoći Francuske;

- Administracija generala Prima de Rivere ostavila je pečat na istorijski razvoj Španije i poslužila kao primer mnogim evropskim zemljama, uključujući i Balkan. To se objašnjava napetom poslijeratnom situacijom i postojećim sličnim problemima. Naredne diktature su potvrda toga. Diktature se u većini zemalja uspostavljaju u vremenima tranzicije od tradicionalnog razvoja ka modernom društveno-ekonomskom i političkom razvoju zemalja;

- Glavni prioritet za period od 7 godina je generalova lična misija, koju on ostvaruje kao nacionalnu stvar. Na početku diktature pokušavalo se nametnuti nove političke metode koje su imale za cilj regeneraciju političkog života. Postavljen je početak novog političkog talasa koji osvaja sve poluge vlasti. Formiranje Patriotske unije bio je pokušaj Prima de Rivere da stvori sopstvenu političku stranku. Rezultati ovog pravila su prilagođeni ličnim kvalitetima generala, kao vojnika, političara i vođe podržanog od društva. Poštovanje, čak i od strane generalovih političkih protivnika, svedoči o njegovim nesumnjivim liderskim sposobnostima;

- Smatramo da predloženi španski model upravljanja, zbog vremenskih ograničenja i u skladu sa turbulentnim međunarodnim okruženjem, nije lijek za rješavanje svih problema u bilo kojem društvu. General Primo de Rivera ostao je bliži tradicionalnoj španskoj kulturi nego modernim društvima. Proglašenje Republike je zapravo najznačajnija promjena u političkom životu zemlje i presuda je o aktivnostima Prima de Rivere.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Official papers, newspapers/Službeni listovi, novine:

1. *Gaceta*, 15.IX.1923.
2. *The Economist*, 22.IX.1923.

Books/Knjige:

1. Álvarez S, *La administración española en el protectorado de Marruecos, plazas de soberanía y colonias de África*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Estudios Africanos, Madrid 1949.
2. Araquistain L, *El ocaso de un régimen*, Published by Editorial España, Madrid 1930.
3. Barrington M, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Beacon Press, Boston 1967.
4. Ben-Ami Sh, *La Dictadura de Primo de Rivera 1923 – 1930*, Planeta, Barcelona 1984.
5. Campbell J-Sherrard P, *Modern Greece*, Praeger, New York 1968.
6. Cortes J, *Alfonso XIII. Vida Confesiones y Muerte, Prologo por el Marques de Luca de Tena*, Prensa Española, Madrid 1956.
7. Dimitrova T, *Diktaturata na general Primo de Rivera - krachka nazad po patya kam demokratsiyata*, Faber, Veliko Tarnovo 2015.
8. Draganov D, *Frankizmat. Istoriya i politika*, Sv. Kliment Ohridski, Sofia 1995.
9. Fernández M, *Historia del reinado de Alfonso XIII*, Montaner y Simón, Barcelona 1934.
10. Garsía-Nieto M-Donézar J-Puerta L, *La Dictadura, 1923 – 1930*, Published by Guadiana de Publicaciones, Madrid 1973.
11. González Calleja E, *La España de Primo de Rivera: la modernización autoritaria, 1923-1930*, Alianza, Madrid 2005.
12. Jerez M, *Élites políticas y centros de extracción de España 1938 – 1957*, Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid 1982.
13. Martínez R, *Las Jornadas Triunfales de un Golpe de Estado*, Artes Gráficas Molero, Madrid 1923.

14. Neumann F, *El Estado democrático y el Estado autoritario: ensayos sobre teoría política y lega*, Volumen preparado por Marcuse, Editorial Paidós, Buenos Aires 1968.
15. Serrano S, *Militarismo y civilismo en la España contemporánea*, Instituto de Estudios Económicos, Madrid 1984.
16. Tusell J, *La crisis del caciquismo andaluz (1923 – 1931)*, Editores: Cup, Madrid 1977.
17. Viver-Pi C, Editores. In: *El personal político de Franco (1936 – 1945)*. Vicens-Vives, Barcelona 1978.
18. Wolff R, *The Balkans in Our Time*, Harvard University Press, Massachusetts 1974.

Articles/Članci:

1. Aleksieva G, Monarhiyata v kriza: politicheskiyat obrat v Ispaniya (1930-1931 g.), In: Draganov, D. (ed.). *Balgariya i Evropa prez savremennata epoha*. Faber, Veliko Tarnovo 2010.
2. González Martínez C., La Dictadura de Primo de Rivera: una propuesta de análisis. *Anales de Historia Contemporánea*. 16, 2000.
3. Jimenez Redondo J.C, Primo de Rivera and Portugal, 1923-1931: From “the Spanish danger” to longing for authoritarian Spain, *Pasado y Memoria*. 16, 2017.
4. Martínez M.Á.G, A representação política na Espanha durante a ditadura de Primo de Rivera, *Estudos Historicos*, 31(64), 2018.
5. Montes P. Q, The dictatorship of Primo de Rivera and historiography, A methodological confrontation. *Historia Social*, 74, 2012.
6. Morodo R, Und revisión de la dictadura: Acción Española, En *Cuadernos Económicos de I.C.E.* 10, 1979.
7. Rico-Gómez M.L, The socio-economic reality of industrial vocational training during the dictatorship of Primo de Rivera in Spain, 1923–1930, *Paedagogica Historica*, 57(3), 2021.
8. Tusell J-Saz I, Mussolini y Primo de Rivera, Las relaciones políticas y diplomáticas de dos dictaduras mediterráneas, *Boletín de la Real Academia de la Historia*. 179(3), 1982.
9. Volodko A, General Miguel Primo de Rivera’s “Development Dictatorship”, 1923-1930, *Istoriya*, 11(5), 2020.

Dr. Safet BANDŽOVIĆ

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:930:355.4:32(497:497.4:497.6)"1941/1945" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.113>

**SLOVENC I U ANTIFAŠISTIČKOJ BORBI U
BOSNI I HERCEGOVINI I IZGRADNJI FEDERATIVNIH
OSNOVA JUGOSLAVIJE (1941-1945)**

Apstrakt: *Shvatanje društveno-historijskih procesa nakon aprilskog rata 1941. i rasparčavanja Jugoslavije pretpostavlja dublje poznavanje suprotstavljenih nacionalnih perspektiva još od 1918. kada je nastala ova država, zbivanja između dva svjetska rata, kao i njihovih višedimenzionalnih karaktera, pošto su ona uveliko determinirala ratne polarizacije i svrstavanja. Drugi svjetski rat je na postjugoslavenskom prostoru, iz naučnog i političkog ugla, jedan od najviše problematiziranih historijskih perioda. S brojnim reljefnim i nedovoljno istraženim sastavnicama, on još pripada tzv. "vrućem sjećanju". Raspad Jugoslavije 1941. njeni narodi i politički subjekti dočekali su s različitim vizijama o tome treba li (i ako treba: kako) uspostaviti novu Jugoslaviju. Antifašističku borbu je predvodio partizanski pokret uz dominantnu ulogu Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ). Svaka Jugoslavija („stara” i „nova”) ujedno je značila i “novi konstitucijski koncept o odnosu između njenih glavnih naroda/ političkih grupa” (Dejan Jović). Historija Slovenaca, pisao je Edvard Kardelj krajem tridesetih godina XX stoljeća, “nije drugo do dug lanac ugnjetavanja i gaženja malog naroda”. Slovenci su, nakon Prvog svjetskog rata („Veliki rat”), Versajskim ugovorom 1919. i raspadom Austro-Ugarske, rasparčani među četiri države. Parcelizaciji slovenačkog etničkog prostora tu nije bio kraj. Teritorija Slovenije (Dravska banovina) nakon komadanja Jugoslavije 1941. podijeljena je između Njemačke, Italije i Mađarske, na šest dijelova, s različitim upravnim režimima. Slovenački narod bio je rasparčan, ponižen, prijetilo mu je uništenje i nestanak s etničke karte Evrope. Ovaj narod je bio jedan “od najrasparčanijih u Evropi i svi okupatori su planirali da ga izbrišu putem progona, asimilacije i denacionalizacije. Istraživanja izbjeglištva i progonstva su usko povezana s pitanjima ljudskih prava, nacionalizma, genocida i etnocida. To pitanje ima humanitarnu, političku, pravnu i moralnu dimenziju. Dio prognanih Slovenaca došao je 1941. i u Bosnu i Hercegovinu koja se nalazila u sklopu Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Slovenci imaju specifično mjesto u historiji Bosne i Hercegovine još od kraja XIX stoljeća. Oni*

su dali doprinos i razvoju Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) u Bosni i Hercegovini, djelovanjem u ilegalnom revolucionarnom pokretu i partizanskim jedinicama, kao i učešćem u konstituiranju organa nove vlasti i definiranju budućeg unutrašnjeg ustrojstva poratne Jugoslavije. Rat na prostoru okupirane Jugoslavije bio je, između ostalog, i građanski rat koji je razorio ideju da se ova monarhistička država može obnoviti u obliku u kojem je 1918. nastala. U redove NOP-a su se uključivali Slovenci koji su prije rata živjeli u Bosni i Hercegovini, kao i oni koji su kao prognanici došli 1941. godine. U Bosni i Hercegovini su se odvijali krupni događaji vezani za izgradnju „nove” Jugoslavje, u kojima su učestvovali Slovenci, važni i za slovenačku, kao i historiju Bosne i Hercegovine. Aktivnim učešćem u antifašističkom ratu, angažovanjem i vizijama svojih istaknutih predstavnika u vrhu NOP-a (Edvarda Kardelja i drugih) i u djelovanju AVNOJ-a 1943, utvrđivanju i donošenju njegovih prelomnih odluka, Slovenci su imali znatan udio u pobjedi i uspostavi nove, federalne jugoslavenske države i izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine. Kompleksni jugoslovenski federalizam, s razuđenim formama i modelima, predstavljao je specifičnu historijsku pojavu.

Ključne riječi: Slovenci, Jugoslavija, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Drugi svjetski rat, Narodnooslobodilački pokret, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), politika, historiografija, kultura sjećanja

SLOVENIANS IN THE ANTI-FASCIST STRUGGLE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND BUILDING THE FEDERAL FOUNDATIONS OF YUGOSLAVIA (1941-1945)

Abstract: *Understanding the socio-historical processes after the April War of 1941 and the dismemberment of Yugoslavia presupposes a deeper knowledge of opposing national perspectives since 1918, when this country was created, of the events between the two world wars, as well as their multidimensional characters, since they largely determined wartime polarizations and alignments. The Second World War is one of the most problematic historical periods in the post-Yugoslav area, from a scientific and political point of view. With numerous relief and insufficiently explored components, it still belongs to the so-called “hot memory”. The disintegration of Yugoslavia in 1941 was greeted by its peoples and political subjects with different visions of whether (and if so: how) a new Yugoslavia should be established. The anti-fascist struggle was led by a partisan movement with the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) playing a dominant role. Each Yugoslavia (“old” and “new”) also meant “a new constitutional concept of the relationship between its main peoples/political groups” (Dejan Jović). The history of the Slovenes, wrote Edvard Kardelj at the end of the thirties of the 20th century, “is nothing but a long chain of oppression and trampling of a small nation”. After*

the First World War (the “Great War”), the Treaty of Versailles in 1919 and the collapse of Austria-Hungary divided the Slovenes among four countries. The parcelization of the Slovenian ethnic space did not end there. The territory of Slovenia (Drava Banovina) after the fragmentation of Yugoslavia in 1941 was divided between Germany, Italy and Hungary, into six parts, with different administrative regimes. The Slovenian people were torn apart, humiliated, threatened with destruction and disappearance from the ethnic map of Europe. This people was one of “the most fragmented in Europe and all the occupiers planned to wipe it out through persecution, assimilation and denationalization. Research on refugees and exile is closely related to issues of human rights, nationalism, genocide and ethnocide. This issue has a humanitarian, political, legal and moral dimension. Part of the exiled Slovenes also came to Bosnia and Herzegovina in 1941, which was part of the Independent State of Croatia (NDH). Slovenes have a specific place in the history of Bosnia and Herzegovina since the end of the 19th century. They also contributed to the development of the National Liberation Movement (NOP) in Bosnia and Herzegovina, by acting in an illegal revolutionary movement and partisan units, as well as participating in the constitution of the new government and defining the future internal structure of post-war Yugoslavia. The war in the territory of occupied Yugoslavia was, among other things, a civil war that destroyed the idea that this monarchist state can be restored in the form in which it was created in 1918. The ranks of the NOP included Slovenians who lived in Bosnia and Herzegovina before the war, as well as those who came as exiles in 1941. Major events related to the construction of the “new” Yugoslavia took place in Bosnia and Herzegovina, in which Slovenians participated, important for the history of Slovenia as well as Bosnia and Herzegovina. By actively participating in the anti-fascist war, the engagement and visions of their prominent representatives at the top of the NOP (Edvard Kardelj and others) and in the activities of the AVNOJ in 1943, determining and making its landmark decisions, the Slovenians had a significant share in the victory and establishment of a new, federal the Yugoslav state and the construction of the statehood of Bosnia and Herzegovina. Complex Yugoslav federalism, with scattered forms and models, represented a specific historical phenomenon.

Key words: *Slovenes, Yugoslavia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, Second World War, National Liberation Movement, Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Yugoslavia (AVNOJ), politics, historiography, culture of memory.*

Jugoslavenska država nastala 1918, bila je složena tvorevina na mapi “nove Evrope”, sastavljena od “matičnih naroda” (Srba, Hrvata i Slovenaca) i brojnih nacionalnih i vjerskih manjina, u neujednačenom položaju, s različitim

perspektivama njihovih političkih elita.¹ Njeno rađanje, naglašava Holm Zundhausen, u cjelini je stvorilo više problema nego što ih je riješilo. Interpretacije akta o ujedinjenju od 1. decembra 1918. ostale su predmet nesporazuma i krupnih razmimoilaženja. Srpska strana je mahom smatrala da se radi o proširenju Srbije na temelju zasluga pobjednika u “Velikom ratu”, a Hrvati i Slovenci da je riječ o novoj državi, a ne o proširenju ili dogradnji Kraljevine Srbije.² Ideje jugoslavenstva su se prethodno javljale odvojeno: na Istoku, u srpskom narodu, i na Zapadu, u južnoslavenskom stanovništvu Austro-Ugarske. Bile su različitog značenja, “u skladu s razlikama između istočnog i zapadnog civilizacijskog kruga”. Slovenci su ujedinjenje prihvatili kao “neophodni štit od germanskog i romanskog pritiska”.³ Slovenci i Hrvati, zazirući 1918. – te “granice epoha”, da italijanska vojska može zauzeti znatna slovenska i hrvatska područja, zalagali su se za stvaranje jugoslavenske države, u kojoj će biti ravnopravni sa Srbima.⁴ Srpski političari, smatra Predrag Marković, “nisu

¹ Pojmovi “Jugoslaven” i “jugoslovenski” dobili su među Slovencima pežorativno značenje. Pojmovi “Jugoslavan” i “jugoslovanski”, iskazani u slovenačkom obliku, zadržali su svoj prvobitni pozitivni značaj jugoslavenske solidarnosti i pripadnosti jugoslavenskoj državnoj zajednici. Pisani i govoreni u srpskom obliku, dakle “Jugoslaven” i “jugoslovenski”, kako su to pisali i govorili liberalni propagandisti, postali su sinonimi za unitarističku političku tezu. Na taj način, svi Slovenci u Jugoslaviji su bili “Jugoslovani”, dok su “Jugoslaveni” među njima bili samo unitaristi. Negativno iskustvo s jugoslavenskim unitarizmom u političkom i kulturnom životu Slovenaca, ostalo je, u drugim nacionalnim sredinama Jugoslavije, u najvećoj mjeri nezapaženo ili, pak, pogrešno shvaćeno – prema: J. Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd 1985, 221.

² L. Perović, *Od centralizma do federalizma*, Zagreb 1984, 143-147; I. Goldstein, Hrvati i Jugoslavija; između oduševljenja i razočaranja, u: *Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovske države*, Ljubljana 2009, 61. Situacija je, kako je zapazio Sergej Flere, “nosila” hrvatske i slovenačke elite, “objektivni činioci su preovlađivali, uključujući snagu srpske vojske, tako da Narodno veće SHS, Slovenačko veće, Hrvatski sabor nisu mogli da nametnu svoje ideje o federaciji. Oni su u Beograd kod regenta Aleksandra otišli, da tako kažem “bosi” – prema: D. Štavljanin, *Flere: Jugoslavija se raspala i pre uspona Miloševića*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/specijal-100-godina-jugoslavije-sergej-flere/29561483.html>.

³ Raspadom Austro-Ugarske, Slovenci su se 1919. našli podijeljeni u četiri države. “Jugoslavenski dio” Slovenije prostirao se na 16.197 km² (a bio je podijeljen na ljubljansku i mariborsku oblast). Nakon upravne podjele države 30-tih godina, slovenačka teritorija zauzimala je 15.849 km². Izvan granica Jugoslavije živjela je gotovo trećina Slovenaca. Najveći broj Slovenaca je (na osnovu tzv. Londonskog pakta iz 1915., i, potom Rapalskog ugovora iz 1920.) ostao u Italiji, više od njih 378.234. U Austriji ih je u južnoj i istočnoj Koruškoj, u Celovcu i okolini, iznad Vrbovskog jezera, u Beljaku i okolini, kao i u Ziljskoj dolini ostalo blizu 100.000. Manjih dijelova slovenačkog naroda bilo je i u graničnim područjima Štajerske između Kozjaka i Radgone. U Mađarskoj je, prema popisu stanovništva iz 1920., ostalo 6087 Slovenaca u Porablju nad Monoštrom. U inostranstvu je bilo oko 373.000 iseljenika – prema: B. Repe, Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd 2017, 182-186.

⁴ R. Donia, Vještački nalaz, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 2004, 85; B. Dimitrijević-S. Sretenović, Spoljna politika Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918-1941, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 2008, 48. Edvard Kardelj je pisao krajem 30-tih godina XX stoljeća da Slovenci u Jugoslaviji imaju pred sobom važan zadatak: “zadatak da izvojuju sebi takav položaj da bi taj deo Slovenaca postao privlačni centar celog slovenačkog naroda i ujedno oslonac ostalim

stvarali Jugoslaviju iz ljubavi prema Slovincima i Hrvatima. Njihov cilj je bio da ujedine sve Srbe i ostale srodne narode, da stvore veliku državu sa dobro povučenim granicama”.⁵ Režim u novoj državi karakterizirali su segregacijska politika prema nesrpskim narodima, centralizam i unitarizam.⁶ Bosna i Hercegovina je još austro-ugarskim zaposjedanjem 1878. ušla u isti državni okvir u kojem su bili i Slovenci.⁷ U austrougarskom okupacionom vojnom pohodu na Bosnu i Hercegovinu u ljeto 1878. učestvovalo je “i oko 20.000 Slovenaca, vojnika i oficira”. Slovenci u Bosni i Hercegovini dolaze od posljednjih decenija XIX stoljeća, doseljavanjem s šireg slovenačkog etničkog prostora: iz Primorske, Istre, Kranjske, Koruške, Štajerske itd. Najveći se dio Slovenaca došao je u migracijskim valovima u narednim godinama. Njihov veći priliv bilježen je od 1905. godine. Među njima je bilo zanatlija, trgovaca, ugostitelja, industrijskih radnika – u rudarstvu, metalskoj i grafičkoj industriji i građevinarstvu. Najveći broj Slovenaca zaposlenih u Bosni i Hercegovini, nakon Prvog svjetskog rata, bio je 1919. godine – 3.500.⁸

Slovincima u njihovoj demokratskoj borbi za slobodu. Jugoslavija ima značaj za Slovence i za ostale svoje narode samo ako su u njoj zajamčeni: njihova ravnopravnost, zaštita njihove nacionalne nezavisnosti i uslovi za njihov zajednički društveni napredak. Ko bi hteo da njen značaj traži ma gde drugde, udario bi pogrešnim putem. Stvaranje takve Jugoslavije nije, dakle, samo u interesu Slovenaca nego je u interesu svih naroda Jugoslavije” – prema: E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1988, 317.

⁵ P. Marković, *Država bez građana*, “Vreme”, br. 935, Beograd, 4. decembar 2008. “Jugoslavija je bila od svojega početka ob koncu drugoga desetletja 20. stoljetja pa do konca zadnjega desetletja tega stoljetja za trinaestdeset let (vprašanje je, kdaj je Jugoslavija kot država izginila) zemljepisni in politični prostor, v katerem je bila Slovenija. Ta je sicer postala politični pojem oziroma je dobila značaj politične tvorbe, države, šele v drugi Jugoslaviji. Pred tem je sicer nastopala kot Slovenija v zemljepisnem smislu z jasno etnično in politično opredelitvijo, vendar ne s tem imenom kot uradnim. Od začetka slovenskega političnega narodnega programa iz časa pomladi narodov leta 1848, ko se je ta oblikoval skozi program Zedinjene Slovenije v smislu upravne avtonomnosti združenega ozemlja, na katerem so živeli večinsko Slovenci (v okviru dežel habsburške monarhije), pa do konca druge svetovne vojne je šlo za željo po čim večjem avtonomizmu, ki bi dajal ozemlju, na katerem so živeli Slovenci, veliko stopnjo možnosti za upravno, gospodarsko, kulturno samostojnost. Ideja državnosti kot nadgradnja teh političnih hotenj se je uresničila s federativnostjo Jugoslavije po drugi svetovni vojni. Slovenija je postala država, slovenski narod je bil suveren. Jugoslavija, v katero so takrat kot suveren narod Slovenci vstopili na osnovi načela pravice samoodločbe narodov, je bila »širša« domovina in je določala Sloveniji in Slovincem bistvena vodila njihovega življenja v splošnem. Glede Slovenije v Jugoslaviji je šlo za odnos med splošnim, jugoslovanskim, in posebnim, slovenskim” – prema: Z. Čepič, *Misli in dejstva: izhodišča*, u: *Slovenija v Jugoslaviji: cikl in prelomi v zgodovini*, Ljubljana 2015, 7-8.

⁶ Upor. B. Vukas-S. Fabijanić, *Pravnopovijesne i međunarodnopravne odrednice (dez)integracijskih procesa država sljednica SFRJ*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 3, Split 2011, 578; P. Marković-Č. Antić, *Alternativna istorija Srbije*, Beograd 2016, 88-90.

⁷ I. Hadžibegović, *Socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini od sredine XIX stoljeća do 1991. godine*, *Prilozi*, br. 36, Sarajevo 2007, 138.

⁸ Okupacija Bosne i Hercegovine 1878., a potom aneksija 1908., i svi efekti koji su ih pratili: razvoj saobraćaja, izgradnja željeznice, puteva i industrije, eksploatacija šuma, otvaranje rudnika, stvaranje novog upravnog aparata, osnivanje prosvjetnih i kulturnih institucija u svim nacionalnim

Sporovi, teško nasljeđe i neuspjeh srpsko-hrvatskih političkih pregovora da se riješi uređenje Jugoslavije, uticali su, nakon aprilskog rata 1941, na zbivanja i konflikte na prostorima te okupirane i rasparčane države.⁹ Slovenija je podijeljena između Njemačke, Italije i Mađarske, na šest dijelova s različitim upravnim režimima.¹⁰ Nacistički projekt etničkog čišćenja i preseljenja, u skladu

sredinama – nalagali su potrebu dovođenja velikog broja ljudi različitih stručnih profila. Među brojnim doseljenicima (Sarajevo, Banjaluka, Tuzla, Mostar, Tešanj, Bosanski Petrovac, Žepče, Prnjavor, Prijedor, Derventa i dr) istaknutu ulogu imala je i nevelika skupina Slovenaca – vojnika, činovnika, poduzetnika, industrijskih i zanatskih radnika, šumskih i rudarskih radnika na željeznici i seljaka kolonista, do intelektualaca, svećenika, učitelja i profesora, kulturnih i naučnih djelatnika. Prema podacima iz popisa stanovništva stanovništva Bosne i Hercegovine 1895. godine, iz Kranjske je u BiH bilo 2.589 stanovnika, a prema popisu iz 1910., slovenačkim jezikom kao maternjim je govorilo 3.108 stanovnika, od toga u Sarajevu 1.181. Nakon 1918. veći dio prostora slovenačkog etničkog prostora bio je u novonastaloj jugoslavenskoj državi, skupa s prostorom BiH: “Ob avstro-ogrskom popisu leta 1910 je bilo v BiH naštetih 3.108 prebivalcev s slovenskim materinim jezikom, leta 1921 pa po istem kriteriju ob prvem jugoslovanskem popisu že 4.682”. Slovenci su “med delavci in rudarji (so) bili zelo cenjeni, izbirali so jih za vodilne sindikalne aktiviste; ob generalnem štrajku rudarjev BiH so bili Slovenci vodilni v znani Husinski buni leta 1920”. Broj Slovenaca u BiH varirao je u vremenu velike svjetske ekonomske krize i općeg privrednog zaostajanja 1929. godine. Njihov broj je 1931. iznosio 4462. U BiH su 1940. radila 2.463 Slovenca. Prema zanimanjima i profesijama, bilo je 29 profesora, inženjera, pravnika, ljekara i učitelja; 272 činovnika; 114 zanatlija, trgovaca i privatnih namještenika; 850 ugostiteljskih i trgovačkih radnika i namještenika, policajaca, služitelja i kućnih pomoćnica; 800 industrijskih radnika i majstora i 398 zidara, tesara i kamenorezaca. Slovenci nisu živjeli u kompaktnim skupinama, izuzev manje kolonije seljaka u Ralutincu kod Prnjavora, već izmiješani s drugim narodima. Većina ih je živjela u većim gradovima i centrima industrijske i rudarsko-metalurške proizvodnje – prema: M. Koštić, Slovenci u Sarajevu i školstvu Bosne i Hercegovine do sredine XX. stoljeća, *Novi Muallim*, br. 23, Sarajevo 2005, 62; S. Bajić, Prilog etnološkim istraživanjima o Slovencima u Bosni i Hercegovini i Bosancima u Republici Sloveniji, *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*, br. 8-9, Sarajevo 2020, 242-243; B. Riman, *Slovenska društva u Hrvatskoj od 1886. do 1991. godine*, Rijeka 2019, 16-17; V. Kržišnik-Bukić, Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni Gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanostjo, *Traditiones*, št. 2, Ljubljana 2003, 122.

⁹ R. Končar, Nekoliko zapažanja o karakteru rata u Jugoslaviji 1941-1945, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 53, Novi Sad 1996, 82. “U historijsku sliku 1941. godine ulazi i element sraza velikih ideoloških paradigmi, odnosno političkih kultura: lijeve i desne političke paradigme, revolucionarne utopije i tradicionalističkog konzervatizma, demokracije i totalitarizma, nacionalizma i liberalizma... Cijeli taj splet konfigurira i sadržaje pamćenja, i političke akcije, i podjelu uloga u uvjetima lokalnih i globalnih konflikata, i socijalne i ideološke razdjelnice unutar pojedinačnih nacionalnih zajednica, i mehanizme interakcije međunacionalnih konflikata ili “savezništava” – prema: S. Bosto-T. Cipek-O. Milosavljević, *Povijesni lomovi: 1941. u sjećanju nacijā*, u: *Kultura sjećanja: 1941: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb 2008, 9.

¹⁰ B. Repe, Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno in določanje meja na terenu, *Zgodovinski časopis*, št. 1-2, Ljubljana 2019, 159-170. Njemačka je okupirala Štajersku, sjeverni dio Dolenjske, Gorenjsku, Mežišku dolinu, Dravograd i okolinu te sjeverozapadni dio Prekomurja. Pod Italiju je potpao veći dio Dolenjske i Notranjske, kao i Ljubljana. Njemci su, shodno sporazumu, Prekomurje predali Mađarskoj. Nekoliko slovenačkih sela iz opštine Bregana dodijeljeno je Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Najviše teritorije okupirala je Njemačka (10.118,52 km²), potom Italija (4.550,66 km²). Ukupna dužina okupacionih granica iznosila je 665,50 km² i predstavljala je četiri različita granična područja: između Njemačke i Italije,

s političkim i 'rasnim' kriterijima, započeo je prvobitno u Donjoj Štajerskoj i Gorenjskoj netom nakon njemačke okupacije.¹¹ Događanja u Sloveniji, kako upućuje Janko Pleterski, "treba videti v zvezi z dogajanja v širšem jugoslovanskem državnem in vojaškem okviru. Pa tudi to, da je pri vseh udeleženi stranih, doma in v tujini, ves čas stalo v ozadju političnih odločitev vprašanje, čigava in kakšna bo oblast v Jugoslaviji in v Sloveniji po končani vojni".¹² Centralni komitet Komunističke partije (CK KP) Slovenije se u aprilskom proglasu 1941. izjasnio za oslobodilačku borbu, neovisnost i ujedinjenje slovenačkog naroda; "za slogu i jedinstvo porobljenih naroda Jugoslavije i svih balkanskih naroda, za bratsku zajednicu slobodnih i jednakopravnih naroda".¹³ Slovenački komunisti su već u aprilu 1941., nakon komadanja Jugoslavije, osnovali (u početku, koalicijonu) Osvobodilnu frontu (Oslobodilački front).¹⁴ Slovenačko "narodnoosvobodilno gibanje se je že od

Njemačke i Mađarske, Njemačke i NDH i između Italije i NDH— prema: P. Mikša-M. Zorn, *Rasparčana Slovenija 1941-1945. na primjeru okupacionih granica*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Podgorica 2020, 98-100; Z. Klanjšček, *O strategiji i taktici NOV i PO Slovenije*, u: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, knj. 2, Beograd 1977, 41; opširnije: Isti, *Narodnooslobodilački rat u Sloveniji 1941-1945*, Beograd 1984.

¹¹ M. Wedekind, *Znanost i politika: restrukturiranje Slovenije, 1939.-1945*, u: *Intelektualci i rat: 1939-1947*, Zagreb 2012, 88.

¹² J. Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev* (u daljem tekstu: *Pravica in moč za samoodločbo*), Ljubljana 2008, 384. "Ze od poznega poletja 1941 je sprejemalo ukrepe, ki so oborožen boj slovenskega naroda vse bolj vključevali v oborožen boj jugoslovanskih narodov (npr. sklep o stalni zvezi slovenskega narodnoosvobodilnega odbora z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije, o vključitvi slovenskih partizanskih čet v narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije iz srede septembra 1941) in se razmeroma tudi zgodaj nekajkrat javno izreklo za obnovo jugoslovanske države" (Tone Ferenc).

¹³ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom VI, knj. 1, Beograd 1952, 11.

¹⁴ CK KP Slovenije se već u aprilskom proglasu 1941. izjasnio za oslobodilačku borbu, neovisnost i ujedinjenje slovenačkog naroda; "za slogu i jedinstvo porobljenih naroda Jugoslavije i svih balkanskih naroda, za bratsku zajednicu slobodnih i jednakopravnih naroda". Na inicijativu KP Slovenije, predstavnici ove partije, demokratskog krila u slovenačkom Sokolu, hrišćanskih socijalista i predstavnika slovenačke kulture sastali su se 26. aprila i postavili temelje Osvobodilne fronte (OF) koja se u prvobitno zvala *Protiimperialistična fronta (PIF)*. Ona se nakon njemačkog napada na SSSR u junu 1941. preimenovala u Osvobodilnu frontu. Formirala je Glavni štab i istakla kao svoj ratni cilj ujedinjenu Sloveniju i pozvala sve Slovence u jedinstvenu OF protiv okupatora na strani svih ugnjetenih naroda. Ova jedinstvena antifašistička formacija slovenačkih komunista i građanskih rodoljuba stvorena je, kako navodi Branko Petranović, "u vreme kada je i fizički opstanak Slovenaca dolazio u pitanje, a spona s jugoslovenskom zajednicom bila prekinuta. Antiimperialistička fronta slovenačkog naroda je 1941. predstavljala jedini moralni, politički i borbeni podstrek narodu, jezgro njegovog novog i šireg okupljanja pod vodstvom komunista, negaciju nacionalnog nihilizma i putokaz za slovenačko borbenu jedinstvo u predstojećim događajima. S porukama KPJ o nastavljanju borbe, osnivanje Antiimperialističke fronte je bilo jedina svetla epizoda u aprilskom bespuću". Krajem 1941. u Ljubljani je egzistiralo 400 odbora OF po ulicama, u fabrikama, školama, na Univerzitetu, pa čak i na policiji. Aktivnost OF je bila manja

jeseni 1941. zavedalo, da si z osvobodilnim bojem gradi tudi svojo državnost, saj se v njegovih virih pojavljajo izrazi »vlada«, »parlament« itd., ki so zagotovo atribut državnosti”.¹⁵ Krajem 1941. Osvobodilna fronta je formirala posebnu komisiju koja je trebala da utvrdi buduće slovenačke granice. Osim deklarativne definicije da po okončanju rata treba ujediniti sav slovenački narod, nije bilo detaljnijih razrada te ideje.¹⁶ Među slovenačkim komunistima, kao pokretača borbe, prevladavao je ateizam. Manji broj svećenika u Sloveniji, podržavao je partizane.¹⁷

u Štajerskoj nego u drugim pokrajinama Slovenije, zbog oštih represalija Nijemaca. U Programu OF objavljenom na Novu godinu 1942. je stajalo: “Stojeći na stanovištu prirodne i sudbinske zajednice jugoslovenskih naroda, Osvobodilna fronta ne priznaje cijepanje Jugoslavije i svim silama radi na slozi i jedinstvu naroda Jugoslavije”. Početkom 1942. Boris Kidrič (1912-1953), jedan od glavnih inicijatora i organizatora Osnivačke skupštine OF, ocijenio je Osvobodilnu frontu na sljedeći način: »Mi Slovenci ušli smo u prvu fazu revolucije, koja je stvorila državu u državi, sa zamecima vlastitog vojnog aparata, finansijskog aparata i aparata bezbednosti i sa svim početnim atributima revolucionarne narodne vlasti” – opšir. B. Petranović-V. Simović, *Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji (1941-1945)*, Beograd 1979, 95-96; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Beograd 1988, 37-38; Z. Klanjšček, O strategiji i taktici NOV i PO Slovenije, u: *Osvobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, knj. 2, Beograd 1977, 41; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom VI, knj. 1, Beograd 1952, 11, 133, 161; B. Godeša, *Osvobodilna fronta slovenskega naroda in Jugoslavija (1941–45)*, u. *Slovenija v Jugoslaviji: cikli in prelomi v zgodovini*, Ljubljana 2015.

¹⁵ T. Ferenc, Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasjedanju AVNOJ, *Zgodovinski časopis*, št. 1, Ljubljana 1990, 96. “Slovenski poročevalec” je “22. junija 1941 med »Gesli našega osvobodilnega boja« navedel tudi slogu in enotnost zasužnjenih narodov Jugoslavije v boju za osvoboditev, vendar je bilo stališče OF do Jugoslavije izrečeno šele 1. novembra: »Stoječ na stališču naravne in usodne skupnosti jugoslovenskih narodov ne priznava Osvobodilna fronta razkosanja Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogu in enotnost narodov Jugoslavije. Hkrati stremi k povezanosti slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe.« Formulacija je preseгла jugoslovanski državni okvir niti mu ni nasprotovala. Realno pa je bil odločilen jugoslovanski korak storjen že 16. septembra 1941, ko je Vrhovni plenum OF sprejel sklep o vključitvi slovenskega vojaškega zbora v Narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije” – prema: J. Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo*, 383.

¹⁶ U prvomajskom proglassu CK KPS narodu Slovenije 1942. navedeno je da sva slovenačka zemlja koja je oteta slovenačkom narodu u posljednjem imperijalističkog periodu mora biti ujedinjena u demokratsku oblast slovenačkog naroda. U julu iste godine frazu o neodustajanju od slovenačkih teritorija, Trsta, Celovca (Klagenfurta), Gorice i Maribora ponavlja i Boris Kidrič na partijskoj konferenciji u Kočevskom rogu. On je istodobno i žigosao one elemente koji su slovenačke granice crtali na Visokim Turama i rješenje vidjeli u protjerivanju njemačkog stanovništva. Preko Agitpropa KP Slovenije 1942. književnik i političar Prežihov Voranc (Lovro Kuhar) izdao je brošuru u kojoj je definirao slovenačke granice. Svoju brošuru završio je geslom “Tujega noćem, svojega ne dam!” (Tuđe nećemo, svoje ne damo) pa se on može smatrati i autorom tog kasnije vrlo popularnog slogana – prema: B. Popović, *Teritorijalne pretenzije socijalističke Jugoslavije 1943-1955: projekti, zahtevi, implikacije i rešenja*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Novi Sad 2016, 53.

¹⁷ J. Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Zagreb 2010, 583. I u Sloveniji se u ustanku odvijala i “socialna revolucija komunistično boljševičkega tipa z vsemi elementi

Osvobodilna fronta se već u septembru 1941. odlučila za priključenje jugoslavenskom oslobodilačkom pokretu pod vođstvom Josipa Broza Tita i za novu, federativnu (kasnije preimenovanu u "avnojevsku") Jugoslaviju.¹⁸ U slovenačkoj javnosti nije se u početku znalo za Tita. Kolaborantske novine "Slovenec" prvi put ga pominju 1942, tvrdeći da on zapravo ne postoji, već da je to skraćena za "Tajnu internacionalnu terorističku organizaciju". Razlog za to što se u Sloveniji kasno saznalo za Tita leži u partijskoj konspirativnosti i lošim komunikacijama u ratu. Tita je poznavala samo "uska elita slovenačkih komunističkih vođa", s kojima je on bio u kontaktu već sredinom 30-godina i koji su mu pomogli da obnovi „frakcijski razbijenu malobrojnu Komunističku partiju Jugoslavije i nakon toga da u junu 1941. organizuje ustanak”.¹⁹ Kvislinzi u Sloveniji, uvjereni da je za slovenački narod komunizam opasniji od okupatora, povezali su se s Italijanima. Prema njima je Edvard Kardelj (1910-1979), član CK KPJ, djelujući između Titovog Vrhovnog štaba i Vrhovnog plenuma OF-a, zauzeo radikalni stav.²⁰ Kao što je napisao u pismu upućenom 1. oktobra 1942.

boljševičkega protikršćanstva. Skoraj bi lahko rekli, da je bil medsebojni slovenski obračun socialni, politični in ideološko-verski spopad. Tisti del slovenskih liberalcev (sokoli), ki se je pridružil partizanskemu gibanju, je to gibanje v veliki meri izkoriščal tudi za obračun s svojim zgodovinskim nasprotnikom, klerikalizmom in v vulgarni varianti kar s katolištvom. V mnogih javnih in internih sokolskih dokumentih je precej izrazito kulturnobojnih protikatoliških stališč. Ravno njihovo protikatolištvo je mnoge mlajše sokolske predstavnike vodilo pri njihovem zgodnjem vstopanju v Komunistično partijo (že poleti 1942) in njihovem najbolj vnetem obračunavanju s klerikalci (o čemer je poročal E. Kardelj Titu, dec. 1942)” – prema: J. Prunk, *Kulturni boj v slovenskem političnem življenju – brez konca in kraja*, u: *Forum za dialog med vero in kulturo: kulturni boj na Slovenskem včeraj, danes, jutri*, Ljubljana 2006, 39-40.

¹⁸ Osvobodilna fronta je sistematski izgrađivala i slovenačku državnost i narodnu vlast. Ključni događaj u tom procesu je bilo Vijeće poslanika slovenačkog naroda u Kočevju, u oktobru 1943., koje je izabralo prvi parlament u slovenačkoj historiji, Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO). SNOO se izjasnio za novu, demokratsku Jugoslaviju s republikanskim oblikom vladavine, te sa svojim zaključcima promijenio položaj Slovenije u Jugoslaviji – od statusa administrativne jedinice (Dravske banovine) u državnopravni (federalni) status. Nakon Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u novembru 1943. u Jajcu, koje se izjasnilo za federativnu Jugoslaviju, SNOO se preimenuo u Slovenačko narodnooslobodilačko vijeće (Slovenski narodnooslobodilni svet – SNOS) (zasjedanje SNOO u Črnomlju, u februaru 1944) koje je, do raspuštanja u septembru 1946. djelovalo kao slovenački parlament – prema: B. Repe, *Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu*, 187-188.

¹⁹ Po majci je Tito bio Slovenac. On je u januaru 1939. preuzeo funkciju generalnog sekretara CK KPJ i dobio zadatak da sastavi novi CK, što je učinio u martu 1939. u Bohinju u Sloveniji. U privremenom rukovodstvu bila su tri Slovenaca (Kardelj, Franc Leskošek i Miha Marinko), Hrvat (Josip Kraš), Srbin Aleksandar Ranković te Crnogorac Milovan Đilas – vidi: B. Repe, *Slovinci i Tito u prošlosti i danas*, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd 2011, 262-263; M. Vrhunec, *Harizma kao teret*, "Danas", Beograd, 8. juni 2010.

²⁰ Kardelj u avgustu 1941. piše: "Oslobodilački front nikako nema i ne smije imati samo deklarativni karakter. Istinski su borci Oslobodilačkog fronta samo oni koji su stvarno gotovi da posvete sve svoje snage akciji za oslobođenje slovenskog naroda. Baš u toj činjenici i leži snaga Oslobodilačkog fronta, i zato su već u naprijed osuđeni na neuspjeh svi pokušaji političkih

glavnom zapovedniku partizanskih jedinica Ivanu Mačeku – Matiji, “Belu gardu” trebalo je uništavati: “Ne oklevajte i ne popuštajte... Siromašnim i srednjim seljacima, i radnicima tumačite šta rade”. Ovog stava on se nije odricao tvrdeći “ekscesi su bili, bilo ih je u svim revolucijama, to je normalno, ali je bitno da li se revolucija borila i izborila”. No, istodobno je istrajavao u izrazitom patriotizmu, koji je „uslovljao njegovo mišljenje i rad”.²¹

Okupatori Slovenije htjeli su uništiti slovenački narod kao etničku zajednicu.²² Naročito su u tome bili agilni njemački organi uprave koje je Hitler obavezao naredbom: “Učinite mi ovu zemlju opet njemačkom” (“Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch”). Među osnovnim njemačkim mjerama denacionalizacije bile su masovne eksternacije Slovenaca i plansko naseljavanje

špekulanata da iskoriste popularnost Oslobođilačkog fronta za prikrivanje svojih prljavih politikantskih planova.. Odbori Oslobođilačkog fronta treba da se obrazuju u svakoj općini, svakom selu, svakoj fabrici, u svim nadležstvima a i ustanovama, u svim radionicama i na cijelom teritoriju gdje žive Slovenci, od Jadranskog Mora do sjeverne granice, od Celovca i Velikovca do Kupe. Nep rijatelj mora osjećati na svakom koraku da je opkoljen i da su mu zatvoreni svi izlazi. Izdajničke duše moraju osjetiti da su im dani izbrojeni i da će za svaku izdaju stići nemilosrdna kazna. Partizanski borci moraju osjećati da se za njima nalazi cio narod i da ih potpomaže na svakom koraku. Cjelokupni slovenski teritorij mora postati jedno jedinstveno bojište na kome se bje bitk a od sela do sela, od kuće do kuće” – prema: E. Kardelj, *Put nove Jugoslavije: članci i govori iz Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945*, Beograd-Zagreb 1946, 205-206.

²¹ Krajem 1942. i početkom 1943. Kardelj je bio suzdržan prema Arsu Jovanoviću, koga je Tito poslao u Sloveniju da reorganizira partizansku vojsku. Među Slovencima, Srbima i Crnogorcima došlo je do raznimolaženja, proizašlih iz sporova historijskih i mentalnih tradicija. Već tada se nagovještavalo da ni suživot između tih naroda “u novoj Jugoslaviji” neće biti lagan. Bilo je trvenja između Kardelja i Tita, jer je prvi oštro odgovorio potonjem „da bismo mi propali ako bi u Sloveniji primjenjivali tvoju strategiju”. Kakvu strategiju? Očito strategiju mobilnosti”, koju je Tito sprovodio između Srbije i BiH, a koju Slovenci “nisu hteli da prihvate jer su bili uporni u svom zahtevu da njihove jedinice moraju ostati na sopstvenoj teritoriji, koliko god ih to koštalo”. Slovenci nisu prihvatili da njihove jedinice pređu na teritoriju drugih jugoslovenskih zemalja, ako se izuzmu granični prjedeli Hrvatske. Pokušaj Arsa Jovanovića da formira brigade u Sloveniji koje bi napustile teritoriju Slovenije, naišao je na otpor CK KP Slovenije i dezavuisanje ovlašćenog predstavnika Vrhovnog štaba sa obrazloženjem da bi se time oduzela „organska osnova” slovenačkoj vojsci – prema: B. Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu: 1939-1945*, Beograd 1992, 528; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012, 388-389.

²² Polaznu tačku za praktičnu akciju, tj. germanizaciju anektiranih dijelova Slovenije imale su »Smjernice za iseljavanje inorodnih elemenata na područja Donje Štajerske« odobrene 18. aprila 1941. od Rajhsfirera SS i šefa policije Trećeg Rajha Hajnriha Himlera (Heinrich Himmler), koje je izradio Zigfrid Iberajter (Sigfried Ueberreiter), šef civilne uprave u Donjoj Štajerskoj. One su sadržavale šest tačaka. Odnosile su se na slovenačku inteligenciju, doseljene Slovence i članove njihovih porodica nakon 1914., stanovnike savskog pojasa, pojasa uz rijeku Sutlu, stanovnike Donje Štajerske koji su pokazivali jasne znake »tuđinske krvi«, dok je ostalo stanovništvo moglo ostati u svojim domovima i na imanjima pod uslovom da pristupi Štajerskom domovinskom savezu – “Steirischer Heimatbund” – vidi: R. Brčić, O iseljavanju Slovenaca u Bosnu i Hercegovinu 1941. godine, *Prilozi*, br. 9/1, Sarajevo 1973, 302-303; B. Riman, Sjećanja slovenskih izgnanaca iz Zagreba na prisilno iseljavanje iz Slovenije tijekom Drugog svjetskog rata, *Pilar*, br. 27, Zagreb 2019, 119-120.

Nijemaca na slovenačkoj teritoriji.²³ Od maja do oktobra 1941. trebalo je protjerati između 220.000 i 260.000 Slovenaca.²⁴ Na iseljena područja su naseljavani Nijemci iz Besarabije, Dobrudže, Južnog Tirola, kao i Kočevski Nijemci s italijanskog okupacionog područja u Sloveniji.²⁵ Prve partizanske akcije u ljeto 1941. pokazale su da su njemačke deportacije pojačale potencijal pokreta otpora.²⁶

Vlada NDH je već 28. maja odobrila useljavanje Slovenaca, osim onih koji su u političkom pogledu “srpski orijentirani četnici”.²⁷ Nacistički planovi nisu prvobitno predviđali da Slovence deportiraju u NDH. Međutim, nakon konferencije u Zagrebu 4. juna 1941. s predstavnicima ustaške vlasti, zaključeno je da na teritoriju NDH treba prebaciti sve ono slovenačko stanovništvo koje ne bude prognano u Srbiju, i koje nije podesno za germanizaciju. Dogovoreno je da će se u NDH doseliti onoliko Slovenaca koliko će Srba iz NDH biti iseljeno u Srbiju.²⁸ Deportiranje je trebalo biti obavljeno u tri talasa. Prvi je trebao trajati od 7. juna do 5. jula, drugi između 10. jula i 30. avgusta, a posljednji od 15. septembra do 31. oktobra. U NDH je trebalo doći, prema nekim navodima, oko 170.000 Slovenaca.²⁹ Novoformirano Državno ravnateljstvo za ponovu NDH

²³ Komunistička partija i Narodnooslobodilački pokret na području Sloveniji prvi su pozivali na odupiranje iseljavanju. Krajem aprila 1941. Centralni komitet KP Slovenije u svom letku, između ostalog, poziva na otpor protiv odnarođivanja i raseljavanja. Vodstvo Osvobodilne fronte (OF) Slovenije objavilo je u oktobru 1941. u “Slovenskom poročevalcu” i “Slovenskem partizanu” odluku o osnivanju Narodne zaštite kojoj je zadatak bio, između ostalog, sprječavanje iseljavanja Slovenaca. OF je 1. novembra 1941. pozvala je u “Slovenskem poročevalcu” Slovence iz ugroženih krajeva da se odupru iseljavanju. Širenje takvih ideja i pokušaji da se izravno utiče na tok iseljavanja nije odmah dalo rezultata, ali su pobune/ustanak i jačanja partizanskog pokreta na području NDH i u Srbiji diktirali dinamiku iseljavanja Slovenaca na ta područja – prema: M. Karakaš Obradov, *Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća* (u daljem tekstu: *Dobrovoljna i prisilna preseljenja*), doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu-Hrvatski studij, Zagreb 2011, 137.

²⁴ Detaljnije o položaju Slovenaca vidi: T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.*, Ljubljana- Beograd 1979; Isti, *Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, št. 1-2, Ljubljana 1974, 157-201.

²⁵ M. Bijelić, *Ustaški sabirni logor u Slavonskoj Požegi 1941. godini*, Beograd 2008, 29.

²⁶ Nakon što je Heinrich Himmler, jedan od najviših dužnosnika Trećeg Reicha, u avgustu 1941. naredio prekid deportacija do kraja rata, izmijenjena je njemačka okupacijska politika u Sloveniji – vidi: M. Wedekind, *Znanost i politika: restrukturiranje Slovenije, 1939-1945*, 89.

²⁷ M. Karakaš Obradov, *Dobrovoljna i prisilna preseljenja*, 123.

²⁸ I. Goldstein, *Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine*, u: *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem*, Vojetov zbornik, Ljubljana 2006, 598-599; B. Riman-F. Škiljan, *Slovenski prognanici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2020, 871.

²⁹ Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Beograd 1947, 116-123; T. Ferenc, *Nemška kolonizacija na Slovenskem v Drugi svetovni vojni*, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br.

pokrenulo je mehanizme za realizaciju ovog plana. Ovo ravnateljstvo poslalo je 9. juna svim kotarskim predstojnicima u NDH uputstva o prijemu Slovenaca. U uputstvu je istaknuto da Slovence treba razmjestiti po napuštenim kućama. Ukoliko ne bude takvih mogućnosti onda je to trebalo uraditi tako da se svakoj srpskoj kući ili gazdinstvu dodijeli što više doseljenika kako bi se teret izdržavanja prebacio mahom na ovo stanovništvo čime bi i ono samo bili motivirano da što prije napusti NDH. Za naseljavanje slovenačkih izgnanika Državno ravnateljstvo formiralo je poseban odjel “Ured za priseljavanje” koji je trebao rukovoditi ovom akcijom. Već na samom njenom početku, po prvim reakcijama onih koji su trebali primiti Slovence, bilo je vidljivo da se neće ostvariti plan o preseljavanju planiranog broja Slovenaca u NDH.³⁰ Od 140 kotara samo ih je 55 izrazilo saglasnost da primi dio izgnanika, uvjetujući tu spremnost iseljavanjem mjesnog srpskog stanovništva.

Negativni odgovori u vezi zahtjeva za prijem Slovenaca stizali su iz pograničnih mjesta uz rijeku Drinu: Rogatice, Vlasenice, Srebrenice, Zvornika i Bijeljine. Isti odnos su imale lokalne vlasti iz Hercegovine i Like. Negativni stav vlasti u istočnoj Bosni, Hercegovini, Dalmaciji uticao je na organe NDH da se Slovenci načelno ne naseljavaju u tim oblastima, već da budu razmješteni po ostalim kotarima. Razlozi za odbijanje prijema Slovenaca su bili raznovrsni.³¹ Iz slovenačke Štajerske i Gorenjske primljeno je manje od desetine planirane kvote određene na konferenciji od 4. juna, pa je ona po kotarima svedena na po 200 lica. Svi slovenački preseljenici na putu prema NDH morali su da prođu kroz sabirni logor u Slavonskoj Požegi (“Sabirni iseljenički i useljenički logor Slavonska Požega”).³² Prvi transporti su stigli 12. i 15. jula, kada je u logor došlo

1-2, Beograd 1974, 207-208; Isti, *Oslobodilački rat slovenačkog naroda i okupator*, u: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, knj. 1, 332-333. Pošto preseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca nije išlo prema planu, na novim sastancima koje su u vezi s razmjenom stanovništva održali Nijemci i vlasti NDH smanjivale su se brojke useljenih Slovenaca i iseljenih Srba. Na sastanku od 18. avgusta 1941. dogovoreno je da će u trećoj fazi preseljavanja biti iseljeno 30.000 Slovenaca, dok bi ostatak od 15.000 bio iseljen nakon rata. Navodno se ostatak Slovenaca ne bi iselio, jer je utvrđeno da je većina ostalih njemačkog porijekla – prema: F. Škiljan, *Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine*, *Stanovništvo*, br. 2, Beograd 2012, 3-4.

³⁰ Opšir. vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom XII, knj. 1, dokumenti br. 38, 46, 58, 78, 123, 141, 164.

³¹ S. Bandžović, *O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 248.

³² “Taborišće Slavonska Požega je bilo v Neodvisni državi Hrvaški (NDH) najveće preselitveno taborišće na Hrvaškom. Namenjeno je bilo zbiranju in izgonu na Hrvaškom živećih Srbov v Srbijo ter sprejemu slovenskih izgnancev in njihovi nadaljnji preselitvi v Slavonijo, Bosno in Hercegovino” – prema: S. A. Kramar, *Slovenski izgnanci v Neodvisni državi Hrvaški*, Zagreb 2016, 13.

1.740 Slovenaca. Tada je u logoru već bilo 3.000 Slovenaca.³³ Lokalni organi vlasti su smatrali su da se Slovenci kao rimokatolici ne bi uklopili u kotareve u kojima većinu čine muslimani ili pravoslavci. Tako je Državno ravnateljstvo za ponovu odustalo od naseljavanja Slovenaca u Dalmaciju, Hercegovinu, Istočnu Bosnu i Liku.³⁴ U julu 1941. deportirano je 4.869 Slovenaca u Bosnu i Hercegovinu.³⁵ Od polovine jula, kada su započeli transporti Slovenaca, do 1. oktobra kada su obustavljeni, poslato je iz logora u Slavonskoj Požegi u kotare NDH oko 3.400 slovenačkih porodica s preko 9.100 članova.³⁶ Na kraju je ovim putem transportirano u NDH preko 10.000 Slovenaca. Bilo je i slučajeva da su doseljeni Slovenci napuštali Bosni i Hercegovini u potrazi za boljim životnim uslovima, dio njih nije ni došao do odredišta, ostali su u mjestima koja su trebali biti samo prolazna.³⁷ Zbog širenja ratnog požara u Bosni i Hercegovini u ljeto

³³ Upor. T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.*, 386; S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, Beograd 1981, 336-340.

³⁴ U Sarajevu su neki prognanici bili zaposleni i u gradskoj upravi, a kotarska ih je uprava smjestila i po srpskim porodicama u okolini grada. U Bosanskoj Gradiški malo je njih bilo zaposleno. U Gračani su razmješteni po srpskim porodicama u okolici grada. Posebno je teška situacija za Slovence bila u logoru u Banjaluci, gdje su vlasti NDH tražile da napuste logor iako su oni uspjeli pronaći zaposlenje. Zbog neimaštine i nemogućnosti kupovine hrane Slovenci su tražili pomoć od Odbora za slovenske useljenike u Zagrebu. O tome da su i Slovenci u NDH bili upoznati s teškom situacijom slovenskih prognanika u Banjaluci govori i činjenica da su u saradnji sa Slovenskom kmečko-delavskom slogom prikupljali sredstva da im se pomogne. Sredstva su se skupljala i u saradnji s društvom Hrvatska žena. Slovenci u Bosni molili su da budu premješteni u sigurnije krajeve, odnosno u zone gdje nije bilo oružanih sukoba. Izbijanje ustanka je situaciju za Slovence usložnilo. Sukobi su bili problem i za 110 slovenskih prognanika koji su bili u Varcar Vakufu, a krajem septembra 1941. preseljeni su u okolice Vukovara (sela Gaboš, Ostrovo i Markušica). Slovenci iz kotara Sanski Most tražili su 13. aprila 1942. od Odbora premještaj iz Bosne. Pošto je prekinut željeznički promet, bili su odvojeni od ostatka svijeta, a nisu imali ni mogućnost zaposlenja na tom području – prema: B. Riman-F. Škiljan, *Slovenski prognanici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 874, 881.

³⁵ R. Brčić, *O iseljavanju Slovenaca u Bosnu i Hercegovinu 1941. godine*, 309. Od 7. juna do 10. jula 1941. Nijemci su iz Slovenije prognali u Srbiju 7.200 osoba, do 27. septembra 9.800 u NDH, a do 30. jula 1942. još 37.000, prije svega iz prigraničnog pojasa uz Savu i Sutlu, u Njemačku. Pošto je oko 17.000 ljudi prebjeglo u italijansku zonu, a oko 8.000 lica deportirano kasnije. Bilo je u progonstvu oko 80.000 ljudi, ili oko 10% stanovništva njemačke okupacione zone. U Štajerskoj je za dvije godine oduzeto Slovincima 112 industrijskih, 471 zanatskih i 426 trgovačkih preduzeća, radnji i radionica i više od 7.200 seljačkih imanja s oko 115.000 hektara zemlje. Uklonjeni su svi slovenački natpisi, ponjemčena mjesna i lična imena, ukinuto oko 4.000 organizacija, društava i ogranaka, zabranjeno izlaženje novina, časopisa i knjiga na slovenačkom jeziku i uništeno ili spaljeno oko 2,5 miliona knjiga. Oko 1.500 njemačkih učitelja i učiteljica, dovedenih iz Austrije, omogućilo je da, pored učenika škola i djece u dječjim vrtićima, obuhvate obaveznim tečajevima njemačkog jezika i dio stanovništva – vidi: Z. Klanjšček, *Narodnooslobodilački rat u Sloveniji 1941-1945*, Beograd 1984, 35-36.

³⁶ T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.*, 386-387; S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, 337-349.

³⁷ M. Karakaš Obradov, *Dobrovoljna i prisilna preseljenja*, 135-136.

1941. organi NDH su, na molbu Slovenaca, počeli da transporte šalju u predjele sjeverno od Save. Iz tih razloga transporte iz Slavonske Požege više nisu slali u Bosnu i krajeve južne Hrvatske, gdje je došlo do oružanih sukoba. Nakon izbijanja ustanka slovenački izgnanici su tražili da se prebace iz Bosne u neka mirnija mjesta, pa se pristupilo njihovom novom preseljavanju. U predjele sjeverno od Save poslato je 1941. preko 400 porodica s oko 1.400 članova. Mnogi su otišli pojedinačno. Između 20. i 25. jula 1941., iz logora u Slavonskoj Požegi u Gračanicu je dopremljeno 20 do 25 porodica s područja Donje Štajerske.³⁸

Negativan odnos lokalnih vlasti prema prijemu Slovenaca, sve manje mogućnosti za izgon Srba zbog daljeg rasplamsavanja oružanih sukoba, uticali su na nadležne organe NDH da krajem septembra odbiju dalji prihvata slovenačkog stanovništva, čime je Državno ravnateljstvo bilo rasterećeno novih briga oko naseljavanja Slovenaca. U Bosni je ostalo oko 3.300 Slovenaca.³⁹ Organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini su ubrzo uspostavile kontakte sa naseljenim Slovencima i brinule o njima kao svojim sugrađanima. Mnogi izgnani Slovenci su tada shvatili, nalazeći se u novom, mahom nepoznatom okruženju, u surovim ratnim prilikama, da nije bilo mnogo izbora osim da se uključe u NOP kako bi protjerali okupatora iz zemlje, i time stvorili mogućnost da se vrate u svoje domove. Nasilno protjerivanje iz doma je jedan od najsnažnijih izvora stresa u životu svakog čovjeka. Simon Vejl je ukazivala da su rasni i etnički projekti, koji dovode do masovnog izbjeglištva, u osnovi usmjereni na slamanje čovjeka, ljudske duše.

Mnogi izgnanici su, navodi Tone Ferenc, radili kao aktivisti oslobodilačkog pokreta na terenu i nije malo primera da su ih ustaše i okupatori poubijali (npr. Joška Kogoja u Banjaluci, Ferdinanda Razgorška uz Neretvu, Stefana Premožiča u Jasenovcu itd). Poznati su i primjeri koji kazuju da su slovenački izgnanici došli iz Bosne i Hrvatske u partizane u Sloveniju.⁴⁰ U Sarajevo je stiglo 260 Slovenaca u julu 1941. godine, od čega su polovina bile žene i djeca. Od 40 pridošlih Slovenaca koji su bili kvalificirani radnici, njih 30 se zaposlilo u Glavnoj željezničkoj radionici.⁴¹ Ostali su radili privatno kao

³⁸ Po dolasku u Gračanicu, smješteni su u školske prostore i u kuće raseljenih Srba, mahom po tri porodice u jednu prostoriju – vidi: O. Hamzić, Prognani Slovenci i gračanički skojevci – jedan neuspjao pokušaj odlaska u partizane, *Gračanički glasnik*, br. 34, Gračаница 2012, 122.

³⁹ M. Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd 1994, 393.

⁴⁰ T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, 410-411.

⁴¹ Mirko Drnovšek, željezničar, o tome je kazivao: "Slovenci željezničarji smo bili med soboj povezani, stike pa smo imeli tudi z drugimi Slovenci. Sporočali smo si novice o dogodkih iz Slovenije, partizanih, fantih, ki bi morali v nemeško vojsko, a jih je večina pobegnila k partizanom... Z osvobodilnim gibanjem smo bili povezani bolj zavedni, in to stihijsko, neorganizirano. Pomagali smo ljudem po potrebi, skrito. Tudi denarno smo jim pomagali. Spominim se da smo ujetemu partizanu naskrivaj dali kruh... Nekaj Slovencev je bilo v Sarajevu obešenih ali ustreljenih, spomnim se Slavka Rojnika, pa željezničarja Lukeža, Žigerta, Jožeta

krojači, trgovački pomoćnici. Trojica su bili profesori, a desetorica službenici, zaposleni uglavnom u Vojnotehničkom zavodu. Među prognanicima je bilo 20 penzionera, dok su dvije porodice bile sa sela. Slovenački prognanici su se brzo povezali sa Slovincima koji su još prije rata živjeli u Sarajevu.⁴² August Batagelj iz sela Kamnje (Ajdoščina) je još 1929, da bi izbjegao služenje u italijanskoj vojsci, pobjegao u Jugoslaviju. Izvjesno vrijeme je radio u Željezničkoj radionici u Mariboru. Postao je 1939. član KPJ. U Sarajevo je, po direktivi MK KP za Zagreb, stigao u drugoj polovini juna 1941. kako bi bio na vezi partijske organizacije u Željezničkoj radionici Sarajevo. Stanovao je kao podstanar kod Franje Grželja, također Slovenca. U njegovoj sobi je u septembru 1941. formiran Mjesni komitet KP kojim je rukovodio Džemal Bijedić. Batagelj je docnije postao sekretar partijske ćelije u Glavnoj željezničkoj radionici, član Mjesnog komiteta KPJ, zadužen za rad partijske organizacije u radionici, kao i za vezu sa Slovincima u Sarajevu. Prenosio je propagandni materijal, pridobijao nove saradnike NOP-a, organizirao sabotaže u radionici.

Uticao KPJ među Slovincima u Sarajevu bio je znatan. Pored pomoći u novcu, oni su bili spremni da stave svoje stanove komunistima na raspolaganje za održavanje sastanaka, kao i za prihvat lica koja su se krila od policijskih progona. Svojom djelatnošću isticali su se Marijan Telatko, član KPJ, kao i aktivisti NOP-a Franjo Vodopivec, Anica Ropert, Marija Grmek, Bogdana Podgornik Danica, sve tri zaposlene u Vojnotehničkom zavodu. Pred samo oslobođenje Sarajeva 1945. ustaše su odvele i ubile Anicu Ropert. U Glavnoj željezničkoj radionici najaktivniji su bili stolar Adolf Obrsnel, alatničar Franjo Grželj koji je djelovao u fabričkom komitetu i radnica Štefanija Kostić. Oni su dosta doprinijeli povezivanju uposlenih Slovenaca i drugih radnika iz ove radionice sa pripadnicima NOP-a. Anton Čare, tekstilni tehničar, krajem 1943. je preko partijskih veza otišao u partizane, kao i Smiljan Milostnik, radnik Željezničke radionice i Dušan Lužavec, učenik. Jože Nedoh je bio na partijskim zadacima u Novom Sarajevu, u grupi za sakupljanje oružja i municije, u odboru "Narodne pomoći" i na izvlačenju oružja iz "Auto komande". Među komunistima i simpatizerima NOP-a, uhapšenim od proljeća do ljeta 1943, bila

Faturja in Olge, ki sta bila ustreljena v Gradiški.... Izgnanci v Bosni smo bili prepuščeni samim sebi. Zato smo bili lačni in dve leti nismo videli kruha. V Srem do Zemuna smo se vozili po hrano – fižol, koruzo, žito. Toda ob vračanja so ustaši preiskovali vlak in nam jemali hrano. V stanovanjih in na vlakih po Bosni je bilo polno stenic in uši. Po osvoboditvi smo se julija 1945 vračali s posebnim transportom, ki je vozil željezničarske družine nazaj v Slovenijo" – prema: V. Kržišnik-Bukić, *Slovinci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831-2007*, Ljubljana 2007, 191-192.

⁴² Popis iz 1910. konstatirao je 3.108 a popis iz 1948. godine 4.328 Slovenaca u Bosni i Hercegovini; opšir. Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, 49, 61. Prema proračunima Vladimira Žerjavića u Bosni i Hercegovini je bilo 1931. oko 4.000 a deset godina kasnije oko 5.000 Slovenaca – vidi: V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, 36.

je i Bogdana Podgornik Danica.⁴³ Svoj doprinos NOP-u su dali i Slovenci koji su bili u domobranskim jedinicama: Jože Buncar, Nande Kavčić i drugi, koji su informirali partijske aktiviste o namjerama neprijatelja, davali oružje, municiju i vojnu opremu, rasturali u svojim jedinicama partijske biltene i drugi propagandni materijal. Dr. Maks Kovačić, domobranski nadsatnik, profesor iz Maribora u Sarajevo je stigao 1940. godine. Bio je važan saradnik na obavještajnom radu za NOP u neprijateljskim jedinicama.⁴⁴ Među Slovencima uključenim u partijski terenski rad isticala se Darinka Brecelj.⁴⁵

U Tuzli je u naprednom pokretu bila aktivna i Amalija Lebeničnik (1878. - Škofja Loka) koja je prije rata došla u Bosnu u potrazi za poslom. Njena dva sina još su 1931. postali članovi KPJ. Kuća u kojoj je Amalija živjela sa porodicom u Simin-Hanu kod Tuzle bila je jedan od partijskih punktova. Sakupljeni materijal iz Tuzle (lijekovi, oružje, municija, topla odjeća i druge potrepštine) donošen je u kuću Amalije, a odatle je sve to prebacivano partizanima. U oktobru 1941. otkrivena je i uhapšena porodica Lebeničnik: Amalija, njen muž i sin Andrija. Amalija se hrabro držala. Poricala je optužbe i nije odala svoje saradnike. Ustaški prijeki pokretni sud izrekao joj je 16. februara 1942. smrtnu presudu. Amalija je strijeljana, zajedno sa sinom Andrijom, u februaru 1942, a njen suprug je ubijen u Jasenovcu.⁴⁶

Neki od Slovenaca koji su stigli u Banjaluku 1941. su se priključili NOP-u. Među njima je bilo organizatora NOP-a u Bosanskoj krajini.⁴⁷ Kontakti članova KPJ sa Slovencima bili su izraženi i u Drvaru, Bosanskom Petrovcu i drugim mjestima jugozapadnog dijela Bosanske krajine. U ustaničkim jedinicama drvarsko-petrovačkog područja našli su se i neki Slovenci. Slovenci

⁴³ *Sarajevo u revoluciji*, III, Sarajevo 1979, 561.

⁴⁴ Dr. Maks Kovačić je rođen 13. septembra 1892. godine u učiteljskoj porodici, u mjestu Sv. Trojica, u mariborskoj oblasti. Gimnaziju je završio u Mariboru, a studij germanistike i slavistike u Pragu i Grazu. Doktorsku disertaciju *Otmica kod Južnih Slavena* odbranio je 1915. na Filozofskom fakultetu u Grazu. Kovačić je radio kao profesor Gimnazije u Mariboru do 1932, u Ministarstvu prosvjete Kraljevine Jugoslavije 1933., a zatim u Ptuju kao direktor Gimnazije. Penzionisan je u septembru 1938. pod sumnjom da širi komunističke ideje. Reaktiviran je 1940. kad je imenovan za profesora gimnazije u Sarajevu. Ilegalno je djelovao u grupi Vladimira Perića - Valtera. Uhapšen je 23. marta 1945. i osuđen na pet godina robije. S posljednjom grupom Sarajlija antifašista koje su ustaše osudile, transportiran je i ubijen 2. ili 3. aprila u Slavonskom Brodu ili u Jasenovcu – vidi: M. Koštić, *Slovenci u Sarajevu i školstvu Bosne i Hercegovine do sredine XX. stoljeća*, 70-71.

⁴⁵ A. Batagelj, *Moje uključivanje u partijski rad i saradnja Slovenaca sa NOP-om u Sarajevu*, u: *Sarajevo u revoluciji*, III, 434-442.

⁴⁶ V. Nikolić, *Amalija Lebeničnik, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. V, Beograd 1961, 98-122; Z. Holovac, *Amalija Lebeničnik*, u: *Žene Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine. Sjećanja učesnika*, Sarajevo 1977, 173-177; opšir. A. Redžić, *Amalija Lebeničnik: biografija Amalije Lebeničnik*, Tuzla 2016.

⁴⁷ B. Babić, *Ljudje in boji na Kozari: pričevanje o vstaji in revoluciji 1941-1942*, Trst-Ljubljana 1979, 12.

naseljeni u Bugojnu, u ranu jesen 1941. uspostavili su veze s livanjskim komunistima, pa su se neki od njih našli i u livanjskom NOP odredu na planini Cincar. Njih je predvodio Franc Simonič.⁴⁸ Karlo Rojc (1915. - Banjaluka) “oniski, kočoperni, duševni momak”, bio je potomak slovenačkih doseljenika koji su u Banjaluku došli još u doba Austro-Ugarske. Bio je predratni komunista. Karijeru mornaričkog podoficira u kraljevskoj ratnoj mornarici zamijenio je robijom u Zenici. Potom je bio sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Banjaluci, a zatim komandir banjalučke partizanske čete.⁴⁹ Kosta Nađ je o njemu zapisao: “Sav je bio kao zapeta puška, živa vatra. A mučila ga je reuma i upala zglobova. Kasnije mi je objasnio da su to posledice vlažnih samica (bio je dugo u podrumu zatvoren posle provale u partijskoj organizaciji u mornaričkoj jedinici u kojoj je bio podoficir, a i u Banjoj Luci se skrivao u vlažnim podrumima). I pored nateklih, bolesnih zglobova, Rojc je bio okretan momak, dinamičan, uvek u akciji, a umiljat, prijatan”.⁵⁰ Rojc je poginuo 1942. u borbi s četnicima.⁵¹

Branko Babič-Slovenac, koji je krajem jula 1940. iz Maribora došao u Banjaluku, bio je agilni partijski aktivista u tom kraju.⁵² Bio je sekretar Mjesnog

⁴⁸ Zahvaljujući zalaganju partijskih organizacija i djelovanju vojnih povjerenika - seoskih, opštinskih i sreskih - u ustaničkim jedinicama drvarsko-petrovačkog područja nalazili su se i doseljeni Slovenci. Stvaranjem Drvarske brigade u avgustu 1941, takvih primjera bilo je i u onim dijelovima Bosanske krajine koji su se nalazili pod uticajem Štaba brigade (Glamoč, Kupres, Livno, Jajce i Sanski Most) – vidi: R. Brčić, *O iseljavanju Slovenaca u Bosnu i Hercegovinu 1941. godine*, 312.

⁴⁹ Kada su 1941. Nijemci prognane Slovence dopremili u Banjaluku, košare voća i hrane iz kuće njegovog oca Rudolfa Rojc, nošene su prognanicima. Preko slovenačke porodice Mlečnik, prijatelja Slovenca Potočnika, Rudolf je slao partizanskom odredu sve što su tražili i primao vijesti od sina Karla, komandira voda za vezu. U zimu 1942. ustaška obavještajna služba postavila je zasjedu kuriru i otac Mlečnik, tri njegova sina, Potočnik, Rudolf i još neki našli su se u ustaškom taboru -zatvoru. Slijedilo je isljeđivanje. Trajalo je tako šest mjeseci iz ustaškog tabora u policijski zatvor, pa zatim u zloglasnu Crnu kuću odakle je put vodio u Staru Gradišku i Jasenovac. U Jasenovcu su ubijena sva četiri Mlečnika (jedan od njih imao je samo 16 godina). Rudolf i Potočnik, intervencijom Rudolfovog prijatelja iz mladičkih dana, a tada gestapovca, ipak su bili pušteni – vidi: V. Papež Adamič, *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki: 1923-2008*, Banjaluka 2008, 188.

⁵⁰ K. Nađ, *Ratne uspomene*, Zagreb 1979, 39.

⁵¹ Karlo Rojc je 1942. komandir Zaštitnog voda partizanske bolnice na Čemernici, gdje je u borbama s četnicima pokazao junaštvo, dovtljivost i odlučnost. Odbijao je napade višestruko brojnijih četničkih bandi. Kada je ponestalo hrane, a municija je bila gotovo pri kraju, Karlo donosi odluku da preseli bolnicu. U žestokom jurišu pošlo mu je za rukom da bolnicu prebaci u pećinu, nedaleko od ušća Ugra u Vrbas. Četnici su opet opkolili pećinu. Nekoliko dana trajale su borbe. Teško ranjen Karlo Rojc je sa nekoliko partizana uspio da se probije do druge pećine; nastavio je borbu do posljednjeg metka. Da ne bi pao živ u ruke neprijatelju, posljednji metak sačuvao je za sebe. Bilo je to krajem 1942. godine. Narodnim herojem proglašen je 20. decembra 1951. godine – prema: V. Papež Adamič, *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki: 1923-2008*, 190.

⁵² Š. Maglajlić, Banjalučka partijska organizacija od 1938. do početka 1941. godine, u: *Četrdeset godina*, III, Beograd 1960, 73-74; D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini 1941-1942*, Beograd

komiteta KPJ za Banjaluku i učesnik Oblasnog savjetovanja KPJ za Bosansku krajinu koje je početkom juna 1941. održano na Šehitlucima kraj Banjaluke. Sredinom juna izabran je u Oblasno vojno rukovodstvo. Članovi ovog rukovodstva ubrzo su krenuli u pojedine krajeve Bosanske krajine sa ciljem da prenesu nove direktive o inteziviranju priprema za borbu. Krajem jula Babić je postao borac u odredu koji je formiran na brdu Starčevica kod Banjaluke. U ovaj odred su ušli svi najistaknutiji članovi banjalučke partijske organizacije. Već sredinom avgusta najsposobniji komunisti iz ovog partizanskog odreda uključuju se u Oblasni štab za Bosansku krajinu. Za komandanta Oblasnog štaba za Bosansku krajinu je imenovan Danko Mitrov, a za političkog komesara Branko Babić.⁵³ Ovaj štab je krajem avgusta preko oslobođenog Mrkonjić Grada, Mliništa i Prekraje došao u Drvar. Branko Babić je uživao veliki ugled među borcima i stanovništvom: "Moram primjetiti da su u meni Srbi, oni sa sela, gdje sam se najviše nalazio, imali veliko povjerenje. Onda su Slovence po Bosni i Srbiji primali kao izbjeglice, tako da smo među ovim narodom prihvaćeni kao dio nacije koja je proganjana, pa su nas veoma dobro primili".⁵⁴ On se u Mrkonjić-Gradu sreo i razgovarao sa prognanim Slovencima, koji su tu našli utočište. Slovenci su Babiću rekli kako ih je domaće stanovništvo toplo primilo, da je saosjećalo sa njihovim nevoljama.⁵⁵ Babić je docnije bio i sekretar Okružnog komiteta KPJ za Kozaru.⁵⁶ Na ovu dužnost ga je rasporedio Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu, odnosno njegov sekretar Đuro Pucar-Stari. Zajedno s Boškom Šiljegovićem, članom tog komiteta, Babić je obilazio sela na oslobođenoj teritoriji, kao i partizanske jedinice, održavajući skupove na kojima su objašnjavali ciljeve borbe. Bio je partijski angažiran i nakon partizanskog proboja iz neprijateljskog obruča oko Kozare.⁵⁷ U novembru 1942. upućen je u Sloveniju s grupom iskusnih oficira kao pomoć slovenačkim partizanima. S njim je otišao i Dušan Bole, predratni komunist i robijaš, partizan, koji je s Babićem, prije rata, partijski djelovao na području Celja i Maribora. Bole je od početka jula do kraja septembra 1941. bio sekretar Mjesnog komiteta KP za Banjaluku kada

1967, 92-93; B. Babić, Dolazak u Bosnu, u: *Ratna sećanja iz NOB 1941-1942*, knj. 1, Beograd 1981, 219-229.

⁵³ D. Lukač, Banjalučki komunisti u ustanku u Bosanskoj krajini 1941/1942. godine, u: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, Banjaluka 1978, 579-582.

⁵⁴ B. Babić, Partizanski pokret na Kozari, u: *Kozara u NOR-u*, knj. 1, Beograd 1971, 410.

⁵⁵ B. Babić, Odlazak u partizane, u: *Ratna sećanja iz NOB 1941-1942*, knj. 2, 564-565; Isti, *Ljudje in boji na Kozari*, 53. On je o ovim Slovencima dalje napisao: "Kako so kasneje preživeli vojno, kako so se opredeljevali in kam vključevali v viharju burnih vojnih dogodkov, nisem nikoli zvedel. Ne med vojno in ne po njej nisem več srečal nikogar od tistih Slovencev, ki so se tedaj kot žrtve nacističnega preganjanja znašli v Mrkonjić-Gradu".

⁵⁶ B. Babić Slovenac, Na Kozari, u: *Ratna sećanja iz NOB 1941-1942*, knj. 4, 37-38; O. Karabegović, *Bosanska krajina nepresušivi izvor revolucionarnih snaga*, Beograd 1988, 261.

⁵⁷ D. Borovčanin, *KPJ i razvoj narodne vlasti u BiH (1941-1945)*, Sarajevo 1982, 192; M. Gončin, *Sinovi Kozare*, Beograd 1972, 29-30.

je, zbog opasnosti od hapšenja, napustio grad.⁵⁸ U rano proljeće 1942. u stolarskoj radnji Dževada Rešidbegovića u Gračanici, okupljala se grupa omladinaca iz Gračanice i mlađih Slovenaca, koji su tražili načina da izađu na ustaničko područje, bez obzira na nepovoljan razvoj događaja na ustaničkom području Ozrena i Trebave (njemačka zimska ofanziva, dolazak četničkih oficira iz Srbije i snažni četnički uticaj u srpskoj ustaničkoj masi).⁵⁹

Slovenaca je bilo u brojnim partizanskim jedinicama.⁶⁰ U Šestoj proleterskoj istočno-bosanskoj brigadi, bilo je 12 Slovenaca, od kojih i jedna žena. Borbeni put ove brigade išao je od Šekovića, preko Majevice i Semberije, Srijema i Posavine, Romanije i Zelengore, Crne Gore i Srbije, Slavonije i Podravine, kroz Sloveniju sve do Dravograda.⁶¹ Borci ove brigade bili su i: Marušić (Jozef) Avgust (1911, Aleksandrija), prvoborac, u brigadi od aprila 1942; Bedenek (Vince) Vince zv. "Arap" (1902, Susek) u brigadi od oktobra 1942. godine; Bizjak (Makso) Franjo (1923, Škofja Loka) u brigadi od 1944. godine; Brus (Ivan) Alojz (1917, Rogatec) u brigadi od 1944. godine, poginuo 4. aprila 1945. kod Brezova Polja; Eger (Valentin) Avgustin (1917, Lovrenc na Pohorju) bio je u brigadi od 1944. godine; Vodeb (Rudolf) Ljuban (1921, Maribor), prvoborac, u brigadi od maja 1942. godine. Poginuo je 1942. na Javoru; Kodre (Ivan) Viktor (1897, Lože) u brigadi od septembra 1943; Platner

⁵⁸ D. Kovačević, Iz rada organizacije KPJ u Banjoj Luci 1935-1941, u: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, 422; B. Babić, *Ljudje in boji na Kozari: Ljudje in boji na Kozari: pričevanje o vstaji in revoluciji 1941-1942*, 44, 146-147.

⁵⁹ Već 17. marta 1942. o tome je detaljne podatke imalo Zapovjedništvo 13. ustaške bojne u Gračanici. Ustaše su pohapsile pripadnike spomenute grupe i izvršili pretres njihovih stanova. Nakon obavljenih saslušanja, upućeni su dan kasnije na dalji postupak Kotarskoj oblasti Gračanica. Na spisku su bili braća Erbežnik-Boris (Jesenice, 17 godina, đak) Janez (Jesenice, 16 godina, đak) i Vitodrag (Jesenice, 20 godina, bravarski pomoćnik), zatim braća Hrovatin-Boris (Ajdovščina, 16 godina, đak) i Mirko (Ajdovščina, tekstilni praktikant, 20 godina, te Gračanlije: Dževad Rešidbegović (stolarski pomoćnik, 19 godina), Rizo Mehinagić student, 20 godina) i Ibrahim Đogić (krojački pomoćnik, 21 godina). Nakon njihovog hapšenja, na scenu stupaju ugledni ljudi "iz čaršije", roditelji i rođaci pohapšenih mladića, koji ih, svojim intervencijama u Župskoj redarstvenoj oblasti u Tuzli, oslobađaju daljeg gonjenja. Omladinci su pušteni iz zatvora, pod uslovom da se svakodnevno javljaju lokalnim vlastima.– vidi: O. Hamzić, *Prognani Slovenci i gračanički skojevci – jedan neuspjao pokušaj odlaska u partizane*, 124-125.

⁶⁰ "Danilo Štubelj je bil v Crnovrški partizanski četi (ime je dobila po planini Crni vrh), ki jo je oktobra 1941 organiziral Milan Radman. Četa je na začetku imela 59 borcev. Pozneje so se pridružili že drugi Slovenci, med njimi Franc Crnatič, Josip Čččar, Franc Kravos. Crnovrška četa je bila pri Kozarskem partizanskem odredu. Štubelj je bil obveščevalec v četi, povezoval je simpatizerje partizanov. Zaradi tega so ga preganjali ustaši in gestapovci. Moral se je skrivati, da bi še naprej lahko opravljal svoje naloge in bil v povezavi s Kozaro. Bil je pri Antonu Logarju v Jablanu pri Trnu. Z Logarjem sta vodila povezavo Banja Luka-Trn-Jablan-Kozara. Pri tem so sodelovali tudi Slovenci: Coljevi, Memon, Anton Čeka da in drugi. Hčerka Antona Logarja, Micika, je bila kurirka" – prema: V. Papež Adamič, *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki: 1923-2008*, 192-193.

⁶¹ R. Petovar-S. Trikić, *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, Beograd 1982, 672. Među tih 12 boraca devet je bilo iz Slovenije.

(Janez) Josip (1904, Trbovlje), u brigadi od maja 1942., poginuo 1943; Vadjal (Florijan) Joža (1898, Zagorje-Postojna) u brigadi od oktobra 1943.; član KPJ, politički komesar bolnice i drugi.⁶² Slovenaca je bilo i u 16. Muslimanskoj NOU brigadi: Klenovšek (Robert) Roman, borac od 1943. i Žakelj (Vinko) Vinko, učesnik NOB-e od 1941. godine. Poginuo je kao politički komesar čete 1945. kod Čelića.⁶³ U Prvoj krajiškoj udarnoj proleterskoj brigadi bilo je 83 slovenačka borca (3,78% njenog boračkog sastava).⁶⁴ U partizanskim jedinicama je bilo i Slovenaca koji su živjeli u teslićkom kraju (Alojz, Božana i Boris Colja i drugi).⁶⁵ Rudolf Rudi Čajavec je bio partizanski avijatičar koji je, uz Franju Kluza, bio jedan od pionira partizanskog vazduhoplovstva.⁶⁶

Značajno mjesto u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine i uspostavljanju njenog republičkog statusa u jugoslavenskoj federaciji, imao je i Kardelj (pseudonimi: Franc Edvardovič Birk, Tone Brodar, Kristof, Levč, Bevc, Golia, Sperans). Uz Josipa Broza Tita, bio je najznačajniji strateg jugoslavenske revolucije, njen prvi teoretičar.⁶⁷ Milovan Đilas je napisao da je od 1937. Kardelj

⁶² Opšir. *Borbeni put Šeste proleterske NOU (istočnobosanske brigade)*, Zenica 1977.

⁶³ Opšir. *Borbeni put 16. Muslimanske NOU brigade*, Tuzla 1981.

⁶⁴ *Spomenica Prve krajiške udarne proleterske brigade*, Beograd 1985, 10.

⁶⁵ Opšir. A. Hozić, *Teslić u NOB*, Teslić 1985. Papež (Ivana) Nada (1912, Vipava), radnica u Tesliću, bila je od 1. januara 1943. borac Prve proleterske brigade. Poginula je 22. februara 1943. kod Bradine; Požun (Alojz) Alojz (1914., Ljubljana), inženjer rudarstva u Tesliću, strijeljan je kao saradnik NOP-a 13. januara 1943. u Doboju; Škrebenc (Anton) Jula (1926), član SKOJ-a, stupila je 15. marta 1944. u NOVJ. Poginula je kod Iloka 4. decembra 1944. godine.

⁶⁶ Rođen je 1. aprila 1911. u Kaknju. Otac Pavo i majka Anka imali su, osim Rudija, i sina Dragutina i kćerke Paulu i Olgu. Rudi je završio Gimnaziju, a potom i pravo. Završio je 1936. školu za rezervne oficira – pilote u Novom Sadu. Iz vojske je izašao kao potporučnik-pilot. Službovao je u raznim ustanovama, a 1939. odlazi u Francusku da doktorira pravne nauke. Nakon kapitulacije Francuske vraća se u zemlju i dobiva namještenje u Splitu. Poslije kapitulacije Jugoslavije, aprila 1941., nalazi se u Banjaluci kao šef Ureda za kolonizaciju. Kao rezervni oficir mobiliziran je u zrakoplovstvo NDH. Uspostavlja vezu s Narodnooslobodilačkim pokretom, dostavlja municiju, sanitetski materijal i obavještenja na slobodnu teritoriju. Na Banjalučkom aerodromu povezo se s Franjom Kluzom, pilotom, i aviomehaničarem Milutinom Jazbecom s kojima priprema preljetanje na slobodnu teritoriju. U maju 1942. avionom „Brege 19” slijeću na aerodrom Urije kod Prijedora među partizane. Tokom prvog borbenog leta 4. jula 1942. Čajavec baca letke iznad Banjaluke i napada aerodrom „Zalužani”. Tada je ranjen usljed dejstva neprijateljske PVO i ne uspijeva da se prebaci na slobodnu teritoriju zbog oštećenja aviona. Prinudno slijeće kod sela Kadinjani. Neprijatelj ga opkoljava. On izvršava samoubistvo. Odlikovan je Spomenicom 1941, Ordenom narodnog heroja (1951.) i Ordenom zasluga za narod prvog reda – vidi: M. Imamović, *Sjećanje na Rudolfa Čajaveca, avijatičara i narodnog heroja*, <https://balkans.aljazeera.net/blogs/2021/4/4/sjecanje-na-rudolfa-rudog-cajaveca-90-godisnjica-rodenja-cuvenog-narodnog-heroja>.

⁶⁷ E. Redžić, *Jugoslavenska misao i socijalizam*, Sarajevo 1982, 284. Kardelj 1940. piše kako radnička klasa može da postane „odlučujući politički faktor” samo ako brani svoje klasne interese i realizira svoj „istorijski zadatak” – da prevaziđe svoje „klasne okvire” i postane „vođa, predstavnik i zaštitnik istinskih interesa svoga naroda, a u prvom redu interesa seljačkih i ostalih masa”. U pitanju je bilo definisanje „mnogonacionalne revolucije”. Ove stavove Kardelj je

smatran ličnošću broj dva u jugoslavenskom komunističkom pokretu, prvim do Tita.⁶⁸ Od 1939. “pa do zadnjega dne svojega življenja (1979. – prim. S. B) je Kardelj napisal pravo biblioteko ideoloških traktatov, deklaracij, resolucij, pravnih aktov in besedil, bil je avtor vseh jugoslovanskih ustav od odloka II. zasedanja Avnoja v Jajcu leta 1943”.⁶⁹

Kardelja je aprilski rat 1941. zatekao u Beogradu, odakle je otišao u Zagreb, a potom u Ljubljano. U ova dva grada je naizmjenično boravio do polovine septembra 1941. kada je ponovo otišao u Beograd.⁷⁰ Iz Beograda se prebacio na slobodnu teritoriju. Krajem septembra stigao je u oslobođeni Krupanj, gdje se nalazio Tito s Vrhovnim štabom. Nakon oslobođenja Užica, prešao je u ovaj grad. U Politbirou CK KPJ Kardelj je bio zadužen za izgradnju nove vlasti. Njegov članak pod naslovom *Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti* objavljen 19. oktobra 1941. u “Borbi” predstavljao je i prvo pisano uputstvo o formiranju i zadacima organa narodne vlasti na području Jugoslavije u toku rata.⁷¹ Ovaj članak, kao temeljni

dosljedno zastupao i nakon 1945. – prema: J. Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, 362; K. Nikolić, Mit o komunističkom jugoslovenstvu, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 2011, 12.

⁶⁸ V. Dedijer, *Revolucionarni rat Milovana Đilasa*, Beograd 1991, 153. Kardelj koji je Tita upoznao 1934., tvrdio je da mu je “odmah upalo u oči kako prilazi čoveku, kako ga savetuje, kako ga kritikuje. Dotle smo bili naviknuti da nam od CK dolaze instruktori koji bi nas u kritici prosto sravnili sa zemljom. A Tito je tu uneo novi duh. I on nam je ukazivao na greške, ali je to radio tako da nam svi nedostaci postanu jasni. On nam je stvarno pomagao” – prema: I. Goldstein-S. Godstein, *Tito*, Zagreb 2015, 256-257. Docnije su neki publicisti pokušavali da predstave Kardelja kao Titovog protivnika; opšir. V. Cencić, *Titova poslednja ispovijest*, Beograd 2001. Slobodan Selenić, pak, piše kako se Kardelj “zalagao još tridesetih godina da Slovenci ostanu u Jugoslaviji samo dotle dok budu mogli da ostvare svoje nacionalne interese i da je njihov nacionalni interes ujedinjenje svih Slovenaca koji su ostali podeljeni u četiri „neprijateljske imperijalističke zemlje” (Austriji, Italiji, Mađarskoj i Jugoslaviji)” – vidi: S. Selenić, Jugosloveni i jugoslovenstvo krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka, *Kultura*, br. 161, Beograd 2018, 106.

⁶⁹ “Tito in Kardelj bi ne mogla biti bolj različna drug od drugega: prvi je bil ekstroverzen, praktičen politik, drugi mislec, ves predan svoji misiji. V načinu življenja in nastopanju je bil Kardelj zadržan, v njem ni bilo nič karizmatičnega, prav malo pa je bilo tudi pripravljenosti, da bi sprejel kritiko ali vsaj debato glede svojih zamisli in vizij” – prema: J. Pirjevec, Tito in Kardelj: od “tovarišije” do sovraštva, *Annales*, št. 2, Koper 2011, 505.

⁷⁰ Kardelj je tada saradivao s Titom na koncipiranju političke linije koju bi trebala slijediti KPJ u trenutku kada nastupi vrijeme da se u ime borbe protiv okupatora ostvare i ciljevi revolucije. U okviru toga programa slovenački su komunisti bili među inicijatorima Osvobodilne fronte, koja se bitno razlikovala od aktualnoga ustaničkog događanja u Srbiji i Crnoj Gori, Hrvatskoj i Bosni Hercegovini. Slovenački ustanak temeljio se na političkom sporazumu raznih skupina - komunisti, lijevih liberala, kršćanskih socijalista - u pogledu borbe protiv okupatora i spašavanja rascjepkanoga naroda, pri čemu na njeno osnivanje nisu utjecali ni CK KPJ, a ni Tito. Kardelj nije prisustvovao osnivačkom sastanku Protuimperijalističke (kasnije Oslobođilačke) fronte 27. aprila 1941., ali je postao prvi potpredsjednik njenog prvog Izvršnog odbora, pa je 22. juna učestvovao u osnivanju Glavnoga štaba slovenačkih partizanskih jedinica. Kao član CK KPJ, u narednim je godinama djelovao između Titovog Vrhovnog štaba i Vrhovnog plenuma OF-a – vidi: J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, 387-388.

⁷¹ *Istorijski arhiv KPJ*, tom I, knj. 1, Beograd 1949, 18.

dokument za razvitak NOP-a, imao je velikog uticaja. Kako je bio štampan u “Borbi”, organu KPJ, to mu je davalo karakter direktive.⁷² Tokom njemačke ofanzive na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji u novembru 1941, prilikom povlačenja iz Užica nekoliko ljudi iz Kardeljeve pratnje je poginulo u napadu njemačkih aviona.⁷³

U Užicu je je, na inicijativu Kardelja, u jesen 1941. formirana slovenačka četa “Ivan Cankar”, sastavu Užičkog odreda.⁷⁴ Borci ove čete, čiji je komandir bio Albin Pibernik, rodnom iz Jasenica, mahom su bili prognani Slovenci koji su se, nakon dolaska u Srbiju, priključili partizanima. Brojčano je bila manja od ostalih četa ovog odreda.⁷⁵ Prve žrtve četa “Ivan Cankar” imala je u borbi s četnicima u odbrani Užica, a najviše u povlačenju preko Zlatibora, naročito prilikom potpuno neočekivanog napada Nijemaca u Čajetini, gdje su njemački motociklisti zatekli partizane na doručku kod kazana.⁷⁶ Kardelj se dalje povukao s Vrhovnim štabom prema Novoj Varoši, zatim preko Rudog u Bosnu.⁷⁷ Stanje u Bosni i Hercegovini Tito je ovako opisivao: “Kada su naše srpske jedinice stigle u istočnu Bosnu, na dnu bistre Drine njihale su se hiljade lješeva nedužnih žena, djece i staraca muslimana. U Bosni i Hercegovini, a naročito u Krajini, našli smo velike prirodne ponore pune lješeva poklanih Srba - žena, djece i staraca. Naša parola bila je bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. Mi smo činili sve napore, dokazujući ogorčenom srpskom življu i zavedenim četnicima da svi

⁷² V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1987, 63.

⁷³ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 1, Rijeka 1980, 310.

⁷⁴ I. Brdarić, *Sećanja jednog partizana*, Beograd 1981, 131. Kardelj je 21. oktobra 1941. u “Borbi”, koja je izlazila u Užicu, objavio prognanim Slovincima poziv s naslovom: »Slovenci, domovina zove!« U tom članku on navodi da su se Slovenci u domovini latili oružja i ustali protiv okupatora. Ustanovili su Osvobodilnu frontu, koja je organizirala i formirala partizanske jedinice itd. A na kraju je napisao: »U trenutku kada nam akcije slovenačkih partizana vraćaju nadu za brzi povratak u Sloveniju, mi u Srbiju prognani Slovenci moramo da se upitamo: Šta je sad naš zadatak? Smemo li i dalje čekati da nam slovenački partizani sami i s vlastitom krvlju, boreći se pod najtežim uslovima, otvore vrata za povratak u domovinu? Ne! Naša sveta dužnost jeste da svi sposobni muškarci počnu odmah da se prijavljuju u slovenačku partizansku četu koja se oformljuje na teritoriji oslobođene Srbije. Ukoliko nas bude više i ukoliko se brže prijavimo, utoliko ćemo pre moći da požurimo u pomoć braći u domovini. Muškarci, koji niste sposobni za borbu, slovenačke žene i devojke širom Srbije, pomognite! Agitujte za ulazak u slovenačku četu, stavljajte se na raspolaganje partizanskom pokretu svako prema svojim sposobnostima! Niko ne sme zanemariti svoje istorijske dužnosti. Vreme oklevanja i bilo kakve bojazni je za nama. Za naša dela će nam suditi istorija slovenačkog naroda. Slovenci u Srbiji, odazovite se zovu porobljene domovine!» – prema: T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.* 374-376.

⁷⁵ P. Žaucer, *Vod slovenačkih proletera*, u: *Prva proleterska*, knj. 1, Beograd 1963, 138; N. Ljubičić, *Užički odred “Dimitrije Tucović”*, Beograd 1981, 335. Albin Pibernik je sa ženom Julkom i 12-godišnjim sinom Albinom u ljeto 1941. otišao u partizane.

⁷⁶ P. Žaucer, *Vod slovenačkih proletera*, 129.

⁷⁷ E. Kardelj, *Put nove Jugoslavije: članci i govori iz Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945*, Beograd 1949, 543.

Hrvati nisu zlikovci, da svi Muslimani nisu zlikovci, već samo jedan mali dio u ustaškim odredima, koji su pod vodstvom Nijemaca vršili zlodjela. Dokazivali smo svim mogućim načinima ojađenom muslimanskom i hrvatskom življu da Srbi nisu zlikovci; nego da zvjerstva vrši samo šaka četnika Mihailovića, Pećanca i Nedića”.⁷⁸ U Foči su partizani, predvođeni Titom i Vrhovnim štabom, krajem 1941. i početkom 1942. nailazili na leševe poklanih Bošnjaka koje su četnici bacili u Drinu. Aleksandar Ranković, Titov bliski saradnik, naredio je da se ti leševi izvade iz vode i sahrane po islamskim običajima. Kardelj i Vladimir Bakarić dijelili su njegovo mišljenje.⁷⁹

Kada je u decembru 1941. u Rudom formirana Prva proleterska brigada, u sastavu Petog (Šumadijskog) bataljona bio je i Slovenački vod, formiran od preživjelih boraca slovenačke čete “Ivan Cankar” pod komandom Albina Pibernika. Ovom vodu od 20-ak boraca pridružio se u Bosni i ing. Pavle Žaucar koji je nakon povlačenja iz Užica bio izgubio vezu sa svojim saborcima. U Rogatici je potom bio dodijeljen mjesnoj straži, a istodobno je postao i član mjesnog partijskog komiteta. Kardelj je u decembru 1941 na Podromaniji posjetio ove slovenačke borce, interesirajući se posebno “kako momci podnose tu nepodnošljivu hladnoću”. U januaru 1942. u iznenadnom napadu njemačkih snaga, koje su sproveli iz Han Pijeska četnici Milan Babić iz sela Kusača i Dušan Čolović iz Berkovine, do Pjenovca, male željezničke stanice u blizini Han-Pijeska, gdje su se nalazili Peti bataljon, Posavska četa i manji dijelovi Romanijskog i Birčanskog odreda, poginulo je oko 60 boraca: “Borci su padali, ginuli, ranjenici doživljali. Stanica je za tren bila opkoljena. Skijaši su u letu kosili mašinkama i grabili da presijeku odstupnicu prema Olovu. Iza zgrada, iza gomila snijega, iza ograda i vitlova piljene građe otpor je još trajao, ali je svakog trenutka bio slabiji. Braneći se, grupe su u neredu pod ubitačnom vatrom odstupale preko rječice ka ivici šume, odakle ih je sa grebena nepogrešivo dočekao njemački “šarac”.⁸⁰ Iz Slovenačkog voda su tada poginuli: Ivan Mužik, radnik iz Tržiča, Lado Kante, seljak iz Slovenačkog primorja, Franc Salamon iz Trbovlja, Vaclav Zdarek, tekstilni tehničar iz Ruša, po narodnosti Čeh, Vinko Telban iz Savodnja na Gorenjskem, Edi Roš i Bogo Jere iz Ljubljane, i student Jože Drušković iz Slovenjgradeca, Emil Dolinšek iz Ruša i Mirko Tušak iz Slovenskih Goric. Albin Pibernik je bio ranjen na dva mjesta, Tone Milič u nogu, Ivanu Manfredu metak je probio pluća.⁸¹ Zarobljene ranjenike Nijemci su pobili. Izginule borce sahranili su seljaci iz okolnih sela.⁸² Julka, žena Albina Pibernika, na maršu preko Sarajevskog polja i Igmana, dobila je trovanje i podlegla je sredinom februara

⁷⁸ J. B. Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1945, 213.

⁷⁹ V. Dedijer, *Revolucionarni rat Milovana Đilasa*, 173.

⁸⁰ R. Vešović, *Kolona i vidici*, Beograd 1981, 78; opšir. S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, 2, Zagreb 1982, 67-68.

⁸¹ P. Žaucer, *Vod slovenačkih proletera*, 134.

⁸² R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, I, Beograd 1956, 606.

1942. u partizanskoj bolnici "Igman". Albin Pibernik je u martu 1942. postao politički komesar novoformirane Prateće čete Vrhovnog štaba NOV i POJ.⁸³

Na pokrajinskoj partijskoj konferenciji bosanskohercegovačkih komunista koja je održana u Ivančićima 7. i 8. januara 1942, pored Tita, Aleksandra Rankovića, Moša Pijade, učestvovao je i Kardelj. Glavnu riječ na ovom savjetovanju su imali Tito i Kardelj.⁸⁴ Savjetovanje je održano u vrijeme kada su Nijemci pred Moskvom doživjeli svoj prvi teški poraz, a četnici se, napadom na Užice, otvoreno sukobili s partizanima. Kardelj je u Ivančićima optimistički ocijenio da je 1942. trebala biti godina definitivnog sloma Njemačke, da se postavlja pitanje pred partizane ko će koga: "Ili mi četnike ili četnici nas", kao i da treba izbaciti klasno obojene parole.⁸⁵ Mile Perković ističe da je Kardelj tada rekao: "Nama buržoazija nameće klasni rat, mi ga primamo".⁸⁶ Kardelj je docnije o tim danima govorio: "Mi smo bili revolucionari, a ne malograđanski politikanti. Nismo mogli pozivati mase da prolijevaju krv u narodnooslobodilačkom ustanku samo za to da bi se posle poraza okupatora ponovo obnovila stara Jugoslavija kao tamnica naroda. Morali smo narodnim masama koje su se borile otvoriti perspektivu da će one odlučivati u novoj Jugoslaviji".⁸⁷ Nakon konferencije u Ivančićima Kardelj je, iz Čevljanovića, gdje se tada nalazilo vojno-političko rukovodstvo NOP-a, 12. januara 1942. sa Svetozarom Vukmanovićem-Tempom, Avdom Humom i Ivanom Mačekom, "gazeći snijeg do pojasa" krenuo u Sarajevo. Kad su stigli, Tempo je 24. januara javio Titu da tamo "vlada strahovita reakcija", i da ustaše "kupe po ulicama ljude

⁸³ B. Mitrović-Šumar, *Uz Vrhovnog komandanta*, Beograd 1979, 79.

⁸⁴ U. Danilović, Savjetovanje u Ivančićima, *Prilozi*, god. VI, br. 6, Sarajevo 1970, 254.

⁸⁵ B. Kovačević, *Sjećanje na partijsko savjetovanje u Ivančićima januara 1942*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 62. Kardelj je 1976. kazivao o ovom skupu: "U Ivančićima je bio interni sastanak na kome smo mi naše partijsko rukovodstvo u Bosni upozoravali da moraju čuvati da se bore za rukovodeću ulogu Partije, da Partija drži svoje pozicije u Armiji, u Narodnom frontu, u sistemu vlasti, da se neprijateljske snage ne infiltriraju" –prema: Z. Antoni, Savjetovanje u Ivančićima u svjetlu svjedočenja učesnika i arhivske građe i istorijske građe, u: *Partijsko savjetovanje u Ivančićima*, Sarajevo 1983, 108.

⁸⁶ *Partijsko savjetovanje u Ivančićima*, 145. Kardelj je povodom nekih nedoumica oko savjetovanja u Ivančićima docnije ukazao: "Mi smo u Sloveniji posle Pete zemaljske konferencije u Mariboru održali partijsku konferenciju Slovenije. Tu je bilo 105 delegata, ja sam tu konferenciju pripremio, referat imao. Posle rata došli su slovenački istoričari u tu sobu gdje smo imali konferenciju, uzeli metar, pa na santimetre mjerili i utvrdili da nije moglo biti više od 45. I rekli su da je bilo 45, a ne 105, a da smo mi rekli 105 iz propagandnih razloga. Dokazivao sam im i ništa nije pomoglo. Svak je ostao pri svome. No, isto tako ima i savremenika koji pišu o događajima iz 1941. i 1942. godine onako kako oni gledaju na njih danas" - cit. prema: *Četvrta i Peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razviku revolucionarnog pokreta 1938-1941*, Sarajevo 1980, 478.

⁸⁷ E. Kardelj, Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju, *Vojnoistorijski glasnik*, IX-XII, Beograd 1976, 71-113.

i sve to tjeraju na rad na čišćenje pruge ka Višegradu”.⁸⁸ Kardelj je namjeravao da iz Sarajeva nastavi dalje put i da se preko Hrvatske prebaci u Sloveniju. Avdo Humo o tome piše: “Onda smo Kardelj, Maček i ja pomoću kuvanog jajeta prenosili štambilj sa legalnih legitimacija i propusnica na naše lažne. Izgleda da smo to dobro obavili, jer su Kardelj i Maček poslije tri dana boravka u Sarajevu, presvučeni civilna odijela i sa lažnim dokumentima sretno stigli u Zagreb”.⁸⁹

Sredinom januara 1942. Kardelj je stigao u Zagreb, odakle je u martu otišao u Ljubljano, gdje je ostao do kraja juna mjeseca. Nakon teških iskušenja u surovoj zimi 1941-1942. NOP u Sloveniji zadobio je novi polet u proljeće i ljeto 1942. godine. Odredi na jugoistoku Slovenije uspostavili su vezu s hrvatskim partizanima, pružajući novi dokaz da NOP ne priznaje komadanje Jugoslavije.⁹⁰

Prvih dana jula Kardelj je prešao na slobodnu teritoriju i bio u Glavnom štabu partizanskih odreda Slovenije na Rogu. Krajem 1942. on je ponovo došao u Ljubljano, da bi se u decembru 1942. vratio na partizansku teritoriju u Dolomitima, zapadno od Ljubljane. Tu je ostao do marta 1943. godine. Problem slovenačke samobitnosti nerijetko je, unutar vodstva NOP-a, bio na dnevnom redu. U trenutku kada se moglo očekivati iskrcavanje saveznika na istočnom Jadranu, Kardelj je, kao i Tito, bio zabrinut zbog mogućeg dejstva na partizanske jedinice, u prvom redu na one liberalnog i hrišćansko-socijalnog usmjerenja. Kako bi spriječio mogući raspad OF-a, partnerima je nametnuo tzv. Dolomitsku deklaraciju, potpisanu 1. marta 1943., kojom su potonji priznali nadmoć komunističkog pokreta u narodnooslobodilačkoj borbi i odrekli se osnivanja vlastitih političkih stranaka. Deklaracija je trebalo da umiri Tita i njegove saradnike, koji su suzdržano gledali na pluralizam slovenačkog oslobodilačkog pokreta.⁹¹ U toku italijansko-njemačke ofanzive Kardelj se povukao s Glavnim štabom za Sloveniju i Izvršnim odborom Osvobodilne fronte prema jugu, zadržavši se na Kočevskom Rogu. U ljeto 1943. Kardelj je, po nalogu VŠ, otišao

⁸⁸ K. Nađ, *Ratne uspomene*, 26.

⁸⁹ R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, I, 597; A. Humo, *Godine iskušenja i podviga*, Beograd 1977, 108-109.

⁹⁰ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, 79.

⁹¹ Ako je, ukazuje Jože Pirjevec, tačna teza Jože Javoršeka, “Dolomitska deklaracija je nastala pod pritiskom juga. Deklaraciju su zakovali Arso Jovanović, Rato Dugonjić, a prvenstveno Ivo Lola Ribar (posredstvom Mačeka – Ivan Maček Matija, prim. S. B). OF kao savez demokratskih snaga bio im je mrzak i bojali su ga se jer je bio u svojoj najdubljoj srži antiboljševistički, a boljševizam se može razvijati samo unutar jednopartijskog sistema” – prema: J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, 389. Ivo Lola Ribar (1916-1943) je, ustvrđuje Sergej Flere, optuživao u aprilu 1943. “Slovence za separatizam. U čemu se sastojao taj separatizam? Ilegalne slovenačke partizanske radio stanice nisu pominjale borbe u drugim delovima Jugoslavije. On je to saznao i poslao Titu izveštaj. Ne jedan put. Onda su se, zbilja, programi promenili” – prema: D. Štavljani, *Flere: Jugoslavija se raspala i pre uspona Miloševića*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/specijal-100-godina-jugoslavije-sergej-flere/29561483.html>.

na rad u Hrvatsku, odakle je u oktobru iz Like prešao u Bosnu, u Jajce gdje se nalazilo vojno-političko rukovodstvo NOP-a.⁹²

Osvobodilna fronta je “končno postavila idejni koncept bodočega državnopravnega položaja Slovenije v Jugoslaviji v temeljnih točkah OF”.⁹³ Za Slovence NOB je označila po prvi put nakon Karantanije, stvaranje slovenačke države i postizanje maksimalne, za tadašnje uvjete, nacionalne integracije.⁹⁴ Slovenački predstavnici nisu učestvovali na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću u novembru 1942., zbog velike ofanzive snaga “bijeje garde” i Italijana: “narodnooslobodilni boj... v Sloveniji je u tom času preživljavao eno od najtežih svojih razdobjih”.⁹⁵ Bez obzira na odsustvo slovenačkih predstavnika Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenačkog naroda se u cjelosti saglasio s općim smjernicama ove skupštine: “U Bihaću su stvoreni prvi obrisi nove demokratske Jugoslavije, domovine slobodnih i ravnopravnih naroda. U tu novu Jugoslaviju slovenački narod neće stupiti kao 1918. godine, kao narod bez zasluga i prava, kao narod kome su drugi kovali njegovu sudbinu i ustave” - bilo je istaknuto 1. decembra 1942. u Kominikeu IO OF, koji je napisao Kardelj, u vezi s

⁹² E. Kardelj, *Put nove Jugoslavije : članci i govori iz Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945*, Beograd 1949, 544. Strategiju mobilnosti, koju je Tito provodio između Srbije i BiH, Slovenci nisu htjeli prihvatiti. Ustrajavali su na zahtjevu da njihove jedinice moraju ostati na vlastitoj teritoriji, koliko god ih to stajalo. Vodstvo OF-a je prihvatilo odluku o novoj Jugoslaviji, no naglašavajući, kao što je zabilježio Kardelj, da će slobodna i ujedinjena Slovenija “od Trsta do Špilja, od Kupe do Klagenfurta (Celovca) ući u nju sa svim onim pravima koja joj budu omogućila da će na njezinu tlu gospodariti jedino sam slovenski narod” – vidi: J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, 388-389.

⁹³ “Osvobodilna fronta je imela politične ciljeve, pa ni bila politična stranka; upravljala je oblastvene funkcije, pa ni bila državni organ. Bila je organizirano množično gibanje, ki je obsegalo vse sloje in razrede naroda in vse oblike za reševanje vseh vprašanj, ki jih je postavil takratni usodni čas pred slovenski narod” – prema: M. Šnuderl, *Osvobodilna fronta slovenskega naroda - država v državi, Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1-2, Ljubljana 1966, 372-373.

⁹⁴ B. Petranović, *Jugoslovenska iskustva srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993, 90. Branko Petranović iznosi da su Slovenci bili jedini narod koji se nije borio na područjima drugih južnoslavenskih naroda, kao i da je Moša Pijade kritizirao Slovence u jesen 1944. da u svojoj propagandi veličaju svaki svoj ispaljeni metak u Beloj krajini, ne posvećujući pritom pažnju borbama u Srbiji, tražeći zato od Tita da ih prekori zbog egocentrizma.

⁹⁵ M. Mikuž, *Delež slovenske delegacije na Drugem zasjedanju AVNOJ, Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 4, Beograd 1963, 36. “Ustanovnega zasedanja Avnoja 26. in 27. novembra 1942 v Bihaću se predstavniki slovenske Osvobodilne fronte niso mogli udeležiti. Izvršilni odbor OF je nato decembra sporočil, da šteje ustanovitev tega jugoslovanskega organa za ustavotvorno dejanje, da v celoti podpira njegove sklepe in da se namerava s svojimi predstavniki vključiti v njegovo delo. S tem je IOOF prehitel dejanje suverene narodne samoodločbe o (ponovnem) vstopu v Jugoslavijo. Izrazil je vendarle pričakovanja, ki bi se dala razumeti kot pogoj, namreč, da gre za novo Jugoslavijo enakopravnih narodov. “V to novo Jugoslavijo slovenski narod ne bo vstopil kakor l. 1918 kot narod brez zasluga in brez pravic, ko so mu drugi kovali usodo in ustave. Slovenski narod je s svojo borbo in s svojimi žrtvami doprinesel k skupni osvobodilni stvari toliko, kakor le redko kateri narod v Evropi. [Slovenci so evropski narod!] V novo Jugoslavijo bo zato svobodna in združena Slovenija od Trsta do Špilja, od Kolpe do Celovca vstopila z vsemi tistimi pravicami, ki ji bodo omogočile, da bo na njenih tleh gospodaril edino slovenski narod sam” – prema: J. Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo*, 388.

održavanjem Prvog zasjedanja AVNOJ-a.⁹⁶ Na jednoj od sjednica Izvršnog odbora AVNOJ-a u Bihaću u decembru 1942. i početkom januara 1943., kada je stigao prvi prijedlog Izvršnog odbora OF od 14. decembra 1942., profesor Edvard Kocbek je kooptiran za potpredsjednika. Izvršni odbor je verificirao izbor delegiranih vijećnika iz Slovenije i to: Kocbeka, Josipa Rusa, Kardelja, Borisa Kidriča, France Leskoška, Josipa Vidmara, Franca Lubeja i Toneta Fajfara. Prijedlog IO OF da se Josip Rus i Kardelj kooptiraju u IO AVNOJ-a nije uopće razmatran, vjerovatno i zbog toga što on nije bio politički realan, jer bi njegovim usvajanjem bila narušena proporcionalnost izbora u prvu vladu po zemljama i pokrajinama. Nijedna zemlja nije imala tri člana u IO AVNOJ, pa je zato Josip Rus bio samo pozvan “da odmah dođe u Bihać”.⁹⁷

Termin federacija nije se prije jeseni 1943. pojavljivao u izjavama CK KPJ i centralnih organa NOP-a. Takav postupak je značio odbijanje želja i prijedloga da se već unaprijed progovori o uređenju Jugoslavije, odnosno o federaciji. Jedan od razloga za odgađanje izjava o federaciji svakako su bili obziri prema međunarodnim prilikama, zbog odnosa savezničkih država prema izbjegličkoj vladi. Pošto su u proljeće zapadne sile i same sugerirale izbjegličkoj vladi da objavi nova demokratska, politička i nacionalna načela, te kad je ova vlada u junu 1943. izjavila da će Jugoslavija biti preuređena u federaciju Srba, Hrvata i Slovenaca, takvi su obziri mogli otpasti.⁹⁸ Izbjeglička vlada je, naime, u junu 1943, predviđajući da je “doba unitarizma prošlo i da budućnost pripada jednom više ili manje federalističkom uređenju”, donijela *Deklaraciju Srba, Hrvata i Slovenaca*, u kojoj se ističe da u Jugoslaviji postoje tri etničke grupe: Srbi, Hrvati i Slovenci, kao odvojene narodnosne zajednice, te da svaki od ovih naroda priznaje jedan drugima puno pravo na samoopredjeljenje. Jedinstvena narodna zajednica Srbija, prema toj deklaraciji, obuhvatila bi Srbiju, Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu sa izlazom na Jadransko more i južnu Dalmaciju. Shodno ovoj Deklaraciji vlada Kraljevine Jugoslavije je trebala biti predstavnik srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda. Namjere kralja i vlade su bile da restauriraju Jugoslaviju na osnovama velikosrpske politike.⁹⁹ Odluka o sazivanju AVNOJ-a bila je, pak, utvrđena u oktobru 1943. godine.¹⁰⁰ Tito je tada, na vijest da će se u Moskvi sastati britanski ministar vanjskih poslova Eden,

⁹⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, I, Beograd 1988, 246-247.

⁹⁷ S. Nešović, *Temelji nove Jugoslavije*, Beograd 1973, 91, nap. 39.

⁹⁸ J. Pleterski, Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe, u: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, Beograd 1974, 380-381.

⁹⁹ Upor. D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata*, Beograd 1962, 195-196; D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979, 182; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988, 292-295.

¹⁰⁰ V. Vinterhalter, *Životnom stazom Josipa Broza*, Beograd 1968, 341.

američki ministar vanjskih poslova Cordell Hull i komesar za vanjske poslove SSSR-a Molotov, uputio depešu, u ime Antifašističkog vijeća Jugoslavije, Hrvatske i Slovenije i Vrhovnog štaba NOV i POJ, u Moskvu. U njoj je bilo naglašeno da se ne priznaje ni jugoslavenska vlada ni kralj u inostranstvu, da im se neće dozvoliti povratak “jer bi to značilo građanski rat”, te da ogromna većina naroda želi “demokratsku republiku koja se oslanja na narodnooslobodilačke odbore”. Vodstvo NOP-a je u Jajcu s nestrpljenjem očekivalo rezultate Moskovske konferencije (13-30. oktobar 1943). Sovjetska vlada nije Titovu izjavu stavila na dnevni red konferencije. Jugoslavija je bila pomenuta samo kad se govorilo o opskrblljivanju “patriotskih armija”.¹⁰¹ To je još više ubrzalo sazivanje AVNOJ-a. Ono bi bilo održano i prije kraja novembra 1943. da su delegati iz Crne Gore i Slovenije mogli stići ranije.¹⁰² Na sastancima članova CK KPJ i Politbira u oktobru 1943. usvojeni su zaključci o federativnom uređenju države, stvaranju privremene vlade, zabrani povratka u zemlju kralju i kraljevskoj vladi. Zauzet je stav da se Moskva o tome ne obavještava sve dok bude gotovo - “iz dotadašnjeg iskustva s Moskvom i iz linije njene propagande znali smo da ona to neće biti kadra da shvati”.¹⁰³

Na Zboru predstavnika slovenačkog naroda, koji je 1. oktobra 1943. održan u Kočevju, postavljene su osnove nove slovenačke državnosti u budućoj jugoslavenskoj državnoj zajednici.¹⁰⁴ Slovenački narod je “končno veljavno

¹⁰¹ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, Rijeka 1980, 352.

¹⁰² M. Đilas, *Pad nove klase: povest o samorazaranju komunizma*, Beograd 1994, 43; M. Šlander-Marinko, Svi smo znali da je vodstvo naše revolucije u dobrim rukama, u: *Kako je rođena nova Jugoslavija*, Zbornik sjećanja učesnika Drugog zasjedanja AVNOJ-a, knj. II, Beograd 1963, 228.

¹⁰³ M. Đilas, *Pad nove klase: povest o samorazaranju komunizma*, 42. Sjednicama CK KPJ u Jajcu od 16. do 18. oktobra 1943. su, pored Tita, prisustvovali Kardelj, Sreten Žujović, Aleksandar Ranković, Đilas, Pijade, Ivo Lola Ribar, Đuro Pucar, i kao gost Šterju Atanasov Viktor, član CK Bugarske radničke partije (komunista) i delegat Georgi Dimitrova, vođe bugarskih komunista. Atanasov je, prema nekim navodima, donio poruku Dimitrova da “budući AVNOJ” proglasi južnoslavensku federaciju Bugarskom. Tito je smatrao da je “trenutak nezreo za programsko formulisanje tako krupne odluke, prvenstveno zbog međunarodnih okolnosti”; opšir. M. Dželebdžić, Konstituisanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja i Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta u Srbiji, u: *Rukovođenje Narodnooslobodilačkom borbom i revolucijom u Srbiji 1941-1945*, Beograd 1988, 546; M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: istorija Srba u novom veku 1492-1992*, Beograd 2008, 492; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, 280-281.

¹⁰⁴ V. Dedijer, *Dnevnik*, II, Beograd 1946, 500-501. Zbor delegata slovenačkog naroda (Kočevski zbor) se od 1. do 3. oktobra 1943. izjasnio za preuzimanje zakonodavne i izvršne vlasti u Sloveniji, postavio osnove nove slovenačke državnosti i odlučio za život u jedinstvenoj i ravnopravnoj Jugoslaviji. Kočevski zbor je priznao AVNOJ kao jedino predstavništvo nove države. Rezolucija Kočevskog zbora je oduzela izbegličkoj vladi pravo da govori u ime slovenačkog naroda, jer se ona izrodila “U petokolonašku garnituru okupatora”. Zbor je potvrdio dotadašnji atipični karakter Osvobodilne fronte kao političke organizacije koja je ostvarivala organizaciono jedinstvo vršenjem političkih funkcija i funkcija vlasti. Kočevski zbor je izabrao Izvršni odbor Osvobodilne fronte, kao izvršni organ Plenuma – vidi: B. Petranović, *AVNOJ-revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976, 198-199; Isti, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, 282.

stopil v krog suverenih narodov”.¹⁰⁵ Bilo je jasno naglašeno da slovenački narod neće dopustiti nikakvo obnavljanje starog državnog sistema i aparata.¹⁰⁶ Na ovom zboru izabrana je slovenačka delegacija od 42 predstavnika za AVNOJ. Poziv za odlazak na Drugo zasjedanje AVNOJ-a došao je brzo, pomalo neočekivano. U Vrhovnom štabu NOV i POJ mislilo se da je rat već ušao u završnu fazu, pa su zaključili da se treba pripremiti za njegov kraj.¹⁰⁷ Tito je u septembru 1943., nakon kapitulacije Italije i savezničkog osvajanja južne Italije, donio odluku o novom sazivanju AVNOJ-a. Kardelj i Moša Pijade su mu tada sugerirali da AVNOJ mora biti pojačan uglednim ljudima iz Hrvatske, Srbije i Slovenije. Zasjedanje je sazvano nešto kasnije nego što je to Tito planirao, pošto zemaljska antifašistička vijeća još nisu bila konstituirana u svim predviđenim federalnim jedinicama.¹⁰⁸

U Jajcu je bilo 17 slovenačkih predstavnika: Josip Vidmar-Saša, Kardelj (on je zbog priprema zasjedanja došao prvi), Boris Kidrič Peter, Jože Rus Andrej, Edvard Kocbek Pavle, Franc Lubej Drejče, Tone Fajfar Gašpar, Zoran Polič Marko, dr. Vlado Vavpetič, Jože Jeras, dr. Pavle Lunaček Igor, Božidar Jakac, Mica Šlander, Ivan Novak Očka, dr. Metod Mikuž, Jaka Avšič i Marijan Breclj Miha.¹⁰⁹ Ova delegacija je imala dosta problema na putu od Slovenije, preko Hrvatske, do Bosne, na 11-dnevnom, iscrpljujućem maršu po studeni, kiši, mračnim noćima. Mica Šlander-Marinko je pisala kako su slovenačku delegaciju na tom putu zaustavljali seljaci i pitali ko su, odakle idu: “Neki priprosti ljudi iz Bosne i Like nisu znali za Sloveniju... Odgovarali smo da je dalje od Zagreba. Neki su Sloveniju dovodili u vezu sa Austrijom”.¹¹⁰ Blizu Bihaca delegacija je umalo pala u ruke Nijemaca. Na putu za Jajce slovenačka delegacija stigla je u Livno, zajedno s hrvatskom delegacijom. Kocbek je 20. novembra 1943. zapisao u svoj dnevnik: “Počinje slavna zemlja bogumila, Turaka i partizana, Bosna. Činilo nam se da se već izvana primećuje granica dva sveta, istočnjačkog i

¹⁰⁵ Kardelj tada govori: “Slovenski narod stopa y bodočo Jugoslavijo po lastni volji, oprt na svojo pravico do samoodločbe. O federativni ureditvi bodoče Jugoslavije ne more biti nobenega dvoma več in da bo ves slovenski narod v bodoči Jugoslaviji predstavljal posebno federalno enoto, kjer bo sam svoj gospodar, o tem tudi ni nobenega dvoma več” - prema: T. Ferenc, *Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasjedanju AVNOJ*, 94-95.

¹⁰⁶ T. Ferenc, *Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasjedanju AVNOJ*, 94-95; E. Kardelj, *Deset godina narodne revolucije 1941-1951*, Beograd 1951, 43. U svom referatu Kardelj je istakao: “Slovenski narod stopa v bodočo Jugoslavijo po lastni volji, oprt na svojo pravico do samoodločbe”.

¹⁰⁷ F. Skerl, *Jugoslovenska ideja kod Slovenaca i Drugo zasjedanje AVNOJ-a 1941-1943*, u: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1974, 581.

¹⁰⁸ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, 94.

¹⁰⁹ J. Avšič-Jaka, Nailazili smo na starce, žene i decu koji su izbegli ispred Nemaca, u: *Kako je rođena nova Jugoslavija*, knj. I, Beograd 1963, 30.

¹¹⁰ M. Šlander-Marinko, Svi smo znali da je vođstvo naše revolucije u dobrim rukama, u: *Kako je rođena nova Jugoslavija*, knj. II, Beograd 1963, 228.

zapadnjačkog”.¹¹¹ Božidar Jakac u ovom gradiću nije znao šta da slika “bilo je na pretek divnih prizora”.¹¹² U Livnu su Slovenci išli na partizanske mitinge “koji su bili mnogo življi nego u našim krajevima... Ova omladina bila je najživahnija od sve koju sam igde video” (T. Fajfar). Iz Livna je u Jajce prvo otišao B. Kidrič, zatim J. Vidmar, pa B. Jakac. Preostali članovi delegacije su u Jajce stigli 28. novembra.

O dolasku slovenačke delegacije u Jajce i susretu s Titom Dušan Karić je zapisao: “Bio sam dole prisutan kad je stigla slovenačka delegacija kod Starog. Bevc, koji je nešto ranije došao iz Slovenije, predstavljao ih je Titu. Prvo Vidmara, njihovog predsednika, pa ostale. Kidrič im je, izgleda, bio putovođa. Stari se sa svakim rukovao izmenjujući po koju reč, poklanjajući najveću pažnju Vidmaru i onda naredi drugovima iz Pratećeg da ih povedu u kuće pripremljene za njih. Zadržao je samo Kidriča, koji je ostao, verovatno, da detaljnije referiše o situaciji u Sloveniji”.¹¹³ Kardelj, ponešen općom atmosferom, u jednom trenutku došapnuo je Titu: “proklamovanje revolucije”.¹¹⁴ Sazivanje AVNOJ-a i donošenje ustavnih odluka Kardelj će nazvati politikom “svršenog čina”.¹¹⁵ Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, koje je počelo u noći 29/30. novembra, u raspravi o izvještaju Tita, vrhovnog komandanta NOV i POJ, učestvovali su iz Slovenije Boris Kidrič, Jaka Avšič, Franjo Lubej, dr Metod Mikuž, Josip Jeras, Edvard Kocbek i Josip Vidmar.¹¹⁶ U razgovorima unutar slovenačke delegacije Franc

¹¹¹ E. Kocbek, *Svedočanstva*, Beograd 1988, 348.

¹¹² T. Fajfar, Kroz delegate je govorila cela Jugoslavija, u: *Kako je rođena nova Jugoslavija*, knj. I, 168.

¹¹³ D. Karić, *Od Rudog do Jajca*, Beograd 1984, 417-418.

¹¹⁴ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990, 358.

¹¹⁵ B. Petranović, Drugo zasjedanje AVNOJ-a i konstituisanje nove Jugoslavije, u: *Tito-partija-revolucija*, Beograd 1979, 323; Isti, Državnopravno institucionalizovanje revolucije u Jugoslaviji, u: *60 godina revolucionarne borbe SKJ*, Beograd 1979, 139-140.

¹¹⁶ Oertali su značaj narodnooslobodilačke borbe i Osvobodilne fronte i u ime slovenačkog naroda izjavili da „sav slovenački narod traži svoju slobodnu domovinu, život u zajednici sa Srbima, Hrvatima, Bosancima, Makedoncima i Crnogorcima, novu i bolju federativnu Jugoslaviju, u kojoj će svim narodima biti zagarantovana ravnopravnost i narodna samostalnost, sva demokratska prava i slobode za nesmetan razvitak i svestrani napredak- prema: Z. Klanjšček, *Narodnooslobodilački rat u Sloveniji 1941-1945*, 220-221. Slovenački delegati su se, navodi Branko Petranović, interesovali za centralizam, koji je Tito objašnjavao spoljnopolitičkim razlozima, te za slovenački jezik u vojsci. Edvard Kocbek je u razgovoru naglasio „Titovo lično prijateljstvo prema Slovencima”. Tito je prihvatao da slovenačka vojska mora imati slovenački jezik od vrhovnih komandi do najnižih jedinica. „Za oslobođenje Slovenačkog primorja i Koruške ne stoji samo vaša, slovenačka vojska, nego sva naša armija”. Pitanje centralizma, slovenačkog jezika u vojsci i granica, odnosno nacionalne integracije Slovenaca bila su pitanja od vitalnog značaja za slovenački narod, koja su raspravljena i potvrđena u razgovoru sa prvim čovekom KPJ. Koliko je pitanje nacionalne integracije Slovenaca bilo od primarnog značaja za slovenački narod svjedoči istovetan stav koji su o njemu zauzimali i slovenačka emigracija i predstavnici Narodnooslobodilačkog pokreta – prema: B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939-1945*, 528; opšir. M. Mikuž,

Lubej je dao ideju da ova delegacija predloži imenovanje Tita za maršala Jugoslavije. O tome su naprije obaviješteni Kardelj i Kidrič, koji su potom izdejstvovali saglasnost najviših vojno-političkih organa. Na prijedlog Josipa Vidmara na zasjedanju AVNOJ-a, ispred slovenačke delegacije, u NOVJ je uveden čin maršala. AVNOJ je taj čin dao Titu.¹¹⁷ Kocbek navodi kako je u Jajcu sreo pukovnika avijacije Franju Pirca iz Sodražice koji je avionom pobjegao iz Zagreba i pridružio se partizanima, kao i Milana Laha iz Ljubljane, predavača u oficirskoj školi.¹¹⁸ Bez pretjerivanja, konstatira Jože Pirjevec, “možemo reći da je federativna Jugoslavija kakvu je zacrtao parlament u Jajcu djelo Kardelja i Pijade”.¹¹⁹ Neki autori ističu da je Kardelj zaslužan što je u odluke AVNOJ-a ušlo

Drugo zasjedanje AVNOJ i rešenje slovenačkog nacionalnog pitanja, *Vojnoistoriski glasnik*, br. 6, Beograd 1963, 75-88.

¹¹⁷ J. Vidmar, Kako je Tito proglašen za maršala, u: *Tako je stvorena nova Jugoslavija*, IV, Jajce 1971, 33; M. Mikuž, Dogovorili smo se ko će predložiti druga Tita za maršala, u: *Tako je stvorena nova Jugoslavija*, knj. II, 37. Kada je još izišao prvi ukaz Vrhovnog štaba NOV i POJ o postavljanju generala, Kardelj je predložio da se uvede čin maršala, ali se tada Tito nije složio. Pošto je slovenačka delegacija u Jajcu iznijela isti prijedlog on je jednoglasno prihvaćen – vidi: V. Dediđer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, 356.

¹¹⁸ E. Kocbek, *Svedočanstva*, 370.

¹¹⁹ J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, 389. “Ne kaže pozabiti, da so v BiH potekale najpomembnejše bitke na tleh Jugoslavije in da je bila v Jajcu utemeljena bodoča jugoslovanska federacija. Pri njenem nastajanju so imeli ključno vlogo prav nekateri Slovenci” – prema: V. Kržišnik-Bukić, *Slovinci v Hrvatski, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni Gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanjostjo*, 121. “V času med obema zasjedanjema Avnoja (od novembra 1942 do novembra 1943) se je v jugoslovanskem vodstvu oslobodilnega gibanja pogled na oblikovanje nove jugoslovanske države namreč v marsičem spremenil. Drugo zasjedanje Avnoja v Jajcu je utemeljil Kardelj in s svojimi odluki je predstavljalo vrh prizadevanj za rešitev nacionalnega vprašanja. Po prvem zasjedanju Avnoja v Bihaću je bil eden glavnih očitkov osrednjega jugoslovanskega vodstva slovenskemu, da je izvršni odbor OF sam imenoval zastopnike v Avnoj, kar je Ivo Lola Ribar v pismu centralnemu komiteju KPS 20. aprila 1943 posebej poudaril, “da u slučaju osnivanja AVNOJ-a vi ste za razliku od Hrvata i drugih naroda Jugoslavije, istupali kao posebna celina koja delegira u AVNOJ svoje pretstavnike – dok su pretstavnici svih ostalih naroda bili izabrani i pozvani od vrhovnog štaba”. Na drugem zasjedanju Avnoja v Jajcu je bilo ravno obratno, saj je kritizirani način postal pravilo. Tako so na podlagi Kardeljeve pobude na jugoslovanski ravni za posamezne pokrajine (Hrvaška, Črna gora in Boka, Sandžak ter Bosna in Hercegovina) najprej ustanovili najviše politične organe, ki so se imenovali pokrajinski protifašistični sveti ljudske osloboditve (ZAVNO – Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja), torej drugače kot v Sloveniji, kjer je enako telo, SNOO, obstajalo že od septembra 1941. Tudi ti so se izrekli za jugoslovansko državu kot skupnost enakopravnih narodov, ki naj bi bila federativno urejena. Na podlagi takšnega zaporedja je bila odlučitev sprejeta na drugem zasjedanju Avnoja in zapisana v posebni deklaraciji, tj. odlučitev o federativnem načelu zgraditve Jugoslavije, utemeljena na formalno že izrečeni samoodločbi posameznih jugoslovanskih narodov. Avnojski odluki so ostajali na načelni ravni, dokončno ni bilo določeno niti število federalnih enot, zato je po zasjedanju v Jajcu tudi Kardelj poudarjal, da se odluki še ne spuščaju v detaljnosti federativnega odnosa ter da bo njegove oblike pokazala prihodnost, bodo pa “v vseh primerih plod svobodnega sporazuma med našimi narodi”. Najveće zasluge za ta “preobrat” imaju slovenski komunisti, pri čemer velja posebej izvzeti Edvarda Kardelja, ki je bil s svojim položajem v partijski hierarhiji najvplivnejši. Očitno je Kardelju s svojimi pogledi uspelo prepričati ostale vodilne jugoslovanske komuniste, zlasti seveda J. B. Tita,

i pravo naroda na samoopredjeljenje s otejepljenjem.¹²⁰ Slovenci su možda bili, konstatira Sergej Flere, „najsrećniji na Drugom zasjedanju pošto su postali „istorijski narod” i „uzeli svoju istoriju u vlastite ruke”, kao što je Josip Vidmar saopštio na Zasedanju”.¹²¹

Specifičnost “avnojevske federativne formule”, nastanka jugoslavenske federacije iskazana je i u činjenici da je prethodno stvorena savezna država, a tek onda u toku 1944. članice federacije, kada su zemaljska antifašistička vijeća na svojim drugim zasjedanjima konstituirana u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela svojih federalnih jedinica.¹²² Bio je to, prema britanskim promatračima, jednostran revolucionarni akt koji je označio vrhunac partizanske borbe.¹²³ O potrebi da se obrazuje “AVNO BiH kao politički forum” Pokrajinski komitet KP za BiH je još 18. aprila 1943. obavijestio CK KPJ. Tim pripremama je prethodio razgovor Tita s predstavnicima PK KP za BiH u junu 1943. kod Kladnja.¹²⁴ Ova je inicijativa potpunije obrazložena u pismu oblasnim komitetima sredinom septembra 1943. godine.¹²⁵ U pismu koje je PK KP za Bosnu i Hercegovinu 14. septembra uputio Uglješi Daniloviću u Hercegovinu se, između ostalog, navodi: “Mi mislimo da je situacija sazrela da se formira zemaljski AVNO za Bosnu i Hercegovinu, o čemu smo već ranije obavijestili CK. Smatramo da je potrebno izaći pred najšire mase sa našim stavom po pitanju Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slobodnog juga.

o neustreznosti prvoga zasedanja Avnoja v Bihacu, kar je razvidno tudi iz Djilasovega zapisa o pogovoru s Kardeljem: “Odali’ smo jedan drugom i kritičko gledanje na prvo zasedanje Avnoja u Bihacu 1942. god.: nije temeljito pripremljeno, a niti rešilo osnovna pitanja – buduću formu države, buduću vlast, osnove društvenog poretka”. Tako lahko imamo Kardelja za arhitekta in za idejnega tvorca odlokov v Jajcu, na katerih je temeljila druga avnojska Jugoslavija” – prema: B. Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, Ljubljana 2006, 133-134.

¹²⁰ M. Koprivc, *Edvard Kardelj i nacionalno vprašanje*, diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2005, 32.

¹²¹ S. Flere, Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije, *Sociološki pregled*, br. 4, Beograd 2018, 1130.

¹²² J. Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, 412-414. NOB u jednom svom aspektu, osim klasne, ima, prema Dušanu Bilandžiću, još jednu komponentu, koja govori “da se čitava NOB-a može tretirati kao jedan momenat, jedna faza u jednoj vertikali kontinuiteta formiranja država” na južnoslavenskom prostoru.

¹²³ F. V. Dikin, *Bojovna planina*, Beograd 1973, 293. U isto vrijeme kada i zasjedanje AVNOJ-a, u Teheranu je održana konferencija savezničkih vođa Churchilla, Roosewelta i Staljina. Priznata je Narodno-oslobodilačka vojska Jugoslavije kao saveznik, ali nije priznata i nova državna vlast. Velika Britanija je još uvijek podržavala izbjegličku vladu u Londonu, i nastojala da antifašistički pokret prihvati kralja Petra II Karađorđevića. Avnojskim odlukama je uspostavljena od saveznika nepriznata vlada, a postojala je i vlada Kraljevine Jugoslavije u emigraciji – vidi: D. Rudolf-S. Čobanov, *Jugoslavija: Unitarna država ili federacija: povijesne težnje srpskoga i hrvatskog naroda* – jedan od uzroka raspada Jugoslavije, *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, br. 2, Split 2009, 302.

¹²⁴ E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske historiografije*, Sarajevo 1989, 102.

¹²⁵ *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Sarajevo 1990, 327.

U okviru demokratskih zahtjeva dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ničega zajedničkog s parolom bosanskog begovata”.¹²⁶ U Pokrajinskom komitetu KP za Bosnu i Hercegovinu vođene su u Ribniku i Jajcu žive diskusije oko budućeg položaja Bosne i Hercegovine. Rješavanje njenog statusa očito se sukobilo s načelom “koliko nacija toliko i federalnih jedinica”.¹²⁷ Alternativa priključivanja BiH federalnoj jedinici Srbiji ili Hrvatskoj, što bi izazvalo podozrenje hrvatskog, odnosno srpskog stanovništva i dalo snažnog povoda za nesigurnost, pa i otpor Bošnjaka, nije mogla doći u obzir kao konačno rješenje. Konceptija da Bosna i Hercegovina kao autonomna jedinica bude direktno povezana sa ustanovama jugoslavenske federacije, s nešto manjim pravima od federalnih jedinica, također nije bila prihvaćena, iako je to bio konstruktivni pomak u traženju definitivnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu.¹²⁸ Argumenti PK KP za BiH da Bosna i Hercegovina bude konstituirana kao posebna jedinica ravnopravna sa ostalim federalnim jedinicama, nisu prihvaćeni od svih članova CK KPJ, koji su učestvovali u diskusiji, već je ostavljeno da se to pitanje riješi sa Titom.¹²⁹ O krupnom pitanju državnog položaja Bosne i Hercegovine odlučivalo se u uskom krugu, koji nije obuhvatao ni 10 ljudi. Dužnosti u vrhu pokreta su raspoređivane iz potreba, ali i prema ličnim afinitetima i dotadašnjem radu.¹³⁰

Vođenje odvojenih razgovora sa pojedinim ličnostima iz vrha NOP-a pokazuje da se do kompromisa i konačnog rješenja oko budućeg statusa Bosne i Hercegovine nije jednostavno došlo.¹³¹ Nije se vodilo računa samo o Bosni i

¹²⁶ D. Borovčanin, *KPJ i razvoj narodne vlasti u BiH (1941-1945)*, 296.

¹²⁷ I. Jelić, *Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb 1979, 139.

¹²⁸ N. Babić, Bosna i Hercegovina i AVNOJ, *Opredjeljenja*, br. 5-6, Sarajevo 1973, 82-93; D. Borovčanin, Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti, *Prilozi*, br. 17, Sarajevo 1980, 23.

¹²⁹ Upor. N. Babić, Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije, *Pregled*, br. 11-12, Sarajevo 1966, 444-446; D. Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979, 172.

¹³⁰ Upor. N. Babić, Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije, *Pregled*, br. 11-12, Sarajevo 1966, 444-446; M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 351; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 433; Isti, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 433; Isti, Od ZAVNOBiH-a do i poslije Dejtona, u: *ZAVNOBiH - Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2000.

¹³¹ Andrija Hebrang, sekretar CK KP Hrvatske, osnivanjem ćelija KP Hrvatske u BiH tokom rata nagovještavao je “namjeru uspostavljanja velike Hrvatske”. S druge strane, Moša Pijade i Sreten Žujović, članovi Vrhovnog štaba, su tvrdili da je BiH srpska zemlja, proklamirajući da ukoliko bi BiH ili Vojvodina stekle federalni status „Srbija [Srbij] se ne bi borili” u predstojećoj kampanji izbacivanja nacističkih snaga iz Srbije, pretpostavljajući da će BiH biti dio Srbije – prema: S. Flere, *Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije*, 1135.

Hercegovini i narodima koji u njoj žive, već i interesima njihovih susjednih, već određenih federalnih jedinica. Prelomne, dalekosežne odluke nisu donosili forumi već pojedinci. Rodoljub Čolaković iznosi da je uoči samog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu održan sastanak “viđenijih predstavnika svih delegacija” na kome su pretrešeni prijedlozi odluka koje su trebale biti podnijete na zasjedanju. Sastanku su, u prostorijama osnovne škole, ispred CK KPJ, prisustvovali Pijade, koji je bio izvjestilac, i Kardelj, “koji su te predloge uglavnom formulisali”.¹³² Na intervenciju Sulejmana Filipovića jedino je nadopunjen prijedlog odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu u članu 2, prihvatanjem amandmana predsjedavajućeg Ivana Ribara, time da se na kraju ovog člana, gdje se govorilo o osiguravanju ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, dodalo: “odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine”.¹³³ Drago Borovčanin piše da je vođen poseban razgovor s Kardeljom koji je prihvatio argumente PK KPJ za BiH.¹³⁴ Janko Pleterski iznosi kako je stav Pokrajinskog komiteta “podržao Edvard Kardelj, koji je o tome obavestio Tita i dobio njegovu saglasnost, da Bosna i Hercegovina budu šesta federalna jedinica Jugoslavije”.¹³⁵ Enver Redžić navodi također da su Kardelj i Tito prihvatili argumentaciju Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH.¹³⁶

¹³² Upor. R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. V, Sarajevo 1985/6, 65; S. Filipović, *Drug Tito se oprostio od delegata pozdravom “Doviđenja u Beogradu”*, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, I, Beograd 1963, 179; A. Preka, *Drug Tito se mnogo interesirao za prilike u Bosni*, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, II, Beograd 1963, 87.

¹³³ I. Ribar, *Jedna od najznačajnijih pobjeda u revolucionarnoj borbi naših naroda*, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, II, 131-132. I. Ribar je docnije (1962.) naveo da je na tom sastanku “Sulejman Filipović kao predstavnik Muslimana iz Bosne” zapitao ne bi li se pri redigiranju odluka koje će biti predložene na ovom zasjedanju mogli uvrstiti, pored ostalih naroda, i “Jugoslaveni-muslimani, naročito u BiH kao ravnopravni”. Na Ribarev prijedlog usvojen je navedeni dodatak o narodima Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine; opšir. *O “nacionaliziranju” Muslimana*, 283. Ribar je u jednom drugom tekstu naveo kako je S. Filipović tražio da bude spomenuta BiH kao ravnopravna jedinica: “Na to sam predložio da... pomenemo Bosnu i Hercegovinu i narode Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine... razume se, teško nam je bilo, jer je trebalo istaknuti i muslimane, koji su Jugoslaveni, ali nisu nacionalno opredeljeni” - cit. prema: I. Ribar, *Poslednje viđenje s Lolom*, u: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, IV, Jajce 1971, 18.

¹³⁴ D. Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 172.

¹³⁵ J. Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, 459.

¹³⁶ E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, 103. Rodoljub Čolaković piše da je stav Pokrajinskog komiteta KP za BiH bio da Bosna i Hercegovina treba biti jedna od federalnih jedinica: “Obaviješten o raspravi i o argumentima PK BiH, Edvard Kardelj se složio s njima, izvijestio Tita, i on se saglasio sa stavom PK BiH da Bosna i Hercegovina bude šesta federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije”. Slično je pisao i Avdo Humo: “Kad smo stigli u Jajce, dobili smo nacrt jedne odluke kojom je trebalo Bosnu i Hercegovinu konstituisati kao autonomnu pokrajinu neposredno vezanu za jugoslovensku federaciju. Taj nacrt odluke direktno se sudario sa našom novom koncepcijom i zbog toga je započela diskusija sa pojedinim članovima CK (M. Pijade, Žujovićem, Đilasom i E. Kardeljom)... Članovi CK KPJ, osim druga Kardelja, koji se s nama složio i predložio da

Titova uloga vrhovnog arbitra je bila odlučujuća u tim raspravama. On nije bio ideolog i teoretičar, nego praktičar i operativac.¹³⁷ Avdo Humo i Rodoljub Čolaković nakon razgovora u Jajcu, otišli su u selo Ribnik, kod Ključa, i informirali članove Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu o rezultatima tih razgovora. Potom je zaključeno da se skupština ZAVNOBiH-a održi 25. novembra u Mrkonjić-Gradu.

Josip Vidmar, predsjednik Izvršnog odbora Osvobodilne fronte, bio je izabran u počasnno predsjedništvo na konstituiranju Skupštine ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu 25-26. novembra. Ovoj skupštini prisustvovalo je 247 delegata iz Vidmar je tada pozdravio delegate “u ime onog malog naroda koji živi na malom prostoru krajnjeg sjeverozapada naše domovine, narod koji je pretrpio dva zvjerska fašizma: italijanski i njemački”. U skupštini ZAVNOBiH-a on je vidio jedno novo jemstvo za bolji život naroda Jugoslavije koja će biti neovisna, demokratska federativna država: “Ako se u Bosni - koja je najkompliciranija zemlja u Evropi - ostvari potpuno bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana, onda ga neće biti teško ostvariti ni između Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, pa čak i Bugara”.¹³⁸ Na ovoj skupštini je izabrano 173 vijećnika ZAVNOBiH-a, 31 član Prezidijuma i 58 članova AVNOJ-a iz Bosne i Hercegovine.¹³⁹

razgovaramo još sa drugom Titom, zastupali su mišljenje da BiH ne mogu biti republika jer ne postoji bosansko-hercegovačka nacija, i da je republika nacionalna kategorija. Osim toga, oni su sumnjali u definiciji o Muslimanima kao naciji, ne vjerujući čak da bi se, u socijalizmu Muslimani mogli razviti kao nacija... Zbog toga što se nismo složili sa drugovima iz CK KPJ, otišli smo kod Tita i iznijeli mu argumente obadrije strane. On je zajedno sa Kardeljom prihvatio našu koncepciju, a mi smo se poslije toga bacili na posao. Ubrzo je sazvano Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a” – vidi: R. Čolaković, *Članci, govori, polemike*, Sarajevo 1978, 176-185; AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), 758-759; D. Bilandžić, *Historija SFRJ*, Zagreb 1978, 66-67; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 433, nap. 186. E. Redžić, navodeći stav Uglješe Danilovića, da se između bosanskohercegovačkog partijskog vodstva i komisije koja je pripremala odluke AVNOJ-a oko rješenja statusa BiH nisu vodile “borbe”, već da je to bio “dijalog”, iznosi kako je nužno da se u vezi s ovom tematikom nastave istraživanja.

¹³⁷ Upor. B. Gligorijević, *Kominternu. Jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, 330; S. Čuruvija, *Ibeovac: ja, Vlado Dapčević*, Beograd 1990, 104-105; M. Šušvar, *Vladimir Velebit, svjedok historije*, Zagreb 2001, 451. Čolaković je, pak, docnije, “naknadno” govorio o Titu: “Tito nikada nije bio demokrat, naprotiv, u njemu je bilo nešto autoritarno. Dok se s njim slažeš, dobro je, ali kada se ne slažeš, onda su čuvaj” – prema: Z. Antonić, *Rodoljub Čolaković u svjetlu svog dnevnika*, Beograd 1991, 476.

¹³⁸ ZAVNOBiH. *Dokumenti 1943-1944*, knj. 1, Sarajevo 1968, 31.

¹³⁹ Najviše političko predstavništvo bosanskohercegovačkih naroda izjasnilo se za federativno uređenje Jugoslavije u kojoj će Bosna i Hercegovina biti ravnopravna federalna jedinica, a unutar Bosne i Hercegovine biti ravnopravni Muslimani, Srbi i Hrvati. Tom prilikom je konstatirano da narodi Bosne i Hercegovine hoće da Bosna i Hercegovina bude slobodna i zbratimljena “u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost Srba, Muslimana i Hrvata”, te da će narodi Bosne i Hercegovine ravnopravno sa ostalim narodima učestvovati u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije - vidi: *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 1953, 62; F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 534-536; A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 61.

Hamdija Ćemerlić ustvrđuje kako pitanje položaja Bosne i Hercegovine u federativnoj Jugoslaviji nije bilo raščišćeno do uoči zasjedanja AVNOJ-a. Stav koji su zastupali Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović, navodi on dalje, došao je do izražaja u tekstu Odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu po tome što su uzeta dva kriterija na osnovu kojih su formirane federalne jedinice. Prvi je bio nacionalni kriterij: nabrojano je pet naroda, a zatim regionalni pa je nabrojano šest zemalja, među njima i Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina je u federaciju ušla na osnovu regionalnog karaktera.¹⁴⁰ Komunističke nakane nisu bile toliko sveobuhvatne koliko praktične prirode.¹⁴¹ Najveći dio posla u formuliranju zaključaka budućeg AVNOJ-a obavio je Kardelj.¹⁴² Kardelju je pomagao Pijade. Raspravljalo se o svakoj sitnici, o svakoj rečenici.¹⁴³ Vidmar na ovom zasjedanju ističe: “U bivšoj Jugoslaviji smo bili Slovenci više puta osuđivani kao separatisti. Ali jedinstvo i bratstvo jugoslavenskih naroda smo razumjeli samo kao jedinstvo i bratstvo suverenih jednakopravnih jugoslavenskih naroda”. Jakob Avšič govori da su Slovenci bili “istinski prvi” koji su shvatili da su “osuđeni na smrt”, da Slovenci jedino žele sebi slobodu, no ne samo nacionalnu, već “slobodu, socijalnu, moralnu i narodnu u Jugoslaviji, da u svojoj zemlji zarađuju svoj hleb - dobijaju onu zaradu i podstiču onu nadu kakvu će sami biti u stanju da stvore”. Metod Mikuž je rekao kako je cijeli slovenački narod za svoju slobodnu zemlju, “za život u zajednici sa Srbima, Bosancima, Makedoncima i Crnogorcima, za novu i bolju federativnu Jugoslaviju”.¹⁴⁴ Kada je Vidmar izjavio da je u Sloveniji brzo, po raspadu

¹⁴⁰ AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), 707-708; opšir. S. Bandžović, Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *Prilozi*, br. 31, Sarajevo 2002, 179-204; Isti, AVNOJ i utvrđivanje federalnog statusa Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državnoj zajednici, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, Beograd 2004, 199-213; Isti, Titov odnos prema izgradnji bosanskohercegovačke državnosti (1943-1945), u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 2007, 99-128; Isti, Bosna i Hercegovina u koncepcijama Komunističke partije Jugoslavije (1941-1945), u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a*, izd. ANU BiH, Sarajevo 2007, 14-41.

¹⁴¹ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 140. Tito je, u razgovoru s vijećnicima iz Hrvatske isticao da je “sin zagorskog seljaka”, da Hrvatska ima “važnu ulogu jer su Hrvati i Hrvatska bili nosioci borbe protiv velikosrpske reakcije”, da je u sklopu zajedničke borbe Hrvatska jak stup, a ako se iznutra iscementira, tada će Hrvati i Hrvatska odigrati veliku ulogu – zadatak je likvidirati unutarnje neprijatelje jer su oni opasniji od okupatora” – prema: K. Nikolić, Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije: doktrina i praksa 1919-1945, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1998, 84.

¹⁴² Josip Vidmar će docnije o tome reći: “A kad danas razmišljam o odlukama u Jajcu, uvjeren sam da je u njima sadržano mnogo trezvene mudrosti i mudre uzdržanosti, što je tako karakteristično za Kardelja, a što se razvilo pod uticajem njegove prodorne političke mudrosti” – prema: J. Vidmar, *Moji savremenici*, Sarajevo-Zagreb 1981, 548.

¹⁴³ Upor. J. Vipotnik - I. Matović, *Edvard Kardelj*, Gornji Milanovac 1981, 54; M. Đilas, *Pad nove klase: povest o samorazaranju komunizma*, 43; Đ. Pucar-Stari, *Sjećanja*, II, Sarajevo 1981, 139.

¹⁴⁴ *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Beograd 1983, 211-212, 252, 275. Trud slovenačkih predstavnika je urodio plodom, dobili su potvrdu o prihvaćanju slovenačke samostalnosti od Tita.

Jugoslavije u aprilu 1941, stvorena Osvobodilna fronta od predstavnika svih slojeva naroda, da su prvi krenuli u borbu protiv okupatora, predstavnik Crne Gore Marko Vujačić je ovo shvatio kao izazov, naglašavajući da je ustanak najprije izbio 13. jula u Crnoj Gori. Pošto je zaprijetila duga diskusija, intervenirao je Tito, ustvrđujući da je ustanak počeo pod vodstvom KPJ, nakon donošenja odluke o ustanku 4. jula 1941. u Beogradu.¹⁴⁵

Drugo zasjedanje AVNOJ-a potvrdilo je proces federalnog institucionaliziranja Jugoslavije.¹⁴⁶ Njegove odluke bili su u skladu sa željama slovenačkih predstavnika.¹⁴⁷ Odluka AVNOJ-a o priključenju Slovenačkog primorja, Beneške Slovenije, Istre i nekih jadranskih ostrva Jugoslaviji, mada nije naišla na negativnu reakciju, bila je u suprotnosti s Atlantskom poveljom i ciljevima glavnih članova savezničke antihitlerovske koalicije. Prema njihovim gledištima, pitanje promjene granica nije trebalo rješavati oružnom silom prije završetka rata, već je to trebalo ostaviti za mirovnu konferenciju. Stvarna vlast NOP-a protezala se tada u Jugoslaviji na manje od polovine teritorije, gdje je živjela tek trećina stanovništva.¹⁴⁸ Na sastanku sa slovenačkim predstavnicima 1. decembra Tito je rekao da su Slovenci dali odlučan udio jugoslavenskom jedinstvu, da oni ne smiju i ne mogu imati nikakve bojazni u pogledu svoje ravnopravnosti i samostalnosti: "Mjere, koje sada možda izgledaju centralističke, nužne su za uspješnu borbu i potrebne, da vanjskom svijetu, posebno saveznicima, dokažemo zajedničku volju jugoslavenskih naroda za oslobođenje te da iz političkih razloga istupamo kao cjelina".¹⁴⁹ Na pitanje J. Avšiča o jeziku u vojsci on je rekao: "Jasno, potpuno jasno, vi ste slovenačka vojska i zato morate u njoj imati slovenački jezik od vrhovnih komandi do najnižih jedinica".¹⁵⁰ Tito je obećao da će u Sloveniju poslati i iskusne partizanske oficire da pomognu dalji razvoj NOP-a.¹⁵¹ U povratku su članovi slovenačke delegacije držali skupove u mjestima kroz koja su prolazili. Marijan Breclj piše: "Nailazili smo se sa ljudima iz bosanskih sela i videli da su i pored najtežih životnih uslova ne samo

Na sastanku 1. decembra 1943. on je Slovincima potvrdio "da ne smije i ne može imati slovenski narod nikakve bojazni glede jednakopravnosti i samostalnosti slovenskog naroda u našoj budućoj zajednici" - prema: K. Jacek Kozak, "Mijenjanje kože" Josipa Vidmara: intelektualac ili političar prije i poslije 1945, *Desničini susreti*, Zagreb 2011, 62.

¹⁴⁵ D. Karić, *Od Rudog do Jajca*, 421-422.

¹⁴⁶ Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 166.

¹⁴⁷ F. Skerl, *Jugoslovenska ideja kod Slovenaca i Drugo zasjedanje AVNOJ-a 1941-1943*, 582.

¹⁴⁸ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, 95-96.

¹⁴⁹ Upor. J. Pleterski, Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 1973, 23; S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, Beograd 1983, 459.

¹⁵⁰ B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 1, Beograd 1987, 808.

¹⁵¹ S. Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981, 253-255.

sačuvali veru u pobedu... Priređivali su nam mitinge, davali hranu, ispraćali nas pesmom na put kući”.¹⁵²

Za Janka Pleterskog odluke u Jajcu predstavljaju, po svom sadržaju i formi, “realizaciju načela suverenosti jugoslovenskih naroda”.¹⁵³ Drugo zasjedanje AVNOJ-a riješilo je pitanje najviših državnih organa pretvaranjem AVNOJ-a u vrhovno predstavničko tijelo zakonodavne i izvršne vlasti u Jugoslaviji, te formiranjem Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), kao najvišeg izvršnog i naredbodavnog organa narodne vlasti, s obilježjem privremene narodne vlade. Odlukom o federativnom uređenju države negiran je osnovni stub prethodne Jugoslavije: državni i nacionalni unitarizam. Federacija je izgrađivana na nacionalnom principu, izuzimajući Bosnu i Hercegovinu.¹⁵⁴ Među 63 izabrana člana Predsjedništva AVNOJ-a bilo je 28 rukovodilaca KPJ i isto toliko bivših prvaka raznih građanskih stranaka, kulturnih i javnih radnika, sveštenika, oficira.¹⁵⁵ Isticana je ideja o afirmaciji naroda Jugoslavije na temelju bratstva, jedinstva i ravnopravnosti. Prema “integralnom”, nekvalificiranom jugoslavenstvu ostalo je podozrenje.¹⁵⁶

Tito je u Jajcu napravio upravo onaj korak od kojeg ga je prethodno Kominterna odvrćala 1942. u Bihaću, pozivajući AVNOJ da u Jugoslaviji obrazuje privremenu vladu.¹⁵⁷ Odluke AVNOJ-a, “partizanskog parlamenta”“,

¹⁵² M. Breclj, I povratak iz Jajca bio je skopčan sa mnogim teškoćama, u: *Tako je stvorena nova Jugoslavija*, knj. I, 33. “Slovensko, odposlanstvo, ki se je zaradi velike nemške ofenzive okrnjeno udeležilo drugega zasedanja AVNOJ, se je torej z najvišjim zagotovilom za enakopravnost in samostojnost slovenskega naroda zadovoljno vrnilo v Slovenijo. Slovensko osvobodilno gibanje je bilo prvo, ki je potrdilo delo svoje delegacije na drugem zasedanju AVNOJ” – prema: T. Ferenc, *Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasedanju AVNOJ*, 95.

¹⁵³ “Za slovenačke komuniste bilo je sasvim jasno, zbog toga i prihvatljivo, da se nacionalno pitanje u toku revolucije rešava isključivo na osnovu prava na stvaranje nacionalne države” – prema: K. Nikolić, *Mit o komunističkom jugoslovenstvu*, 21.

¹⁵⁴ B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd-Šabac 1991, 74-75.

¹⁵⁵ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 277.

¹⁵⁶ Njega je možda najbolje izrazio Josip Vidmar (1895-1992) koji govori u Jajcu 1943. da “mi Slovenci sada na Drugom zasedanju AVNOJ-a posle 1350. godina obnavljamo svoju državu zajedno sa ostalim jugoslovenskim narodima”. Vidmar i nakon rata nije odustao od svoje osnovne linije: “Samo potpuno nerazvijeni i ljudi uskih vidika, neobrazovani mogu se izjasniti kao Jugosloveni u nacionalnom smislu. Ali svi smo državljani Jugoslavije”. Nije bio spreman sklapati nikakve kompromise kad je u pitanju slovensko nacionalno pitanje. Slovenačku samobitnost je, kao mnogi pred njim, dokazivao na osnovu jezika: “Nedvosmisleno je da je svaki narod posebno ljudstvo koje govori svoj jezik” – prema: S. Flere, Nacionalna identifikacija i preferirana nacionalna identifikacija kod mladih – pitanje jugoslovenstva, *Migracijske i etničke teme*, br. 4, Zagreb 1988, 450-451; K. Jacek Kozak, “Mijenjanje kože” *Josipa Vidmara: intelektualac ili političar prije i poslije 1945*, 60.

¹⁵⁷ Dž. Ridli, *Tito*, Novi Sad 1998, 204. Predsjedništvo AVNOJ-a je odlukom od 30. novembra 1943. imenovalo NKOJ u sastavu: predsjednik i povjerenik za narodnu odbranu maršal Jugoslavije Josip Broz Tito; potpredsjednik Edvard Kardelj; potpredsjednik i povjerenik za informacije

su bile okvirnog i načelnog karaktera. Osnovana je federacija, ali do kraja nisu bili izvedeni oblici pojedinih federalnih jedinica vezani za njihove granice, položaj pojedinih oblasti, struktura članica saveza, kao unitarnih ili složenih. Državno uređenje je zadržavano u granicama provizorijuma, kako se zakonskim aktima ili javnim proklamacijama ne bi prejudicirala konačna rješenja.¹⁵⁸ O umjerenosti rješenja AVNOJ-a govori i pismo Moša Pijade upućeno 20. decembra 1943. Kardelju, s ocjenama o “velikoj suzdržljivosti narodnog predstavništva” i “razumnoj uzdržljivosti”.¹⁵⁹ Za vođstvo NOP-a bilo je tada dovoljno što je NOVJ “de facto” bila priznata kao respektabilna, jedina saveznička vojska na teritoriji Jugoslavije, i da je zasjedanje AVNOJ-a, upoznalo svijet s programom društvenog preobražaja jugoslavenske državne zajednice.¹⁶⁰ Legislativna djelatnost Predsjedništva AVNOJ-a razvila se nakon oslobođenja Beograda u oktobru 1944. godine. Ono do tada nije radilo u punom sastavu, pošto njegovi članovi nisu bili na okupu.¹⁶¹

Politika KPJ nije se temeljila na priznavanju bošnjačkog nacionalnog identiteta.¹⁶² Kardelj je još 1938. napisao kako Muslimani u Jugoslaviji nisu nacija “mada se - individualno uzevši - ne osjećaju ni Srbima, ni Hrvatima i mada, s obzirom na to, svakako sačinjavaju posebnu etničku grupu”.¹⁶³ Stavovi KPJ prema kojima su Bošnjaci u BiH činili poseban etnički individualitet

Vladislav Ribnikar; potpredsjednik Božidar Magovac; povjerenik za vanjske poslove dr. Josip Smodlaka; povjerenik za unutarnje poslove Vlada Zečević; povjerenik za prosvjetu Edvard Kocbek; povjerenik za narodnu privredu Ivan Milutinović; povjerenik za finansije ing. Dušan Serneck; povjerenik za saobraćaj Sreten Žujović Crni; povjerenik za narodno zdravlje dr. Milivoj Jamrišek; povjerenik za ekonomsku obnovu Todor Vujasinović; povjerenik za socijalnu politiku dr. Anton Kržišnik; povjerenik za sudstvo Frane Frol; povjerenik za ishranu Mile Peruničić; povjerenik za građevine dr. Rade Pribičević, povjerenik za šume i rude Sulejman Filipović – vidi: *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, II, Beograd 1989, 17, nap. 3; B. Lazić (D. Stranjaković), *Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941-1946*, fototipsko izdanje iz 1946, Beograd 1992, 99-100.

¹⁵⁸ B. Petranović, *AVNOJ-revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 216; Isti, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, II, Beograd 1983, 136.

¹⁵⁹ B. Petranović, *AVNOJ-revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 215.

¹⁶⁰ V. Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983, 142.

¹⁶¹ B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 2, 13, nap. 3.

¹⁶² M. Filipović, *Bošnjačka politika*, Sarajevo 1996, 83.

¹⁶³ “Nasuprot tome, nesumnjivo su posebna nacija Amerikanci (u Sjedinjenim Državama), premda su tek krajem 18. veka prekinuli veze sa nacijom iz koje su potekli, naime sa Englezima, mada još i dan-danas govore istim jezikom kao Englezi i mada su njihova duhovna struktura i njihova kultura rezultat spajanja vrlo različitih etničkih i kulturnih elemenata. Bez obzira na pojedine delimične izuzetke, očigledno je, dakle, da po pravilu ne možemo govoriti o razvijenoj naciji ako u više ili manje razvijenom obliku ne postoje svi gore pomenuti elementi” – prema: E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, 34.

tumačeni su različito.¹⁶⁴ Sadržaji pojedinih relevantnih partijskih dokumenta svjedoče da njihovi tvorcima nisu osjećali potrebu da realno sagledaju položaj Bošnjaka.¹⁶⁵ Kardelj je u jednom svom spisu “muslimanske milicije” svrstao u ustaške formacije. Međutim, u stvarnosti se nisu ove odbrambene formacije mogle svrstati među protivnike, pošto je u njihovim redovima bilo simpatizera NOP-a.¹⁶⁶ Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a negirana je stav da su Bošnjaci narod. U odluci s ovog zasjedanja se navodi: “Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda, da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradiće se na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine”.¹⁶⁷ Plan koji je predložio Đilas bio je zasnovan na sovjetskom modelu: pet “nacionalnih republika” za pet naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci).¹⁶⁸ Bosna i Hercegovina je trebala da ima status autonomije uz republiku Srbiju.¹⁶⁹

Konačni status Bosane i Hercegovine na Drugom zasjedanju AVNOJ-a ipak nije riješen. To je, piše Đilas, odlučeno nakon zasjedanja: “Bilo je to na jednom zastanku u maršu, posle povlačenja iz Jajca, početkom januara 1944: Ranković je saopštio da bosansko vođstvo predlaže republiku i Tito se složio, a za njim svi ostali, kao s nečim što se samo sobom činilo prihvatljivim”.¹⁷⁰

¹⁶⁴ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 57; F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo 1991, 175.

¹⁶⁵ E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000, 164.

¹⁶⁶ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo 1996, 83.

¹⁶⁷ D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988, 187.

¹⁶⁸ N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995, 244.

¹⁶⁹ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 358. Autonomni položaj Bosne i Hercegovine bio je prihvaćen u Rezoluciji V Zemaljske konferencije KPJ koja je u oktobru 1940. održana u Dubravi kod Zagreba.

¹⁷⁰ M. Đilas, *Pad nove klase: povest o samorazaranju komunizma*, 43. Sergej Flere navodi: “Naime, u januaru 1944. godine Ranković, koji nije učestvovao u političkim raspravama, rekao je Vrhovnom štabu tokom marša: “Bosanski drugovi bi želeli da i oni budu zemlja”. Tito je odgovorio: “Pa, naravno”. Pre toga, naravno, formirano je Zemaljsko antifašističko veće Bosne i Hercegovine uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a. I kod njegovog formiranja se pitao Tito”. Ranković je “potvrdio rezime prethodnih diskusija. Njegove reči su bile oblik saglašavanja Srba. On je bio drugi u komandi, ali se obično držao ispitivanja zatvorenika i postavljanja temelja za svoju buduću policijsku imperiju, bez uključivanja u političke diskusije”. “Slovenski poročevalac” (2, 1944), časopis slovenačkog partizanskog pokreta (Osvobodilna fronta) posvetio je jedno čitavo izdanje Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Razvijeni članak o njegovim odlukama potpisao je Boris Kidrič, jedan od vodećih partizanskih i komunističkih vođa u Sloveniji. On pominje da je Jugoslavija ustanovljena kao federacija pet članica, navodeći njihova imena, nepominjući Bosnu i Hercegovinu. Kidrič ponavlja pitanje pet članica u tekstu, što je u saglasnosti s tvrdnjom Đilasa da Bosna i Hercegovina nije bila ustanovljena u tom momentu. Pošto je slovenačka politička javnost

Identitet Bosne i Hercegovine je u Drugom svjetskom ratu bio povezan i s vojno-političkim prelomnim zbivanjima, koji su odlučivali o sudbini jugoslavenskog prostora, a utjecali su i na opći tok svjetskog rata.¹⁷¹ Konstituiranje ZAVNOBiH-a, te funkcioniranje oblasnih odbora za Bosansku krajinu i Hercegovinu, kao i formiranje Inicijativnog odbora za istočnu Bosnu, bili su jedan od dokaza da je sistem nove vlasti na tlu ove federalne jedinice u toj fazi rata bio zahvaćen od dna do vrha vlasti.¹⁷² Tek na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a koje je od 30. juna do 1. jula 1944. održano u Sanskom Mostu donešene su odluke kojima su se položile osnove državnosti Bosne i Hercegovine.¹⁷³ Rukovodeći se iskustvom iz Slovenije, neposredne inicijative za stvaranje Jedinственог народноослободилаčkog fronta Jugoslavije (JNOF) date su 3. decembra 1943. na Prvoj sjednici NKOJ-a, a već na Drugoj zajedničkoj sjednici NKOJ-a i Predsjedništva AVNOJ-a 19. januara 1944., Edvard Kocbek daje prijedlog “da se oslobodilačkom pokretu da organizovan karakter i stvori jedinstveni oslobodilački front kao organizacija”. Nakon tih inicijativa brigu oko formiranja JNOF-a preuzeo je CK KPJ, koji organizira održavanje zemaljskih konferencija Fronta na kojima se biraju zemaljski odbori. Tokom 1944. održane su sve zemaljske konferencije i izabrani zemaljski odbori u predviđenim federalnim jedinicama i pokrajini Vojvodini, sem Kosova, gdje je konferencija održana u aprilu 1945. godine.¹⁷⁴

Početkom 1944. Kardelj je prešao na partizansku teritoriju u Hrvatskoj, a odatle u Sloveniju. U proljeće 1944. ponovo je došao u Bosnu, u Drvar, gdje se nalazio Tito s Vrhovnim štabom. U prepisci između Kardelja i Moše Pijade tada se pojavila ideja o ustavotvornoj skupštini, koja će se kao potvrda dotadašnjeg razvoja afirmirati godinu dana kasnije.¹⁷⁵ U Drvaru je Kardelj ostao do 25. maja 1944. kada je izvršen njemački vazdušni desant. Prilikom tog napada nalazio se

bila informirana, putem lista “Slovenski poročevalec”, samo o ustanovljenju pet republika i kako je odluka o dodjeljivanju federalnog statusa Bosni i Hercegovini faktički donijeta u januaru 1944., kao što je Đilas napisao, Rodoljub Čolaković se pojavio na Prvom zasjedanju slovenačkog Nacionalnog savjeta oslobođenja u februaru 1944. i “prenio pozdrave naroda Bosne i Hercegovine”. Na ovaj način, status je stekao jednu vrstu službene prirode – prema: S. Flere, *Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije*, 1138-1139; D. Štavljanin, *Flere: Jugoslavija se raspala i pre uspona Miloševića*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/specijal-100-godina-jugoslavije-sergej-flere/29561483.html>.

¹⁷¹ V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, Sarajevo 1997, 39.

¹⁷² B. Petranović, *AVNOJ-revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 202.

¹⁷³ V. Đuretić, *Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Sarajevo-Beograd 1981, 207, nap. 371.

¹⁷⁴ Nakon oslobođenja djelatnost JNOF-a koncentrirana je na dva osnovna zadatka: političko konsolidiranje države i obnova i izgradnja zemlje. Veliki značaj za proširivanje i jačanje Fronta imao je njegov prvi kongres, održan od 5. do 7. avgusta 1945. u Beogradu – prema: V. Boričić, *Preliminarna istorijska beleška SSRNJ (Narodni front Jugoslavije) (1945-1960)*, *Arhivski vjesnik*, br. 29, Zagreb 1986, 118.

¹⁷⁵ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, II, 139-140.

s Titom u pećini iz koje se nije moglo izaći zbog paljbe njemačkih vojnika. Jedan borac koji je izišao da osmotri stanje, pogođen u glavu, pao je pored Tita.¹⁷⁶ Tito i Kardelj su se, pomoću konopca, ispeli kroz otvor u pećini, pa su izašli na plato, gdje su bili neki partizani.¹⁷⁷ Zajedno s dijelom VŠ, Kardelj se prebacio na ostrvo Vis, gdje je ostao do jeseni. Odatle je više puta odlazio na slobodnu teritoriju u Hrvatskoj i Sloveniji. Krajem oktobra 1944. stigao je u oslobođeni Beograd.¹⁷⁸ Maršal Tito izdao je 1. marta 1945. naredbu o reorganizaciji i terminologiji NOVJ. Na temelju toga osnovana je i IV armija i određeno je da oružane snage čine četiri samostalna korpusa, 51 divizija, 11 samostalnih brigada, 13 partizanskih četa i mornarice. Vrhovni štab je dobio nov naziv – Glavni štab Jugoslavenske armije (JA). Tito je 18. maja ukinuo Glavni štab Slovenije i Hrvatske, čime im je oduzeo dotadašnju operativnu samostalnost. Za Slovence je to bio udarac koji su prihvatili, ali nisu preboljeli.¹⁷⁹ Pobjedom oslobodilačkoga pokreta za Sloveniju je 1945. nastupilo oslobođenje u dva značenja: oslobođena je domovina i izboren je drukčiji status Slovenije i Slovenaca u odnosu na njihov položaj u monarhističkoj Jugoslaviji.¹⁸⁰

Kardelj, potpredsjednik Savezne vlade i ministar za Konstituantu, kao počasni gost, učestvovao je 26. aprila 1945. na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a i tom prilikom je, u svom govoru, istakao: “U Bosni i Hercegovini imala je u prvom redu osnovna parola narodno-oslobodilačkog pokreta, parolu o bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije, da izdrži svoju vatrenu probu. I izdržala ju je. I pobijedila. Svi narodi Jugoslavije biće narodu Bosne i Hercegovine za tu pobjedu vječito zahvalni. Tu svoju ulogu mora Bosna i Hercegovina zadržati i u budućnosti. Ona mora praktično ponovo svaki dan dokazivati da ne može biti

¹⁷⁶ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 1, 369. Tito je docnije govorio: “Najteži momenat bio mi je pogibija Kardeljevog pratioca, slovenskog partizana Vlade. Zrno ga je pogodilo usred čela i mozak mu se prosuo, a nikako nije mogao da umre”.

¹⁷⁷ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 1, 367.

¹⁷⁸ E. Kardelj, Put nove Jugoslavije: članci i govori iz Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945, Beograd 1949, 544.

¹⁷⁹ Kardelj je u ljeto 1944., pak, zamjerio Titu da se nije dovoljno zanimao za pitanje Istre i Slovenačkog primorja. Tito je sumnjao da će Trst moći da se priključi Jugoslaviji, ali je podržao Kardeljeve zahtjeve. Nije htio da prokocka naklonost Slovenaca, koji su tražili pristup moru. Zato je u aprilu 1945. došlo i do velike ofanzive IV armije JA, koja je stigla do Soče i time, nakratko, ostvarila ideal “ujedinjene Slovenije” – vidi: J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, 390-391.

¹⁸⁰ “To je bila posljedica revolucije koju je proveo oslobodilački pokret. Naime, Slovenija je postala politički pojam, što u državama u kojima su Slovenci do tada bili nije bio slučaj. Nakon geografskoga, etnografskoga i kulturnoga, Slovenija je postala i politički pojam. Drugi je svjetski rat za Slovence i Sloveniju time dobio značenje nacionalne revolucije. Revoluciju u Sloveniji koja se dogodila zajedno s borbom protiv okupatora, a to je bila borba za narodno oslobođenje, treba razumjeti i, ili čak u prvom redu, kao nacionalno-oslobodilačku borbu za slovensku državnost. Za Slovence i Sloveniju revolucija je tijekom Drugoga svjetskog rata osim klasnoga imala i nacionalno oslobodilačko značenje” – prema: Z. Čepič, Godina 1945. – vrijeme promjena u Sloveniji, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2016, 622.

ugnjatavanja naroda po narodu tamo gdje vlast drže u rukama narodne mase, radni narod. Ona mora bratskim unutarnjim odnosima svaki dan iznova razoružavati sve one naše neprijatelje iz svih naših zemalja koji hoće raspiririti međusobnu nacionalnu mržnju da bi na taj način slomili vlast demokratskih narodnih snaga”.¹⁸¹ Na ovom zasjedanju ZAVNOBiH je konstituiran u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine. Narodna vlada Bosne i Hercegovine je formirana 28. aprila 1945. godine. Odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, zasnovane još na deklaraciji Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, utvrdile su Bosnu i Hercegovinu zemljom i srpskom i muslimanskom i hrvatskom, ali ne i zemljom - bosanskom. U toj “površnosti” krio se njen presudni i dalekosežni nedostatak.¹⁸² Nakon Drugog svjetskog rata Kardelj je postao “glavni idejni usmerjevalec družbenopolitičnega sistema v Jugoslaviji”.¹⁸³ On govori 10. avgusta 1945. na Privremenoj skupštini, u svojstvu zamjenika premijera, da “su odluke Drugog zasedanja ustavne po prirodi ... Danas, Jugoslavija jeste federativna država«, pominjući mogućnost da bi to buduća Ustavna skupština mogla da promijeni. On je, takođe, komentarisao da je Odluka „ugovor među jugoslovenskim narodima”.¹⁸⁴ Slovenci su u monarhističkoj Jugoslaviji bili priznati kao konstitutivni element države sa Srbima i Hrvatima, ali im je tek poratna Jugoslavija priznala državotvorni status, podižući slovenstvo s kulturalnog na politički nivo.¹⁸⁵

¹⁸¹ ZAVNOBiH. *Dokumenti 1945*, knj. 2, 397. O tom vremenu Đilas piše: “s naglim oslobađanjem gradova u Srbiji, u jesen 1944. godine, i naglim oslobađanjem hrvatskih i slovenačkih gradova u maju 1945. godine, kompartija je najednom zapala u nove teškoće - i probleme državnog, nacionalnog, društvenog i privrednog života za koje nije imala ni dovoljno kadrova ni dovoljno iskustva. Vojnički i policijski mi smo bili dovoljno snažni i samopouzđani, ali naša baza u narodu, naročito u srednjim slojevima, bila je preuska i neobdelana. Revolucija se nije mogla - niko to u partiji nije ni želeo - zaustaviti, ali je mogla da olakša i komunistima i nekomunistima, ili znatnom delu nekomunista, prelazak u novo stanje. Najveći deo rada na tome pao je na Kardelja” – prema: M. Đilas, *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009, 58.

¹⁸² V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, 39.

¹⁸³ J. Prunk, Idejnopolični nazor Edvarda Kardelja, Prispjevki za novejšo zgodovino, *Ferenčev zbornik*, št. 2, Ljubljana 1997, 112. B. Petranović piše da je Kardelj bio “najistaknutiji konstruktor samoupravnog sistema u Jugoslaviji” - prema: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980, 597.

¹⁸⁴ Rodoljub Čolaković u istoj skupštini 21. avgusta 1945. govori: “Neprijatelji federacije često mašu argumentima kako federacija ugrožava bezbednost i sudbinu srpske nacije u Jugoslaviji. Ja bih hteo da govorim kao Srbin izvan Srbije ... Kako možemo da usvojimo ustav nove Jugoslavije, ako u skupštini koja usvaja ustav sve federativne jedinice nisu paritetno predstavljene [kao što je to izraženo u odlukama samog AVNOJ-a]... Mi u Bosni i Hercegovini, koji smo naročito na meti reakcionara koji govore o fragmentaciji Srbije, izjavljujemo da smo mi Srbi u Bosni i Hercegovini bili zagovornici federacije” – prema: S. Flere, *Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije*, 1134.

¹⁸⁵ Mada su često bili dio vladajuće koalicije u međuratnoj Jugoslaviji, Slovenci nisu nikada prije imali toliki uticaj na jugoslavensku politiku: Kardelj i Kidrič (a donekle možda i Tito kao polu-Slovenac) bili su garancija da njihovi interesi neće biti marginalizirani. Slovenački uticaj na

Proglasenjem Ustava FNRJ 31. januara 1946. jugoslavenska država je konstituirana kao federacija šest narodnih republika. Stvaranje Bosne i Hercegovine kao zasebne federalne jedinice trebalo je da predstavlja i političko razrješenje stoljetnog srpsko-hrvatskog spora oko nje. Odluke AVNOJ-a, i „principe AVNOJ-a”, prizivali su nakon 1945. podjednako oni koji su tražili više „prava republika”, kao i oni koji su pozivali na snažniju federalnu vladu. Ona je takođe postavila određene granice u institucionalnom uređenju i političkoj praksi.¹⁸⁶ Federalizam je nakon rata bio “pod svodom ideološkog i vlastodržačkog unitarizma”.¹⁸⁷ Jugoslavenski ustav iz 1946. bio je gotovo kopija sovjetskog ustava iz 1936., za koga je Kardelj kazivao da je najuspješnije rješenje svih vremena i odnosa među različitim narodima.¹⁸⁸ Bilo je to vrijeme zanosa i komunističkog “juriša na nebo”. Uostalom, piše Aleksandar Solženjcin, “niko još od zemnih ljudi nije uspio da predskaje sve neočekivane korake historije”.¹⁸⁹

jugoslavenski vrh, u socijalističkoj Jugoslaviji, ostao je skoro netaknu. Slovenačka je vezanost “za Titovu (i posebno Kardeljevu) Jugoslaviju bila glavni razlog njihova konflikta sa Srbijom krajem 1980-ih” – vidi: D. Jović, *Jugoslavija: država koja je odumrla*, Zagreb 2003, 122.

¹⁸⁶ Sekretarijat CK KPJ Aleksandra Rankovića predložio je tako 1949. uvođenje novog nivoa vlasti, „oblasti” (regioni), putem kojih bi savezna vlada bila u mogućnosti da mimoide republike u primjeni svojih odluka. Miha Marinko (1900-1983), jedan od slovenačkih funkcionera, stavio je veto na ovaj prijedlog na sjednici CK KPJ. Takav prijedlog nikada više nije pokušao – prema: S. Flere, *Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije*, 1134.

¹⁸⁷ K. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije: doktrina i praksa 1919-1945.*, 86.

¹⁸⁸ A. Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd 1990, 237, nap. 42. A. Đilas dalje navodi (str. 254) kako je 1953. Kardelj opisao jugoslavensku federaciju kao “jedinственu socijalističku zajednicu jugoslavenskih radnika”.

¹⁸⁹ U vremenu raspada jugoslavenske državne zajednice 1991. Branko Petranović i Momčilo Zečević ocijenili su da je jugoslavenska socijalistička samoupravna doktrina bila u velikoj mjeri program socijalnog katolicizma namazan crvenom farbom: “jugoslovensku samoupravnu inauguraciju možemo slobodno nazvati 'Rerum novarum' Edvarda Kardelja” – vidi: B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 288. Na str. 81. oni navode: “Pod Titom nije bilo zvaničnih zamenika ili nasljednika. ali to ne znači da Kardelj nije očekivao smrt partijskog pontifex maximusa kao priliku da sedne na njegov tron. Nezavisno od kapaciteta ovlašćenja koja je imao i istaknutog mesta u ikonostasu vlasti, Kardelj se nije mogao ni približno upoređivati s Titom koji je držao glavne poluge vlasti i personifikovao poredak koji je bio nepromenljiv za njegova života. Bez Titovog miga ili parafa nije moglo biti bilo kakvih krupnijih inicijativa, a pogotovu političko-personalnih raspleta bez njegove arbitraže. Teorijsku osnovu razjedinjavajućeg procesa Jugoslavije postavio je upravo Edvard Kardelj unošenjem odredbe u definiciju nacije, po kome je nacija zajednica sa posebnom ekonomijom, čime su se otvarala vrata za pobjedu koncepcije o nacionalnim ekonomijama”. Dušan Bilandžić, pak, navodi: “Kardelj je 1957. pisao u svojoj studiji da velikodržavna centralistička struktura postaje leglo za obnavljanje velikodržavnog hegemonizma. Drugo, 12. i 13. studenog 1965. godine na jugoslavenskom samitu, gdje je bio prisutan i A. Ranković, Kardelj je rekao: “ako ostane ovakva velikodržavna struktura, Jugoslavija, naše djelo, postat će žrtvom velikodržavnog, tj. velikosrpskog hegemonizma. Učinimo nešto da spriječimo takav razvoj događaja”, pa je zagovarao konfederaciju, a to mi je kao direktoru Saveznog partijskog instituta više puta govorio tvrdeći da je, historijski gledajući, teza KPJ o Jugoslaviji kao umjetnoj tvorevini realnija nego ova o održivosti Jugoslavije. Govorio mi je: “Mi ćemo pokušati stvoriti

Sudbina Jugoslavije se okretala mahom oko “osovine Beograd–Zagreb–Ljubljana”, druge republike su imale “sekundarne uloge”.¹⁹⁰

Zaključak

Diskurs s prošlošću pokazuje da je i nakon smjene epoha i okončanja “kratkog” XX vijeka, savremenost ostala višestrano povezana s prohujalim. Složeni društveno-historijski procesi i prelomne epohe, kao i brojni segmenti koji u njima čine sastavni dio života, predmet su interdisciplinarnih proučavanja. Ideje i interesi date sadašnjice u znatnoj mjeri utiču na tumačenja prošlosti, kao i na njeno kritičko procjenjivanje. Svi narodi imaju zasebne priče i datume u memoriji, apostrofiraju različite uloge, ovjekovećuje spomenike, saživljavaju različite uzroke i posljedice. Kritička sagledavanja doprinose upotpunjavanju slika o državama i njihovim obilježjima, politici, ratovima i njihovim relacijama. Mnoge države su nastale tokom i nakon ratova. I države su, poput ljudi, kako se ističe u literaturi, „smrtne”. Historija je puna primjera nestalih država. Postojala je visoka razina emocionalnosti u stvaranju i prve (“stara”) i druge (“nova”) Jugoslavije. Obje su nastale inicijativama odozdo, ali su “realizirane odozgo, i to pod velikim pritiskom” (Žarko Puhovski). Višenacionalne države su znatno osjetljivije od nacionalnih. Jugoslavensku državu restaurirale su u Drugom svjetskom ratu progresivne društvene snage koje su, odbijajući da prihvate debelaciju Jugoslavije kao države, predvodili komunisti, kao nosioci antifašizma i pokretači borbe protiv okupatora, bez obzira što su antijugoslavenske snage skoro sve do kraja ovog rata, bile brojnije od projugoslavenskih, odbacujući pritom ranija negativna državna, politička i društvena iskustva. Slovenci su, vođeni vlastitim interesima, imali značajnu ulogu u stvaranju obje Jugoslavije. Svojim aktivnim učešćem u NOP-u na teritoriji Bosne i Hercegovine, shodno svojoj prisutnosti, shvatanjima ciljeva borbe, kao i pragmatičnim učešćem i uticajem svojih istaknutih predstavnika u djelovanju AVNOJ-a, donošenju njegovih dalekosežnih odluka i njihovom zaživljavanju, oni su imali vidljiv udio u pobjedi i izgradnji nove, prihvatljivije u odnosu na monarhističku Jugoslaviju, federalne jugoslavenske države, kao i državnosti Bosne i Hercegovine. Mnoga pitanja kojima se odluka u Jajcu 1943. o budućem ustrojstvu Jugoslavije bavi, bila su sporna i predmet konačnog odlučivanja AVNOJ-a nakon Drugog

konfederaciju, a ako ne bude ni to išlo, treba dići ruke od Jugoslavije” – prema: D. Bilandžić, *Zašto Srbija nije prihvatila federalizam?*, u: *Primjena federalnog načela i pouke ustavne reforme 1971.*, Zagreb 2007, 60.

¹⁹⁰ Pojam “glavne” etničke grupe odnosi se na Srbe, Hrvate i Slovence. Mada je jugoslavenski ustav tretirao sve narode kao ravnopravne, i političke elite i kontraelite priznavale su da te tri grupe imaju najveći uticaj u jugoslavenskoj politici. To je potvrdio i Stipe Šušar, bivši predsjednik Predsjedništva CK SKJ u intervjuu koji je s njim vodio Dejan Jović u januaru 1998. godine – vidi: D. Jović, *Strah od postajanja manjinom i sukob u prethodnoj Jugoslaviji*, *Reč*, br. 65/11, Beograd 2002, 115.

zasjedanja (i 1945. godine). Na ovu odluku su se, nakon 1945., kako konstatira Sergej Flere, naširoko pozivali tokom Titove Jugoslavije, oni koji su se zalagali za veća „prava republika”, ali i oni koji su tvrdili da je Jugoslavija već bila previše decentralizirana. Noviji period prošlosti prostora nekadašnje jugoslavenske države izaziva stanovitu pažnju pošto su gotovo sva krupnija historijska pitanja reaktuelizirana i u procesu revizije. Branko Petranović je metaforično ukazivao kako “jedna revolucija treba da doživi poraz” da bi se ona sveobuhvatno izučavala i potpunije sagledala. Mnogo je još historijskih bjelina i onoga što historiografija nije napisala. Njena vrijednost se može mjeriti i onim što ona nije proučila. Samo iz sveobuhvatnijih studija koje analiziraju različite strane djelovanja može se približavati potpunijoj slici prošlosti koja je, i pored različitih metodoloških pristupa, ipak složenija od svih narativa. Brojna historiografska pitanja su u periodu krize i raspada jugoslavenske države, “postjugoslavenskih ratova” i “procesa demokratske tranzicije”, postala predmet revalorizacije i reinterpretacije. Raspad te države i slom višedecenijske ideološke paradigme uticali su, u postjugoslavenskim zemljama na nove analize, metodološke i sadržajne “prevrte u memoriji”, sporenja različitih “zajednica pamćenja”, preispitivanje i preoblikovanje više slojeva historijske svijesti. Historijsko znanje stalno pomjera i mijenja standarde, otvoreno je “ispravicima, dopunama i raspravama”.

Summary

The discourse with the past shows that even after the change of epochs and the end of the “short” 20th century, modernity remained multifacetedly connected with the past. Complex social-historical processes and turning points, as well as numerous segments that form an integral part of life in them, are the subject of interdisciplinary studies. The ideas and interests of the present have a considerable influence on the interpretations of the past, as well as on its critical evaluation. All nations have separate stories and dates in their memory, apostrophize different roles, perpetuate monuments, experience different causes and consequences. Critical observations contribute to the completion of images about states and their characteristics, politics, wars and their relations. Many states were created during and after wars. And states, like people, as it is pointed out in the literature, are “mortal”. History is full of examples of states that have disappeared. There was a high level of emotionality in the creation of both the first (“old”) and the second (“new”) Yugoslavia. Both were created by initiatives from below, but were “implemented from above, and under great pressure” (Žarko Puhovski). Multinational states are significantly more sensitive than national ones. The Yugoslav state was restored in the Second World War by progressive social forces that, refusing to accept the debellation of Yugoslavia as a state, led by the communists, as carriers of anti-fascism and initiators of the fight against the occupiers, regardless of the fact that almost until the end of this

war, the anti-Yugoslav forces were more numerous than pro-Yugoslav, while rejecting earlier negative state, political and social experiences. Slovenes, guided by their own interests, played a significant role in the creation of both Yugoslavias. With their active participation in the NOP on the territory of Bosnia and Hercegovina, according to their presence, understanding of the goals of the struggle, as well as the pragmatic participation and influence of their prominent representatives in the activities of AVNOJ, making its far-reaching decisions and their implementation, they had a visible share in victory and the construction of a new, more acceptable in relation to the monarchist Yugoslavia, the federal Yugoslav state, as well as the statehood of Bosnia and Hercegovina. Many issues that the decision in Jajce in 1943 on the future structure of Yugoslavia dealt with were disputed and the subject of the final decision of the AVNOJ after the Second Session (also in 1945). After 1945, as noted by Sergej Flere, this decision was widely invoked during Tito's Yugoslavia, by those who advocated for a larger "true republic", but also by those who argued that Yugoslavia was already too decentralized. The recent period of the past of the territory of the former Yugoslav state attracts a certain amount of attention, since almost all major historical issues have been re-actualized and are in the process of revision. Branko Petranović metaphorically pointed out that "a revolution needs to experience defeat" in order for it to be comprehensively studied and seen more fully. There are many more historical facts and what historiography has not written. Her value can be measured by what she did not study. Only from more comprehensive studies that analyze different sides of action can one approach a more complete picture of the past, which, despite different methodological approaches, is still more complex than all narratives. During the period of crisis and disintegration of the Yugoslav state, the "post-Yugoslav wars" and the "process of democratic transition", numerous historiographical questions became the subject of reevaluation and reinterpretation. The disintegration of that state and the collapse of the decades-long ideological paradigm influenced, in the post-Yugoslav countries, new analyses, methodological and substantive "upheavals in memory", contestation of different "communities of memory", re-examination and reshaping of several layers of historical consciousness. Historical knowledge constantly shifts and changes standards, it is open to "corrections, additions and discussions".

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. ZAVNOBiH. *Dokumenti 1943-1944*, knj. 1, Sarajevo 1968.
2. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom VI, knj. 1, Beograd 1952.
3. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom XII, knj. 1.

Knjige/Books:

1. B. Babič, *Ljudje in boji na Kozari: pričevanje o vstaji in revoluciji 1941-1942*, Trst-Ljubljana 1979.
2. B. Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, Ljubljana 2006.
3. B. Petranović, *AVNOJ-revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976.
4. B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Beograd 1988.
5. B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939-1945*, Beograd 1992.
6. B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd-Šabac 1991.
7. B. Repe, *S puško in knjigo: Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941-1945.*, Ljubljana 2015.
8. D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini 1941-1942*, Beograd 1967.
9. E. Kardelj, *Put nove Jugoslavije: članci i govori iz Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945*, Beograd-Zagreb 1946.
10. E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1988.
11. E. Kocbek, *Svedočanstva*, Beograd 1988.
12. E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998.
13. F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1997.
14. I. Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, Zagreb 2008.
15. I. Goldstein-S. Godstein, *Tito*, Zagreb 2015.
16. J. Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992: nastanak, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*, Koper 1995.
17. J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012.
18. J. Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd 1985.
19. J. Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*, Ljubljana 2008.
20. J. Pleterski, *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*, Beograd 1976.
21. J. Vidmar, *Moji savremenici*, Sarajevo-Zagreb 1981.
22. *Kako je rođena nova Jugoslavija*, knj. I-II, Beograd 1963.
23. M. Đilas, *Pad nove klase: povest o samorazaranju komunizma*, Beograd 1994.
24. M. Hamović, *Izbjegništvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd 1994.
25. *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918-1945-1991*, Ljubljana 1996.
26. *Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ-a*, Beograd 1983.
27. R. Petovar-S. Trikić, *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, Beograd 1982.
28. S. A. Kramar, *Slovenski izgnanci v Neodvisni državi Hrvaški*, Zagreb 2016.
29. S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, Beograd 1981.
30. T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana- Beograd 1979.
31. V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, Sarajevo 1997.
32. V. Kržišnik-Bukić, *Slovinci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831-2007*, Ljubljana 2007.
33. V. Papež Adamić, *Od prednikov do potomcev: Slovenci v Slatini in Banjaluki: 1923-2008*, Banjaluka 2009.
34. V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1987.
35. Z. Čepič-D. Guštin-N. Troha, *Slovenija v vojni: 1941-1945*, Ljubljana 2017.
36. Z. Klanjšček, *Narodnooslobodilački rat u Sloveniji 1941-1945*, Beograd 1984.
37. *Žrtve vojne in revolucije*, Ljubljana 2005.

Članci/Articles:

1. A. Batagelj, *Moje uključivanje u partijski rad i saradnja Slovenaca sa NOP-om u Sarajevu*, u: *Sarajevo u revoluciji*, III, Sarajevo 1979.
2. A. Ljubomir Lisac, *Deportacija Srba iz Hrvatske 1941. godine*, *Historijski zbornik*, br. 1, Zagreb 1956.

3. B. Babič, Dolazak u Bosnu, u: *Ratna sećanja iz NOB 1941-1942*, knj. 1, Beograd 1981.
4. B. Babič, Partizanski pokret na Kozari, u: *Kozara u NOR-u*, knj. 1, Beograd 1971.
5. B. Godeša, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in Jugoslavija (1941–45), u: *Slovenija v Jugoslaviji: cikli in prelomi v zgodovini*, Ljubljana 2015.
6. B. Repe, Izgon (Usoda slovenskih izgnancev med leti 1941–1945), u: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Ljubljana 2010.
7. B. Repe, Slovenci i Tito u prošlosti i danas, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd 2011.
8. B. Repe, Slovenci in federativna Jugoslavija, u: *Slovinci in država*, Ljubljana 1995.
9. B. Repe, Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd 2017.
10. B. Riman-F. Škiljan, Slovenski prognanici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2020,
11. D. Lukač, Banjolučki komunisti u ustanku u Bosanskoj krajini 1941/1942. godine, u: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, Banjaluka 1978.
12. D. Tomažič-A. Suljić, Slovenci v mestu Sarajevu od leta 1991 do leta 2013, *Revija za geografijo*, št. 2, Maribor 2020.
13. Dž. Sarač, Migracije iz Bosne i Hercegovine u Sloveniju od 1945. do 2002. godine, *Znakovi vremena*, br. 39-40, Sarajevo 2008.
14. F. Škerl, Jugoslovenska ideja kod Slovenaca i Drugo zasjedanje AVNOJ-a 1941-1943, u: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1974.
15. F. Škiljan-B. Riman, Sjećanja slovenskih izgnanaca iz Zagreba na prisilno iseljavanje iz Slovenije tijekom Drugog svjetskog rata, *Pilar*, br. 27, Zagreb 2019.
16. I. Goldstein, Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine, u: *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem*, Vojetov zbornik, Ljubljana 2006.
17. I. Hadžibegović, Socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini od sredine XIX stoljeća do 1991. godine, *Prilozi*, br. 36, Sarajevo 2007.
18. J. Pleterski, Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 1973.
19. J. Prunk, Idejnopolitični nazor Edvarda Kardelja, Prispjevki za novejšo zgodovino, *Ferenčev zbornik*, letnik XXXVII, št. 2, Ljubljana 1997.
20. K. Jacek Kozak, "Mijenjanje kože" Josipa Vidmara: intelektualac ili političar prije i poslije 1945, *Desničini susreti*, Zagreb 2011.
21. K. Nikolić, Mit o komunističkom jugoslovenstvu, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd 2011.
22. K. Nikolić, Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije: doktrina i praksa 1919-1945, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 1998.
23. M. Karakaš Obradov, Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni (izseljevanje in izgnanstvo), *Prispjevki za novejšo zgodovino*, št. 2, Ljubljana 2012.
24. M. Koštić, Slovenci u Sarajevu i školstvu Bosne i Hercegovine do sredine XX. stoljeća, *Novi Muallim*, br. 23, Sarajevo 2005.
25. M. Mikuž, Delež slovenske delegacije na Drugem zasjedanju AVNOJ, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 4, Beograd 1963.
26. M. Mikuž, Drugo zasjedanje AVNOJ i rešenje slovenačkog nacionalnog pitanja, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 6, Beograd 1963.
27. M. Stanonik, Na dobroti svet stoji: izkušnje slovenskih izgnancev med II. svetovno vojno v okupirano Srbijo in nacistično Nemčijo, *Slovenika*, št. 4, Beograd 2018.
28. M. Snuderl, Osvobodilna fronta slovenskega naroda - država v državi, *Prispjevki za novejšo zgodovino*, št. 1-2, Ljubljana 1966.
29. M. Wedekind, Znanost i politika: restrukturiranje Slovenije, 1939.-1945, u: *Intelektualci i rat: 1939-1947*, Zagreb 2012.
30. O. Hamzić, Prognani Slovenci i gračanički skojevci – jedan neuspjao pokušaj odlaska u partizane, *Gračanički glasnik*, br. 34, Gračanica 2012
31. P. Mikša-M. Zorn, Rasparčana Slovenija 1941-1945. na primjeru okupacionih granica, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2020.

32. P. Strčić, AVNOJ i odluka o sjedinjenju otuđenih hrvatskih i slovenskih krajeva, *Arhivski vjesnik*, br. 1, Zagreb 1983.
33. P. Žaucer, Vod slovenačkih proletera, u: *Prva proleterska*, knj. 1, Beograd 1963.
34. R. Brčić, O iseljavanju Slovenaca u Bosnu i Hercegovinu 1941. godine, *Prilozi*, br. 9/1, Sarajevo 1973.
35. S. Bajić, Prilog etnološkim istraživanjima o Slovencima u Bosni i Hercegovini i Bosancima u Republici Sloveniji, *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva*, br. 8-9, Sarajevo 2020.
36. S. Bandžović, O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990.
37. S. Flere, Autentičnost osnivanja Titove Jugoslavije kao federacije, *Sociološki pregled*, br. 4, Beograd 2018.
38. S. Selenić, Jugosloveni i jugoslovenstvo krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka, *Kultura*, br. 161, Beograd 2018.
39. Š. Maglajlić, Banjolučka partijska organizacija od 1938. do početka 1941. godine, u: *Četrdeset godina*, III, Beograd 1960.
40. T. Ferenc, Oblikovanje slovenske (federalne) države 1941-1944, u: *Slovenci in država*, Ljubljana 1995.
41. T. Ferenc, Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasjedanju AVNOJ, *Zgodovinski časopis*, št. 1, Ljubljana 1990.
42. V. Kržišnik-Bukić, O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921-1991, *Razprave in gradivo*, št. 26-27, Ljubljana 1992.
43. V. Kržišnik-Bukić, Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni Gori ter Makedoniji med preteklostjo in sedanjostjo, *Traditiones*, št. 2, Ljubljana 2003.
44. V. Nikolić, Amalija Lebeničnik, *Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. V, Beograd 1961.
45. Z. Čepić, Godina 1945. – vrijeme promjena u Sloveniji, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2016.
46. Z. Čepić, Misli in dejstva: izhodišča, u: *Slovenija v Jugoslaviji: cikli in prelomi v zgodovini*, Ljubljana 2015.

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

E-mail: sabota_tuzla@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-6514-8618

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:347.2:061.27:28(497.6 G. Rahić)"1945/1990" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.163>

**PROMJENA VLASNIŠTVA VAKUFA NA PODRUČJU
GORNJEG RAHIĆA¹ U SOCIJALISTIČKOM PERIODU
(1945-1990)**

Apstrakt: *Jedna od važnih mjera komunističke vlasti nakon Drugog svjetskog rata bila je promjena vlasništva nad privatnom imovinom te imovinom vjerskih zajednica. Za navedene promjene u oblasti vlasništva, doneseni su brojni propisi, koji su se odnosili na nacionalizaciju, konfiskaciju i eksproprijaciju nekretnina. Propisi su bili u svrhu legitimnog djelovanja države na planu promjene vlasništva nad nekretninama. Ovim mjerama, na udaru se našla cjelokupna vakufska imovina, koja je dotada bila van dometa državnih intervencija po pitanju promjene vlasništva. Navedeni procesi su provedeni u kratkom vremenskom periodu i veoma radikalno, pri čemu se u mnogim slučajevima nisu poštivale utvrđene zakonske procedure, donesene od strane komunističke vlasti. Nacionalizacijom, konfiskacijom i eksproprijacijom uzurpirana je značajna imovina Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Uzurpacija imovine ekonomski je značajno oslabljena Islamska zajednica, što je imalo uticaja na rad njenih najznačajnijih ustanova. Dodatnim mjerama vlasti, prestale su egzistirati najznačajnije vjerske i obrazovne institucije Islamske zajednice, poput medresa i šerijatskih sudova, dok je broj mekteba u značajno smanjen. Uzurpacijom imovine, Islamska zajednica je izgubila značajan ekonomski oslonac, što je imalo odraza na njeno dalje funkcionisanje pa i uticaj na šire narodne mase, koje je u dobroj mjeri veoma brzo zahvatio proces ateizacije, a što je bio jedan od bitnih ciljeva komunističke vlasti.*

Islamska zajednica u srezu Brčko je raspolagala značajnom vakufskom imovinom. Radilo se o raznovrsnim nekretninama, koje su imale veliki značaj u

¹ Gornji Rahić je bilo opštinsko središte u međuratnom periodu (1918-1941) koje je pokrivalo ukupno 29. naseljenih mjesta. Po osnovu *Zakona o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine* iz 1945. godine, „Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine“, god I, br. II, od 18. avgusta 1945, bio je opština u srezu Brčko. U takvom statusu, po osnovu raspoloživih podataka ostao je sve do 1957. godine, kada je po novom teritorijalno-administrativnom ustrojstvu ukinuta kao zasebna opština.

vjerskom, obrazovnom, privrednom i socijalnom segmentu u mjestima u kojima su se nalazili vakufi. Islamska zajednica na području opštine Gornji Rahić koja se nalazila u tadašnjem srezu Brčko, raspolagala je značajnim vakufskim nekretninama, a posebno zemljišnim posjedima. Isti su do uspostave komunističke vlasti korišteni za izdržavanje vjerskih objekata na ovom području. Uspostavom nove vlasti, prema raspoloživim podacima značajne zemljišne površine, četiri vakufa na ovom području su se našli na udar mjera nove komunističke vlasti. Radilo se o vakufu džamije Gornji Rahić, vakufu džamije Ograđenovac, vakufu mekteba iptidaije u Gornjem Rahiću i Vakufu Fatime Kujundžić. Navedeni vakufi su došli na udar po osnovu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, jer su imali više zemlje nego što je to navedenim propisom bilo utvrđeno. Stoga je vlast, već u 1946. godini provela proces eksproprijacije zemljišta navedenih vakufa te od istih oduzela ukupno 66 dunuma zemlje i 320 m², dok je Islamskoj zajednici, odnosno vakufu džamije u Gornjem Rahiću ostavila ukupno 17 dunuma 532 m² zemlje. Na ovakav odnos vlasti, Islamska zajednica je uputila niz žalbi nadležnim institucijama, koje nisu uvažene. Tako da je ista ostala bez važne ekonomske osnove neophodne za njeno dalje egzistiranje. Navedeno ekspropisano zemljište je uvršteno u zemljišni fond kao državna svojina, koja je dodijeljena raznim korisnicima: agrarnim interesantima, zemljoradničkoj zadruzi i drugim državnim ustanovama. Zanimljivo je to, da je vakufska imovina, koja je imala status groblja (mezarja) u ovom slučaju bila predmetom eksproprijacije. U procesu katastarskog označavanja ekspropisanog zemljišta napravljene su brojne pogreške, koje su u kasnijem periodu predstavljale problem kod provođenja procesa upisa dodijeljenog zemljišta u vlasništvo agrarnih interesenata.

Navedena problematika u radu je tretirana na mikro planu, ali dostupne činjenice ukazuju da se radilo o ustaljenoj praksi komunističke vlasti, koja je imala široku primjenu neposredno nakon Drugog svjetskog rata, vezanu za promjenu vlasništva imovine vjerskih zajednica, pa tako i Islamske zajednice. Na taj način, značajno je reducirana ekonomska snaga Islamske zajednice, što će imati uticaja i na njen ukupan status u vremenu socijalizma, a što se pokazalo i na primjeru uzurpacije vakufa Islamske zajednice u opštini Gornji Rahić u srezu Brčko.

Ključne riječi: Gornji Rahić, vakufi, Islamska zajednica, eksproprijacija, zemljišni posjedi.

CHANGE OF OWNERSHIP OF THE WAQF IN THE AREA OF GORNJI RAHIC IN THE SOCIALIST PERIOD (1945-1990)

Abstract: One of the important measures of the communist government after the Second World War was the change of ownership of private property and the property of religious communities. For the mentioned changes in the field of

ownership, numerous regulations were passed, which related to the nationalization, confiscation and expropriation of real estate. The regulations were for the purpose of the legitimate action of the state in terms of changing the ownership of real estate. With these measures, the entire waqf property, which until then was outside the scope of state interventions regarding the change of ownership, came under attack. The aforementioned processes were carried out in a short period of time and very radically, whereby in many cases the established legal procedures adopted by the communist authorities were not followed. Through nationalization, confiscation and expropriation, significant property of the Islamic community in Bosnia and Herzegovina was usurped. The usurpation of property significantly weakened the Islamic community economically, which had an impact on the work of its most important institutions. Due to additional government measures, the most important religious and educational institutions of the Islamic community, such as madrasahs and sharia courts, ceased to exist, while the number of schools was significantly reduced. With the usurpation of property, the Islamic community lost a significant economic support, which had an impact on its further functioning and influence on the wider masses, which to a good extent were very quickly affected by the process of atheism, which was one of the important goals of the communist government.

The Islamic community in the Brcko region had significant waqf property at its disposal. It was about various properties, which were of great importance in the religious, educational, economic and social segments in the places where the waqfs were located. The Islamic community in the area of the municipality of Gornji Rahic, which was located in the Brcko region at the time, had significant waqf real estate, especially land holdings. Until the establishment of the communist government, they were used to support religious buildings in this area. With the establishment of the new government, according to the available data of a significant land area, four waqfs in this area were hit by the measures of the new communist government. It was about the foundation of the Gornji Rahic mosque, the foundation of the Ograđenovac mosque, the foundation of the Iptidaija school in Gornji Rahic and the Fatima Kujundzic foundation. The aforementioned waqfs came under attack based on the Law on Agrarian Reform and Colonization, because they had more land than was determined by the said regulation. Therefore, already in 1946, the government carried out the process of expropriation of the land of the mentioned waqfs and took a total of 66 dunums of land and 320 m² from them, while leaving a total of 17 dunums and 532 m² of land to the Islamic community, i.e. the mosque waqf in Gornji Rahic. The Islamic community sent a series of complaints to the competent institutions regarding this attitude of the authorities, which were not accepted. So it was left without an important economic basis necessary for its continued existence. The aforementioned expropriated land was included in the land fund as state property, which was allocated to various users: agrarian interests, agricultural cooperatives and other state institutions. It is interesting that the waqf property,

which had the status of a cemetery (cemetery), was the subject of expropriation in this case. In the process of cadastral marking of expropriated land, numerous mistakes were made, which in the later period represented a problem in the implementation of the process of registering the allocated land in the ownership of agrarian stakeholders.

The mentioned problem in the paper is treated on a micro level, but the available facts indicate that it was an established practice of the communist government, which was widely used immediately after the Second World War, related to the change of property ownership of religious communities, including the Islamic community. In this way, the economic strength of the Islamic community was significantly reduced, which will have an impact on its overall status in the time of socialism, which was also shown in the example of the usurpation of the Islamic community's waqf in the municipality of Gornji Rahic in Brcko county.

Key words: Gornji Rahic, waqfs, Islamic community, expropriation, land holdings.

Uvod

Uspostavom komunističke vlasti nakon Drugog svjetskog rata, ista je otvoreno radila na urušavanju institucija iz predhodnog sistema i izgradnji novih institucija. U tom smislu, posebno na udaru komunističke vlasti našle su se vjerske institucije. Vlast je željela ekonomski oslabiti iste, a time i suzbiti njihov uticaj koje su iste imale kod svojih vjerskih pripadnika. Vjerske institucije su pretrpjele velika stradanja u vrijeme Drugog svjetskog rata. Posebno je stradala vakufska imovina. U takvoj situaciji bila je potrebna široka aktivnost na polju obnove i zaštite vakufske imovine. Međutim, umjesto toga, nova vlast je ubrzo poslije oslobođenja pristupila donošenju niza zakonskih mjera kojima je nastavljena praksa slabljenja i oduzimanja vakufske imovine.² U tom pogledu, vlast je donijela čitav set propisa, među kojima su najznačajniji bili: *Zakon o konfiskaciji i izvršenju konfiskacije*,³ *Zakon o zaštiti narodnih dobara i njihovom upravljanju*,⁴ *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji DFJ*,⁵ *Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta*,⁶ *Zakon o raspolaganju stanovima i poslovnim prostorima*⁷ i dr. Donošenjem propisa

² Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*, Zagreb-Sarajevo 2012, 420.

³ "Službeni list DFJ", br. 36/45, od 9. juna 1945.

⁴ "Službeni list DFJ", br. 35/45, od 24. maja 1945.

⁵ "Službeni list DFJ", br. 64/45, od 28. avgusta 1945. i "Službeni list NR Bosne i Hercegovine", br. 2/1946, od 6. januara 1946. godine.

⁶ "Službeni list FNRJ", br. 52/58.

⁷ *Zakon* je donijet 17. februara 1945. godine.

stvoren su preduslovi za konkretnu aktivnost koja će se odnositi na promjenu vlasništva privatne imovine, kao i imovine vjerskih zajednica. Islamska zajednica je putem institucije vakufa od uspostave osmanske uprave sticala brojnu imovinu, kako brojne vjerske i obrazovne ustanove, tako i značajan broj stambenih i poslovnih objekata, ali i velike zemljišne površine. Vakufska imovina je bila temeljna materijalna osnova neophodna za egzistiranje institucija Islamske zajednice. Zahvaljujući istoj u okviru Islamske zajednice egzistirale su brojne vjerske, obrazovne, socijalne i privredne ustanove. Vakufska imovina je bila zaštićena od bilo kakvih uticaja i promjena, odnosno nije podlijejala pravnim, društvenim i političkim mjerama, kojim bi se promijenio vlasnički status vakufske imovine. Komunistička vlast je nakon uspostave iste, prva ušla u procese kojima je željela promijeniti status vakufske imovine i uticati na ekonomsko slabljenje Islamske zajednice. To se poklapalo sa temeljnim ciljem komunističke vlasti, ekonomskim slabljenjem Islamske zajednice i drugih vjerskih zajednica i ateizacijom društva.⁸ Stoga se komunističkoj vlasti žurilo u provođenju donesenih pravnih i drugih mjera, te je neposredno nakon Drugog svjetskog rata započela sa brzim i radikalnim provođenjem mjera koje su se odnosile na uzurpaciju vakufske imovine. Eksproprijacija vakufskih zemljišnih posjeda je bila utvrđena čl. 7 tačka c) *ZARIK-a*, a na način da se radi izdržavanja pojedinih bogomolja i vakufa koji služe za izdržavanje džamija, manastira, tekija i vjerskih ustanova ostavlja najviše 100 dunuma od ukupne površine njihovih posjeda.⁹ To je značilo da se zemljište iznad navedene površine oduzimalo od Islamske zajednice. Taj proces je bio zastupljen na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine, pa tako i na području sreza Brčkog, odnosno opštine Gornji Rahić, a što nam je predmet ovoga rada. Naime, rad tretirata pitanje oduzimanja vakufske imovine i promjenu vlasništva iste na ovom području nakon Drugog svjetskog rata.

Vakufi u opštini Gornji Rahić

Prema raspoloživim podacima na području sreza Brčko i njegove okoline bio je značajan broj vakufa. Isti su se odnosili na brojne vjerske, obrazovne, privredne i socijalne ustanove. Na području tadašnje opštine Gornji Rahić, bili su sledeći vakufi: vakuf džamije Gornji Rahić, vakuf džamije Ograđenovac, vakuf mekteba iptidajja, vakuf Fatime Kujundžić, vakuf Omerović Bege, vakuf Dizdarević Ibrahim i dr. Vakufska imovina se odnosila na značajne vjerske, obrazovne i stambene objekte, kao i na izvjesne zemljišne površine. Vakufska imovina je bila temeljnom ekonomskom osnovom za egzistiranje vjerskih

⁸ Izet Šabotić, Uzurpacija imovine vakufa džamije Azizije u Brezovom polju i džamije u Omerbegovači u srezu Brčko, nakon drugog svjetskog rata, *Historijski pogledi*, god. V, br. 7, Tuzla 2022, 257. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.254>).

⁹ Izet Šabotić, *Tvrda kora i duboka brazda: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine*, Tuzla 2021, 132.

ustanova na području Gornjeg Rahića. Nismo došli do podataka kada su zavješteni (osnovani) navedenih vakufi, ali znamo da su isti egzistirali pred Drugi svjetski rat. Nakon uspostave komunističke vlasti, vakufska imovina na području Gornjeg Rahića, kao i na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine došla je pod udar provođenjem brojnih pravnih i političkih mjera. Zahvaljujući činjenici da smo došli u posjed arhivske građe sreza Brčko, u mogućnosti smo dati pogled uzurpacije vakufske imovine na ovom području.

Ono što je evidentno, jeste, da je proces eksproprijacije vakufske imovine na području Gornjeg Rahića započeo početkom 1946. godine i odvijao se kroz cijeli socijalistički period. Okružna agrarna komisija za okrug Tuzlanski je 4. aprila 1946. godine donijela *Odluku o eksproprijaciji zemljišnog posjeda vakufa džamije u Gornjem Rahiću, vakufa džamije Ograđenovac, vakuf mekteba iptidaije i vakufa Ftime Kujundžić*¹⁰ u ukupnoj površini od 77 dunuma i 780 m², dok je istim ostavljeno ukupno 6 dunuma 72 m².¹¹ U navedenoj *Odluci* dato je obrazloženje da je navedeno zemljište oduzeto u smislu čl. 7. tačka c) *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji bez ikakve otštete*.¹² Na navedenu *Odluku* Okružne agrarne komisije u Tuzli *Arik* br. 72/46, od 4. aprila 1946. godine, mutevelija vakufa džamije u Gornjem Rahiću, vakufa mekteba iptidaija, vakufa Omerović Bege i Fatime Kujundžić iz Gornjeg Rahića, Hasanbegović Mustafa je uputio *Žalbu* Odjeljenju za agrarnu reformu i kolonizaciju Ministarstva poljoprivrede NR Bosne i Hercegovine. Ministarstvo je donijelo *Odluku*, gdje se *Žalbi* djelimično udovoljava, pa se *Odluka* Okružne agrarne komisije Tuzla, od 4. aprila 1946. godine preinačuje, utoliko, što se vakufu džamije u Gornjem Rahiću, pored ranijih ostavljenih katastarskih parcela u ukupnoj površini od 6 dunuma i 72 m², ostavljaju još u svojini i dodatne katastarske parcele u površini od 11 dunuma u 469 m², što je ukupno bilo 17 dunuma i 532 m², a radi izdržavanja džamije u Gornjem Rahiću.¹³ Ostalo zemljište ovog vakufa u površini od 66 dunuma i 320 m² označeno je kao višak, te je prema članu 7. tačka c) *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji* ekspropisano, odnosno oduzeto od navedenih vakufa i postalo opštredržavna imovina. Navedena *Odluka* je dostavljena vakufu džamije u Gornjem Rahiću i Okružnoj agrarnoj komisiji u Tuzli.¹⁴

Prema raspoloživim podacima, a po predmetu *Arik* br. 25167/46, od Vakufa džamije u Rahiću Gornjem oduzete su slijedeće parcele:

- k.č. 432 pašnjak 11.100 m² „Mezarje“.
- k.č. 908 oranica 26.230 m² „Jasen“.

¹⁰ U procesu eksproprijacije imovine navedenih vakufa, isti su od strane organa i institucija koje su provodile ovaj proces, tretirane pod jednim nazivom vakuf džamije Gornji Rahić.

¹¹ Arhiva Vlade Brčko Distrikta (dalje: AVBD), fond: Sreski narodni odbor Brčko (dalje: SNOB), dok: *Odluka* Okružne agrarne komisije za okrug Tuzlanski, *Arik* br. 72/46, od 4. aprila 1946.

¹² AVDB, SNOB, dok: *Odluka*, *Arik* br. 72/46, od 4. aprila 1946. godine.

¹³ AVDB, SNOB, dok: *Odluka* Ministarstva poljoprivrede i stočarstva NR Bosne i Hercegovine-Odjeljenje za agrarnu reformu i kolonizaciju, *Arik*, br. 25.187/46, od 25. oktobra 1946.

¹⁴ AVBD, SNOB, dok: *Odluka*, *Arik*, br. 25.187/46, od 25. oktobra 1946.

- k.č. 1053/2 oranica 2.590 m² „Bašča“.
- k.č. 584/2 voćnjak 700 m² „Mezarje“.
- k.č. 584/3 oranica 400 m² „Tor“ preko puta“.
- k.č. 851/1 oranica 27.290 m² „Klenovac Gornji“.
- k.č. 1059/46 oranica 1.920 m² „Njivica“.
- k.č. 1059/67 oranica 620 m² „Njivica“.
- k.č. 1059/48 oranica 760 m² „Njivica“.
- k.č. 1059/77 oranica 620 m² „Njivica“.¹⁵

Nakon što je izvršena eksproprijacija zemljišta vakufa džamije Gornji Rahić, ista je ušla u zemljišni fond, i kao opštedruštvena imovina dodijeljena raznim korisnicima, agrarnim interesantima, zemljoradničkoj zadruzi i drugim državnim ustanovama. Istima je navedeno zemljište prvobitno dato na korištenje i posjed, bez prava vlasništva sve do kraja 50-ih godina 20. stoljeća. Tako je tek, dana 24. avgusta 1957. godine, Narodni odbor sreza Brčko uputio molbu Zemljišno-knjižnom uredu Sreskog suda Brčko, za provođenje pravomoćne odluke protiv vakufa džamije Gornji Rahić. U prilogu je istom dostavljena pravomoćna *Odluka* Okružne agrarne komisije Tuzla *Arik* br. 72/46, kao prvostepeni akt, te *Odluka* br. 25.187/46 Ministarstva poljoprivrede i stočarstva NR Bosne i Hercegovine kao drugosterpeni akt. U ovoj pravnoj radnji, traženo je od Zemljišno knjižnog ureda Sreskog suda Brčko, da u KO Gornji Rahić, kao opštenarodna imovina prevede sledeće zemljište:

➤ k.č. 432	pašnjak	11.100 m ²	„Mezarje“ u zk.ul. 410
➤ k.č. 908	oranica	26.230 m ²	„Jasen“ u zk. ul. 400
➤ k.č. 1053/2	oranica	2.590 m ²	„Bašča“ u zk. ul. 220
➤ k.č. 584/2	voćnak	700 m ²	„Mezarje“ u zk. ul. 410
➤ k.č. 584/3	oranica	400 m ²	„Tor preko“ u zk. ul. 1131
➤ k.č. 851/1	oranica	27.290 m ²	„Klenovac“ u zk. ul. 738
➤ k.č. 1059/46	oranica	1.920 m ²	„Njivica“ u zk. ul. 410
➤ k-č- 1059/67	oranica	620 m ²	„Njivica“ u zk. ul. 543
➤ k.č. 1059/48	oranica	760 m ²	„Njivica“ u zk. ul. 90
➤ k.č. 1059/77	oranica	620 m ²	„Njivica“ u zk. ul. 544. ¹⁶

Slijede navedenog pitanja, Naraodni odbor opštine Gornji Rahić u srezu Brčko je 26. septembra 1957. godine dostavio akt Sreskom sudu Brčko u vezi vakufa džamije Gornji Rahić, gdje su tražili da im Sud izda *Izvod* zemljišni, kako bi po osnovu *Odluke* Ministarstva poljoprivrede i stočarstva NR Bosne i Hercegovine br. 25187-46, od 25. oktobra 1946. godine, mogli srediti stanje na

¹⁵ AVBD, SNOB, dok: *Arik*, br. 03-25187/46, od 19.6.1957. godine.

¹⁶ AVBD, SNOB, dok: *Arik* - 25187/46, *Molba za ZK provođenje pravomoćne odluke protiv Vakufa džamije u Gornjem Rahiću*, od 24. avgusta 1957. godine.

terenu.¹⁷ Pod tim se podrazumijevala uknjižba ekspropisanog zemljišta vakufa džamije Gornji Rahić u vlasništvo opštine Gornji Rahić, kao opštedruštvena imovina. Stoga je Narodni odbor sreza Brčko 1. oktobra 1957. uputio *Molbu* Zemljišno knjižnom uredu Sreskog suda Brčko, za provođenje kroz ZK izvršne odluke Okružne agrarne komisije Tuzla br. 72/46 protiv vakufa džamije Gornji Rahić, a prema raspisu Narodnog odbora sreza Tuzla. U dopisu je navedeno sledeće: „Povraća Vam se izvršna predmetna *Odluka* sa popisom parcela koje su od vještaka geometra izdvojene u naravi u korist Opštenarodne imovine (ONI-a), te Vas molimo da istu provedete neovisno na vaš izvještaj Dn br. 1329/57, jer tako nam nalaže raspis Državnog sekretarijata za poslove finansija NR Bosne i Hercegovine *Arik*, br. 6582/56, sa kojim smo vas upoznali našim raspisom u predmetu označenik“.¹⁸ U dopisu je također istaknuto, „da je zakonodavac prilikom donošenja odluke imao u vidu originalni način pribavljanja svojine na nekretninama, a ne derivativni i da je samom *Odlukom* raspravljeno pravo vlasništva na nekretninama palim pod *Zarik*, tim više što su iste nekretnine istovremeno u naravi oduzete bez prigovora eventualnih ZK vlasnika, a što ovi mogu učiniti na *Zaključak* naslova u roku od 3 godine“.¹⁹ Nakon okončanog postupka, Zemljišno knjižni ured Sreskog suda u Brčkom, je Narodnom odboru opštine Rahić Gornji dostavio izvadke ul. br. 543 i 544 KO Rahić Gornji za sve parcele oduzete od Vakufa džamije u Rahiću po *Ariku* br. 25187/46.²⁰

U daljem postupku oko rješenja statusa navedene vakufske imovine, evidentno je da se vakuf džamije Gornji Rahić žalio na postupak oduzimanja nekretnina. Problem je bio taj što ekspropisana vakufska zemlja koja je dodijeljena agrarnim interesantima nije prevedena u njihovo vlasništvo. To potvrđuje i dopis Narodnog odbora opštine Gornji Rahić Zemljišnom knjižnom uredu Sreskog suda u Brčkom u vezi ekspropisanog zemljišta vakufa džamije u Gornjem Rahiću. Isti je odgovorio na dopis Narodnom odboru opštine Gornji Rahić, te ih izvjestio da prema zemljišnim knjigama ovog ureda u KO Gornji Rahić, vakufu džamije u Gornjem Rahiću nije ništa oduzeto. Stoga je potrebno ustanoviti prema katastru brojeve parcela koje su faktički oduzete, te iste dostaviti. Zemljišno knjižnom uredu Sreskog suda Brčko, kako bi se proces promjene vlasništva doveo do kraja.²¹ Postupak uknjižbe promjene vlasništva nad ekspropisanim zemljištem je nastavljen u narednom periodu. To potvrđuje akt kojeg je Zemljišno knjižni ured Sreskog suda u Brčkom uputio Narodnom odboru opštine Gornji Rahić, kojeg obavještava, da je *Odluka* Okružne agrarne

¹⁷ AVBD, SNOB, dok: Narodnog odbora opštine Gornji Rahić, br. 04-845-5, od 26. septembra 1957.

¹⁸ AVBD, SNOB, dok: Narodnog odbora sreza Brčko *Arik*, br. 25187/46, od 1. oktobra 1957.

¹⁹ AVBD, SNOB, dok: Narodnog odbora sreza Brčko, *Arik*, br. 25187/46, od 1. oktobra 1957.

²⁰ AVBD, SNOB, dok: Akt Sreskog suda u Brčkom-Zemljišni knjižni ured, br. 913/57, od 11. oktobra 1957.

²¹ AVBD, SNOB, dok: Akt Zemljišno knjižnog ureda Sreskog suda u Brčkom, br. 584/57, od 4. septembra 1957.

komisije prije par dana primljena kod ovog ureda, te da će stoga isti dobiti zaključak naknadno, kad iste budu provedene u zemljišne knjige.²²

Prema raspoloživim podacima, ekspropisana zemlja od navedenih vakufa dodijeljena je raznim korisnicima, agrarnim interesentima, zemljoradničkim zadrugama i drugim društvenim korisnicima. Dostupni podaci potvrđuju da je dio ekpropisane zemlje dodijeljen jednom broju zemljoradnika sa ovog područja. Tako je Narodni odbor opštine Gornji Rahić, na osnovu odredaba *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji*, a po predmetu upisa u vlasništvo dodijelio zemlju agrarnom interesantu Čepić Hase Bajri iz Gornjeg Rahića. U navedenom *Rješenju* se navodi da isti ima dva člana porodice, te je shodno tome, istima dodijeljeno zemljište iz opštenarodne imovine, i to: kat. parcele. br. 1016-13, oranica zvana „vrt“ u površini od 580 m², upisana u zemljišne knjige ul. br. 800 KO Gornji Rahić, kao i katastarska parcela br. 1016-13 u ukupnoj površini od 580 m². Istaknuto je, da se iste imaju upisati u zemljišnim knjigama Sreskog suda Brčko u pravo vlasništva u korist: Čepić Hase Bajro iz Gornjeg Rahića sa 1/3 vlasništva, Čepić Čerima Ešefa iz Gornjeg Rahića sa 1/3 vlasništva i Čepić Bajre Mevludin iz Gornjeg Rahića 1/3. vlasništva, uz ograničenje iz čl. 40 *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji* u NR BiH.²³ U *Obrazloženju* navedenog *Rješenja* istaknuto je da je zemljoradnik Čepić Hase Bajro iz Gornjeg Rahića, podnio zahtjev dana 14. aprila 1957. godine, da mu se u dispozitivu navedeno dodijeljeno zemljište opštenarodne imovine u 1946. godine, kao agrarnom interesantu upiše u vlasništvo i njegovo i članova njegove porodice u zemljišnim knjigama. Nakon što je utvrđeno, da je zahtjev osnovan, jer je navedeno zemljište stvarno dodijeljeno molioću kao agrarnom interesantu 1946. godine, od kada ga kao i u vremenu podnošenja molbe drži u posjedu i lično obrađuje sa pomenutim članovima porodice. U skladu sa tim, izvršena je i uknjižba prava vlasništva na sve članove porodice sa jednakim djelovima.²⁴ Kao agrarnom interesantu zemljište je dodijeljeno i Omić Salke Beganu iz Gornjeg Rahića, i to katastarska parcela br. 903 d II, oranica zvana „Jasen“ u površini od 8.365 m². Ista je upisana sa pravom vlasništva u zemljišnim knjigama Sreskog suda Brčko u korist: Omić Salke Began iz Gornjeg Rahića sa 1/4 vlasništva, Omić Began Hana-supruga iz Gornjeg Rahića sa 1/4, Omić (Begana) Hajrudin iz Gornjeg Rahića sa 1/4 i Omić (Begana) Salko iz Gornjeg Rahića sa 1/4 vlasništva, uz ograničenje iz čl. 40 *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji* NR Bosne i Hercegovine.²⁵ U *Obrazloženju* navedenog *Rješenja* utvrđeno je da je dodijeljeno zemljište kao opštenarodna imovina 1946. godine, dato agrarnim interesantima i

²² AVBD, SNOB, dok: Akt Zemljišno knjižnog ureda Sreskog suda u Brčkom, br. RZ. 642/57, od 16. oktobra 1957.

²³ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje* br. 04/845-68 o upisu u vlasništvo zemlje agrarnom interesantu Čepić Hase Bajro, od 20. maja 1957. godine.

²⁴ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje*, br. 04/845-68 o upisu u vlasništvo zemlje agrarnom interesantu Čepić Hase Bajro, od 20. maja 1957. godine.

²⁵ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje*, br. 04/845-64/1957, o upisu u vlasništvo zemlje agrarnom interesantu Omić Salke Began, od 21. maja 1957. godine.

da nema pravne smetnje da se ista upiše u zemljišne knjige kao vlasništvo podnosioca molbe i njegove porodice sa jednakim djelovima, a u skladu sa članom 40. *ZARIK-a*.²⁶ Ekspropisano zemljište vakufa džamije u Gornjem Rahiću je dodijeljeno i Omić Salke Husi, koji je imao šest članova porodice, Dodijeljena mu je kao agrarnom interesantu katastarska parcela br. 1053-2, oranica zvana „Bašča kučica“ u površini od 1.250 m², K.O. Gornji Rahić, katastarska parcela br. 1053-2 dio X . Na navedeno zemljište upisano je pravo vlasništva u zemljišnim knjigama Sreskog suda Brčko u korist: Omić Salke Huso iz Gornjeg Rahića sa 1/7 vlasništva, Omić Fatima supruga Huse iz Gornjeg Rahića sa 1/7 vlasništva, Omić Huso Hazim iz Gornjeg Rahića sa 1/7 vlasništva, Omić Huse Safet iz Gornjeg Rahića sa 1/7 vlasništva, Omić Huse Mejra iz Gornjeg Rahića sa 1/7 vlasništva i Omić Huse Hahrija iz Gornjeg Rahića sa 1/7 vlasništva. Zemlja je upisana u vlasništvo uz ograničenje iz čl. 40 *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji*.²⁷ U obrazloženju je navedeno da je zahtjev opravdan i da je navedeno zemljište dodijeljeno molioocu kao agrarnom interesantu 1946. godine, koji je zemljište držao u posjedu i obrađivao ga lično sa članovima porodice.²⁸ Ekspropisano zemljište vakufa džamije u Gornjem Rahiću dodijeljeno je i agrarnom interesantu Mehić Šemse Hasanu iz Gornjeg Rahića, i to katastarska parcela br. 1059/77, oranica zvana „Njivica“, u površini od 310 m², br. 1059/48, oranica zvana „Njivica“ u površini od 380 m², br. 1059/67, oranica zvana „Njivica“ u površini od 310 m² i br. 1059/46, oranica zvana „Njivica“ u površini 960 m², što je ukupno 1. 960 m². Zemljišne parcele su upisane u pravo vlasništva u zemljišnim knjigama Sreskog suda Brčko u korist: Mehić Šemse Hasan iz Gornjeg Rahića sa 1/5 vlasništva, Mehić Hasana Mina-supruga sa 1/5 vlasništva, Mehić Hasana Sadik iz Gornjeg Rahića sa 1/5 vlasništva, Mehić Hasana Rabija iz Gornjeg Rahića sa 1/5 vlasništva i Mehić Hasana Ibrahim iz Gornjeg Rahića sa 1/5 vlasništva.²⁹ U *Obrazloženju* je navedeno, da je molba podnosioca opravdana i da je navedena zemlja istom dodijeljena kao zemljište opštenarodne imovine 1946. godine, od kada ga je stalno držao u posjedu i obrađivao lično sa članovima svoje porodice. Stoga je izvršena uknjižba prava vlasništva na sve članove porodice sa jednakim djelovima, a u skladu sa čl. 3, uz zebilježbu ograničenja po čl. 40 *ZARIK-a*.³⁰

Nakon što su agrarni interesanti dobili zemlju ekspropisanu od strane Vakufa džamije u Gornjem Rahiću, istu su nakon višegodišnjeg posjedovanja i korištenja trebali uknjižiti kao vlasništvo. U navedenim procedurama postojale

²⁶ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje*, br. 04/845-64/1957 o upisu u vlasništvo zemlje agrarnom interesantu Omić Salke Began, od 21. maja 1957. godine.

²⁷ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje*, br. 04/845-64/1957. O upisu u vlasništvo zemlje agrarnom interesantu Omić Salke Huso, od 21. maja 1957. godine

²⁸ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje* br. 04/845-64/1957 o upisu u vlasništvo zemlje agrarnom interesantu Omić Salke Huso, od 21. maja 1957. godine.

²⁹ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje* br. 04/845-177 o upisu u vlasništvo zemlje agrarnom interesantu Mehić Šemse Hasan, od 25. maja 1957. godine.

³⁰ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje* br. 04/854-177 o upisu u vlasništvo zemlje agrarnom interesantu Mehić Šemse Hasan, od 25. maja 1957. godine.

su određene nesusađlašenosti, što je i agrarnim interesantima i organima vlasti pričinjavalo određene poteškoće. To između ostalog, potvrđuje akt Narodnog odbora opštine Brčko, od 31. avgusta 1961. godine, koji je donio *Zaključak*, putem kojeg se izvršila određena ispravka. Ista se odnosila na to, da se briše katastarska parcela broj: 1053/106. agrarnom ineresantu Omić Huseinu umrlog Salke iz Gornjeg Rahića. Naime, istom su date: katastarska parcela br. 1053/122 u zk. ul.broj 543 u površini od 1.070 m², katastarska parcela br. 1053/74 oranica u površini 60 m² i katastarska parcela br. 1053/124 „Dvor“ u površini od 80 m² u zk. ul.broj 730 KO Gornji Rahić. U *Zaključku* je istaknuto, da se prijedlog za katastarsku parcelu broj 1053/123 odbija kao neosnovan, a ostali dio rješenja ostao je nepromijenjen.³¹ U obrazloženju navedenog akta, ističe se, da je Odjeljenje za finansije NOO-a Brčko, po zahtjevu Omić Huseina, agrarnog interesanta iz Gornjeg Rahića, donijelo *Rješenje* br. 03/2-5337/1, od 5. septembra 1958. godine po kome je istom dato zemljište ONI-e, i to katastarske parcele br. 1053/106 i 1053/122 K.O. Gornji Rahić. Međutim, Sud je svojim aktom Dn. br. 1984/58, od 20. septembra 1958. godine povratio navedeno *Rješenje*, sa izvješćem, da se k.č. br. 1053/106 ne vodi uopšte u njegovom operatu. Stoga je predloženo Uredu za katastar, da se na licu mjesta utvrdi koje parcele imenovani drži u svom posjedu kao agrarni interesant. Naknadno je *Izvjeshćajem* navedenog Ureda br. 92, od 29. marta 1960. godine, geometar utvrdio da imenovani drži u svom posjedu naznaćene parcele, te je donio *Zaključak*, kako bi se na osnovu njega moglo donijeti *Rješenje* za uknjižbu u zemljišnim knjigama suda. Prijedlog je, da se na imenovanog prevede i k.č. broj: 1053/123 je odbijen, jer je ta parcela na osnovu pravosnažnog *Rješenja* data interesantu Šabanović Salihu iz Gornjeg Rahića *Rješenjem*, br. 4240/1, od 20 avgusta 1958.³² Slijedom navedene pravne radnje, Zemljišni knjižni ured Sreskog suda u Brčkom je dana 20. februara 1962. godine, donio *Zaključak* kojim se određuje otpis k.č. br. 1053/122 i 1053/129 iz ul. br. 543 KO Rahić Gornji, te k.č. br. 1053/74 i 1053/124 iz ul.br.730 KO i vrši se upis istih u AI novu ul.br.1226 iste KO, sa upisom prava vlasništva u korist: Omić Salke Husein iz Gornjeg Rahića na 1/5 vlasništva, Omić Fatima-supruga Huseina iz Gornjeg Rahića 1/5 vlasništva, Omić Safet iz Gornjeg Rahića na 1/5 vlasništva, Omić Bahrija-kći iz Gornjeg Rahića 1/5 vlasništva, Omić Fehim, sin iz Gornjeg Rahića na 1/5 vlasništva. Istaknuta je i *Zabilježba* ogranićenja u ul. br. 1226 na nekretnine u AI u smislu propisa čl. 40. *ZARIK-u* NR Bosne i Hercegovine.³³

Ovaj predmet je razmatran ponovo od strane Narodnog odbora Brčko, koji je donio *Rješenje* 5 septembra 1958. godine, kojim se odbija *Molba* Huseina Omića, da mu se izvrši uknjižba prava vlasništva u zemljišnim knjigama i

³¹ AVBD, SNOB, dok: *Zaključak* Narodnog odbora opštine Brčko br. 03/II-P.O, 33/1-68, od 31. avgusta 1961. godine.

³² AVBD, SNOB, dok: *Zaključak* Narodnog odbora opštine Brčko br. 03/II-P.O, 33/1-68, od 31. avgusta 1961. godine.

³³ AVBD, SNOB, dok: *Zaključak* Zemljišnog knjižnog ureda Sreskog suda u Brčkom, br. Dn: 473/62, od 20. februara 1962. godine.

nekretnina katastarske parcele br. 1053/74 u z.k. ul. br. 730 iste k.o. zemljište u površini od 76 m², jer je to zemljište vlasništvo vakufa džamije u Gornjem Rahiću. Naime, Husein Omić je tražio da mu se omogući uknjižba nevedene zemljišne parcele, jer kako je tvrdio istu je dobio kao agrarni interesant. U njegovu korist svjedočili su Naralić Ćamil i Mulamuratović Ahmet iz Gornjeg Rahića, koji su tvrdili da je on kao agrarni interesant 1946. godine dao parcelu bez naknade ukupne površine 18.500 m² Zemljoradničkoj zadruzi, koju je dobio kao agrarni interesant iz zemljišnog fonda. Utvrđeno je da je molitelj obrađivao traženu zemljišnu parcelu, ali da je ista po evidencijama u zemljišnim knjigama u vlasništvu vakufa džamije u Gornjem Rahiću, te se iz tog razloga nije moglo udovoljiti molitelju.³⁴

I kod drugih agrarnih interesanata, koji su dobili ekspropisanu zemlju vakufa džamije Gornji Rahić, provodio se proces prenošenja (upisa) prava vlasništva nad istom. Tako je Zemljišni knjižni ured Sreskog suda u Brčkom, donio je *Zaključak* 10. juna 1958. godine, kojim su uknjižene nekretnine u korist: Lišić Bahte supruge Munibove iz Gornjeg Rahića, sa 1/6 vlasništva, Lišić Ibrahim sin Munibov iz Gornjeg Rahića, sa 1/6 vlasništva, Lišić Ahmet sin Munibov iz Gornjeg Rahića sa 1/6 vlasništva, Lišić Zada kći Munibova sa 1/6, Lišić Safet, sin Munibov, sa 1/6, Lišić Sakib sin Munibov iz Gornjeg Rahića sa 1/6 vlasništva.³⁵

Narodni odbor opštine Gornji Rahić je 26. maja 1958. godine donio *Rješenje* o upisu vlasništva u zemljišne knjige na ime Lišić Munib i pet članova njegove porodice iz Gornjeg Rahića, zemljišne parcele površine od 1.200 m² sa 1/6 vlasništva za svakog člana porodice. U *Obrazloženju* navedenog *Rješenja*, utvrđeno je da je *Zahjev* opravdan, da je molilac navedenu parcelu dobio 1946. godine kao agrarni interesant, te da je istu držao u posjedu i obrađivao sa članovima svoje porodice, te je na taj način ispunjen zakonski uslov za upis nekretnine u zemljišnu knjigu.³⁶ Na ovaj način, nekadašnji vakufski zemljišni posjed je promijenio vlasništvo.

Prilikom dodjele Vakufskog zemljišta džamije u Gornjem Rahiću agrarnim interesantima, bilo je određenih problema. Naime, bilo je slučajeva da agrarni interesanti nisu ušli u posjed na dodijeljeno, već na drugo zemljište, što je predstavljalo problem prilikom provođenja procedure i određivanja istom vlasništvo. Takav primjer, potvrđuje i *Zapisnik* sačinjen 28. jula 1965. godine u prostorijama Imovinsko pravne službe opštine Brčko u predmetu uzimanja izjave u vezi izmjene rješenja NOO Gornji Rahić, kojim je dodijeljena parcela br. 1055/57 u površini od 1.200 m² agrarnom interesantu Lišić Ibrahimu i drugim iz Gornjeg Rahića. U tom postupku, *Izjavu* je dao Dizdarević Salko, koji je istakao,

³⁴ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje* Narodnog odbora opštine Brčko, br. 03/4-5337/1, od 5. septembra 1958. godine.

³⁵ AVBD, SNOB, dok: *Zaključak* Zemljišno knjižnog ureda Sreskog suda u Brčkom, br. Dn,1377/58, od 10. juna 1958. godine.

³⁶ AVBD, SNOB, dok: *Zaključak* Zemljišno knjižnog ureda Sreskog suda u Brčkom, br. 04/845-103, od 26. 5. 1958. godine.

da je geometar utvrdio, da Lišić Ibrahim i drugi agrarni interesenti ne drže parcelu koja im je dodijeljena kao agrarnim interesentima, nego da drže dio parcele koja se vodila na Dizdarević Salku, dok parcelu koju su oni dobili drži u svom posjedu Dizdarević Bajro. Istaknuto je da je geometar pocijepao navedenu parcelu, tako da je Dizdarević Salki ostalo oko 2.400 m², a ostatak zemljišta je pripao Lišić Ibrahimu. U Izjavi je dalje istaknuto, da je Dizdarević Ibrahim dao u vakuf zemljište koje je kasnije dodijeljeno Lišić Ibrahimu i drugima. Parcela koja je dodijeljena *Rješenjem* Lišić Ibrahimu i drugima, oduvijek je bila vlasništvo Dizdarević Bajre i njegovih predaka, pa mu nije jasno da se ta parcela vodila kao državno vlasništvo i kao takva je dodijeljena Lišić Ibrahimu i drugima.³⁷ Dizdarević Salko je smatrao da se u navedenom slučaju napravila greška od strane organa i pojedinaca koji su bili zaduženi za provođenje procesa eksproprijacije vakufske imovine i dodjele iste agrarnim interesentima.

U Narodnom odboru opštine Brčko-Imovinsko pravni referat po predmetu *ARIK* br. 25187/46, izvršio je izdvajanje zemljišta ONI-e, dana 12. juna 1959, pa su na osnovu dostupne dokumentacije izdvojene sledeće parcele katastarske opštine Rahić Gornji:

Br. parcele	Kultura	Klasa	Površina	br. (O.L.zk.ul)		Korisnik	Osnov
432	groblje	1	11.100	637	543	Lešić Ibrahim	Agrarni interesant
584	groblje	---	1.100	586	543	Spahić Mehmedalija	-II-
584/4	groblje	---	2.400	-II-	-II-	Spahić Mehmedalija	-II-
1059/46	oranica	2	1.900	503	543	po ½ Hasidić Ahmed	-II-
1059/48	oranica	2	760	-II-	-II-	Mehić Šemso	-II-
1059/67	oranica	2	620	-II-	-II-	Omić Salko	-II-
109/77	oranica	2	630	-II-	544	Omić Salko	-II-
908/1	oranica	4	12.000	487	543	Omić Salko	-II-
908/2	oranica	4	6.230	502	543	Omić Began	-II-
908/3	oranica	4	8.000	612	543	Šabanović Hasan	-II-
1053/2	oranica	3	970	617	543	Šabanović Hasan	-II-
1053/121	oranica	3	410	-II-	-II-	Šabanović Salih	-II-
1053/122	oranica	3	1.070	504	543	Omić Husein	-II-
1053/123	oranice	---	150	456	543	Mulamuratović Džemal	-II-

³⁷ AVBD, f-SNOB, dok: *Zapisnik* sastavljen dana 28. jula 1965. godine u prostorijama Imovinsko pravne službe opštine Brčko.

1053/123	-II-	---	80	-II-	-II-	Mulamuratović Džemal	-II-
1053/125	-II-	---	150	617	543	Šabanović Hasan	-II- ³⁸

Po osnovu navedene pravne radnje, dana 12. juna 1959. godine u Gornjem Rahiću, sastavljen je *Zapisnik*, a u vezi izdvajanja zemljišta opštenarodne imovine, po predmetu *Arika*-a Vakufa džamije iz Gornjeg Rahića. Pored službenika NOO Brčko, raspravi je prisustvovao i predstavnik vakufa džamije Gornji Rahić Dobrača Ramiz. Tom prilikom konstatovano je da su dopisom NO sreza Brčko, od 24. avgusta 1958. godine, prevedene u zemljišnim knjigama u korist opštenarodne imovine određene k.č u K.O. Rahić Gornji. Naime, predmetom rasprave je bilo zemljište ukupne površine 17.530 m², te se pristupilo ustanovljenju predmetnog posjeda. Istaknuto je da je ustanovljeno da su prije provođenja agrarne reforme više parcela k.č. površine 30.150 m² bile u posjedu vakufa, kao i druge brojne k.č, koje su sve ukupno iznosile 114.130 m².³⁹ Isto tako, ustanovljeno je, da se od navedene ukupne površine zemljišta nalazi pod grobljima 30.050 m², od kojih vakuf džamije u Gornjem Rahiću posjeduje 16.450 m². Utvrđeno je također, da su dva groblja izdvojena u opštenarodnu imovinu, te daje dio zemljišta istih dodijeljen u posjed agrarnih interesanata, i to: k.č. br. 432 kao groblje koje posjeduje i uživa Šišić Ibrahim i k.č. br. 584/3 i 584/4, kao groblje koje posjeduje i uživa Spahić Mehmedalija, kao agrarni interesanti.⁴⁰ Ovaj primjer ukazuje da su i groblja (mezarja), kao i druge vakufske nekretnine, podlijegale procesima uzurpacije koje je provodila komunistička vlast nakon Drugog svjetskog rata.

Uzurpacijom značajnih zemljišnih površina, vakufi su ekonomski oslabljeni. U samom procesu eksproprijacije zvanične zemljišne evidencije, nisu se slagale sa stanjem na terenu. Naime, prema *Odluci* Ministarstva poljoprivrede NR Bosne i Hercegovine, vakufu džamije Gornji Rahić ostavljeno je ukupna površina 17.532, dok se u korist opštenarodne imovine trebalo izdvojiti površina od 66.520 m². Međutim, utvrđeno je da vakuf džamije Gornji Rahić posjeduje 30.150 m², a da su u opštenarodnu imovinu bili izdvojeni zemljišni posjedi ukupne površine od 83.980 m². To je značilo, da su i jedna i druga strana posjedovali više zemlje nego što se prema *Odluci* ostavljalo, davalo ili oduzimalo i jednim i drugim. Daljim uvidom, utvrđeno je, da je od ukupne površine vakufa džamije u Gornjem Rahiću, od 30.150 m², pod grobljem bilo 16.450 m², a kao oranična površina 12.620 m². U vezi navedenog, trebalo je donijeti naknadno *Rješenje*, te razmotriti okolnost, da se gore ukupne površine zemljišta, koje vakuf džamije posjeduje nalazi pod grobljima i dvorištima uz kućišta u ukupnoj površini od 17.780 m². Iz tog razloga, predloženo je, da ukoliko bi došlo do

³⁸ AVBD, SNOB, dok: *Izveštaj* Narodnog odbora opštine Brčko o izdvajanju Vakufa džamije Gornji Rahić, od 12. juna 1959. godine.

³⁹ AVBD, SNOB, dok: *Zapisnik* NOO Brčko, od 12. juna 1959. godine.

⁴⁰ AVBD, SNOB, dok: *Zapisnik* NOO Brčko, od 12. juna 1959. godine.

naknadnog izdvajanja, bilo bi najpogodnije da se izdvoji k.č. br. 947/2 od 11.500 m², koja se nalazi u zadružnom kompleksu kod zadružne ekonomije. Prema raspoložnim podacima, ova je parcela ostavljena naknadno vakufu džamije u Gornjem Rahiću po *Odluci* Ministarstva poljoprivrede i stočarstva NR Bosne i Hercegovine. Međutim, istaknuto je da se prilikom dodjele (ostavljanja) navedene parcele vakufu džamije u Gornjem Rahiću, nije imalo u vidu, da je vakuf bez te parcele već posjedovao 18.650 m². Isto tako, po osnovu postojećih evidencija u korist opštenarodne imovine izdvojeno je ukupno 83.980 m², što je bilo daleko više zemljišta nego što je to bilo navedeno u zvaničnoj *Odluci* organa koji su provodili proces eksproprijacije nekretnina Vakufa džamije u Gornjem Rahiću.⁴¹

Isto tako, u procesu utvrđivanja vlasništva nad zemljom vakufa džamije Gornji Rahić koja je podlijegala procesu eksproprijacije, uspostavilo se kao sporna jedna katastarska čestica (k.č. br. 908/1), koju je navodno još od 1935. godine posjedovao Nikolić Marijan, koji je tvrdio da je istu kupio te godine od Isajbegović Bešira.⁴² Navedeno zemljište je navodno više puta prometovano, ali proces promjene vlasništva istog nije proveden u zemljišnim knjigama. Tako da je navedeno zemljište ostalo i dalje sporno.

Konačno, nakon određenih poteškoća proveden je postupak upisa vlasništva ekspropisane zemlje vakufa džamije u Gornjem Rahiću, a na ime Opštenarodne imovine (ONI) koja je dodijeljena agrarnim interesentima, još 1946. godine. Naime, Narodni odbor opštine Brčko je dana 12. juna 1959. godine, donio je *Rešenje*, kojim se izdvaja zemljište ekspropisano od vakufa džamije iz Gornjeg Rahića i upisuje kao vlasništvo agrarnih interesenata, i to:

- k.č. br.432 groblje u površini od 11.100 m², upisana u z.k. ul.br, 543 KO Gornji Rahić;
- k.č. br. 584/3 oranica preko puta i prema šumi od 1.100 m², upisana u z.k. ul. br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 584/4, groblje u površini od 1.400 m² upisana u z.k. ul.br, 543 KO Rahić Gornji;
- k.č.br. 1059/46, oranica „Njivica“, u površini od 1.920 m², upisana u z.k. ul. br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 1059/67, oranica „Njivica“, u površini od 620 m², upisana u z.k. ul. br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 1059/48, oranica „Njivica“, u površini od 760 m², upisano u z.k. ul. br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 1059/77, oranica „Njivica“, u površini od 620 m², upisana u z.k. ul. br. 544 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 908/1, oranica „Fuse“, u površini od 12.000 m², upisana u z.k. ul. br. 543 KO Rahić Gornji;

⁴¹ AVBD, SNOB, dok: *Zapisnik* NOO Brčko, od 12. juna 1959. godine.

⁴² AVBD, SNOB, dok: *Zapisnik* NOO Brčko, od 12. juna 1959. godine.

- k.č. br. 408/2, oranica „Jasen“, u površini od 6.430 m² upisana u z.k. ul. br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 908/3 oranica „Jsasen“, u površini od 8.000 m², upisana u z.k. ul. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 1053/2 oranica „Lučica“, u površini 970 m², upisana u z.k. ul. br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 1053/121 oranica „Lučica“ u površini 410 m² upisana u z.k. ul.br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br.1053/122 oranica „Lučica“, u površini od 1.070 m², upisana u z.k. ul.br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 1053/123 „Kućište“, u površini od 150 m², upisana u z.k. ul.br.543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br.1053/124 „Kućište“, u površini od 80 m², upisana u z.k. ul.br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br.1053/125 „Kućište“, u površini od 150m², upisana u z.k. ul.br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 1053/74 oranica „Lučica“, u površini od 60m², upisana u z.k. ul. br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 851/1 oranica „Klenovac Gornji“, u površini od 885 m², upisana u z.k ul. br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 851/2 oranica „Klenovac Gornji“, u površini od 9.190 m², upisano u z.k ul. br. 543 KO Rahić Gornji;
- k.č. br. 856/1 oranica u površini od 19.300 m² upisana u z.k. ul. br. 738 KO Rahić Gornji.

Određuje se uknjižba prava vlasništva na navedenim parcelama u korist Opštenarodne imovine sa organom upravljanja NOO-e Brčko.⁴³

Islamska zajednica nije bila zadovoljna takvom odlukom NOO Brčko. Naime, mutevelija vakufa džamije u Gornjem Rahiću je 10. maja 1961. godine uputio *Žalbu na Rješenje* NOO Brčko odjeljenju za finansije, tražeći da se povrati vakufu džamije Gornji Rahić, sva oduzeta zemlja, a dostavljeno *Rješenje* stavi van snage. U *Žalbi* se ističe da je predmetno zemljište dato vakufu za opstanak džamije i izdržavanje osoblja. Prema članu 7. tačka c) *Zakona o agrarnoj reformi* vakufa džamije Rahić Gornji, kao bogomolji za njen opstanak i izdržavanje treba da ostane 100 dunuma zemlje. Pa prema tome, pravilno bi bilo, da se sve navedene parcele ostave i nadalje u svojini i slobodnom raspolaganju vakufu džamije Gornji Rahić. Posebno je istaknuto, a što je naročito bio upadljiv protivzakonit postupak Sreske agrarne komisije u Brčkom *Arik* br. 72/46, što je Narodni odbor opštine Brčko riješilo nezakonito, a to je, da se da se dvije parcele koje su služile kao groblja (mezarja) izdvoje iz vakufske imovine u korist Opštenarodne imovine, i to: k.č. br. 432 mezarje u površini od 11.100 m², zk ul. br. 410, i to ko, br, 584/2, mezarje u površini od 700 m², i z.k. ul. br. 410 KO

⁴³ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje* br.03/II-6/1/61, od 20.1.1961. godine.

Rahić Gornji. Pošto je ovom vakufu ostalo oko 17 dunuma zemlje te se ne bi imalo šta više oduzimati, iz razloga, jer je navedeni iznos daleko ispod zakonskog maksimuma od 100 dunuma zemlje. Posebno je istaknuto, da je nezgodno, što se groblja i grobovi navedena dva mezarja oduzimaju i pretvaraju u opštenarodnu imovinu. Prema tome, mutevelija vakufa džamije Gornji Rahić, je smatrao da su u ovom slučaju povrijeđene zakonske odredbe, te je stoga tražio i predložio da se žalbi udovolji i vakufu ostavi sva njegova oduzeta zemljišta, a naročito groblja, a pobijeno *Rješjenje* kao na Zakonu neosnovano ukine.⁴⁴

Na odgovor na upućenu *Žalbu* nije se dugo čekalo. Narodni odbor sreza Brčko, je 27. maja 1961. godine odgovorio na *Žalbu* vakufa džamije Gornji Rahić, te donio novo *Rješjenje*, kojim se navedena *Žalba* odbija. U obrazloženju navedenog *Rješjenja*, ukazano je da je istim određena uknjižba vlasništva nad parcelama označenim u dispozitivu, kao i parcelama, koje su već ranije 1957. godine, po pravomoćnom *Rješjenju*, Ministarstva poljoprivrede i stočarstva NR Bosne i Hercegovine, Agrarno odjeljenje Arik br. 25.187/46, prevedena je kao opštenarodna imovina (ONI), a koje su naznačene u dispozitivu napadnutog *Rješjenja*, a da su sve ustanovljenjem na licu mjesta izuzete iz žaliteljeva posjeda. Protiv takvog *Rješjenja*, žalitelj je izjavio *Žalbu* u kojem između ostalog ističe protuzakoniti postupak Okružne agrarne komisije i njene *Odluke* Arik 72/46, jer je u ovom slučaju trebalo postupiti po članu 7. tačka c) *ZARIK-a* i vakufu džamije Gornjem Rahiću, ostaviti najmanje 100 dunuma zemlje za izdržavanje, a ne 17. dunuma i 536 m². Nadalje se istaklo da su napadnutim *Rješjenjem* izdvojena i dva groblja od 11.100 m² i 700 m², te je stoga predloženo da se sva donesena rješjenja ponište i vakufu ostavi sva njegova oduzeta zemlja.⁴⁵ Narodni odbor sreza Brčko je smatrao da je i ova *Žalba* neosnovana, ističući da je svo zemljište u napadnutom *Rješjenju* izdvojeno i razdijeljeno agrarnim interesantima, te da sporni k.č 432 kao pašnjak drži agrarni interesant Šišić Ibrahim, a parcelu 584/2, koja je spojena sa 584/3 bio voćnjak, koje je tada kao neplodno zemljište držio agrarni interesant Spahić Mehmedalija. Prema tome, NOO opštine Brčko je navode iz *Žalbe* proglasio kao netačne. NOO Brčko, je istakao, u vezi navoda *Žalbe* provedene Arik *Odluke* br. 72/46, i postupka Okružne agrarne komisije Tuzla, razmatralo po svojevremenoj *Žalbi* Agrarno odjeljenje Ministarstva poljoprivrede i stočarstva NR Bosne i Hercegovine. Isto je, svojim *Rješjenjem* Arik br. 25.187/46, *Žalbu* odbilo, o čemu je svojevremeno upoznat i žalitelj, vakuf džamije Gornji Rahić, kao i očiglednom razdiobom njegovog zemljišta po istoj odluci. Navedeno je također, da je napadnutim *Rješjenjem* izvršeno ponovno ustanovljenje već oduzetog ranije zemljišta, kako bi se ono prevelo gruntovno sa ranijeg na sadašnje vlasnike. Istaknuto je dalje, da je postupak proveden napadnutim *Rješjenjem* pravilan, sem nedostataka iznetog u dispozitivu ovoga *Rješjenja*, konstantovanog uvidom u gruntovnicu. Na karaju je istaknuto da je

⁴⁴ AVBD, SNOB, dok: *Žalba* Vakufa džamije u Gornjem Rahiću, br. 47/61, od 10. maja 1961.

⁴⁵ AVBD, SNOB, dok: *Rješjenje* Narodnog odbora sreza Brčko, br. 60/61, od 27. maja 1961.

navedeno *Rješenje* konačno.⁴⁶ To je značilo da je istim potvrđena, odnosno ozvaničena uzurpacija vakufske imovine vakufa džamije Gornji Rahić.

Odjeljenje za finansije NOO Brčko, rješavajući u predmetu izdvajanja zemljišta ekspropisanog odlukom Sreske agrarne komisijebu Brčkom *Arik* br.72/46, od vlasnika vakufa džamije u Gornjem Rahiću, na osnovu čl. 82 *Uredbe o nadležnosti narodnih odbora opština i srezova*, po republičkim propisima, a u smislu čl.7. stav 2) *Uredbe o utvrđivanju vlasništva* u smislu čl. 15 *ZARIK-a* u NR Bosni i Hercegovini,⁴⁷ donijeto je *Rješenje* o izdvajanju zemljišta ekspropisanog od strane Sreske agrarne komisije od vakufa džamije Gornji Rahić, i to 10 zemljišnih posjeda oranice, pašnjaka i voćnjaka ukupne površine od 72.200 m². Istim se određuje uknjižba prava vlasništva u korist opštenarodne imovine 1/1. Sve ostale nekretnine koja ovim rješenjem nisu obuhvaćene ostaju u svojini i slobodnom raspolaganju vakufa džamije Gornji Rahić.⁴⁸ U *Obrazloženju Rješnja* ukazano je da je pravomoćnom odlukom o eksproprijaciji Sreska agrarna komisija u Brčkom, *Arik* br, 7/46, od vlasnika vakufa džamije u Rahiću Gornjem ekspropisani su navredene nekretnine u korist zemljišnog fonda agrarne reforme, a pošto je vakuf džamije u ulošku 400 K.O. Rahić Gornji bila je vlasnikom sa 11/48 dijela, to je Zemljišno-knjižni ured u Brčkom odbio da provede takvu odluku, pa je bilo potrebno na licu mjesta izvršiti fizičku diobu i ustanoviti koje su sve nekretnine u naravi u vrijeme ecsproprijacije bile u posjedu vakufa džamije u Gornjem Rahiću, pa je riješeno po navedenom *Rješenju*.⁴⁹

Na navedeno *Rješenje* Vakuf džamije Gornji Rahić je ponovo uputio *Žalbu* NOO Brčko- Odjeljenje za finansije, a u vezi izdvajanja zemljišta u Opštenarodnu imovinu-u, od 25. januara 1961. *Žalbom* je tžraženo, da se doneseno *Rješenje* ukine, iznoseći razlog da se prema članu 7. tačka c) *ZARIK-a*, Vakufu džamije u Gornjem Rahiću, za njen opstanak i održavanje treba ostaviti 100 dunuma zemlje. Stoga bi ispravno bilo da se predložene zemljišne parcele ostave i nadalje u svojini i slobodnom raspolaganju Vakufu džamije u Gornjem Rahiću. Istaknuto je, da je naročito upadljiv protivzakonski postupak Sreske agrarne komisije Brčko *Arik* br. 72/46, što je NO sreza Brčko takođe riješio da se dva groblja izdvoje iz Vakufske imovine u korist Opštenarodne imovine. Riječ je o mezarju površine 11.100 m² i 700 m². Tako da je Vakufu džamije u Gornjem Rahiću ostalo samo 17 dunuma zemlje, tako da se od Vakufa džamije Gornji Vakuf nije moglo oduzeti više zemlje, jer nije se prelazilo 100 dunuma. Smatrali su da nije primjereno da se groblja i grobovi oduzimaju u Opštu narodnu imovinu. Smatraju da se time prekršili zakonski propisi te

⁴⁶ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje* Narodnog odbora sreza Brčko, br. 60/61, od 27. maja 1961.

⁴⁷ „Sl. list NR BiH“, br. 5/58.

⁴⁸ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje* Narodnog odbora sreza Brčko, br. 03/2-NV 2/61, od 21. septembra 1960. godine.

⁴⁹ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje* Narodnog odbora sreza Brčko, br. 03/2-NV 2/61, od 21. septembra 1960. godine.

predlažu da se *Žalbi* udovolji i vakufu ostave sva njegova oduzeta zemljišta, a doneseno *Rješenje* ukine.⁵⁰

Narodni odbor sreza Brčko odgovorio je na *Žalbu* Vakufa džamije Gornji Rahić i donio *Rješenje*, kojim se poništava *Rješenje* Odjeljenja za finansije NOO Brčko br. 03/2-NV 2/61 od 21/9 1961. godine. U *Obrazloženju* se navodi da je ožalbenim *Rješenjem* izvršeno izdvajanje od žaljitelja zemljišta po *Arik* odluci, br. 72/46 u KO Rahić Gornji, a *Naredbom* o otpisu navedenog zemljišta u novi uložak i upisom prava vlasništva društvena imovina. *Žalbom* je traženo da se predmetno zemljište ostavi žalitelju. Na kraju je utvrđeno, da je po predmetnoj stvari već pravosnažno riješeno *Rješenjem* Odjeljenja za finansije NOO Brčko NV br. 03/II-6/1 od 20. januara 1961. potvrđenim od ovog Narodnog odbora HB br. 60/61, od 27. 5. 1961. godine i isto grubovno provedeno. Kako u jednoj te istoj stvari ne mogu postojati dva rješenja to je u smislu čl. 262 tačka 2. ZUP-a riješeno kao u dispozitivu.⁵¹ Na taj način konačno je stavljena tačka na pitanje vakufske zemlje džamije Gornji Rahić, koja je akspropisana 1946, a unijžena kao valsništvo opštenarodne imovine 1961. godine, čije je vlasništvo preneseno na agrarne interesante, kojima je navedeno zemljište dodijeljeno.

Zaključak

U vremenu nakon Drugog svjetskog rata, od strane države provođeni su brojni procesi koji su doveli do promjene vlasništva imovine. U tom pogledu, na udaru se našla imovina vjerskih zajednica, a posebno vakufska imovina. Cilj nove komunističke vlasti bio je ekonomski oslabiti vjerske zajednice te tako umanjiti njihov uticaj, koji su iste imale kod naroda. Navedeni procesi uzurpacije imovine su provođeni na području sreza Brčko, gdje je Islamska zajednica raspolagala značajnom vakufskom imovinom. Tako je bilo i na području opštine Gornji Rahić, kada su se pod udar državnih mjera našla četiri vakufa: vakuf džamije Gornji Rahić, vakuf džamije Ograđenovac, vakuf mekteba iptidaija i vakuf Fatime Kujundžić. Od navedenih vakufa procesom eksproprijacije, a po osnovu ZARIK-a, uzurpirane su značajne površine zemljišta, koje su korištene za izdržavanje vjerskih institucija na području Gornjeg Rahića. Raspoloživi podaci ukazuju da je od vakufa džamije Gornji Rahić, uzurpirano ukupno 66 dunuma i 320 m², dok je džamiji za njen rad i održavanje ostavljeno 17 dunuma i 532 m². Na navedene mjere, vakif džamije Gornji Rahić je u više navrata upućivao žalbe nadležnim upravnim i sudskim institucijama, međutim iste nisu uslišene. Značajan dio zemljišnih površina ekspropisane vakufske imovine džamije Gornji Rahić, dodijeljen je agrarnim ineresantima, kao i zemljoradničkoj zadruzi i drugim državnim ustanovama. Iste su na navedeno zemljište imali posjedovno pravo, ali ne i vlasništvo sve do 50-ih godina 20. stoljeća, kada su

⁵⁰ AVBD, SNOB, dok: *Žalba* Vakufa džamije Gornji Rahić, br. 11/61, od 25. januara 1961.

⁵¹ AVBD, SNOB, dok: *Rješenje* br. 60/61-2, od 22. jula 1961.

provodeni procesi upisa navedenog zemljišta u vlasništvo u korist agrarnih interesanata. Kod navedenog procesa bile su prisutne određene neregularnosti, što je otežavalo upis vlasništva u korist agrarnih interesanata. Uporedo sa tim procesima, vakif džamije Gornji Rahić je u više navrata upućivao žalbu nadležnim organima, kako bi navedeno zemljište vratio u svoje vlasništvo. Međutim, u tome se nije uspjelo. Vakufsko zemljište je prevashodno dobilo status opštenarodne imovine, a potom je vlasništvo nad istim preneseno na agrarne interesante. Na taj način, Islamska zajednica u Gornjem Rahiću je konačno ostala bez značajne imovine, što je imalo odraza na nejn ekonomski i ukupni status u socijalističkom periodu. Ovaj primjer uzurpacije vakufske imovine na području Gornjeg Rahića, bio je dio ustaljene prakse i na drugim područjima Bosne i Hercegovine. To je u velikoj mjeri imalo uticaja na ekonomsko slabljenje Islamsk zajednice, ali i na njen status u društvu.

Summary

In the time after World War II, the state implemented numerous processes that led to a change in property ownership. In this regard, the property of religious communities, especially waqf property, came under attack. The goal of the new communist government was to economically weaken the religious communities and thus reduce their influence, which they had among the people. The aforementioned processes of usurpation of property were carried out in the area of the Brčko district, where the Islamic community had significant waqf property at its disposal. This was also the case in the territory of the municipality of Gornji Rahić, when four endowments came under the influence of state measures: the endowment of the Gornji Rahic mosque, the endowment of the Ograđenovac mosque, the endowment of the Iptidajja school, and the endowment of Fatima Kujundzic. Significant areas of land were usurped from the aforementioned waqfs through the process of expropriation, and on the basis of *ZARIK*, which were used to support religious institutions in the area of Gornji Rahic. Available data indicate that a total of 66 dunums and 320 m² were usurped from the endowment of the Gornji Rahić mosque, while 17 dunums and 532 m² were left to the mosque for its operation and maintenance. The vakif of the Gornji Rahic mosque has appealed to the competent administrative and judicial institutions on several occasions, but they have not been heeded. A significant part of the land areas of the expropriated waqf property of the Gornji Rahić mosque was allocated to agricultural tenants, as well as agricultural cooperatives and other state institutions. They had the property right to the said land, but not ownership until the 50s of the 20th century, when the processes of registering the said land into ownership were carried out in favor of agrarian stakeholders. Certain irregularities were present in the aforementioned process, which made it difficult to register ownership in favor of agrarian stakeholders. Along with these processes, the vakif of the Gornji Rahic mosque has repeatedly appealed to the

competent authorities, in order to return the said land to its ownership. However, it did not succeed. Vakuf land was primarily given the status of public property, and then ownership of the same was transferred to agrarian interests. In this way, the Islamic community in Gornji Rahic was finally left without significant assets, which had an impact on its economic and overall status in the socialist period. This example of usurpation of waqf property in the area of Gornji Rahic was part of established practice in other areas of Bosnia and Herzegovina. To a large extent, this had an impact on the economic weakening of the Islamic community, but also on its status in society.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiva Vlade Brčko Distrikta, fond: *Sreski narodni odbor Brčko 1946-1961*.

Službeni listovi/Official paper:

1. "Službeni list DFJ", br. 35/45, od 24. maja 1945.
2. "Službeni list DFJ", br. 36/45, od 9. juna 1945.
3. "Službeni list DFJ", br. 64/45, od 28. avgusta 1945.
4. "Službeni list FNRJ", br. 52/58.
5. "Službeni list NR Bosne i Hercegovine", br. 2/1946, od 6. januara 1946. godine.
6. *Zakona o teritorijalnoj podjeli Federalne Bosne i Hercegovine iz 1945. godine*, „Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine“, god I, br. II, od 18. avgusta 1945.

Knjige/Books:

1. Bećirović Denis, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*, Zagreb-Sarajevo 2012.
2. Šabotić Izet, *Tvrda kora i duboka brazda: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine*, Tuzla 2021.

Članci/Articles:

1. Šabotić Izet, Uzurpacija imovine vakufa džamije Azizije u Brezovom polju i džamije u Omerbegovači u srezu Brčko, nakon drugog svjetskog rata, *Historijski pogledi*, god. V, br. 7, Tuzla 2022. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.254>).

Salim Kadri KERIMI, Istoričar – karijerni diplomat u penziji, istraživač
Sjeverna Makedonija
E-mail: salimkerimi@yahoo.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:314:314.1: 323.15(497:560)"1953" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.184>

ISELJAVANJE TURAKA IZ JUGOSLAVIJE U TURSKU: 70. GODINA OD “DŽENTLMENSKOG SPORAZUMA”

Apstrakt: *Ove (2023) godine se navršava 70. godina od postizanja t.z. Džentlemenskog sporazuma za iseljavanje Turaka iz FNR Jugoslavije u Tursku. Prema nekim indicijama i dokumentima, ovaj sporazum je postignut između predsjednika FNR Jugoslavije Josipa Broza Tita i ministra inostranih poslova (MIP) Republike Turske Fuada Keprilija (Fuad Köprülü), prilikom prijema kod predsjednika Tita na Brionima, 22. ili 23. januara 1953. godine. U cilju operacionalizacije ovog sporazuma, oko tri mjeseca kasnije (u martu ili aprilu iste godine) potpisan je Ugovor između Državnog sekretarijata za inostrane poslove FNR Jugoslavije i Ambasade Republike Turske u Beogradu, za iseljavanje Turaka.*

Nakon potpisivanja ovog Ugovora, proces iseljavanja muslimanskog stanovništva Jugoslavije u Turskoj dobio je dramatične razmjere. Pored Turaka, posebno između 1953. i 1967, u Tursku se doselio i veliki broj Albanaca, Bošnjaka i Torbeša/Goranaca. Bio je to najveći egzodus koji se dogodio u Evropi u periodu nakon Drugog svjetskog rata.

Kao što je već poznato iseljavanje Turaka i drugog muslimanskog stanovništva Jugoslavije u Tursku 50-ih i 60-ih godina 20. vijeka nije bila novost, jer seobe pomenutog stanovništva počele su od druge polovine 17. vijeka, nakon drugog poraza osmanlijske vojske pred kapije Beča 1683. i produžile su u kontinuitetu, te i u periodu nakon Drugog svjetskog rata. U ovom vremenskom rasponu od oko 300 godina, najmasovnije migracije muslimanskog stanovništva sa prostora bivše Jugoslavije dogodile su se nakon Rusko-osmanlijskog rata (1877-1878), te nakon Balkanskih ratova (1912-1913) i Prvog svjetskog rata (1914-1918). Migracije koje su se desile nakon Drugog svjetskog rata, o kojima i ja govorim, karakteristične su po tome što su se desile u mirnodopskom periodu, kao rezultat zloupotrebe sa jugoslovenske strane sporazuma iz 1953. godine.

Među pojedinačnim istraživačima o ovom pitanju postoje različiti stavovi o ukupnom broju iseljenika koji su 50-ih i 60-ih godina 20. vijeka emigrirali iz Jugoslavije u Tursku, a posebno oko njihove nacionalne pripadnosti. Albanski historičari i drugi autori (iz Albanije i Kosova) idu tako

daleko da gotovo sve iseljenike iz Kosova i Makedonije tretiraju kao Albance. Za razliku od njih, albanski historičari i drugi autori (iz Makedonije) priznaju da je među iseljenicima iz Makedonije bilo i Turaka, ali da su dominantni dio iseljenika navodno bili Albanci. Da je među iseljenicima pored Turaka i Albanaca imao i značajan broj Bošnjaka nalazimmo u djelima Z. Ramčilovića.¹ Za razliku od albanskih historičara, ja i nekoliko drugih autora iz Republike Sjeverne Makedonije (V. Achkovska, B. Ilievski, G. Todorovski, T. Čepreganov i dr) tvrdimo da su većina iseljenika iz Republike Sjeverne Makedonije ipak bili Turci, a ne Albanci².

Ključne riječi: *Džentlenski sporazum, Jugoslavija, Turska, Makedonija, Tito, Keprili, Turci, Albanci, Bošnjaci, Pomaci, iseljenje.*

THE EMIGRATION OF THE TURKS FROM YUGOSLAVIA IN TÜRKIYE: 70TH YEAR OF THE "GENTLEMEN'S AGREEMENT"

Abstract: *This (2023) year marks the 70th anniversary of the achievement of the so-called "Gentlemen's Agreement", for the emigration of Turks from FPR of Yugoslavia to the Republic of Turkey. According to some indications and documents, this agreement was reached between the President of FPR of Yugoslavia Josip Broz Tito and the Minister of Foreign Affairs (MFA) of the Republic of Turkey, Fuad Köprülü, in Brioni, on January 22nd or 23rd, 1953. In order to operationalize this agreement, about three months later an "Agreement between the State Secretariat for Foreign Affairs of the FPR of Yugoslavia and the Embassy of the Republic of Turkey in Belgrade, for the emigration of Turks", was signed.*

After reaching the two aforementioned agreements the process of emigration of the Muslim population of Yugoslavia to Turkey gained dramatic proportions. Beside the Turks, especially between 1953 and 1968, a large number of Albanians, Bosniaks and Pomacs immigrated to Turkey. In other words it was the largest exodus that took place in Europe in the period after the Second World War.

As it is already known, the emigration of Turks and other Muslim populations of Yugoslavia to Turkey in the 50's and 60's of the 20th century was not new, because the emigration of the aforementioned population began in the second half of the 17th century - after the second defeat of the Ottoman army at the gates of Vienna in 1683, and continued in the period after the Second World War. In a period of more than 300 years, the most massive

¹ Зекир Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век со посебен акцент на културата и просветата*, БКЗ, Скопје 2014, 402.

² Detaljna argumentacija oko ovog pitanja je izneta u mom naučno-istraživačkom radu: *Иселувањето на Турците од Македонија во Турција, по Втората светска војна*, Академски печат, Скопје 2021.

emigrations of the Muslim population from the territory of former Yugoslavia took place especially after the Russo-Ottoman War of 1877-1878, after the Balkan Wars (1912-1913) and the First World War (1914-1918). The emigrations which took place after the Second World War, that I am writing about, are characteristic in that they took place in a peacetime period, as a result of the insidious abuse/ disrespect by the Yugoslav side of the agreement from 1953, which was signed between representatives of Yugoslavia and Turkey.

Among the researchers of this issue, there are different views about the total number of emigrants who emigrated from Yugoslavia to Turkey in the 50s and 60s of the 20th century, and especially about their nationality. Albanian historians and other authors from Albania and Kosovo go so far as to treat almost all emigrants from Kosovo and Macedonia as Albanians. Unlike them, Albanian historians and other authors from Macedonia admit that there were Turks among the emigrants from Macedonia, but that the dominant part of the emigrants were allegedly Albanians. Unlike them, I and several other authors from the Republic of Northern Macedonia (V. Achkovska, B. Ilievski, G. Todorovski, and others) claim that the majority of emigrants from the Republic of Macedonia were Turks.

Key words: *Yugoslavia, Turkey, Macedonia, “Gentlemen's Agreement”, Tito, Keprili, Turcs, Albanians, Boshnjaks, Pomacs, Emigration*

Ove godine se navršava 70. godina od postizanja tzv. Džentlmenskog sporazuma između predsjednika FNR Jugoslavije Josipa Broza Tita i ministra inostranih poslova Republike Turske Fuada Keprilija, za iseljavanje Turaka iz FNR Jugoslavije u Republiku Tursku. Prema nekim indicijama i arhivskim dokumentima, pomenuti Sporazum je postignut tokom višednevne (20-25. januara 1953) zvanične posete MIP F. Keprilija Jugoslaviji kada je, između ostalog, visoki gost iz Ankare dva puta primljen i od predsjednika J. B. Tita. Prema dokumentima koji se čuvaju u Arhivu Jugoslavije (AJ)³, dva prijema ministra Keprilija kod predsjednika Tita održana su na Brionima, 22. i 23. januara 1953. godine.

Sudeći po dokumentima⁴ koji se čuvaju u Diplomatskom arhivu SSIP bivše SFR Jugoslavije, odnosno MIP Republike Srbije, dva-tri mjeseca kasnije, odnosno u martu ili aprilu 1953. godine, u cilju operacionalizacije prethodno postignutog sporazuma (Tito–Keprili), potpisan je “Sporazum između DSIP

³ AJ - Fond: *Kabinet Predsednika Republike*, KPR-837-I-3-a/119-2, Sig. I-K-182-J.

⁴ ДА МСП РС; ПА; 1953 ф. 96; пов.бр. 91737); ДА МСП РС; ПА; 1953; ф. 96); ДА МСП РС; ПА; 1949; Фасцикла:109; Сигнатура: 412816); 4.Упатство бр.8007, ДСУП, од 9 маја 1953 године, до подрачних (републичких/ покраинских) органа; ДА МСП РС; ПА; 1954; Ф.97; сиг.17690); и др.

FNR Jugoslavije i Ambasade Republike Turske u Beogradu, za iseljavanje Turaka”.

U odnosu na prvi dokument, u naučnim krugovima i dalje ostaje otvorena dilema oko vjerodostojnosti postojanja pomenutog sporazuma. Drugim riječima, ni nakon sedam decenija još nije u potpunosti utvrđeno da li je pomenuti sporazum uopće postignut jer do sada niko od istraživača ove problematike nije mogao steći uvid u njegov sadržaj. U nedostatku preciznijih zvaničnih podataka, većina zaključaka o ovom sporazumu donesene su na osnovu indirektnih indicija i pretpostavki. Neki od istraživača ovog pitanja⁵, uključujući i mene, uvjereni su da je "Džentlenski sporazum" ipak postignut, između predsjednika Tita i ministra Keprilija, 22. ili 23. januara 1953. godine.

Sudeći po sadržaju navedenih dokumenata o sastanku i razgovorima ministra F. Keprilija sa predsjednikom J. B. Titom, stiče se utisak da na razgovorima o pitanju iseljavanja Turaka, a samim tim i o postizanju pomenutog sporazuma, kao da se uopšte nije razgovaralo. Međutim, prema nekim istraživačima, pomenuti sporazum je ipak postignut, ali zbog tajnosti ovog pitanja u dokumentima iz zvanične posete Keprilija Jugoslaviji i njegovih susreta i razgovora sa najvišim jugoslovenskim liderima, u vezi pitanja iseljavanja Turaka i ostalog muslimanskog stanovništva nije bilo ništa zapisano, ili to što je bio zabeležano/ napisano bilo sakriveno od javnosti. Da bi ova pretpostavka mogla biti tačna, između ostalog govori i činjenica da su tih godina između diplomatskih predstavnika dvije zemlje u Ankari i posebno u Beogradu, vođeni vrlo intenzivni razgovori o ovom pitanju, što potvrđuje i informacije sadržane u velikom broju dokumenata koji se čuvaju u Diplomatskom arhivu SSIP Jugoslavije, odnosno MIP-a današnje Republike Srbije. Ovu tezu potkrepljuje tvrdnja nekih autora da je apsurdno misliti da bi se ovako vrlo kompleksno pitanje, kao što je iseljavanje ogromnog broja ljudi, moglo realizovati bez odgovarajućeg dogovora između dvije zemlje.

Da je na jednom od sastanaka MIP Keprilija sa predsjednikom Titom, razgovarano i o pitanju iseljavanja turskog i albanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku potvrđeno i u Izveštaju⁶ iz razgovora Tita i Keprilija, čiji je integralni sadržaj (prevod sa srpsko-hrvatskog na albanski) objavio je kosovski (albanski) istoričar prof. dr Hakif Bajrami⁷. Međutim, najeksplicitnija i najkonkretnija potvrda do koje sam došao, u pogledu postizanja navedenog sporazuma, su izjave jedne od najinvolviranijih osoba u vezi ovog pitanja – specijalni savjetnik za pravna pitanja u DSIP FNR Jugoslavije, ambasador dr. Milan Bartoš, koje su iznete u Zabelešci o njegovom susretu sa ambasadorom

⁵ Sabina Pačarić, Abdülmecid Nuredin, Fejzulla Abdullai, Qerim Lita, Zećir Ramčilović (RS Makedonija), Safet Bandžović (BiH), Vladan Jovanović (Srbija), Hakif Bajrami, Ferid & Sevdije Shehu, I drugi (Kosova), Edvin Pezo (Nemacka), i dr.

⁶ DASIP, Beograd, Pov. - "Albanci", 03/3. Decembar (XII) 1953 i 04/1963 s. pov. Državna tajna: "Albanija 1949-1964".

⁷ Hakif Bajrami, Marëveshja xhentlemene Tito - Kyprili, më 1953 në Split–Dokumenti original i Marëveshjes Tito - Kyprili 1953, *Vjetar*, XXV-XXVI/2001, 272-306.

Republike Turske u Beogradu Agahom Akselom 31. marta 1955. godine⁸, u kojoj je, između ostalog, napisano i sljedeće:

Kako smo nas obojica precizirali detalje odredbi džentlenskog sporazuma o iseljenju Turaka koji je on zaključio na višem mjestu...”, i konstataciju: „On zna da je drug Ranković taj koji bdi nad pravilnim izvršenjem Džentlenskog sporazuma...

Po mom mišljenju, ovi navodi predstavljaju čvrsti dokaz da je pomenuti sporazum ipak postignut. Prema mojim saznanjima, “Džentlenski sporazum” je verovatno bio usmeni sporazum predsjednika Tita i MIP-a Kaprilija⁹. Prilikom donošenja takvog zaključka, prije svega, imam na umu:

a) Aspekt nivoa sagovornika na razgovorima u Brionima (22-23.1.1953) - potpisnici međudržavnih sporazuma su najčešće osobe istog ranga, a u konkretnom slučaju radilo se o prijemu kod predsjednika Tita MIP Turske, a ne sastanak sa predsjednikom ove zemlje; i,

b) Posebno što je nakon otprilike dva mjeseca je potpisan “Sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Republike Turske za iseljavanje Turaka”. Dakle, da je “Džentlenski sporazum” bio u pisanoj formi, vjerovatno ne bi bilo potrebe za potpisivanjem drugog sporazuma o istom pitanju nakon tako kratkog vremena.

Gorecitrana izjava (*Kako smo nas obojica precizirali detalje odredbi džentlenskog sporazuma o iseljenju Turaka koji je on zaključio na višem mjestu...*, izazvala je kod mene određene nedoumice oko donošenja konačnog zaključka po ovom pitanju. Moja pretpostavka je da je izraz “Džentlenski sporazum” jugoslovenski visoki zvaničnik (dr. M. Bartoš) u Zabelešci od pomenutog razgovora upotrebio umjesto termina sporazum, koji je potpisan aprila 1953. godine, ili možda na sastanku predsjednika Tita i MIP Keprilija u Brionima su imali pisani tekst dokumenata, koji su pripremili i utvrdili turski ambasador Agah Aksel i Milan Bartoš, ali isti nije potpisan, već samo razmatran i usmeno dogovoren i da je nakon otprilike dva i pola mjeseca potpisan od strane Turskog ambasadora i visokog jugoslovenskog zvaničnika, čije ime nije napisano u gorenavedenom i u nekoliko drugih dokumenata koje sam imao prilike da istražim u Diplomatskom arhivu MIP Republike Srbije (aprila 2015).

Da su moje gore navedene pretpostavke mogle biti tačne, na neki način potvrđuje i prof. dr Hakif Bajrami, jer u njegovom gorepomenutom dokumentu nije objavljen tekst “Džentlenskog sporazuma”. Umjesto toga, on je prenio sadržaj Zabilješke iz povjerljivog protokolarnog razgovora predsjednika Tita i MIP-a Keprilija, koji je pripremila “Osoba zadužena za diplomatsko - strateška pitanja u radnom uredu u Splitu”, kao i četiri pretpostavljene (od H. Bajramija)

⁸ ДА МСП РС - ПА - 1955 - Фас. 68 - снг. 47264.

⁹ Ugovori ovog vida su uglavnom usmeni, ali mogu biti i pisani, a po nekom nepisanom pravilu se drže u velikoj tajnosti.

tačke "Džentlenskog sporazuma"¹⁰. Iz ovoga se može zaključiti da je tzv "Džentlenski sporazum" bio usmeni dogovor predjednika Tita i MIP Keprilija, koji je postignut tokom razgovora o kojem je govorio i H. Bajrami.

Ako za tzv "Džentlenskog sporazuma" nema konkretnih dokaza, to se ne može reći za "Sporazum između DSIP FNR Jugoslavije i Ambasade Turske u Beogradu, za iseljavanje Turaka", koji je potpisan u martu ili aprila iste godine. Naime, da je pomenuti dokument potpisan između Jugoslavije i Turske, odnosno između DSIP FNR Jugoslavije i Ambasade Republike Turske u Beogradu, potvrđuje se u nekoliko gore navedenih veoma važnih i poverljivih dokumenata MIP, MUP i Ambasade FNRJ u Ankari, koji se čuvaju u DA SSIP bivše SFRJ, odnosno u MIP Republike Srbije.

Činjenica da nisu ratifikovani „Džentlenski sporazum” i „Sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Turske u Beogradu o iseljavanju Turaka” govori o vjerovatnoći da je prvi ipak bio usmeni sporazum, dok je drugi bio sporazum između DSIP-a FNRJ i Ambasade Turske u Beogradu, a ne između dvije države. Bez obzira na to, prema mišljenju nekolicine istraživača ove problematike, uprkos tome, „Jugoslovensko - turska konvencija” iz 1938. godine nekako je oživljena sa pomenutim Sporazumom. Da bi ova pretpostavka mogla biti tačna govori i činjenica da se pitanja i detalji koji su dogovoreni Konvencijom iz 1938. godine u velikoj mjeri poklapaju sa svime što se u tom pogledu dešavalo 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća.

Inače, u vezi sa ovim „misterioznim” jugoslovensko-turskim sporazumom, do sada su najveće interesovanje pokazivali albanski istraživači sa Kosova (H. Bajrami, J. Bajraktari, F. Rexhepi & F. Demaj, R. Abdyli, S. Basha, V. Kryeziu, F. Shehu & S. Shehu i drugi), kao i Q. Lita, A. Selmani, A. Islami, F. Abdulai i drugi (iz RS Makedonije).

Kada se govori o regulisanju iseljavanja Turaka i drugog muslimanskog stanovništva iz FNRJ u Tursku indikativna je činjenica da je ovo pitanje oduvijek prikriva no, pa i negirano od jugoslovenskih rukovodilaca, uključujući i tadašnjeg predsjednika Narodne skupštine NR Makedonije, Lazara Koliševskog, što se najbolje može videti u njegovom opširnom intervjuu za list „Нова Македонија”, od 28. marta 1954. godine¹¹. Za mene je još indikativnija pojava da gotovo svi makedonski istraživači po ovom pitanju (V. Ačkovska, B. Ilievski, G. Todorovski, T. Čepreganov, I. Stevkovska i dr.), čije sam radove

¹⁰ 1. „Konvencija iz 1938. se ne spominje, ali se podrazumijeva. Radi se o stanovništvu koje pripada istoj vjeri (sa Turcima); 2. Broj (odseljenih) i vrijeme emigracije nisu javno utvrđeni. Ograničenja će ostati posebno pitanje u nadležnosti odgovarajućih ministarstava. 3. Međusobne obaveze su: postupak 'slobodnog kretanja' osoba u oba smjera. Iseljenici u Tursku će otići kao naturalizovani Turci, sa dokumentovanim konzularnim zahtjevima; 4. Jugoslovenske željeznice ostaće u dvosmjernoj dispoziciji. Na granici sa Grčkom ovo pitanje će se odvijati bez prepreka. Akcija bi trebala početi odmah.”

¹¹ „Братството и единството меѓу македонскиот народ и националните малцинства веќе стана нешто природно во свеста на луѓето”. Intervju Lazara Koliševskog za *Nova Makedonija*, 28 mart 1954; Лазар Колишевски, *Аспекти на македонското прашање*, Култура, Скопје 1962., 305-313.

uspio pročitati tokom istraživanja relevantne literature o iseljenju pomenutog stanovništva, ne pridaju nikakav značaj, čak i nepominjaju navedeni sporazum. Samo je Aneta Svetieva, citirajući turske istraživače H. Oksüza i U. Köksala, u njenom istraživačkom radu¹² navela: *Konkretni sporazum o slobodnoj emigraciji potpisan je između Jugoslavije i Turske 1952. godine*.¹³ Da je iseljavanje ugovorno regulisano potvrđuje i Stojan Kiselinovski u svojoj knjizi pod naslovom: “Etničke promene u Makedoniji od 1913. do 1995. godine”¹⁴.

A u radovima, na ovu temu, turskih (iz Republike Turske) istraživača, nigdje se ne pominju pomenuti jugoslovensko-turski sporazumi. Turski istraživači se pozivaju na tzv „Sporazum o slobodnom iseljenju” („Serbest Göç Anlaşması”), bez davanja preciznih podataka o mjestu i vremenu potpisivanja i o sadržaju takvog eventualnog sporazuma. Prema nekim turskim istraživačima¹⁵, tzv “Sporazum o slobodnom iseljenju” između Turske i Jugoslavije navodno je potpisan 1952. godine. Prema drugima¹⁶, taj sporazum je potpisan tokom posete predsjednika J. B Tita Turskoj, aprila 1954. godine itd.

Od ostalih autora čije sam radove uspeo da konsultujem tokom svog istraživanja, o “Džentlmenskom sporazumu” govore i: Sabina Pačariz i Zećir Ramčilović¹⁷ (RSM), Safet Bandžović (BiH), Vladan Jovanović (Srbija) i Edvin Pezo (Njemačka). Sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Turske u Beogradu usputno pominje samo Edvin Pezo. Za razliku od turskih, jugoslovenski, makedonski i albanski istraživači, ne pominju postojanje tzv. “Sporazuma o slobodnoj emigraciji”. Prema mojim pretpostavkama, vjerovatno je riječ o istom dokumentu, koji ga u nedostatku konkretnih dokaza o mjestu i vremenu nastanka, njegovom sadržaju i drugim detaljima, pomenuti autori nazivaju različitim imenima.

Ni nakon 70 godina od početka fingiranog masovnog iseljavanja Turaka i drugog muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku, nijedna od relevantnih srpskih, bosanskih i makedonskih institucija nije našla za shodno da razotkrije šta se zapravo dogodilo 50-ih 60-ih godina 20 vijeka, odnosno zašto

¹² Aneta Svetieva, За преселбите на балканските муслимани и за нашинците - Торбеши, Помаци и други (Турци) во Турција, objaveno vo Spisaniето “ЕтноАнтропозум”, Гласник на Институтот за етнологија и антропологија, Скопје 2009.

¹³ Isto.

¹⁴ Стојан Киселиновски, *Етничките промени во Македонија (1913-1995)*, ИНИ, Скопје, 2000 год, 102.

¹⁵ Hikmet Öksüz-Ülkü Köksal, Emigration from Yugoslavia to Turkey (1923-1960), *Turkish Review of Balkan Studies*, Annual 2004-9, 159.

¹⁶ Na zvaničnom sajtu MUP-a Turske postoji informacija da su iseljenici iz Jugoslavije, nakon Drugog svjetskog rata doselili u Tursku u skladu sa “Sporazumom o slobodnom iseljenju” koji je potpisan prilikom posjete predsjednika Tita Turskoj, za koju se navodi da je bila 1953. godine, što nije tačno, jer je navedena posjeta bila u aprila 1954.

¹⁷ I. Z. Ramčilović potvrđuje postojanje takavog sporazuma i navodi da je: „16.3.1955, formirana specijalna komisija za sprovođenje t.z. džentlmenskog sporazuma između Jugoslavije i Turske”, navodeći i sastav članova komisije. З. Рамчиловиќ, *Бошњаци во Македонија во текот на XX век*, 234.

je oko 400 hiljada muslimana iz FNRJ/SFRJ dovedeno u situaciju u mirnodopskim uslovima i bez ikakvih objektivnih razloga napusti svoje domove i ode u nepoznato. Naprotiv, u navedenom periodu i do sada, konkretno u RS Makedoniji, kako među političkim elitama tako i među naučnicima i relevantnim institucijama postoji tendencija prećutkivanja istine i minimiziranja šteta i posljedica iz masovnog iseljavanja pomenutog stanovništva. Ali kako je eminentni engleski pisac i filozof Aldous Leonard Huxley jednom rekao, *činjenice ne prestaju da postoje ako se ignorišu*¹⁸. Izuzev albanskih i nekoliko turskih i bošnjačkih i nekih drugih autora, koji su iseljavanje navedenog stanovništva prije mnogo godina okarakterisali pravim imenom, nažalost, preostali istraživači sa „bivših jugoslovenskih prostora” nisu imali dovoljno snage da u potpunosti razotkriju istinu o ovom pitanju. Nakon višegodišnjeg opsežnog istraživanja relevantne literature autora iz više zemalja (Makedonija, Turska, Albanija, Bosna i Hercegovina, Kosova, Srbija, Hrvatska, Bugarska, Francuska, Njemačka, SAD, itd), te relevantne dokumentacije u vezi sa ovim pitanjem, koja se čuva u Državnom arhivu RS Makedonije, MANU, Arhivu Jugoslavije i diplomatskim arhivima MIP Republike Srbije i Republike Albanije, između ostalih, došao sam do sljedećih saznanja.

Iseljavanja koje su se dešavala u periodu između dva svjetska rata, tokom i nakon Drugog svjetskog rata, prvenstveno su bili rezultat politike tadašnjih vlasti, koje su planski, sistematski i smisleno radile na podsticanju i sprovođenju iseljavanju muslimanskog stanovništva sa područja „Južne Srbije”, odnosno iz Makedonije, Kosova, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka, sa krajnjim ciljem nestanak sa ovih područja navedenog stanovništva. Za razliku od perioda između dva svjetska rata, kada su tadašnje vlasti Kraljevine SHS/Jugoslavije planski, sistematski i smisleno radile na podsticanju i sprovođenju iseljavanja muslimanskog stanovništva, bez većih nasilnih mjera, tokom Drugog svjetskog rata djelovanje, posebno četnika Draže Mihajlovića, na istrebljivanju muslimanskog stanovništva i zastrašivanju preživjelih bila je stalna praksa uz znanje i dozvolu vlasti Kraljevine Jugoslavije, uključujući kralja Petra II Karađorđevića i okupatorskih vlasti. Prema turskom historičaru Altanu Deliormanu¹⁹, tokom Drugog svjetskog rata, u raznim dijelovima Jugoslavije, a posebno u Bosni likvidirano je oko 250 hiljada muslimana. Zločine nad jugoslovenskim muslimanskim stanovništvom tokom Drugog svjetskog rata potvrđuje još nekoliko autora, među kojima i Vladimir Dedier²⁰, Milovan Đilas²¹, Miša Gleni²², i dr.

¹⁸ Facts do not cease to exist because they are ignored, *Aldous Huxley*, Complete Essays, Vol. II: 1926-1929.

¹⁹ Altan Deliorman, *Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe, İkinci baskı*, İstanbul 2011, 148.

²⁰ Vladimir Dedier, *Dnevnik I – 1941-1942*, Četvrto izdanje, Rijeka 1981; Vladimir Dedier, Antun Miletic, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo 1990.

²¹ Milovan Đilas, *Wartime: With Tito and Partisans*, London 1977.

“U prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata bilo je izvjesno zatišje u pogledu iseljavanja muslimanskog stanovništva, ali ono nije dugo trajalo. Naime, Ambasada Republike Turske u Beogradu je već 1. jula 1949. godine uputila notu²³ DSIP FNRJ kojom se tražila dozvola za iseljenje u Tursku 274 Turaka – državljana Jugoslavije čiji su članovi porodice prethodno bili iseljeni u Tursku. Prvobitna reakcija jugoslovenskih vlasti bila je negativna - zahtjev Turske Ambasade je odbijen. Međutim, ovaj stav je ubrzo promijenjen. 5. januara 1950. godine između FNRJ i Turske prvi put je potpisan Protokol o obeštećenju²⁴ imovine turskih državljana, koji su emigrirali iz Jugoslavije od 1934. godine²⁵ do početka Drugog svjetskog rata. Zatim je krajem 1952. ili početkom 1953. najviše državno-partijsko rukovodstvo zemlje donijelo odluku da se postigne tzv. “Džentlmenski sporazum” i pomenuti sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Republike Turske u Beogradu. Tokom 1954. godine otišlo se i dalje, nepoštovanje i flagrantno kršenje postignutog sporazuma dozvoljavanjem iseljavanja ne samo malog broja Turaka, već cjelokupnog turskog i preostalog muslimanskog stanovništva.

Nakon ovako nagle promjene prvobitnog stava najvišeg jugoslovenskog rukovodstva po ovom pitanju, posebno u NR Makedoniji, na Kosovu i u Sandžaku, počela je veoma intenzivna propagandna aktivnost na podsticanju iseljavanja navedenog stanovništva, u kojoj su učestvovali različiti segmenti bezbjednosnih struktura zemlje, uključujući i neke najviše državno-partijske lidere, kao što su Jovan Veselinov i Aleksandar Ranković (NR Srbija), Lazar Koliševski (NR Makedonija) i drugi. U tom smislu, prve konkretne aktivnosti na ovom planu u NR Makedoniji otpočele su na VIII Plenumu CK SKM, 3. juna 1953. godine, kada je L. Koliševski prvi put, između ostalog, istakao sledeće: *Mi ne trebamo da zaustavljamo ljude koji dobrovoljno žele da se iseše*²⁶. L. Koliševski ovaj stav je ponovio na partijskoj konferenciji Opštine Saat Kula, u jesen iste godine (1953), suprotstavljajući se nekim turskim delegatima, koji su se zalagali da se ne omasovljava iseljenje. Nakon toga, kampanja masovnog iseljenja nastavljena je sa još intenzivnijim aktivnostima. Ipak, najotvorenija poruka o napuštanju Turaka i ostalog muslimanskog

²² Glenny MISHA, *THE BALKANS - Nationalism, War and the Great Powers, 1804–1999*, VIKING, 2000.

²³ ДА МСП РС - ПА - 1949 - Фас. 109, сир. 412816.

²⁴ Nakon potpisivanja ovog Protokola, započeli su pregovori predstavnika Jugoslavije i Turske o postizanju konačnog sporazuma oko ukupnog iznosa novca za obeštećenje imovine jugoslovenskih državljana koji su emigrirali u Tursku od 1934. do 6. aprila 1940. godine sa nekim prekidima trajali su oko 5,5 godina, odnosno do 13. jula 1956. godine, kada je potpisan međudržavni sporazum po ovom pitanju između dr Milana Bartoša i Šadija Kavura kao potpisnika dokumenta. Ovoga puta iznos koji je FNR Jugoslavija u osam godišnjih (jednakih) rata, isplatila Turskoj bio je 3.750.000 USA dolara.

²⁵ Obeštećenje imovine jugoslovenskih državljana koji su se doselili u Tursku do 1934. godine vršena je tzv. „Sporazumom Jevtić – Araš”, iz 1934. godine, kada je Turskoj isplaćen paušalni iznos od 17,0 miliona dinara.

²⁶ Qerim Lita, *Naçertania - K.Crvenkovski dhe identiteti shqiptar ne Maqedoni (1945-1954)*, Shkup 2007, Fusnota: 498; ДАРМ, Ф.1.427.2.52/3-91.

stanovništva njihovih ognjišta upućena je objavljivanjem pomenutog opširnog intervjua L. Koliševskog u listu „Нова Македонија”. Intervju, pun neistina i kontradiktornih stavova nakon nekoliko dana objavljen je i na turskom (u listu “Birlik”) i na albanskom (u listu “Flaka e vllaznimit”).

Objavljivanjem ovog intervjua u pomenutim novinama, željeni cilj je u potpunosti ostvaren. Ubrzo nakon toga proces iseljavanja u NR Makedoniju poprimio je dramatične razmjere, kada se prema zvaničnim podacima²⁷, samo 1955. godine zahtev za otkazivanje jugoslovenskog državljanstva podneli 38.045 ljudi, dok se u periodu od 1951. do 15. marta 1959. godine 143.800 ljudi. Prema istim podacima, samo u periodu od 1951. do kraja 1958. godine iz NR Makedonije u Tursku emigriralo je 125.795 ljudi. Prema mojim proračunima, baziranim prvenstveno na podacima zvaničnih institucija FNRJ/SFRJ, a u tom okviru i NR/SR Makedonije, ukupan broj²⁸ iseljenih Muslimana iz Jugoslavije u Tursku, nakon Drugog svjetskog rata, iznosio je oko 400 hiljada ljudi. U istom periodu, broj iseljenog muslimanskog stanovništva samo iz NR/ SR Makedonije iznosio je oko 250 hiljada ljudi, od čega oko 120 hiljada Turaka, oko 90 hiljada Albanaca (oko 75 hiljada iz NRM/ SRM i oko 15 hiljada doseljenika, uglavnom iz Kosova), a preostalih oko 40 hiljada lica, bili su Pomaci-Torbeši/ Goranci (oko 30 hiljada) i Bošnjaci (oko 10 hiljada ljudi).²⁹

Značajno je to što su se navedeni događaji i aktivnosti odvijali u periodu najvećeg zbližavanja Jugoslavije i Turske, što je između ostalog rezultiralo potpisivanjem (28. februara 1953. godine) tzv. “Balkanskog pakta”³⁰ i intenziviranjem ukupnih jugoslovensko-turskih odnosa i saradnje, uključujući i na vojnom planu³¹.

Prema mišljenju većine istraživača, razlozi masovnog iseljavanja pomenutog stanovništva bili su različiti, uključujući: novi socijalistički sistem zemlje, mjere koje su u tom pogledu poduzete, navodna vjerska i intelektualna zaostalost muslimanskog stanovništva, porodične veze, vjerski fanatizam,

²⁷ ДАРМ, 1.427. 128. 5/23-39.

²⁸ Prilikom utvrđivanja približnog ukupnog broja iseljenog muslimanskog stanovništva iz NR/SR Makedonije korišćeno je više podataka i saznanja, uključujući i one sadržane u sledećim dokumentima i relevantnoj literaturi: MANU-Fond L.K, AE.30, k. 43, tačka 2; RM-MUP, UPNR, Skoplje, br. akta 27-407, 10.1.2001 (pozajmljen citat iz knjige Gligora Todorovskog, *Демокрафските процеси и промени во Македонија од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија*, ИНИ, Скопје, 2001; Rad Violete Ačkovske, *Иселувањето на Турците од НР Македонија по Втората светска војна (1945-1960), Списание “Историја”, год. XXXVIII/1-2, Скопје, 2002, 91; Knjiga Hamza Yusufa, *Makedonya'da Türk Sorunu*, “Birlik”, 01. avgust 1996, Üsküp, 15; Knjiga Aslan Selmanija, *Populsija e Macedonie*, Shkup 2004; Knjiga Abdülmeceid Nuredina, *Balkanlar'dan Türkiye'ye göç ve etkileri*, Çağla Yayınclık, Ankara 2011, itd.*

²⁹ Podatke o ukupnom broju iseljenih Torbešija i Bošnjaka treba prihvatiti sa rezervom, jer u zvaničnim dokumentima iz tog perioda nema konkretnih podataka.

³⁰ “Balkanski pakt” je postignut/ potpisan između Jugoslavije, Turske i Grčke.

³¹ Салим Кадри Керими, По повод 66 годишнината од масовното иселување на турско население од НР Македонија во Република Турција, *Гласник*, 2019.

odnosno ograničavanje vjerskih sloboda, uticaj “reakcije”, ukidanje privatne svojine, agrarna politika itd. Po mom mišljenju, navedeni i mnogi drugi “razlozi” mogu se tretirati samo kao dodatni motivi, ali glavni i jedini razlog napuštanja nekoliko stotina hiljada muslimana bio je odnos tadašnje vlasti prema navedenom stanovništvu, koji je tajno tretiran kao nepoželjan. Drugim riječima, iseljavanje muslimanskog stanovništva, 50-ih i 60-ih godina prošlog vijeka, nije se dogodilo tek tako, iz “čistog mira”, već od strane pojedinih najviših rukovodstva Jugoslavije, u određenom periodu, bio tajno dogovoren, svesrdno ohrabren i “uspješno” realizovan.

Interesantni su podaci koje navode Z. Ramčilović i L. Đurkowska, a na bazi dokumenata sa sjednice Komisije o međunacionalnim odnosima CK Komunističke partije Makedonije iz 1958. godine, gdje je bilo razmatrano iseljavanje t.z. “turske manjine” iz Makedonije. Konstatiralo se da je iseljavanje počelo 1951. godine i dalje zauzima sve veći razmjer. U drugom Zapisniku se ističe da *licima koja imaju želju da se ise, a nemaju mogućnost da podmire troškove za iseljavanje, da im se pomogne i izade u susret.*³²

Posljedice ove nepoštene i krajnje nehumane politike bile su pogubne, prije svega za tursko, ali i za ostalo muslimansko stanovništvo i državu u cjelini. Naime, masovni egzodus ovog stanovništva imao je ogromne posljedice na demografskom³³, ekonomskom, obrazovnom, socijalnom i prije svega na moralnom planu. Prvi put u historiji Makedonije, njeni najodgovorniji lideri suprotno vjekovnoj tradiciji njegovanja suživota na ovim prostorima svjesno su dozvolili iskorijeniti sa svojih ognjišta nekoliko stotina hiljada svojih lojalnih sugrađana. Dramatični razmjeri iseljavanja muslimanskog stanovništva iz FNRJ u Tursku, nakon Drugog svjetskog rata, govore o tome da napuštanje svojih domova od strane nekoliko stotina hiljada građana zemlje nije bila “migracija pojedinaca iz humanitarnih razloga”, kako je to pred domaćom i međunarodnom javnošću, nažalost pokušao da predstavi L. Koliševski i njegovi istomišljenici. Drugim riječima, kada je samo u periodu od pet godina oko 35% turskog stanovništva i oko 16% ukupnog stanovništva NR/SR Makedonije napustilo zemlju, izazvavši bezbroj porodičnih drama i tragedija, nanijevši ogromne druge štete dovoljno govori o odnosu tadašnje savezne i republičke vlasti prema ovom pitanju i prema pomenutom stanovništvu. Naime, uprkos zastrašujućim dešavanjima i reakcijama pojedinih lica, jugoslovensko rukovodstvo je u periodu od 1954. do početka jula 1966. godine, umesto da

³² Zećir Ramčilović, Lidija Đurkowska, Migracije Bošnjaka iz Sandžaka u Makedoniju tokom druge polovine XX vijeka, *Sandžački zbornik*, god. I, broj 1, Avlija, Rožaje 2016, 75; Informacija od Komisijata za međunacionalni odnosi do ЦК СКЈ, од 02.XII.1958 г., ДАРМ, Ф. 427, К.24, 25/28; Записник од состанокот на Комисијата за национални малцинства при ЦК СКМ, одржана на 4.XI.1959 год., ДАРМ, Ф. 427, К.128, 7/43.

³³ Po mom dubokom uvjerenju iseljavanjem oko 60% turskog stanovništva, na primjer u NR/SR Makedonije, vjekovni demografski balans između Makedonaca, Turaka i Albanaca, kao tri “dominantne” nacionalne zajednice Makedonije, slomljen je jednom za svagda čije se posljedice osjećaju i danas.

preduzme odgovarajuće mere da spreči masovni egzodus ogromnog broja muslimanskog stanovništva, određeni visoki funkcioneri na tajnom, ali često i na otvoreni način, nastavili su da podstiču iseljenje. Oni rijetki pojedinci koji su riskirali da budu etiketirani kao "reakcionari", "nacionalisti", "iredentisti" ili "neprijatelji" Jugoslavije, koji su bili protiv iseljenja svojih sugrađana, uporno su bili uvjeravani da je riječ o iseljenju samo iz humanitarnih razloga malog broja Turaka, koji su i sami znali da to nije istina.

Da iseljavanje muslimanskog stanovništva FNRJ/SFRJ u Tursku, u navedenom periodu nije bio prirodna pojava, već je vještački prouzrokovano od strane određenih krugova tadašnje vlasti, raznim metodama perfidnih pritisaka, između ostalog, vidi se i iz činjenice da je u periodu nakon Brionskog plenuma CK SKJ (početak jula 1966), kada je dotadašnje ponašanje pojedinih bezbednosnih struktura zemlje, na čelu sa Aleksandrom Rankovićem, najoštrije kritikovano, a iseljavanje albanskog stanovništva ne samo da je smanjeno, već i potpuno zaustavljeno.

* * *

U pojedinim albanskim krugovima, počevši od perioda posle Balkanskih ratova (1912/1913), prisutna je tendencija da se marginalizuje ili potpuno negira postojanje turskog elementa na teritoriji Makedonije i Kosova. Nažalost, navedeni sindrom je prisutan i danas. Ovaj animozitet prema Turcima dolazi do izražaja uglavnom u tretiranju nekih albanskih (iz Albanije, Kosova i Makedonije) historičara, demografa, novinara itd, prema pitanjima iz oblasti historije i demografije dijela muslimanskog stanovništva Makedonije i Kosovo. Za razliku od albanskih intelektualnih krugova iz Albanije i Kosova, koji svo tursko stanovništvo iz navedenih krajeva tretiraju kao albansko, većina albanskih intelektualaca iz Makedonije, iako stidljivo, ipak priznaju da u Makedoniji ima turskog stanovništva, ali samo u istočnom dijelu zemlje. Da bi opravdali izrečeno mišljenje, većina albanskih intelektualaca ne preza ni od iskrivljavanja faktičkog stanja i nepobitnih činjenica. Ovim anahronim, neodgovornim i uvredljivim ponašanjem pomenuti "intelektualci" u pokušaju iskrivljavanja historijskog i činjeničnog stanja, prvo sami sebe obezvređuju, a drugo vrijeđanjem svojih sunarodnika Turaka, šire mržnju i međusobnu netrpeljivost. Takvo ponašanje je protuzakonito i vrlo štetno sa više aspekata. Kao ilustraciju navedene tendencije, ovoga puta ću navesti nekoliko izjava i zaključaka prof. d-r Hakifa Bajramija, koji su sadržani u već citiranom i u jednom njegovom drugom članaku³⁴. Naime, u prvom citiranom članku³⁵ u kome govori o sadržaju "Jugoslovensko-turske konvencije" iz 1938., odnosno

³⁴ Akademik Prof. Dr. Hakif Bajrami, Përgatitjet për konventën e tretë jugosllavo-turke për shpërnguljen e shqiptarëve në Turqi (Stamboll, 9 qershor-11 korrik 1938), *Gazeta LËVIZJA*, Prishtinë më 17 shkurt 2021.

³⁵ Hakif Bajrami, Marëveshja xhentlemene Tito - Kypri, më 1953 në Split – Dokumenti origjinal i Marëveshjes Tito-Kypri 1953, Vjetar, XXV-XXVI/2001, 261.

njenom drugom članu gdje su navedena područja sa kojih je trebalo iseliti pripadnike muslimanske vjeroispovijesti, nakon nabiranja naseljenih mjesta “Vardarske banovine” došao do sledećeg apsurdnog zaključka:

U svim navedenim mestima dominantan broj stanovništva smatran je da su bili Albanci islamske vjeroispovijesti, zato je bio planirano da budu iseljeni u Tursku definitivno (najkasnije – S.K) do 1944. godine³⁶.

Da je ova tvrdnja i zaključak H. Bajramija netačna i notorna neistina govori i činjenica da u skoro polovini³⁷ dole navedenih naselja³⁸ “Vardarske banovine” ni tada, ni danas nije bilo albanskog stanovništva, ili ukoliko ga ima njihov broj je simboličan. A u većini preostalih naselja³⁹ i tada i sada, pored Albanaca, u njima žive Turci, Torbeši i dr.

Još jedan primjer notorne neistine je i zaključak istog kosovskog autora sadržan u njegovom citiranom članku⁴⁰, prema kojem je između 1919. i 1940. godine 420 hiljada državljana Kraljevine SHS/ Jugoslavije emigriralo u Tursku i da su svi oni navodno bili samo Albanci, odnosno među njima nije bilo ni jednog Turčina.

I optužbe d-r Hakifa Bajramija i drugih albanskih autora o navodno tajnim sporazumima između Turske i Jugoslavije, za iseljenje Albanaca iz Jugoslavije u Anadoliju i za čišćenje jugoslovenskog prostora od Albanaca, takdoer mislim da su neosnovane i netačne. Turska i Jugoslavija u prošlosti nisu potpisale nikakav sporazum o preseljenju Albanaca sa teritorija Jugoslavije u Tursku. Kao što je poznato, jedini sporazum između Turske i Kraljevine Jugoslavije za preseljenje neslovenskog stanovništva pripremljen je 1938. godine, ali je samo parafiran – nije bio potpisan, što znači da nije bio ni ratifikovan. Ovim sporazumom (“Jugoslovensko-turska konvencija...”) bilo predviđeno iseljenje oko 40 hiljada porodica (oko 200 hiljada ljudi)

³⁶ Hakif Bajrami, *Marëveshja xhentlemene Tito - Kyprili, më 1953 në Split*.

³⁷ Gora (Драгаш), Галич (Ростуша), Јужни Брод, Кавадар, Морихово, Неготин на Вардару, Велес, Овче Поле (Свети Никола), Штип, Кочане, Радовиште, Струмица, Дојран (Валандово), Цевцелија, Крива Паланка, Кратово, Царево Село и Малеш.

³⁸ Срезови Вардарске бановине: Шар Планина (Призрен), Гора (Драгаш), Подгора (Сува Река), Неродимље (Урошевац), Доњи Полог (Тетово), Горњи Полог (Гостивар), Галич (Ростуша), Дебар, Струга, Грачаница (Приштина), Качаник, Ѓњилане, Прешево, Преспа (Ресан), Охрид, Кичево, Крушево, Јужни Брод, Прилеп, Битољ, Кавадар, Морихово, Неготин на Вардару, Скопље, Куманово, Велес, Овче Поле (Свети Никола), Штип, Кочане, Радовиште, Струмица, Дојран (Валандово), Цевцелија, Крива Паланка, Кратово, Царево Село и Малеш”.

³⁹ Шар Планина (Призрен), Подгора (Сува Река), Неродимље (Урошевац), Доњи Полог (Тетово), Горњи Полог (Гостивар), Дебар, Струга, Грачаница (Приштина), Качаник, Ѓњилане, Прешево, Преспа (Ресан), Охрид, Кичево, Крушево, Прилеп, Битољ, Скопље и Куманово.

⁴⁰ Akademik Prof. Dr. Hakif Bajrami, *Përgatitjet për konventën e tretë jugosllavo–turke*.

neslovenskog stanovništva ("muslimansko-turske culture"), odnosno ne samo Albanaca, već prvenstveno Turaka iz Makedonije i Kosova. Radi navedenih razloga ovaj sporazum nije stupio na snagu, što znači da ne postoji. Kao što je već naglašeno, još jedan sporazum, ovoga puta za preseljenje samo jednog dijela Turaka iz Jugoslavije u Tursku, potpisan je između DSIP FNRJ i Ambasade Republike Turske u Beogradu, početkom 1953. godine. Ovim sporazumom, iz humanitarnih razloga (spajanje razdvojenih članova porodice), bilo dogovoreno da se dozvoli iseljenje samo malog dela Turaka (oko 30 hiljada ljudi), ali kao rezultat flagrantne zloupotrebe navedenog sporazuma sa jugoslovenske strane, samo u periodu 1953-1967, iz Jugoslavije u Tursku je iseljeno oko 350 hiljada ljudi različitih nacionalnosti (Turaka, Albanaca, Bošnjaka i Pomaka-Torbeša/Goranaca), ali su svi dobrovoljno deklarirani kao Turci.

Dakle, između ostalog, može se zaključiti da Turska i Jugoslavija u prošlosti nisu potpisale nikakav sporazum (tajni ili javni) za preseljenje Albanaca iz Jugoslavije u Tursku. Naprotiv, Turska je svaki put u prošlosti pružala pomoć i zaštitu dotičnom stanovništvu, prihvatajući veliki broj Albanaca, koji zbog raznih progona koje su doživljavali u krajevima u kojima su živjeli, nisu mogli uvek naći utočište i zaštitu iz Albanije, pa su svoji spas tražili i uvek nalazili u Turskoj. Stoga, pomenuti zaključak dr. H. Bajramija smatram neprimjerenim. Drugim riječima, umjesto da H. Bajrami i svi oni koji misle kao on optužuju Tursku za navodne "tajne ugovore i zavjere na štetu Albanaca", svi mi (Turci, Albanci, Bošnjaci, Torbeši itd) treba da budemo zahvalni Turskoj jer je u prošlosti, u okviru svojih skromnih mogućnosti, nastojala da pomogne i zaštititi muslimansko stanovništvo od raznih mučenja i nepravdi tadašnjih jugoslovenskih vlasti. To ne znači da su najviši rukovodioci Turske svaki put u prošlosti imali i razvijali ispravne politike i pristupe u pogledu prihvatanja nekoliko miliona migranata različitih nacionalnosti. Po mom mišljenju, čelnici Republike Turske, na primjer, u periodu nakon Drugog svjetskog rata umjesto otvaranja granica i prihvatanja nekoliko miliona emigranata iz Jugoslavije, Bugarske i drugih zemalja, bilo bi bolje da su uložili napore za ostanak svojih sunarodnika i drugih muslimana u zemljama u kojima oni i njihovi preci vijekovima živjeli, istovremeno zalažući se za poštovanje njihovih ljudskih i nacionalnih prava, zagarantovanih ustavima i drugim zakonima zemlje u kojoj su živjeli.

Republika Turska ne samo da nije potpisala nikakav sporazum sa dvije Jugoslavije o iseljavanju albanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku, već je, na primjer, u periodu od 1915. do 1923. godine useljenje albanskog stanovništva (iz Jugoslavije, Albanije i Grčke) u Turskoj bio zabranjeno saglasno "Naredbi Şukri Kaje" (Şukri Kaya)⁴¹. Da doseljavanje Albanaca u

⁴¹ Arnavut Muhacirlerin Suret-i Celb ve İskânları Hakkında Talimat. H.Yıldırım Ağanoğlu, *Bir Tasfiye ve Örtülü Sürgün Metodu Olarak Balkanlar'dan Türkiye'ye Göçler - 1923-2004*, Ocak 2023, İstanbul, birinci basım © Kızılay Kültür Sanat Yayınları, 2023. 275. Ovom naredbom, koja se sastoji od šest članova, zabranjeno je useljavanje u Tursku svim onim Albancima i

Tursku nije bilo dozvoljeno sve do donošenja Zakona iz 1934. godine⁴², se potvrđuje u velikom broju zvaničnih dokumenata⁴³ iz tog perioda, koji su sadržani u knjizi turskog istraživača H. Yıldırım Ağanoğlua⁴⁴. To ne znači da u navedenom periodu nijedan Albanac nije emigrirao u Tursku, ali su takvi slučajevi bili veoma rijetki i dozvoljeni samo u slučajevima kada su nadležni turski organi dovedeni u situaciju da nisu imali drugog izbora.

Za razliku od navedene politike sa Članom 3 *Zakona iz 1934. godine*, useljavanje u Tursku je pored etničkih Turaka, dozvoljeno i preostalom stanovništvu (Albancima, Bošnjacima i Pomacima - Torbešima/ Gorancima) “muslimansko - turske kulture” (“turske samosvijesti”).⁴⁵

Zaključak

Sudeći po velikom broju indicija i činjenica tzv “Džentelemenski sporazum” o iseljenju Turaka iz Jugoslavije u Tursku, postignut je između predsjednika FNR Jugoslavije Josipa Broza Tita i MIP-a Republike Turske Fuada Keprilija, 22. ili 23. januara 1953. godine. Dva-tri mjeseca kasnije u cilju operacionalizacije sporazuma Tito - Keprilli, potpisan je “Sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Republike Turske u Beogradu za iseljenje Turaka”. U odnosu na prvi dokument u naučnim krugovima i dalje ostaje otvorena dilema oko vjerodostojnosti postojanja pomenutog sporazuma. Neki od istraživača ovog pitanja, uključujući i mene, uvjereni su da je “Džentlmenski sporazum” ipak postignut. Da je na jednom od sastanaka MIP Keprilija i predsjednika Tita razmatrano i pitanje iseljenja turskog i albanskog stanovništva potvrđeno i u Zabelješki iz razgovora Tita i Keprilija, čiji je integralni sadržaj objavio kosovski historičar prof. dr. Hakif Bajrami.

Međutim, najeksplicitnija i najkonkretnija potvrda do koje sam došao u pogledu postizanja navedenog sporazuma, su izjave jedne od najinvolviranih osoba u ovom pitanju – specijalni savjetnik za pravna pitanja u DSIP FNRJ, ambasador dr. Milan Bartoš, koje su iznete u Zabelješki o njegovom sastanku sa

članovima njihovih porodica koji su se borili na strani neprijatelja osmanske vlasti i svim Albancima nemuslimanima. Preostalim Albancima, do 1923. godine, zabranjeno je useljavanje u Istanbul, Ajdin, Edirne, Hudavendigar, Çataldžu, Kale-i Sultanije, Izmit i Galipolje.

⁴² 2510 Sayılı “Aşâir ve Göçmen Kanunu”.

⁴³ BCA, 30-18-1-1-8-39-13. Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) tasnifinde 11.11.1339 tarihli Karamame; DİAD (T.C. Dışişleri Bakanlığı Arşiv Daire Başkanlığı), 571-35932 - 141638 – 463/ Türk Diplomatik Arşivi Tasnifi; BOA, HR. İM. 47/53. Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi; BCA, 30-18-1-1-7-27-4. Kararlar Daire Başkanlığı; BOA, HR. İM. 91/3. Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi; BOA, HR. İM. 250/29 Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi; BCA, 30-18-1-1-8-52-6. Kararlar Daire Başkanlığı; BCA, 30-10-0-0-233-570-25. Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü; tasnifinde, Hariciye vekilimizin Başvekâlete sunduğu 2 Şubat 1933 tarihli rapor; i dr.

⁴⁴ H.Yıldırım Ağanoğlu, *Bir Tasfiye ve Örtülü Sürgün Metodu Olarak Balkanlar’dan Türkiye’ye Göçler - 1923-2004*.

⁴⁵ “Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı bulunan (Türk bilinci taşıyan)”.

ambasadorom Republike Turske u Beogradu Agahom Akselom 31. marta 1955. godine. Ako za navodni tzv "Džentlenski sporazum" nema konkretnih dokaza, isto se ne može reći za "Sporazum između DSIP FNRJ i Ambasade Turske u Beogradu za iseljavanje Turaka", koji je potpisan u martu ili aprila iste godine. Ovim sporazumom iz humanitarnih razloga (spajanje razdvojenih članova porodica), planirano je da se dozvoli iseljavanje samo malog broja (oko 30 hiljada ljudi) turskog stanovništva Jugoslavije. Međutim, kao rezultat nedosljedne primjene i flagrantnog kršenja sa jugoslovenske strane postignutog sporazuma na samom početku njegove primjene, pravo na iseljavanje dobilo je svo tursko i preostalo muslimansko stanovništvo (Albanci, Bošnjaci i Pomaci-Torbeshi/Goranci). Kao rezultat navedenog nepoštenog ponašanja i kampanje koju su organizovale i vodile različite društvene strukture, institucije i osobe, proces iseljavanja pomenute populacije dobio je dramatične razmjere kada je u cilju emigracije u Tursku prema zvaničnim podacima, samo u 1955. godini za napuštanje od jugoslovenskog državljanstva samo u NR Makedoniji podneli su zahtev 38.045, dok se u periodu od 1951. do 15. marta 1959. godine 143.800 lica. Prema istim podacima, samo u periodu od 1951. do kraja 1958. godine iz NR Makedonije u Tursku emigriralo je 125.795 lica. Prema mojim proračunima, baziranim prvenstveno na podacima zvaničnih institucija FNRJ/SFRJ, a u tom okviru i NR/ SR Makedonije, ukupan broj iseljenog muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku, nakon Drugog svjetskog rata iznosio je oko 400 hiljada lica. U istom periodu, broj iseljenog muslimanskog stanovništva samo iz NR/ SR Makedonije iznosio je oko 250 hiljada, od čega oko 120 hiljada Turaka, oko 90 hiljada Albanaca (oko 75 hiljada iz NRM/ SRM i oko 15 hiljada doseljenika, uglavnom iz Kosova i Sanždaka), a preostalih oko 40 hiljada lica bili su Torbeši i Bošnjaci.

Ni nakon 70. godina od početka fingiranog masovnog iseljavanja Turaka i drugog muslimanskog stanovništva iz FNRJ/ SFRJ, u Turskoj nijedna od relevantnih srpskih, bosanskih i makedonskih institucija nije našla za shodno da razotkrije šta se zapravo dogodilo 50-ih i 60-ih godina 20. vijeka, odnosno zašto je oko 400 hiljada muslimanskog stanovništva iz FNRJ/ SFRJ dovedeno u situaciju, u mirnodopskim uslovima i bez objektivnih razloga, da napuste svoje domove i odu u nepoznato. Naprotiv, u navedenom periodu i do sada, konkretno u RS Makedoniji, kako među političkom elitom, tako i među naučnicima i relevantnim institucijama postoji tendencija prećutkivanja istine i minimiziranja šteta i posljedica masovnog iseljenja pomenutog stanovništva.

Da iseljavanje muslimanskog stanovništva FNRJ/SFRJ u Tursku, u navedenom periodu, nije bila prirodna pojava već je vještački prouzrokovana od strane određenih krugova tadašnje vlasti raznim metodama i perfidnim pritiscima, između ostalog vidi se i iz činjenice da je u periodu nakon Brionskog plenuma CK SKJ (početak jula 1966), kada je dotadašnje ponašanje pojedinih bezbjednosnih struktura zemlje na čelu sa Aleksandrom Rankovićem, najoštrije bilo kritikovano, a iseljavanje albanskog stanovništva ne samo da je smanjeno, već i potpuno zaustavljeno.

Kada se govori o iseljenju Turaka i drugog muslimanskog stanovništva iz FNRJ u Tursku, vrlo je simptomatičan stav i ocjene albanskih istraživača i raznih drugih autora o turskom stanovništvu dvije Jugoslavije. Naime, u pojedinim albanskim krugovima, počevši od perioda nakon Balkanskih ratova (1912/1913), postoji tendencija da se marginalizuje ili potpuno negira postojanje turskog elementa na teritoriji Makedonije i Kosova. Nažalost, navedeni sindrom je prisutan i danas. Za razliku od albanskih intelektualnih krugova iz Albanije i Kosova, koji svo tursko stanovništvo iz navedenih krajeva tretiraju kao albansko, većina albanskih intelektualaca iz Makedonije, iako stidljivo, ipak priznaje da u Makedoniji ima turskog stanovništva, ali samo u istočnom dijelu zemlje. Da bi opravdali izrečeno mišljenje, većina albanskih intelektualaca ne preza ni od iskrivljavanja nepobitnih činjenica.

Što se tiče politike Turske po ovom pitanju, ona u prošlosti u okviru svojih skromnih mogućnosti se trudila da pomogne i štiti muslimansko stanovništvo od raznih nepravdi tadašnjih jugoslovenskih vlasti. To ne znači da su najviši čelnici Republike Turske svaki put imali i razvijali ispravne politike i pristupe u pogledu prihvatanja nekoliko miliona migranata različitih nacionalnosti.

Summary

Judging by a large number of indications and facts, the so-called “Gentlemen’s Agreement” for the emigration of Turks from Yugoslavia to Turkey was reached between the President of the FPR of Yugoslavia Josip Broz Tito and MFA of the Republic of Turkey Fuad Keprili, on January 22nd or 23rd, 1953. Two or three months later, in order to operationalize the Tito - Keprilli agreement, the “Agreement between the SSFA of Yugoslavia and the Embassy of the Republic of Turkey in Belgrade, for the emigration of Turks”, was signed.

Regarding the aforementioned agreement, there is still an open dilemma in scientific circles about the credibility of the existence of that agreement. Some of the researchers on the issue, myself included, are convinced that a “Gentleman’s agreement” has been reached after all. That at one of the meetings between MFA Keprili and President Tito, the question of the emigration of the Turkish and Albanian population was discussed, it was also confirmed in the Record/ Report from the conversation between Tito and Keprili, the integral content of which, in Albanian language, was published by prof. d-r Hakif Bajrami.

However, the most explicit and concrete confirmation that I have come to, regarding the achievement of the aforementioned agreement, are the statements of one of the most involved person in this matter - the special adviser for legal issues in the SSFA of the FPR of

Yugoslavia, Ambassador dr. Milan Bartoš, which were presented in the Notes/ Report on his meeting with the ambassador of the Republic of Turkey in Belgrade Agah Axel on March 31, 1955. Since there is no concrete evidence for the alleged so-called "Gentlemen's Agreement", the same cannot be said for the "Agreement between SSFA of FPR of Yugoslavia and the Embassy of the Republic of Turkey in Belgrade, for the emigration of Turks", which was signed in March or April of the same year. With this agreement, for humanitarian reasons (reunification of separated family members), it was planned to allow the emigration of only a small portion (about 30 thousand people) of the Turkish population of Yugoslavia. However, as a result of inconsistent application and flagrant violation of the agreement, by the Yugoslav side, at the very beginning of its implementation, the right to emigrate was granted to all the Turkish and remaining Muslim populations (Albanians, Boshniaks and Pomacs - Torbeshs/Gorans).

As a result of the mentioned irresponsible attitude and the campaign that was organized and led by various security structures, institutions and persons, the process of the emigration of the mentioned population gained dramatic proportions, when with the purpose of emigration to Turkey, according to official data, only in PR of Macedonia, in 1955, 38,045 while in the period from 1951 to March 15, 1959, 143,800 citizens applied for the relinquishment of their Yugoslav citizenship. According to the same data, only in the period from 1951 to the end of 1958, 125,795 citizens emigrated from the PR of Macedonia to Turkey. According to my calculations, based primarily on the data of the official institutions of Yugoslavia and Macedonia, the total number of the emigrated Muslims from Yugoslavia to Turkey, after the Second World War amounted to about 400 thousand people. In the same period, the number of the emigrated Muslims from Macedonia alone amounted to about 250 thousand people, of which about 120 thousand were Turks, about 90 thousand Albanians, of which 75 thousand were from Macedonia and about 15 thousand settlers were mainly from Kosovo and Sandzak. The remaining 40 thousand persons were Pomacs and Boshniaks.

Even after 70 years from the beginning of the mass emigration of the Turks and other Muslim populations from Yugoslavia to Turkey, none of the relevant Serbian, Bosnian and Macedonian institutions have found it necessary to explain what actually happened in the 50's and 60's of 20th century, i.e. why about 400 thousand Muslim citizens from Yugoslavia were led in to a situation, in peacetime conditions and without any objective reason, to leave their homes and go into the unknown. On the contrary, in the mentioned period and until now, specifically in North Macedonia, both among the political elites and among the group of scientists and relevant institutions, there is a tendency to silence the truth and minimize the damages and consequences of the mass emigration of the mentioned population. But as the eminent English writer and philosopher Aldous Leonard Huxley once expressed, "facts do not cease to exist by being ignored".

The emigration of the Muslim population of Yugoslavia to Turkey, in the mentioned period, was not a normal phenomenon, but was artificially caused by certain circles and personalities from the authorities at the time, through various methods of perfidious pressure.

Among other things, it is seen from the fact that in the period after the Plenum of the Central Committee of the UCY, in Brioni (July 1966), when the previous behavior of certain security structures of the country, led by Aleksandar Ranković, were criticized and condemned, the emigration of the Albanian population not only decreased but completely stopped.

When talking about the emigration of Turks and other Muslim populations from Yugoslavia to Turkey, the attitude and evaluations of Albanian researchers and various other authors regarding the Turkish population of both Yugoslavia is very symptomatic. Namely, in certain Albanian circles, starting from the period after the Balkan Wars (1912/1913), there is a tendency to marginalize or completely deny the existence of the Turkish population in Macedonia and Kosovo. Unfortunately, the said syndrome continues to be present even today. Unlike the Albanian intellectual circles, from Albania and Kosova, which treat all the Turkish population from the mentioned areas as Albanians, the majority of the Albanian intellectuals from Macedonia, although shyly, still admit that there is a Turkish population in Macedonia, but only in the Eastern part of the country. In order to justify the stated opinion, most of the Albanian intellectuals do not shy away from even distorting the undeniable facts.

The accusations by prof. dr. Hakif Bajrami and other Albanian authors about the supposedly secret agreements between Turkey and Yugoslavia, for the deportation of Albanians from Yugoslavia to Anatolia and for the cleansing of the Yugoslav space from Albanians, I believe, are unfounded and incorrect. In the past, Turkey and Yugoslavia did not sign any agreement (secret or public) for the resettlement of Albanians from Yugoslavia to Turkey. On the contrary, every time in the past Turkey provided help and protection to the population in question, accepting a large number of Albanians, who, due to the various persecutions they experienced in the areas where they lived, could not find protection from Albania, so they sought and always found their salvation in Turkey. Even though the top leaders of the Republic of Turkey, didn't always have or developed the right policies and approaches regarding the acceptance of several million migrants of different nationalities. However, instead of Mr. H. Bajrami and all those who think like him accusing Turkey for allegedly making "secret agreements and conspiracies to the detriment of Albanians", all of us (Turks, Albanians, Boshniaks and Pomacs) should be grateful to Turkey, that in the past, within its modest means, tried to help and protect the Muslim population from various tortures and injustices of the then Yugoslav authorities.

BIBLIOGRAFIJA/ BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. AJ - Fond: „Kabinet Predsednika Republike”, KPR-837-I-3-a/119-2, Sig. I-K-182-J.
2. BCA, 30-10-0-0-233-570-25. Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü; tasnifinde, Hariciyem vekilimizin Başvekâlete sunduğu 2 Şubat 1933 tarihli rapor.
3. BCA, 30-18-1-1-7-27-4. Kararlar Daire Başkanlığı.
4. BCA, 30-18-1-1-8-39-13. Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) tasnifinde 11.11.1339 tarihli Kararname.
5. BCA, 30-18-1-1-8-52-6. Kararlar Daire Başkanlığı.
6. BOA, HR. İM. 250/29 Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi.
7. BOA, HR. İM. 47/53. Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi.
8. BOA, HR. İM. 91/3. Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı Tasnifi.
9. DASIP, Beograd, Pov., "Albanci", 03/3. Decembar (XII) 1953 i 04/1963 s. pov. Državna tajna: "Albanija 1949-1964".
10. DİAD (T.C. Dışişleri Bakanlığı Arşiv Daire Başkanlığı), 571-35932 - 141638-463/ Türk Diplomatik Arşivi Tasnifi.
11. Konvencija o reguliranju iseljenja muslimanskog naselenja iz područja Južne Srbije.
12. MANU-Fond L.K., AE.30, k. 43, tačka 2.
13. RM-MUP, UPRN, Skoplje, br. akta 27-407, 10.1.2001.
14. Şukri Kaya, "Arnavut Muhacirlerin Suret-i Celb ve İskânları Hakkında Talimat".
15. ДА МСП РС - ПА - 1955 - Фас. 68 - сиг. 47264.
16. ДА МСП РС; ПА; 1949; Фасцикла:109; Сигнатура: 412816).
17. ДА МСП РС; ПА; 1953 ф. 96; пов.бр. 91737).
18. ДА МСП РС; ПА; 1953; ф. 96).
19. ДА МСП РС; ПА; 1954; Ф.97; сиг.17690.
20. ДАРМ, 1.427. 128. 5/23-39.
21. Упутство бр.8007, ДСУП ФНРЈ, од 9. маја 1953 год., до подрачних (републичких/покраинских) органа.

Knjige/Books:

1. Abdullahi Fejzulla, *Popullsjia dhe vendbanimet e Prespes (Studim socio- gjeografik)*, Shtypshkronja "Focus Print", Detroit 2008.
2. Ağanoğlu H.Yıldırım, *Bir Tasfiye ve Örtülü Sürgün Metodu Olarak Balkanlar'dan Türkiye'ye Göçler - 1923-2004*, Ocak 2023, İstanbul, birinci basım © Kızılay Kültür Sanat Yayınları 2023.
3. Dedier Vladimir i Miletic Antun, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo 1990.
4. Dedier Vladimir, *Dnevnik I – 1941-1942*, Četvrto izdanje, Rijeka 1981.
5. Deliorman Altan, *Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe*, İkinci baskı, İstanbul 2011.
6. Đilas Milovan, *Wartime: With Tito and Partisans*, London 1977.
7. Glenny MISHA, *THE BALKANS - Nationalism, War and the Great Powers, 1804–1999*, VIKING 2000.
8. Huxley Aldous, *Complete Essays*, Vol. II: 1926-1929.
9. Lita Qerim, *Naçertania - K. Crvenkovski dhe identiteti shqiptar ne Maqedoni (1945-1954)*, Shkup 2007.
10. Nuredin Abdülmecid, *Balkanlar'dan Türkiye'ye göç ve etkileri*, Çağla Yayıncılık, Ankara 2011.
11. Nuredin Abdülmecid, *Osmanlı Sonrası Makedonya*, Matüsiteb, Üsküp 2008.
12. Paçariz Sabina, *The Migrations of Bosniaks to Turkey from 1945 to 1974 - The Case of Sandžak*, Centre for Advanced Studies, Sarajevo 2016.

13. Pezo Edvin, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei -1918 bis 1966*, Oldenbourg, München 2013.
14. Selmani Aslan, *Populsija e Macedonie*, Shkup 2004.
15. Shehu Ferit - Shehu Sevdije, *Pastrimi etnik i trojeve shqiptare - 1953-1957, Shoqata për këthimin e Shqiptarëve të shpërngulura nga trojet e veta – Seksioni për hulumtime shkencore*, Prishtinë 1993.
16. Киселиновски Стојан, *Етничките промени во Македонија (1913-1995)*, ИНИ, Скопје 2000.
17. Колишевски Лазар, „Аспекти на македонското прашање”, Култура, Скопје 1962 год.;
18. Рамчиловиќ Зеќир, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век со посебен акцент на културата и просветата*, БКЗ, Скопје 2014.
19. Тодоровски Глигор, *Демографските процеси и промени во Македонија од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија*, ИНИ, Скопје 2001.

Џлanci/Articles:

1. Bajrami Hakif, Marëveshja xhentlemene Tito - Kyprii, më 1953 në Split - Dokumenti original i Marëveshjes Tito - Kyprii 1953, *Vjetar*, XXV-XXVI/2001.
2. Bajrami Hakif: Përgatitjet për konventën e tretë jugosllavo–turke për shpërnguljen e shqiptarëve në Turqi (Stamboll, 9 qershor–11 korrik 1938), *Gazeta LËVIZJA*, Prishtinë më 17 shkurt 2021.
3. Hamza Yusuf, Makedonya'da Türk Sorunu, *Birlik*, Üsküp, 01 Ağustos 1996.
4. Hikmet Öksüz - Ülkü Köksal, Emigration from Yugoslavia to Turkey (1923-1960), *Turkish Review of Balkan Studies*, Annual 2004-9.
5. Ramčilović Zećir, Đurkovska Lidija, Migracije Bošnjaka iz Sandžaka u Makedoniju tokom druge polovine XX vijeka, *Sandžački zbornik*, god. I, broj 1, Avlija, Rožaje 2016.
6. Ачковска Виолета, Иселувањето на Турците од НР Македонија по Втората светска војна (1945-1960), *Списание „Историја”*, год. XXXVIII/1-2, Скопје 2002.
7. Керими Кадри Салим, По повод 66 годишнината од масовното иселување на турското население од НР Македонија во Република Турција, *Гласник*, 2019;
8. Светиева Анета, За преселбите на балканските муслимани и за нашинците – Торбешии, Помаци и други (Турци) во Турција, објавено во *Списанието ЕтноАнтропозум*, гласник на Институтот за етнологија и антропологија, Скопје 2009.

Intervju/Interview:

1. *Братството и единството меѓу македонскиот народ и националните малцинства веќе стана нешто природно во свеста на луѓето* (Intervju Lazara Koliševskog za list „Нова Македонија”, Скопје, 28.3.1954).

Prof. Ass. Dr. Kosovar BASHA

Institute of History – Prishtina, Republic of Kosovo

E-mail: kosovarbasha@hotmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:342:37-054:323.15(496.5:497)"1945/1974" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.205>

**THE EDUCATION OF ALBANIANS IN YUGOSLAVIA
AFTER THE SECOND WORLD WAR UNTIL 1974.**

Abstract: *The paper carefully deals with the constitutional aspect and the development of education in Yugoslavia, with special emphasis - Albanians. After the Second World War, Yugoslavia faced numerous problems both politically and economically. The first reforms that this country had to undergo initially required help from countries such as the Soviet Union. Among the first steps to be taken were the legislative reforms undertaken in 1946 by adjusting the Yugoslav Constitution. This constitution sanctioned important aspects of the political, economic, educational and cultural life of the country. The political life after the Second World War in Yugoslavia had undergone radical changes making it possible for countries like Macedonia to become independent states or to be created from scratch. The only country which was politically eliminated in this aspect was Kosovo, which was left under Serbia from 1945. By oppressing Kosovo politically in all aspects of life, Serbia exercised a segregationist policy towards the Albanian people of Kosovo. Harsh measures were exercised against the Albanian minority, including their relocation to Turkey through various Yugoslav-Turkish agreements, the imprisonment of many political personalities, etc. Political rights of expression were denied and political pressure continued at the national level. These forms were present continuously and did not stop until 1968 when the political situation began to change. Indeed, the Albanian minority in Yugoslavia made good use of the political circumstances after 1968 when, in general demonstrations in all the cities of Kosovo, they opted for more national rights and requested the establishment of the University of Prishtina. Non-Albanian minorities were included in the Yugoslav republics in all spheres of life. Since they were not in large numbers, their presence was not revealed apart from the Hungarians. The Hungarian minority also began to enjoy greater rights with the amendment of several articles of the constitutions of 1946, 1953, 1963 and 1974. The presence of Hungarian schools was evident with several such schools and a lot of students who were allowed to use and be instructed in their mother tongue. Other small minorities such as Russians, Bulgarians, Germans and others were few in number. The Albanian population in Yugoslavia was distributed across several republics such as Serbia, Kosovo, Macedonia,*

Montenegro and to a lesser extent Croatia and Slovenia. Political power in Yugoslavia which was largely led by Serbs until 1966 through the iron hand of Alexander Rankovic did not allow the Albanians to even use their national flag and to express any kind of dissatisfaction through various demonstrations or manifestations. The period between 1966-1974 was decisive for Albanians in Yugoslavia, especially since many important steps were taken in political terms, such as the replacement of Serbian politicians with Albanians, the establishment of many different schools and the massification of higher education in general. The Yugoslav constitutions with their reforms changed the direction of comprehensive development of political, social, economic and cultural life for all non-Albanian and Albanian minorities in Yugoslavia. The author has followed the descriptive and analytical scientific methods for dealing with this important issue for general historiography. A serious Yugoslav and Albanian literature covering this socially and scientifically important study has been used.

Key words: Education, Yugoslavia, Albanians, etc.

OBRAZOVANJE ALBANACA U JUGOSLAVIJI POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA DO 1974.

Apstrakt: *U radu se pomno obrađuje ustavni aspekt i razvoj školstva u Jugoslaviji, s posebnim naglaskom na Albance. Nakon Drugog svjetskog rata Jugoslavija se suočila s brojnim političkim i gospodarskim problemima. Prve reforme koje je ova zemlja morala provesti u početku su zahtijevale pomoć zemalja kao što je Sovjetski Savez. Među prvim koracima koje je trebalo poduzeti bile su zakonodavne reforme poduzete 1946. prilagođavanjem jugoslavenskog ustava. Ovaj ustav sankcionirao je važne aspekte političkog, gospodarskog, obrazovnog i kulturnog života zemlje. Politički život nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji doživio je radikalne promjene što je omogućilo da zemlje poput Makedonije postanu samostalne države ili da budu stvorene od nule. Jedina država koja je politički eliminirana u ovom pogledu bilo je Kosovo, koje je ostalo pod Srbijom od 1945. godine. Politički ugnjetavajući Kosovo u svim aspektima života, Srbija je provodila segregacijsku politiku prema albanskom narodu Kosova. Protiv albanske manjine primjenjivane su oštre mjere, uključujući njihovo preseljenje u Tursku kroz razne jugoslavensko-turske sporazume, zatvaranje mnogih političkih ličnosti itd. Uskraćena su politička prava na izražavanje i nastavljen je politički pritisak na nacionalnoj razini. Ti su oblici bili prisutni kontinuirano i nisu prestali sve do 1968. godine kada se politička situacija počela mijenjati. I doista, albanska manjina u Jugoslaviji dobro je iskoristila političke prilike nakon 1968. kada se na općim demonstracijama u svim gradovima Kosova opredijelila za veća nacionalna prava i zatražila osnivanje Sveučilišta u Prištini. Nealbanske manjine bile su uključene u jugoslavenske republike u sve sfere života. Budući da ih nije bilo u velikom broju,*

osim Mađara, njihova se prisutnost nije otkrila. Mađarska manjina također je počela uživati veća prava izmjenom nekoliko članaka ustava iz 1946, 1953, 1963. i 1974. Prisutnost mađarskih škola bila je očita s nekoliko takvih škola i puno učenika kojima je bilo dopušteno koristiti i biti podučavani na materinjem jeziku. Druge male manjine poput Rusa, Bugara, Nijemaca i drugih bile su malobrojne. Albansko stanovništvo u Jugoslaviji bilo je raspoređeno u nekoliko republika kao što su Srbija, Kosovo, Makedonija, Crna Gora i manjim dijelom Hrvatska i Slovenija. Politička vlast u Jugoslaviji koju su do 1966. godine većinom vodili Srbi gvozdenom rukom Aleksandra Rankovića nije dopuštala Albancima čak ni korištenje svoje državne zastave i izražavanje bilo kakvog nezadovoljstva raznim demonstracijama ili manifestacijama. Razdoblje od 1966. do 1974. bilo je odlučujuće za Albance u Jugoslaviji, pogotovo jer su poduzeti mnogi važni koraci u političkom smislu, kao što su zamjena srpskih političara albanskim, osnivanje mnogih različitih škola i omasovljenje visokog obrazovanja općenito. Jugoslavenski ustavi svojim reformama promijenili su smjer svestranog razvoja političkog, društvenog, gospodarskog i kulturnog života svih nealbanskih i albanskih manjina u Jugoslaviji. Autor je slijedio deskriptivne i analitičke znanstvene metode u obradi ove za opću historiografiju važne problematike. Korištena je ozbiljna jugoslavenska i albanska literatura o ovoj društveno i znanstveno važnoj studiji.

Ključne riječi: *Obrazovanje, Jugoslavija, Albanci itd.*

Introduction

In the period when the operations for the final liberation of Yugoslavia were still conducted, active preparations were made for the realization of the basic legal-political postulates for the implementation of the decisions made at the Second Session of AVNOJ, i.e. for the constitution of Yugoslavia on the new socialist principles.

Immediately after the collapse of fascist Germany, namely, after the elections of November 11, 1945, which were won by the "Popular Front" coalition, during the first meeting the newly constituted Constitutional Assembly ratified the Declaration that abrogated the Monarchy and proclaimed a republic on 29th of November 1945.¹ The declaration stated that Yugoslavia was a federal subject of equal people that have expressed their will to live together in Yugoslavia.² The first constitution was approved on 31st of January 1946 and stated that Yugoslavia consisted of six republics and autonomous circuits of PR Serbia. It should be noted that the first Constitution of Yugoslavia was designed on the Soviet Constitution

¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga treća, Socijalistička Jugoslavija (1945-1988), Nolit, Beograd, 1988, 300-301.

² Aleksandar Fira, *Ustavni razvitak socialisticke Jugoslavije*, "Trideset godina socialisticke Jugoslavije", Monos, Beograd 1975, 382-383.

from 1936. As this Constitution provided, the Government of Federal People's Republic of Yugoslavia was the highest executive and administrative body and it comprised of President, Vice Presidents, Ministers, the Head of Federal Planning Committee, and the Head of Federal Control Committee. The Constitution provided the powers of republics, autonomous districts, administrative and territorial units: villages, zones, urban areas, cities, regions, and districts.³

The economic, political, and social changes that took place in Yugoslavia during the 1946-1953 were initially regulated by laws and later by the Constitutional Law of Federal People's Republic of Yugoslavia from 1953. This law abrogated and modified an important section of 1946 Constitution, and provided new rights to manufacturers and working people, facilitated drafting of a governance form and content to working people and regulated relations between the Federation and republics, etc. This law was also subject to some modifications: The Presidium as a collective body was replaced by the President of the Republic, who was at the same time a President of Federal Executive Council. The Government was renamed as the Federal Executive Council. State secretaries and administrations have been introduced instead ministries and committees.⁴

The approval of 1963 Constitution was an additional important step towards Yugoslavian constitutionalism. This Constitution was known as the "card of self-government" since the model of self-governance was introduced to all aspects of a social life. The state was renamed as the Socialist Federal Republic of Yugoslavia or as "a federal state of equal and voluntary united people, a socialist democratic community based on power of working people and self-governance." The upgrade of constitutional position of Autonomous Province of Kosovo was undoubtedly an important issue. This province until the year 1963 was under the Socialist Republic of Serbia. Based on this Constitution, Kosovo was transformed into a Socialist Autonomous Province.⁵ But, on the pages of this Constitution we observed some changes: instead of two chambers now the Assembly contains of five chambers. Beside the Federal Executive Council there were now four additional self-governance committees: Economic, Educative-Cultural, Health-Social and Organizational-Politics.⁶

The new Constitution of 1974 and the Law on associated labor of 1974 reorganized the economy from up to down. Big and medium enterprises were transformed in smaller units, self-administered, and named basic organizations of associated labor. The main branches of economy were ship constructions, metallurgy, industry, agriculture, energy and mineral resources, transport, and telecommunication, foreign trade, and tourism.⁷

In February 1974 a new Constitution of Yugoslavia was approved. Based on the 1974 Constitution, the system of delegation was presented as a base that

³ *Ustav FNRJ 1946*, 1946, 21, 25.

⁴ *Ustavni zakon (1953)*, 1953, 1-3.; B. Petranović, *Istorija*, 300-301.

⁵ *Ustav (1963)*, 1963, 2.

⁶ *Ibidem*, 3.

⁷ Glen Curtis, *Yugoslavia a country study*, Library of Congress, Washington 1992, 231-240.

provides assemblies for all social-politic communities or communities of interests, including the bodies of social self-governance as well. The 1974 Constitution did not represent any major modification with regard to character and content of functions and relations in the federal state. The main feature was that Josip Broz Tito was nominated as a “termless” President.⁸ Apart from establishing the internal political order and the development of the economy, the state paid great attention to the development of social activities.

Albanians in Yugoslavia (1945-1974)

In the collective memory of the Albanians in Yugoslavia, the historical period 1945-1966 is remembered as the time of Aleksandar Rankovic, the former Minister of Internal Affairs of Yugoslavia, who was in charge of the killings, imprisonments and displacement of Albanians to Turkey.⁹ The structures of the Communist Party of Yugoslavia and the Anti-Fascist National Liberation Council of Yugoslavia did not agree with the Resolution of the Bujan Conference (31 December 1943-1 and 2 January 1944) which provided for the right of the Albanian people to self-determination, i.e. unification with Albania. The dissatisfaction of the Albanian people of Kosovo was clearly felt and thus concrete steps were taken for an organized resistance.

The partisan unit Albanian fighters were sent away from Kosova and massively liquidated to facilitate the Serb re-occupation of Kosova and prevent the realisation of the Bujan Conference's decisions to Kosova's self rule and unification with Albania, which was also the main aim of the war against fascism. Some 3.760 Albanians of Kosova were killed in the Tivari massacre. By order of the Yugoslav Command, issued in January 1945, for the mobilisation of the Albanians from Kosova, who should fight in Trieste (in order to send them away from Kosova), the Yugoslav partisans, in cooperation with Albanian partisan units, gathered 5 400 armed people, members of the partisan units and nationalists from Mitrovica, Prizren, Vuciterne, Podujeve and Pristine. Deceived, they were disarmed and forced to march from Prizren through the Albanian northern lands to arrive in Tivar. During the march the sick were left aside and done away with. Some 80 people were killed in Tivar, a coastal city. The rest was shot dead in an hour. Surviving from Tivar were around 1 500 people, who continued their way to Trieste. The victims killed in Tivar were either set to fire or thrown into the sea.¹⁰

But before these events in Kosovo there was great dissatisfaction from the people of Drenica led by Shaban Polluzha in January and February 1945, who fought with thousands of fighters against the Yugoslav military power. Thus, we

⁸ *Ustav Socijalističke Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, (1974), Beograd 1974, 1-3; B. Petranović, *Istorija*, 412-413.

⁹ Memli Sh. Krasniqi, *Kosova (1981-1989), Fillimi i shpërbërjes së RSF të Jugosllavisë*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 2021, 31.

¹⁰ <http://www.hri.org/news/balkans/ata/1996/96-09-19.ata.html#03> (revised 18.6.2022).

have the fight for the liberation of Ferizaj on December 1, 1945, the fight for the liberation of Gjilan in January 1946. But before these events in Kosovo there was great dissatisfaction from the people of Drenica led by Shaban Polluzha in January and February 1945, who fought with thousands of fighters against the Yugoslav military power. The most tragic case took place in Bar on April 1, 1945, where many people were killed in one day.

This resistance of the brave people of Kosovo had great consequences because the military administration was declared on February 8, 1945, and the Albanian patriotic resistance was extinguished with blood. Serbo-Montenegrin structures launched actions for the annexation of Kosovo by Serbia. The Conference of the National Liberation Council of Kosovo was organized in Prizren on July 8-10, 1945, where the draft resolution for the annexation of Kosovo and Metohija to Serbia was approved". Thus, on September 3, 1945, the Assembly of Serbia approved the compilation of the law on the "Autonomous Region of Kosovo and Metohija". Such a policy led by Serbia further stimulated the Albanian intelligentsia and so in 1945 the Albanian National Democratic Committee was formed which committed to national liberation and unification. This organization was discovered and its members such as Ajet Gërguri, Gjon Sereçi, Ymer Berisha, Marie Shllaku etc. were imprisoned and convicted. The great pressure on the Kosovo Albanians went on increasing even after the Resolution of the Inform-bureau in 1948, also after the breakdown of Albanian-Yugoslav relations this same year. After this act, another 436 Albanians were imprisoned who were labelled as supporters of this movement. Serbian politics reached its peak in 1955/1956, with the Action of Weapons throughout Kosovo. The savage Serbian campaign led by the State Security tortured 30,000 Albanians whereupon dozens died. In 1956, the Prizren Process took place, where many Kosovo Albanian communists were accused of being spies.

The situation did not stop at all and Yugoslavia, which had the Serbian wing at its expense, made a verbal agreement with Turkey in 1963 for the displacement of Albanians. This policy was implemented within the years 1953-1956 when over 200 thousand Albanians were displaced from all over Yugoslavia.¹¹ Developments in Yugoslavia and Kosovo began to change after July 1966 when Aleksandar Rankovic was dismissed from his position in the Brioni Plenum. Kosovo Albanians began to breathe more freely. Even Kosovar politicians, all communists of the time, got encouraged and utilized the new political developments with maturity.

The political discussions on the constitutional amendments (1967, 1968) were led by Fadil Hoxha as the Speaker of the Assembly of Kosovo, who led the idea that Kosovo should be an equal Republic within the Yugoslav Federation. The idea for the Republic of Kosovo was extinguished after Tito did not accept its realization and implementation.¹² People's dissatisfaction reached its peak with the

¹¹ Emine Bakalli, *Përballje historiofratike*, Instituti Albanologjik-Prishtinë, Prishtinë 2015, 111-115.

¹² Shkodran Imeraj, *Kosova 1968-1990*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 2021, 33-55.

demonstrations held in Kosovo in October and November 1968¹³ where the demand for a Republic was raised by Kosovar citizens and students. Kosovo gained greater powers with constitutional changes made in Yugoslavia whereupon it became a “federal entity”.¹⁴

The 1968 demonstrations in Kosovo were highly influential. They also shook the foundations of Kosovo, worrying the communist leaders. The main slogans were: *We want University*”, “*We want a Republic*, etc.¹⁵ Kosovar political leaders also criticized the Serbian communists at this time, saying that their propaganda towards Kosovo was huge and this was attributed to Belgrade Serbs within the structures of this state.¹⁶

The Albanians of the Socialist Republic of Macedonia that was formed in 1945, remained as a population without rights and proper treatment. To give a picture of Albanians in this country, it is necessary to present an objective history. Albanians experienced great terror from the Macedonian military forces. The dissatisfaction of the population led to the formation of illegal organizations with Albanian national tendencies. Thus, the patriots Hasan Bilalli, Hafez Tahiri, etc. made a great contribution to the formation of the Macedonian branches of the Albanian National Democratic Organization. Branches of this organization were opened in Skopje and Tetovo where they acted with great dedication.¹⁷

After 1953, there would be a large displacement of Albanians in the territories of Macedonia, encouraged by the Yugoslav-Turkish agreements. In view of this idea, prof. Hivzi Islami writes that after 1950 there were special services that prepared displacement documents starting from the change of nationality, preparation of displacement documents, passports, visas, etc.¹⁸ There are different opinions about the displacement of Macedonian Albanians in Turkey. By utilizing the statistical data gathered by the Macedonian researcher Dr Anakioski, Professor Zeqirja Neziri claims that during the period 1955-1958, around 160 thousand Albanians were deported.¹⁹ The decisions of the Brioni Plenum and its distortions had affected the entire Yugoslav state and the Republic of Macedonia as part of it. The echo of the implementation of the decisions of the Plenum was implemented in Macedonia with the formation of various commissions for the punishment of crimes committed by the Yugoslav State Security Service. The good thing about all this was that commissions were formed in different cities where the Albanian nationality was greater, such as Debar, Tetovo, Gostivar, etc.

Albanians in this country had a series of demands from 1968 onwards. The intellectuals who had the courage to raise their voice included: Mehmedali Hoxha, Mehmetrizza Murtezani-Gega, Imer Imeri, Rrezak Halimi, Jusuf Rexhepi, Harun

¹³ Sh. Imeraj, *Kosova*, 33-55.

¹⁴ *Ibidem*, 33-55.

¹⁵ *Ibidem*, 33-55.

¹⁶ *Ibidem*, 33-55.

¹⁷ Zeqirja Idrizi, *Pozita e shqiptarëve në Maqedoni pas Luftës së Dytë Botërore*, Tetovë 2003, 39.

¹⁸ Hivzi Islami, *Kosova dhe shqiptarët çështje demografike*, Prishtinë 1990, 83.

¹⁹ Z. Idrizi, *Pozita e shqiptarëve*, 39.

Jakupi, Sali Ramadani, Mahmut Hysa, Masar Kodra, Nexhmedin Besimi, Latif Ibrahim, Sali Saliu. The position of the Albanians of Macedonia was scarcely represented in economic terms. The employment of Albanians was extremely low even in cities where most of the inhabitants were Albanians, whereas in cities with Macedonian majority population, this was not even questioned.

A great impact at this time in articulating the presentation of events as they were, was presented by the writings of Albanian journalists who were employed at the newspaper "Flaka e Vllaznimit". Ali Aliu, a journalist and literary critic, caused a stir with his article *A close-up look on Tetovo* which he published in four sequels in this newspaper. In fact, the author reflects the real situation of the Albanian population in this city, best expressing the situation and position of the Albanian population in Macedonia. The position of the Albanians was also discussed in the 14th Plenum of the Communist League of Macedonia, where participants such as Kadri Jakupi, Azem Zylfiqari, Hysen Ramadani, Sefedin Sylejmani, Sadik Sadiku, etc. were also active in the discussions. The main goal of the Albanian speakers was to bring the status of the Albanians to the level of a nationality. Thus, this Plenum approved the decisions for the Albanian population to have an advancement of their status in Macedonia.²⁰

Demonstrations of Albanians in Macedonia began on December 22, 1968. Well-known intellectuals such as Abdullah Kalishta, Selajdin Hyseni, Harun Jakup, Mahmut Bajraktari, etc. were arrested. The echo of the demonstrations caused a great commotion in Macedonia and Yugoslavia, where the press presented these organizations. The adoption of the constitutional amendments of 1971/1973 gave the Albanians the right to use the national flag in the main cities mainly inhabited by Albanians and raised the position of Albanians to the Albanian nationality.²¹

The Albanians of Montenegro have shared the same fate with the Albanians from the rest of Yugoslavia. After the Inform-bureau, 25 Albanians from Montenegro served their sentences. After the Brioni Plenum, in all sectors of the Ministry of Internal Affairs of Montenegro as well as in the municipal ones, activities such as meetings, consultations, reviews, etc., related to the distortions of the Yugoslav State Security were held. These events were important for Albanians because they began to see the mistakes towards the Albanian population in Montenegro. Municipal committees where Albanians lived in Montenegro as in Ulcinj, Bar, Podgorica, Rozaje and Plava began activities to implement the policy of equality of members of the Albanian people. As a priority they had determined the improvement of the conditions in the Albanian schools, the employment of more Albanians in the public administration and in the working organizations, in the introduction of bilingualism in the official communication in the municipalities and the working organizations. After this year, i.e., 1966, some positive steps were taken to improve the position of Albanians in Montenegro. One of the events that echoed in this period was the placement of the national flag in Ulcinj. As early as May 1,

²⁰ Qerim Lita, *Problemi shqiptar në RS të Maqedonisë 1966-1974*, Logos, Shkup 2021, 150, 151.

²¹ *Ibidem*, 394, 395.

1968, the Albanian national flags were fluttering.²² The first demonstrations organized by the Albanians in Montenegro were in June 1969. This event was organized by primary school students in Ulcinj who got to the main streets of the city and held small flags in their hands, including the small bust of Gjergj Kastrioti Skënderbeu, etc. This manifesto was immediately described as a nationalist act directed against the brotherhood-unity and the breakdown of relations between Montenegrins and Albanians. The situation and position of the Albanians of Montenegro was the same after 1974 where the Albanian population was a minority population in this country and had no opportunity to make decisions in the state, except in small cities like Ulcinj and some others.²³

Albanians living in the territory of Serbia experienced unfavorable circumstances for the normal development of daily life. Dissatisfied with the political developments that took place in Yugoslavia, namely with the remaining Albanian population of Presevo, Medvedja and Bujanovac under Serbia and the violence exercised by the Serbian state, the Albanians came to this part in order to survive this violence and to respond to it with various forms of resistance. In 1945, the National Democratic Organization extended to the Presevo Valley. With the network expansion of this organization, since 1946, the killing and arrest of many resistance activists had begun. Trials were organized for the arrested, where military courts handed down death sentences. In Presevo and the surrounding area, activists such as Hilmi Qerimi, Abdullah Velju, etc. were active.²⁴ In 1948, after the announcement of the Resolution of the Information Bureau, repression, violence, and terror began against the Albanians of the Presevo Valley, who never agreed to this difficult economic and political situation.

A pan-Albanian request was expressed in Presevo at that time and Albanian citizens, through their signatures, expressed their centuries-old demand for unification with Kosovo and Albania. After the administrative-constitutional changes and especially with the Constitution of 1947, it was determined that the district of Presevo would be part of the Republic of Serbia, whereas from 1947, the center of the Presevo district was transferred to Bujanovac.²⁵ The anti-Albanian activity in the Presevo valley reached other dimensions in 1955/1956. In the area of Presevo and Bujanovac, in the years 1956-1966, to a large extent, Albanians began to declare themselves Turks in order to obtain documents for relocation to Turkey. They did this because they saw no other way to escape from the state violence and pressure and to pursue a better and more peaceful life. The Brioni Plenum and its outcomes led to significant changes in the Presevo Valley. Thus, from the mid-1968

²² Hajrush Hajdari, *Pozita kushtetuese-juridike dhe politike e shqiptarëve në Mal të Zi nga viti 1945-1990*, Art Club, Ulqin 2021, 520-521.

²³ *Ibidem*, 520-521.

²⁴ Ilir Zylfiu, *Shqiptarësia e luginës së Preshevës ndër shekuj*, Shkup 2019, 277.

²⁵ Ardian Emmini, *Presheva në rrjedhat e historisë (shek.XX)*, Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve në Shkup, Shkup, 2016, 142.

in Presevo, the national flag began to be used, along with other flags of the Federation.²⁶

The demonstrations of 1968 in Kosovo made many Presevo members join this movement. We should mention personalities like Gjyndyz Jusufi who read the demands for the then government, in 17 items, in front of the protesters. In addition, on November 28, 1968, in a high school in Presevo, Prof. Ramil Nuhiu explained to the students the importance of demonstrations and initiated the organization of the flag day reception.²⁷ It is worth mentioning that the illegal Albanian movement was very present in the Presevo region either through different personalities or different groups. Thus, we should mention some active groups at the time, such as "The Committee for the Unification of Kosovo with Albania" which was led by Aliu Aliu and Kadri Osmani from Presevo. This organization was founded in 1960. Other groups included "The Revolutionary Group" that was formed in 1973 by Kadri Osmani.²⁸ It is interesting that Albanians were largely present in these Republics and very little in Bosnia and Herzegovina, Vojvodina, and Slovenia where Albanians constituted a very sensitive minority and had no influence at all on the civic life there.

The development of albanian education in Yugoslavia after world war until 1974.

According to the scientific theories that address the issue of the complexity of the content of the term minority, it should be studied in several directions: historical background, as a political issue, as an issue in international relations and as a legal issue. In the historical background the term minority means a community of individuals who are subject to changes over the different time periods. As a result, the community creates its own history which is linked with the history of the state where the community lives, as well as with the history of the mother state. As an issue in political sciences minority represents a group that differs from the majority due to some ethnic or national features, or issues related to the nation and national identity. As a legal issue minority includes a group of individuals who have their rights as a citizens in a certain state while as an issue in international relations minorities may be considered as a bridge in relations between two neighboring states, or contrary, they may be a cause of disagreements or conflicts between the mother country and the country they live in.²⁹ As multinational state, the Yugoslavian leadership have implemented the position and the rights of the national minorities in the established model of the treatment of the national issue. Namely, Tito has paid a crucial attention to the national issue as a very important aspect of

²⁶ A. Emini, *Presheva*, 151.

²⁷ *Ibidem*, 151.

²⁸ *Ibidem*, 151.

²⁹ Sonila Boçi, *Minoritetet në Shqipëri midis identitetit dhe integritetit 1939-1949*, Instituti i Historisë-Tiranë, Tiranë 2012, 23.

the internal policy that should have been pillar of the stability of the multinational state. Yugoslavia perceived itself as a multinational state consisted of six constituent peoples and several national minorities, which were to be firmly united in the new socio-political reality. Their rights were guaranteed by separate articles that were part of all constitutions of the country. Thus, two autonomous provinces were created beside the six republics but within Serbia: Vojvodina and Kosovo, and Yugoslavia also found the formula of “Brotherhood and Union” – which supposed to be ground for equal rights to all nations and nationalities living in Yugoslavia.³⁰

Thus, the first Constitution from 1946, through a summarized manner provided the position of nationalities, establishing and guaranteeing the specific rights deriving from their special position. We may observe here that the position of minorities was described by Article 13 of 1946 Constitution. This article declares that national minorities in the Federative People’s Republic of Yugoslavia enjoy the right of their cultural development and of use of their mother tongue.³¹ The Article 21 guarantees the rights, freedoms and responsibilities of national minorities as citizens: first of all, it is the principle of equality - all citizens were equal in front of the Constitution and all citizens were equal regardless their nation or religion.³²

The Yugoslavian Constitutional Law of 1953 didn’t affect the minorities, but the Article 4 guaranteed the freedom and rights for any citizen. The Federal Constitution of 1963, the republican constitutions, and the statutes of autonomous provinces of that year, marked an important turning point over the legal and constitutional position of nationalities in Yugoslavia. The enforcement of an accelerated economic development policy over the undeveloped zones inhabited by nationalities, particularly in Kosovo, improved social-economic conditions to achieve the status of a nationality. The Constitution of 1963 also presented an important novelty about the determination of the term nationality. The term “nationality” was used instead the term “national minority”, initially as a provisional term, that means a gradual achievement of an equal position. The modification of federal and provincial laws, as well as other regulations, stemmed from the need to adjust these regulations with the new constitutions, which also contains broader and more specific provisions about the position of nationalities; they marked also an increasingly and more obvious transition over the establishment of specific rights of nationalities on regulation of their equal position toward other nations in Yugoslavia.³³

³⁰ Katrin Boeckh, *Ethnic minorities in Socialist Yugoslavia 1945-1990: Compromises Until the End*, in: *Minorities in the Balkans. State Policy and interethnic Relations. (1804–2004)*. (Ed. by Dušan T. Bataković). Institute for Balkans Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 2011, 205-220, 208.

³¹ Nina Baltic, *Theory and Practice of Human minority under the Yugoslav communist system*, European Academy, Bozen-Bolzano, 2007, 30-31.

³² Kosta Jončić, *Položaj i razvitak narodnosti*, “Trideset godina socijalističke Jugoslavije”, Monos, Beograd 1975, 404, 405.

³³ *Ibidem*, 404.

As stated above we may conclude that nationalities were treated differently throughout years in Yugoslavia. From 1963, the Hungarian and Albanian nationalities began to gain more rights which were guaranteed with constitutional law. Yet, Yugoslavia increased the rights of nationalities especially in the field of education, science, and other cultural activities with the Constitution from 1974, enabling them to achieve the peak of their overall development in the years after the 1974.

The 1974 Constitution regulated more specifically the legal-politic position of nationalities. The Article 245 declared that nations and nationalities are equal; the equal position of nationalities was also expressed in other provisions of the Constitution. Thus, Article 1 described Yugoslavia as a federal state with equal nations and nationalities. The Article 244 declared that nationalities and other people of Yugoslavia, all being equal should pay efforts to guarantee following joint elements in Yugoslavia: sovereignty, equality and national freedom.³⁴ The Article 246 provided that the language and literacy of all nations and nationalities are equal in Yugoslavia; the languages of nations are in official use, whereas the languages of nationalities are regulated in accordance with the Constitution and the federal law.³⁵ Article 170 guaranties the right of liberty and free expression of national being or nationality; the citizen holds the right not to declare his/her national being or may choose any other nationality. This article expresses the right of nationalities on free use of their language that consists of individual rights for education, cultures, governmental activities, decision making and self-governance.³⁶ Article 214 provided the right of citizen of a nationality to express his or her culture. This article specifically guaranties the right for education of teaching in their mother tongue.³⁷

The first school was the Higher Pedagogical School in Prishtina that started working on October 1, 1958, and in June the first students graduated. The second high school that opened in Prishtina and started working in 1959/1960 was the Higher Administrative School which later served as support for the opening of the Faculty of Law. The first students graduated in 1961. The Faculty of Law was the first faculty to open in Kosovo. In the first year 1960/1961 97 full-time students were enrolled. We should also mention the other high schools in Kosovo that operated during the 1960s. The Higher School of Economics and Commerce in Peja started working in October 1960 and enrolled 103 full-time students. The Agricultural High School started working in the 1960/1961 school year with 60 full-time students and based on this school, the Faculty of Agriculture was established in Prishtina. The Higher Technical School in Prishtina began work in 1961/1962. The Technical High School in Mitrovica started working in the school year 1961/1962, financed by the Trepça Plant in Mitrovica. The Higher Pedagogical School “Xhevdet Doda“ in Prizren was initially opened as a branch of Prishtina but was founded in 1962. The Higher Pedagogical School “Bajram Curri” in Gjakova

³⁴ *Ustav Socijalističke Federativne Narodne Republike Jugoslavije, (1974)*, Beograd 1974, 87.

³⁵ *Ibidem*, 88.

³⁶ *Ibidem*, 69.

³⁷ *Ibidem*, 80.

started working on October 1, 1967. The teaching was conducted only in Albanian with three learning groups.³⁸ After many preparations, on February 13, 1970, the Constituent Assembly of the University of Prishtina was held, and on February 15, 1970, a solemn meeting of the Constituent Assembly of the University of Prishtina was held. The establishment and start of work of the University of Prishtina was a great achievement because for the first time in Kosovo it was possible to pursue higher-education studies.³⁹ In the first beginnings of the University of Prishtina, this institution had 12,500 students, of whom 55% were Albanian, 28% Serbian, 7.3% Montenegrin, 1.2%, 7.6% Turkish; lectures were held in two languages in order to maintain coexistence between peoples. From this time, the University of Prishtina started its cooperation with the University of Tirana.⁴⁰

The Albanian nationality in the SR of Macedonia enjoyed its status with the constitution of 1974. Until 1974, the journey of the Albanian population in this republic, went through a national minority which did not enjoy equal rights with the Macedonian population. Below we provide a brief overview of the institutional educational development of Albanians in SR of Macedonia. Within the framework of the cultural, educational and minority policy of the state, the Albanian population in the People's Republic of Macedonia, as well as in other areas in Yugoslavia where they lived in large numbers, had the right to be educated and develop their culture in their mother tongue. Thus, starting from 1945, in addition to literacy courses for the literacy of the illiterate population, the opening of primary schools in Albanian languages, the production of teaching staff and teaching materials, the inclusion of youth in higher education,⁴¹ the press was also a significant segment of the efforts for cultural and educational emancipation of the population as a basis for the further progress of the country.

Although in extremely difficult socio-political conditions, by the end of the 1945-1946 school year, in Macedonia we find a network of schools in the Albanian language. In 14 districts inhabited by Albanians, 152 primary schools had been opened, with 259 classes and 12,812 students. In the school year 1946/1947 there were 174 schools with 313 classes with 20,202 students and 250 teachers. The development of education among the Albanian population in Macedonia marked a more significant increase during the school years 1958-1968. Starting from 1968 the establishment of vocational high schools for the Albanian population in Macedonia begins for the first time ever. Four vocational high schools with 21 classes were opened, with different profiles, involving 367 students and 60 teachers.⁴² The education of Albanian students at the University of Skopje has been a challenge over the years.

³⁸ Grup autorësh, *Kosova në vështrim enciklopedik*, Toena, Tiranë, 1999, 179-1981.

³⁹ *Ibidem*, 16.

⁴⁰ Miloš Misović, *Ko je tražio Republiku Kosovo 1945-1985*, Narodna Knjiga, Beograd 1987, 323-335.

⁴¹ Н. Жукова, *Културно-просветни појави и процеси во Македонија (1944-1953)*, ИНИ, Скопје 2003, 32-33.

⁴² Z. Idrizi, *Pozita*, 116-119.

In the Socialist Republic of Macedonia, the rights to education and culture were enjoyed in general for the Albanian minority in this country. Thus, well-known newspapers such as “Flaka e Vllaznimit”, “Jehona”, “Gezimi”, “Fatosi” etc. played an educational role.⁴³ In the academic year 1971/1972, the Department of Albanian Language and Literature was opened at the Faculty of Philosophy in Skopje.⁴⁴

The participation of Albanians in this institution from 1954/1955 was initially with 83 Albanian students, while in the Higher Pedagogical School of Skopje that year there were only 52 Albanians. In the register that we have extracted from the state statistical office of the Republic of Macedonia, it results that during the years 1955-1962 in all faculties and high schools of Skopje, 298 Albanians graduated. Progressive steps were taken in higher education by opening the Albanian Language Lectorate in 1951, and the Albanian Language and Literature Seminar in 1959.⁴⁵ In 1952/1953 the Albanian language group was opened within the Higher Pedagogical School in Skopje, while in 1965/1966 the Pedagogical Academy was opened in Skopje with the first groups being taught in the Albanian language.⁴⁶

The Albanian population in Montenegro had strong roots in this country from the year 1878, i.e., when the Congress of Berlin happened, to continue through the Balkan Wars up to the Second World War.⁴⁷ The Albanian population until 1974 never enjoyed the status of nationality in the Republic of Montenegro. However, we considered it relevant to include the educational development of Albanians in this republic.

By mid-1945, with the decision of the Ministry of Education in Montenegro, the opening of new schools began in other places inhabited by Albanians. By 1955, eight-year schools were opened wherever possible in Albanian areas. In the school year 1955/1956, education in Albanian was replaced by that in Serbian language. This clearly shows that the orientation of Albanian schools in the Serbian language was not a wish of the Albanian parents but an imposition of the Montenegrin state.⁴⁸ In the school year 1965/1966, the first gymnasium was opened in Ulcinj, i.e., the first high school in the Albanian language in Montenegro. This was a great historical event for Albanian education. The first class had 28 students and they were not only from Ulcinj but also from Kraja and Malwsia. In the school year 1971/1972, in Tuz 2 classes were opened in the Albanian language as separate

⁴³ Marijana Stamova, Albanci u Jugoslaviji od kraja 60-ih do početka 80-ih XX stoljeća, *Historijski pogledi*, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, 140. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.130>).

⁴⁴ *Ibidem*, 140.

⁴⁵ Vullnet Starova, *Kombësia shqiptare në dritës e jetës së përbashkët në Maqedoni*, Shkup 1987, 19.

⁴⁶ Z. Idrizi, *Pozita*, 132.

⁴⁷ Nail Draga, *Albanci u Crnoj Gori*, Art Club, Ulcinj 1995, 9-10.

⁴⁸ Hajrush Hajdari, *Pozita kushtetuese-juridike dhe politike e shqiptarëve në Mal të Zi nga viti 1945-1990*, Art Club, Ulqin 1999, 300-306.

physical classes of the Gymnasium “Slobodan Shkreterovic” of Titograd. These two schools were the foci of the Albanian education in Montenegro.⁴⁹

It is necessary to provide an educational overview of Albanians in the Republic of Serbia. Albanians there were organized within the municipalities of Presevo, Bujanovac and Medvedja. Although small in number compared to the total Serbian population in this Republic, they did not enjoy the right of nationality under the Yugoslav or Serbian constitution.

Primary schools in all Albanian areas, including the Presevo Valley in the period 1945-1948 functioned based on a document from the Ministry of Education of the Yugoslav Federation, issued on August 10, 1945, entitled “Directions for the work of schools of national minorities”. This document defined when a school with instruction in the minority language could be opened, how many students the class should have, as well as who could develop the teaching process, etc.⁵⁰ According to the document related to the list of schools in the districts of Presevo and Bujanovac, which belongs to 18. IX. 1945, we learn that the first schools with instruction in Albanian language were opened in the second part of the school year 1944/45, what is more, in Presevo, Miratoc, Rahovica and Rainca. During the school year 1945/46, in the municipality of Presevo, six four-year primary schools were opened with instruction in the Albanian language, in the villages of Korroticw, Zhunicw, Bushtran, and Geraj. In the municipality of Presevo in the school year 1951/52, the number of four-year primary schools with instruction in Albanian language reaches 21. In the municipality of Bujanovac, the first school with instruction in Albanian language opens on January 3, 1945, in the village of Ternoc. This school had opened separate classes in the settlements of Bujanovac, Konçul, Turij, and Dobrosin.⁵¹ In the municipality of Medvedja, primary schools started to open in the school year 1945/46. In some schools until the 1960s, instruction was in Serbian. The primary school in Tupalla started working in the school year 1946/47. Until 1951, teaching was conducted in Serbian with textbooks in Serbian too. In the school year 1969/70, it became independent, since until then it was a separate parallel of the eight-year school “Bozidar Stojanovic” in Medvedja. The Tupalla school also included the primary schools in Gjylekreshtw and Kapit. The four-year primary school in Gjylekreshtw was opened in the school year 1945/46. In 1945/46, the primary school “Zenel Hajdini” of Banja e Siarines continued its work and, in this year, some Albanian students from Siarina and Sfirca also attended classes there. In this school, teaching in Albanian language began to take place in the school year 1967/68. Sfirca Primary School started working in the school year 1946/47. Secondary education in the municipality of Presevo was not developed in parallel with primary education. The process of developing secondary education was not only slow, but it also started late, compared to other municipalities in Kosovo and other Albanian areas in the former Yugoslavia. The lack of educational staff was

⁴⁹ *Ibidem*, 300-306.

⁵⁰ Ilir Zylfiu, *Shqiptarësia e luginës së Preshevës ndër shekuj*, Shkup, 2019, 135.

⁵¹ Avzi Mustafa, *Zhvillimi i Shkollës Filllore Shqipe në Republikën e Maqedonisë 1945-1975*, Shkup: LOGOS A, 1998, 79, 80.

one of the causes, followed by the teaching aids and what matters most is that an inefficient policy was in place in this regard. This situation was also influenced by the educational policy of the previous Yugoslav regimes, which had hindered the educational development of the Albanian people.⁵² The gymnasium in Presevo was opened in the school year 1961/62387, as a separate parallel of the Vranje gymnasium "Boro Stankovic". The Presevo Gymnasium has been an independent institution since the 1963/64 school year. The Municipal Assembly provided assistance in opening the classes of the Vranje Gymnasium in Presevo. However, it should be noted that a great contribution in the opening of these classes was given by the first professor of this gymnasium, Mehmet Jusufi.⁵³ For example, in the 1971/1972 school year in Montenegro, eleven eighth-grade primary schools in the Albanian language operated with 14 regional departments, where 167 teachers of Albanian nationality were engaged in educational activities. On these bases, the brotherhood and unity of Montenegrins and members of other nations and of the Albanian nationality in Montenegro was strengthened.⁵⁴

The Presevo Gymnasium made a great contribution to the education of the new generations, and especially filled a gap that existed in the school hierarchy, as young people were allowed to attend high schools. The lessons in the gymnasium of Presevo were attended by Albanian students from the districts of Bujanovac, Kumanovo, Gjilan, etc. The Presevo Gymnasium contributed to the development of secondary education in the municipality of Bujanovac. Following the request of the Municipal Assembly of Bujanovac for the opening of separate classes of the Presevo Gymnasium in the village of Ternoc i Madh, the Presevo Gymnasium, in its meeting held on 1.9.1968, approves the above-mentioned request. The educational staff was engaged by this school. These classes functioned until the school year 1973/74. In the school year 1974/75, the gymnasium was integrated in the School Centre and thus the "Educational Centre" was established. This educational centre remained unnamed for two years and was later renamed into "Skwnderbeu". Pursuant to Article 148 of the Statute of the Assembly of Presevo, the Municipal Assembly of Presevo, in its meeting held on 19.01.1974, brought the decision to merge the gymnasium "Skënderbeu" and the School Centre in Presevo into a single educational organization, which was the Educational Centre.⁵⁵

The Literary Association "Përpjekja" of Albanian students at the University of Belgrade was founded on November 22, 1957. The idea of the initiative for the establishment of the Literary Association "Përpjekja" of Albanian students in Belgrade was for it to be established on November 28, the Albanian Flag Day, but in order not to provoke any unnecessary repressive reactions from the Titoist clique of Belgrade, it was agreed that this association should be established on 22 November, which was however established within the framework of the November

⁵² I. Zylfiu, *Shqiptarësia*, 137.

⁵³ *Ibidem*, 139.

⁵⁴ H. Hajdari, *Pozita*, 300-306.

⁵⁵ I. Zylfiu, *Shqiptarësia*, 140.

Holidays. The Literary Association “Përpkjekja” was the first association of Albanian students that was founded in the former Yugoslavia. The Literary Association “Përpkjekja” was founded in the “Student City” in the second block of student dormitories in New Belgrade. This association was initially called the Literary Association “Përpkjekja” and throughout its existence it developed and undertook numerous activities in Belgrade, not only literary ones, but also Albanian national musical and cultural activities, until September 4, 1984, when the Serbian nationalist and chauvinist authorities in Belgrade shut down this Albanian student association. The first leadership of the Literary Association “Përpkjekja” consisted of Latif Berisha, chairman, Zekeria Cana secretary, Muhamed Kwrveshi chairman of the Artistic Council and Nahire Kabashi treasurer. Members of the presidency included Idriz Ajeti, Anton Çeta, Sytki Imami, Kadri Kusari, Avni Lama, Yll Zaimi, Ali Aliu, Zekije Budima, Agim Gjakova, Skender Skenderi, Nehat Bellçishta, Adem Demaçi, Ejup Haliti, and Hysni Hoxha. Ekrem Kryeziu, Mustafa Cakaj, Nusrete Vula, Ramadan Sinani, Faik Mustafa, Xhemal Bytyqi, Zaudin Gazidede, Sefedin Fetiù and Rexhep Torte participated in the literary group of the Literary-Musical Association “Përpkjekja” at that time.⁵⁶ The beginnings of the above-mentioned magazine can be traced back to the activity of the literary society of the Albanian students in Belgrade “Përpkjekja” (“The Effort”) which was founded in 1957.

This association published the newspaper “Përpkjekja” (“The Effort”) and in 1979 and 1980 published two issues under the editorial of Fetah Mehmeti, a student of directing and film at the Faculty of Drama in Belgrade. Later there was a change of the editorial staff comprised of the following: Behlul Beqaj editor-in-chief, Seladin Xhezairi editor, members of the editing board: Jashar Ramadani, Aziz Hyseni, Adnan Limani, design, and technical arrangements: Gëzim Bejtullahu, editing secretary, Lirije Nikçi. Its editorial office and administration were located in Studentski grad block II in Belgrade. The magazine was banned from functioning in 1984 by the decision of the Student Union of the University of Belgrade on the grounds that it is a single-nation association that promoted division among students. The members of the magazine were ousted from their premises in the student city of Belgrade immediately.⁵⁷

In 1968 we see another great effort for the organization the Albanians in Ljubljana. On the 500th anniversary of the birth of the Albanian hero Gjerg Kastrioti Skënderbeu, in Drama of Ljubljana, the Albanian Students’ Association Shkwndija (‘Iskra’) was founded, which published the above-mentioned Albanian student newspaper, Besa. This first Albanian newspaper “Besa” in Ljubljana (Slovenia), was a reflection of the student movement that overtook all of Europe at that time; in addition, the national load of Albanian students, which was related to the then establishment of the University of Prishtina, stands out in the texts. Unfortunately,

⁵⁶ <https://www.botasot.info/kultura/1713422/64-vite-te-shoqates-studentore-shqiptare-perpkjekja-ne-beograd/> (reviewed on 13.1.2022).

⁵⁷ Petrit Imami, *Serbët dhe shqiptarët ndër shekuj*, vëllimi III, Beograd 2017, 67-68.

the author could not follow in the footsteps of this body which would reflect deeply objectively the book we are presenting but would also cover an important topic for the issues we are presenting. The process of socialization of Albanians in Slovenia should be seen through the prism of political events in the former Yugoslavia.⁵⁸

Summary

The overall developments in Yugoslavia after the Second War were initially unfavorable for minorities in general. However, the situation began to change after 1946, when the first Yugoslav constitution was issued. The first effects of the legislation providing for a right to education for minorities were tangible. From 1946 onwards, minorities became part of the regular educational system across Yugoslavia. The non-Albanian minorities took advantage of this right and thus many schools were opened throughout the country for Hungarians, Russians, Bulgarians, Germans, etc. The same thing happened with the Albanian minority, which took advantage of this opportunity by opening Albanian schools throughout the country. However, the reality changed even further from 1963. Education rights remained the same for other minorities and with the Yugoslav constitution of 1963, the population that was favored the most was the Albanian one. The main element that advanced the status of the Albanian population was that the term minority was replaced by that of a nationality. From 1963 to 1974, the non-Albanian minority population shrank or remained the same with small nuances. In this aspect, the Albanian population doubled or tripled. The rights of the Albanian population increased when higher schools began to open in Kosovo and Macedonia. The culmination of these events was the establishment of the University of Prishtina (1970), scientific institutes such as the Albanological Institute (1967), the Institute of History (1967) in Macedonia, the establishment of the Albanian Language Department (1972) within the University of Skopje, the Higher Pedagogical School in Skopje, etc. Yugoslavia and its leader Tito gave rights to minorities by making possible the freedom of action and the right to education for a single fact - the education of the masses and the attenuation of illiteracy. The main population that benefited from these legislative and educational reforms was the Albanian population, which during the Yugoslav period 1946-1974, recorded concrete results by undertaking historic steps in the field of education.

⁵⁸ Martin Berishaj, *Albanci v Sloveniji: Razlicnost percepcij*, Institut za Narodnostna Vrpasanja, Ljubjana 2004, 8.

Zaključak

Cjelokupni razvoj događaja u Jugoslaviji nakon Drugoga rata u početku je bio nepovoljan za manjine općenito. No, situacija se počela mijenjati nakon 1946. godine, kada je donesen prvi jugoslavenski ustav. Prvi učinci zakona koji manjinama osiguravaju pravo na obrazovanje bili su vidljivi. Od 1946. nadalje, manjine su postale dio redovnog obrazovnog sustava diljem Jugoslavije. Nealbanske manjine su iskoristile to pravo pa su diljem zemlje otvorene mnoge škole za Mađare, Ruse, Bugare, Nijemce itd. Isto se dogodilo i s albanskom manjinom koja je iskoristila ovu priliku otvorivši albanske škole diljem zemlje. Međutim, stvarnost se još više promijenila od 1963. godine. Prava na obrazovanje ostala su ista za ostale manjine, a jugoslavenskim ustavom iz 1963. najviše je favorizirano stanovništvo albansko. Glavni element koji je unaprijedio status albanskog stanovništva bilo je to što je pojam manjine zamijenjen pojmom nacionalnosti. Od 1963. do 1974. nealbansko manjinsko stanovništvo se smanjivalo ili ostalo isto uz male nijanse. U tom smislu, albansko stanovništvo se udvostručilo ili utrostručilo. Prava albanskog stanovništva su se povećala kada su se počele otvarati više škole na Kosovu i u Makedoniji. Vrhunac tih događaja bilo je osnivanje Sveučilišta u Prištini (1970), znanstvenih instituta poput Albanološkog instituta (1967), Instituta za povijest (1967) u Makedoniji, osnivanje Katedre za albanski jezik (1972) u okviru Sveučilište u Skoplju, Viša pedagoška škola u Skoplju itd. Jugoslavija i njen vođa Tito dali su prava manjinama omogućivši slobodu djelovanja i pravo na obrazovanje za jednu jedinu činjenicu - obrazovanje masa i suzbijanje nepismenosti. Glavna populacija koja je imala koristi od ovih zakonodavnih i obrazovnih reformi bila je albanska populacija, koja je tijekom jugoslavenskog razdoblja 1946-1974. zabilježila konkretne rezultate poduzimajući povijesne korake na području obrazovanja.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Published sources/Objavljeni izvori:

1. *Savezni zavod za statistiku Jugoslavije 1945-1985*, Beograd 1985.
2. *Ustav FNRJ*, Beograd 1946
3. *Ustav Socijalističke Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd 1974.
4. *Ustav Socijalističke Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd 1963.
5. Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti, Beograd 1953.

Books/Knjige:

1. Akademia e Shkencave e Shqipërisë. *Kosova në vështrim enciklopedik*, Toena, Tirana 1999.
2. Bakalli, Emine. *Përballje historiofratike*, Instituti Albanologjik-Prishtinë, Prishtinë 2015.
3. Baltić, Nina. *Theory and Practice of Human minority under the Yugoslav communist system*, European Academy, Bozen-Bolzano 2007.

4. Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Narodne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918-1985*, Školska knjiga, Zagreb 1985.
5. Boçi, Sonila. *Minoritetet në Shqipëri midis identitetit dhe integritetit 1939-1949*, Instituti i Historisë-Tiranë, Tiranë 2012.
6. Boeckh, Kathrine. Ethnic minorities in Socialist Yugoslavia 1945-1990: Compromises Until the End, in: *Minorities in the Balkans. State Policy and interethnic Relations. (1804-2004)*. (Ed. by Dušan T. Bataković). Institute for Balkans Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 2011.
7. Emimi, Ardian. *Presheva në rrjedhat e historisë (shek.XX)*, Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve në Shkup, Shkup 2016.
8. Fira, Aleksandar. *Ustavni razvitak socijalističke Jugoslavije*, “Trideset godina socijalističke Jugoslavije”, Monos, Beograd 1975.
9. Grup autorësh. *Universiteti i Prishtinës 1970-2005*, University of Prishtina, Prishtina 2005.
10. Hajdari, Hajrush. *Pozita kushtetuese-juridike dhe politike e shqiptarëve në Mal të Zi nga viti 1945-1990*, Art Club, Ulqin 2021.
11. Hajdari, Hajrush. *Pozita kushtetuese-juridike dhe politike e shqiptarëve në Mal të Zi nga viti 1945-1990*, Art Club, Ulqin 1999.
12. Hoxha, Hajredin. *Kosovo i Albanci u Jugosllaviji, Cankarjeva Zalozba*, Ljubjana 1984.
13. Idrizi, Zeqirja. *Pozita e shqiptarëve në Maqedoni pas Luftës së Dytë Botërore*, Tetovë 2003.
14. Idrizi, Zeqirja. *Pozita e shqiptarëve pas Luftës së Dytë Botërore 1945-1981*, Tetovë 2003.
15. Imeraj, Shkodran. *Kosova 1968-1990*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 2021.
16. Islami, Hivzi. *Kosova dhe shqiptarët çështje demografike*, Prishtinë 1990.
17. Jončić, Kosta. *Položaj i razvitak narodnosti*, “Trideset godina socijalističke Jugoslavije”, Monos, Beograd 1975.
18. Krasniqi, Memli. *Kosova (1981-1989), Fillimi i shpërbërjes së RSF të Jugosllavisë*, Instituti Albanologjik, Prishtinë 2021.
19. Lita, Qerim. *Problemi shqiptar në RS të Maqedonisë 1966-1974*, Logos, Shkup 2021.
20. Mustafa, Avzi. *Zhvillimi i Shkollës Filllore Shqipe në Republikën e Maqedonisë 1945-1975*, Shkup: LOGOS A, 1998.
21. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, druga knjiga, Narodooslobodilački revolucija (1941-1945), Nolit, Beograd 1988.
22. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga treća, Socijalistička Jugoslavija (1945-1988), Nolit, Beograd 1988.
23. Starova, Vullnet. *Kombësia shqiptare në dritës e jetës së përbashkët në Maqedoni*, Shkup 1987.
24. Zylfiu, Ilir. *Shqiptarësia e luginës së Preshevës ndër shekuj*, Shkup 2019.

Articles/Članci:

1. Stamova Marijana, Albanci u Jugosllaviji od kraja 60-ih do početka 80-ih XX stoljeća, *Historijski pogledi*, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, 130-145. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2021.4.5.130>).

Internet:

1. <http://www.hri.org/news/balkans/ata/1996/96-09-19.ata.html#03> (reviued: 18.06.2022).
2. <https://www.botasot.info/kultura/1713422/64-vite-te-shoqates-studentore-shqiptare-perpjekja-ne-beograd/> (reviewed on 13.01.2022).

Labinot HAJDARI, PhD
Collegium Civitas, Warsaw, Poland
E-mail: labinot.s.hajdari@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3568-0320

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:32:327.5:32.019.5(73:470+571)"1945/1989" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.225>

**FROM PROPAGANDA TO PUBLIC DIPLOMACY:
DID EXCHANGE PROGRAMS BRING DOWN
THE COLD WAR?**

Abstract: *During the Cold War public diplomacy was far more advanced, dynamic, and all-inclusive than we give credit. The Cold War shaped domestic and foreign policies for many decades, worldwide. With the United States and the Soviet Union as the main protagonists of the bipolar world, using international broadcasting shaped the attitudes of the countries in a favorable stance for the two superpowers, to comply with the competing ideologies. This article investigates the role of public diplomacy through media, education, and cultural programs, and the role they played in bringing down the Cold War. Educational and Cultural programs played an especially influential role in the superpower's strategies and competing agendas on who wins more hearts and minds. Through the use of historical research methods, combined with discourse and content analysis of books, archived official documents, podcasts, newspapers, and publications, draw a pattern of empowerment and transformation of such tools as propaganda into public diplomacy, which in the beginning deepened the distance between East and West, while later was used to win hearts and minds. As this article analyzes, public diplomacy played an important role during the Cold War, emerging in the initial years of the war itself.*

Through a sophisticated strategy of using common bridges among people as a connection such as science, music, sports, and education exchange programs, considered at that time to be entirely divided from the political sphere, the United States as the leading Western democracy managed to get into the hearts and minds of the Soviet people. Among the most popular models of using public diplomacy was that of a hostile nature of relationships, intending to achieve results in foreign publics. The hypothesis was that if the images persuaded the targeted foreign public of the other side, they would pressure their governments to change their hostile positions and politicize toward the other side. Public diplomacy was that counterbalance to nuclear

power competition, which was dominated by campaigns that aimed to gain influence and win the support of the international global society, and it inspired different countries, to use different tools to achieve their international goals.

Programs such as the Fulbright, International Visitors Program, and "People to People" program, founded with the purpose to promote the United States' goodwill through educational exchange programs in the field of culture and science, philanthropy, and humanitarian activities, changed the perspective of communication and understanding between the United States and other nations, but also as an important step toward world peace.

In the meantime, this strategy eroded the foundations of Soviet ideology and was considered by Soviet diplomats as a Trojan horse that caused the fall of its entire system.

This article also investigates how propaganda transformed into public diplomacy and became institutionalized and recognized as a powerful tool through which states can maintain relations with one another in the spirit of cooperation. The analysis concludes that public diplomacy was one of the main factors that melted the iron division between the U.S and the USSR, yet brought down the Soviet Union itself.

Key words: *Cold War, Propaganda, Public Diplomacy, Education Programs, Cultural programs.*

OD PROPAGANDE DO JAVNE DIPLOMATIJE: JESU LI PROGRAMI RAZMJENE SRUŠILI HLADNI RAT?

Apstrakt: *Tokom Hladnog rata javna diplomatija je bila daleko naprednija, dinamičnija i sveobuhvatnija nego što mi to smatramo. Hladni rat je decenijama oblikovao unutrašnju i spoljnu politiku širom sveta. Sa Sjedinjenim Državama i Sovjetskim Savezom kao glavnim protagonistima bipolarnog svijeta, korištenje međunarodnog emitiranja oblikovalo je stavove zemalja u povoljnom stavu za dvije supersile, da se povinuju suprotstavljenim ideologijama. Ovaj članak istražuje ulogu javne diplomatije kroz medije, obrazovanje i kulturne programe, kao i ulogu koju su imali u srušenju Hladnog rata. Obrazovni i kulturni programi igrali su posebno utjecajnu ulogu u strategijama supersile i takmičenjima o tome tko će osvojiti više srca i umova. Korištenjem metoda povijesnog istraživanja, u kombinaciji s diskursom i analizom sadržaja knjiga, arhiviranih službenih dokumenata, podcasta, novina i publikacija, nacrtati obrazac osnaživanja i transformacije alata poput propagande u javnu diplomaciju, što je u početku produbilo udaljenost između Istoka i Zapada, dok je kasnije korištena za osvajanje srca i umova. Kako se analizira u ovom članku, javna diplomatija je igrala važnu ulogu tokom Hladnog rata, koji se pojavio u prvim godinama samog rata.*

Kroz sofisticiranu strategiju korištenja zajedničkih mostova među ljudima kao veze kao što su programi razmjene nauke, muzike, sporta i obrazovanja, za koje se u to vrijeme smatralo da su potpuno odvojene od političke sfere, Sjedinjene Države kao vodeća zapadna demokratija uspjele su u srca i umove sovjetskih ljudi. Među najpopularnijim modelima upotrebe javne diplomatije bio je onaj neprijateljske prirode odnosa, s namjerom da se postignu rezultati u stranoj javnosti. Hipoteza je bila da bi, ako bi slike uvjerile ciljanu stranu javnost druge strane, izvršile pritisak na svoje vlade da promijene svoje neprijateljske stavove i politiziraju se prema drugoj strani. Javna diplomatija je bila ta protivteža nuklearnoj konkurenciji, kojom su dominirale kampanje koje su imale za cilj da steknu uticaj i pridobiju podršku međunarodnog globalnog društva, a inspirisala je različite zemlje da koriste različite alate za postizanje svojih međunarodnih ciljeva.

Programi kao što su Fulbright, program međunarodnih posjetitelja i program "People to People", osnovani s ciljem promocije dobre volje Sjedinjenih Država kroz programe obrazovne razmjene u oblasti kulture i nauke, filantropije i humanitarnih aktivnosti, promijenili su perspektivu komunikacije i razumijevanja između Sjedinjenih Država i drugih nacija, ali i kao važan korak ka svjetskom miru.

U međuvremenu, ova strategija je nagrizla temelje sovjetske ideologije i sovjetske diplomate su je smatrale trojanskim konjem koji je izazvao pad čitavog sistema.

Ovaj članak također istražuje kako se propaganda transformisala u javnu diplomatiju i postala institucionalizovana i prepoznata kao moćno oruđe putem kojeg države mogu održavati međusobne odnose u duhu saradnje. Analiza zaključuje da je javna diplomatija bila jedan od glavnih faktora koji je otopio željeznu podjelu između SAD-a i SSSR-a, ali je srušio sam Sovjetski Savez.

Ključne riječi: *Hladni rat, propaganda, javna diplomatija, obrazovni programi, kulturni programi.*

Introduction

Public diplomacy is doubtlessly one of the most heated and discussed topics in the world of diplomacy. It became a very important field during the Cold War, as it was substantially used and taken advantage of in the manufacturing of ideologies, campaigns, and all other efforts to gain more support from the international audience around the world.¹ It was understandable at some point that information and persuasion would play a

¹ Eytan Gilboa, Searching for a theory of public diplomacy, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Volume 616, No. 1, 2008, 55.

crucial role, in an era that was beginning, where there were enormous weapons of mass destruction, and that the campaigns would be equally powerful weapons that would be used by superpowers to induce the strategic ideological struggle. The Cold War dominated and shaped the domestic and foreign policies of nations worldwide. In this bipolarity, there were only a few countries that managed to escape from direct domination and influence, therefore it is essential to analyze this part of history in the framework of public diplomacy, to have a complete picture of the international politics of the last part of the twentieth century.²

Although there is no common ground that historians would agree on when the Cold War started, it is acknowledged that the relations between Moscow and Washington had already started to worsen by 1945. Among the most popular models of using public diplomacy was that of a hostile nature of relationships, intending to achieve results in foreign publics. The hypothesis was that if the images persuaded the targeted foreign public of the other side, they would pressure their governments to change their hostile positions and politicize toward the other side. Meanwhile, while the foreign public was exposed to domestic propaganda, the idea was that the other side needed to keep the counterbalance through information provided by the other side of the curtain. Eytan Gilboa writes that Public diplomacy was that counterbalance to nuclear power competition, which was dominated by campaigns that aimed to gain influence and win the support of the international global society, and it inspired different countries, to use different tools to achieve their international goals.³

Therefore this article through analysis of primary and secondary sources on soft power and public diplomacy during the Cold War, through critical analysis of the content and discourse, presents the hypothesis that public diplomacy as a tool of soft power is one of the main factors that brought down the Cold War. While classic diplomatic communication was ironclad, cultural and educational programs, as well as media and information served as a back door that brought down the Soviet Union.

The Revolutionary Evolution of Public Diplomacy

The concept “public diplomacy” in contemporary meaning was first used as a replacement for the word propaganda, when it was already discovered that propaganda could be positively used, however, not with the same name that

² Melvyn P. Leffler, David S. Painter, *Origins of the Cold War: An International History*, New York 2005.

³ E. Gilboa, *Searching for a theory of public diplomacy*, 55.

already had a negative connotation.⁴ However, the term in the genesis of its establishment has had different use throughout political eras. The establishment of the term leads us to the roots of the Cold War era, which epoch had a significant impact and influence in the shape that the entire evolution process of public diplomacy would take.⁵ Therefore, just as public diplomacy impacted the Cold War pathway, its evolution was highly impacted by the Cold War scenario and development.

Communications were one of the most attentive fields during the Cold War, particularly by European powers, the United States, and the Former Soviet Union.⁶ Over time, the concept and definition have evolved by various scholars and practitioners. According to Nicolas J. Cull, public diplomacy during history took the form of contact between governments and the public of other countries, as an attempt to conduct foreign policy through engagement with people from other states.⁷ In 1946 during the UN General Assembly session in October, French Premier talked about the “age of public diplomacy.” In the meantime, *London Times* mentioned public diplomacy as a phrase that was easy to catch but masked behind the principles of foreign policy.⁸

The term “public diplomacy” had already taken the meaning of propaganda, shifting in international information scale. By the 1950s it was not that the term had changed, but it was rather being used differently and practiced differently under certain circumstances and key diplomatic events that understood and appreciated the importance of public performance. In 1958 the UN Secretary-General Dag Hammarskjöld in said that the value of public diplomacy lies in the ability of politicians to use it to bring hope to mankind in contrast to political narratives.⁹ Meanwhile, other observers including Louis Halle, Lord Strang, and James Reston, distinguished American and British personalities, used public diplomacy as a term to remove the element of a showdown from the diplomacy of Kennedy or Khrushchev.¹⁰ The director of USIA - Edward Murrow considered public diplomacy as an art, which helped to get a message into the minds of foreign listeners, through a loudspeaker, or

⁴ Nicholas J. Cull, *Public Diplomacy' Before Gullion: The Evolution of a Phrase*, <https://usepublicdiplomacy.org/blog/public-diplomacy-gullion-evolution-phrase> (Accessed: 10/14/2022).

⁵ György Szondi, *Public Diplomacy and Nation Branding: Conceptual Similarities and Difference*, Discussion Papers in Diplomacy, Den Haag 2008, 2.

⁶ Jan Melissen, *The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice*, *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*, New York 2005, 4.

⁷ Nicholas J. Cull, *Public Diplomacy: Lessons From The Past*, *CPD Perspectives on Public Diplomacy*, Los Angeles 2009, 12.

⁸ Nicholas J. Cull, *Public Diplomacy before Gullion: The Evolution of a Phrase*, *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, New York 2009, 21-22.

⁹ Dag Hammarskjöld, *Public Papers of The Secretaries General of The United Nations*, New York 1978, 89.

¹⁰ N. J. Cull, *Public Diplomacy before Gullion: The Evolution of a Phrase*, 21.

touch the consciousness of people through books.¹¹ Thus cultural programs during the Cold War were in particular designed to reach the targets.

Historically music has been used by both individuals and governments to ease tense relations over specific periods or concerning specific states. The U.S. State Department-sponsored Jazz Ambassadors program exactly for this reason. Organized tours overseas for jazz musicians Louis Armstrong, Dizzy Gillespie, Benny Goodman, and Duke Ellington, aimed to improve the image of the U.S. due to the racial inequality and tensions between 1956 and 1978 by bringing American culture to the Soviet public in the middle of the Cold War.¹² However, the Soviet Union had already declared through its propaganda that its regime was scientifically oriented. Therefore, the launch of Sputnik as the first space satellite in 1957 by Russia, convinced many people that the USSR was scientifically oriented, science held a respectful position in Soviet culture, and that the Soviet Union was far more advanced in this regard than the United States! According to Nye, these investments just enforced the Soviet Union's soft power and supported the statements that Communism was a scientifically oriented social regime.¹³

After the Berlin Wall fell, which marked one of the major milestones of the latest history of politics and diplomacy, the traditional meaning of the term public diplomacy was changing again and being replaced with economic assistance, education, knowledge, skills transfer, and transition. In search of a new version of the concept, Gullion in 1965 brought up public diplomacy as a fresh start, away from the malignant meaning of propaganda and negative connotation. Thus, the concept of public diplomacy fits exactly in every activity and profile of USIA, and the portrait of people working for propaganda now changed into diplomats, while the State Department, accepted them as legitimate individuals working in foreign relations.¹⁴ Academically it did not appear in the literature until 1972 when Glen H. Fisher elaborated on the term in his book "Public diplomacy and the behavioral sciences".¹⁵ Since the job of propaganda had strictly overwritten the work of public diplomacy, it took time to restructure the entire term into a positive replacement of propaganda.

Edward Djerejian, a former U.S. diplomat in his report to the Committee on Appropriations of the U.S. House "Public diplomacy helped win the Cold War, and it has the potential to help win the war on terror".¹⁶ The attraction and soft power that grew out of cultural contacts among elites made

¹¹ Hans N. Tuch, *Communicating with the World: U. S. Public Diplomacy Overseas*, New York 1990, 26.

¹² Penny M. von Eschen, *Satchmo Blows Up the World: Jazz Ambassadors Play the Cold War*, Cambridge 2006, 10-25.

¹³ Joseph S Nye, *Soft Power and the Means to Success in World Politics*, New York 2004, 74.

¹⁴ N.J. Cull, *Public Diplomacy before Gullion: The Evolution of a Phrase*, 21.

¹⁵ Glen Fisher, *Public Diplomacy and the Behavioral Sciences*, Bloomington 1972.

¹⁶ Edward Djerejian, *Changing Minds Winning Peace: A New Strategic Direction for U.S. Public Diplomacy in the Arab and Muslim World*, Washington 2003, 13.

important contributions to American policy objectives.¹⁷ Meanwhile, Oleg Kalugin, former head of KGB operations in the United States, in an interview in 1997 said that “Exchanges were a Trojan Horse for the Soviet Union. They played a tremendous role in the erosion of the Soviet system...They kept infecting more and more people over the years”.¹⁸

The power of information: Media as a tool of public diplomacy during the cold war

It was Germany the place where the Cold War began and also the place where the United States put public diplomacy into practice, even before the term was mentioned at all.¹⁹ Helmer Helmers argues that historically public diplomacy began in the Cold War when the USA instigated a propaganda war against the Soviet Union and soft power had never before been exposed on a larger scale and more sophisticated than during the Cold Wartime.²⁰ Using international programs has been a specialty of the American foreign-national security policy dating back to World War II.²¹ Soon after the Cold War started, the Voice of America, as the first U.S. government-owned radio, started to disseminate as far as the Soviet Union. *Hello! This is New York calling. You are listening to the first radio broadcast of Voice of the United States of America.*²² This is the first mutual greeting that was radio broadcast for the first time on February 17, 1947, in the Soviet Union.²³

The engagement of the VOA to broadcast radio programs in many languages since 1942²⁴ and other wartime propaganda and psychological operations soon found an institutional home in the USIA.²⁵ Furthermore, the CIA in the 1950s created Radio Free Europe and Radio Liberty, intending to act as proxy radio transmitters for the Soviet Union²⁶ was the biggest anti-Soviet

¹⁷ J. Nye, *Soft Power and the Means to Success in World Politics*, 46.

¹⁸ Richmond Yale, Cultural Exchange and the Cold War: How the West Won, *The Polish Review*, Volume 50, No. 3, New York 2005, 358.

¹⁹ Yale Richmond, *Practicing Public Diplomacy: A Cold War Odyssey*, 2008, 5.

²⁰ Helmer Helmers, Public Diplomacy in Early Modern Europe, *Media History*, Volume 22, No.3-4, 2016, 401.

²¹ Clayton D. Laurie, *The Propaganda Warriors: America's Crusade Against Nazi Germany*, Kansas 1996, 237.

²² Marissa Melton, *VOA Russian Service Celebrates 70 Years*, <https://www.voanews.com/a/friday-marks-70th-anniversary-of-voa-broadcasts-torussia/3728545.html> (Accessed: 09/ 23/2022).

²³ *Ibidem*.

²⁴ Allen C. Hansen, *USIA Public Diplomacy in the Computer Age*, New York 1984, 4.

²⁵ Kenneth L. Adelman, Speaking of America: Public Diplomacy in Our Time, *Journal Foreign Affairs*, Volume 59, No.4, 1981, 921.

²⁶ Carnes Lord, *Losing Hearts and Minds?: Public Diplomacy and Strategic Influence in the Age of Terror*, Westport 2006, 66.

source that disseminated democratic values into the Soviet area of interest.²⁷ The U.S. and the Soviet Union both used international broadcasting to shape public attitudes into a more favorable stance, where they could convince their competitive ideologies.²⁸ The U.S. media and institutions reached the Soviet population every week and even more than 70% of the eastern bloc throughout the Cold War²⁹ and it was the promotion of these values that helped the collapse of the Soviet Union in the first years of the 1990s.³⁰ In contrast, it was the Soviet Union that spent billions in active public diplomacy including the promotion of culture, dissemination, and broadcasting of propaganda about its Western counterparts, as well as sponsoring antinuclear protests, youth movements, and organizations.³¹

Scholars are careful in expressing themselves about the reasons behind the fall of the Soviet Union, however, based on the arguments presented in this article, the American and European broadcasts as well as cultural and educational programs and other public diplomacy strategies, slowly opened a grave for the Soviet Empire. Broadcasting was of particular importance during the Cold War. The creation of the USIA in 1953 was done exactly to tell the American story to the world, and through international broadcasting and information, culture, and education exchange programs, as an essential factor for American foreign policy. Therefore, public diplomacy had identified itself with fighting the Cold War so that the American population understood that the information revolution, as well as soft power, was becoming even more important.³² Therefore, broadcasting the United States during the Cold War persuaded the European audiences regarding the democratic values and the superiority of their war compared to the Soviet Union. The daily broadcast of the Voice of America in the nations of the Warsaw Pact intended to destroy all the myths and propaganda that the domestic ideology had spread about the West. The distribution of books and history readings about American history helped to expose American principles that would raise support for U.S. policies.³³

In parallel, broadcasting has also been used from the other side. The Eastern Block had historically developed means of broadcast and radio starting with the establishment of Radio Moscow in 1929, under Lenin's orders. Radio Moscow was internationally launched first in October 1929 initially in German

²⁷ Carnes Lord, The past and future of public diplomacy, *ORBIS*, Volume 42, No. 1, 1998, 51.

²⁸ E. Gilboa, *Searching for a theory of public diplomacy*, 59.

²⁹ Joseph S. Nye, Public Diplomacy and Soft Power, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Volume 616, No. 1, 2008, 98.

³⁰ Helle Dale, Carnes Lord, Public Diplomacy and the Cold War: Lessons Learned, *The Heritage Foundation*, 2007.

³¹ J. Nye, *Soft Power and the Means to Success in World Politics*, 73.

³² J. S. Nye, *Public Diplomacy and Soft Power*, 99.

³³ Richard J. Samuels, *Encyclopedia of United States National Security*, 2006, 609.

then later in English and French.³⁴ In the era of the Cold War Radio Moscow played its role by continuing to broadcast with increased intensity in more than 70 languages³⁵, in the Soviet Union, and as far as Cuba.³⁶ At the beginning of 1948, the Soviet Union started jamming the broadcasting waves to prevent the Soviet population as well as the one in the Eastern Block, to get seduced by the American propaganda through Voice of America and BBC.³⁷ The purpose of this was to prevent Soviet citizens from being able to tune in the Western broadcasters, fearing Western “cultural infiltration.” The Soviet propaganda spread misinformation among the Soviet population that the United States was using chemical weapons and that the CIA invented HIV.³⁸ The influence and disruption that American public diplomacy had caused in the Eastern Block had a profound influence, especially the propaganda spread through music, dance, pictures, and programs, although the censoring was tight by the Soviet Union. The United States propaganda managed to infuse patriotism and envies freedom, wealth, and prosperity. The messages broadcasted sparked an illegal audience of oppressed people who wanted to experience the liberties portrayed by the American media. The American culture was disseminated into that form that provoked social movements which became a great challenge to the system and communist ideology.³⁹ According to Nye, the Soviet Union thus did not stand as a challenging competitor for the United States in the Cold War, because it lacked popular culture and a heavy and inflexible foreign policy.⁴⁰

Education and Cultural Programs in the Cold War

The cultural and educational awareness and understanding of it as a vulnerability initially started in the European states. It was in the 1880s when European countries started to commit to international cultural projects. In 1881 private citizens of Germany created the German School Society for Germans living abroad.⁴¹ Similarly, French scientists, diplomats, artists, and novelists 1883 established the French Alliance, intending to promote the French

³⁴ James Wood, History of International Broadcasting, *The Institution of Electrical Engineers*, Volume 1, London 2000, 110.

³⁵ Mark D Winek, Radio as a Tool of the State: Radio Moscow and the Early Cold War, *Comparative Humanities Review*, Volume 3, No. 9, 2009, 5.

³⁶ “From Russia with dogma”, *Daily Mail*, Russia, 6 June, 2018.

³⁷ George W. Woodard, Cold War Radio Jamming, *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*, Budapest 2010, 53.

³⁸ Anthony Pratkanis, Public Diplomacy in International Conflicts: A social Influence Analysis, *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, New York 2009, 111.

³⁹ Rochelle Nowaki, American Idol: American Pop Culture and Soft Power in Cold War Europe, *Journal of Academic Writing*, Volume 13, Hawai 2014, 51.

⁴⁰ J. Nye, *Soft Power and the Means to Success in World Politics*, 75.

⁴¹ *Allgemeine Deutsche Schulverein-Berlin*, www.vda-kultur.de, (Accessed: 10/10/ 2022).

language globally⁴² and the same with Dante Alighieri School for the promotion of Italian culture and language.⁴³ However, the promotion of language, culture, and education became negatively competitive during the Cold War period, where promotion was used as a tool of gaining support or changing the bad image that the enemies were trying to impose.

Education and Cultural programs were a very important component of the United States propaganda and public diplomacy strategy during the Cold War.⁴⁴ For more than four decades, the U.S. Government cooperated with private institutions and professionals to expand the cultural and exchange educational programs. Especially the educational exchange became a competitive key point with Soviet propaganda and a tool for creating favorable images of the United States, portraying wealth, free trade and consumption, culture and technological advancements, individual freedoms, and political democracy.⁴⁵ In 1945 Senator William Fulbright, presented a bill in the U.S. Congress that called for the use of the war profits and the surplus to promote the United States' goodwill through educational exchange programs in the field of culture and science, and in 1946 the so-called Fulbright Act was signed by President Harry Truman.⁴⁶ In 1948 the Educational Exchange Act called Smith Mundt Act became law and the U.S. Government specified that it aimed to promote better communication and understanding between the United States and other nations.⁴⁷ Countries like China, Burma, the Philippines, and Greece signed Fulbright agreements with the United States in 1947 and 1948.⁴⁸

In 1953 USIA was established with the mission to lead the Government's Public diplomacy "to understand, inform and influence foreign publics in promotion of the national interest, and to broaden the dialogue between U.S. citizens and institutions, and their counterparts abroad".⁴⁹ Later on, the Former Secretary of State Madeleine Albright, described USIA as "the most effective anti-propaganda institution on the face of the earth".⁵⁰ In 1956

⁴² *Alliance Française Paris Ile-de-France*, <https://www.alliancefr.org/index.php> (Accessed: 11/10/2022).

⁴³ *Dante Alighieri Society – Rome*, <https://ladantesa.com/about> (Accessed: 11/10/ 2022).

⁴⁴ K. L. Adelman, *Speaking of America: Public Diplomacy in Our Time*, 921.

⁴⁵ Liping Bu, Educational Exchange and Cultural Diplomacy in the Cold War, *Journal of American Studies*, Volume 33, No. 03, 1999, 394.

⁴⁶ Fulbright U.S. Student Program, *Fulbright: History*, <https://us.fulbrightonline.org/about/history> (Accessed: 11/10/2022).

⁴⁷ *United States Information and Educational Exchange Act of 1948 (SmithMundt Act)*, United Department of State, 1948, <https://www.state.gov/documents/organization/177574.pdf> (Accessed: 10/08.2022),

⁴⁸ *U.S. Department of State*, Fulbright: The Early Years, <https://eca.state.gov/fulbright/about-fulbright/history/early-years> (Accessed 22/09/2022).

⁴⁹ James P. Farwell, *Persuasion and Power: The Art of Strategic Communication*, Washington, 2012, 48.

⁵⁰ *United Department of State*, Remarks at Ceremony Commemorating the Consolidation of the Department of State and the U.S. Information Agency, Secretary of State Madeleine K. Albright,

President Eisenhower created the “People to People” program, with which he intended to widen the international understanding of friendship and cooperation through education, philanthropy, and humanitarian activities that involved the exchange of ideas and cultures, which contributed to the diversity.⁵¹ The other US-funded Cold War program, which had a major role in the promotion of world peace and enhancing mutual understanding among the citizens of the U.S. and such as the “Peace Corps” found in 1961 created as a cultural exchange program, ever since over 220,000 Americans have responded to this enduring challenge.⁵² Despite the efforts of the Soviet Union to stop this exchange even through governmental agreements, between 1958-1988, about 50,000 writers, officials, artists, musicians, journalists, academics, professors, and dancers visited the United States, while a larger number of Americans went to the Soviet Union.⁵³

Until 1956, the Voice of America was the only way that Soviet nations would receive information from the United States until the agreement was achieved between the United States and the Soviet Union to exchange press and magazines. Thus, the magazines America and USSR in the English language, which later changed into Soviet Life started to be exchanged between the two nations.⁵⁴ America was a monthly U.S. magazine, in the Russian language which was produced by USIA during the Cold War.⁵⁵ The magazine contained polished propaganda, fulfilled with photographs and articles about the daily routines and lives of American citizens, as well as photos of U.S. institutions and famous people and celebrities.⁵⁶ *The Dialogue* was another major production of USIA, which was the most prestigious magazine for international distribution and it had an academic profile, a scientific magazine, issued in English, Spanish, Polish, Russian, Greek, French, and Romanian.⁵⁷ The magazine intended to elaborate on social issues as well as trigger debates among scholars about high-profile problems. The Dialogue USA, which was a Russian edition, was issued in 1969 and was distributed four times per year in

October 1, 1999, <https://1997-2001.state.gov/www/statements/1999/991001.html>. (Accessed 24/09/2022).

⁵¹ *Presidential Libraries System*, “People-to-People Program,” The Eisenhower Presidential Library, Museum, and Boyhood Home, Presidential Libraries System https://www.eisenhower.archives.gov/research/online_documents/people_to_people.html. (Accessed: 26/09/2022).

⁵² Peace Corps Mission, *History*, <https://www.peacecorps.gov/about/history> (Accessed: 28/09/2022).

⁵³ Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, 46.

⁵⁴ H. Tuch, *Communicating with the World: U. S. Public Diplomacy Overseas*, 51.

⁵⁵ Creighton Peet, Russian 'Amerika,' a Magazine about U. S. for Soviet Citizens, *College Art Journal*, Volume 11, No.1, 1951, 17-20.

⁵⁶ Walter L. Hixson, *Parting the Curtain: Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945-1961*. New York 1997, 118.

⁵⁷ A. C. Hansen, *USIA Public Diplomacy in the Computer Age*, 84.

more than five thousand copies by the American Embassy in Moscow and Leningrad General Consulate, starting from 1988.⁵⁸

Another major program launched in 1982 by the United States International Communications Agency was a global telecast called "Let Poland be Poland". The half-million US Dollar telecast broadcasted by satellite in more than 30 countries around the world, intended to influence Russian-Polish relations, soften the harsh attitude of the government against Poles, as well as enhance the support of Western Europe towards the United States' efforts to solve problems between Poland and Russia.⁵⁹

It was Mikhail Gorbachev that became the General Secretary of the Communist Party in Russia. Gorbachev was a media-friendly personality leader, who had a relaxed approach in press conferences and started a new friendship with journalists that was unseen by other Soviet leaders before. In 1986 the western media used the word "glasnost" to express the personality of Gorbachev, raising skepticism in Western Europe, as the Soviet stance was the same, but the propaganda had increased. The Geneva negotiations in 1985, a Soviet-America arms negotiations summit, which was the first meeting between the U.S. and Soviet Union during the period of the Cold War, was used by Gorbachev to launch a major campaign that portrayed the Soviet Union as a source of peace while the United States as an aggressive military fount who sought for superiority.⁶⁰ It was the time when USIA had the hardest time, working on the anti-disinformation aspect, while Reagan and Gorbachev were preparing to address several speeches. At the end of the summit, Gorbachev and Reagan achieved several agreements, including agreements in the field of scientific and educational exchange, and technical and cultural cooperation, which were suspended in 1980⁶¹ and authorized "to find as yet undiscovered avenues where American and Soviet citizens can cooperate fruitfully for the benefit of humankind."⁶²

Following this summit, in 1985 President Reagan and Gorbachev sent televised greetings for New Year to the public of the respective countries.⁶³ In June 1986 the two governments already revealed an exchange of ten pupils who had a particular interest in space discovery.⁶⁴ Fulbright and other existing educational exchange programs between Russia and the U.S. already

⁵⁸ Yale Richmond, *Cultural Exchange and the Cold War: Raising the Iron Curtain*, Pennsylvania 2004, 151-152.

⁵⁹ A.C. Hansen, *USIA Public Diplomacy in the Computer Age*, 88.

⁶⁰ *Ibidem*, 444.

⁶¹ *Ibidem*, 446.

⁶² *United States Relations with Russia: The Cold War*, "U.S. Department of State Archive", Washington DC, <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/pubs/fs/85895.htm?fbclid=IwAR31YCWXB4sWZYaHFvwEgzeejqOsC4cbr3ZoZJwMsKIJB41TC9-d8MSH0> (Accessed: 4/10/2022).

⁶³ Michael Wines, Reagan and Gorbachev to exchange TV Talks, *Los Angeles Time*, 28 December 1985, 1.

⁶⁴ "US and Soviet Set '86 Youth Exchange", *New York Times*, 1986, A12.

expanded.⁶⁵ Due to the changes that had happened between the United States and Russia, the ratings among countries had already started to change, regarding the perception of the Soviet Union and the population.

One of the greatest educational exchange programs is the International Visitors Program (IVP) consolidated in 1952 but derived from the Foreign Leaders Program that dated back in 1948 in the Smith-Mundt Act. International Leaders Program aimed to enable leaders and potential leaders of the future, specialists, and professionals to visit the United States for up to one month and experience the diversity of the United States life in political, social, and cultural aspects.⁶⁶

The other major project in the 1985s was the radio project which launched VOA in Europe, which aimed to pull the new generations away from anti-American feelings and propaganda that were inserted during the World Wars and the Cold War. The VOA operated initially from Washington and then from Munich, combining news and American life and culture through music and other artistic features.⁶⁷ Certainly, intensifying cultural interactions created soft power for the United States, resulting from nongovernmental institutions such as playhouses, museums, and music houses played in the Soviet Union. One of the Soviet artists concluded that they were taught to confide in the degenerate West, time and time again professional symphony orchestras which came from Boston, Philadelphia, and New York while educational programs and exchanges played an important role in boosting American soft power.⁶⁸

Many changes in the conduct of international relations since World War II have been particularly significant in making public diplomacy such a vital element in the foreign affairs process. Since the end of the Cold War, the dynamic has shifted toward a platform where people have much easier to connect with the international world, through technologies and communication platforms; governments are joined by nongovernment organizations, international organizations, corporations, and non-state actors as practitioners of public diplomacy; and communication happens in real-time without clear distinctions between a domestic and an international new sphere.⁶⁹

Summary

The Cold War is one of the most distinguished eras of history where opinions, emotions, propaganda, information, and other mind games challenged the power of weapons and classic definitions of war. During this time, public diplomacy emerged as a new weapon and tool through which ideologies,

⁶⁵ N.Cull, *The Cold War and the United States Information Agency*, 454.

⁶⁶ A.C. Hansen, *USIA Public Diplomacy in the Computer Age*, 136.

⁶⁷ N.Cull, *The Cold War and the United States Information Agency*, 451.

⁶⁸ J. Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, 45.

⁶⁹ N. Cull, *The Cold War and the United States Information Agency*, Preface.

campaigns, propaganda, and information were disseminated with the purpose to win the hearts and minds of the international audience around the world. Through several forms and models, including the one of hostile nature of relationships, the idea was developed that through persuasion and support targeting the foreign public would be possible to increase the pressure on domestic governments to change hostile positions and attitudes. Meanwhile, while the foreign public was exposed to domestic propaganda, the idea was that the other side needed to keep the counterbalance through information provided by the other side of the curtain. However, the Cold war contained in itself a high level of paranoid behavior from the two superpowers. Therefore, the only possibility of penetration through the iron curtain was through harmless projects such as culture, education, and music, which comprise common interests, hobbies, and entertaining parts of life, separated from the political sphere. Nevertheless, for the U.S it was the opposite. The education and entertainment industry became a new weapon to reach the hearts and minds of people on the other side, using it as a seduction of the life that was being lived in the U.S, while people in the Soviet Union were victims of ideology. While Public Diplomacy became the “objective” of U.S foreign policy, for the Soviet Union all the won hearts and minds were “infected” people through the Trojan horse that became an erosion for the Soviet Union over the years.

Nevertheless, educational and cultural agreements between the U.S and the Soviet Union reveal that the leadership of the time from both sides understood the profound importance of public diplomacy, and the actions and efforts to promote educational and cultural exchange through different programs are considered brought the Soviet Union down and the Cold War itself. Therefore, there is a huge debate among scholars on the specific events that brought the Soviet Union down, however it is evident that public diplomacy weakened its ideological pillars slowly.

Through analysis of books, archived official documents, podcasts, newspapers, and publications, using historical research methods and analysis of the discourse content, this article provides a pattern of development and transformation of public diplomacy from propaganda to a soft power tool that was used mainly by the United States to a more powerful extended to bring down the counterpart of the bipolar world.

This article argues how the United States used public diplomacy to bring down one of the most famous wars of all time and one of the toughest ones, bringing attention to whether the Soviet Union was eroded through the capacity and extent of public diplomacy, or the Soviet Union deliberately opened itself to public diplomacy to bring down an old empire as the time had come for fundamental changes in the world order.

Zaključak

Hladni rat jedno je od najistaknutijih razdoblja u historiji u kojem su mišljenja, emocije, propaganda, informacije i druge umne igre dovele u pitanje moć oružja i klasične definicije rata. Tokom tog vremena javna diplomacija se pojavila kao novo oružje i alat putem kojeg su se širile ideologije, kampanje, propaganda i informacije sa svrhom osvajanja srca i umova međunarodne publike diljem svijeta. Kroz nekoliko oblika i modela, uključujući i onaj neprijateljske prirode odnosa, razvijala se ideja da se kroz uvjeravanje i potporu usmjerenu prema inozemnoj javnosti može pojačati pritisak na domaće vlade da promijene neprijateljske pozicije i stavove. U međuvremenu, dok je inozemna javnost bila izložena domaćoj propagandi, ideja je bila da druga strana treba zadržati protutežu informacijama koje joj je davala druga strana zavjese. Međutim, Hladni rat je u sebi sadržavao visoku razinu paranoičnog ponašanja dviju supersila. Dakle, jedina mogućnost prodora kroz željeznu zavjesu bila je kroz bezazlene projekte poput kulture, obrazovanja i glazbe, koji sačinjavaju zajedničke interese, hobije i zabavne dijelove života, odvojene od političke sfere. Ipak, za SAD je bilo suprotno. Industrija obrazovanja i zabave postala je novo oružje za dopiranje do srca i umova ljudi s druge strane, koristeći je kao zavođenje života koji se živio u SAD-u, dok su ljudi u Sovjetskom Savezu bili žrtve ideologije. Dok je javna diplomacija postala "cilj" vanjske politike SAD-a, za Sovjetski Savez sva osvojena srca i umovi bili su "zaraženi" ljudi kroz Trojanskog konja koji je tijekom godina postao erozija za Sovjetski Savez.

Unatoč tome, obrazovni i kulturni sporazumi između SAD-a i Sovjetskog Saveza otkrivaju da je vodstvo u to vrijeme s obje strane shvaćalo duboku važnost javne diplomacije, a radnje i napori za promicanje obrazovne i kulturne razmjene kroz različite programe smatraju se donijelima Sovjetskom Savezu. Propast Unije i sam Hladni rat. Stoga postoji velika rasprava među znanstvenicima o konkretnim događajima koji su doveli do pada Sovjetskog Saveza, no očito je da je javna diplomacija polako slabila svoje ideološke stupove.

Analizom knjiga, arhiviranih službenih dokumenata, podcasta, novina i publikacija, korištenjem historijskih istraživačkih metoda i analizom sadržaja diskursa, ovaj članak daje obrazac razvoja i transformacije javne diplomacije iz propagande u alat meke moći koji se uglavnom koristio od strane Sjedinjenih Država na snažniju proširenu kako bi se srušio pandan bipolarnog svijeta.

Ovaj članak raspravlja o tome kako su Sjedinjene Države koristile javnu diplomaciju kako bi srušile jedan od najpoznatijih ratova svih vremena i jedan od najtežih, skrećući pozornost na to je li Sovjetski Savez narušen kapacitetom i opsegom javne diplomacije ili je Sovjetski Savez Unija se namjerno otvorila javnoj diplomaciji kako bi srušila staro carstvo jer je došlo vrijeme za temeljne promjene u svjetskom poretku.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Books/Knjige:

1. Cull Nicholas J, *Public Diplomacy before Gullion: The Evolution of a Phrase*, In *The Routledge Handbook of Public Diplomacy*, edited by Nancy Snow and Philip M. Taylor, New York 2009.
2. Cull Nicholas J, *The Cold War and the United States Information Agency: American Propaganda and Public Diplomacy, 1945-1989*, Cambridge 2008.
3. Fisher Glen, *Public Diplomacy and the Behavioral Sciences*, Bloomington 1972.
4. Hammarskjöld Dag, *Public Papers of The Secretaries General of The United Nations*, edited by Andrew W Cordier and Wilder Foote, New York 2010.
5. Hansen Allen C, *USIA Public Diplomacy in the Computer Age*, New York 1984.
6. Hixson Walter L, *Parting the Curtain: Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945-1961*, New York 1997.
7. Laurie D. Clayton, *The propaganda warriors: America's crusade against Nazi Germany*, 1996.
8. Leffler Melvyn P, David S. Painter. *Origins of the Cold War: An International History*, New York 2005.
9. Lord Carnes, *Losing Hearts and Minds?: Public Diplomacy and Strategic Influence in the Age of Terror*, Westport: Praeger Security International, 2006, 1st edition.
10. Melissen Jan, *The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice.* in *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*, edited by Jan Melissen. Basingstoke, 2005.
11. Nye S. Joseph, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York 2004.
12. Pratkanis Anthony, *Public Diplomacy in International Conflicts: A social Influence Analysis*, In *The Routledge Handbook of Public Diplomacy*, edited by Nancy Snow and Philip M. Taylor, New York 2009.
13. Richmond Yale, *Cultural Exchange and the Cold War: Raising the Iron Curtain*, Pennsylvania 2004.
14. Richmond Yale, *Practicing Public Diplomacy: A Cold War Odyssey*, New York 2008.
15. Samuels J. Richard, *Encyclopedia Of United States National Security*, 2006.
16. Tuch N. Hans, *Communicating with the World: U. S. Public Diplomacy Overseas*, New York 1990.
17. Von Eschen M Penny, *Satchmo Blows Up the World: Jazz Ambassadors Play the Cold War*, Cambridge 2004.
18. Wood James, *History of International Broadcasting*, London, 2000.
19. Woodard George W, *Cold War Radio Jamming*, In *the Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*, edited by A. Ross Johnson and R. Eugene Parta, 53, Budapest 2010.

Articles/Članci:

1. Adelman L Kenneth, *Speaking of America: Public Diplomacy in Our Time*, *Foreign Affairs* 59, no. 4, 1981, 921.
2. Gilboa Eytan. *Searching for a theory of public diplomacy*, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 616, no.1, 2008, 55-59 (<https://www.jstor.org/stable/pdf/25097994.pdf>).
3. Helmers Helmer, *Public Diplomacy in Early Modern Europe*, *Media History* 22, no. 3-4, 2016 (<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13688804.2016.1174570?needAccess=true>).
4. Liping Bu, *Educational Exchange and Cultural Diplomacy in the Cold War*, *Journal of American Studies* 33, no.03, 1999.

5. Lord Carnes, The past and future of public diplomacy, *ORBIS* 42, no. 1, 1998.
6. Nye S. Joseph, Public Diplomacy and Soft Power, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Volume 616, no.1, 2008 (<https://doi.org/10.1177/0002716207311699>).
7. Peet Creighton, Russian 'Amerika,' a Magazine about U. S. for Soviet Citizens, *College Art Journal* 11, no.1, 1951.
8. Szondi György, *Public Diplomacy and Nation Branding: Conceptual Similarities and Difference*. Clingendael: Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2008, accessed September 18, 2022. https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20081022_pap_in_dip_nation_branding.pdf.
9. Winek D. Mark, Radio as a Tool of the State: Radio Moscow and the Early Cold War, *Comparative Humanities Review*, Volume 3, no. 9, 2009 (<http://digitalcommons.bucknell.edu/chr/vol3/iss1/9>).
10. Yale Richmond. "Cultural Exchange and the Cold War: How the West Won." *The Polish Review* 50, no.3, 2005, (<http://www.jstor.org/stable/25779557>).

Newspaper Articles/Novinski članci:

1. US and Soviet Set '86 Youth Exchange, *New York Times*, 1986.
2. Wines Michael, Reagan and Gorbachev to exchange TV Talks, *Los Angeles Times* 1985.

Internet:

1. Allgemeine Deutsche Schulverein-Berlin, Homepage, (<http://www.vda-kultur.de>).
2. Alliance Française Paris Ile-de-France, Homepage, (<https://www.alliancefr.org/index.php>).
3. Cull J Nicholas, Public Diplomacy' Before Gullion: The Evolution of a Phrase." *USC Public Diplomacy. University of Southern California*, 2006, (<https://www.uscpublicdiplomacy.org/blog/public-diplomacy-gullion-evolution-phrase>).
4. From Russia with dogma, *Daily Mail* 2018 (<https://www.pressreader.com/uk/daily-mail/20180606/282879436444211>).
5. Dale Helle, Carnes Lord, Public Diplomacy and the Cold War: Lessons Learned." *The Heritage Foundation*, no.2070, 2007 (<https://www.heritage.org/defense/report/public-diplomacy-and-the-cold-war-lessons-learned>).
6. *Dante Alighieri Society – Rome* (<https://ladantesa.com/about/>).
7. *Fulbright U.S. Student Program. Fulbright: History* (<https://us.fulbrightonline.org/about/history>).
8. Melton Marissa, VOA Russian Service Celebrates 70 Years., *VOA News* 2017. (<https://www.voanews.com/a/friday-marks-70th-anniversary-of-voa-broadcasts-to-russia/3728545.html>).
9. Peace Corps Mission, History (<https://www.peacecorps.gov/about/history/>).
10. The Eisenhower Presidential Library, Museum, and Boyhood Home, *Presidential Libraries System* (https://www.eisenhower.archives.gov/research/online_documents/people_to_people.html).
11. Fulbright: The Early Years, *U.S. Department of State* (<https://eca.state.gov/fulbright/about-fulbright/history/early-years>).
12. U.S. Department of State, Remarks at Ceremony Commemorating the Consolidation of the Department of State and the U.S. Information Agency, Secretary of State Madeleine K. Albright, 1999 (<https://1997-2001.state.gov/www/statements/1999/991001.html>).
13. United States Information and Educational Exchange Act of 1948 (Smith-Mundt Act), *U.S. Department of State*, 1948 (<https://www.state.gov/documents/organization/177574.pdf>).

Mr. Admir LISICA

Sarajevo

E-mail: admir-lisica@outlook.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:32:329(497.6=163.4*3)(Sandžak)"1990/1991" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.242>

**REFLEKSIJE POLITIČKOG ORGANIZIRANJA
BOŠNJAKA BOSNE I HERCEGOVINE NA BOŠNJAKE
SANDŽAKA I DIJASPORE 1990-1991.**

Apstrakt: *Političko organiziranje Bošnjaka¹ veže se za početak dvadesetog stoljeća, tačnije 1906. godinu kada grupa bošnjačkih intelektualaca formira prvu političku stranku pod nazivom Muslimanska narodna organizacija. Usljed globalnih političkih potresa koji su zahvatili veći dio Evrope, određene odluke međunarodnih zvaničnika (u prvom redu Berlinski kongres 1878. godine) s kraja devetnaestog stoljeća usložnile su položaj Bosne i Hercegovine, ali i Bošnjaka. Shvatajući da kroz politički aktivizam mogu odbraniti vlastite interese u novonastaloj konstalaciji odnosa, bošnjački uglednici predvođeni Ali-beg Firdusom i drugim uglednicima su započeli zahtjevnu političku borbu. Dometi tadašnje bošnjačke politike bili su izuzetno ograničeni, kao i političkih organizacija i predstavnika Bošnjaka u godinama nakon toga, za razliku od kraja dvadesetog stoljeća kada politički organizirani Bošnjaci uspevaju vratiti svoje nacionalno ime Bošnjak, bosanski jezik, ali i na demokratski način izboriti se za nezavisnu Bosnu i Hercegovinu. Naime, tokom dvadesetog stoljeća može se pratiti politički razvoj Bošnjaka, koji je početkom devedesetih godina doživio svojevrsnu kulminaciju u kontekstu postignutih rezultata. U tom procesu dvije godine možemo uzeti kao izuzetno bitne u kontekstu političkog organiziranja Bošnjaka u periodu početka disolucije Jugoslavije. a to su svakako 1990. i 1991. godina. Prva godina (1990) važna je zbog ozvaničenja političkog pluralizma u tadašnjoj državi, dok se tokom 1991. godine odvijaju procesi koji će ne samo promijeniti životnu svakodnevicu Bošnjaka, već i čitave Jugoslavije. Uvođenjem demokratskih principa u jugoslovensku svakodnevicu Bošnjaci su uvidjeli kao priliku za ponovno političko organiziranje, koje se nametalo kao logičan slijed okolnosti jednog naroda u postkomunističkom periodu. Formiranje prve političke partije Bošnjaka tokom devedesetih – Stranke demokratske akcije – SDA, započela je bošnjačka borba za ravnopravnost, ali i očuvanje pozicije Bosne i Hercegovine unutar Jugoslavije, a kasnije i kao nezavisne države. Cilj*

¹ Tokom rada će biti korišteno historijsko nacionalno ime Bošnjak i u dijelovima koji se odnose na period prije zvaničnog reafirmiranja imena Bošnjak.

rada jeste predstaviti način prvobitnog političkog organiziranja Bošnjaka uslijed nove političke realnosti u Jugoslaviji, s fokusom na Bosnu i Hercegovinu i Sandžak, uz pregled organiziranja širom bošnjačke dijasporu. U historiografiji je često nepravedno zanemarena uloga bošnjačke dijasporu u kontekstu prvobitnog političkog organiziranja tokom devedesetih. Bošnjačka dijaspora je s pažnjom pratila sva dešavanja u Jugoslaviji, te je nastojala na sve raspoložive načine biti dio istih. Početak političkog organiziranja u Bošnjaka u Bosni i Hercegovini i Sandžaku praćen je s velikom pažnjom, a bošnjački politički aktivisti iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka nerjetko su se zajedno upućivali na turneje širom dijasporu, s ciljem uključivanja Bošnjaka izvan domovinskog prostora u bitne procese koji su se tada u Jugoslaviji odvijali. Politička borba Bošnjaka u Sandžaka, o kojoj se u bosanskohercegovačkoj javnosti veoma malo zna, odvijala se gotovo paralelno sa onom u Bosni i Hercegovini. Politički predstavnici Bošnjaka iz Sandžaka doživljavali su različite vidove segregacije od strane velikosrpskog režima iz Beograda, o čemu svjedoče različiti zvanični dokumenti i drugi izvori, koji su korišteni prilikom izrade ovog rada. Shodno navedenom, nameće se potreba za istraživanje jedne ovakve teme, koja ima zadata podstaći druge autore da detaljnije istražuju ovaj period. U kontekstu metodologije rada, vrijedi napomenuti da će u radu primarno biti sadržane tematska i hronološka metoda, uz korištenje i drugih metoda za kojima se ukaže potreba, a u svrhu poboljšanja kvalitete rada. Rad koji je pred vama nije konačno slovo o navedenoj temi, već pokušaj davanja odgovora na neka bitna i neizbježna pitanja s početka devedesetih godina prošlog stoljeća, a u kontekstu političke historije Bošnjaka.

Ključne riječi: Političko organiziranje, Bošnjaci, Bosna i Hercegovina, Sandžak, dijaspora.

REFLECTIONS OF THE POLITICAL ORGANIZATION OF THE BOSNIACS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA ON THE BOSNIACS OF SANJAK AND THE DIASPORA 1990-1991.

Abstract: *The political organization of Bosniacs dates back to the beginning of the twentieth century, more precisely in 1906, when a group of Bosniac intellectuals formed the first political party called the Muslim People's Organization. As a result of the global political upheavals that affected most of Europe, certain decisions of international officials (primarily the Congress of Berlin in 1878) from the end of the nineteenth century complicated the position of Bosnia and Herzegovina, as well as the Bosniacs. Realizing that through political activism they can defend their own interests in the newly emerging constellation of relations, Bosniac dignitaries led by Ali-beg Firdus and other dignitaries began a demanding political struggle. The scope of Bosniac politics at that time was extremely limited, as were the political organizations and*

representatives of Bosniaks in the years after, in contrast to the end of the twentieth century when politically organized Bosniaks managed to restore their national name Bosniak, the Bosnian language, but also democratically fight for an independent Bosnia and Herzegovina. Namely, during the twentieth century, the political development of Bosniaks can be traced, which at the beginning of the nineties experienced a kind of culmination in the context of the achieved results. In that process, two years can be considered extremely important in the context of the political organization of Bosniaks in the period of the beginning of the dissolution of Yugoslavia. and those are definitely 1990 and 1991. The first year (1990) is important because of the officialization of political pluralism in the country at that time, while during 1991 processes took place that would not only change the everyday life of Bosniaks, but also the whole of Yugoslavia. The Bosniaks saw the introduction of democratic principles into daily life in Yugoslavia as an opportunity for renewed political organization, which was imposed as a logical sequence of the circumstances of a nation in the post-communist period. The formation of the first Bosniak political party during the nineties - the Party of Democratic Action - SDA, started the Bosniak struggle for equality, but also the preservation of the position of Bosnia and Herzegovina within Yugoslavia, and later as an independent state. The aim of the paper is to present the way of the initial political organization of Bosniaks due to the new political reality in Yugoslavia, with a focus on Bosnia and Herzegovina and Sandžak, with an overview of organizing throughout the Bosniak diaspora. In historiography, the role of the Bosniak diaspora in the context of the original political organization during the nineties has often been unfairly neglected. The Bosniak diaspora carefully followed all events in Yugoslavia, and tried to be a part of them in all available ways. The beginning of political organizing among Bosniaks in Bosnia and Herzegovina and Sandžak was followed with great attention, and Bosniak political activists from Bosnia and Herzegovina and Sanjak often went together on tours throughout the diaspora, with the aim of including Bosniaks outside their homeland in important processes that then took place in Yugoslavia. The political struggle of Bosniaks in Sanjak, about which the Bosnian public knows very little, took place almost parallel to the one in Bosnia and Herzegovina. The political representatives of Bosniaks from Sanjak experienced various forms of segregation by the Great Serbian regime from Belgrade, as evidenced by various official documents and other sources, which were used in the preparation of this work. According to the above, there is a need to research such a topic, which has the task of encouraging other authors to investigate this period in more detail. In the context of the methodology of the work, it is worth noting that the work will primarily contain the thematic and chronological methods, with the use of other methods for which the need arises, for the purpose of improving the quality of the work. The paper before you is not the final letter on the mentioned topic, but an attempt to answer some important and unavoidable questions from the beginning of the nineties of the last century, in the context of the political history of Bosniaks.

Key words: *Political organization, Bosniaks, Bosnia and Herzegovina, Sanjak, diaspora.*

Događaji iz 1983. godine oko grupe bošnjačkih intelektualaca predvođenih Alijom Izetbegovićem, koji su u politički montiranom Sarajevskom procesu osuđeni na višegodišnje zatvorske kazne, probudila je ozbiljan interes među političkom emigracijom. Najpoznatiji bošnjački politički emigrant i jedan od velikih boraca za reafirmiranje nacionalnog imena Bošnjak Adil Zulfikarpašić za ovaj proces ističe da je „obična lakrdija“ iz više razloga.² Upravo u tom vremenu počinje rasti još veći interes za stanjem u Jugoslaviji, koje se kroz nekoliko godina u velikoj mjeri mijenja. Nakon ukidanja zatvorske kazne pomenutim intelektualcima, bošnjačka politička emigracija koja je u prethodnim godinama na različite načine radila na političkom aktivizmu nastoji se povezati sa njima, o čemu svjedoče mnogobrojni zajednički sastanci.³ Pomenuti intelektualci iz domovine, zajedno sa svojim istomišljenicima u emigraciji, razmjenjivali su ideje o budućem političkom putu Bosne i Hercegovine. O samoj ideji za osnivanje političke stranke koja će zastupati interese Bošnjaka u Jugoslaviji, u knjizi „Sjećanja“ pisao je Alija Izetbegović:

Da bi se pristupilo demokratskoj rekonstrukciji zemlje, trebalo je oformiti demokratske stranke. Možda političke stranke nisu bez mahana, ali svijet nije ništa bolje izumio. Nama je trebala probosanska i promuslimanska politička organizacija koja bi okupila naš narod što živi na dugom pojasu od Novog Pazara do Cazina, izmiješan sa Srbima i Hrvatima. Ako se Jugoslavija raspada onda će nama biti teže nego Srbima i Hrvatima, a ako se o tim sudbonosnim pitanjima bude odlučivalo bez nas, onda će biti još teže. U početku sam razmišljao da obnovim Jugoslovensku muslimansku organizaciju (JMO), koja je dominirala životom bosanskohercegovačkih Muslimana između dva velika rata, ali koja je nestala 1941. godine, sa propašću Jugoslavije. Bila je to vodeća organizacija muslimanskog naroda na čelu sa velikim čovjekom, Mehmedom Spahom. Spaho je umro – ili je ubijen, ima različitih priča – kratko vrijeme prije početka Drugoga svjetskog rata, nakon čega je došlo do potpisivanja sramnog pakta Cvetković – Maček o podjeli Bosne. Međutim, veliki čovjek nije stvorio i veliku organizaciju. Spahina JMO raspala se pod prvim ratnim vjetrovima koji su zahvatili Jugoslaviju 1941. godine. Kada sam

² Šaćir Filandra, Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 2002, 298. (dalje: Š Filandra, E. Karić, *Bošnjačka ideja*).

³ Jedan od sastanaka na kojem se razgovaralo o budućoj političkoj organizaciji bosanskih muslimana u Jugoslaviji održan je u kući Adila Zulfikarpašića u Cirhu. Na sastanku na kojem su prisustvovali Omer Behmen, Hasan Čengić. Alija Izetbegović, Teufik Velagić, Salem Šabić i Adil Zulfikarpašić razgovarano je o osnivanju Stranke demokratske akcije, koja je svoj put započela u maju 1990. godine. Š Filandra, E. Karić, *Bošnjačka ideja*, 128.

*odlučio da stvaram ovu stranku, zamišljao sam da bude drukčija od JMO-a, kako bi mogla izdržati iskušenja na koja će je vrijeme staviti.*⁴

Razgovori o formiranju političke stranke su vođeni intenzivno u prvoj polovini 1990. godine, što je rezultiralo inicijativom za osnivanjem stranke pod nazivom Stranka demokratske akcije - SDA. Ovu inicijativu potpisalo je četrdeset uglednih bošnjačkih intelektualaca⁵ koji su 27. marta 1990. godine istupili u javnost sa šesnaest tačaka o svojim budućim aktivnostima.⁶ Ubrzo nakon toga ideja o političkom okupljanju proširena je na dijasporu, ali i domovinske zemlje.⁷ Prema Ismetu Kasumagiću, ideja o osnivanju političke stranke rodila se kod Alije Izetbegovića još za vrijeme njihovog boravka u zatvoru.⁸

Samo dva mjeseca nakon istupanja sa inicijativom o osnivanju Stranke demokratske akcije, 26. maja 1990. godine, održana je Osnivačka skupština na kojoj je predloženo Radno Predsjedništvo u kojem su bili: Adil Zulfikarpašić, Salim Šabić, Nardin Smajlović, Salim Šabić i predsjednik Alija Izetbegović.⁹ Da je osnivanje ove političke stranke naišlo na opću prihvaćenost među iseljenicima

⁴ Alija Izetbegović, *Sjećanja*, TKD Šahimpašić, Sarajevo 2001, 56-57. (dalje: A. Izetbegović, *Sjećanja*).

⁵ Taj Inicijativni odbor su činili: Alija Izetbegović, dipl. pravnik iz Sarajeva; Muhamed Čengić, dipl. ing. iz Sarajeva; dr. Maid Hadžiomerađić, stomatolog iz Sarajeva; dr. Muhamed Huković, profesor iz Sarajeva; Edah Bećirbegović, advokat iz Sarajeva; prim. dr. Šaćir Čerimović, ljekar iz Sarajeva; Salim Šabić, privrednik iz Zagreba; prof. dr. Sulejman Mašović, Defektološki fakultet Zagreb; prof. dr. Fehim Nametak, znanstveni radnik iz Sarajeva; Salih Karavdić, advokat iz Sarajeva; Fahira Fejzić, novinar iz Sarajeva; dr. Šaćir Čengić, ljekar iz Sarajeva; Edhem Traljić, dipl. pravnik iz Sarajeva; Džemaludin Latić, književnik iz Sarajeva; Omer Pobrić, muzičar iz Sarajeva; dr. Sead Šestić, znanstveni radnik iz Sarajeva; prim. dr. Tarik Muftić, ljekar iz Mostara; Safet Isović, estradni umjetnik iz Sarajeva; dr. Šemso Tanković, docent na ekonomskom fakultetu u Zagrebu; Mirsad Veladžić, magistar tehnologije iz Velike Kladuše; prim. dr. Kemal Bičakčić, ljekar iz Sarajeva; Abdulah Skaka, obrtnik iz Sarajeva; Omer Behnen, dipl. ing. građ. iz Sarajeva; Šefko Omerbašić, glavni imam iz Zagreba; dr. Mustafa Cerić, docent Islamskog teološkog fakulteta iz Sarajeva; dr. Sulejman Čamdžić, znanstveni radnik iz Zagreba; prof. dr. Lamija Hadžiosmanović, Filozofski fakultet iz Sarajeva; dr. Halid Čaušević, dipl. pravnik iz Sarajeva; Kemal Nanić, dipl. ing. građevine iz Zagreba; Bakir Sadović, student iz Sarajeva; Faris Nanić, student iz Zagreba; Nordin Smajlović, student iz Zagreba; Husein Huskić, magistar mašinstva iz Zagreba; Mirsad Srebrenković, dipl. pravnik iz Zagreba; Nedžad Džumhur, dipl. tehnolog iz Banja Luke; Fehim Nuhbegović, privrednik iz Zagreba; Đulko Zunić, privrednik iz Zagreba; prof. dr. Almasa Šaćirbegović, Veterinarski fakultet u Sarajevu; prof. dr. Ahmed Bračković, Ekonomski fakultet u Sarajevu. Osman Brka, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2007, 49. (dalje: O. Brka, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*).

⁶ *Isto*.

⁷ U Ustavu Islamske zajednice Bosne i Hercegovine termin „domovinske zemlje“ koristi se za nezavisne države koje su činile Jugoslaviju, a u kojima Bošnjaci stoljećima žive kao autohtoni narod.

⁸ Admir Mulaosmanović, *Kratka politička historija Bošnjaka*, Simurg Media, Internacionalni univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2018, 115. (dalje: A. Mulaosmanović, *Kratka politička historija Bošnjaka*).

⁹ O. Brka, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, 60.

u dijaspori i Bošnjacima u domovinskim zemljama potvrđuje ulazak Adila Zulfikarpašića u sami vrh stranke kao i istupi na skupu uglednika iz dijaspore Ilijaza Zenkića, predsjednika Kulturne zajednice Muslimana Chicaga, istaknutog intelektualca Bećira Tanovića, također iz Chicaga, Bisere Turković koja se tada obratila prisutnima ispred bošnjačke zajednice u Australiji te Sulejmana Ugljanina i Rasima Ljajića iz Sandžaka.¹⁰

Svi nabrojani su ispred svojih bošnjačkih zajednica istakli podršku osnivanju Stranke demokratske akcije i aktivnom uključenju u buduće političke procese koji se budu odvijali. Utjecaj bošnjačke emigracije na političko organiziranje ogledao se i u tome da je većina nekadašnjih političkih emigranata poput Zulfikarpašića, Velagića¹¹, Tanovića, Šaćirbegovića učestvovala u osnivanju podružnica SDA širom tadašnje Jugoslavije i dijaspore. Znajući da je upravo u emigraciji izuzetan potencijal, predsjednik SDA Alija Izetbegović odlučio se da nakon većeg broja osnivačkih skupova koji su održani širom Jugoslavije posjeti bošnjačke emigrante u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi.¹²

Sa svojim bliskim saradnikom Džemaludinom Latićem, Izetbegović je posjetio bošnjačku zajednicu u Torontu, Washingtonu, Chicagu i Daytonu.¹³ Na turneji su ih pratili bošnjački aktivisti iz Sjeverne Amerike, Nedžib Šaćirbegović, Ćamil Avdić, Hasan Karačić, Bećir Tanović i drugi sa kojima su obilazili našu zajednicu koja je bila itekako zainteresirana za dešavanjima u Jugoslaviji, tačnije u Bosni i Hercegovini. Koliko su ove aktivnosti Alije Izetbegovića, kasnije prvog predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, bile važne govori i činjenica da su organizacije iz Sjeverne Amerike, kao i podružnice Stranke demokratske akcije bile od velike važnosti u vrijeme oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu.¹⁴ Od maja do decembra 1990. godine, posebno neposredno nakon prvih demokratskih izbora u Jugoslaviji,¹⁵ uslijedilo je masovno osnivanje stranačkih ogranaka SDA u dijaspori, što je nastavljeno i nakon 1990. godine. Među prvim osnovanim ograncima u dijaspori bili su oni u Hamburgu, Bernu, Munchenu, Stuttgartu i Frankfurtu koji su se isticali po dobroj organizaciji i masovnim članstvom.¹⁶ Kada je riječ o ovim ograncima značajno je istaći da je

¹⁰ *Isto*, 63-66.

¹¹ Teufik Tofa Velegić bio je predsjednik Stranke demokratske akcije u Austriji koja je bila jedna od organiziranih podružnica ove stranke u dijaspori.

¹² Admir Lisica, „Alija Izetbegović cijenio je potencijal dijaspore“, *Stav*, 10.9.2020. Dostupno na: <https://arhiv.stav.ba/alija-izetbegovic-cijenio-je-potencijal-dijaspore/> (Pristupljeno: 29.11.2020).

¹³ Tokom Izetbegovićeve i Latićeve posjete Bošnjacima Kanade, održana je svečana večera koju je otvorio prvi predsjednik kanadskog ogranka SDA, Ferid Kalajdžić. Na ovoj večeri osim razgovora o političkom organiziranju Bošnjaka, prikupljena su i značajna sredstva u vidu donacije za Bosnu i Hercegovinu. Tajib Pašanbegović, *Kratka historija Bošnjaka u Kanadi*, BZK Preporod Zenica i Džemat BIZ Gazi Husrev-beg Toronto, Zenica 2013, 98.

¹⁴ A. Izetbegović, *Sjećanja*, 89-90.

¹⁵ [https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizmuBosniiHercegoviniuslovi mapoliti%C4%8Dkogpluralizma\(1990.%E2%80%931995.\)&lang=hr](https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizmuBosniiHercegoviniuslovi mapoliti%C4%8Dkogpluralizma(1990.%E2%80%931995.)&lang=hr) (Pristupljeno: 25.12.2020.)

¹⁶ O. Brka, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, 269-271.

SDA Frankfurt imao izuzetno dobre odnose sa različitim organizacijama u Njemačkoj, kao i respektabilnim političkim strankama kao što su CDU i SPD.¹⁷

U dalekoj Australiji vladalo je posebno interesovanjem za političkim promjenama koje su se dešavale u Jugoslaviji, tačnije u Bosni i Hercegovini, o čemu govori poziv Hasanu Čengiću, visokom funkcioneru Stranke demokratske akcije, da posjeti Australiju i učestvuje u formiranju ogranka stranke u ovoj zemlji.¹⁸ U svojoj autobiografskoj knjizi Bisera Turković navodi da je u Australiji politički aktivizam vezan upravo za pomenutu posjetu Čengića kada dolazi do ideje za osnivanje udruženja građana pod nazivom „Party of Democratic Action“ – Stranka demokratske akcije.¹⁹ Članovi i simpatizeri ogranaka aktivno su radili na povezivanju sa domovinom, o čemu govori i formiranje medija sa bošnjačkim i bosanskim predznakom. „Bosanski informativni centar“ u Melbourneu, u sklopu kojeg je kasnije osnovan i „Bošnjački radio“, prvi radio u dijaspori koji je nosio prefiks bošnjački.²⁰ Svi uspostavljeni ogranci od Sjedinjenih Američkih Država do Australije bili su veoma aktivni i u pogledu organiziranja humanitarnih akcija tokom agresije nad Bosnom i Hercegovinom, ali i prihvatanja mnogobrojnih izbjeglica, što ide u prilog opravdanosti njihovog postojanja. Također i neposredno prije referendumu u dijaspori je vođena aktivna kampanja u smjeru izlaska na referendum i glasanja za nezavisnost Bosne i Hercegovine.

Demokratske promjene koje su nastupile u Jugoslaviji omogućile su aktivniju političku organizaciju Bošnjaka o čemu govori formiranje Stranke demokratske akcije, ali i afirmiranje nacionalnog pitanja, koje ponovo dolazi u fokus. Sredinom juna 1990. godine u Sarajevu, Bošnjački institut koji je tada imao sjedište u Cirihu organizira izuzetno značajan simpozijum na temu „Bosna i bošnjaštvo“.²¹ Ovaj naučni skup okupio je historičare, sociologe, kulturne radnike i druge intelektualce, među kojima su bili i istraživači iz susjednih jugoslovenskih republika. Za pomenuti skup, koji je održan neposredno prije prvih višestranačkih izbora, svojevrsno je značio i povratak rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Tokom 1990. i 1991. godine, značajan broj autora tematizirao je ovo pitanje.²²

S raspravama o nacionalnom određenju Bošnjaka nastavljeno je i u godinama koje su uslijedile, a sve u cilju reafirmisanja i vraćanja historijskog

¹⁷ Isto.

¹⁸ Admir Lisica, *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije*, Udruženje za razvoj saradnje domovine i dijaspore, Sarajevo 2022, 159. (dalje: A. Lisica, *Bošnjaci pred izazovima*).

¹⁹ Bisera Turković, *Moj životni put*, Dobra knjiga, Sarajevo 2022, 57.

²⁰ Admir Lisica, *Priče iz dijaspore i domovinskih zemalja*, Asocijacija za kulturu obrazovanje i sport – AKOS, Sarajevo 2018, 19-20.

²¹ Ovaj skup bio je prva javna rasprava o bošnjaštvu tokom socijalističkog režima u Jugoslaviji, ne samo u Bosni i Hercegovini već i u regionu. Skup je u javnosti dodatno povećao interes o bošnjaštvu i imenu Bošnjak iako je bilo vidljivo da još uvijek nije imalo potpunu podršku u javnosti.

²² Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, Institut za istoriju, Sarajevo 2002, 167-169.

nacionalnog imena Bošnjak. Važan događaj za Bošnjake bili su Izbori 1990. godine. Proces prelaska iz jednopartijskog u višepartijski sistem doprinio je osnivanju velikog broja političkih stranaka širom Jugoslavije, kada je riječ o SR Bosni i Hercegovini, zastupnička mjesta u Skupštini SR BiH dobile su SDA - 86, SDS - 72, HDZ - 44, SK - SDP - 14, SRS za BiH - 12, SK SDP i DSS - 5, SSO - DS i Eko Pokret „Zeleni“ - 2, MBO²³ - 2, SRS i DP Mostar - 1, DSS - 1, SPO - 1.²⁴ Kada je riječ o nacionalnoj strukturi, u prvu višestranačku Skupštinu SR Bosne i Hercegovine izabrano je: 41,25% Bošnjaka, 35, 41% Srba, 20,41% Hrvata i 2, 93% ostalih.²⁵ Važno je istaći da u ovom periodu egzistira i bošnjačka komunistička elita koju su predvodili Raif Dizdarević, Nijaz Duraković i Munir Mesihović. Ova grupacija pripadala je čvrstom političkom bloku koji je zagovarao ostanak Bošnjaka unutar Jugoslavije i to prema temeljima doktrine CK SKJ. Uz pomenutu grupaciju, Liberalna stranka koju je predvodio Rasim Kadić, te Savez reformskih snaga, okupljene oko lidera Ante Markovića. Njihov fokus bio je na ekonomskoj liberalizaciji i slobodnom društvu, a karakteristika ove dvije stranke jeste da su privlačile Bošnjake koji ideloški nisu bili upotpunosti određeni.²⁶ Ipak, Bošnjaci su većinom u tom periodu bili vezani za politiku koju je promovirala i zagovarala Stranka demokratske akcije o čemu govore ranije navedeni izborni rezultati. Izbori koji su održani u novembru 1990. godine značili su povratak višestranačja i parlamentarizma u Bosni i Hercegovini, nakon pola stoljeća. Društveno-politička kretanja u Bosni i Hercegovini posmatrani su pomno u ostalim jugoslovenskim republikama, a sve je bilo očitiije da promotori velikosrpske ideje neće mirno prihvatiti bošnjački politički aktivizam.

Historija Bošnjaka Sandžaka svojim cjelokupnim tokom isprepletena je s historijom svojih sunarodnjaka iz Bosne i Hercegovine, što je i razumljivo jer su Bošnjaci zajedno živjeli u različitim oblicima državnih sistema nekoliko stotina godina. Muhadžirska kretanja Bošnjaka iz Bosne masovno započinju austrougarskom okupacijom, a prva stanica na putu prema Turskoj bio je Sandžak. U spomen ovom muhadžirilu u Sandžaku postoje ulice i naselja koja nose nazive po ovim historijskim događajima. Bošnjaci Sandžaka iseljavali su se prema današnjoj Sjevernoj Makedoniji i Turskoj, koje su vremenom postale

²³ Zbog neslaganja sa rukovodstvom Stranke demokratske akcije, Adil Zulfikarpašić sa svojim bliskim saradnicima među kojima su najistaknutiji bili Muhamed Filipović i Fehim Nametak osniva Muslimansku bošnjačku organizaciju - MBO. Prema Adilu Zulfikarpašiću, MBO je nakon osnivanja okupila liberalnu struju unutar SDA, koja je ispoljavala neslaganje s tadašnjom unutarstranačkom politikom. Stranka je nakon osnivanja djelovala opoziciono, a jedna od karakterista jeste da uprkos okupljanju bošnjačkih intelektualaca u upravljačke strukture stranke, MBO nikada nije dobila masovnu podršku među Bošnjacima. Vidi: Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Bošnjak – Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut Zurich, Zurich 1996, 151-153.

²⁴ O. Brka, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, 217.

²⁵ Denis Bećirović, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021, 211.

²⁶ A. Mulaosmanović, *Kratka politička historija Bošnjaka*, 114-115.

njihove domovinske zemlje.²⁷ Oni koji su se odlučili na ostanak suočili su se s različitim srpsko-crnogorskim zločinima nad njima, posebno u Gusinju i Plavu. Progona Bošnjaka Sandžaka intenzivirani su tokom balkanskih ratova, događaja za koje se može s pravom reći da su nanijeli nenadoknadivu štetu Bošnjacima i Sandžaku.²⁸ Bukureštanskim mirom 1913. godine, koji je okončao Drugi balkanski rat, dogovorena je podjela Sandžaka na crnogorski i srbijanski dio. Nakon Berlinskog kongresa, ovo je bio drugi težak moment za Bošnjake, čije su posljedice prema mnogobrojnim autorima vidljive i danas. Uprkos nepovoljnim okolnostima, Bošnjaci se tokom Prvog svjetskog rata na teritoriji Sandžaka nastoje političkim putem boriti za svoja prava otvoreno i bez straha, o čemu govore i dešavanja iz 1917. godine.²⁹

Naime, na koncu ratnih zbivanja u ovom dijelu Evrope, gradonačelnici sandžačkih gradova odlučili su se u augustu okupiti u Sjenici³⁰ kako bi zajednički donijeli odluku o budućnosti Sandžaka i naroda u njemu. Svi okupljeni gradonačelnici i ostali učesnici konferencije opredijelili su se za posebnost Sandžaka. Srpske i crnogorske vlasti shvatile su ovaj čin kao izrazito neprijateljski, a učesnici konferencije u konačnici su morali napustiti teritoriju Sandžaka zbog represije koja je provođena nad njima. Sjenička konferencija imala je za cilj rješavanje pitanja Sandžaka, ali je ova inicijativa prošla bez većeg uspjeha. Ulaskom u zajedničku državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) Sandžak pada u drugi plan, a priča o njemu polahko se potiskivala iz javnosti. Neposredno i za vrijeme Drugog svjetskog rata Sandžak je bio na meti četničkih formacija koje su činile stravične zločine nad muslimanskim stanovništvom. Iako su Bošnjaci Sandžaka bili aktivni učesnici u antifašističkom pokretu, to nije imalo utjecaja na nepravdu koja im je činjena od komunističkih vlasti. Događaj u novopazarskom naselju Hadžet, gdje je ubijeno više od 1.500 Bošnjaka u vrlo kratkom periodu, dovoljno govori o odnosu tadašnjih komunističkih vlasti prema njima.³¹ Ni činjenica da je jedan od najvećih narodnih heroja bio Bošnjak iz Bijelog Polja Rifat Burdžović Tršo nije spasila intelektualce i uglednike iz Novog Pazara pred sami kraj rata. Svi ovi događaji uzrokovali su veliki egzodus Bošnjaka iz Sandžaka koji su u potragu za sigurnijim životom otišli u Republiku Tursku. Iseljavanje Bošnjaka iz Sandžaka

²⁷ Vidi: Izet Šabotić, Bošnjačke muhadžirske enklave u Makedoniji – nekada i sada, Zbornik radova XXIII Simpozija, „Migracije stanovništva – fenomen izbjeglišta“, *Bošnjačka pismohrana*, Svezak 16, br. 44, Zagreb 2016.

²⁸ Vidi: Admir Lisica, Izazovi i perspektive bošnjačke migracije, *Zbornik radova međunarodne naučne konferencije Migracije u savremenom dobu – Uzroci i posljedice*, Islamski pedagoški fakultet u Bihaću, Bihać 2020.

²⁹ A. Lisica, *Bošnjaci pred izazovima*, 167.

³⁰ Sjenička konferencija predstavljala je odgovor sandžačkih uglednika na trenutna politička zbivanja u Sandžaku i regionu. Detaljnije o Sjeničkoj konferenciji vidjeti na: <https://www.bnv.org.rs/wp-content/uploads/2017/12/Bilten-okrugli-sto.pdf> (Pristupljeno: 24. 5.2022).

³¹ <https://stav.ba/vijest/acif-ef-hadziahmetovic-covjek-koji-je-sprijecio-genocid-u-novom-pazaru/7099> (Pristupljeno 24.5.2022) .

nastavilo se tokom svih četrdeset i pet godina postojanja Jugoslavije, većinom iz ekonomskih razloga. Neposredno prije početka demokratskih procesa u bivšoj Jugoslaviji sandžački Bošnjaci počinju s okupljanjem oko ideje Stranke demokratske akcije (SDA). Veliki skupovi u Novom Pazaru i Sjenici u ljetnim mjesecima 1990. godine pokazali su raspoloženje Bošnjaka i čvrst stav u odnosu na velikosrpske aspiracije.³² Događaji u Sloveniji i Hrvatskoj bili su povod da se i u Sandžaku počinje ozbiljnije razmatrati budući politički položaj ovog većinski bošnjačkog dijela u sastavu Srbije i Crne Gore. Ovo pitanje posebno je intenzivirano početkom ljeta 1991. godine, kada ugledni članovi Stranke demokratske akcije Sandžaka i ostali bošnjački intelektualci okupljeni oko Muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka (Bošnjačko nacionalno vijeće – BNV)³³ odlučuju o tome da će iskoristiti pravo predviđeno zakonima Savezne Federativne Republike Jugoslavije, a koji se tiču mogućnosti da svaka općina, regija ili republika unutar SFRJ ima mogućnost raspisivanja referenduma s ciljem rješavanja bitnih vitalnih pitanja. Muslimansko nacionalno vijeće je odlučilo da objavi odluku o referendumu 11. oktobra i isti zakaže za petnaest dana kasnije. Uprkos negodovanju vlasti i osporavanju referenduma, on je održan, a referendumsko pitanja na dan referenduma glasilo je: “Jeste li za punu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka s pravom pridruživanja jednoj od suverenih republika?”³⁴

Osim Sulejmana Ugljanina, ključnu ulogu u sprovođenju referenduma imali su tadašnji sekretar Stranke demokratske akcije Rasim Ljajić, Azem Hajdarević, Fevzija Murić, Hadija Jakupović i Kasim Zornić, koji su bili članovi Centralne komisije za provođenje referenduma.³⁵ Tadašnji poslanik u Skupštini Jugoslavije Rizah Gruda nailazio je na ignoriranje od kolega srpske nacionalnosti, a na njega je vršen i veliki politički pritisak jer je također bio jedan od organizatora referenduma. Kako se bližio dan početka referenduma, prijetnje, ucjene i pritisci usmjereni prema Bošnjacima od vlasti su se povećavali, ali uprkos tome, referendum je započeo s provođenjem 25. oktobra, a trajao je ukupno tri dana.³⁶ Policija je privodila one za koje su sumnjali da učestvuju u procesu, a također su oduzimali i referendumski materijal. Posebno je rizično

³² A. Izetbegović, *Sjećanja*, 70.

³³ Bošnjačko nacionalno vijeće je najveće predstavničko tijelo sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji. Osnovano je 11. maja 1991. godine, pod imenom Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka (MNVS). Do 2003. godine Vijeće djeluje i radi pod nazivom Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka (BNVS), a nakon 2003. godine kao Bošnjačko nacionalno vijeće (BNV). U vrijeme svog osnivanja Bošnjačko nacionalno vijeće bilo je odgovor na etničko čišćenje i teror kojeg je režim Slobodana Miloševića sprovodio nad bošnjačkim narodom na području Sandžaka i šire. Vidi: <https://www.bnv.org.rs/onama.php>

³⁴ <https://www.snews.rs/u-cast-referenduma-gradjana-sanzaka-iz-1991-godine-30-godina-samoopredeljenja-gradjana-sanzaka/> (Pristupljeno: 24.5.2022).

³⁵ Skupština Muslimanskog nacionalnog vijeća, *Izveštaj Centralne izborne komisije o rezultatima glasanja na referendumu za potpunu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka sporevdenog 25, 26 i 27. oktobra 1991. godine*, br. 19/91, Novi Pazar, 4.11.1991.

³⁶ Vidi: <https://balkans.aljazeera.net/teme/2017/10/28/zbog-referenduma-u-sanzaku-prijetili-su-topovima> (Pristupljeno: 20.5.2022).

bilo dostavljanje materijala iz Novog Pazara za ostale sandžačke gradove, poput Priboja, Pljevalja ili Prijepolja u kojima je i prije referendumu postojala velika netrpeljivost prema Bošnjacima. Primjer Šefketa Sadikovića koji je bio zadužen za dostavljanje referendumskog materijala iz Novog Pazara potvrđuje činjenicu o političkom progonu Bošnjaka Sandžaka. Naime, Sadiković je tadašnjem generalnom sekretaru SDA, Rasimu Ljajiću, obezbijedio pratnju i vozilo za potrebe obilaska sandžačkih općina u kojima je planiran referendum. Dva mjeseca nakon ovog događaja, Sadiković je pregažen šleperom, u režiranoj saobraćajnoj nesreći.³⁷

Prema zapisima u knjizi *Sandžak bez Bošnjaka – velikosrpski zločinački plan*, u danima referendumu i nakon njega povećana je represija prema Bošnjacima Pljevalja, Priboja i Prijepolja. Činjenica da je u haremu Husein-pašine džamije u Pljevljima 26. oktobra bačena eksplozivna naprava koja je oštetila prostoriju SDA i džamiju govori da tih dana nije bilo lahko biti Bošnjak u Sandžaku.³⁸ Uprkos svemu, referendum je sproveden, a na njega je izašlo ukupno 185.437 građana Sandžaka bošnjačke, albanske, romske, srpske i turske nacionalnosti. ZA potpunu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka s pravom priključenja jednoj od suverenih republika izjasnilo se 183.302 birača, odnosno 98,85 posto onih koji su izašli na glasanje, što predstavlja 69,39 posto od ukupnog broja upisanih.³⁹ Rezultati referendumu nisu priznati od srpsko-crnogorskih vlasti, a od tog trenutka pa sve do kraja agresije na Bosnu i Hercegovinu, uslijed snažne represije nad Bošnjacima, pokreću se masovna iseljavanja iz Sandžaka prema zemljama Zapadne Evrope. Oni koji nisu imali sreću da se “sklone” bili su meta državne torture i nezakonitog pritvaranja.⁴⁰ Posebno su vlasti bile nemilosrdne prema intelektualnoj eliti i političkim aktivistima iz Stranke demokratske akcije⁴¹, o čemu je snimljen i dokumentarni

³⁷ Džemail Halilagić, *Sandžak bez Bošnjaka: velikosrpski zločinački plan*, Dimenzija plus, Sarajevo 2019, 194. (dalje: Dž. Halilagić, *Sandžak bez Bošnjaka*).

³⁸ Dž. Halilagić, *Sandžak bez Bošnjaka*, 224.

³⁹ *Konačni rezultati referendumu*, Centralna komisija za provođenje referendumu, br. 20/91, Novi Pazar, 4.11.1991.

⁴⁰ Fond za humanitarno pravo iz Beograda u svojim publikacijama Pod lupom (I-II) prezentirao je dio istraživačkog materijala vezan za stanje ljudskih prava i položaj Bošnjaka u ovom regionu. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji dio svojih istraživačkih aktivnosti je također posvetio Sandžaku, kao i Helsinški odbor za ljudska prava u Sandžaku. Semiha Kačar, *Hronologija zla u neizvjesnosti: Pregled kršenja prava i sloboda u Sandžaku u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori)*, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar 2020, 9. (dalje: S. Kačar, *Hronologija zla*).

⁴¹ Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu nad politički aktivnim Bošnjacima iz Sandžaka vršena je represija od strane tadašnjeg srpskog režima u Beogradu. Pod različitim optužbama bošnjački političari su privođeni na saslušanja, zatvarani, te psihički i fizički mučeni. O kršenju ljudskih prava Bošnjaka u tom periodu detaljnije u analizi Fonda za humanitarno pravo: Fond za humanitarno pravo, *Policajska represija u vremenu od oktobra 1993. do marta 1994. godine*, Pod lupom br. 11, mart 1994. godine.

film "Proces Sandžak"⁴². Bitno je napomenuti da je tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu u više navrata Sandžak bio na ivici ratnog sukoba, a Novi Pazar je često bio okružen tenkovima i nagomilanim vojnim formacijama.⁴³ U Priboju i Pljevljima su čak napadane i izbjeglice iz Bosne, kao i oni koji su im pružali utočište. Iz navednog je jasno da su Bošnjaci Sandžaka aktivno pratili politička kretanja u Bosni i Hercegovini, a činjenica je da su od početka i sami bili dio istih kroz organiziranje političkih promotivnih skupova Stranke demokratske akcije u Novom Pazaru i Sjenici – u ljeto 1990. godine. Politički aktivizam Bošnjaka Sandžaka nije gledan blagonaklono od strane režima Slobodana Miloševića, ali politički predstavnici Bošnjaka nisu odustajali od vlastite političke borbe. Na osnovu preporuka Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji, tzv. haškog dokumenta, Bošnjačko nacionalno vijeće izradilo je i 6. juna 1993. godine usvojilo Memorandum o specijalnom statusu, a osnova za donošenje tog dokumenta bio je referendum za autonomiju Sandžaka iz 1991. godine.⁴⁴ Politički predstavnici Bošnjaka apelirali su kod međunarodnih predstavnika za rješenje statusa Sandžaka⁴⁵, a uvidjevši u kakvoj se situaciji Bošnjaci tamo nalaze, više puta je u međunarodnim krugovima reagirao prvi predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović. Još 1990. godine na skupu u Novom Pazaru Alija Izetbegović je istakao značaj autonomije Sandžaka:

*(...) dakle, tražimo i tražit ćemo kulturnu autonomiju za muslimanski narod Sandžaka....ako dođe do ujedinjena Srbije i Crne Gore, zahtjev muslimana Sandžaka je veći. Mi tražimo političku autonomiju za Sandžak! Odričemo se sile u postizanju naših prava, ali upotrijebit ćemo političku snagu, to je druga stvar. Politička snaga ste vi ovdje, mi tamo. Širom Bosne i Hercegovine, širom Jugoslavije, javlja se snaga, muslimanska snaga, koja će osigurati naša prava...*⁴⁶

Usljed represivnih metoda prema Bošnjacima u Sandžaku od strane vlasti Slobodana Miloševića, pokrenut je izbjeglički val iz Sandžaka prema zemljama Zapadne Evrope. Procjenjuje se da je oko 75.000 Bošnjaka napustilo Sandžak zbog cjelokupne političke i sigurnosne situacije, a od tog broja čak 25.000 Bošnjaka odselilo se u neku od skandinavskih zemalja. Značajan broj sandžackih Bošnjaka svoje utočište pronašao je i u Njemačkoj.⁴⁷ Savremenici ovih historijskih dešavanja u Sandžaku navode da je organiziranje Referenduma o autonomiji Sandžaka iz 1991. godine bio odgovor na loš položaj Bošnjaka u

⁴² Vidi: <https://balkans.aljazeera.net/teme/2020/9/14/proces-sandzak-film-o-protjerivanju-bosnjaka-iz-sandzaka>

⁴³ S. Kačar, *Hronologija zla*, 20.

⁴⁴ Vidi: <https://akos.ba/dokument-o-specijalnom-statusu-sandzaka-iz-1993-godine-u-arhivu-velike-britanije/> (Pristupljeno: 2.8.2021).

⁴⁵ Vidi: <https://www.bnv.org.rs/onama.php>.

⁴⁶ *Govor Alije Izetbegovića na skupu u Novom Pazaru*, 29. jul 1990. godine.

⁴⁷ S. Kačar, *Hronologija zla*, 20-21.

Srbiji, ali i pokušaj skretanja pažnje na Sandžak od svjetske javnosti. Referendum je u konačnici vjerodostojan dokaz višestoljetne potrebe Bošnjaka u Sandžaku za vlastitom nacionalnom, političkom i kulturnom autonomijom, te postizanjem ravnopravnog statusa sa ostalim narodima u Srbiji.

Zaključak

Početak devedesetih godina dvadesetog stoljeća s pravom se može smatrati za ključni period u kontekstu političkog organiziranja bošnjačke nacije. Jasno je da u cjelokupnom procesu koji je svoj svojevrsni završetak imao na Bošnjačkom saboru u septembru 1993. godine, kada je reafirmirano nacionalno ime Bošnjak, bosanski jezik vraćen u upotrebu, te jasno odlučeno da Bošnjaci ne žele podjelu Bosne i Hercegovine, 1990. i 1991. godina imaju bitno mjesto. Dvije navedene godine su nezaobilazno polazište za sve istraživače koji kroz vlastita istraživanja nastoje da u fokus pozicioniraju političko organiziranje Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, Sandžaku i dijaspori. Ove dvije godine bitne su prije svega zbog formiranja Stranke demokratske akcije – SDA, kao političke stranke Bošnjaka u tadašnjim jugoslovenskim republikama i dijaspori, ali i radi činjenice da godinu dana nakon toga Bošnjaci polahko shvataju da će se morati prilagoditi novoj političkoj realnosti, koja je podrazumjevala, osim političke, i svojevrsnu borbu za nacionalni opstanak. Tokom rada se nastoji govoriti i o određenim događajima koji su prethodili političkom organiziranju Bošnjaka, kao što su politički montirani Sarajevski process iz 1983. godine, pad komunizma i vidljiva kriza u odnosima između jugoslovenskih republika. Potreba za demokratskom političkom borbom jednog naroda opeće je prihvaćena i širom dijaspore, o čemu govore brojni dokumenti s početka devedesetih. Političko djelovanje Bošnjaka u dijaspori tokom devedesetih godina bilo je od izuzetne važnosti i u kontekstu lobiranja za Bosnu i Hercegovinu tokom agresije, o čemu nam govore dokumenti koji potvrđuju prisnost političkih ogranaka Bošnjaka u dijaspori s relevantnim političkim i društvenim akterima u Evropi i svijetu. Rad s posebnom pažnjom upravo nastoji tretirati odjek političkog organiziranja Bošnjaka izvan matične države Bosne i Hercegovine. U kontekstu navedenog, a uz dostupne izvore, prikazano je koliko je političko organiziranje Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine imalo repekusije na Bošnjake Sandžaka, čija je politička borba ostala zanemarena kod značajnog broja bosanskohercegovačkih autora koji se bave modernom historijom. U Sandžaku je među Bošnjacima pomno praćeno sve ono što se događa u Bosni i Hercegovini tokom 1990. godine, o čemu govore i kordinirane aktivnosti prilikom početnih političkih skupova novosnovane političke partije, među kojima se neki od prvih održavaju upravo u sandžackim gradovima Sjenici i Novom Pazaru. Bitan događaju u kontekstu političke historije Bošnjaka Sandžaka jeste Referendum o autonomiji 1991. godine. Referendum je u navedenom periodu predstavljao legitimni demokratski politički izraz sandžackih Bošnjaka, koji su se željeli usprotiviti velikosrpskoj propagandi i

vidljivom nastojanju uspostavljanja srpske hegemonije. Odlučnost Bošnjaka Sandžaka i njihovo očito opredjeljenje, nije naišlo na odobravanje od strane Miloševićevog režima, na šta ukazuju kontinuirane represije nad Bošnjacima Sandžaka u narednim godinama. Prikaz ključnih događaja iz 1991. godine samo su uvod u borbu tokom devedesetih godina, koja je rezultirala masovnim iseljavanjem iz Sandžaka. Činjenica je da osim iseljavanja, represije nad Bošnjacima Sandžaka odnose ljudske živote, te ostavljaju trajne posljedice na članove porodica. Ovaj rad ima za cilj da javnost podstakne na studioznije istraživanje ovog izuzetno turbulentnog perioda, koji je bio uvod u agresiju na Bosnu i Hercegovinu, te represije i zločine u Sandžaku. Godine 1990. i 1991. predstavljaju nezaobilazan period za razumijevanje političke borbe Bošnjaka, te bez analiziranja ključnih procesa koji su se dešavali tokom navedenih godina, nije moguće razumijeti kompleksnost političkih procesa u kojima su glavnim faktor Bošnjaci.

Summary

The beginning of the nineties of the twentieth century can rightly be considered a key period in the context of the political organization of the Bosniak nation. It is clear that in the entire process, which had its kind of conclusion at the Bosniak Parliament in September 1993, when the national name Bosniak was reaffirmed, the Bosnian language was returned to use, and it was clearly decided that Bosniaks did not want the division of Bosnia and Herzegovina in 1990 and 1991. years have an important place. The two mentioned years are an unavoidable starting point for all researchers who, through their own research, strive to focus on the political organization of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina, Sanjak and the diaspora. These two years are important above all because of the formation of the Party of Democratic Action - SDA, as a political party of Bosniaks in the then Yugoslav republics and diaspora, but also because of the fact that a year later Bosniaks are slowly realizing that they will have to adapt to the new political reality, which implied, apart from political, and a kind of struggle for national survival. During the work, we try to talk about certain events that preceded the political organization of Bosniaks, such as the politically staged Sarajevo Process from 1983, the fall of communism and the visible crisis in the relations between the Yugoslav republics. The need for a democratic political struggle of a nation is generally accepted throughout the diaspora, as is shown by numerous documents from the early nineties. The political activity of Bosniaks in the diaspora during the 1990s was also extremely important in the context of lobbying for Bosnia and Herzegovina during the aggression, as evidenced by documents that confirm the closeness of the political branches of Bosniaks in the diaspora with relevant political and social actors in Europe and the world. The work with special attention tries to treat the echo of the political organization of Bosniaks outside the mother country of Bosnia and Herzegovina.

In the context of the above, and with the available sources, it is shown how much the political organization of Bosniaks from Bosnia and Herzegovina had repercussions on the Bosniaks of Sanjak, whose political struggle was neglected by a significant number of Bosnian authors who deal with modern history. Bosniaks in Sandžak closely followed everything that happened in Bosnia and Herzegovina during 1990, as evidenced by the coordinated activities during the initial political gatherings of the newly founded political party, among which some of the first were held precisely in the Sanjak towns of Sjenica and Novi Pazar. An important event in the context of the political history of Bosniak Sanjak is the Referendum on autonomy in 1991. In the mentioned period, the referendum represented a legitimate democratic political expression of the Bosniaks of Sanjak, who wanted to oppose the Great Serbian propaganda and the visible effort to establish Serbian hegemony. The determination of the Sanjak Bosniaks and their obvious determination was not approved by the Milošević regime, as indicated by the continuous repression of the Sanjak Bosniaks in the following years. The presentation of key events from 1991 is only an introduction to the struggle during the nineties, which resulted in mass emigration from Sanjak. The fact is that in addition to emigration, the repressions against the Bosniaks of Sanjak claim human lives and leave lasting consequences for family members. The aim of this paper is to encourage the public to more studiously research this extremely turbulent period, which was the prelude to the aggression against Bosnia and Herzegovina, and the repression and crimes in Sanjak. The years 1990 and 1991 represent an unavoidable period for understanding the political struggle of Bosniaks, and without analyzing the key processes that took place during those years, it is not possible to understand the complexity of political processes in which Bosniaks are the main factor.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Fond za humanitarno pravo, *Policijska represija u vremenu od oktobra 1993. do marta 1994. godine*, Pod lupom, br. 11. mart 1994. godine.
2. *Konačni rezultati referenduma*, Centralna komisija za provođenje referenduma, br. 20/91, Novi Pazar, 4.11.1991.
3. Skupština Muslimanskog nacionalnog vijeća, *Izveštaj Centralne izborne komisije o rezultatima glasanja na referendumu za potpunu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka sporevdenog 25, 26. i 27. oktobra 1991. godine*, br. 19/91, Novi Pazar, 4.11.1991.

Knjige/Books:

1. Bećirović Denis, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021.

2. Brka Osman, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2007.
3. Dilas Milovan, Gaće Nadežda, *Bošnjak – Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut Zurich, Zurich 1996.
4. Filandra Šaćir, Karić Enes, *Bošnjačka ideja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 2002.
5. Halilagić Džemail, *Sandžak bez Bošnjaka: velikosrpski zločinački plan*, Dimenzija plus, Sarajevo 2019.
6. Izetbegović Alija, *Sjećanja*, TKD Šahimpašić, Sarajevo 2001.
7. Kačar Semiha, *Hronologija zla u neizvjesnosti: Pregled kršenja prava i sloboda u Sandžaku u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori)*, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar 2020.
8. Lisica Admir, *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije*, Udruženje za razvoj saradnje domovine i dijaspore, Sarajevo 2022.
9. Lisica Admir, *Priče iz dijaspore i domovinskih zemalja*, Asocijacija za kulturu obrazovanje i sport – AKOS, Sarajevo 2018.
10. Mulaosmanović Admir, *Kratka politička historija Bošnjaka*, Simurg Media, Internacionalni univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2018.
11. Pašanbegović Tajib, *Kratka historija Bošnjaka u Kanadi*, BZK Preporod Zenica i Džemat BIZ Gazi Husrev-beg Toronto, Zenica 2013.
12. Redžić Enver, *Sto godina muslimanske politike*, Institut za istoriju, Sarajevo 2002.
13. Turković Bisera, *Moj životni put*, Dobra knjiga, Sarajevo 2022.

Članci/Articles:

1. Lisica Admir, „Alija Izetbegović cijenio je potencijal dijaspore“, Stav, 10.9.2020. Dostupno na: <https://arhiv.stav.ba/alija-izetbegovic-cijenio-je-potencijal-dijas-pore/> (Pristupljeno: 29.11.2020).
2. Lisica Admir, Izazovi i perspektive bošnjačke migracije, *Zbornik radova međunarodne naučne konferencije Migracije u savremenom dobu – Uzroci i posljedice*, Islamski pedagoški fakultet u Bihaću, Bihać 2020.
3. Šabotić Izet, Bošnjačke muhadžirske enklave u Makedoniji – nekada i sada, *Zbornik radova XXIII Simpozija, „Migracije stanovništva – fenomen izbjeglišta, Bošnjačka pismohrana*, Svezak 16, br. 44, Zagreb 2016.

Internet:

1. <https://akos.ba/dokument-o-specijalnom-statusu-sandzaka-iz-1993-godine-u-arhivu-velike-britanije/> (Pristupljeno: 2.8.2021).
2. [https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizamuBosniiHercegoviniuslovimapoliti%C4%8Dkogpluralizma\(1990.%E2%80%931995.\)&lang=hr](https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizamuBosniiHercegoviniuslovimapoliti%C4%8Dkogpluralizma(1990.%E2%80%931995.)&lang=hr) (Pristupljeno: 25.12.2020).
3. <https://stav.ba/vijest/acif-ef-hadziahmetovic-covjek-koji-je-sprijecio-genocid-u-novom-pazaru/7099> (Pristupljeno 24.5.2022).
4. <https://www.bnv.org.rs/onama.php>
5. <https://www.snews.rs/u-cast-referenduma-gradjana-sandzaka-iz-1991-godine-30-godina-samoopredeljenja-gradjana-sandzaka/> (Pristupljeno: 24. 5. 2022).
6. <https://balkans.aljazeera.net teme/2017/10/28/zbog-referenduma-u-sandzaku-prijetili-su-topovima> (Pristupljeno: 20.5.2022).
7. <https://www.bnv.org.rs/wp-content/uploads/2017/12/Bilten-okrugli-sto.pdf> (Pristupljeno: 24. maj 2022).

Dr. sc. Mesud ŠADINLIJA

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti

i međunarodnog prava Univerzitet u Sarajevu

E-mail: mesud.sadinlija@gmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:355:328(497.6)"1990/1992" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.258>

OD TERITORIJALNE ODBRANE DO ARMIIJE - FORMIRANJE ORUŽANIH SNAGA U SVJETLU ODLUKA PREDSJEDNIŠTVA REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: *Organizacija jugoslavenskih oružanih snaga u dvije strateške komponente, od kojih je jedna bila Jugoslavenska narodna armija, dok su drugu činile teritorijalne odbrane republika i autonomnih pokrajina, bio je koncept zasnovan na ideji masovnog općenarodnog otpora i po uzoru na partizanski pokret iz vremena Drugog svetskog rata, čiji su razvoj i organizacijske forme od početka u značajnoj mjeri bili određeni, između ostalog, i odnosom između unitarističkih i separatističkih težnji i politika, što je bila trajna karakteristika ukupnog razvoja jugoslavenskog političkog sistema, koji je svoj krajnji izraz imao u odredbama Ustava SFRJ usvojenog 1974. godine. On je definirao da je pravo i dužnost općina, autonomnih pokrajina i republika da, u skladu sa sistemom narodne odbrane, svaka na svojoj teritoriji uređuje i organizira narodnu odbranu. Zakon o narodnoj odbrani je razgraničio i konkretizirao da nadležni organi federacije utvrđuju osnovne planove u pogledu razvoja i upotrebe jugoslavenskih oružanih snaga kao cjeline, obezbjeđuju jedinstvo njihovog dejstva i da organiziraju i pripremaju JNA, dok nadležni organi republika, pokrajina i općina organiziraju i pripremaju teritorijalnu odbranu i obezbjeđuju jedinstvo njene organizacije, pripreme i dejstva na svojoj teritoriji.*

Ovo je bila izvorna ustavna nadležnost u pitanjima odbrane koja do kraja postojanja zajedničke države nije mijenjana. Intervencije u oblasti organizacije jugoslavenskih oružanih snaga vršene od polovine osamdesetih imale su odraza na pojedina formacijska rješenja, na neke aspekte odnosa u linijama komandovanja i kontrole i u izboru kadrova za najodgovornije dužnosti u jedinicama i štabovima teritorijalnih odbrana, ali suštinski se nije zadiralo u doktrinu, niti je mijenjana ili derogirana ustavna nadležnost republika i njihovih državnih organa u oblasti odbrane.

Državni organi Bosne i Hercegovine su u mjeri u kojoj je to bilo moguće i u okviru svojih nadležnosti nastojali obezbjeđiti ravnopravan položaj u procesu

disolucije Jugoslavije. U zvaničnim dokumentima koje je u oktobru 1991. usvojila Skupština i kojima su definirana opredjeljenja i stavovi Bosne i Hercegovine u pogledu mogućeg ustrojstva jugoslavenske zajednice i budućih odnosa u njoj, potvrđena je ustavna nadležnost Predsjedništva u oblasti odbrane i u pogledu komandovanja i kontrole nad teritorijalnom odbranom.

Nakon proglašenja državne nezavisnosti i njenog međunarodnog priznanja, dramatična politička kriza eskalirala je u oružanu agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Predsjedništvo je proglašenjem stanja neposredne ratne opasnosti preuzelo nadležnosti Skupštine, i nizom zakonskih akata ubrzano definiralo forme, organizaciju i dinamiku razvoja vlastitih oružanih snaga.

Ukidanjem dotadašnjeg Republičkog štaba Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine i formiranjem Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine, koji je preuzeo komandu na neizmjenjenom formaciji i strukturom potčinjenih štabova i jedinica Teritorijalne odbrane, 8. aprila 1992. počeo je ovaj ubrzani razvoj. Uredbom sa zakonskom snagom donesenom 20. maja definirano je da Oružane snage u miru čini Armija Republike Bosne i Hercegovine, a u ratu u njih ulaze snage policije i svi drugi naoružani sastavi koji se stave pod njihovu komandu. Određeno je da do organiziranja Armije njenu funkciju u Oružanim snagama vrši Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine. Predsjedništvo je kao najviši organ rukovođenja i komandovanja 4. jula donijelo Odluku o organizaciji Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine, čime je Armija Republike Bosne i Hercegovine zvanično formirana i stavljena u funkciju, a Teritorijalna odbrana prestala da postoji.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Jugoslavija, agresija, Predsjedništvo RBiH, teritorijalna odbrana, oružane snage, Armija Republike Bosne i Hercegovine.*

FROM THE TERRITORIAL DEFENCE FORCES TO THE ARMY OF THE REPUBLIC – THE FORMATION OF THE ARMED FORCES IN LIGHT OF THE DECISIONS OF THE PRESIDENCY OF THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *The organization of the Yugoslav armed forces into two strategic components of which the Yugoslav People's Army was one, while the others were made up from the territorial defence forces of the Yugoslav republics and autonomous regions, was a concept based on the idea of a massive and general popular resistance, modelled on the partisan movement from the times of the Second World War. From the outset their development and organizational forms were significantly determined, among other things, by the relationship between the unitarist and separatist tendencies and policies, which was a permanent feature of the complete development of the Yugoslav political system that had its final expression in the provisions of the Constitution of the Socialist*

Federative Republic of Yugoslavia that had been adopted in 1974. The Constitution defined as the right and duty of municipalities, autonomous regions and republics that, in accordance with the system of people's defence, each one could regulate and organize the people's defence forces on its own territory. The Law on the people's defence also delimited and stipulated that the relevant organs of the Federation established the basic plans concerning the development and implementation of Yugoslav armed forces as a whole, securing the unity of their actions and organizing and preparing the Yugoslav People's Army, while the relevant organs of the republics, regions and municipalities organized and prepared the territorial defence forces and secured the unity of its organization, preparation and action on their respective territories.

This was the basic constitutional responsibility in terms of defence which was not changed for the duration of the common state's existence. Interventions regarding the organization of Yugoslav armed forces that were implemented since the 1980's were reflected on certain formational solutions, some aspects of relations in the command and control lines and in the selection of personnel for the most responsible duties in the detachments and headquarters of territorial defence forces, but in essence it did not affect the doctrine nor did it change or derogate the constitutional authority of the republics or their state organs in the domain of defence.

The state organs of Bosnia and Herzegovina attempted to secure an equal position in the process of Yugoslav dissolution, up to the extent to which this was possible and within the framework of their jurisdiction. In official documents that were adopted in the Assembly in October 1991 and which defined the determination and attitudes of Bosnia and Herzegovina concerning the possible arrangement of the Yugoslav union and the future relations within it, the constitutional authority of the Presidency was confirmed in the domain of defence as well as in the command and control over the territorial defence forces.

After the proclamation of state independence and its subsequent international recognition, the dramatic political crisis escalated into an armed aggression against Bosnia and Herzegovina. By proclaiming the state of direct military threat, the Presidency assumed the responsibilities of the Assembly, and with a set of legal acts quickly defined the forms, organization and dynamic of the development of its own armed forces.

This development was quickly initiated on 8 April 1992 with the abolishment of the Republican headquarters of the Territorial defence forces of Bosnia and Herzegovina and the establishment of the Headquarters of the Territorial defence forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina, which assumed command over the subordinate headquarters and detachments with an unchanged formation and structure. The Decree with legal power that was passed on 20 May defined that Armed forces in peacetime were made up of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, while in wartime they also included the police forces and all other armed units that placed themselves under their command. It was stipulated that until the Army became established, its

function in the Armed forces would be performed by the Territorial defence forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina. On 4 July 1992 the Presidency as the highest organ of leadership and command passed a Decision about the organization of the Armed forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina, whereby the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina was officially formed and put into function, while the Territorial defence forces stopped existing.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia, aggression, Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina, territorial defence, armed forces, Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina*

Uvod

Oružane snage Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije bile su organizirane u dvije strateške komponente, od kojih je jedna bila Jugoslavenska narodna armija, dok su drugu činile teritorijalne odbrane republika i autonomnih pokrajina. Cijeli koncept bio je zasnovan na ideji masovnog općenarodnog otpora, po uzoru na partizanski pokret iz vremena Drugog svjetskog rata, ali su njegov razvoj i organizacijske forme od početka bili i izraz traganja za strateškom ravnotežom političke moći između jugoslavenske federacije i njenih republičko-pokrajinskih konstituenata. Ta ekvilibristika između unitarističkih i separatističkih težnji i politika bila je trajna karakteristika ukupnog razvoja jugoslavenskog političkog sistema, koji je svoj krajnji izraz imao u odredbama Ustava SFRJ usvojenog 1974. godine.

U pogledu nadležnosti republika i društveno-političkih zajednica iz njihovog sastava u oblasti odbrane, Član 239 ovog Ustava je definirao da je pravo i dužnost općina, autonomnih pokrajina, republika, odnosno drugih društveno-političkih zajednica da, u skladu sa sistemom narodne odbrane, svaka na svojoj teritoriji uređuje i organizira narodnu odbranu i da rukovodi teritorijalnom odbranom, civilnom zaštitom i drugim pripremama za odbranu zemlje, a u slučaju napada na zemlju – da organizira općenarodni otpor i njime rukovodi.¹ Zakon o narodnoj odbrani je razgraničio i konkretizirao da nadležni organi federacije utvrđuju osnovne planove u pogledu razvoja, opremanja i upotrebe jugoslavenskih oružanih snaga kao cjeline, obezbjeđuju jedinstvo njihovog dejstva i da organiziraju i pripremaju JNA, dok nadležni organi republika, pokrajina i općina organiziraju i pripremaju teritorijalnu odbranu i obezbjeđuju jedinstvo njene organizacije, pripreme i dejstva na svojoj teritoriji.²

¹ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, „Službeni list SFRJ”, br. 9, Beograd 1974, 241.

² *Zakon o narodnoj odbrani*, „Službeni vojni list”, br. 9, Beograd 1974, 255-257.

Ovo je bila izvorna ustavna nadležnost u pitanjima odbrane koja do kraja postojanja zajedničke države nije mijenjana. Tokom jugoslavenske krize osamdesetih godina 20. vijeka i očitovanja jasnih unitarističkih tendencija u vojnom vrhu JNA, koje su svoj krajnji destruktivni potencijal ostvarile pretvaranjem ove vojske u oružanu silu velikosrpskog nacionalizma, kroz višegodišnju reorganizaciju oružanih snaga po planu „Jedinstvo“, smanjivanjem i na kraju nelegalnim razoružavanjem teritorijalnih odbrana pojedinih republika, ispoljavana su jasna nastojanja da se naruši pomenuta ravnoteža i uspostavi što čvršća kontrola saveznih organa nad republičkim teritorijalnim odbranama, što bi im obezbijedilo nadmoć u očekivanom i planiranom obračunu sa republičkim rukovodstvima.³ To je imalo odraza na pojedina organizacijska i formacijska rješenja, na neke aspekte odnosa u linijama komandovanja i kontrole i u izboru kadrova za najodgovornije dužnosti u jedinicama i štabovima teritorijalnih odbrana, ali suštinski nije zadiralo u doktrinu, niti je mijenjalo ili derogiralo ustavnu nadležnost republika i njihovih državnih organa u oblasti odbrane.

Raspad Jugoslavije i pitanje nadležnosti Predsjedništva Bosne i Hercegovine u oblasti odbrane

Kraj osamdesetih godina 20. vijeka bio je obilježen padom Berlinskog zida i okončanjem hladnog rata, dok je početak devedesetih označio ulazak u završnu fazu raspada Jugoslavije. Opća politička pluralizacija i demokratizacija koja je uslijedila nakon faktičkog gašenja vladajućeg Saveza komunista Jugoslavije u januaru 1990, bila je praćena zaokretom ka separatnim nacionalnim programima i politikama. Ustavne promjene u pojedinim republikama izvršene u drugoj polovini 1990. najavile su njihovo državno osamostaljenje, koje je u Sloveniji i Hrvatskoj proglašeno krajem juna 1991.⁴ Nakon kratkog rata u Sloveniji i eskalacije sukoba u Hrvatskoj, bilo je sasvim jasno da jugoslavenska država ubrzano nestaje. U septembru 1991. taj proces je internacionaliziran početkom rada Međunarodne konferencije o Jugoslaviji pod predsjedavanjem lorda Pitera Karingtona. Međunarodni okvir upravljanja krizom je pokazao da je disolucija nezaustavljiva, pa je Evropska zajednica definirala kriterije za priznavanje nezavisnosti i pozvala jugoslavenske republike koje to žele da do 23. decembra 1991. podnesu zahtjev sa dokazima o ispunjavanju ovih kriterija.⁵

³ O ovim procesima, kao i o samom konceptu teritorijalne odbrane, njenom jačanju i organizacijskim promjenama u vrijeme sprovođenja plana „Jedinstvo“ šire u: Mesud Šadinlija, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986-1992*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2013. O planu „Jedinstvo“ takođe u: Davor Marijan, „*Jedinstvo*“ – posljednji ustroj JNA, *Polemos*, br. 6, 1-2, Zagreb 2003, 11-47.

⁴ Paul Garde, *Život i smrt Jugoslavije*, Ceres - Ziral, Zagreb - Mostar, 1996, 274-276.

⁵ Mesud Šadinlija, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2018, 42-44. (dalje: M. Šadinlija, *Između pravde i realpolitike*).

Uz sve unutarnje protivrječnosti i inkompatibilnosti strateških interesa pojedinih političkih faktora u Bosni i Hercegovini, njeni državni organi su u okviru svojih nadležnosti nastojali obezbjediti ravnopravan položaj Republike u procesu disolucije Jugoslavije i ista prava za njene građane i narode koja su pomenutim ustavnim promjenama i političkim odlukama za sebe isticale i potvrđivale ostale republike, kako one koje su proglasile ili najavile proglašenje nezavisnosti, tako i one koje su istrajavale na kontinuitetu Jugoslavije u bilo kojoj formi i sastavu. Na skupštinskom zasjedanju održanom 14/15. oktobra 1991. godine ta nastojanja dobila su zvaničnu formu usvajanjem značajnih dokumenta: Memoranduma (Pisma o namjerama) i Platforme o položaju Bosne i Hercegovine i budućem ustrojstvu jugoslavenske zajednice. Polazeći od toga da je dotadašnjim tokom i sadržajem krize stvoreno novo pravno i činjenično stanje,⁶ Skupština je Memorandumom najprije istakla da je važećim Amandmanom LX, kojim je definirano da je ona „demokratska suverena država ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive“, trajno definiran ustavni status Bosne i Hercegovine, odnosi u njoj i njeni odnosi sa drugima. U skladu s tim iskazano je opredjeljenje da će se Bosna i Hercegovina zalagati za opstanak jugoslavenske državne zajednice na novim i za sve prihvatljivim osnovama, ali da neće prihvatiti nikakav oblik te zajednice u kojoj neće biti istovremeno i Srbija i Hrvatska.⁷ U svjetlu novog pravnog i činjeničnog stanja nastalog procesom raspada savezne države, potvrđene su i izvorne ustavom definirane nadležnosti Bosne i Hercegovine u oblasti odbrane. Platforma o položaju Bosne i Hercegovine i budućem ustrojstvu jugoslavenske zajednice je u tački 8 potvrdila i istakla da su „snage teritorijalne odbrane u Republici Bosni i Hercegovini pod kontrolom Predsjedništva Republike. U slučaju spoljnog napada na jugoslovensku zajednicu snage se stavljaju pod zajedničku komandu“.⁸

Državni organi Bosne i Hercegovine su do navedenog roka podnijeli zahtjev za priznavanje državne nezavisnosti i dokaze o ispunjavanju postavljenih uslova. Politički faktori koji su osporavali nezavisnost obratili su se Evropskoj zajednici sa svojim primjedbama. Validnost izloženih *pro et contra* argumenata

⁶ To novo pravno i činjenično stanje na koje su se pozivali usvojeni skupštinski dokumenti je početkom decembra 1991. potvrđeno relevantnim međunarodno-pravnim aktom. S ciljem pružanja pravne pomoći radu Međunarodne konferencije o Jugoslaviji bila je formirana Arbitražna komisija, čija arbitraža je imala snagu međunarodne presude. Činili su je predsjednici ustavnih sudova država osnivača Evropske zajednice, a predsjedavao je predsjednik francuskog ustavnog suda Robert Badinter, po čijem imenu se obično ova komisija i naziva. Badinterova komisija je u svom *Mišljenju broj 1* od 8. decembra 1991. zaključila da je SFRJ u procesu raspadanja i da je na republikama da riješe probleme državne sukcesije koji mogu proizići iz ovog procesa. Slavoljub Šušić, Zlatoje Terzić i Nikola Petrović, *Zbornik dokumenata iz oblasti odbrane i bezbednosti Jugoslavije 1990-1991 godine*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 2002, 569-571.

⁷ *Memoranduma (Pismo o namjerama)*, S broj: 133, 14. oktobra 1991, „Službeni list SRBiH“, god. XLVII, br. 32 Sarajevo 1991, 985-986.

⁸ *Platforme o položaju Bosne i Hercegovine i budućem ustrojstvu jugoslovenske zajednice*, S broj: 134, 14. oktobra 1991, „Službeni list SRBiH“ (Sarajevo), god. XLVII, br. 32, Sarajevo 1991, 986. Oba dokumenta je potpisao potpredsjednik Skupštine Mariofil Ljubić.

ocjenjivala je Arbitražna komisija, koja je kao posljednji uslov Evropske zajednice za međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine postavila provođenje referenduma građana pod međunarodnom kontrolom.⁹ Skupština je 25. januara 1992. donijela odluku o provođenju referenduma o nezavisnosti, zakazavši ga za 29. februar i 1. mart, kao i odluku o povlačenju predstavnika Bosne i Hercegovine iz svih jugoslavenskih saveznih organa i institucija.¹⁰ Nakon referendumske potvrde volje većine građana za državnom nezavisnošću Bosne i Hercegovine, dok su objavljivane prve odluke vlada različitih zemalja o njenom priznavanju, pokrenuti su mehanizmi oružane agresije pripremane od strane protivnika bosanskohercegovačkog državnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta, koji su zagovarali i silom oružja pokušavali ostvariti njenu podjelu i povlačenje novih granica među narodima. U Bijeljini su 1. aprila 1992. upale oružane formacije Službe državne bezbednosti Srbije i u sadejstvu sa lokalnim srpskim snagama do 4. aprila ovladale gradom, počinivši masakr nad civilnim stanovništvom.¹¹ Na Kupresu je dva dana kasnije počeo sukob hrvatskih snaga sa jedinicama JNA.¹² Bilo je očito da se ratni požar širi i da će zahvatiti cijelu zemlju.

Formiranje Oružanih snaga i njihova organizacija do početka funkcioniranja Armije Republike Bosne i Hercegovine

Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine na sjednici održanoj 4. aprila, osim upućenih apela za obustavu borbi i smirivanje situacije, preduzelo je prve neophodne korake za odbranu zemlje i zaštitu života i imovine njenih građana i odlučilo da se izvrši mobilizacija teritorijalne odbrane svih općina i grada Sarajeva, uputilo zahtjev organima JNA za povrat oduzete opreme i naoružanja teritorijalne odbrane, odlučilo da se izvrši mobilizacija cjelokupnog rezervnog sastava milicije i u potrebnoj mjeri mobilizacija civilne zaštite, te da zbog nastale situacije Predsjedništvo bude u stalnom zasjedanju.¹³ Navedene

⁹ Badinterova komisija je u obzir uzela važeći ustav Bosne i Hercegovine, kao i podnesene skupštinske dokumente Memorandum i Platformu, kojim je, kao što smo prethodno istakli, bila potvrđena nadležnost Predsjedništva nad snagama teritorijalne odbrane. Komisija je analizirala i druge dokumente državnih organa Bosne i Hercegovine kojima su oni iskazivali opredjeljenje i dokazivali ispunjavanje uslova i podobnosti za priznavanje nezavisnosti, kao i pisma srpskih političkih predstavnika koja su zahtjev osporavali. M. Šadinlija, *Između pravde i realpolitike* 44.

¹⁰ „Referendum 29. februara i 1. marta”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 26.1.1992, 1.

¹¹ *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990 - 1995*, Volume I, Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, Vašington DC, 2002-2003, 135.

¹² „Počele borbe na Kupresu”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 4.4.1992, 24.

¹³ Zapisnik 65. sjednice Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine održane 4, 5, 6. i 8. aprila 1992. godine, u: Tomo Šimić, *National security and the future*, br. 3(7), Zagreb 2006, 125-126.

odluke Predsjedništvo je donijelo u legalnoj proceduri i legitimno, ne izlazeći iz okvira ustavnih nadležnosti i prethodno navedenih skupštinskih odluka.¹⁴

Bez obzira na odredbe Povelje Ujedinjenih naroda, međunarodno priznanje državne nezavisnosti Bosni i Hercegovini samo po sebi nije pružilo efikasnu zaštitu od agresije, ali je bilo od suštinskog značaja jer je davalo pravo na legitimnu odbranu i otvaralo pristup međunarodnim institucijama, što je učvrstilo položaj države i perspektive njene odbrane.

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je na sjednici održanoj 8. aprila donijelo Odluku o proglašenju stanja neposredne ratne opasnosti, te je shodno ustavnim i zakonskim odredbama predviđenim za funkcioniranje u takvim okolnostima, svoj sastav proširilo sa predsjednikom Skupštine i komandantom Teritorijalne odbrane, i preuzelo nadležnosti za donošenje uredbi sa zakonskom snagom i potrebnih odluka, koje su naknadno morale biti podnesene na potvrdu Skupštini, kada bude moguć njen saziv i normalan rad.¹⁵ Na osnovu takvih ovlaštenja Predsjedništvo je donijelo Uredbu sa zakonskom snagom o izmjeni naziva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u naziv Republika Bosna i Hercegovina.¹⁶ Donesena je i Uredba o ukidanju dotadašnjeg Republičkog štaba Teritorijalne odbrane i obrazovanju Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine, kojom je utvrđeno da će odluke o upotrebi jedinica TORBiH donositi Predsjedništvo. Kao zvanični privremeni znak pripadnika TORBiH propisan je stari bosanski grb s ljiljanima. Za komandanta Štaba TORBiH imenovan je pukovnik Hasan Efendić, a za načelnika štaba pukovnik Stjepan

¹⁴ Ovakva pozicija Predsjedništva i legitimitet njegovog rada i donesenih odluka čest je predmet površnih interpretacija čija je osnovna intencija osporavanje karaktera rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. kao agresije na suverenu i nezavisnu državu. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je, sve i da je moralo izaći iz okvira svojih ustavnih nadležnosti i rada u okviru poslovničke procedure, a vidjeli smo da to nije učinilo, kao nominalni šef države moralo preduzeti sve što je bilo moguće učiniti u cilju njene odbrane. Relativizacije konstruirane negiranjem očiglednih i neupitnih historijskih činjenica su uglavnom politički motivirane i neprihvatljive. Primjer: „Ništa u toj sferi nije usporedivo s odlukom o mobilizaciji Teritorijalne obrane (TO) 4. travnja 1992. godine. U trenutku kad Predsjedništvo SR BiH donosi odluku o mobilizaciji dijela snaga Teritorijalne obrane, BiH je još formalno u SFRJ i to je potpuno nelegalan čin, koji JNA koristi za optužbe da Izetbegović izaziva rat. Paradoks je da bi vješt pravnik vjerojatno na tome dokazao da su pravno gledano Muslimani počeli rat protiv JNA, a ne obrnuto, što je naravno činjenični nonsens. To je bio povod Srbima za potpuno napuštanje tijela vlasti, komandantu Republičkoga štaba TO da protestira zbog toga čina, kao i za preuzimanje zgrade štaba od muslimanske (para)vojske, a JNA da posve „legalno“ dobije opravdanje za mobilizaciju svoje pričuve”. Davor Marijan, *Politika povijesti ili politika laži – povodom jednoga prikaza u Preporodovu Journalu, Časopis za suvremenu povijest*, vol. 52, br. 3, Zagreb 2020, 971.

¹⁵ Predsjedništvo SRBiH, *Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti*, br: 01-011-301/92, 8. aprila 1992, u: „Službeni list Armije RBiH“, 1/92, 4.

¹⁶ “Zapisnik 65. sjednice Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine održane 4, 5, 6. i 8. aprila 1992. godine”, u: Tomo Šimić, *National security and the future*, br. 3(7), Zagreb 2006, 128.

Šiber.¹⁷ Za zamjenika načelnika i glavnog operativca Štaba TORBiH imenovan je pukovnik Jovan Divjak.¹⁸

Predsjedništvo je 9. aprila 1992. donijelo odluku na osnovu koje su svi naoružani sastavi i pojedinci, osim snaga JNA i policijskih jedinica, koji su djelovali na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine pod raznim oznakama i simbolima, bili obavezni da se prijave štabovima TORBiH radi stavljanja pod jedinstvenu komandu i dobivanja jedinstvenih obilježja. Kao krajnji rok njihovog prijavljivanja i stavljanja pod komandu Teritorijalne odbrane određen je 15. april 1992. godine.¹⁹ Opredjeljivanje za nastavak rada vojnih lica i građanskih zaposlenika u dotadašnjim štabovima, jedinicama i ustanovama TORBiH vršeno je na dobrovoljnoj osnovi, pri čemu su svi imali mogućnost izbora.²⁰

Predsjedništvo je formalno definiralo Oružane snage Republike Bosne i Hercegovine 11. aprila 1992. preuzimajući i prilagođavajući dotadašnji Zakon o službi u Oružanim snagama SFRJ kao republički zakon. Pojam Oružane snage uveden je tako da je u preuzetom zakonskom tekstu naziv JNA mehanički zamijenjen nazivom Oružane snage. Ovo je bilo palijativno rješenje proisteklo iz potrebe da se promptno definiira i legalizira status nastajuće strukture odbrane, pa je Uredba sadržavala i ogradu da će se propisi i druga akta doneseni na osnovu preuzetog zakona primjenivati samo ako su u skladu sa odredbama Ustava Republike Bosne i Hercegovine.²¹

Naredni korak u normiranju Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine načinjen je 14. maja 1992. Uredbom sa zakonskom snagom o odbrani, koja je supstituirala do tada važeći Zakon o opštenarodnoj odbrani SRBiH, i koja se nije bliže bavila pitanjima organizacije i rukovođenja Oružanim snagama, već je odredila da će ta pitanja biti definirana posebnom uredbom. U

¹⁷ Predsjedništvo RBiH, *Uredba o ukidanju dosadašnjeg Republičkog štaba Teritorijalne odbrane i obrazovanju Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine*, br. 01-011-303, 8. aprila 1992, u: „Službeni list Armije RBiH“, 1/92, 3.

¹⁸ Zapisnik 66. sjednice Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine održane 9. aprila 1992. godine, u: Tomo Šimić, *National security and the future*, br. 3(7), Zagreb 2006, 131-134.

¹⁹ Isto.

²⁰ Komandant Štaba TORBiH je 9. aprila održao sastanak sa osobljem dotadašnjeg Republičkog štaba Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine, na kojem je od svih zaposlenika zatražio pismeno izjašnjenje o lojalnosti Republici Bosni i Hercegovini i njenim legalnim organima vlasti. Od ukupno 84 zaposlenika, izjavu lojalnosti je potpisalo njih 49. Nakon toga depeša sa zahtjevom za izjašnjavanje u pogledu lojalnosti poslana je u okružne i općinske štabove. Nije upućena u OkŠTO Banja Luka i 35 OpŠTO koji su već bili preuzeti od strane organa vlasti SDS-a. Odgovorom na depešu lojalnost državi je iskazalo šest okružnih štabova teritorijalne odbrane (Bihać, Doboj, Goražde, Sarajevo, Tuzla, Zenica), Gradski štab TO Sarajevo i 50 općinskih štabova. U okviru ovih štabova ličnu lojalnost državi je potvrdilo ukupno 466 zaposlenih, među kojima je bilo 22 aktivna oficira, 283 rezervnih oficira, 85 rezervnih podoficira i 76 građanskih lica. Arhiv Armije Republike Bosne i Hercegovine (dalje: AARBiH), brigadni general Avdulah Kajević, „Mobilizacija“, *NIP Vojna iskustva iz rata u BiH 1992-1995*, separat br. 5, (radni materijal), Sarajevo 1999, 47-50.

²¹ Predsjedništvo RBiH, *Uredba sa zakonskom snagom o preuzimanju Zakona o službi u Oružanim snagama i njegovoj primjeni u Republici Bosni i Hercegovini kao republičkog zakona*, PR broj: 1143/92, 11. aprila 1992, u: „Službeni list Armije RBiH“, 1/92, 4.

osnovi, Uredba o odbrani je naznačila Predsjedništvo kao najviši organ rukovođenja, a kao organ koji obavlja stručno-operativne i štabne poslove i zadatke u vezi organiziranja, opremanja, obučavanja, osposobljavanja i upotrebe jedinica, ustanova, štabova i komandi, definiran je Glavni štab Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine, koji je trebao djelovati u sastavu Ministarstva odbrane.²²

Uredba sa zakonskom snagom o Oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine donesena je i stupila na snagu 20. maja 1992. Uredba je uvela naziv Armija Republike Bosne i Hercegovine odredbom da Oružane snage RBiH u miru čini Armija RBiH, a u slučaju rata, uz Armiju, još i policija i naoružani sastavi koji se stavljaju pod jedinstvenu komandu Oružanih snaga RBiH. Sadržavala je standardne definicije, praktično preuzete iz ranijeg zakonodavstva i prilagođene trenutku. Tako je u pitanju organizacije zadržana forma mirnodopskih i ratnih jedinica i ustanova, a u pogledu sastava ranija definicija vidova, rodova i službi. Predsjedništvo je potvrđeno kao najviši organ rukovođenja i komandovanja Armijom, i određeno je da u ime Predsjedništva njegov predsjednik predstavlja Oružane snage u zemlji i inozemstvu, potpisuje akte koji se odnose na Armiju, i obavlja druge poslove predviđene Ustavom i za koje ga ovlasti Predsjedništvo. Kao jedinstveni znak pripadnosti Armiji koji su nosili njeni pripadnici određen je grb Republike Bosne i Hercegovine. U pogledu jezika i pisma Uredba je određivala da je u službenoj upotrebi u Armiji jezik kojim govore građani Republike Bosne i Hercegovine u skladu sa Ustavom i zakonom, te da su ćirilica i latinica ravnopravna pisma. Kao dan formiranja Armije Republike Bosne i Hercegovine utvrđen je 15. april 1992. godine, dan kada su sve naoružane formacije objedinjene unutar TORBiH. Uredbom je svim pripadnicima JNA koji su dobrovoljno prešli u sastav TORBiH do dana njenog stupanja na snagu osigurana služba u Armiji ili drugim pravnim licima u sistemu odbrane. Ovo zakonodavno definiranje Armije Republike Bosne i Hercegovine kroz navedenu Uredbu nije značilo i početak njenog stvarnog funkcioniranja, pa je određeno da do organiziranja Armije njenu funkciju vrši Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine.²³

Teritorijalna odbrana je funkciju Armije vršila do 4. jula 1992. kada je Predsjedništvo, kao najviši organ rukovođenja i komandovanja, donijelo Odluku o organizaciji Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine, kojom je utvrđena njihova organizacija i formacije štabova, komandi, jedinica i ustanova Armije. Prema ovoj uredbi, Armija Republike Bosne i Hercegovine se sastojala od štabova i to: Glavnog štaba, okružnih štabova odbrane za svaki ratni okrug i općinskih štabova u svakoj općini, zatim od komandi i jedinica različitog ranga, i to: korpusa, divizija, brigada, pukova, bataljona, diviziona, odreda, četa - baterija, eskadrila, vodova i baza, kao i ustanova različitih namjena. Definirano

²² Predsjedništvo RBiH, *Uredba sa zakonskom snagom o obrani*, PR broj: 1153/92, 14. svibnja 1992, u: „Službeni list Armije RBiH“, 1/92, 4-15.

²³ Predsjedništvo RBiH, *Uredba sa zakonskom snagom o Oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine*, PR broj: 1163/92, 20. svibnja 1992, u: „Službeni list Armije RBiH“, 1/92, 16-18.

je da se za vrijeme ratnog stanja u općinama organiziraju snage odbrane koje su se sastojale od manevarskih i prostornih jedinica. Manevarskim jedinicama komandovali su okružni štabovi, a prostornim općinski.²⁴

Ovim aktom je Armija Republike Bosne i Hercegovine zvanično formirana i stavljena u funkciju. Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine je prestala da postoji. Štab Teritorijalne odbrane RBiH preformiran je u Glavni štab Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine. Općinski štabovi teritorijalne odbrane preformirani su u Općinske štabove odbrane, i u svom sastavu su imali odrede, protivdiverzantske vodove i općinske pozadinske baze.²⁵

Zaključak

Ustavna nadležnost Bosne i Hercegovine, istovjetna sa nadležnostima ostalih jugoslavenskih republika i autonomnih pokrajina, da na svojoj teritoriji uređuje i organizira narodnu odbranu, organizira i priprema teritorijalnu odbranu i obezbjeđuju jedinstvo njene organizacije i dejstva, ostala je neizmjenjena i nederogirana promjenama organizacije jugoslavenskih oružanih snaga tokom osamdesetih godina 20. vijeka. U raspletu jugoslavenske krize okončane državnim disolucijom, ova je nadležnost potvrđena validnim odlukama Skupštine SR Bosne i Hercegovine kojima je iskazano opredjeljenje i suverena volja za obezbjeđivanje ravnopravnog položaja sa ostalim republikama, što je u datim okolnostima vodilo sticanju državne nezavisnosti.

U tom kapacitetu i nadležnostima Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je naložilo mobilizaciju dijelova Teritorijalne odbrane, a nakon proglašenja stanja neposredne ratne opasnosti i preuzimanja zakonodavnih ingerencija Skupštine, donijelo niz akata sa zakonskom snagom i mjerodavnih odluka kojima su formirane oružane snage Republike Bosne i Hercegovine i izvršena transformacija Teritorijalne odbrane u Armiju Republike Bosne i Hercegovine.

Summary

The constitutional jurisdiction of Bosnia and Herzegovina, which was equal to the jurisdictions of other Yugoslav republics and autonomous regions, to regulate and organize the people's defence on its own territory, organize and prepare the territorial defence forces and securing the unity of its organization

²⁴ AARBiH, Predsjedništvo RBiH, *Odluka o organizaciji Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine*, br: 02-011-461/92, 4. jula 1992.

²⁵ AARBiH, GŠOSRBiH, *Formiranje-preformiranje štabova i jedinica Oružanih snaga RBiH, Naredenje*, Str.pov.broj: 02/584-1, 17.07.1992.

and action, remained unchanged and was not derogated by the modifications in the organization of the Yugoslav armed forces during the 1980's. In the solution of the Yugoslav crisis which ended with state dissolution, this jurisdiction was confirmed with valid decisions of the Assembly of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, which expressed a determination and sovereign will for the securing of an equal position to the other republics, which in the given circumstances led towards the acquiring of state independence.

In that capacity and authority, the Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina ordered the mobilization of the parts of the Territorial defence forces, and after the proclamation of the state of immediate military danger and the assuming of legal jurisdiction of the Assembly, it passed a number of acts with legal power and authoritative decisions which formed the armed forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina, transforming the Territorial defence forces into the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Armije Republike Bosne i Hercegovine
 - Brigadni general Avdulah Kajević, "Mobilizacija", *NIP Vojna iskustva iz rata u BiH 1992-1995*, separat br. 5, (radni materijal), Sarajevo 1999.
 - GŠOSRBiH, *Formiranje-preformiranje štabova i jedinica Oružanih snaga RBiH, Naredenje*, Str.pov.broj: 02/584-1, 17.07.1992.
 - Predsjedništvo RBiH, *Odluka o organizaciji Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine*, br: 02-011-461/92, 4. jula 1992.

Službeni listovi/Official paper:

1. *Memornduma (Pismo o namjerama)*, S broj: 133, 14. oktobra 1991, „Službeni list SRBiH“, god. XLVII, br. 32 Sarajevo 1991.
2. *Platforme o položaju Bosne i Hercegovine i budućem ustrojstvu jugoslovenske zajednice*, S broj: 134, 14. oktobra 1991, „Službeni list SRBiH“ (Sarajevo), god. XLVII, br. 32, Sarajevo 1991.
3. Predsjedništvo RBiH, *Uredba o ukidanju dosadašnjeg Republičkog štaba Teritorijalne odbrane i obrazovanju Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine*, br: 01-011-303, 8. aprila 1992, u: „Službeni list Armije RBiH“, 1/92.
4. Predsjedništvo RBiH, *Uredba sa zakonskom snagom o obrani*, PR broj: 1153/92, 14. svibnja 1992, u: „Službeni list Armije RBiH“, 1/92.
5. Predsjedništvo RBiH, *Uredba sa zakonskom snagom o Oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine*, PR broj: 1163/92, 20. svibnja 1992, u: „Službeni list Armije RBiH“, 1/92.
6. Predsjedništvo RBiH, *Uredba sa zakonskom snagom o preuzimanju Zakona o službi u Oružanim snagama i njegovoj primjeni u Republici Bosni i Hercegovini kao republičkog zakona*, PR broj: 1143/92, 11. aprila 1992, u: „Službeni list Armije RBiH“, 1/92.
7. Predsjedništvo SRBiH, *Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti*, br: 01-011-301/92, 8. aprila 1992, u: „Službeni list Armije RBiH“, 1/92.

8. *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, „Službeni list SFRJ” , br. 9, Beograd 1974.
9. *Zakon o narodnoj odbrani*, „Službeni vojni list”, br. 9, Beograd 1974.

Novine/Newspaper:

1. „Počele borbe na Kupresu”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 4.4.1992.
2. „Referendum 29. februara i 1. marta”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 26.1.1992.

Knjige/Books:

1. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990 - 1995*, Volume I, Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, Vašington DC, 2002-2003.
2. Šadinlija Mesud, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2018.
3. Šadinlija Mesud, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986-1992*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2013.
4. Garde Paul, *Život i smrt Jugoslavije*, Ceres - Ziral, Zagreb - Mostar, 1996.
5. Šušić Slavoljub, Terzić Zlatoje i Petrović Nikola, *Zbornik dokumenata iz oblasti odbrane i bezbednosti Jugoslavije 1990-1991. godine*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 2002.

Članci/Articles:

1. Marijan Davor n, *Politika povijesti ili politika laži – povodom jednoga prikaza u Preporodovu Journalu, Časopis za suvremenu povijest*, vol. 52, br. 3, Zagreb 2020.
2. Marijan Davor, *“Jedinstvo” – posljednji ustroj JNA, Polemos*, br. 6, 1-2, Zagreb 2003.
3. Zapisnik 65. sjednice Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine održane 4, 5, 6. i 8. aprila 1992. godine, u: Šimić Tomo, *National security and the future*, br. 3(7), Zagreb 2006.

Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ
*Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu*
E-mail: ameldijana@hotmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:316.4-057.1:355(497.6)"1992/1995/2022" (094)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.271>

SOCIJALNO-STATUSNI POLOŽAJ BRANITELJKI ARMIJE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: *Dvostrana agresija izvršena na Republiku Bosnu i Hercegovinu od strane njenih istočnih i zapadnih susjeda produkovala je potrebu za odbranom države, njenog suvereniteta i teritorijalnog integriteta. Projektovani planovi predviđali su prisvajanje teritorija, a alternativno prisajedinjenje određenih područja. Oružani konflikti prouzrokovali su izvršenje brojnih ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad civilnim stanovništvom. Kako bi se spriječilo potpuno uništenje onih koji Bosnu i Hercegovinu osjećaju i doživljavaju svojom domovinom, te izvršenje genocida na cijeloj teritoriji države, goloruko stanovništvo se samoorganizovalo. U samim počecima organizovanje je realizirano u vidu uličnih straža naoružanih lovačkim puškama i/ili osobnim pištoljima, da bi postepeno prerastalo u organizovanje na lokalnoj razini, te uvezivanjem u strukturu Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine koja je postala okosnicom nastanka Armije Republike Bosne i Hercegovine. Armije je predstavljala jedinu zvaničnu oružanu snagu Republike Bosne i Hercegovine sa postavljenim ciljem da zaštiti teritorijalni integritet države, građane, privredna, kulturna i druga dobra. U redovima Armije nalazilo se i 5.360 pripadnica nježnijeg spola koje su ispoljile dovoljno hrabrosti da u najtežim trenucima odsudne odbrane samostalnosti, suvereniteta i teritorijalnog integriteta države, stave se na rapolaganje u osobnom kapacitetu. Među njima poseban pietet pripada dobitnicama priznanja Zlatni ljiljan – njih 13. Posebna počast i iskazano poštovanje pripada jednoj posebnoj skupini žena - onima koje su, onda, u vremenu kada su se mnogi skrivali i tražili načina da napuste ne samo liniju odbrane nego i domovinu, stupile dobrovoljno u redove Armije kako bi učestvovala i dale svoj doprinos u borbi za opstanak, bilo da su se našle u borbenim jedinicama na prvoj liniji fronta, prodirale kroz neprijateljske linije kao diverzanti, izviđači, komandiri jedinica, medicinske sestre, ili angažirane u logističkim i prištapskim jedinicama, komandama jedinica. Neke od njih nisu dočekale slobodu. Gdje su hrabre braniteljke danas? Odgovor na ovo pitanje tema je provedenog empirijskog istraživanja prezentiranog naslovljenim tekstom u kojem su sadržani rezultati do sada učinjenih procesa u izgradnji kulture*

sjećanja, ali i pozicioniranja dobrovoljki/braniteljki u pravnim normativima. Dva su ovo krucijalna težišta koja poziciraju dobrovoljke/braniteljke u sociološkoj zbilji današnjice.

Ključne riječi: *Armija Republike Bosne i Hercegovine, agresija, država, odbrana, oružane formacije, pripadnice ARBiH, odbrambeno-oslobodilačka borba.*

SOCIAL STATUS POSITION OF WOMEN VETERANS ARMY OF THE REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *The bilateral aggression perpetrated on the Republic of Bosnia and Herzegovina by its eastern and western neighbors produced the need for the defense of the state, its sovereignty and territorial integrity. Projected plans provided for the appropriation of territories, and alternatively the annexation of certain areas. Armed conflicts caused the commission of numerous war crimes, crimes against humanity and international law against the civilian population. In order to prevent the complete destruction of those who feel and perceive Bosnia and Herzegovina as their homeland, and the execution of genocide on the entire territory of the country, the bare-handed population self-organized. In the very beginnings, the organization was realized in the form of street guards armed with hunting rifles and/or personal pistols, which gradually grew into organizing at the local level, and by being integrated into the structure of the Territorial Defense of the Republic of Bosnia and Herzegovina, which became the backbone of the creation of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina. The Army represented the only official armed force of the Republic of Bosnia and Herzegovina with the goal of protecting the territorial integrity of the state, citizens, economic, cultural and other assets. In the ranks of the Army there were also 5,360 members of the fairer sex who showed enough courage to put themselves at their disposal in a personal capacity in the most difficult moments of the decisive defense of the independence, sovereignty and territorial integrity of the state. Among them, special piety goes to the winners of the Golden Lily award - 13 of them. A special honor and respect goes to a special group of women - those who, then, at a time when many were hiding and looking for a way to leave not only the defense line but also the homeland, voluntarily joined the ranks of the Army in order to participate and contribute to the fight for survival, whether they found themselves in combat units on the front line, penetrating enemy lines as saboteurs, scouts, unit commanders, nurses, or engaged in logistical and affiliated units, unit commands. Some of them did not see their freedom. Where are the brave women defenders today? The answer to this question is the topic of the conducted empirical research presented in the titled text, which contains the results of the processes carried out so far in the construction of the culture of memory, as well as the positioning of female*

volunteers/defenders in legal norms. These are two crucial centers of gravity that position female volunteers/defenders in today's sociological reality.

Key words: *Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, aggression, state, defense, armed formations, members of the ARBiH, defense and liberation struggle.*

Uvod

Analizom brojnih dokumenata i izvještaja može se utvrditi i konstatovati da je S(F)RJ/Republika Srbija pružala značajnu finansijsku i materijalnu podršku područjima koja su se nalazila pod privremenom kontrolom kako Srba u Republici Bosni i Hercegovini u periodu 1991-1995. Pomoć je dominantno bila usmjerena prema oružanim formacijama, ali i prema parainstitucionalnim organima civilne vlasti organiziranim na prisvojenim područjima. Slobodan Milošević bio je dominantna politička ličnost u Srbiji i imao je potpun utjecaj na političke i vojne strukture u Bosni i Hercegovini. Iz Srbije je stizala glavna podrška VRS-u čiji je lanac komandovanja dosezao do Beograda. Također, oprema i naoružanja koje je VRS imala na raspolaganju, između ostalog radarska i protivvazдушna odbrana oko Sarajeva i u sjeverozapadnoj Bosni, stigla je iz Jugoslavije.¹ Isporuka vojne opreme odvijala se preko JNA/VJ. Oficiri i podoficiri VRS nalazili su se u evidenciji kao pripadnici 30. personalnog centra Vojske Jugoslavije sve do 28. februara 2002. kontinuirano primajući plate i druge prinadležnosti preko vojnih institucija. Odluke o unapređenjima vršene su po propisima VJ i morale su biti odobrene od nadređenih struktura VJ. Naime, trideseti kadrovski centar bio je administrativna jedinica Generalštaba u Beogradu,² koji je formiran naredbom Momčila Perišića, načelnika Generalštaba VJ, radi rješavanja personalnih pitanja starješinskog kadra VRS.³ Oko 1.800 pripadnika ovog centra nalazilo se na različitim formacijskim dužnostima u VRS. Također, u dokumentu *Analiza borbene gotovosti i aktivnosti Vojske Republike Srpske u 1992. godini* Glavnog štaba Vojske Republike Srpske iz aprila 1993. pokazane su razmjere u kojima su SRJ i JNA/VJ podržavali VRS tokom 1992. i 1993.⁴ Kako bi uloga Jugoslavije ostala prikrivena Slobodan Milošević je pojašnjavao da "što se tiče sredstava trošenih za oružje, municiju i ostale potrebe Vojske Republike Srpske i Republike Srpske Krajine, ti se izdaci nisu mogli iz razloga državnih interesa, kao državna tajna prikazivati u Zakonu o budžetu koji je javni dokument. Isto se odnosi i na izdatke za opremanje snaga bezbednosti i

¹ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. jun 2004, paragraf 258.

² ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. jun 2004, paragraf 264.

³ ICTY, *Ibid*, paragraf 260.

⁴ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4712, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

posebno specijalnih antiterorističkih snaga ... što se u javnosti nije objavljivalo iz razloga državne tajne, kao što se nije objavljivalo ni sve što je išlo za Vojsku Republike Srpske.”⁵ Finansiranje SVK i VRS od strane SRJ nastavilo se i poslije 1993. Savezna vlada od ukupno iskazanog bilansa potreba u 1994. godini, za sve tri vojske, umjesto 3,29 milijardi USD, predvidjela je 850 miliona USD (1,5 milijardi DEM), odnosno 25,82 % od iskazanih potreba. Iz toga je očigledno da je krajem 1993, SRJ i dalje finansirala vojske RS i RSK i planirano je da se to nastavi i 1994.⁶ JNA je finansirana iz budžeta SFRJ u koji su se slijevala sredstva od carina, uvoznih dažbina, te doprinosa republika i pokrajina, što je u značajnoj mjeri umanjeno uslijed procesa dezintegracije SFRJ. Najveći dio budžetskih prihoda rashodovan je za potrebe JNA/VJ koja je bila najveći teret na krhkom budžetu. Milošević i članovi vlade Republike Srbije donijeli su odluku o pružanju finansijske podrške područjima koja su se nalazila pod kontrolom Srba pokrivanjem budžetskog deficita štampanjem novca, što je nazivano “primarnom emisijom novca” koja je distribuirana preko Službe društvenog knjigovodstva (SDK) filijala u Banjoj Luci i Kninu. Različita područja Republike Srpske primala su prethodno utvrđene iznose od Narodne banke Jugoslavije (NBj): Banja Luka do 2.000 miliona dinara;⁷ Bijeljina do 2.000 miliona dinara; Zvornik do 1.000 miliona dinara; Trebinje do 1.000 miliona dinara; Foča do 500 miliona dinara; Sokolac do 500 miliona dinara. Ovo su konkretni dokazi direktnog finansiranja Srpske Republike Bosne i Hercegovine od strane beogradske NBj.⁸ Zapisnik sa 50. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske⁹ održane u Sanskom Mostu 15. i 16. aprila 1995. sadrži izvještaj komandanta Glavnog štaba VRS generala Ratka Mladića u vezi sa situacijom u VRS u kojem se govori da je VRS veliki dio svoje municije dobila snabdijevanjem iz zaliha JNA/VJ. General Mladić u tom izvještaju naglašava da Republika Srpska nije učestvovala u finansiranju profesionalnih pripadnika vojske, kao ni bivših građanskih lica koji su od 20. maja 1992. godine do 31. augusta 1994. godine primali platu preko budžeta SRJ. Da se cjelokupno finansiranje VRS odvijalo preko NBj vidi se iz različitih dokumenata.¹⁰ Glavni štab VRS imao je problema u obezbjeđivanju gotovine od NBj za plate vojnih obveznika koji su se nalazili u sastavu Sarajevsko-romanijskog korpusa: “U svakodnevnom kontaktu sa Narodnom bankom Jugoslavije do sada nismo uspjeli obezbjeđiti gotovinu zbog ogromnih problema. Dali su nam obećanje da će obezbjeđiti gotovinu 6. 5. 1994. godine, tako da bi isplata mogla otpočeti najkasnije 9. 5. 1994. godine... Ta dostava plata vršena je, prema odeljku IV moga izveštaja, u

⁵ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. jun 2004, paragraf 262.

⁶ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

⁷ 2.000 miliona dinara bilo je jednako 10 miliona DEM.

⁸ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

⁹ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4920, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

¹⁰ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4777, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

skladu sa sporazumom sa NBJ u Beogradu, po kome NBJ treba da pokrije budžetski deficit RS. Finansiranje oficira i podoficira VRS iz SRJ nastavilo se do 2002. U vezi sa isplatom plata pripadnicima VRS koje finansira SRJ, kaže se, između ostalog: "Oficiri i podoficiri VRS primali su plate kao pripadnici 30. kadrovske centra Vojske Jugoslavije do 28. februara 2002."¹¹ Formalnim povlačenjem JNA iz Republike Bosne i Hercegovine kompletna vojska, opremljena onime što je preostalo od Druge vojne oblasti JNA, ostavljena je na raspolaganje VRS-u.

Raspadom federalne zajednice nastale su samostalne države sa svim osobnostima suverenosti i teritorijalnog integriteta. Međutim, angažman VJ u izvođenju vojnih operacija na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine je nastavljen: "Jedne noći u januaru 1993, neposredno pre nego što su ljudi (oko 300 njih iz 72. brigade) prešli preko granice u Bosnu, promenili su uniforme i zamenili oznake VJ simbolima VRS koje su im dali njihovi pretpostavljeni. Pošto su prešli granicu, sastali su se s pripadnicima 63. padobranske brigade iz Niša i napali selo Skelane. Napad je počeo otvaranjem vatre iz ručnih raketnih bacača i paljenjem plastova sena kako bi se ljudi uspaničili i napustili svoje domove. Kada su ljudi zaista napustili svoje kuće, vojnici su otvorili vatru iz automatskog oružja i bacali ručne bombe. Naoružani ljudi i civili koju su pokušavali da pobjegnu dočekani su vatrom iz puškomitraljeza. Kada je otpor oslabio, vojnici su ušli dublje u selo i pre ulaska u kuće bacali su u njih ručne bombe da bi bili sigurni da se tamo niko ne krije. Decu u selu pobio je jedini vojnik koji je bio spreman da to uradi, poručnik Zolotić (zvani Zombi) iz 72. brigade."¹² Dobro opremljenoj i ojačanoj VRS suprotstavili su se branitelji, mahom civili koji su preko noći bili prinuđeni stupiti u borbene redove kako bi odbranili državu. Samoorganizovanje golorukih branitelja postepenim nadogradnjama i organizovanjima u manje, a potom i strukturirane jedinice predstavljalo je osnovu formiranja Teritorijalne odbrane, a potom i Armije Republike Bosne i Hercegovine koja je izrasla u respektabilnu vojnu strukturu.

Formiranje i ustrojstvo Armije Republike Bosne i Hercegovine

Izvođenje vojnih operacija koje su se postepeno prelivale sa teritorije Republike Hrvatske, te izvršenja zločina nad civilima što se javljalo kao posljedica izvođenja vojnih operacija, stanovništvo je počelo samoinicijativno da organizira odbranu. Ovo samoinicijativno organiziranje u početku je imalo formu uličnih straža – manjeg broja osoba, najčešće nenaoružanih ili vrlo slabo naoružanih lovačkim puškama ili ličnim naoružanjem. Te grupe postepeno su se uvezivale u manje-više organizovane i spontano formiranih jedinice, koje nisu bile u sastavu neke vojne strukture. U Sarajevu je 10. juna 1991. u tadašnjem Domu milicije organizovan skup na kojem je donesena odluka o formiranju Savjeta za nacionalnu odbranu kako bi se

¹¹ ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.

¹² ICTY, *Ibid*, paragraf 263.

pristupilo organizovanju naroda Bosne i Hercegovine. U ljeto iste godine, sredinom augusta u Hrasnici kod Sarajeva za ovu organizaciju usvojen je naziv *Patriotska liga naroda Bosne i Hercegovine*. Početkom jeseni 1991. uslijedilo je formiranje Glavnog štaba (GŠ) *Patriotske lige* u Bosni i Hercegovini. Branitelji koji su prepoznali odsudni momenat i historijski trenutak da Bosna i Hercegovina potvrdi svoju davnu samostalnost i suverenost, te da prestane biti objekt hegemonističke i velikodržavne pretenzije susjeda organizovali su se u *Zelene beretke Bosnae*, sa osnovnim ciljem odbrane glavnog grada države. Pokušaj uvezivanja ovih jedinica u funkcionalno organiziranu vojsku rezultirao je formiranjem Teritorijalne odbrane (TO), zvanično osnovanom 8. aprila 1992, Ustavom i zakonima uređenim i definiranim odbrambenim nadležnostima. Ova organizacija prerasla je u Armiju Republike Bosne i Hercegovine. Prvenstveni cilj ARBiH bila je odbrana suvereniteta i teritorijalnog integriteta RBiH. Premda je ARBiH postepeno postajala sve organizovanija vojska, nije bila potpuno operativna jer je više osoba bez formalnog vojnog obrazovanja komandovalo jedinicama. Sistem činova uveden je tek krajem 1993. i početkom 1994. godine.¹³

Savjet bezbjednosti UN-a uveo je embargo na naoružanje za SFRJ. Uprkos tome VRS je raspolagao naoružanjem i opremom koju je ustupila JNA. ARBiH bila je nepripremljena za sukob koji je izbio jer nije raspolagala naoružanjem i vojnom opremom. Predsjedništvo RBiH kao Vrhovna komanda Oružanih snaga imalo je opštu kontrolu nad sistemom odbrane, te je donijelo odluku o mobilizaciji jedinica Teritorijalne odbrane, rezervnog sastava milicije i jedinica civilne zaštite. Također, donijelo je Uredbu o ukidanju dotadašnjeg Republičkog štaba Teritorijalne odbrane Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SRBiH)¹⁴ i formiranju Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine. Istom Uredbom za komandanta Štaba TO RBiH imenovan je pukovnik Hasan Efendić, a za načelnika Štaba TO Republike BiH, pukovnik Stjepan Šiber.¹⁵ Predsjedništvo je 9. aprila 1992. donijelo *Odluku o imenovanju zamjenika načelnika Štaba TO RBiH*, na koju funkciju je postavljen Jovan Divjak,¹⁶ a zatim je donijelo Odluku o proglašenju neposredne ratne opasnosti¹⁷ i Odluku o objedinjavanju i stavljanju svih naoružanih formacija pod komandu Štaba Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine¹⁸. Uslijedilo je donošenje uredbi Predsjedništva kojima je regulirano formiranje i sastav

¹³ ICTY, Predmet br. IT-01-48-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Sefera Halilovića, *Presuda*, 16. novembar 2005, paragrafi 101-102.

¹⁴ Sead Selimović – Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Ministarstvo za boračka pitanja Tuzlanskog kantona, JU Bosanski kulturni centar Tuzlanskog kantona, JU Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2017, 39. (dalje: S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*).

¹⁵ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*, 119; "Službeni list Republike Bosne i Hercegovine", br. 1, od 9. aprila 1992. godine.

¹⁶ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*. "Službeni list Republike Bosne i Hercegovine", br. 2. od 11. aprila 1992.

¹⁷ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*, 120; "Službeni list Republike Bosne i Hercegovine", br. 1, od 9. aprila 1992. godine.

¹⁸ *Isto*.

oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine čime je transformirana Teritorijalna odbrane Republike Bosne i Hercegovine u Armiju Republike Bosne i Hercegovine, a Štab Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine u Glavni štab Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine. Predsjedništvo RBiH, 14. maja 1992. godine donijelo je *Uredbu sa zakonskom snagom o odbrani* kojom je ustanovljen sistem rukovođenja i komandovanja (RiK) i uređen sistem i strategija odbrane u Republici BiH. Ovom uredbom uspostavljene su nadležnosti, te utvrđen lanac rukovođenja i komandovanja oružanim snagama koje je uvezivao Predsjedništvo RBiH, Skupštinu, Vladu, Ministarstvo odbrane sa Glavnim štabom Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine (OSRBiH). *Uredba sa zakonskom snagom o oružanim snagama RBiH* kojom je normativno regulirana organizacija i funkcioniranje odbrambenog sistema RBiH donesena je 20. maja 1992.¹⁹ Proces preustroja imao je rok izvršenja zaključno sa 15. aprilom 1992. što se smatra danom formiranja Armije Republike Bosne i Hercegovine. Do tada su sve odbrambene, probosanske naoružane formacije u Republici Bosni i Hercegovini ujedinjene u Armiju Republike Bosne i Hercegovine.²⁰ Odlukom Predsjedništva kao privremeni znak svih pripadnika oružanih sastava određen je stari bosanski grb u obliku štita sa zlatnim ljiljanima. Predsjedništvo je 27. maja 1992. donijelo odluku o formiranju 37 jedinica ranga odreda i brigade,²¹ te na sjednici održanoj 20. juna 1992. godine donijelo odluku o proglašenju ratnog stanja na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine sa osnovnim ciljem da se “na osnovi prava građana na individualnu i kolektivnu samoodbranu, omogući efikasnije angažovanje svih ljudskih i materijalnih potencijala u domovini i inostranstvu, radi njihovog stavljanja u funkciju oslobađanja RBiH, od agresora, kao i radi uspostavljanja narušenog pravnog poretka i stvaranja uslova za povratak svih prognanih stanovnika na njihova ognjišta.”²² Usvajanjem Platforme za djelovanje Predsjedništva RBiH u ratnim uslovima upućen je poziv svim građanima i svim narodima u Bosni i Hercegovini da se aktivno uključe u patriotski front.²³ Predsjedništvo RBiH je 4. jula 1992. godine donijelo odluku o organizaciji Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine kojom je definirano da se Armija RBiH, sastoji od: “Štabova: Glavnog štaba oružanih snaga, okružnih štabova odbrane i opštinskih štabova odbrane; Komandi i jedinica: korpusa, divizija, brigada, pukova, bataljona, diviziona, odreda, četa-baterija, eskadrila, vodova i baza; Ustanova za naučnoistraživački rad, obuku i pozadinsko obezbjeđenje. Istom odlukom ostavljena je mogućnost formiranja “privremenih sastava po odluci načelnika Glavnog štaba OS RBiH, te prostornih jedinica kojima bi komandovao opštinski štab odbrane i

¹⁹ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*; Rasim Delić, *Armija Republike Bosne i Hercegovine, Nastanak, razvoj i odbrana zemlje, knjiga prva*, Sarajevo 2008, 150.

²⁰ Oružane snage RBiH činile su dvije zasebne komponente, ABiH i policija koja je bila pod komandom ministra unutrašnjih poslova RBiH. Policija je samo u izuzetnim situacijama mogla biti prepotčinjena ABiH za borbena dejstva. ICTY, Predmet br. IT-04-83-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Rasima Delića, *Presuda*, 15. septembar 2008, paragraf 91.

²¹ Naredbom nisu obuhvaćene već ranije formirane jedinice (brigade i odredi). S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*, 121.

²² S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*, 143.

²³ *Isto*.

manevarskih jedinica kojima bi komandovao Okružni štab odbrane. Zbog nemogućnosti da se organizacijski objedine i djeluju jedinstveno u odbrani RBiH od agresije, odbrambene snage RBiH, su na početni agresorski udar odgovorile hrabro i požrtvovano, ali nedovoljno koordinirano na lokalnom, a pogotovo na cjelokupnom prostoru Bosne i Hercegovine.”²⁴ Predsjednik Predsjedništva Alija Izetbegović 18. jula 1993. donio je odluku o daljnjoj reorganizaciji ARBiH prema kojoj Predsjedništvo Republike postaje Vrhovna komanda Oružanih snaga Republike, a “Armiju Republike Bosne i Hercegovine sačinjavaju Glavni štab i osam korpusa.”²⁵ Organizacionim jačanjem, objedinjavanjem svih patriotskih snaga, te učvršćivanjem jedinstvenog sistema rukovođenja i komandovanja u ARBiH, stvorene su neophodne pretpostavke za uspostavljanje strategije odbrane RBiH, i to prevashodno formiranjem korpusa u jesen 1992, što je omogućilo Glavnom štabu OSRBiH da odgovori adekvatno planiranom strategijom na strateška opredjeljenja agresora na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Odlukom Predsjedništva RBiH donesenom 3. septembra 1992. ustanovljeno je sedam okružnih štabova TO: Banja Luka, Bihać, Doboj, Mostar, Sarajevo, Tuzla i Zenica.²⁶ Naredbom Štaba Vrhovne komande Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine od 29. septembra 1992. godine okružni štabovi su prerasli u komande korpusa.²⁷ Prema novom ustrojstvu i organiziranju Armije Republike Bosne i Hercegovine, stvoreni su uslovi za jedinstveno rukovođenje i komandovanje, od Predsjednika Republike, komandanta Generalštaba, komandi korpusa, divizija do brigada. U strukturi Armije RBiH formirani su korpusi na regionalnom principu. U redovima Armije nalazilo se 5360 dobrovoljki/braniteljki.

Gdje su borkinje danas?

Poznavanje historije ima ogroman značaj za svaki narod i društvo, njome se prenose saznanja i iskustva. Preko nje nam se obraćaju naši preci, ali i uče pokoljenja. Historiografija ima zadatak jačanja nacionalne svijesti. Svako društvo ima potrebu i interes da sačuva zapise koje povezuje sa svojim dostignućima, a isto tako da ih ostavi kao kulturno dobro i obezbijedi njegovu trajnost. U ovom procesu neizmjernu važnost ima uloga arhiviranja materijala koji svjedoče o jednom vremenu. Arhivska građa, kao osnovni izvor saznanja o prošlosti, predstavlja posebnu vrstu kulturnog dobra. Sačuvani zapis je jedino iskonsko svjedočanstvo koje sadrži trajnu društvenu i naučnu vrijednost, te je, stoga, arhivski dokument jedinstven i nezamjenljiv. Ima višestruk značaj: kao primarni historijski izvor, dokazno sredstvo, izvor informacija,

²⁴ Isto, 144.

²⁵ ICTY, Predmet br. IT-01-48-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Sefera Halilovića, *Presuda*, 16. novembar 2005, paragraf 104.

²⁶ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*, 126.

²⁷ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus*; ATK, ZD, k-4, *Naredenje o formiranju Korpusa ARBiH*, Republika Bosna i Hercegovina, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, Vojna tajna, str. pov. br. 02/1010-202, Sarajevo, 29. septembar 1992. godine.

edukativni materijal i značajno pokretno kulturno dobro. Zbog svoje specifičnosti, traži i poseban stručno-metodološki prilaz zaštiti i obradi. Upravo je to kontekst u kojem je neophodno prepoznati značaj prikupljanja i pohranjivanja različitih originalnih dokumenata i drugih materijala u nastojanjima očuvanja vrijednosti i tekovina Armije. Takve materijale, dio njih, predstavljenu su na *Izložbi* koju su priredili Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine²⁸ i članice udruženja²⁹ “Žene borci 92-95 Kantona Sarajevo” u povodu obilježavanja tridesetogodišnjice formiranja ARBiH. Do sada je prikupljeno 387 jedinica od toga je 183 novinskih članaka i dokumenata iz fondova i 204 fotografije od 40 osoba pripadnica Armije Republike Bosne i Hercegovine.³⁰ Prvi je ovo ozbiljan korak poduzeti sa ciljem prikupljanja i arhiviranja materijalne i dokumentacione građe kojima se pokazuje i dokazuje uloga i značaj pripadnica ARBiH u odbrani domovine. Aporije društvene zbilje nameću potrebu da shvatimo važnost i damo svoj doprinos u izgradnji i njegovanju kulture sjećanja. Ovo su prvi – pionirski – koraci u opisivanju uloge heroína koje su u teškim ratnim vremenima, rame uz rame sa hrabrim i časnim borcima, borile se za slobodu, odbranile i sačuvale Bosnu i Hercegovinu. Neophodno je nastaviti aktivno djelovati na prikupljanju i objedinjavanju dokumentacione građe kako bi se uloga i učešće žene u odbrani domovine sačuvala od zaborava, ali i postala tema i predmet

²⁸ Voditelj projekta ispred Arhiva Federacije Bosne i Hercegovine bila je Sadžida Balta.

²⁹ Voditelji projekta ispred Udruženja bile su: dr. sc. Meldijana Arnaut Haseljić i Namira Tanković, te članice koje su dale značajan doprinos na realizaciji projekta: Amna Katana, Jasmina Omerbegović, Hedina Kljuno i Zemka Seferagić.

³⁰ Izvori upotrijebljeni u priređivanju *Izložbe*: Arhiv Federacije; Fond „Predsjednika FBiH“; Federalna novinska agencija; Ahmet Sejdić, *Biti svjedoki istine*, Sarajevo 2000; Muhamed S. Mujkić, *Zlatni ljiljani Brčanske brigade 1992-1995*, Sarajevo 2021; Subhija Ramić, RUŽ, *Slike rata*, Bihać 1995; Velid Bajramović, *Zlatni ljiljani*, Sarajevo 2017; Zemka Seferagić, Kasim Pandžić 503. *SLAVNA brdska brigada*, Bihać 2021; Semir Spahić, ratni reporter i snimatelj Općina Ilijaš; Šefko Hodžić, novinar; Biser, informator 2. Motorizovane brigade Prvog korpusa OS BiH, 1992; Biser, informator Viteške 2. Motorizovane brigade Prvog korpusa ABiH, 1993; Biser, informator 112. Viteške brdske brigade Prvog korpusa ABiH, 1995; Dobrinja; *Ratne novine 5. Motorizovane brigade*; *Gazija – Glasnik* 143. lahke brigade 12. divizije 1. Korpusa 1995; *Ljiljani*, Glasnik Petog korpusa Armije RBiH 1992-1995; *Ljiljan*, 1993-1996; *Ljiljan*, Časopis Armija Bosne i Hercegovine, 1997; *Nova Bosna*, 1995; *Oslobodenje*, 1992-1995; *Prva linija – List Armije RBiH*, 1995; *Ratni bilten – Ilijaš*, 1992-1993; *Ratni bilten – Prva motorizovana brigade*, 1993; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, *Prvi korpus Armije RBiH*, Sarajevo 2017; Udruženje za zaštitu istorijskih vrijednosti „Haber“, *Bitka za Orlić i brdo Žuč*, Sarajevo 2019; Udruženje za zaštitu istorijskih vrijednosti „Haber“, *Zbornik radova, Okrugli sto Uloga žene u odbrani Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2013; Udruženje za zaštitu istorijskih vrijednosti „Haber“, *Zaboravljeni*, Sarajevo 2019; Lične fotografije članica Udruženja Žene borci 1992-1995.

Lični arhiv pripadnica Armije Republike Bosne i Hercegovine: Aida Zuko; Aiša Ćosić – Lutvica; Amna Katana; Atifa Karalić; Danijela Rakić – Šahman; Davorka Seferović; Dinka Tanjo; Dževada Tataragić – Trešnjo; Edina Balta; Edina Čamdžić; Emina Halilović; Emira Bašić; Emira Muratović; Esma Drkenda; Fadila Bajrić-Porčić; Fadila Odžaković – Žuta; Hedina Kljuno; Indira Čaušević; Indira Pjanić; Jasmina Omerbegović; Kornelija Jurić; Kristina Mujak; Mediha Tucak; Meldijana Arnaut Haseljić; Meliha Fazlić; Mevlida Elčić; Namira Tanković; Nevzeta Sefer; Razija Merić; Sabaheta Ćutuk; Sabina Maksić; Vahida Bešliagić; Zemka Seferagić; Zlate Gazibera; Zuhra Poturak.

izučavanja i predavanja na domaćim i svjetskim institutima, fakultetima i univerzitetima. Dokumenti i ratne fotografija svjedoče, s jedne strane o teškim vremenima, a s druge strane o herojstvu i odanosti žene prema iskonskim vrijednostima. Mnoge od njih žrtvovala su svoje živote, dijelove tijela, porodicu i budućnost, kako bi današnje i buduće generacije živjele bolje, živjele dostojanstveno. Obavezuje nas to da djelovanjem, podsjećanjem i odgajanjem kulture sjećanja, pamtimo, ne zaboravimo i cijenimo žene borce, ali i majke, sestre i supruge poginulih boraca, kao i djela njihovih sinova, braće, očeva i muževa. Akcentiranje kulture sjećanja na ulogu i poziciju pripadnica ARBiH u odbrani od dvostrano izvršene agresije važno je, ali je neophodno sagledati i socijalno-statusni položaj u kojem se braniteljke nalaze danas, te promisliti o mogućnostima unapređenja njihovog društvenog i socijalnog statusa.

Tema koja nadahnjuje globalnu scenu današnjice je ravnopravnost spolova. Prema *Zakonu o ravnopravnosti spolova* “ravnopravnost spolova znači da su osoba muškog i ženskog spola jednako prisutne u svim područjima javnog i privatnog života, da imaju jednak status, jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava, kao i jednaku korist od ostvarenih rezultata; c) ravnopravan tretman svih osoba muškog i ženskog spola podrazumijeva osiguranje odsustva diskriminacije po osnovu spola; d) jednake mogućnosti svih osoba bez obzira na spol.”³¹

Podsjećamo na član 4 ovoga Zakona koji kaže “(1) Direktna diskriminacija po osnovu spola postoji kada je osoba ili grupa osoba bila tretirana, tretira se ili može biti tretirana nepovoljnije u odnosu na drugu osobu ili grupu osoba u istoj ili sličnoj situaciji.”³², ali i stav (2) koji definira da “Indirektna diskriminacija po osnovu spola postoji kada *prividno neutralna pravna norma*, kriterij ili praksa jednaka za sve je dovela, dovede ili bi mogla dovesti u nepovoljniji položaj osobu ili grupu osoba jednog spola u poređenju sa osobom ili grupom osoba drugog spola.”³³ Dakle, ako su braniteljke bile ravnopravne u odbrani, insistira se na jednakom statusu u postratnom periodu, zapravo, insistira se na provođenju Zakona koji članom 20 precizira: “(1) Državna tijela na svim nivoima organizacije vlasti, i tijela lokalne samouprave, uključujući zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, političke stranke, pravna lica s javnim ovlaštenjima, pravna lica koja su u vlasništvu ili pod kontrolom države, entiteta, kantona, grada ili općine ili nad čijim radom javni organ vrši kontrolu, osigurati će i promovirati ravnopravnu zastupljenost spolova u upravljanju, procesu odlučivanja i predstavljanju. Ova obaveza postoji i za sve ovlaštene predlagače prilikom izbora predstavnika i delegacija u međunarodnim organizacijama i tijelima. (2) Ravnopravna zastupljenost spolova postoji u slučaju kada je jedan od spolova zastupljen najmanje u procentu 40% u tijelima iz stava (1) ovog člana. (3) Diskriminacijom po osnovu spola smatra se situacija kada ne postoji

³¹ *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, „Službeni glasnik BiH“, brojevi:16/03 i 102/09, član 9.

³² *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, („Službeni glasnik BiH“, brojevi:16/03 i 102/09, član 4.

³³ *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, „Službeni glasnik BiH“, brojevi:16/03 i 102/09, član 4.

ravnopravna zastupljenost iz stava (2) ovog člana.”³⁴ U cilju ostvarivanja ravnopravne zastupljenosti spolova i otklanjanja diskriminacije nadležna tijela dužna su donositi posebne mjere propisane članom 8. Zakona o ravnopravnosti spolova. “Institucionalni mehanizmi za ravnopravnost spolova predstavljaju tijela i osobe koja uspostavljaju nadležni zakonodavni, izvršni i organi uprave svih nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini radi provođenja Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH, koordiniranja i realizacije programskih ciljeva iz Gender akcionog plana Bosne i Hercegovine i osiguranja provođenje međunarodnih standarda u oblasti ravnopravnosti spolova.”³⁵ Dakle, primjena zakonskih propisa i normative iz oblasti boračke zaštite u koje su uvedeni malodobni pripadnici (koji jednako kao i dobrovoljke/braniteljke nisu podlijegali obaveznoj mobilizaciji) inducira potrebu uvođenja dobrovoljki/braniteljke pod jednakim okolnostima u normativne akte, u protivnom njihov status je diskriminatoran. Također, u radu i aktivnostima boračkih udruženja moraju aktivnu imati dobrovoljke/braniteljke, što u dosadašnjoj praksi nije ustaljeno.

Imajući u vidu navedene zakonske propise pogledat ćemo šta propisuju normativi koji se odnose na boračku populaciju općenito, te specifično šta propisuju u odnosu na kategoriju pripadnica ARBiH – braniteljke/dobrovoljke. Prije svega, potrebno je konstatovati da po tada važećim propisima SFRJ i SRBiH, a koji su se primjenjivali u vrijeme agresije, žene nisu ulazile u kategoriju vojnih obveznika (nisu podlijegale obaveznoj mobilizaciji) u period njihovog dobrovoljnog stupanja u Oružane snage R BiH (ARBiH ili MUP BiH), odnosno, nisu bile obavezne pristupiti oružanim formacijama u miru, kao ni u ratu - nisu bile obavezne na mobilizaciju u borbene sastave. Dakle, sve žene koje su pristupile u redove ARBiH svrstavaju se u *posebnu* kategoriju *dobrovoljki*. Da li zakonska rješenja to tako definiraju i određuju?!

Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica propisuje određene kategorije branitelja. Tako član 2 definira “demobiliziranim braniocem, u smislu ovog zakona, smatra se pripadnik Armije Republike Bosne i Hercegovine, Hrvatskog vijeća obrane i policije nadležnog organa unutrašnjih poslova (u daljnjem tekstu: Oružane snage), koji je učestvovao u pripremama za odbranu ili u odbrani Bosne i Hercegovine u periodu od 18.09.1991. do 22.04.1996. godine minimalno godinu dana, pod uslovom da ne postoje okolnosti iz člana 36. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* (“Službene novine Federacije BiH”, br. 33/04, 56/05, 70/07, 9/10 i 90/17).”³⁶ Pored jezičke nedosljednosti gdje se zakonsko rješenje odnosi na “demobiliziranog branioca”, bez da se navode “braniteljke” koje mogu biti u statusu demobiliziranih pripadnica nekih

³⁴ *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, „Službeni glasnik BiH“, brojevi:16/03 i 102/09, član 20.

³⁵ *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, „Službeni glasnik BiH“, brojevi:16/03 i 102/09, član 9.

³⁶ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 2. <https://finbi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

od navedenih oružanih formacija, određuju se vremenska ograničenja predviđena za učešće u oružanim formacijama. Nije posebno naglašeno da se ovi vremenski limiti ne trebaju primjenjivati kod kategorija braniteljki/dobrovoljki. Ovavo viđenje proizlazi iz činjenice da braniteljke nisu pripadali kategoriji vojnih obveznika, jednako kao što je to slučaj sa malodobnim osobama: “Demobiliziranim braniocem dobrovoljcem smatra se i lice koje je kao maloljetno dobrovoljno stupilo u Oružane snage u periodu iz stava (1) ovog člana.”³⁷ Dakle, za malodobne branitelje status dobrovoljca nije limitiran vremenom provedenim u Oružanim snagama (OS). Braniteljke nisu prepoznate kao posebna kategorija i diskriminirane su u odnosu na kategoriju malodobnih branitelja, te nemaju pravo statusa *dobrovoljki* ukoliko nisu provele zakonom predviđeno vrijeme u redovima OS, iako su ove dvije kategorije jednake u statusu vojne obaveze.

Članom 7. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* navedeno je “nezaposleni demobilizirani branilac je oslobođen plaćanja ličnog učešća u troškovima korištenja zdravstvene zaštite i nabavke ortopedskih pomagala, ukoliko to pravo ne može koristiti po drugom osnovu. b) Liječenje u inostranstvu, banjsko i klimatsko liječenje - liječenje i rehabilitacija u specijalizovanim zdravstvenim ustanovama, jednokratna novčana pomoć za liječenje, prednost u korištenju usluga zdravstvenih ustanova i liječenje u drugom kantonu i besplatno liječenje PTSP-a.”³⁸ Član 11. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* omogućava prednost u korištenju usluga zdravstvenih ustanova, uključujući sve vrste dijagnostike (CT, MR i ostale laboratorijske pretrage).³⁹ Član 9. *Zakona o dopunskim pravima boraca – branitelja Bosne i Hercegovine* oslobađa obaveze ličnog učešća u troškovima liječenja kategorije “ratni vojni invalidi, članovi šehidske porodice - porodice poginulog branitelja i umrlog ratnog vojnog invalida, članovi uže porodice ratnog vojnog invalida, dobitnici ratnih priznanja i odlikovanja i članovi njihove uže porodice kao i članovi porodica poginulih, umrlih i nestalih dobitnika ratnog priznanja i odlikovanja, demobilizirani branioci koji ostvaruju pravo na novčanu egzistencijalnu naknadu ...”.⁴⁰ Navedenim članovima nisu obuhvaćene dobrovoljke/braniteljke (osim u slučaju da primaju novčanu naknadu) kojima se trebaju omogućiti prava iz ovog člana bez limita, odnosno, neovisno o statusu zaposlenosti. Naime, imajući u vidu relativno mali broj ove populacije (naročito onaj koji je još uvijek biološki prisutan), smatra se da država Bosna i Hercegovina,

³⁷ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 2. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

³⁸ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 7. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

³⁹ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 11. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

⁴⁰ *Zakon o dopunskim pravima boraca – branitelja Bosne i Hercegovine*, “Službene novine Kantona Sarajevo” br. 3/2022, član 9. <https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-dopunskim-pravima-boraca-branitelja-bosne-i-hercegovine.html>.

odnosno Federacija Bosne i Hercegovine na čijoj teritoriji se primjenjuje ovaj zakon, može izdvojiti sredstva koja su neznatna promatrano sa aspekta brojnosti ove kategorije. Imajući u vidu činjenicu da žene u globalnoj populaciji imaju veći broj i razmjor oboljenja kojima su podložne, smatra se da zahtjevi za adekvatnom zdravstvenom njegom i prednosti pri korištenju iste predstavljaju minimum uvjeta koje država može i mora osigurati ovoj kategoriji u odnosu na opću populaciju. Obaveza države i društva mora biti da omogući prednost braniteljicama u korištenju usluga zdravstvenih ustanova, uključujući sve vrste dijagnostike (CT, MR i ostale laboratorijske pretrage).

Članom 14. i 15. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* predviđa se prednost pri zapošljavanju nezaposlenih osoba iz ove kategorije,⁴¹ te obaveza službi za zapošljavanje u izradi mjera za osiguranje posebnih sredstava radi povoljnijeg sufinansiranja zapošljavanja, samozapošljavanja, obuke, prekvalifikacije i dokvalifikacije osoba koja se nalaze na evidenciji nezaposlenih osoba u Federaciji Bosne i Hercegovine.⁴² Član 23, stav (2) i (3) *Zakona o dopunskim pravima boraca – branitelja Bosne i Hercegovine Kantona Sarajevo* također propisuje ostvarivanje prava “u skladu sa odredbama koje propisuju osiguravanje prednosti pri zapošljavanju u federalnom zakonu, Zakonu o posebnim pravima dobitnika ratnih priznanja i odlikovanja i članova njihovih porodica i Zakonu o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica. (3) Vlada Kantona Sarajevo (u daljnjem tekstu: Vlada Kantona) posebnim propisom uređuje jedinstvene uvjete, kriterije i pravila utvrđivanja prednosti pri zapošljavanju kategorija koji po ovom zakonu ostvaruju to pravo, te propisuje kaznene odredbe za subjekte iz stava (1) ovog člana koji ne poštuju odredbe ostvarivanja prednosti pri zapošljavanju ovih lica.”⁴³ Ove prednosti moraju biti dodijeljene i u slučajevima postavljanja uvjeta zapošljavanja dobrovoljki/braniteljki koje trebaju imati prednost pri zasnivanju radnog odnosa ne samo u slučaju nezaposlenosti, nego i u slučajevima prekvalifikacije ili promjene radnog mjesta. Posebno dodjeljenim bodovima mora se omogućiti da pod jednakim uvjetima prednost pri zapošljavanju ima kategorija dobrovoljki/braniteljki.

Prema članu 46. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* sufinansiranje troškova upisa za vrijeme redovnog školovanja na javnim visokoškolskim ustanovama mogu ostvariti “djeca nezaposlenih demobilisanih branilaca, koji nemaju sredstava za izdržavanje prema podacima Centra za socijalni rad, mogu ostvariti pravo na sufinansiranje troškova upisa u novu školsku/studijsku

⁴¹ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 14. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

⁴² *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 15. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

⁴³ *Zakon o dopunskim pravima boraca – branitelja Bosne i Hercegovine*, “Sl. Novine Kantona Sarajevo” br. 3/2022, član 23. <https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-dopunskim-pravima-boraca-branitelja-bosne-i-hercegovine.html>.

godinu, u visini do 50% novčanih sredstava.”⁴⁴ Ovo pravo mogu ostvariti “samo redovni studenti prvog ciklusa studija koji vodi do zvanja završenog dodiplomskog studija i studenti fakulteta na kojima je organizovan integrisani studijski program prvog i drugog ciklusa.”⁴⁵ Ovakva mogućnost nije ostavljena dobrovoljkama/braniteljicama, kao ni njihovoj djeci. Imajući u vidu činjenicu da je u momentu okončanja agresije značajan broj ove kategorije pripadao mlađoj populaciji koja je još uvijek bila u dobi pogodnoj za nastavak formalnog obrazovanja, ovakva odredba se smatra diskriminatornom u odnosu na populaciju koja je bila učesnik odbrambeno-oslobodilačkog rata općenito, pa samim time i na kategoriju dobrovoljki/braniteljki, jer se odredba odnosi isključivo na djecu određenih kategorija. Olakšice pri školovanju je svakako trebalo predvidjeti, prije svega, kategoriji dobrovoljki/braniteljki, te njihovoj djeci bez obzira na radni status njihovih majki.

Prema članu 32. *Zakona o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica* predviđeno je regulisanje stambenog zbrinjavanja demobiliziranih boraca “koji nemaju u vlasništvu stan ili kuću, niti koriste stan u svojstvu nosioca stanarskog prava mogu ostvariti pravo na pomoć u rješavanju stambenog pitanja u skladu sa kantonalnim propisima, a prema sredstvima kantona predviđenim za te namjene”.⁴⁶ Međutim, prema ovom članu pravo na stambeno zbrinjavanje nemaju dobrovoljke/braniteljke koje koriste stan/kuću u vlasništvu bračnog partnera ili je on nosilac stanarskog prava prije stupanja u bračnu zajednicu. U slučaju raskida bračne zajednice dobrovoljke/braniteljke susreću se sa problemom neriješenog stambenog pitanja. Potrebno je osigurati svim pripadnicima boračke populacije jednokratno ostvarivanje ovoga prava bez limita (vlasništvo stana/kuće supružnika) kako bi se izbjegla diskriminacija onih koji po važećim propisima nisu u mogućnosti priskrbiti sebi stambeno zbrinjavanje po povoljnijim uvjetima.

Zaključci i preporuke

Uloga i pozicija pripadnica ARBiH u izvršenoj agresiji i odbrambenooslobodilačkoj borbi nedovoljno je istražena, elaborirana i verificirana. Posebna uloga i značaj angažmana pripadnica u odbrani domovine mora biti verificirana, posebice imajući u vidu značaj i ulogu koju žena ima u

⁴⁴ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 46. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

⁴⁵ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 46. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

⁴⁶ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 32. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

porodici, kao temeljnoj ćeliji društva, iz koje slijedi i pozicija žene u društvenoj zbilji. Eklatantan pokazatelj značaja angažmana pripadnica predstavljaju dodijeljena ratna priznanja i odlikovanja. Međutim, položaj braniteljki, kao i članova njihovih porodica, u društvenoj zbilji sadašnjice je degradirajući, ponižavajući, nedostojan i nehuman. Dobar dio odgovornosti snose same braniteljke koje su, iako su u najtežim trenucima odsudne odbrane bile spremne ispoljiti svoju hrabrost i odlučnost, u momentima postkonfliktnog oporavka države i društva, zanemarile svoju poziciju i nisu pokazale dovoljno spremnosti da se za nju izbere. Stoga je neophodno, poboljšati socijalno-statusni položaj braniteljki pripisivanjem posebnih socijalno-statusnih prava onima koje nisu morale – nisu bile vojne obveznice, ali jesu dale značajan doprinos u odbrani domovine. Poseban status treba osigurati za članove porodica braniteljki njihovim uvođenjem u pravnu legislativu. Dosadašnja zakonska rješenja, kao i ponuđene dopune, niti jednim stavom ili članom ne tretiraju poseban status braniteljki. Svim pripadnicama Armije mora se priznati status dobrovoljki/braniteljki, kao i sve posebne pogodnosti i prinadležnosti koje taj status pruža, bez posebnih ograničenja i limita. Neophodno je insistirati da se u postojeća udruženja boračkih populacija, kao i u aktivnostima predlagača zakonskih rješenja, u aktivan rad *obavezno* uključe braniteljke, jer u dosadašnjem djelovanju to nije slučaj, a sporadični pokušaji za aktivnim učešćem u radu udruženja rezonantno su odbijeni i/ili ignorisani. Zakon o ravnopravnosti spolova mora biti dosljedno primjenjivan. Pored rješavanja socijalno-statusnih pitanja prepoznata je potreba za uspostavljanje jedinstvenog spomen obilježje kategoriji braniteljki, odnosno, učesnicama odbrambenooslobodilačke borbe, čije dosadašnje nepostojanje predstavlja, također, jedan vid diskriminacije. Zakon o ravnopravnosti spolova, kojim se uređuje, promovira i štiti ravnopravnost spolova, svojim članom 1 garantira jednake mogućnosti i ravnopravan tretman svih osoba bez obzira na spol, u javnoj i u privatnoj sferi društva, te uređuje zaštita od diskriminacije na osnovu spola. Braniteljske očekuju podršku od kolega da se ova nepravda prema njima otkloni. Dakle, ravnopravnost u odbrani domovine produkuje jednak status u postratnom periodu.

Konkretni zaključci proistekli iz analize normativnih rješenja:

1. Braniteljske moraju biti izvojene kao posebna braniteljska kategorija;
2. Sve pripadnice oružanih formacija koje su bile u sastavu Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine trebaju imati status dobrovoljki bez vremenskog ograničenja pripadnosti formacijama što je utemeljeno na činjenici da nisu pripadale kategoriji vojnih obveznika, odnosno, nisu podlijegale obavezi mobilizacije u oružane sastave, a naročito ne u borbene sastave u uvjetima rata ili neposredne ratne opasnosti.
3. Dobrovoljke moraju biti prepoznate kao posebna kategorija članom 2. Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica, uz priznavanje jednakog statusa koji je dodijeljen malodobnim dobrovoljcima koji također nisu pripadali kategoriji vojnih obveznika, odnosno osoba koje podliježu obaveznoj mobilizaciji.

4. Član 7. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* mora biti primjenjiv na kategoriju dobrovoljki bez obzira na status zaposlenosti. Ova kategorija populacije je posebno ranjiva, te treba biti oslobođena plaćanja ličnog učešća u troškovima korištenja zdravstvene zaštite i nabavke ortopedskih pomagala, mora imati pravo na liječenje u inostranstvu ukoliko to nije moguće u državi, mora imati parvo na banjisko i klimatsko liječenje - rehabilitaciju u specijalizovanim zdravstvenim ustanovama, mora imati parvo na jednokratnu novčanu pomoć za liječenje, prednost u korištenju usluga zdravstvenih ustanova i liječenje u drugom kantonu i besplatno liječenje PTSP-a, kao i prednost u korištenju usluga zdravstvenih ustanova, uključujući sve vrste dijagnostike (CT, MR i ostale laboratorijske pretrage i sl)
5. Izmjenom članova 14. i 15. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* omogućiti posebno dodjeljivanja bodova čime se omogućava da dobrovoljke/braniteljke imaju prednost pod jednakim uvjetima pri zapošljavanju neovisno o statusu (ne)zaposlenosti.
6. Prava iz člana 46. *Zakona o pravima branilaca i članova njihovih porodica* kojima se predviđa sufinansiranje troškova upisa za vrijeme redovnog školovanja na javnim visokoškolskim ustanovama mogu ostvariti “djeca nezaposlenih demobilisanih branilaca, koji nemaju sredstava za izdržavanje prema podacima Centra za socijalni rad, mogu ostvariti pravo na sufinansiranje troškova upisa u novu školsku/studijsku godinu, u visini do 50% novčanih sredstava”.⁴⁷ Odredbom ovoga člana moraju biti predviđena djeca dobrovoljki/braniteljki, ali i same dobrovoljke/braniteljke koje su po okončanju agresije nastavile školovanje na javnim visokoškolskim ustanovama ili radile prekvalifikacije u srednjoškolskim ustanovama.
7. Prema članu 32. za potrebe stambenog zbrinjavanja treba ukinuti diskriminacione odredbe po kojima svi učesnici odbrambeno-oslobodilačkog rata nisu u jednakom statusu. Naime, svakom učesniku treba biti omogućeno korištenje posebnih pogodnosti u rješavanju stambenog pitanja – *jednom* - bez obzira na imovinu supružnika i mogućnosti rješavanja ovoga pitanja u okviru bračne zajednice (u slučaju korištenja stambenog prostora u vlasništvu supružnika ili u svojstvu nosioca stanarskog prava, što u slučaju raskida bračne zajednice implicira nerješeno stambeno pitanje).

Braniteljke ne smiju pasti u zaborav. Mnoge od njih žrtvovala su svoje živote, dijelove tijela, porodicu i budućnost, kako bi današnje i buduće generacije živjele bolje, živjele dostojanstveno. Zahvaljujući njima, danas mi postojimo ovdje. Obavezuje nas to da djelovanjem, podsjećanjem i odgajanjem kulture sjećanja,

⁴⁷ *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019/, član 46. <https://fmibi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.

pamtimo, ne zaboravimo i cijenimo žene borce, ali i majke, sestre i supruge poginulih boraca, kao i djela njihovih sinova, braće, očeva i muževa. Žene, postojane, ne štede sebe u davanju domovini, naciji i narodu. I danas ponosno stoje na braniku svoje domovine istrajne u bezrezervnoj vjeri u ljudsko dostojanstvo. Položaj žene u našem društvu daleko je ispod onog kakav im pripada i kakav zaslužuju. Jer, braniteljke su bile ravnopravni sudionici odbrane domovine!

Summary

The role and position of the members of the ARBiH in the aggression and defensive liberation struggle has not been sufficiently researched, elaborated and verified. The special role and importance of engagement of members in the defense of the homeland must be verified, especially bearing in mind the importance and role that women have in the family, as the fundamental cell of society, from which follows the position of women in social reality. A striking indicator of the importance of the engagement of female members is represented by the awarded war awards and decorations. However, the position of female veterans, as well as their family members, in current social reality is degrading, humiliating, undignified and inhumane. A large part of the responsibility is borne by the women defenders themselves, who, although in the most difficult moments of the conviction defense, were ready to show their courage and determination, in the moments of post-conflict recovery of the state and society, they neglected their position and did not show enough readiness to fight for it. Therefore, it is necessary to improve the social-status position of female veterans by assigning special social-status rights to those who did not have to - they were not military bonds, but did make a significant contribution to the defense of the homeland. A special status should be ensured for family members of female veterans by introducing them into the legal legislation. The previous legal solutions, as well as the proposed amendments, do not treat the special status of women veterans in any position or article. All members of the Army must be granted the status of volunteer/veterans, as well as all the special benefits and privileges that this status provides, without special restrictions and limits. It is necessary to insist that female veterans must be included in the active work of the existing associations of veteran populations, as well as in the activities of the proposers of legal solutions, because in the current activity this is not the case, and sporadic attempts to actively participate in the work of the association have been resoundingly rejected and/or ignored. The Law on Gender Equality must be applied consistently. In addition to solving social-status issues, the need to establish a unique memorial to the category of female veterans, that is, participants of the defense and liberation struggle, whose absence so far represents also a form of discrimination, was recognized. The Law on Gender Equality, which regulates, promotes and protects gender equality, in its Article 1 guarantees equal opportunities and equal treatment of all persons regardless of gender, in the public and private spheres of society, and regulates protection against discrimination based on gender. The defenders expect support from their

colleagues to eliminate this injustice against them. Therefore, equality in the defense of the homeland produces equal status in the post-war period.

Specific conclusions derived from the analysis of normative solutions:

1. Veterans must be appointed as a special category of veterans;
2. All female members of the armed formations that were part of the Armed Forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina should have the status of volunteers without a time limit for belonging to the formations, which is based on the fact that they did not belong to the category of conscripts, that is, they were not subject to the obligation to mobilize into the armed forces, and especially not in combat formations in conditions of war or immediate threat of war.
3. Volunteers must be recognized as a special category by Article 2 of the Law on the Rights of Demobilized Veterans and Their Family Members, with recognition of the equal status granted to minor volunteers who also did not belong to the category of conscripts, i.e. persons subject to mandatory mobilization.
4. Article 7 of the *Law on the Rights of Veterans and Their Family Members* must be applicable to the category of female volunteers regardless of their employment status. This category of the population is particularly vulnerable, and should be exempted from paying personal participation in the costs of using health care and purchasing orthopedic aids, must have the right to treatment abroad if this is not possible in the country, must have parvo to spa and climatic treatment - rehabilitation in specialized health institutions, must have priority for one-time financial aid for treatment, priority in using the services of health institutions and treatment in another canton and free PTSD treatment, as well as priority in using the services of health institutions, including all types of diagnostics (CT, MR and other laboratory tests, etc.)
5. By amending Articles 14 and 15 of the *Law on the Rights of Veterans and Members of Their Families*, to enable special awarding of points, which enables female volunteers/veterans to have priority under equal conditions in employment, regardless of (un)employment status.
6. The rights from Article 46 of the *Law on the Rights of Veterans and Members of Their Families*, which provide for the co-financing of enrollment costs during regular education at public higher education institutions, can be exercised by "children of unemployed demobilized veterans, who do not have the means to support themselves according to the Center for Social Work, can exercise the right to co-finance the costs of enrollment in the new school/study year, in the amount of up to 50% of funds". The provisions of this article must include the children of female volunteers/defenders, as well as female volunteers/defenders who, after the end of the aggression, continued their education at public higher education institutions or did retraining in high school institutions.

7. According to Article 32, discriminatory provisions according to which all participants in the defense-liberation war are not in equal status should be abolished for the purposes of housing care. Namely, each participant should be able to use special benefits in solving the housing issue - *once* - regardless of the property of the spouse and the possibility of solving this issue within the marital union (in the case of using housing owned by the spouse or in the capacity of the holder of the right of occupancy, which in the case dissolution of marriage implies an unresolved housing issue).

Women defenders must not be forgotten. Many of them sacrificed their lives, body parts, family and future, so that present and future generations could live better, live with dignity. Thanks to them, we exist here today. This obliges us to act, remind and nurture a culture of memory, to remember, not forget and appreciate women fighters, but also mothers, sisters and wives of fallen fighters, as well as the deeds of their sons, brothers, fathers and husbands. Women, steadfast, do not spare themselves in giving to the homeland, the nation and the people. Even today, they stand proudly on the side of their homeland, persistent in their unreserved faith in human dignity. The position of women in our society is far below what they deserve and what they deserve. Because women veterans were equal participants in the defense of the homeland!

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. ATK, ZD, k-4, *Naredenje o formiranju Korpusa ARBiH*, Republika Bosna i Hercegovina, Štab Vrhovne komande oružanih snaga, Vojna tajna, str. pov. br. 02/1010-202, Sarajevo, 29. septembar 1992. godine;
2. ICTY, Predmet br. IT-01-48-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Sefera Halilovića, *Presuda*, 16. novembar 2005;
3. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, *Odluka po predlogu za donošenje oslobađajuće Presude*, 16. juni 2004;
4. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4712, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
5. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4920, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
6. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, dokazni predmet C4777, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
7. ICTY, Predmet br. IT-02-54-T, *Drugi izvještaj vještaka Mortena Torkildsena*, Hag, 18. novembar 2002.
8. ICTY, Predmet br. IT-04-83-T, Pretresno vijeće, Tužilac protiv Rasima Delića, *Presuda*, 15. septembar 2008.

Službeni listovi/Official papers:

1. <https://www.paragraf.ba/propisi/kantona-sarajevo/zakon-o-dopunskim-pravima-boraca-branitelja-bosne-i-hercegovine.html>.
2. “Službeni list Republike Bosne i Hercegovine”, br. 2. od 11. aprila 1992;
3. *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, „Službeni glasnik BiH” brojevi:16/03 i 102/09.
4. *Zakon o pravima demobiliziranih branilaca i članova njihovih porodica*, “Službene novine Federacije BiH”, broj 54/19 /31.7.2019.
5. *Zakon o dopunskim pravima boraca – branitelja Bosne i Hercegovine*, “Službene novine Kantona Sarajevo” br. 3/2022.
6. <https://fmbi.gov.ba/wp-content/uploads/2020/05/ZAKON-DB-bos1.pdf>.
7. “Službeni list Republike Bosne i Hercegovine”, br. 1, od 9. aprila 1992.

Knjige/Books:

1. Delić Rasim, *Armija Republike Bosne i Hercegovine. Nastanak, razvoj i odbrana zemlje, knjiga prva*, Sarajevo 2008.
2. Selimović Sead, Šabotić Izet, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992 – 1995*, Ministarstvo za boračka pitanja Tuzlanskog kantona, JU Bosanski kulturni centar Tuzlanskog kantona, JU Arhiv Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2017.

Dr. sc. Sabina SUBAŠIĆ GALIJATOVIĆ
*Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerzitet u Sarajevu*
E-mail: sabina.galijatovic@gmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:343.3/.7:341:(497:497.6)"1992/1995" (094)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.291>

PROCESUIRANJE RATNIH ZLOČINA PRED NACIONALNIM SUDOVIMA U REGIONU - IZMEĐU MEĐUNARODNIH OBAVEZA I REAL POLITIKE

Apstrakt: *Borba protiv nekažnjivosti za ratne zločine jedan je od osnovnih principa međunarodnog prava. Krivično gonjenje počinitelja ovih zločina proističe iz međunarodnih obaveza koje države imaju u svrhu utvrđivanja činjenica i istine kao osnova uspostavljanja vladavine prava. Pravo na istinu kao osnovna garancija protiv ponavljanja, obaveza procesuiranja teških zločina međunarodnog prava i pravo na pravičan proces, pravo na efikasne pravne lijekove i reparacije, te obaveza sjećanja i memorijalizacije, obaveze su koje su državama propisane brojnim međunarodnopravnim instrumentima. Temeljni doprinos u borbi protiv nekažnjivosti za zločine počinjene na području bivše Jugoslavije u oružanim sukobima devedesetih godina dvadesetog stoljeća dao je Međunarodni ad hoc krivični sud za bivšu Jugoslaviju. Njegovo pravno naslijeđe značajno je kako na polju utvrđivanja odgovornosti za zločine, tako i u razvoju međunarodnog prava.*

Strategijom za okončanje rada Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, obaveza procesuiranja ratnih zločina stavljena je u nadležnost nacionalnih sudova država u regionu. Pravosudni organi u regionu, uz podršku Međunarodnog rezidualnog mehanizmom za krivične sudove, nasljednika međunarodnih krivičnih tribunala za bivšu Jugoslaviju i Ruandu, preuzeli su obavezu procesuiranja ratnih zločina počinjenih u toku oružanih sukoba devedesetih godina dvadesetog stoljeća na području bivše Jugoslavije i u tu svrhu uspostavljeni su specijalizirani odjeli sudova i tužilaštava za procesuiranje ratnih zločina. Ipak, brojni osumnjičeni visokog ili srednjeg vojnog i civilnog komandnog lanca koji su učestvovali u zločinima, najvećim dijelom počinjenim na teritoriji Bosne i Hercegovine, a za koje su pred haškim tribunalom osuđeni njihovi pretpostavljeni, još uvijek nisu procesuirani, odnosno kazne izvršene.

Nacionalni sudovi u regionu, koji imaju obavezu da osiguraju provođenje međunarodnog principa borbe protiv nekažnjivosti i nastave rad međunarodnog sudstva, pokazali su se u tom dijelu neefikasnim, ako ne i u

službi realpolitike. Brojni osumnjičeni za ratne zločine visokog ranga izbjegavaju krivičnu odgovornost bijegom u susjedne države u kojima imaju ili su stekli dvojno državljanstvo. Zloupotrebom instituta ekstradicije, osumnjičenima za teške povrede međunarodnog prava je omogućena nekažnjivost. Pored toga, neosnovanom primjenom instituta univerzalne nadležnosti u procesuiranju ratnih zločina, nacionalni sudovi ne samo da ignorišu jurisprudenciju međunarodnog sudstva, već i pridonose revizionizmu utvrđenih činjenica.

Nedostatak regionalne saradnje u procesuiranju ratnih zločina, uprkos brojnim potpisanim sporazumima u tu svrhu, ne priznavanje presuda sudova susjednih država u regionu, problemi su koji i dalje sprečavaju prihvatanje činjenica i istine kao osnova garancije neponavljanja. Štaviše, činjenice utvrđene u presudama pred međunarodnim sudstvom predmetom su institucionalnog negiranja i revizionizma na prostorima država bivše Jugoslavije koje su učestvovala u oružanim sukobima 90-tih godina. Negacionizam i revizionizam, duboko institucionalno ukorijenjeni u poslijeratna društva na prostoru bivše Jugoslavije, njihovo tolerisanje i odobravanje, kao i neefikasan rad nacionalnog sudstva, doveli su do fenomena glorifikacije zločina i ratnih zločinaca u regionu. Kroz izvještaje relevantnih međunarodnih i nacionalnih institucija i primjere iz sudske prakse, ovaj rad ima za cilj ukazati na obaveze i ključne nedostatke u radu nacionalnih sudova u regionu bivše Jugoslavije i probleme regionalne saradnje u procesuiranju ratnih zločina.

Ključne riječi: *Borba protiv nekažnjivosti, međunarodno sudstvo, nacionalni sudovi, bivša Jugoslavija, ratni zločini, revizionizam, negacionizam.*

PROCESSING WAR CRIMES IN FRONT OF NATIONAL COURTS IN THE REGION - BETWEEN INTERNATIONAL OBLIGATIONS AND REAL POLITICS

Abstract: *The fight against impunity for war crimes is one of the basic principles of international law. The criminal prosecution of the perpetrators of these crimes stems from international obligations that states have for the purpose of establishing facts and truth as the basis for establishing the rule of law. The right to the truth as a basic guarantee against repetition, the obligation to prosecute serious crimes under international law and the right to a fair trial, the right to effective legal remedies and reparations, and the obligation to remember and memorialize, are obligations prescribed to states by numerous international legal instruments. A fundamental contribution to the fight against impunity for crimes committed on the territory of the former Yugoslavia in the armed conflicts of the nineties of the twentieth century was made by the International Ad Hoc Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. His legal legacy is significant both*

in the field of determining responsibility for crimes and in the development of international law.

With the strategy for ending the work of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, the obligation to process war crimes was placed under the jurisdiction of the national courts of the countries in the region. The judicial authorities in the region, with the support of the International Residual Mechanism for Criminal Courts, the successor of the International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda, took on the responsibility of prosecuting war crimes committed during the armed conflicts of the 1990s in the territory of the former Yugoslavia, and for this purpose specialized departments were established courts and prosecutor's offices for processing war crimes. However, numerous suspects of high or middle military and civilian chain of command who participated in crimes, most of which were committed on the territory of Bosnia and Herzegovina, and for which their superiors were convicted before the Hague Tribunal, have not yet been prosecuted, that is, the sentences have been carried out.

The national courts in the region, which have the obligation to ensure the implementation of the international principle of the fight against impunity and to continue the work of the international judiciary, have proven to be ineffective in that area, if not in the service of realpolitik. Numerous high-ranking war crime suspects avoid criminal responsibility by fleeing to neighboring countries where they have or have acquired dual citizenship. By abusing the institution of extradition, impunity has been granted to those suspected of serious violations of international law. In addition, by unfoundedly applying the institute of universal jurisdiction in the prosecution of war crimes, national courts not only ignore the jurisprudence of international courts, but also contribute to the revisionism of established facts.

The lack of regional cooperation in the prosecution of war crimes, despite numerous agreements signed for this purpose, the non-recognition of judgments of the courts of neighboring states in the region, are problems that continue to prevent the acceptance of facts and truth as the basis of a guarantee of non-repetition. Moreover, the facts established in the judgments before the international judiciary are the subject of institutional denial and revisionism in the territories of the states of the former Yugoslavia that participated in armed conflicts in the 90s. Negationism and revisionism, deeply institutionally rooted in the post-war societies of the former Yugoslavia, their toleration and approval, as well as the ineffective work of the national judiciary, led to the phenomenon of glorification of crimes and war criminals in the region. Through the reports of relevant international and national institutions and examples from court practice, this work aims to point out the obligations and key shortcomings in the work of national courts in the region of the former Yugoslavia and the problems of regional cooperation in the prosecution of war crimes.

Key words: *Fight against impunity, international judiciary, national courts, former Yugoslavia, war crimes, revisionism, negationism.*

Uvod

Tokom oružanih sukoba na području bivše Jugoslavije počinjeni su brojni zločini, posebno na području Bosne i Hercegovine. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) od početka svog djelovanja 1994. godine do okončanja svog rada i prebacivanja preostalih predmeta pred Međunarodni mehanizam za krivične sudove (MMKS), nasljednika međunarodnih *ad hoc* krivičnih sudova za bivšu Jugoslaviju i Ruandu, procesuirao je 161 osobu za zločine počinjene na području bivše Jugoslavije.¹ Od toga, 127 osoba procesuirano je za zločine počinjene na teritoriji Bosne i Hercegovine.² Naslijeđe MKSJ i MMKS na polju borbe protiv nekažnjivosti za zločine počinjene na području bivše Jugoslavije je bez presedana. Ove dvije institucije postigle su značajan napredak u razvoju i primjeni međunarodnog prava te postavile temelje procesuiranja ratnih zločina. Kroz njihovu sudsku praksu normativno su uređena brojna krivična djela za koja nije postojala ni definicija u međunarodnom pravu³, te različiti oblici odgovornosti počinitelja⁴. Takođe, MKSJ je kroz svoju praksu pokazao da čak ni šefovi država na vlasti nisu imuni od krivičnog gonjenja.⁵ Proces pred MMKS su dodatno omogućili da se identifikuje odgovornost lokalnih struktura, obim zločina te lanci komandovanja.⁶

¹ ICTY, *Inforgafika: činjenice i brojke o MKSJ*, <https://www.icty.org/bcs/o-mksj>.

² Za zločine počinjene na području Hrvatske procesuirano je 17 osoba, za zločine na Kosovu 15, a za zločine na području Makedonije 2 osobe, u Sabina Subašić Galijatović, *Zločini seksualnog zlostavljanja u Bosni i Hercegovini 1992-1995 u svjetlu teorije i prakse međunarodnog prava*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021, 299.

³ Vidjeti primjere defnicija djela silovanja i seksualnog zlostavljanja: MKSJ, IT-95-17/1-T, Tužilac suda protiv Ante Furundžije, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 10. decembar 1998, 165-186; MKSJ, IT-96-23-T& IT-96-23/1-T, Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 22. februar 2001, par. 460; 3 MKSJ, IT-98-30/1-T, Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Dragoljuba Prcaća, Milojice Kosa, *Mlada Radića, Zorana Žigića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. novembar 2001, par. 177.

⁴ Udruženi zločinački poduhvat kao vrsta odgovornosti razrađen je detaljno u prdmetima pred haškim tribunalom, kao i odgovornost visokorangiranih civilnih rukovodilaca, vidjeti: MKSJ, IT-94-1-A, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog "Dule"*, pred Žalbenim vijećem, 15. juli 1999, par. 196-204; MKSJ, IT-98-33-T, *Tužilac protiv Radislava Krstića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. august 2001, par. 601; MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Čorića i Berislava Pušića*, Pretresno vijeće III, Presuda, 29. maj 2013, Tom I, par. 203-204.

⁵ MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Izmijenjena optužnica, 22. novembar 2002; MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Pred pretresnim vijećem, Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude, 16. juni 2004.

⁶ MICT-13-55-ES, *Karadžić Radovan*; MICT-13-56, *Mladić Ratko*; MICT-15-96-A, *Stanišić i Simatović*.

Strategija završetka rada Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju predviđjala je da kraj mandata međunarodnog *ad hoc* suda ne predstavlja kraj procesuiranja ratnih zločina, već samo njihovo novo poglavlje – završetkom rada Tribunala i posljednjeg predmeta pred Međunarodnim rezidualnim mehanizmom za krivične sudove, nasljednikom haškog tribunala, odgovornost za procesuiranje ratnih zločina potpala je pod primarnu nadležnost nacionalnog sudstva država bivše Jugoslavije. Veliki broj visokorangiranih odgovornih osoba koji su učestvovali u zločinima za koje su pred haškim tribunalom osuđeni njihovi pretpostavljeni, nisu procesuirani, odnosno kazne izvršene.⁷ Nedostatak regionalne saradnje⁸, te negiranje zločina i glorifikacija osoba odgovornih za ratne zločine, dva su osnovna problema koja i dalje sprečavaju utvrđivanje pune odgovornosti za zločine počinjene tokom oružanih sukoba na području bivše Jugoslavije.⁹ Problemi regionalne saradnje, koja je dostigla je svoj najniži nivo posljednjih godina¹⁰, oslikavaju stanje u poslijeratnim društvima na prostoru bivše Jugoslavije. Utvrđene činjenice u presudama međunarodnog sudstva, ne samo da su predmetom negiranja na prostorima država bivše Jugoslavije koje su učestvovala u ratovima 90-tih godina, već su i predmetom manipulacije pred nacionalnim sudovima.¹¹

Međunarodnopravne obaveze država

Nekažnjivost predstavlja kršenje međunarodne obaveze države da istraži teške povrede međunarodnog prava i preduzme odgovarajuće mjere u odnosu na počinitelje, kako bi oni koji su krivično odgovorni bili procesuirani, presuđeni i

⁷ United Nations, Security Council, S/2022/866, Annex II to the letter dated 16 November 2022 from the President of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals addressed to the President of the Security Council, *Progress report of the Prosecutor of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, Serge Brammertz, for the period from 16 May to 15 November 2022*, 48, par. 55.

⁸ Prvi pomaci napravljeni su potpisivanjem Protokola o saradnji u progonu osumnjičenih za ratne zločine, zločine protiv čovječnosti i zločin genocida između Tužilaštva za ratne zločine Srbije i Tužilaštva Bosne i Hercegovine, 31. januara 2013.godine, te potom i Protokola između Državnog odvjetništva Republike Hrvatske i Tužilaštva Bosne i Hercegovine 3. juna 2013. godine.

⁹ United Nations, Security Council, S/2019/888, Letter dated 18 November 2019 from the President of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals addressed to the President of the Security Council, Annex II, *Progress report of the Prosecutor of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, Serge Brammertz, for the period from 16 May to 15 November*, par. 72, par. 56.

¹⁰ United Nations, Security Council, S/2022/866, Annex II to the letter dated 16 November 2022 from the President of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals addressed to the President of the Security Council, *Progress report of the Prosecutor of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, Serge Brammertz, for the period from 16 May to 15 November 2022*, 49/59, par. 61.

¹¹ Dalibor Stupar, *Manipulativne strategije održavaju princip nekažnjivosti ratnih zločina*, portal Autonomija, 24.2.2022, pristupljeno 17.3.2023, <http://www.hlc-rdc.org/?p=38337>.

osuđeni na odgovarajuće kazne.¹² Različiti međunarodno pravni instrumenti predviđaju efektivan pristup pravdi, u uslovima jednakosti, a države imaju temeljnu obavezu poštivanja i primjene međunarodnog prava ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava. Fundamentalni principi i direktive Ujedinjenih nacija o pravu na proces i reparacije žrtava teških povreda međunarodnog prava ljudskih prava i teških povreda međunarodnog humanitarnog prava propisuju obavezu provođenja istrage, procesuiranja i kažnjavanja osoba optuženih za ove povrede, te uređuju pravne implikacije koje se odnose na univerzalnu jurisdikciju, ekstradiciju, međunarodnu pravnu pomoć i druge oblike saradnje.¹³ Ovim obavezama obuhvaćeni su i nedržavni akteri kao što su određene grupe koje vrše efektivnu kontrolu na datoj teritoriji ili nad stanovništvom te teritorije.¹⁴ Principi i direktive protiv nekažnjivosti razvijani su na bazi odgovornosti država za protupravna djela Komisije za međunarodno pravo UN-a, glavnog organa u sistemu UN-a za razvoj i kodifikaciju međunarodnog prava. Principi ljudskih prava koji se odnose na borbu protiv nekažnjivosti postali su nakon Drugog svjetskog rata, uz značajan broj međunarodnih ugovora za zaštitu ljudskih prava koji su usvojeni, integralni dio međunarodnog običajnog prava.

Pravo na istinu

Međunarodni instrumenti koji tretiraju borbu protiv nekažnjivosti uspostavili su obavezu država na poštivanje i provođenje principa prema kojima „svi ljudi imaju neotuđivo pravo da znaju istinu o zločinima koji su počinjeni u prošlosti i okolnosti masovnih i sistematskih kršenja ljudskih prava koje su dovele do počinjenja tih zločina“.¹⁵ Potpuno i efektivno osiguranje prava na

¹² United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/2005/102/Add.1, Promotion and Protection of Human Rights, *Impunity, Report of the independent expert to update the Set of Principles to combat impunity*, Diane Orentlicher, Principle 1 – General obligations of States to take effective action to combat impunity, 7.

¹³ Theo van Boven, *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, New York, 16 December 2005, United Nations Audiovisual Library of International Law, (konsultovano 17.3.2023), https://legal.un.org/avl/ha/ga_60-147/ga_60-147.html.

¹⁴ Nedržavni akteri su i poblize navedeni u odredbama koje se odnose na odštetu: „U slučajevima kada odgovornost za reparaciju pripada fizičkom licu, pravnom ili drugom licu određenog entiteta, lice ili entitet treba da pruži obeštećenje žrtvi ili državi ako je ona već obezbjedila odštetu žrtvi“, Theo van Boven, *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, New York, 16 December 2005, United Nations Audiovisual Library of International Law, 2010, 4.

¹⁵ United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/2005/102/Add.1, Promotion and Protection of Human Rights, *Impunity, Report of the independent expert to update the Set of Principles to combat impunity*, Diane Orentlicher, Principle II.

istinu predstavlja i osnovnu garanciju protiv ponavljanja.¹⁶ Takođe, prihvatanje istine je i osnovni temelj za pomirenje.¹⁷ Posebna pažnja posvećena je i „pravu na istinu za žrtve, njihove porodice i bližnje, koji nezavisno od bilo kakve pravne procedure, imaju neotuđivo pravo da znaju istinu o okolnostima u kojima su kršenja počinjena, i u slučaju smrti ili nestanka, šta se dogodilo žrtvama“¹⁸. Žrtva je definirana kao osoba koja je podvrgnuta povredama fizičkog ili psihičkog integriteta, materijalnog gubitka ili kršenju osnovnih prava. Osim direktnih žrtava ovom definicijom su obuhvaćene i indirektne žrtve kao što su članovi porodica ili izdržavana lica direktne žrtve. Takođe, naglašeno je da žrtve mogu biti osobe koje su oštećene pojedinačno ili kolektivno.¹⁹ Ovo pravo se proteže kako na svakog oštećenog, tako i na nevladine organizacije koje u tome imaju legitiman interes.²⁰ Brojni su primjeri primjene ovog afirmisanog prava kojim se utvrđuje kršenje obavezujućih međunarodnih konvencija.²¹ Nezavisna i nepristrasna istraga o kršenju ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava, u razumnom roku, propisana je kao obaveza državama. U tu svrhu, države su obavezne da donesu odgovarajuće mjere, uključujući i nezavisnost i efektivnu funkcionalnost pravosuđa, kako bi se pravo na istinu osiguralo. Ove obaveze predviđaju i mjere osnaživanja efikasnosti primjene konvencionalnih klauzula univerzalne i međunarodne nadležnosti, kroz obavezu država da usvoje internu legislativu koja omogućuje sudovima univerzalnu nadležnost za teške zločine prema međunarodnom pravu, u skladu s principima međunarodnog običajnog i ugovornog prava.²²

¹⁶ Isto.

¹⁷ UN, Security Council, S/2022/866, Annex II to the letter dated 16 November 2022 from the President of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals addressed to the President of the Security Council, *Progress report of the Prosecutor of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, Serge Brammertz, for the period from 16 May to 15 November 2022*, 48, par.56.

¹⁸ United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/2005/102/Add.1, Promotion and Protection of Human Rights, *Impunity, Report of the independent expert to update the Set of Principles to combat impunity, Diane Orentlicher*, Principle 4.

¹⁹ Theo van Boven, *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, New York, 16 December 2005, United Nations Audiovisual Library of International Law, 2010, 4.

²⁰ United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/2005/102/Add.1, Promotion and Protection of Human Rights, *Impunity, Report of the independent expert to update the Set of Principles to combat impunity, Diane Orentlicher*, Principle 19.

²¹ Dom za ljudska prava Bosne i Hercegovine je tako utvrdio da je Republika Srpska prekršila član 3 Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i sloboda, ne sprovodeći ozbiljnu i efikasnu istragu te zadržavanjem informacija o istini koja se odnosi na sudbinu nestalih i lokacijama na kojima bi se mogli nalaziti, predmet *Selimović i ostali protiv Republike Srpske*, CH01- 8365 iz 2003. godine, par. 191, 220; Vidjeti i Evropski sud za ljudska prava, predmet *Cyprus v. Turkey*, par. 157-158 (10 May 2001).

²² United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/2005/102/Add.1, Promotion and Protection of Human Rights, *Impunity, Report of the independent expert to update the Set of Principles to combat impunity, Diane Orentlicher*, Principle 36.

Obaveza procesuiranja teških zločina međunarodnog prava

Države imaju obavezu da u cijelosti ispoštuju pravne obaveze koje imaju u okviru krivičnog gonjenja osoba po odgovornosti za teške zločine međunarodnog prava. Ova obaveza efikasnog procesuiranja ratnih zločina preuzeta je i u dokumentima Vijeća sigurnosti UN-a kojima se procesuiranje ratnih zločina nakon zatvaranja *ad hoc* tribunala za bivšu Jugoslaviju stavlja u nadležnost nacionalnih sudova.²³ Pravo na pravičan proces propisano je i regionalnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava, kao što je član 13 Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava. Konkretno inicijative po pitanju univerzalne nadležnosti preduzete su na nivou Evropske Unije u smislu procesuiranja osoba odgovornih za zločine genocida, zločine protiv čovječnosti i ratne zločine²⁴ te razmjene informacija o istima²⁵. Države nadalje imaju obavezu usvajanja i primijene garancija protiv svake devijacije pravila kao što su preskripcija, amnestija, pravo na azil, odbijanje ekstradicije, princip *non bis in idem*, službeni imunitet, zakonodavstvo vezano za pokajanje, kao i princip sudskog imuniteta za sudije koje promovišu ili doprinose nekažnjivosti.²⁶ Sva ova pravila i njihove moguće devijacije detaljno su obrazloženi, pa je tako i jasno navedeno da se počinioci teških zločina međunarodnog prava ne mogu pozivati na nacionalne zakonske odredbe jedne države u kojima se predviđa da se ekstradicija ne primjenjuje na sopstvene državljane. Naglašeno je da samo u slučaju kada država u koju bi osoba trebala biti izručena predviđa smrtnu kaznu, ili kada postoje čvrsti razlozi da bi mogla biti žrtva teških povreda ljudskih prava kao što su tortura, prisilni nestanak, vansudska egzekucija, ekstradicija treba biti odbijena.²⁷

Pravo na efikasan pravni lijek i reparacije

Pravo na efikasan pravni lijek predviđeno je brojnim međunarodnim pravnim instrumentima. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima tako stipulira da svako ima pravo na efikasan pravni lijek pred nacionalnim sudovima protiv djela kojima se krše osnovna ljudska prava priznata ustavom ili zakonom.²⁸ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima predviđa

²³ United Nations, Security Council, Resolution S/RES/1503 (2003), 28 August, 2003.

²⁴ European Union, 2003/335/JHA: Council Decision 2003/335/JHA of 8 May 2003 on the investigation and prosecution of genocide, crimes against humanity and war crimes, Official Journal L 118, 14/05/2003 P. 0012 – 0014.

²⁵ European Union, 2002/494/JHA: Council Decision of 13 June 2002 setting up a European network of contact points in respect of persons responsible for genocide, crimes against humanity and war crimes, Official Journal L 167, 26/06/2002 P. 0001 – 0002.

²⁶ United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/2005/102/Add.1, Promotion and Protection of Human Rights, Impunity, Report of the independent expert to update the Set of Principles to combat impunity, Diane Orentlicher, Principles 22- 30.

²⁷ Isto., Principle 26.

²⁸ United Nations, Universal Declaration of Human Rights, United Nations General Assembly 217 A, 10 December 1948, art. 8.

obavezu država da osiguraju efikasan pravni lijek svakoj osobi čija su prava i slobode prekršene, čak i ako su kršenja počinile osobe u službenom svojstvu.²⁹ Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije obavezuje države da svim osobama pod svojom jurisdikcijom osiguraju zaštitu i pravo na efikasan proces pred nacionalnim sudovima ili drugim nadležnim organima, kao i pravo da pred tim sudovima dobiju pravednu i adekvatnu satisfakciju ili reparacije, za svaku štetu prouzrokovanu diskriminacijom.³⁰ Konvencija protiv torture i drugih okrutnih, nehumanih ili degradirajućih postupaka takođe predviđa pravo na reparacije i adekvatnu indemnizaciju žrtvama ili članovima njihovih porodica.³¹ Konvencija o pravima djeteta, sa svoje strane nalaže obavezu državama da preduzmu sve mjere u svrhu readaptacije i socijalnog uključivanja djece žrtava povreda ljudskih prava ili povreda prava počinjenih u oružanim sukobima.³²

Pravo na reparacije razrađeno je u aktima organa UN-a³³ i statutima sudskih organa u sistemu UN-a³⁴. Primjena ovog prava detaljno je obrazložena u izvještaju Cherifa Bassiounija, specijalnog izvjestioca Komisije za ljudska prava UN-a³⁵. Prije svega, sve države imaju obavezu poštivanja i primjene normi međunarodnog humanitarnog prava i međunarodnog prava ljudskih prava koje proističu iz međunarodnih ili regionalnih ugovora i međunarodnog običajnog prava, a koje uključuju preduzimanje zakonskih i administrativnih mjera u svrhu prevencije, istrage, efektivnog pristupa pravdi i osiguranja reparacija žrtvama.³⁶ Pravo žrtava na reparacije osigurava država, odnosno odgovorna strana u slučaju

²⁹ United Nations, UN General Assembly resolution 2106 (XX), *International Covenant on Civil and Political Rights*, 21 December 1965, art. 3.

³⁰ United Nations, *International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, 21 December 1965, art.6.

³¹ United Nations, UN General Assembly resolution 39/46, *Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*, 10 December 1984, art.14.

³² United Nations, UN General Assembly resolution 44/25, *Convention on the Rights of the Child*, art. 39.

³³ United Nations, Economic and Social Council, Resolution 1989/57, 24 May 1989, *Implementation of the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power*, United Nations, Economic and Social Council, Resolution 1990/22, 24 May 1990, *Victims of Crime and Abuse of Power*.

³⁴ Rezolucijom Vijeća sigurnosti UN-a 827 (1993) od 25. maja 1993, kojom je usvojen Statut MKSJ, Vijeće sigurnosti je donijelo odluku (br.7) da “rad Međunarodnog suda neće narušiti pravo žrtava da, putem odgovarajuće procedure, traže naknadu za štetu koja im je nanesena kršenjima međunarodnog humanitarnog prava”; vidjeti takođe Statut Međunarodnog krivičnog suda od 17. jula 1998, kojim se sudu nalaže obaveza “uspostavljanja principa primjenjivih na reparacije kao što su restitucija, indemnizacija ili rehabilitacija, koje trebaju biti dodijeljene žrtvama ili osobama koji imaju to parvo na osnovu njih”, kao i obavezu državama članicama da uspostave fond za žrtve zločina iz nadležnosti MKS i njihove porodice, član 75 i 79 Statuta MKS.

³⁵ UN, E/CN.4/2000/62, *The right to restitution, compensation, and rehabilitation for victims of gross violations of human rights and fundamental freedoms: final report of the Special Rapporteur, M. Cherif Bassiouni, submitted in accordance with Commission resolution 1999/33*, 18 January 2000, Annex, 5-12.

³⁶ Isto, 7-8.

da se kršenje koje je rezultiralo pravom na reparacije ne može pripisati državi. Ukoliko odgovorna strana ne ispunjava svoju obavezu, država je dužna uspostaviti nacionalne fondove u svrhu indemnizacije žrtava. Država je takođe dužna osigurati izvršenje odluka o reparaciji koje su donijeli nacionalni sudovi. Procedure u procesima za reparaciju i osiguranje njihove dostupnosti jasno su navedene kao obaveza države.³⁷ Kao forme reparacija predviđeni su restitucija, indemnizacija, readaptacija, satisfakcija i garancija neponavljanja.³⁸ Restitucija kao prvi oblik reparacija podrazumijeva povratak u stanje koje je postojalo prije kršenja međunarodnog humanitarnog prava ili međunarodnog prava ljudskih prava i podrazumijeva povratak slobode, pravne sigurnosti, građanskog i društvenog statusa, porodičnog života, povratak u mjesto boravka, povratak na radno mjesto i povratak imovine.³⁹ Obaveza indemnizacije predviđena je za svu štetu nastalu kršenjem međunarodnih normi, izraženu finansijskom pretpostavkom i uključuje fizičke i psihičke posljedice, materijalnu štetu u smislu gubitka primanja, edukacije, kao i naknadu troškova proizašlih iz uzrokovane štete.⁴⁰ Readaptacija kao oblik reparacija podrazumijava medicinsku i psihološku skrb te pristup pravnim i socijalnim uslugama.⁴¹ Moralna reparacija i garancija neponavljanja podrazumijevaju mjere kao što su prestanak kršenja, pronalazak i ukop tijela ubijenih i nestalih, institucionalno ili sudsko priznanje žrtava, njihovog dostojanstva, reputacije i pravnih i društvenih prava, izvinjenje, javno priznanje i prihvatanje odgovornosti, sudske ili administrativne sankcije protiv osoba odgovornih za kršenja, komemoracije i odavanje počasti žrtvama.⁴² Takođe, jedan od važnih segmenata reparacija je i prevencija sa nizom konkretnih mjera prema institucijama država kao što su efikasna kontrola vojne sile i sigurnosnih službi, limitiranje nadležnosti vojnih sudova, osnaživanje nezavisnosti pravosuđa, zaštita određenih profesija i branilaca ljudskih prava i poštivanje deontoloških standarda i međunarodnih normi od strane javnih službi.⁴³ Nadalje, kao pravo iz oblasti reparacija predviđen je i javni pristup informacijama u svrhu ostvarivanja predviđenih prava, kao i svim pravnim, medicinskim, psihološkim, socijalnim, administrativnim i drugim javnim službama.⁴⁴

³⁷ United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/2005/102/Add.1, Promotion and Protection of Human Rights, *Impunity, Report of the independent expert to update the Set of Principles to combat impunity*, Diane Orentlicher, Principles 32-33, 16-17.

³⁸ United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/2000/62, *The right to restitution, compensation, and rehabilitation for victims of gross violations of human rights and fundamental freedoms: final report of the Special Rapporteur, M. Cherif Bassiouni, submitted in accordance with Commission resolution 1999/33*, 18 January 2000, Annex, par. 21, p. 10-11.

³⁹ *Isto*, par. 22, p.11.

⁴⁰ *Isto*, par. 23, p.11.

⁴¹ *Isto*, par. 24, p.11.

⁴² *Isto*, par. 25, p.11-12.

⁴³ *Isto.*, par. 25 (i), p.12.

⁴⁴ *Isto.*, par. 26, p.12.

Obaveza sjećanja i memorijalizacije

Principi borbe protiv nekažnjivosti predviđaju, između ostalog, i obavezu sjećanja uz navod da „znanje jednog naroda o historiji njegove opresije spada u njegovo naslijeđe i kao takvo mora biti sačuvano odgovarajućim mjerama“.⁴⁵ U tu svrhu, države su obavezne konzervirati arhive i druge elemente koji se odnose na kršenja ljudskih prava i humanitarnog prava i učestvovati da se sazna za ovakva kršenja. Ove mjere imaju za cilj da sačuvaju kolektivno sjećanje od zaborava, posebno u svrhu zaštite od razvijanja revizionističkih i negacionističkih teza.

Procesuiranje ratnih zločina u regionu

Osnovni element koji jasno ukazuje na manjkavost u tretmanu ratnih zločina odnosi se na procesuiranje osoba povezanih sa državnim aparatom, odnosno na problematiku učešća oružanih struktura jedne države u drugoj. Praksa izbjegavanja procesuiranja počinitelaca na visokim pozicijama posebno je prisutna kako u nekadašnjoj vojnoj, policijskoj i političkoj hijerarhiji Srbije, odnosno Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), ali i vojnoj i civilnoj hijerarhiji Republike Hrvatske. Kvalifikacije oružanih sukoba i kvalifikacije krivičnih djela pred regionalnim sudstvom dodatno ukazuju na ovu problematiku. Iako su ovi elementi jasno razrađeni u jurisprudenciji međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i time postavljeni temelji pravne prakse za nacionalne sudove, u njihovoj dosadašnjoj praksi prisutna su očita odstupanja.

Procesuiranje ratnih zločina u Srbiji – sudstvo u službi revizionizma?

Tužilaštvo za ratne zločine Srbije je u dosadašnjoj praksi podizalo optužnice isključivo protiv osumnjičenih koji su bili visokorangirani u okviru vojnih i civilnih struktura Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske.⁴⁶ Najveći broj preostalih predmeta koje tretira ovo tužilaštvo rezultat je ustupanja optužnica iz Bosne i Hercegovine.⁴⁷ Potrebno je napomenuti da je u ovim predmetima kompletna istraga, podizanje i potvrđivanje optužnica sprovedeno pred nadležnim organima Bosne i Hercegovine i da je krivično gonjenje ustupljeno Republici Srbiji isključivo iz razloga što optuženi nisu dostupni

⁴⁵ United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/2005/102/Add.1, Promotion and Protection of Human Rights, *Impunity, Report of the independant expert to uptade the Set of Principles to combat impunity, Diane Orentlicher*, Principle III.

⁴⁶ Postupci protiv člana Ratnog predsjedništva BiH Ejupa Ganića, generala Armije BiH Jovana Divjaka, Vesne Bosanac, direktorke Opšte bolnice u Vukovaru, Vladimira Šeksa, potpredsjednika Sabora Republike Hrvatske, Nasera Orića, komandanta snaga Armije BiH u Srebrenici, Fond za humanitarno pravo *Godišnji izvještaj za ratne zločine u Srbiji u 2019. godini*, 10.

⁴⁷ Fond za humanitarn pravo, *Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji tokom 2021.godine*, 8.

organima gonjenja Bosne i Hercegovine – odnosno optuženi se skrivaju u Srbiji iz razloga dvojnog državljanstva.⁴⁸

U pogledu pravnih kvalifikacija krivičnih djela Tužilaštvo za ratne zločine Srbije jednoobrazno primjenjuje kvalifikaciju ratni zločin protiv civilnog stanovništva, odbija da procesuirá krivična djela zločina protiv čovječnosti i optužnice ustupljene iz Bosne i Hercegovine preinačuje u pogledu pravnih kvalifikacija⁴⁹, te takođe u potpunosti ignorira međunarodnu pravnu praksu u pogledu kvalifikacija zločina genocida u i oko Srebrenice, tretirajući i ovaj zločin kao ratni zločin protiv civilnog stanovništva.⁵⁰ Jedna od vidljivih karakteristika predmeta koji se vode pred pravosuđem u Srbiji je da se oružani sukobi kvalificiraju isključivo kao nemeđunarodni, čime se posljedično izbjegava bilo koja odgovornost tadašnjeg državnog aparata. Nasuprot tome, kada se traži odgovornost „druge strane“, oružani sukob se tretira kao međunarodni i primjenjuju odredbe koje tretiraju povrede počinjene tokom međunarodnih oružanih sukoba, što je slučaj u predmetu *Jurišić* Tužilaštva za ratne zločine Srbije⁵¹. Praksa stavljanja u pitanje istraga provedenih u Bosni i Hercegovini iz razloga „nekompatibilnosti“ sa pravnim sistemom u Republici Srbiji, odbijanje provođenja pravosnažnih presuda kao što je slučaj predmeta *Dukić* koji je okončan pred Sudom Bosne i Hercegovine, jasan su pokazatelj stanja u pravosudnom sistemu Srbije. Naime, nakon okončanja postupka pred nadležnim bosanskohercegovačkim sudom u kome su izneseni i utvrđeni dokazi o odgovornosti optuženog, nadležni sud u Beogradu odugovlačenjem procedure priznanja i izvršenja pravosnažne presude Suda Bosne i Hercegovine direktno doprinosi kulturi nekažnjivosti. Postupak (ne)priznanja i (ne)izvršenja pravosnažne presude Suda Bosne i Hercegovine pred pravosudnim institucijama Srbije jedan je od eklatantnih primjera u kojoj mjeri nacionalno sudstvo može doprinijeti revizionizmu pravosnažno utvrđenih činjenica. Predmet *Novak Djukić*, kako navodi jedan od posljednjih izvještaja Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, predstavlja manifestni neuspjeh regionalne saradnje.⁵² Evropska komisija

⁴⁸ Vidjeti predmete *Bratunac II*, *Bihać III*, *Brod na Drini*, *Sanski Most II*, *Rogatica*, *Kalinovik*, *Bratunac-Suha*, *Vlasenica*, *Teslić*, *Zvornik-Standard*, *Sanski Most-Luči Palanka*, izvještaji sa suđenja i dokumentacija iz predmeta dostupni na FHP, Suđenja za ratne zločine u Srbiji, *Spisak predmeta*, (konsultovano 17.3.2023), <http://www.hlc-rdc.org/?cat=234>.

⁴⁹ Vidjeti npr. predmet *Sanski Most II*, http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/sanski_most-II.html; predmet *Rogatica*, (konsultovano 17.3.2023), http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2022/05/Godisnji_izvestaj_2022.pdf

⁵⁰ Vidjeti predmet *Srebrenica*, Fond za humanitarno pravo, Suđenja za ratne zločine u Srbiji, *Spisak predmeta*, (konsultovano 17.3.2023), <http://www.hlc-rdc.org/?cat=234>

⁵¹ Republika Srbija, Tužilaštvo za ratne zločine, 09.11.2007, Beograd, MP/MS, *Optužnica protiv Ilije Jurišića*, str.7, http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/sudjenje_za_ratne_zlocine/srbija/Tuzlanska_kolona/Optuznica-Tuzlanska_kolona.pdf; Republika Srbija, Tužilaštvo za ratne zločine, *Precizirana optužnica protiv Ilije Jurišića*, 18. septembar 2009, (konsultovano 17.3.2023), <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/02/Precizirana-optu%C5%BEnica.pdf>.

⁵² UN, Security Council, S/2022/866, Annex II to the letter dated 16 November 2022 from the President of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals addressed to the

sa svoje strane navodi upravo ovaj predmet kao primjer ekstremno limitirane saradnje između država bivše Jugoslavije na polju pravosudne saradnje.⁵³

Procesuiranje ratnih zločina počinjenih tokom 90-tih godina jedan je od formalnih uvjeta za pristupanje Srbije Europskoj Uniji. U tu svrhu Srbija je usvojila Akcioni plan za Poglavlje 23 koji uključuje reformu pravosuđa i procesuiranje ratnih zločina.⁵⁴ Manjkavosti u procesuiranju ratnih zločina razultirali su ocjenom limitiranog napretka Srbije kao kandidata za članstvo u EU u poglavljima 23 i 24.⁵⁵ Ignoriranje i minimiziranje sudski utvrđenih činjenica, negiranje i relativizacija zločina, glorifikacija ratnih zločinaca i njihov povratak na javnu scenu, ustupanje javnih prostora i državnih resursa za izdavanje i promociju publikacija osuđenih ratnih zločinaca, primjeri su odnosa vlasti Srbije prema svojim obavezama u borbi protiv nekažnjivosti.⁵⁶

Procesuiranje ratnih zločina u Hrvatskoj – diskriminatorna politika kažnjavanja

Jedna od značajnih karakteristika suđenja za ratne zločine pred sudovima u Republici Hrvatskoj ogleda se u velikom broju suđenja u odsutnosti⁵⁷. Naime, Zakon o kaznenom postupku Republike Hrvatske predviđa u određenim slučajevima suđenja *in absentia*⁵⁸. Svrha suđenja u odsutnosti, pored ostvarivanja prava žrtava, je i javna osuda kaznenih djela i počinitelja, te u tom smislu predstavlja svojevrсну podršku žrtvama u ubrzanju procesa njihova

President of the Security Council, *Progress report of the Prosecutor of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, Serge Brammertz, for the period from 16 May to 15 November 2022*, 17 November 2022, 49/59, par. 64.

⁵³ European Commission, *Non-Paper on the State of Play regarding Chapters 23 and 24 for Serbia*, Semi-annual report on the current situation with Chapter 23 (Judiciary and Fundamental Rights) and Chapter 24 (Justice, Freedom and Security), June 2020, 6, (konsultovano 17.3.2023), https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Non_paper_Ch_23_24_June_2020.pdf

⁵⁴ Republika Srbija, Pregovaračka grupa za Poglavlje 23, *Akcioni plan za poglavlje 23*, april 2016, (konsultovano 17.3.2023), <https://www.mpravde.gov.rs/files/Akcioni%20plan%20PG%2023.pdf>; vidjeti i *Nacionalna strategija za procesuiranje ratnih zločina za period 2021-2026*, Službeni glasnik RS, 97/2021, https://www.tuzilastvorz.org.rs/public/files/pages/2021-10/Nacionalna%20strategija%20za%20procesuiranje%20ratnih%20zlocina%20od%202021.%20do%202026.%20godine_compressed.pdf.

⁵⁵ European Commission, Commission Staff Working Document, *Serbia 2021 Report*, Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2021 Communication on EU Enlargement Policy, Strasbourg, 19.10.2021, (konsultovano 17.3.2023), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021SC0288>

⁵⁶ Vidjeti primjere: Fond za humanitarno pravo, *Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji tokom 2021. godine*, 9-15.

⁵⁷ Vidjeti npr. predmet Lora, 174-179, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014.

⁵⁸ „Optuženik se može suditi u odsutnosti samo ako postoje osobito važni razlozi da mu se sudi, a nije moguće suđenje u stranoj državi ili nije moguće izručenje ili je optuženik u bijegu ili nije dostižan državnim tijelima“, *Zakon o kaznenom postupku*, “Narodne novine” - Sl.list Republike Hrvatske.

oporavka i reintegracije u društvo.⁵⁹ Ipak, ovaj vid suđenja, prisutan u velikoj mjeri, u mnogim slučajevima održan je izvan pravnih standarda i načela kaznenog postupka.⁶⁰

Kao i u slučaju Srbije, i u Republici Hrvatskoj primjetan je manjak istraga i optužnica za pripadnike Hrvatske vojske i policije⁶¹. U prvoj deceniji nakon završetka sukoba u Hrvatskoj, nadležna županijska odvjetništva većinom su pokretala postupke protiv pripadnika bivše Jugoslovenske narodne armije, bivše Teritorijalne odbrane te vojnih i paravojskih snaga tzv. Republike Srpske Krajine.⁶² Tek nakon 2000-te godine, zbog pritiska međunarodne zajednice na vlasti u Hrvatskoj da se zločini istraže i odgovorni kazne, te reforme pravosuđa zbog pregovora s Europskom Unijom, pokrenut je određeni broj ovih procesa u kojima je suđeno osobama visokog zapovjednog lanca, na osnovu dokaza koje je ustupio MKSJ⁶³. U istom periodu procesuirani su i zločini počinjeni u Vojno-istražnom centru „Lora“ u Splitu⁶⁴, zločini počinjeni nad civilima u Osijeku⁶⁵ i zločini počinjeni tokom vojne akcije *Oluja*⁶⁶. Jedna od karakteristika ovih procesa je uzimanje u obzir olakšavajućih okolnosti prilikom izricanja kazne. Naime, optuženima u ovim procesima činjenica da su bili hrvatski branitelji i dobijali odlikovanja za zasluge, uzimana je kao olakonta okolnost i na tom osnovu smanjivana zapriječena kazna.⁶⁷ Sudska politika kažnjavanja, posebno primjenom olakšavajućih okolnosti kod izricanja kazni kao što je učešće u

⁵⁹ U periodu od 1992-2000. godine za ratne zločine osuđeno je ukupno 578 osoba, od čega 497 u odsutnosti, odnosno 86%, Milena Čalić-Jelić, Pregled suđenja u odsutnosti, 135, 140, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014.

⁶⁰ Vidjeti šire: Kratak prikaz pojedinih presuda, 140 u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014; vidjeti takođe Pregled praćenja suđenja u Republici Hrvatskoj, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek.

⁶¹ *Izveštaj projekta "Monitoring suđenja za ratne zločine-regionalna suradnja"*, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek; Centar za razvoj demokratskog društva „Europolis“ iz Novog Sada, Osijek, 2020, 14.

⁶² Miren Špek, Karakteristični predmeti koji su obilježili desetljeće, u: *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014, 159.

⁶³ Suđenja po komandnoj odgovornosti, predmeti Tihomir Orešković, Mirko Norac, Rahim Ademi, Branimir Glavaš, Miren Špek, Karakteristični predmeti koji su obilježili desetljeće, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014, 160.

⁶⁴ Zločini u Lori, 174-179, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014.

⁶⁵ Miren Špek, Karakteristični predmeti koji su obilježili desetljeće, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014, 179-186.

⁶⁶ Marko Sjekavica, Procesuiranje zločina počinjenih tijekom VRA Oluja i nakon nje, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014, 209-212.

⁶⁷ *Isto*, vidjeti suđenje za zločine u Medačkom džepu, str. 165-169; zločin u Paulin Dvoru, str. 172; zločin u Lori, 176.

odbrani Hrvatske, pokazuje da su za djela koja su po svojoj težini i načinu počinjenja uporediva, izricane različite kazne srpskim i hrvatskim počiniteljima zločina, odnosno da su jedni počinitelji kažnjeni blaže a drugi preoštro za ista krivična djela.⁶⁸

Zloupotrebe dvojnog državljanstva, te bijeg brojnih okrivljenika/osuđenika – dvojnih državljana Hrvatske i Bosne i Hercegovine- iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu i obratno, otvorili su širu raspravu o potrebi onemogućavanja zloupotrebe dvojnog državljanstva.⁶⁹

U posljednjem izvještaju prema Vijeću sigurnosti UN-a⁷⁰, Glavni tužilac mehanizma za međunarodne sudove ukazao je da Vlada Hrvatske sprečava procesuiranje hrvatskih državljana za zločine počinjene nad drugim etničkim grupama. Kao eklatantan primjer navedeno je da hrvatsko Ministarstvo pravde i javne uprave odbija saradivati čak i u okviru procesuiranja osoba osumnjičenih za zločine silovanja, uz zaključak da se politika hrvatske vlade oslanja na logiku koja je bez ikakvih pravnih osnova i koja ne poštuje državu prava. Navedeni su i primjeri negiranja genocida počinjenog u Srebrenici od strane visokog državnog vrha Hrvatske, odnosno njenog predsjednika.

Pomaci u procesuiranju ratnih zločina u Crnoj Gori

Evropska Unija takođe prati napredak u procesuiranju ratnih zločina u Crnoj Gori, te saradnju sa susjednim državama na tom planu na planu – u preliminarnoj fazi istrage je pet predmeta u vezi sa ratnim zločima počinjenim u Bosni i Hercegovini. U novembru 2020. godine, Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove ustupio je crnogorskom pravosuđu predmet koji se odnosi na više od 15 osumnjičenih koji su pod istragom za teška krivična djela, uključujući seksualno zlostavljanje počinjeno na teritoriji Bosne i Hercegovine. Jedan proces za ratne zločine počinjene na teritoriji Bosne i Hercegovine je u toku, a jedan predmet je u fazi ustupanja iz Bosne i Hercegovine.⁷¹ Kao i u slučaju Srbije, na svom putu ka pristupanju Europskoj Uniji, Crna Gora je u

⁶⁸ Marko Sjekavica, Jelena Đokić Jović, Maja Kovačević Bošković, Analiza zakonske i sudske politike kažnjavanja počinitelja djela ratnih zločina, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014, 233.

⁶⁹ Vidjeti primjer suđenja Branimiru Glavašu za zločine počinjene u Osijeku, Miren Špek, Karakteristični predmeti koji su obilježili desetljeće, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014, 184.

⁷⁰ UN, Security Council, S/2022/866, Annex II to the letter dated 16 November 2022 from the President of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals addressed to the President of the Security Council, *Progress report of the Prosecutor of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, Serge Brammertz, for the period from 16 May to 15 November 2022*, 64-65.

⁷¹ Council of the European Union, European Commission to Working Party on Enlargement and Countries Negotiating Accession to the EU, *Non-paper on the state of play regarding Chapters 23 and 24 for Montenegro*, 2021, 6-7.

obavezi provođenja reforme u oblasti pravosuđa te u tom okviru ima i obavezu borbe protiv nekažnjivosti i procesuiranja zločina počinjenih tokom ratova 90-tih godina na prostoru bivše Jugoslavije.

Zaključak

Generalne obaveze protiv nekažnjivosti propisuju državama obavezu preduzimanja efikasnih mjera u svrhu istraga teških povreda ljudskih prava, kako bi oni koji su krivično odgovorni bili procesuirani i osuđeni na odgovarajuće kazne. Osiguranje efikasnih pravnih lijekova žrtvama u tu svrhu, garancija neotuđivog prava na istinu, reparacije za pretrpljenu štetu, osnovne su mjere kako bi se izbjeglo ponavljanje takvih kršenja. Iako jasno navedena kao obaveza država kako u relevantnim dokumentima međunarodnog prava, tako i Evropske Unije, borba protiv nekažnjivosti na području država bivše Jugoslavije i dalje je u velikom dijelu u sjeni oportunističke *real* politike.

Uprkos tome što su, posebno od momenta početka provođenja strategije za okončanje rada međunarodnog *ad hoc* tribunala za bivšu Jugoslaviju, uloženi značajni resursi u osposobljavanje nacionalnih sudova za procesuiranje ratnih zločina, rezultati izvještaja relevantnih međunarodnih i regionalnih organizacija ukazuju na niz manjkavosti, povezanih prije svega s nedostatkom političke volje i opstruiranjem pozitivnih pomaka na ovom planu. Izbjegavanje procesuiranja osoba povezanih sa državnim aparatom, neprocesuiranje visokorangiranih počinitelja, podizanje selektivnih optužnica i izostavljanje određenih djela, najvidljiviji su pokazatelji izraženih manjkavosti u procesuiranju ratnih zločina.

Regionalna saradnja, kao jedan je od važnih koraka na polju borbe protiv nekažnjivosti, posebno je značajna za Bosnu i Hercegovinu imajući u vidu da brojni osumnjičeni posjeduju ili su stekli državljanstvo susjednih država i zloupotrebom instituta zabrane izručenja sopstvenih državljana pokušavaju izbjeći krivičnu odgovornost. Odbijanje ekstradicije tako predstavlja jednu od značajnih prepreka za efikasnu borbu protiv nekažnjivosti, posebno kada se radi o počiniocima visokog ranga. Relevantni međunarodni instrumenti jasno ukazuju da se nacionalne zakonske odredbe, koje predviđaju da sopstveni državljani ne podliježu ekstradiciji, ne mogu primjenjivati kada se radi o počiniocima teških zločina međunarodnog prava.

Nepoštivanje osnovnih međunarodnopravnih principa protiv nekažnjivosti, nedostatak političke volje država i manjkavosti regionalne saradnje u procesuiranju ratnih zločina u značajnoj mjeri podstiču negacionizam i revizionizam, koji direktno dovode do fenomena glorifikacije ratnih zločina i zločinaca.

Summary

General obligations against impunity prescribe the obligation for states to undertake effective measures for the purpose of investigating serious violations of human rights, so that those who are criminally responsible are prosecuted and sentenced to appropriate punishments. Providing effective legal remedies to victims for this purpose, guaranteeing the inalienable right to the truth, reparations for the damage suffered, are basic measures to avoid the repetition of such violations. Although clearly stated as an obligation of states both in the relevant documents of international law and of the European Union, the fight against impunity in the territory of the former Yugoslavia is still largely in the shadow of opportunistic real politics.

Despite the fact that, especially since the beginning of the implementation of the strategy to end the work of the international *ad hoc* tribunal for the former Yugoslavia, significant resources have been invested in training national courts to process war crimes, the results of the reports of relevant international and regional organizations indicate a number of shortcomings, primarily related to by the lack of political will and by obstructing positive developments on this front. Avoiding the prosecution of persons connected to the state apparatus, not prosecuting high-ranking perpetrators, raising selective indictments and omitting certain acts, are the most visible indicators of pronounced deficiencies in the prosecution of war crimes.

Regional cooperation, as one of the important steps in the fight against impunity, is especially important for Bosnia and Herzegovina, bearing in mind that many suspects possess or have acquired the citizenship of neighboring countries and are trying to avoid criminal responsibility by abusing the institution of the ban on the extradition of their own citizens. The refusal of extradition thus represents one of the significant obstacles to the effective fight against impunity, especially when it comes to high-ranking criminals. The relevant international instruments clearly indicate that national legal provisions, which provide that one's own nationals are not subject to extradition, cannot be applied when it comes to perpetrators of serious crimes under international law.

Non-compliance with basic international legal principles against impunity, lack of political will of states and shortcomings of regional cooperation in the prosecution of war crimes significantly encourage negationism and revisionism, which directly lead to the phenomenon of glorification of war crimes and criminals.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. United Nations, Security Council, S/2022/866, Annex II to the letter dated 16 November 2022 from the President of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals addressed to the President of the Security Council, *Progress report of the Prosecutor of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, Serge Brammertz, for the period from 16 May to 15 November 2022*, <https://www.irmct.org/sites/default/files/documents/221117-progress-report-s-2022-866-en.pdf>.
 - a. https://www.irmct.org/sites/default/files/documents/S-2019-888_E.pdf
2. United Nations, Economic and Social Council, Resolution 1989/57, 24 May 1989, *Implementation of the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power*, <https://www.un.org/ecosoc/sites/www.un.org.ecosoc/files/documents/2021/resolution-1989-57.pdf>.
3. United Nations, Economic and Social Council, Resolution 1990/22, 24 May 1990, *Victims of Crime and Abuse of Power*.
 - a. <https://www.unodc.org/pdf/crime/uncjin/standards/Compendium/pt1f.pdf>
4. United Nations, Security Council, *Resolution 827 (1993) / adopted by the Security Council at its 3217th meeting, on 25 May 1993*, <https://digitallibrary.un.org/record/166567>.
5. International Criminal Court, *Rome Statute of the International Criminal Court*,
 - a. <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>
6. United Nations, *Universal Declaration of Human Rights*, United Nations General Assembly 217 A, 10 decembre 1948.
 - a. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
7. United Nations, *International Covenant on Civil and Political Rights*, <https://www.ohchr.org/fr/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
8. United Nations, *International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, 21 December 1965, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial>.
9. United Nations, UN General Assembly resolution 39/46, *Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*, 10 December 1984, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading>.
10. United Nations, UN General Assembly resolution 44/25, *Convention on the Rights of the Child*, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>.
11. European Union, 2003/335/JHA: *Council Decision 2003/335/JHA of 8 May 2003 on the investigation and prosecution of genocide, crimes against humanity and war crimes*, *Official Journal L 118, 14/05/2003 P. 0012 – 0014*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32003D0335&from=EN>.
12. United Nations, Security Council, Resolution S/RES/1503 (2003), 28 August, 2003, https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_1503_2003_en.pdf.
13. Council of the European Union, European Commission to Working Party on Enlargement and Countries Negotiating Accession to the EU, *Non-paper on the state of play regarding Chapters 23 and 24 for Montenegro*, 2021, <https://media.cgo-ccc.org/2021/06/RoL-Non-Paper-2021-1.pdf>.
14. European Commission, *Non-Paper on the State of Play regarding Chapters 23 and 24 for Serbia*, semi-annual report on the current situation with Chapter 23 (Judiciary and

- Fundamental Rights) and Chapter 24 (Justice, Freedom and Security), June 2020, https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Non_paper_Ch_23_24_June_2020.pdf.
15. European Commission, Commission Staff Working Document, *Serbia 2021 Report*, Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2021 Communication on EU Enlargement Policy, Strasbourg, 19.10.2021, p. 17, 25-26, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021SC0288>.
 16. Republika Srbija, Pregovaračka grupa za Poglavlje 23, *Akcioni plan za poglavlje 23*, april 2016, <https://www.mpravde.gov.rs/files/Akcioni%20plan%20PG%2023.pdf>.
 17. Fond za humanitarn pravo, *Godišnji izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji u 2019. godini*, http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2020/03/Izvestaj_o_sudjenjima_za_ratne_zlocine_u_2019._godini.pdf.
 18. Fond za humanitarn pravo, *Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji tokom 2021. godine*, http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2022/05/Godisnji_izvestaj_2022.pdf.
 19. Fond za humanitarno pravo, Suđenja za ratne zločine u Srbiji, *Spisak predmeta*, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=234>.
 20. Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek; Centar za razvoj demokratskog društva „Europolis“ iz Novog Sada, *Izveštaj projekta "Monitoring suđenja za ratne zločine-regionalna suradnja"*, Osijek, 2020, <https://www.centar-za-mir.hr/wp-content/uploads/2020/10/godisnje-izvjesce-2020-HR-web2.pdf>.
 21. Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, *Pregled praćenja suđenja u Republici Hrvatskoj*, <https://www.centar-za-mir.hr/category/novosti/page/3/>.
 22. Documenta- Centar za suočavanje s prošlošću, *Kratak prikaz pojedinih presuda*, str. 140 u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Zagreb 2014, <https://documenta.hr/wp-content/uploads/2020/09/procesuiranje-ratnih-zlocina-FINAL.pdf>.
 23. United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/2000/62, *The right to restitution, compensation, and rehabilitation for victims of gross violations of human rights and fundamental freedoms: final report of the Special Rapporteur, M. Cherif Bassiouni, submitted in accordance with Commission resolution 1999/33*, 18 January 2000, Annex, <https://digitallibrary.un.org/record/407931#record-files-collapse-header>.
 24. European Union, 2002/494/JHA: *Council Decision of 13 June 2002 setting up a European network of contact points in respect of persons responsible for genocide, crimes against humanity and war crimes*, *Official Journal L 167*, 26/06/2002 P. 0001 – 0002, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002D0494&from=EN>.
 25. United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/2005/102/Add.1, *Promotion and Protection of Human Rights, Impunity, Report of the independent expert to update the Set of Principles to combat impunity*, Diane Orentlicher, <https://digitallibrary.un.org/record/541829>.
 26. United Nations, Security Council, S/2019/888, Letter dated 18 November 2019 from the President of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals addressed to the President of the Security Council, Annex II, *Progress report of the Prosecutor of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, Serge Brammertz, for the period from 16 May to 15 November*.

Službeni listovi/Official papers:

1. *Zakon o kaznenom postupku*, „Narodne novine“ - Sl.list Republike Hrvatske, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1997_10_110_1669.html

2. „Službeni glasnik Republike Srbije“, 97/2021, *Nacionalna strategija za procesuiranje ratnih zločina za period 2021-2026*, https://www.tuzilastvorz.org.rs/public/files/pages/2021-10/Nacionalna%20strategija%20za%20procesuiranje%20ratnih%20zlocina%20od%202021.%20do%202026.%20godine_compressed.pdf

Sudska praksa/Jurisprudence:

1. Dom za ljudska prava Bosne i Hercegovine, predmet *Selimović i ostali protiv Republike Srpske*, CH01- 8365 iz 2003. godine, u Razvojni program Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini, *Vodič kroz tranzicijsku pravdu*, str. 60, http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf.
2. Evropski sud za ljudska prava, predmet *Cyprus v. Turkey*, par. 157-158 (10 May 2001). http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/ind/bcs/mil-ai021122b.htm.
3. MICT-13-55-ES, *Karadžić Radovan*, <https://www.irmct.org/en/cases/mict-13-55>.
4. MICT-13-56, *Mladić Ratko*, <https://www.irmct.org/en/cases/mict-13-56>.
5. MICT-15-96-A, *Stanišić i Simatović*, <https://www.irmct.org/bcs/cases/mict-15-96>.
6. MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Izmijenjena optužnica, 22. novembar 2002.
7. MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Pred pretresnim vijećem, Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude, 16. juni 2004; http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/tdec/bcs/040616-t.pdf.
8. MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Čorića i Berislava Pušića*, Pretresno vijeće III, Presuda, 29. maj 2013, Tom I, http://www.icty.org/x/cases/prlic/tjug/bcs/130529_1.pdf.
9. MKSJ, IT-94-1-A, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog "Dule"*, pred Žalbenim vijećem, 15. juli 1999, <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/bcs/990715.pdf>.
10. MKSJ, IT-95-17/1-T, *Tužilac suda protiv Ante Furundžije*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 10. decembar 1998, <http://www.icty.org/x/cases/furundzija/tjug/bcs/fur-tj981210b.pdf>.
11. MKSJ, IT-96-23-T& IT-96-23/1-T, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 22. februar 2001, <http://www.icty.org/x/cases/kunarac/tjug/bcs/kun-010222b.pdf>.
12. MKSJ, IT-98-30/1-T, *Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Dragoljuba Praća, Milojice Kosa, Mlada Radića, Zorana Žigića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. novembar 2001, <http://www.icty.org/x/cases/kvocka/tjug/bcs/011102.pdf>.
13. MKSJ, IT-98-33-T, *Tužilac protiv Radislava Krstića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. august 2001, <http://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/bcs/krs-tj010802b.pdf>.
14. Republika Srbija, Tužilaštvo za ratne zločine, 09.11.2007, Beograd, MP/MS, *Optužnica protiv Ilije Jurišića*, http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/sudjenje_za_ratne_zlocine/srbija/Tuzlanska_kolona/Optuzni-ca-Tuzlanska_kolona.pdf.
15. Republika Srbija, Tužilaštvo za ratne zločine, *Precizirana optužnica protiv Ilije Jurišića*, 18. septembar 2009, <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/02/Precizirana-optu%C5%BEnica.pdf>.

Knjige/Books:

1. Sabina Subašić Galijatović, *Zločini seksualnog zlostavljanja u Bosni i Hercegovini 1992-1995 u svjetlu teorije i prakse međunarodnog prava*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2021.

Članci/Articles:

1. Theo van Boven, *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, New York, 16 December 2005, United Nations Audiovisual Library of International Law, https://legal.un.org/avl/ha/ga_60-147/ga_60-147.html.
2. Milena Čalić-Jelić, *Pregled suđenja u odsutnosti*, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014, str.135-146, <https://documenta.hr/wp-content/uploads/2020/09/procesuiranje-ratnih-zlocina-FINAL.pdf>.
3. Miren Špek, *Karakteristični predmeti koji su obilježili desetljeće*, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014, str.159-189, <https://documenta.hr/wp-content/uploads/2020/09/procesuiranje-ratnih-zlocina-FINAL.pdf>.
4. Marko Sjekavica, *Procesuiranje zločina počinjenih tijekom VRA Oluja i nakon nje*, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014, str.209-212, <https://documenta.hr/wp-content/uploads/2020/09/procesuiranje-ratnih-zlocina-FINAL.pdf>.
5. Marko Sjekavica, Jelena Đokić Jović, Maja Kovačević Bošković, *Analiza zakonske i sudske politike kažnjavanja počinitelja djela ratnih zločina*, u *Procesuiranje ratnih zločina-jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb 2014, 233-246.
6. Dalibor Stupar, *Manipulativne strategije održavaju princip nekažnjivosti ratnih zločina*, portal Autonomija, 24.2.2022, <http://www.hlc-rdc.org/?p=38337>.

Dr. sc. Zilha MASTALIĆ KOŠUTA

*Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: zilha.mastalic@gmail.com*

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:355.4(497.6 Sarajevo)"1992/1995" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.312>

SNAJPERSKO DJELOVANJE U SARAJEVU U PERIODU OPSADE 1992-1995.

Apstrakt: *Prostor Sarajeva početkom aprila 1992. godine bio je nasilno podijeljen. Jedinice 4. korpusa 2. vojne oblasti Jugoslovenske narodne armije (JNA), oružane snage koje su bile okupljene i podržavale Srpsku demokratsku stranku (SDS) kao i mnogi domaći i strani dobrovoljci i plaćenici zauzeli su strateške pozicije u i oko Sarajeva. Otvorena oružana agresija započela je nakon što je Bosna i Hercegovina priznata kao međunarodna nezavisna država. Sarajevo je nakon toga blokirano i stavljeno pod opsadu skoro četiri godine. Nakon djelomičnog povlačenja JNA iz Bosne i Hercegovine, 2. vojna oblast JNA transformirala se u dio Vojske Srpske republike Bosne i Hercegovine (VSR RBiH), od avgusta 1992. pod nazivom Vojska Republike Srpske (VRS). Transformacijom je 4. korpus JNA postao Sarajevsko-romanijski korpus (SRK) VSr RBiH.*

Navedene snage su u periodu četverogodišnje opsade Sarajeva, u cilju kontrole nad Sarajevom, vršile „koordiniranu sistematsku i dugotrajnu kampanju granatiranja i snajperskog djelovanja” radi „ubijanja, sakaćenja ranjavanja i terorisanja civilnog stanovništva Sarajeva”. Pored artiljerijskih napada, koji su bili najrasprostranjeniji način kojim su ubijani stanovnici Sarajeva, drugi čest način ubijanja bili su snajperski napadi. Snajperista jasno vidi svoju žrtvu i ubija je s namjerom. Stanovnici Sarajeva bili su namjerne žrtve snajperskih napada i nigdje nisu bili sigurni.

Bez vode, električne energije, plina i drugih egzistencijalnih potrepština, stanovnici su svakodnevno vodili borbu za goli opstanak. Bila je to danonoćna borba za preživljavanje. Okrutna pojedinačna i masovna ubistva civila, među kojima i ona nad najmlađim stanovnicima, potom svakodnevno ranjavanje, teroriziranje, povrede psihičkog integriteta, protivpravne radnje i drugo, predstavljaju dio zločina koji su izvršeni nad stanovnicima Sarajeva u periodu 1992-1995. godine.

Vodeći se primarno presudama i dokumentima Međunarodnog suda za ratne zločine u Den Haagu kao i drugim relevantnim arhivskim dokumentima te izjavama i ekspertizama stručnjaka, autorica u radu prikazuje šta je značila

kampanja snajperskog djelovanja. Vrlo važan dio jeste i prikaz i opis vrsta oružja koje je korišteno u takvom djelovanju kao i opis lokaliteta i dijelova grada sa kojih se najčešće snajperski djelovalo. Na osnovu tih podataka vrlo jasno se može vidjeti kako je izgledao i svakodnevni život stanovnika u gradu pod opsadom.

Organizacija obuka snajperista kao i mjesta gdje su obuke obavljane i na koji način također su jedan od bitnih dijelova rada. Potražnja i doprema snajperskog naoružanja i municije Sarajevsko-Romanijskom korpusu kao i identiteti snajperista ali i angažovani plaćenici i dobrovoljci iz drugih zemalja, dijelovi su rada koje autorica prezentira.

Na primjerima žrtava snajperskog djelovanja, primarno ubistvima djece, jasno je da je cilj neprijatelja bio da se civili ubijaju s namjerom, direktno i ciljano. U ovom dijelu hronološkim redom prikazane su dosada istražene i identifikovane maloljetne žrtve snajperskog djelovanja kao i okolnosti ubistva. Kao jasan pokazatelj da je namjera snajperskog djelovanja bila njihovo ubistvo ili teško ranjavanje uz trajne posljedice, pokazuju i dijelovi tijela koja su pogađana, a to su vrlo često glava, predio oko srca, stomak, pluća.

U završnom dijelu rada naglasak je na procesuiranju i neprocesuiranju odgovornih osoba za zločine izvršene snajperom, pred domaćim i međunarodnim sudovima. Iako postoje nepobitni dokazi o snajperskom ubijanju stanovnika Sarajeva, protiv odgovornih se vrlo malo ili nikako ne podižu optužnice. Direktni izvršioци – snajperisti, koji su s namjerom ubijali stanovnike Sarajeva, još uvijek nisu izvedeni pred lice pravde i osuđeni za zločin.

Ključne riječi: Sarajevo, opsada, 1992-1995, snajpersko djelovanje, snajperski napadi, snajperisti, obuke, naoružanje, SRK, VRS, civili, djeca, ubistva s namjerom, procesuiranje, neprocesuiranje, ICTY.

SNIPER ACTION IN SARAJEVO DURING THE SIEGE PERIOD 1992-1995.

Abstract: *The area of Sarajevo at the beginning of April 1992 was violently divided. Units of the 4th Corps of the 2nd Military District of the Yugoslav People's Army (JNA), the armed forces that were gathered and supported the Serbian Democratic Party (SDS) as well as many local and foreign volunteers and mercenaries occupied strategic positions in and around Sarajevo. Open armed aggression began after Bosnia and Herzegovina was recognized as an international independent state. After that, Sarajevo was blocked and put under siege for almost four years. After the partial withdrawal of the JNA from Bosnia and Herzegovina, the 2nd Military District of the JNA was transformed into a part of the Army of the Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina (VSR RBiH), from August 1992 under the name of the Army of the Republika Srpska (VRS). Through the transformation, the 4th Corps of the JNA became the Sarajevo-Romanian Corps (SRK) VSr RBiH.*

In the period of the four-year siege of Sarajevo, in order to control Sarajevo, the said forces carried out a “coordinated systematic and long-term campaign of shelling and sniping” in order to “kill, maim, injure and terrorize the civilian population of Sarajevo”. In addition to artillery attacks, which were the most widespread way in which the inhabitants of Sarajevo were killed, another frequent way of killing was sniper attacks. The sniper clearly sees his victim and kills him with intent. Residents of Sarajevo were intentional victims of sniper attacks and were not safe anywhere.

Without water, electricity, gas and other necessities of life, the residents fought a daily struggle for bare survival. It was a day and night fight for survival. Cruel individual and mass murders of civilians, including those of the youngest residents, followed by daily wounding, terrorizing, violations of psychological integrity, illegal actions and others, are part of the crimes committed against the inhabitants of Sarajevo in the period 1992-1995. years.

Guided primarily by the verdicts and documents of the International Tribunal for War Crimes in The Hague, as well as other relevant archival documents and the statements and expertise of experts, the author shows in her work what the sniping campaign meant. A very important part is the display and description of the types of weapons that were used in such operations, as well as the description of localities and parts of the city from which snipers were most often used. Based on these data, it is very clear to see what the daily life of the inhabitants of the city under siege looked like.

The organization of sniper training as well as the places where the training was conducted and in what way are also important parts of the work. The demand and delivery of sniper weapons and ammunition to the Sarajevo-Romania Corps, as well as the identities of the snipers, as well as hired mercenaries and volunteers from other countries, are parts of the work presented by the author.

Based on the examples of the victims of sniping, primarily the killing of children, it is clear that the enemy's goal was to kill civilians with intent, directly and in a targeted manner. In this section, the investigated and identified minor victims of sniper attacks as well as the circumstances of the murder are presented in chronological order. As a clear indication that the sniper's intention was to kill them or seriously injure them with permanent consequences, the parts of the body that were hit, which are very often the head, the area around the heart, the stomach, and the lungs, are also shown.

In the final part of the paper, the emphasis is on the prosecution and non-prosecution of persons responsible for crimes committed by snipers, before domestic and international courts. Although there is irrefutable evidence of sniper killings of Sarajevo residents, very few or no indictments are filed against those responsible. The direct perpetrators - snipers, who killed the inhabitants of Sarajevo with intent, have not yet been brought to justice and convicted of the crime.

Key words: *Sarajevo, siege, 1992-1995, sniping, sniper attacks, snipers, training, weapons, SRK, VRS, civilians, children, murder with intent, prosecution, non-prosecution, ICTY.*

Snajpersko djelovanje

Kampanja snajperskog djelovanja nad civilima u Sarajevu bila je predmet rasprava pred Međunarodnim sudom u Den Haagu (ICTY) u sudskim procesima vezanim za Sarajevo. Konsultovano je više stručnjaka koji su dali preciznija određenja termina “snajpersko djelovanje” u kontekstu postojećih predmeta koja su prihvaćena od strane ICTY-a a koja će se koristiti i u ovom radu. U izvještaju pješadijskog oficira Johna Hamilla, vojnog posmatrača UN-a, snajpersko djelovanje je termin koji se u ratu u bivšoj Jugoslaviji koristi nesistematski i obično se odnosi na gađanje civila iz raznog poluautomatskog ili automatskog oružja (mitraljeza). Izraz je izveden iz činjenice da je izvor vatre obično tako dobro sakriven da ga je teško precizno odrediti. U vojnom smislu, snajpersko djelovanje se provodi u posebne svrhe, pri čemu se ponekad koristi specijalno oružje namijenjeno samo za snajpersko djelovanje. Snajperista u vojnom smislu je neko ko s velike udaljenosti gađa i ubija pojedinačne osobe. Hamill je potvrdio definiciju “snajperskog djelovanja” iz izvještaja pod naslovom “Oružje u bivšoj Jugoslaviji” koji je napisao oficir kanadske vojske Tetsuo Ani.¹ Radilo se zapravo o direktnom gađanju osoba s veće udaljenosti iz bilo koje vrste pješadijskog oružja, kao što su puška ili mitraljez, s nekog skrivenog ili djelomično skrivenog mjesta.² Uobičajena definicija termina “snajpersko djelovanje” obuhvata direktno gađanje neke osobe ili predmeta, što ne uključuje nužno specijalnu pušku.³ Snajpersko djelovanje za koja su se teretili optuženi nisu se svodila samo na incidente počinjene specijalnim snajperskim puškama opremljenim optičkim nišanom.⁴ Vještak ICTY-a Patrick van der Weijden naveo je da pojam snajperista označava skrivenog strijelca koji puca na svakoga ko mu se nađe na nišanu, uključujući žene i djecu. Napravio je i razliku između “običnog snajperiste” i “profesionalnog snajperiste”, rekavši kako je ovaj drugi bolje obučan u jednom broju specijalizovanih vještina (poput maskiranja), da ima kvalitetniju opremu i više opreme te da obično djeluju u timu koji čine

¹ ICTY, Predmet IT-98-29-T, Tužilac v. Stanislav Galić, *Presuda*, 2003, par 183, 63.

² *Isto*, par, 182, par 184, 62-63;

³ Oxford English Dictionary (drugo izdanje, 1991.) definira “to snipe” kao “pucati ili otvarati vatru na (ljude, itd.) pojedinačnim hicima, obično iz nekog zaklona i s veće udaljenosti.” Collins Shorter Dictionary and Thesaurus (1995.) navodi: “pucati na neprijatelja iz zaklona.” u Webster’s New Universal Unabridged Dictionary (1996.) piše “pucati na osobe kad se za to pruži prilika s nekog zaklonjenog ili udaljenog položaja”. Više u: *Isto*, ICTY, Predmet IT-98-29-T, Tužilac v. Stanislav Galić, *Presuda*, 2003, fn. 312.

⁴ ICTY, Predmet IT-98-29-T, Tužilac v. Stanislav Galić, *Presuda*, 2003. par 183, 62;

strijelac i osmatrač, dok obični snajperista djeluje sam, nema toliko opreme i prošao je mnogo manje obuke.⁵

Snajperisti su vješti u “otkrivanju, osmatranju, prikradanju i neutralisanju ključnih neprijateljskih živih ciljeva ili opreme”. Radilo se o odlično obučanim strijelcima s odličnim borbenim vještinama, sposobnim da neopaženo zauzmu položaj i napuste ga. Njihove mete su od posebno velike važnosti. Angažovani su da bi se iskoristila njihova vještina preciznog gađanja i terenskog iskustva za dolazak i odlazak s položaja. Osnovna oprema snajperista bila je precizna puška s optičkim nišanom a snajperista je usko specijalizovan, odlično obučan strijelac.⁶ Prema Wejdenu u naseljenim mjestima domet je ograničen na prosječno 75 metara, a gađanje s većih udaljenosti bio je moguć samo s dominantnih položaja sa kojih se pružao pogled nadole. Snajperisti su mogli da koriste više vrsta oružja, pa su za veće domete koristili oružje većeg kalibra.⁷ U snajperskom djelovanju SRK je koristio puške koje su imale optički nišan ili se on mogao postaviti a to su najčešće bile puške tipa Zastava M76, potom M84. Korištena je i puška tipa “dragunov” (odnosno njena jugoslovenska verzija M91).⁸

Odbrana optuženog u postupku protiv Stanislava Galića pred ICTY-em osporavala je gore navedene tvrdnje i definisala snajpersko djelovanje kao vatru iz “posebnih pušaka s optičkim nišanom” te kako SRK nije imao takve puške.⁹ Nekoliko svjedoka odbrane optuženog i u predmetu protiv Dragomira Miloševića izjavilo je da SRK nije imao snajperiste i snajpere.¹⁰

Poznato je da su snajperisti u napadima na civile Sarajeva koristili municiju koja je zabranjena međunarodnim konvencijama, poput rasprskavajuće municije (dumdum meci). Gađanje civila takvom municijom dovodilo je do velikih patnji kod žrtava, jer bi se takva municija pri udaru rasprsnula i pravila teške povrede. Snage VRS-a su koristili ovu municiju iz razloga što jedan metak može pogoditi više osoba a iza njih ne ostaje izlazna rupa, te je onemogućavalo koristiti određene metode za određivanje pravca doleta, kao što je provlačenje cijevi kroz rupe.¹¹ Više je slučajeva koji potvrđuju da su snage VRS-a koristile ovu municiju.¹²

⁵ ICTY, br. 0606-3278-0606-3345-BCDT, *Incidenti snajperskog djelovanja u Sarajevu 1994-1994*, autor J. van der Weijden, Izvještaj za predmet protiv Dragomira Miloševića, 2; ICTY, Predmet IT-95-5/18, Tužilac v. Radovan Karadžić, *Presuda*, 2016, par 3618, 1381.

⁶ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2007, par 109, 38.

⁷ *Isto*, par 110, 38-39.

⁸ *Isto*, fn 285, 27.

⁹ ICTY, Predmet IT-98-29-T, Tužilac v. S. Galić, *Presuda*, 2003, par 182, 62.

¹⁰ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2007, par 69, 24.

¹¹ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2007, 94, 95, par 284.

¹² *Isto*, par 345, 346; ICTY, Predmet IT-98-29-T, Tužilac v. S. Galić, *Presuda*, 2003, 113, par 300, 302.

Snajperski napadi

Na mnogim mjestima po Sarajevu, posebno dijelovima glavne gradske saobraćajnice, na kojoj se nalazio i hotel „Holiday Inn” na Marindvoru, stajali su natpisi “Pazi snajper”, što je bio jasan pokazatelj intenzivnih napada na tom području.¹³ Jeremy Hermer, vojni posmatrač UN-a, izjavio je kako je glavna avenija koja se protezala paralelno s rijekom Miljackom od Starog grada prema zapadnom dijelu nazvana “Aleja snajpera”.¹⁴ Često se dešavalo da ubijena osoba leži i više dana, iz straha da je neko pomjeri od novih napada. Napadi su uglavnom vršeni danju, kada su napadači jasno mogli vidjeti da se radilo o civilima. Usprkos tome što su stanovnici Sarajeva život prilagodili napadima, živeći noću, skrivajući se danju, zatvarajući škole, krećući se samo kad je nužno, postavljajući kontejnere kao zaštitu, ipak nisu bili sigurni te su konstantno ubijani i ranjavani. I oklopni transporteri su vrlo često služili kao pokretni štit iza kojeg su se ljudi kretali skrivajući se od snajperskih hitaca.¹⁵

Fotograf John Ashton stigao je u julu 1992. u Sarajevo. O svojim doživljajima u Sarajevu, između ostaloga i o snajperskom djelovanju, svjedočio je u procesima pred ICTY-em. Govorio je o tome da je i sam vidio kako snajperisti pucaju na ljude. Vatru su “otvarali sa Grbavice i pucali direktno na grad, između zgrada, u blizini univerziteta i Holiday Inna i u blizini muzeja”.¹⁶ Vojnici SRK-a na Grbavici rekli su mu da su tu imali svoju liniju fronta i da su odatle pucali na ljude koji su prelazili ulice.¹⁷

O snajperskim djelovanjima svjedočili su pred ICTY-em i norveški novinar Morten Hvaal, kriminalistički inspektor Centra službe bezbjednosti (CSB) Sarajevo-Mirsad Kučanin kao i drugi svjedoci koji su dali slične iskaze.¹⁸ Hirurg Milan Mandilović iz Državne bolnice u Sarajevu rekao je kako je broj civilnih pacijenata primljenih u državnu bolnicu bio najmanje četiri puta veći od broja primljenih boraca.¹⁹

Pripadnici SRK-a granatirali su područja za koja se znalo da se na njima civili sklanjaju od snajperskog djelovanja. Roy Thomas, viši vojni posmatrač UNPROFOR-a u Sektoru Sarajevo, izjavio je kako su “Bosanci koristili zaklonjene rute kako bi izbjegli Aleju snajpera, ali su te rute napadane artiljerijom, što je bio pokazatelj da su tačno njih napadali.” Uočio je da ta praksa pokazuje zašto je broj stradalih bio velik i s obzirom na mali zabilježen broj ispaljenih projektila.²⁰ Sarajlija Fuad Šehbajraktarević izjavio je da su kao zaštita kroz Titovu ulicu bile zgrade, dok je prema Marindvoru bilo otvoreno i zato je

¹³ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2007, par. 911,

¹⁴ ICTY, Predmet IT-98-29-T, Tužilac v. S. Galić, *Presuda*, 2003, par 229, 81.

¹⁵ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2007, par 44, 14-15.

¹⁶ ICTY, Predmet IT-98-29-/I, Tužilac v. S. Galić, *Presuda*, 2003, par 228, 80-81;

¹⁷ *Isto*.

¹⁸ *Isto*, par 215, 76.

¹⁹ *Isto*, par 216, 77.

²⁰ *Isto*, fn 448, 79.

opasnije zbog pucanja s Grbavice.²¹ Jacques Kolp, oficir UNPROFOR-a za vezu s ARBiH od marta 1993. do novembra 1994, posvjedočio je da je općepoznato bilo to da je snajperska vatra otvarana s područja Grbavice “iz zgrada na drugoj strani rijeke”.²² David Fraser, predstavnik UNPROFOR-a kazao je da u Sarajevu na području “Aleje snajpera” nije bilo vojnih položaja nego su ulicom prolazili samo civili, koji su bili glavna meta pucnjave:

*Vidio sam kako [...] ljudi pokušavaju prijeći mostove, rijeku u centru Sarajeva, osobito u Novom Sarajevu. Posmatrao sam kako bi zastali i sklonili se iza nekog drveta ili zida, zatim iskočili i potrčali, nakon čega bi uslijedio pucanj. Osmatrao sam glavnu raskrnicu u blizini zgrade Energoinvesta, jednu od najopasnijih raskrnica u cijelom Sarajevu na koju su snajperi neprekidno djelovali. Bilo je to široko, prostrano područje okrenuto prema uglu naselja Hrasno i Grbavica, gdje su se ta naselja presijecala, i bilo je jasno da se tu nalazi snajperski položaj s kojeg je na to područje svakodnevno otvarana vatra.*²³

I novinar Aernout Van Lynden potvrdio je kako je veliki dio puta nazvanog “Aleja snajpera”, kao i trg Marindvor, te raskrznica u blizini Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine bila izložena snajperskoj vatri iz nebodera na Grbavici. Van Lynden je krajem septembra 1992. posjetio stambene zgrade na Grbavici, uz dopuštenje predsjedništva Republike Srpske. Tada je vidio i snajperske položaje na liniji fronta. Odveden je u prostorije u nekoliko zgrada gdje su se nalazile razne vrste vatrenih položaja, između ostaloga i zamračene prostorije gdje su bile snajperske puške uz vreće pijeska, iza otvora u prozorima. Opisao je da su puške imale duge cijevi i teleskopske nišane. Znao je da se radilo o snajperskim puškama. Na podu su bile prazne čahure metaka. Vojnici, koji su nosili uniforme JNA, imali su voki-tokije radi veze s drugim ljudima koji su bili na položajima i na osmatračnicama. Rekao je kako je bilo jasno da je to bilo koordinirano.²⁴ Slične navode potvrdio je i norveški novinar Morten Hvaal koji je pratio sukobe u Sarajevu od septembra 1992. do avgusta 1994. godine. On je uz dopuštenje posjetio četiri nebodera na Grbavici u kojima je vidio i snajperske položaje kao i razne vrste oružja, među kojima i mitraljez M 84 poznatiji kao “sijač smrti”.²⁵ Johna Ashtona su pripadnici SRK-a više puta odveli na položaje na liniji fronta u stambenim zgradama na Grbavici. Pored snajperskih položaja i u prostorijama bilo je “na hiljade i hiljade čahura...”.²⁶

²¹ "Dok ideš kroz Titovu im'o si zaštitu zgrada, čim Marindvor kreneš, gotovo je, Grbavica, puca na snajper, ubi sve živo." ICTY, Predmet IT-98-29-/I, Tužilac v. S. Galić, *Presuda*, 2003, par 229, 81.

²² *Isto*, par 228, 80.

²³ *Isto*, 230, 82.

²⁴ *Isto*, par 238, 86.

²⁵ *Isto*, par 229, par 239, 81, 86.

²⁶ *Isto*, par 240, 87.

Pored Grbavice, postojali su i drugi položaji s kojih su stanovnici Sarajeva gađani: Jevrejsko groblje, Špicasta stijena, stijena "Baba" na sjevernoj padini planine Trebević, Orahov brijeg na Poljinama (odakle su najčešće gađani stanovnici Kobilje glave), pravoslavna crkva na Dobrinji IV (koja je bila u izgradnji i oko koje se nalazila skela), Škola za slijepe u Nedžarićima, na Vracama, iznad Debelog brda, sa krivine na cesti Lukavica-Pale iznad Skenderije²⁷ i drugi položaji koji su bili pod kontrolom SRK-a. Uposlenici MUP-a Centra službe bezbjednosti su nakon reintegracije Sarajeva tokom aprila 1996. pronašli i dokumentovali postojanje većeg broja mitraljeskih i snajperskih položaja i prema Zemaljskom muzeju, Tehničkoj školi, hotelu Holiday Inn, Muzeju revolucije (danas Historijski muzej), Bulevaru Borisa Kidriča (danas ulica Franca Lehara), mostu "Bratstvo-jedinstvo" i dr.²⁸ Iz Zapisnika o uviđajima koji su izvršeni u aprilu 1996. vidljivo je kako su snajperska gnijezda bila smještena na najvišim spratovima, na tavanima sa mogućnošću izlaska na krov ili na najnižim spratovima, i da su to bili najzaštićeniji dijelovi zgrada.²⁹

Snajperisti su najviše djelovali u toku lijepog vremena kada bi građani izašli vani. Gađali su mjesta gdje su se okupljali civili, gađali su ljude na pijaci, u bašti, ispred kuće, u tramvajima ali i u redovima za vodu i hranu. Pucali su i u posude s vodom koje su ljudi nosili. Stanovnici su zbog toga odlazili po vodu kasno noću ili veoma rano ujutro kako bi izbjegli snajpersku pucnjavu.³⁰ Svjedokinja Rialda Musaefendić svjedočila je o tome kako su ubijena dva vozača vozila za hljeb. Vidjela je i metke u veknama hljeba jer su pripadnici SRK-a pucali u kamion koji je razvio hljeb. Stanovnici su prilikom vožnje ili prelaska ulicama to činili veoma brzo, kako bi izbjegli snajpersku pucnjavu.³¹

Zbog psihološkog uticaja koje je to imalo na stanovništvo, tramvaji i ljudi u njima su bili omiljena meta snajperista u Sarajevu. Ljudi su gledali šta se događa s tramvajima: ako su vozili, situacija je bila relativno dobra, a ako nisu vozili, to je značilo da je situacija teška te bi se cijelim gradom proširila jeza.³² Dakle, gađanje tramvaja je imalo veliki psihološki uticaj na grad. S obzirom da je na tramvaje često otvarana snajperska vatra, preduzeće GRAS je pokušalo zaštititi vozače postavljanjem čeličnih ploča iza kojih su sjedili tokom vožnje. Tramvaji su bili laka meta posebno u "Aleji snajpera", naročito na području između Zemaljskog muzeja i Holiday Inna, gdje su tračnice pravile krivinu oblika slova "S". Tramvaji su također bili posebno izloženi napadima kod kasarne "Maršal Tito", na Pofalićima i u blizini hotela "Bristol".³³ Pored odraslih,³⁴ djeca su vrlo često bila meta napada u tramvajima. Jedan od primjera

²⁷ Isto, par 510-585, 210-235; ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, Presuda, 2007, par 908, 300-301.

²⁸ Edin Omerčić, *Sarajevska „Aleja snajpera“*, 18.11.2022, www.historiografija.ba.

²⁹ Isto.

³⁰ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, Presuda, 2007, par 208, 72.

³¹ Isto, par 209, 72.

³² ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, Presuda, 2007, par 214, 73.

³³ Isto, par 215, 217, 73-74.

³⁴ Više je dokumenata koji to potvrđuju, jedan od njih: ICTY, RBiH, MUP, CSB, Sarajevo, br. 19/05-1, 15.12.1994, *Službena zabilješka u vezi ranjavanja i pogibije u tramvaju*. Tog dana

dogodio se 8. oktobra 1994. kada su gađana dva tramvaja u kojima je ubijeno i ranjeno više osoba. Gađana su i djeca koja su izašla iz tramvaja u blizini Filozofskog fakulteta i zgrade Izvršnog vijeća, kada je ranjeno četvoro djece u dobi između 12 i 14 godina. Djeca su ustrijeljena iz zgrade “Metalka” sa Grbavice.³⁵ Jedan od dječaka koji je pogođen snajperom toga dana bio je Amir Goro. Imao je 14 godina. Nakon toga liječen je u Francuskoj gdje je imao više zahtjevnih operacija. Međutim, posljedice ranjavanja snajperom bile su velike te je preminuo u 28 godini, 29. avgusta 2019. godine.³⁶ Pored gađanja civila u tramvajima, gađani su i civili u autobusima kao i u drugim prevoznim sredstvima.

Obrana Miloševića i Galića pred ICTY-em tvrdila je kako je i ARBiH otvarala snajpersku vatru na bošnjačke civile. Međutim, te tvrdnje su odbačene. General Smith izjavio je kako “niko nije nikada predočio nikakve dokaze da se nešto tako dogodilo”.³⁷ Milorad Katić bio je svjedok koji je branio Miloševića i Galića te je rekao da su se “snajperisti ABiH” nalazili u “Crvenoj zgradi” i da su gađali tramvaje koji su se kretali ulicom Zmaja od Bosne. Međutim, nakon što mu je pokazana serija snimaka tog dijela grada, Katić se složio da se iz ulice Zmaja od Bosne, gdje su tramvaji najčešće gađani iz snajpera, ne može vidjeti “Crvena zgrada”.³⁸

Opsada Sarajeva, ubijanje civila posebno djece i zločini nad njima spadaju u najteže oblike zločina protiv čovječnosti. U skladu s obavezama koje nameće UN Konvencija o pravima djeteta Ujedinjenih nacija, kao i drugi međunarodni akti koji se odnose na ljudska prava i zaštite civila u oružanim sukobima, osobe mlađe od 18 godina imaju status posebno zaštićenih osoba. Temeljne norme međunarodnog prava nije poštovala VRS, obavezujuće pravne norme, razvijane tokom stoljeća, a posebno najvažniju među njima – zaštitu civila, odnosno zaštitu djece.³⁹

povrijeđeno je više osoba u tramvaju dok je Kemal Tanović podlegao povredama. Snajperski hici su došli s Grbavice.

³⁵ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, Presuda, 2007, par 262, 82.

³⁶ SniperAlley.photo, Snimak ranjavanja, <https://twitter.com/sniperalleyphot/status/1432013471323983879>; Barbara Demick, *Young victim is on the mend in Paris*. O ovom slučaju ali i drugim slučajevima snajperskog djelovanja vidjeti i dokumentarne filmove koje je uradila TV Slovenija: “Krvavi turizem” (<https://365.rtvlo.si/arhiv/mednarodna-obzorja/174900301>) i “Sarajevo, 1425 Days of Horror” (<https://365.rtvlo.si/arhiv/mednarodna-obzorja/174948918>).

³⁷ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, Presuda, 2007, par 243, 83.

³⁸ *Isto*, par 242, 83.

³⁹ Navedene pravne norme međunarodnog humanitarnog prava zasnivaju se “na vrijednostima koje su temeljne za svako ljudsko biće – na integritetu pojedinca, pravu na život i pravu na zaštitu od straha, boli i nasilja. One stoga vrijede za svakoga, bez obzira na razlike u nacionalnoj pripadnosti, državljanstvu ili vjeri”. *Ženevska konvencija o zaštiti civilnih lica za vrijeme rata od 12. avgusta 1949. godine*; ICTY, Tužilac v. D. Milošević, *Sažetak presude*, 2007, 4.

Obuke i potražnja oružja i municije za snajpersko djelovanje

Komanda SRK VRS-a organizovala je posebne obuke za snajperiste. One su se održavale najvećim dijelom u kasarni na Jahorini i Romaniji. Iz jednog od dokumenata pod nazivom „Naređenje za izdvajanje i upućivanje instruktora snajperista na obuku u kasarnu Jahorina”, od 19. januara 1995. može se vidjeti da je Dragomir Milošević izdavao naređenja za obuke. U istoj svrhi je i naređenje od 29. januara 1995.⁴⁰

Na području Crvene stijene, u mjestu Ždrijelo, na Romaniji, organizovana je obuka dobrovoljaca i vojske u rukovanju naoružanjem. Početkom marta 1992. na obuci je bilo oko 100 ljudi, „što u uniformi, što u civilnim odijelima”, među kojima je bio i jedan broj Srba iz Sarajeva. Obuka je trajala oko dvadeset dana, gdje su polaznici najprije vježbali rasklapanje i sklapanje naoružanja i način punjenja municijom, zatim rukovanje snajperom i drugo. Nakon nekoliko dana polaznici su izveli bojevo gađanje u vreće napunjene slamom na udaljenosti od 150 do 200 m. Obuka je obuhvatala i vježbanje upotrebe noža, sklapanje i rasklapanje šatora i dr. Po završetku obuke svi polaznici su raspoređeni u četiri grupe i upućeni kućama, u dogovoru da će biti pozivani po potrebi. Nakon deset dana pozvani su telefonom da se jave u svoje grupe i ponovo dođu na Romaniju na doobuku, koja je trajala još sedam dana. Nakon završetka obuke, vojnici bi se postrojili, prilazili bi srpskoj zastavi sa kamom, izgovarajući „zaklinjem se bogu i kralju da ću vjerno služiti srpskom narodu, pri tom ne žaleći naše živote”.⁴¹ Više dokumenata SRK VRS-a pokazuje o održanim kursevima i obukama snajperista. Sadržaj tema kursa snajperista dijelio se na tri teme. Prva tema bila je *Snajperska puška*, druga tema *Gađanja* i treća *Postupci snajperiste* (snajperskog para -grupe u borbi).⁴² U jednom od dokumenata kojeg potpisuje također Milošević stoji da će se obuka instruktora snajperista održati 23. januara 1995. u rejonu kasarne Jahorina u trajanju od osam dana. Kao komandir kursa i izvođači obuke navedeni su: kapetan Zoran Terzić, poručnik Vlajko Božić a za organizaciju i sprovođenje kursa „Opštenarodne odbrane” major Stevan Veljović.⁴³

Postoji niz relevantnih dokumenata iz kojih se može vidjeti kolika je bila potražnja za snajperskim puškama i municijom.

Još početkom 1992. ali i ranije upućivani su zahtjevi u kojima je traženo oružje, među kojima i snajperske puške. Jedan takav je upućen načelniku Generalštaba OS SFRJ, komandantima II i IV vojne oblasti.⁴⁴ Početkom februara

⁴⁰ ICTY, str. pov. br. 20/04-20, *Naređenje za izdvajanje i upućivanje instruktora snajperista na obuku u kasarnu Jahorina*, 19. januar 1995; ICTY, *Naređenje komandanta SRK za obuku jedinica SRK-a od 29. januara 1995.*

⁴¹ Smail Čekić, *Agresija na RBiH: planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, knjiga 2, Sarajevo 2004, 831-834.

⁴² AIIZ, inv. br. 7-85, *Sadržaj tema kursa snajperista.*

⁴³ Komanda SRK, str.pov.br.20/04-20, 19.01.1995, *Izdvajanje i upućivanje snajperista na obuku u kasarnu Jahorina, Naređenje*, potpisao Dragomir Milošević;

⁴⁴ S. Čekić, *Agresija na RBiH*, knj. 1, 556.

1992. iz Pančeva su se dovozile snajperske puške, noćni nišani i druga specijalna sredstva.⁴⁵ Uoči i poslije martovskih barikada u Sarajevu na području sarajevskog naselja Pofalići, tamošnjem srpskom stanovništvu podijeljeno je preko 300 automatskih i poluautomatskih pušaka, uključujući i snajperske puške i drugo naoružanje.⁴⁶ Mnogo je dokumenata koji pokazuju podjelu oružja među kojima su i snajperske puške.⁴⁷ U Izvještajima iz 1992. godine može se pratiti potražnja snajperske municije, te u jednom zahtjevu potpukovnika Radislava Krstića od 13. avgusta upućenom Komandi SRK-a stoji da zbog "aktivnosti naših jedinica širih razmjera koje su u toku" potražuje se "vrlo hitno" 5.000 snajperskih metaka⁴⁸. Nekoliko dana kasnije, 17. avgusta potražuje se još 10.000 snajperskih metaka.⁴⁹ Dva dana kasnije, 19. avgusta, komandant Milorad Lolović potražuje za 2/2 rtmb Pale i SRK 300 komada snajperskih metaka,⁵⁰ a 22. avgusta komandant potpukovnik Veljko Stojanović traži 1 224 snajperskih metaka.⁵¹ Istog dana upućen je i zahtjev za potrebe Rajlovačke brigade kojim se traži pet sanduka snajperskih metaka, odnosno 4.500 komada te za potrebe Koševske brigade još 900 snajperskih metaka.⁵² Zamjenik komandanta komande SRK VRS-a pukovnik Dragan Marčetić je 4. novembra 1992. svim jedinicama Korpusa naredio da izvrše procjenu mogućnosti kako bi u svojim zonama odgovornosti postavili snajperiste na odgovarajuće snajperske položaje te da ih je potrebno utvrditi.⁵³ Bilo je potrebno odrediti broj snajperskih mjesta i postaviti potreban broj snajperista. Jedinice su nakon toga trebale navesti potrebu za snajperistima, snajperskim puškama, nišanskim spravama i uređajima.⁵⁴ Potražnja je nastavljena podjednakim intenzitetom sve do kraja rata.

U dopisu SRK-a – Pomoćno komando mjesto (PKM) od 30. marta 1995. tražilo se pješadijsko naoružanje, među kojima i pet snajperskih pušaka.⁵⁵ U dopisu od 19. aprila 1995. potraživalo se još pet snajperskih pušaka M-76, kalibra 7,62, uz

⁴⁵ *Isto*, 587.

⁴⁶ *Isto*, 593.

⁴⁷ Jedan dio ljekara iz Vojne bolnice u Sarajevu dobili su snajperske puške. O identitetima detaljnije u: *Isto*, 623;

⁴⁸ Komanda 2. romanijske mtbr. Sokolac, str. pov. br. 45/2-92, 13.08.1992, *Zahtjev za popunu municijom komandi SRK*, potpisao potpukovnik Radislav Krstić.

⁴⁹ U istom dopisu navedena je i potražnja 300.000 metaka tipa 7,62 mm, 150.000 tipa 7,9 mm, 80.000 pancirno zapaljivih, 60.000 metaka za automat M56 itd. Komanda 2. romanijske mtbr Sokolac, str. pov. br. 667/4-92, 17.08.1992, *Zahtjev za popunu municijom komandi SRK*, potpisao potpukovnik Radislav Krstić.

⁵⁰ 2/2. rtmb Pale, str.pov.br.01/98-1, 19.08.1992, *Potražnja MTS-a iz skladišta Kogan*.

⁵¹ Komanda 1. sar. br, str.pov.br. 1-409, 22.08.1992, *Borbeni izvještaj komandi SRK*, potpisao Veljko Stojanović.

⁵² Komanda operativne grupe srpske vojske Vogošća, str.pov.br. 153, 22.08.1993, *Zahtev za izdavanje municije i MES-a Komandi SRK*.

⁵³ Edin Omerčić, *Sarajevska „Aleja snajpera“*, 18.11.2022, www.historiografija.ba.

⁵⁴ *Isto*.

⁵⁵ Komanda 1. smbr, str.pov.br. 1-159/1, 30.3.1995, Komadi SRK-pkm, *Dopis majora Čede Pajića o količini TMS-a*.

značajnu potražnju i drugog pješadijskog naoružanja.⁵⁶ Glavni štab VRS-a uputio je 1. maja 1995. dopis Ministarstvu odbrane RS, Tehničko-remontnom zavodu (TRZ) Hadžići i Komandi SRK-a da je odobreno 20 snajperskih pušaka.⁵⁷ U zahtjevu Dragomira Miloševića od 15. aprila 1995. potraživalo se "hitno" 9.000 snajperskih metaka za Trnovski pravac, za 1. Smbr i 2. SLpbr VRS-a.⁵⁸ Komandant Milošević tražio je 3. maja za potrebe Ilidžanske pješadijske brigade 2.700 komada snajperske municije⁵⁹ a zatim i 24. maja, zbog "intenzivnih dejstava na unutrašnjem prstenu Sarajevskog ratišta", još 5.400 komada snajperske municije.⁶⁰ Komanda SRK-a obavijestila je 16. juna Komandu SRK-PKM, Komandu 3. Spbr i komandanta Miloševića da će komanda 27. Pozadinske baze (PoB) izvršiti dotur u 3. Spbr VRS, između ostalog, i 5.400 snajperskih metaka,⁶¹ dok će 1. Smbr VRS u Lukavicu dostaviti 900 komada.⁶² Istog dana, komandant Čedomir Sladoje tražio je 9.000 komada snajperske municije radi intenzivnih borbenih dejstava koja su u toku.⁶³

Milošević je u zahtjevu od 27. jula 1995. hitno potraživao još 9.000 komada snajperskih metaka za jedinice na jugozapadnom dijelu Sarajevskog ratišta.⁶⁴ U dopisu od 24. avgusta 1995. pomoćnik komandanta za pozadinu poručnik Milovan Đurđić potraživao je od Komande SRK-a i potpukovnika Solara 900 snajperskih metaka (7,9 mm M 76).⁶⁵ U odgovoru sljedećeg dana odobrena je tražena količina metaka te se u depeši daju informacije za preuzimanje.⁶⁶ Navedene tražene količine municije su samo manji dio tražene municije i predstavljale su i nedostajuće količine do norme sledovanja municije brigadi. U Telegramu od 23. avgusta 1995. pomoćnik komandanta za pozadinu pukovnik Aleksa Krsmanović upućuje telegram jedinicama u sastavu SRK-a u kojem kaže da će TRZ Čačak "u najkraćem mogućem roku"

⁵⁶ Komanda SRK-PKM, pov. br. 16/7-4-1/3, 19.04.1995, *Potražnja za TMS*, u potpisu pukovnik Aleksa Krsmanović.

⁵⁷ Glavni štab VRS, Sektor za pozadinu, Tehničko odeljenje, pov. br. 10/3/4/2-4-217, 1.5.1995, *Dopis*, potpisao pukovnik Đuro Dakić.

⁵⁸ Komanda SRK, str.pov.br. 20/13-2-134, 15.04.1995, *Zahtjev za dostavu MTS-a*.

⁵⁹ Komanda SRK, str. pov. br. 20/13-2-156, 3.5.1995, *Potražnja MTS-a*.

⁶⁰ Komanda SRK, str.pov. br. 20/13-2-202, 24.05.1995, *Potražnja za MTS*, potpisao Dragomir Milošević.

⁶¹ Komanda SRK, str.pov.br. 20/13-2-271, 16.6.1995, vrlo hitno, *Obavijest o doturu MTS-a 3. Smbr*, potpisao potpukovnik Milivoj Solar; Postoji i dokument da je dan ranije dostavljeno 1.800 komada snajperske municije za 3. Spbr u: Komanda SRK, str.pov.br. 20/13-2-263, 15.6.1995, vrlo hitno, *Obavijest o doturu MTS-a 3. Smbr*, potpisao potpukovnik Milivoj Solar.

⁶² Komanda SRK, str.pov.br. 20/13-2-272, 16.6.1995, vrlo hitno, *Obavijest o doturu MTS-a 1. Smbr*, potpisao potpukovnik Milivoj Solar.

⁶³ Komanda SRK, str.pov.br. 20/13-2-268, 16.6.1995, vrlo hitno, *Potražnja MTS-a za jedinice na jugozapadnom i sjeverozapadnom diejlu Sarajevskog ratišta*; Istog dana Sladoje potražuje za potrebe SRK 38.500 litara dizel goriva i 12.400 litara za Igmansku pbr iz Savezne Republike Jugoslavije. Komanda SRK, str.pov.br. 20/13-2-256, 16.6.1995, vrlo hitno, *Potražnja za dizel gorivom iz SRJ*.

⁶⁴ Komanda SRK, str.pov.br. 20/13-2-383, 27.7.1995, *Zahtjev za dostavu MTS-a*.

⁶⁵ Komanda 1. Ilidžanske pbr, pov. br. 3-3029-1, Ilidža, 24.08.1995, Komandi SRK.na ličnost ppuk. Solara, *Molba*.

⁶⁶ Komanda Sarajevko-romanijskog korpusa, pov. br. 20/13-2-462, 25.08.1995, Ilidžanskoj brigadi PKM SRK na znanje, potpisao potpukovnik Solak Milivoj.

izvršiti remont svih neispravnih poluautomatskih snajperskih pušaka (7,9 mm M76).⁶⁷ U jednom od izvještaja od 1992. prikazan je utrošak značajne količine municije, gdje je za taj dan naveden i utrošak od 40 snajperskih metaka.⁶⁸ Prema godišnjem Pregledu utrošenih količina municije i MES-a daćemo primjer za 1995. godinu, gdje je od 1. januara do 31. decembra 1995. godine prikazan utrošak snajperske municije po mjesecima, prikazujući ukupni utrošak od 29.248 metaka. Iz ovog pregleda vidljivo je da je najviše snajperskih metaka utrošeno u maju mjesecu.⁶⁹

Iz niza relevantnih dokumenata mogu se vidjeti i identiteti osoba koji su bili snajperisti u Sarajevu u periodu 1992-1995. S formiranjem jedinice MUP-a *srpske opštine Stari Grad* odmah na početku rata formirano je i snajpersko odjeljenje. U tom odjeljenju nalazilo se nekoliko osoba (identiteti poznati autoru).⁷⁰ Jedan od njih bio je kratko u odjeljenju jer je pokazao navodno loše rezultate u gađanju na području Crepoljskog, u ljeto 1992. godine. Pripadnici toga odjeljenja su obično radili ostale policijske poslove a snajpere su koristili u odlasku u izvidnicu. Od naoružanja imali su vojničke snajpere iz “Crvene zastave” a u početku su imali i puškomitraljeze M53, dok su kasnije raspolagali i sa mitraljezima M84. U periodu aprila i maja 1992. na Crepoljskom se organizirala i obuka. Za snajpersku obuku bilo je zaduženo nekoliko osoba. Tokom maja 1992. SRK je planirala ostvariti plan uništenja naselja Faletići i progona stanovništva. Prema tome planu trebalo je svakodnevno pucati po naseljenom mjestu kako bi se civili preplašili i prisilili na iseljavanje. U tom cilju svakodnevno su vršena i snajperska dejstva. U tim dejstvima korištena je puška M84. U tim aktivnostima najviše su učestvovali čete sa Zečije glave, Vučije luke i Gornjeg Bioska.⁷¹ Postoji još niz dokumenata u kojima se mogu vidjeti identiteti osoba koji su sudjelovali u snajperskom djelovanju na stanovnike Sarajeva. Poznati su i identiteti snajperista koji su djelovali s poznatog snajperskog položaja- *bijelih nebodera* u ulici Bratstva i jedinstva u toku cijelog rata, poput D.A. i njegovog brata D.A. i ženska osoba - N.V. Sa zgrade “Metalka” cijeli rat dejstvovali su M.K, M.T, te osoba pod nadimkom Mikelis koja je dejstvovala sa zgrade Šoping centra na Grbavici, kao i A.P. S lokacije VZ “Orao” Rajlovac kao i s lokaliteta Ilidža snajperom je djelovala žena koja je bila zaposlenica VZ “Orao” – osoba G.Š.⁷² S lokaliteta u Nedžarićima djelovao je osoba pod nadimkom Lubarda, dok je B.B. – komandir Interventnog voda dejstvovao na lokacijama Nedžarići i Ilidža. U dokumentima su navedeni i drugi identiteti snajperista. Za izvještavanje brigade o učinku snajperista u toku jednog dana zadužen je bio N.P. – komandir snajperista.

⁶⁷ Komanda SRK-PKM, pov. br. 16/7-4-325, 23.08.1995, *Telegram pukovnika Alekse Krsmanovića o remontu snajperskih pušaka.*

⁶⁸ Komanda 2. sarajevske brigade, tt.569, 18.07.1992, *Redovni borbeni izvještaj upućen Komandi SRK*, potpisao načelnik štaba Milan Maljković.

⁶⁹ Komanda SRK, Prilog 2, br. 0529-2760, *Pregled utrošene municije i MES-a od 01.01.1995. do 31.12.1995.*

⁷⁰ Identiteti poznati autoru a dokumenti o njima se nalaze u Arhivu instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

⁷¹ AIIZ, inv. br. 7-82, RBiH, Armija RBiH, Komanda 12. divizije, Centar bezbjednosti, br. 04/01,5-220-1, Sarajevo, 28.2.1996, *Djelovanje snajperista u toku agresije na RBiH;*

⁷² *Isto*, 2-3.

Prema raspoloživim podacima, imenovani se kasnije liječio na odjeljenju psihijatrije u Sokocu.⁷³

Kao snajperisti angažovani su i plaćenici iz Savezne Republike Jugoslavije, Rusije, Rumunije, Grčke. Ovi plaćenici bili su prisutni u rejonu Trebevića i Grbavice i uglavnom su bili snajperisti, te vrlo često učestvuju u izviđanju neposredno pred napad i u samom napadu. Nisu bili omiljeni među srpskim stanovništvom Grbavice a isti su stanovali u kućama prisilno prognanih Bošnjaka. Odjeveni su u maskirne uniforme specifičnog dezena ruske vojske a pretežno su naoružani poluautomatskim snajperskim puškama sa IC uređajima. Često su djelovali sa objekta „Metalka”, Šoping centra i nebodera u Lenjinovoj ulici, kao i sa Jevrejskog groblja, Ozrenske i Ohridske ulice. Hranili su se u vojnom restoranu u prizemnim prostorijama OŠ „Brane Šurbat”.⁷⁴ Na području Grbavice stiglo je jedne prilike i desetak članova jednog streljačkog udruženja, koji su za svoj „krvavi posao”, ovisno o učinku bili enormno visoko plaćeni.⁷⁵

U javnom diskursu prisutan je i narativ o učešću dobrovoljaca iz evropskih zemalja, posebno Italije o dobrovoljnom dolasku „bogatih turista” u Bosnu i Hercegovinu i plaćanju usluga kako bi ubijali civile u glavnom gradu. O njihovom učešću snimljen je i dokumentarni film pod nazivom „Sarajevo safari”.⁷⁶ U ovom radu se nećemo baviti ovim segmentom jer on iziskuje dodatno naučno istraživanje za koji je nakon toga potrebno napisati poseban rad o tom fenomenu.

Maloljetne žrtve snajperskog djelovanja

Pored punoljetnih građana, u svim mogućim prilikama ubijana su i djeca: u igri, u podrumu, u svojoj sobi, na spavanju, u dvorištu, u zagrljaju majke, oca, pretrčavajući ulice, skriveni u prolazima i slično. Nigdje nisu bili sigurni. Djeca su u najvećoj mjeri pogađana u predjele tijela čije su povrede dovodile do smrti ili teškog povređivanja. Vrlo često pogađani su u srce, glavu, pluća, što jasno pokazuje namjeru snajperiste. Snajperisti su nevidljive ubice koji nisu birali da li se radi o djetetu, ženi ili starijim osobama. Namjera snajperiste bila je jasna – da svaki ispaljeni hitac ubije ili teško rani osobu koju ciljaju. Napadač je također veoma dobro znao da se ubistvom djeteta uništava njegova porodica i nanose trajne posljedice koje ostavljaju posljedice i na društvo u cjelini, a samim time i na državu.

⁷³ Isto, 3.

⁷⁴ AIIZ, inv. br. 7-416, Komanda 1. korpusa, str.pov.br. 11/61-953, 10.12.1993, *Angažovanje stranih plaćenika na BH ratištu*.

⁷⁵ S. Čekić, *Agresija na RBiH*, knj. 2, 931; *Oslobođenje*, 16. mart 1993;

⁷⁶ Dokumentarni film prikazan je na <https://www.youtube.com/watch?v=nk2yz0xQaGo>. Prilog o filmu prikazan je i u talijanskim medijima, na RAI televiziji: <https://www.rainews.it/tgr/rubriche/estovest/video/2022/10/TGR-Estovest-del-02102022-c5337603-6e46-4efe-80f9-4baeaa9e08f5.html>.

U periodu 1992. do 1995. djeca Sarajeva su gotovo svakodnevno ubijana i ranjavana u snajperskom djelovanju. U ovom poglavlju prikazat ćemo hronološkim redom kratak pregled o 63 djeteta ubijena snajperom. Na primjerima ubijanja djece cilj je prikazati da su djeca namjerne žrtve u kampanji snajperskog djelovanja te da su ubijana planski i sistematski.

U 1992. godini ubijeno je 24 djece. Djevojčica Melisa Osmanković ubijena je snajperom 26. maja 1992. u haustoru zgrade u Ulici Hasana Brkića, u općini Centar. Metak ju je pogodio u rame. Podlegla je u bolnici na Koševu. Imala je devet godina.⁷⁷ Četrnaestogodišnja djevojčica Selma Solak ubijena je 30. maja u svom stanu u Ulici Oktobarske revolucije, u općini Novi Grad. Selma je ušla u sobu da uzme džemper kako bi sišla u sklonište zbog granatiranja. Metak je pogodio u srce.⁷⁸ Nekoliko dana kasnije, 6. juna 1992. u Ulici Salke Lagumdžije, u općini Novi Grad, nakon što je izašao iz skloništa i krenuo prema kući, ubijen je Dževad Sijamić. Snajperski metak ga je pogodio u stomak. Imao je 16 godina.⁷⁹ Djevojčica Adisa Ramić imala je 14 godina kada je 5. jula ubijena u Ulici Zmaja od Bosne, u općini Novo Sarajevo. Snajperski metak ju je pogodio u vrat.⁸⁰ Sutradan, 6. jula u Humskoj ulici, u općini Novo Sarajevo ubijen je Kemal Ligata. Bio je ispred svoje kuće kada ga je snajperski metak pogodio u oko. Imao je 13 godina.⁸¹ Arijana Delić pogođena je metkom 14. jula u stanu u Prvomajskoj ulici, u općini Novi Grad. Pogođena je u glavu. Podlegla je na putu do bolnice.⁸² Faruk Katica ubijen je 21. jula 1992. u naselju Koševsko II, u općini Centar. Imao je 17 godina.⁸³ U avgustu ubijen je dječak Amar Vuk. Bio je star osam godina. Pogođen je snajperom 19. avgusta u glavu dok je spavao u svojoj sobi, u Paljevskoj ulici, u općini Novi Grad.⁸⁴ Krajem mjeseca, 28. avgusta ubijena je i Selma Bjelak. Imala je devet godina. Dok se igrala sa svojom sestrom i prijateljicama u ulici ispod grada, u općini Stari Grad, snajperski metak ju je pogodio u vrat.⁸⁵ Dječak Muamer Smajlović ubijen je 3. septembra kada ga je po povratku iz Hitne pomoći pogodio snajper na ulici, u općini Novo Sarajevo. Imao

⁷⁷ Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (AIIZ), inv. br. 7-663, Ubijena djeca Sarajeva (UDS), *Dosije s usmjerenim orijentacionim intervjuem i dokumentima za Melisu Osmanković (Dosije za Melisu Osmanković)*; Zilha Mastalić Košuta, „Ubijena djeca Sarajeva u opsadi“, VI dio, 616, u: Smail Čekić et al, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina, 2010; Zilha Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva u vrijeme opsade 1992-1995*, 2012, Rukopis magistarskog rada, 46.

⁷⁸ AIIZ, inv. br. 7-1471, UDS, *Dosije za Selmu Solak*; „Ubijena djeca Sarajeva...“, VI. dio, 685, u: S. Čekić et al, *Zločini*; Z. Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva*, 45.

⁷⁹ AIIZ, inv. br. 7-743, *Dosije za Dževada Sijamića*; *Isto*, 675; *Isto*, 45.

⁸⁰ AIIZ, inv. br. 7-665, *Dosije za Adisu Ramić*; *Isto*, 648; *Isto*, 47.

⁸¹ AIIZ, inv. br. 7-1414, *Dosije za Kemala Ligatu*; *Isto*, 547; *Isto*.

⁸² AIIZ, inv. br. 7-579, *Dosije za Arijanu Delić*; *Isto*, 373; *Isto*, 48.

⁸³ AIIZ, inv. br. 7-1394, *Dosije za Faruka Katicu*; *Isto*, 506; *Isto*, 47.

⁸⁴ AIIZ, inv. br. 7-642, *Dosije za Amara Vuka*; *Isto*, 764; *Isto*, 49.

⁸⁵ AIIZ, inv. br. 7-1306, *Dosije za Selmu Bjelak*; *Isto*, 314; *Isto*.

je devet godina.⁸⁶ Dana 10. septembra ubijen je i Ljubiša Pokrajac (1974).⁸⁷ Istog dana ubijen je i Amir Šorlija, imao je 18 godina.⁸⁸ Trogodišnji dječak Mirnes Šahbazović igrao se u dvorištu kada ga je 16. septembra pogodio snajperski metak u Tuzlanskoj ulici, u općini Novi Grad.⁸⁹

Ako analiziramo samo evidenciju za mjesec septembar 1992. godine, pored maloljetnih građana Sarajevo, njih četiri, ubijen je i veliki broj punoljetnih građana, preko 20 a povrijeđenih je bilo 63 što samo pokazuje koliko je građana svakodnevno ubijano tokom opsade.⁹⁰

Sedina Tozo ubijena je 7. oktobra na Marindvoru, u općini Centar.⁹¹ U dvorištu u Humskoj ulici, u općini Novo Sarajevo pogođen je istog dana Nedžad Hadžić koji je tada imao 11 godina. Usljed teških povreda sljedećeg dana nastupila je smrt.⁹² Dana 9. oktobra pogođen je i Vahidin Sijamić (16) kada je na putu prema kući pretrčavao ulicu. Snajper ga je pogodio u glavu. Smrt je nastupila sutradan.⁹³ Melisa Viteškić ubijena je 16. oktobra u Ulici Hakije Turajlića, u općini Novi Grad. Imala je 12 godina. Pogođena je u glavu.⁹⁴ Edisa Babića snajper je pogodio u stomak 19. oktobra prilikom prelaska ulice na području Briješća brda, u općini Novi Grad. Imao je devet godina.⁹⁵ Dejan Stevanović ubijen je snajperom 27. oktobra u podrumu stambene zgrade na Vojničkom Polju, u općini Novi Grad. Imao je 10 godina.⁹⁶ Sutradan, 28. oktobra ubijen je Elvir Bakarević (17) u naselju Bistrik, u općini Stari Grad.⁹⁷

U novembru i decembru su nastavljena ubistva djece snajperom. Dječak Emir Subašić ubijen je 3. novembra dok se igrao sa svojim mlađim bratom ispred stambene zgrade u ulici Branka Šipke, u općini Novo Sarajevo. Pogođen je u potiljak i ubijen je u svojoj desetoj godini života.⁹⁸ Krajem novembra, 26. novembra ubijen je Kadrija Sadiki, pored pijace u naselju Otoka, u općini Novi

⁸⁶ AIIZ, inv. br. 7-664, *Dosije za Muamera Smajlovića; Isto*, 684; *Isto*.

⁸⁷ ICTY, br. 00970276, *Snajpersko djelovanje u Sarajevu*, 2, dokumenti korišteni u predmetu protiv Stanislava Galića; Potvrda o smrti UMC na ime Ljubo Pokrajac; Izvodi iz spiska umrlih lica dopremljenih u mrtvačnicu UMC na dan 10. i 11.09.1992 na kojima se nalaze imena Safeta Žilića i Ljubiše Pokrajca; Statistički listići o slučaju smrti na ime Pokrajac Ljubo i Žilić Safet;

⁸⁸ ICTY, br. 00970276, *Snajpersko djelovanje u Sarajevu*, 2, dokumenti korišteni u predmetu protiv S. Galića; Izvod iz spiska umrlih lica dopremljenih u mrtvačnicu UMC na dan 11.09.1992. na kojima se nalaze imena Boračić Bido i Šorlija Amir; Izvod iz lista *Oslobođenje* od 12.09.1992. – smrtnovnice; Ovaj dan ubijeno je i ranjeno po četvoro građana Sarajeva. *Isto*, 1-2.

⁸⁹ AIIZ, inv. br. 7-1483, *Dosije za Mirnesa Šahbazovića*; “Ubijena djeca Sarajeva...”, VI. dio, 704, u: S. Čekić et al., *Zločini; Z. Mastalić, Zločini nad djecom Sarajeva*, 67.

⁹⁰ Detaljnije o identitetima žrtava u: ICTY, br. 00970276, *Snajpersko djelovanje u Sarajevu*, 1-13, dokumenti korišteni u predmetu protiv S. Galića.

⁹¹ AIIZ, inv. br. 7-1506, *Dosije za Sedinu Tozo*; “Ubijena djeca Sarajeva...”, 750.

⁹² AIIZ, inv. br. 7-1355, *Dosije za Nedžada Hadžića; Isto*, 424; Z. Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva*, 68.

⁹³ AIIZ, inv. br. 7-1468, *Dosije za Vahidina Sijamića; Isto*, 676; *Isto*, 69.

⁹⁴ AIIZ, inv. br. 7-619, *Dosije za Melisu Viteškić; Isto*, 759-760; *Isto*.

⁹⁵ AIIZ, inv. br. 7-641, *Dosije za Edisa Babića; Isto*, 288; *Isto*.

⁹⁶ AIIZ, inv. br. 7-1473, *Dosije za Dejana Stevanovića; Isto*, 690; *Isto*.

⁹⁷ AIIZ, inv. br. 7-1295, *Dosije za Elvira Bakarevića; Isto*, 293; *Isto*.

⁹⁸ AIIZ, inv. br. 7-1476, *Dosije za Emira Subašića; Isto*, 694; *Isto*.

Grad. Imao je 17 godina.⁹⁹ Samir Hajdarević ubijen je 3. decembra u Ulici 21. maj u općini Novi Grad. Imao je 17 godina.¹⁰⁰ Dječak Nedim Pekmezović ubijen je 21. decembra u ulici Isaka Samokovlje, u općini Novi grad. Dok se igrao sa prijateljima, pogođen je snajperskim metkom.¹⁰¹ Sedam dana kasnije, 28. decembra ubijen je Nedžad Subašić ispred zgrade u Ulici Tetovska, u općini Novi Grad. Pogođen je u sljepočnicu.¹⁰²

Godina 1993. bila je najintenzivnija po ubistvima snajperom. Te godine ubijeno je 27 djece.

Emir Nuhanović pogođen je snajperom 14. januara 1993. godine kada je krenuo po vodu u ulici Dobrinjeske bolnice, u općini Novi Grad. Imao je 14 godina.¹⁰³ Dok je pokušavao pomoći ranjenom dječaku, snajperom je ubijen Sead Lagumdžija, 13. februara u ulici Antuna Branka Šimića, u općini Novo Sarajevo.¹⁰⁴ Djevojčica Rijalda Mujezin ubijena je 2. marta na ulici dok je s majkom i njenom prijateljicom bila na ulici u Roginoj ulici, u Starom Gradu. Snajper je pogodio Rijaldu u preponu i pluća a nakon što je majka uzela kćerku u naručje, snajper je gađao i majku i ranio je. Rijalda je imala 13 godina.¹⁰⁵ Sejo Klempić ubijen je 7. marta na pisti Sarajevskog aerodroma. Pogođen je u glavu i u stomak.¹⁰⁶ Alma Hasanbegović ubijena je 22. marta kada se igrala u Hadžijamakovoj ulici, u općini Stari Grad. Pogođena je u stomak. Imala je 13 godina.¹⁰⁷ Altijana Hajdarević ubijena je 23. marta u Titovoj ulici, u oćini Centar. Pogođena je snajperskim metkom u glavu u svojoj sobi.¹⁰⁸ Sanela Pecikoza ubijena je 29. marta na putu između Mojmila i Dobrinje. Imala je 14 godina.¹⁰⁹ Senan Dedić ubijen je 7. aprila u Drinskoj ulici, u općini Novo Sarajevo. Imao je 16 godina.¹¹⁰

Nakon donošenja Rezolucije 824 o proglašenju Sarajeva “sigurnom zonom” UN-a 6. maja 1993, ubijanje građana Sarajeva nastavljeno je podjednakim čak i jačim intenzitetom. Proglašenje grada navodno “sigurnim” ništa nije značilo a snajperska ubijanja djece ovim nisu prestala.

Sedin Ivazović ubijen je 20. maja 1993. dok se igrao s prijateljima na Trgu Josipa Mažara Šoše, u općini Novi Grad. Pogođen je u sljepočnicu. Imao je 17 godina.¹¹¹ Ifeta Ličina ubijena je 29. maja u dvorištu kuće u Orlovačkoj ulici, u općini Novo Sarajevo. Ubijena je dok je bila napolju s majkom. Metak ju je

⁹⁹ AIIZ, inv. br. 7-808, *Dosije za Kadriju Sadikija; Isto*, 661; *Isto*, 70.

¹⁰⁰ AIIZ, inv. br. 7-1358, *Dosije za Samira Hajdarevića; Isto*, 431; *Isto*, 82.

¹⁰¹ AIIZ, inv. br. 7-736, *Dosije za Nedima Pekmezovića; Isto*, 626; *Isto*, 71.

¹⁰² AIIZ, inv. br. 7-1478, *Dosije za Nedžada Subašića; Isto*, 696; *Isto*.

¹⁰³ AIIZ, inv. br. 7-1467, *Dosije za Emira Nuhanovića; Isto*, 608; *Isto*, 72.

¹⁰⁴ AIIZ, inv. br. 7-1413, *Dosije za Seada Lagumdžiju; Isto*, 543; *Isto*, 73.

¹⁰⁵ AIIZ, inv. br. 7-701, *Dosije za Rijaldu Mujezin; Isto*, 582; *Isto*, 74.

¹⁰⁶ AIIZ, inv. br. 7-748, *Dosije za Seju Klempića; Isto*, 511; *Isto*.

¹⁰⁷ AIIZ, inv. br. 7-720, *Dosije za Almu Hasanbegović; Isto*, 511; *Isto*.

¹⁰⁸ AIIZ, inv. br. 7-623, *Dosije za Altijanu Hajdarević; Isto*, 430; *Isto*, 75.

¹⁰⁹ AIIZ, inv. br. 7-1442, *Dosije za Sanelu Pecikozu; Isto*, 624; *Isto*.

¹¹⁰ AIIZ, inv. br. 7-633, *Dosije za Senana Dedića; Isto*, 368; *Isto*.

¹¹¹ AIIZ, inv. br. 7-1381, *Dosije za Sedina Ivazovića; Isto*, 479; *Isto*, 77.

pogodio u srce. Imala je 5 godina.¹¹² Ajdin Sipović ubijen je u hodniku svoje kuće 23. juna na Sedreniku, u općini Stari Grad. Imao je 15 mjeseci. Istim metkom ranjena je i njegova majka.¹¹³ Vedad Botić pogođen je 14. jula 1993. u Srebreničkoj ulici, u općini Novo Sarajevo. Podlegao je povredama u bolnici. Imao je 14 godina.¹¹⁴ Dvogodinja Elma Jakupović ubijena je u stanu 21. jula, u Jukićevoj ulici u općini Centar. Ušla je u svoju sobu da uzme omiljenu igračku, kada je pogodio metak u glavu.¹¹⁵ Edis Muratović pogođen je 24. jula u svojoj kući u ulici 21. maj, u općini Novi Grad. Imao je nepune 3 godine.¹¹⁶ Nelmira Kukuljac ubijena je 30. jula na rezervoaru Mojnilo, u općini Novi Grad. Pogođena je u glavu. Imala je 17 godina.¹¹⁷ Dževad Hasanović ubijen je snajperom 2. avgusta u igri u Butmirskoj ulici, općina Ilidža. Imao je nepunih 12 godina.¹¹⁸ Petogodišnja Elvedina Čolić ubijena je 8. avgusta u kući na Kobiljoj Glavi, u općini Vogošća. Elvedinina majka ubijena je 29. septembra 1992. u granatiranju.¹¹⁹ Sada Pohara (17-18) ubijena je 30. avgusta na Dobrinji, u ulici Kasima Prohića.¹²⁰ Elvir Mulaosmanović ubijen je metkom 1. septembra. Izašao je ispred skloništa kada je pogođen. Imao je 15 godina.¹²¹ Irhad Begić pogođen je u glavu u Ulici iza Hrida u općini Stari Grad 8. septembra. Podlegao je u bolnici. Imao je 12 godina.¹²²

Jednogodišnja Irina Čišić pogođena je 12. oktobra snajperskim metkom u Ulici Husrefa Redžića, u općini Centar. Irina je rođena u Beogradu a u Sarajevo je zajedno s majkom došla u aprilu 1993. da budu zajedno s ocem.¹²³ Adnan Kasapović ubijen je 24. oktobra u ulici Adija Mulabegovića u Vojničkom polju, općina Novi Grad. Stajao je u jednom prolazu koji je bio zaklonjen dekama. Puhnuo je vjetar koji je odmaknuo deku a snajperski metak ga je pogodio u srce. Imao je 15 godina.¹²⁴ Ubistvo dječaka Adnana bio je jedan od ubistava koje je razmatrano u procesu protiv Dragomira Miloševića u čijem periodu komandovanja je ubijen ovaj dječak. Vijeće Suda je zaključilo kako je dječaka ubio snajperista SRK s lokaliteta Doma za slijepa lica u Nedžarićima, u dijelu gdje nije bilo vojnih dejstava, te da je dječak zajedno sa svojim prijateljima bio u civilnoj odjeći i da je snajperista jasno vidio dječaka kada je pucao na njega.¹²⁵

¹¹² AIIZ, inv. br. 7-669, *Dosije za Ifeta Ličinu; Isto*, 546; *Isto*.

¹¹³ AIIZ, inv. br. 7-622, *Dosije za Ajdina Sipovića; Isto*, 678; *Isto*.

¹¹⁴ AIIZ, inv. br. 7-695, *Dosije za Vedada Botića; Isto*, 325; *Isto*, 79.

¹¹⁵ AIIZ, inv. br. 7-589, *Dosije za Elmu Jakupović; Isto*, 483; *Isto*.

¹¹⁶ AIIZ, inv. br. 7-659, *Dosije za Edisa Muratovića; Isto*, 594; *Isto*.

¹¹⁷ AIIZ, inv. br. 7-1408, *Dosije za Nelmiru Kukuljac; Isto*, 532; *Isto*, 80.

¹¹⁸ AIIZ, inv. br. 7-1535, *Dosije za Dževada Hasanovića*; "Ubijena djeca...", 439;

¹¹⁹ AIIZ, inv. br. 7-575, *Dosije za Elvedinu Čolić; Isto*, 350; Z. Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva*, 79.

¹²⁰ Izjavu je dao Izet Škulj, prijatelj porodice Pohara, u: Djeca Dobrinje, žrtve rata, Gaudeamus, Gimnazija Dobrinja, 49, u: Z. Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva*, 79.

¹²¹ AIIZ, inv. br. 7-625, *Dosije za Elvira Mulaosmanovića*; "Ubijena djeca...", 591.

¹²² AIIZ, inv. br. 7-611, *Dosije za Irhada Begića; Isto*, 304; Mastalić, *Zločini...*, 79.

¹²³ "Ubijena djeca...", 362; Z. Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva*, 81.

¹²⁴ AIIZ, inv. br. 7-1393, *Dosije za Adnana Kasapovića; Isto*, 505; *Isto*, 81.

¹²⁵ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, Presuda, 2009, par 203, 204, 77.

Adnan Hodžić ubijen je 31. oktobra pored Stupske petlje u općini Novi Grad. Išao je majci nabaviti drva za zimu. Imao je 15 godina. U ratu mu je ubijen otac a majka mu je dva puta ranjavana.¹²⁶ Amir Kerla ubijen je 3. novembra na Brusuljama, u općini Stari Grad. Pogođen je u glavu. Imao je 12 godina.¹²⁷

Jasenska Mašić pogođena je snajperom 14. novembra na ulici u općini Novi Grad. Snajper ju je pogodio u vrat. Šesti dan od ranjavanja nastupila je smrt. Imala je 15 godina.¹²⁸ Izudin Bičo ubijen je 23. decembra u ulici Nedima Filipovića, u općini Novi Grad. Krenuo je kod tetke kada je snajperskim hicem pogođen u vrat. Imao je 14 godina.¹²⁹ Sanel Turčalo ubijen je 28. decembra u stanu u ulici Žarka Zgonjanina. Pogođen je u glavu. Imao je 15 godina.¹³⁰

U 1994. godini snajperom je ubijeno 10 djece. Mirza Sadović pogođen je 16. januara 1994. godine u Ulici pastrma, u općini Stari Grad. Tri dana kasnije podlegao je od zadobijenih povreda. Snajperski metak ga je pogodio u glavu. Imao je 9 godina.¹³¹ Dječak Nermin Kubur ubijen je 2. februara 1994. godine u bašti kuće, na Sedreniku u općini Stari Grad. Imao je 12 godina.¹³² Mirela Pločić ubijena je 11. avgusta u Ulici Hasana Kikića, u općini Centar. Igrala se ispred zgrade s prijateljicama. Snajperski metak ju je pogodio u glavu.¹³³ Adel Kustura ubijen je 30. avgusta 1994. U tramvaju kos Srednje mašinske škole u općini Centar. Imao je 16 godina.¹³⁴

Adnan Popovac ubijen je 2. septembra 1994. pored Bunice u Hrasnici. Pogođen je u oko snajperskim metkom u vrijeme primirja kada je izašao da kupi slatkiše.¹³⁵ Sahir Kapo ubijen je 17. septembra 1994. U Ulici Jovana Žarka Veselinova, općina Novi Grad. Ubijen je u prolazu zaštićenom dekama. Imao je nepunih 13 godina.¹³⁶ Adnan Čamdžija ubijen je 2. oktobra 1994. u Jahorinskoj ulici u Hrasnici, općina Ilidža. Vraćao se s treninga kada ga je pogodio snajperski metak. Imao je 16 godina.¹³⁷

Nermina Omerović ubijena je 8. novembra 1994. godine u stanu u ulici Koste Hermana, u općini Centar, snajperskim metkom u glavu. Na prozoru sobe koji je gledao u pravcu Grbavice umjesto stakla postavljena je bila šper ploča pored kojih su se nalazili otvori kroz koji je prošao metak. Snajperski metak je ispaljen sa prozora koji se nalazio na 7 spratu zgrade "Metalka" na Grbavici. Nermina je

¹²⁶ AIIZ, inv. br. 7-1366, *Dosije za Adnana Hodžića*; „Ubistva djece...“, 445; Z. Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva*, 81.

¹²⁷ AIIZ, inv. br. 7-630, *Dosije za Amira Kerlu*; *Isto*, 510; *Isto*.

¹²⁸ AIIZ, inv. br. 7-1418, *Dosije za Jasenku Mašić*; *Isto*, 561; *Isto*.

¹²⁹ AIIZ, inv. br. 7-644, *Dosije za Izudina Biču*; *Isto*, 311; *Isto*, 83.

¹³⁰ AIIZ, inv. br. 7-1504, *Dosije za Sanelu Turčala*; *Isto*, 745; *Isto*.

¹³¹ AIIZ, inv. br. 7-609, *Dosije za Mirzu Sadovića*; *Isto*, 664; *Isto*;

¹³² AIIZ, inv. br. 7-1404, *Dosije za Nermina Kuburu*; *Isto*, 526; *Isto*.

¹³³ AIIZ, inv. br. 7-629, *Dosije za Mirelu Pločić*; *Isto*, 634; *Isto*, 88.

¹³⁴ AIIZ, inv. br. 7-1412, *Dosije za Adela Kusturu*; *Isto*, 540; *Isto*, 90.

¹³⁵ AIIZ, inv. br. 7-766, *Dosije za Adnana Popovca*; *Isto*, 638.

¹³⁶ AIIZ, inv. br. 7-1387, *Dosije za Sahira Kapu*; *Isto*, 496; Z. Mastalić, *Zločini nad djecom Sarajeva*, 89.

¹³⁷ AIIZ, inv. br. 7-1529, *Dosije za Adnana Čamdžiju*; *Isto*, 342; *Isto*.

ušla u sobu kako bi uključila televizor, da porodica poslušaju vijesti kada ju je metak pogodio. Majka i tetka su je povezele na Klinički centar u Sarajevu gdje je podlegla od zadobijenih povreda.¹³⁸

Sedmogodišnji dječak Nermin Divović ubijen je 17. novembra 1994. u vrijeme primirja. Dječaka je pogodio snajperski metak. Metak je pogodio i majku a zatim ubio sina. Nermin je na putu do bolnice podlegao povredama. gađan je sa zgrade Metalka. etak je prošao kroz abdomen majke i izašao na lijevoj strani tijela i pogodio Nermina u glavu.¹³⁹ Lejla Bajramović pogođena je 8. decembra u ulici Borisa Kidriča, u općini Centar, snajperskim metkom dok je razgovarala telefonom u hodniku. Pogođena je u oko. Podlegla je u bolnici na Koševu. Imala je 17 godina.¹⁴⁰

U 1995. godini snajperom je ubijeno dvoje djece. Mirza Kovačević ubijen je 31. marta u Ulici Ramića banja, općina Stari Grad. Imao je 16 godina.¹⁴¹ Damir Dodik ubijen je 25. juna 1995. kod Doma zdravlja u Vrazovoj ulici, u općini Centar. Vozio je bicikl kada ga je snajperski metak pogodio pored srca. Imao je 17 godina.¹⁴²

U periodu od aprila 1992. do decembra 1995. u snajperskom djelovanju ubijeno je najmanje 63 djece. Najveći broj djece ubijen je u općini Novi Grad - 22, potom općinama Centar, Stari Grad, Novo Sarajevo. Najveći broj djece ubijen je 1993. godine - 27, potom 1992. godine - 24, 1994. godine - 10 i 1995. godine - 2. Ako posmatramo ubistva djece po periodima komandovanja generala SRK-a, najveći broj djece ubijen je u periodu komandovanja Stanislava Galića - 41, potom Tomislava Šipčića - 12 i Dragomira Miloševića - 10 djece. Iz navedenih primjera, djeca su vrlo često pogađana u predjele srca, glavu, pluća, što jasno pokazuje namjeru snajperiste. Djeca su namjerne i ciljane žrtve, ubijane sistematski i planski. Ubijani su u igri, podrumima, sakriveni u prolazima, u naručjima sa majkama i rodbinom, na spavanju, u vožnji biciklom i drugim mjestima.

(Ne)procesuiranje izvršenih zločina

U periodu od aprila do sredine maja 1992. godine na čelu 4. korpusa 2. vojne oblasti JNA, poznatijeg i kao Sarajevski korpus, bio je komandant Vojislav Đurđević. Ne može se sa preciznošću utvrditi do kada je Đurđević tačno bio na ovom položaju, ali postoji podatak da je to bilo između 12. i 20. maja 1992. godine kada ga je na tom položaju naslijedio pukovnik Tomislav Šipčić.

¹³⁸ AIIZ, inv. br. 7-566, *Dosije za Nerminu Omerović*; Zločini, 612; Isto; Republika Bosne i Hercegovine, Ministarstvo za unutrašnje poslove, Centar službi bezbjednosti, Sarajevo, br. 19/05-2, 12.11.1994, *Službeni izvještaj*.

¹³⁹ AIIZ, inv. br. 7-744, *Dosije za Nermina Divovića*; Isto, 380; Isto, 89; D. Milošević, 2007, par 325-341.

¹⁴⁰ AIIZ, inv. br. 7-697, *Dosije za Lejlu Bajramović*; Isto, 290; Isto, 89.

¹⁴¹ AIIZ, inv. br. 7-660, *Dosije za Mirzu Kovačevića*; Isto, 521; Isto, 90.

¹⁴² AIIZ, inv. br. 7-1336, *Dosije za Damira Dodika*; Isto, 382; Isto, 91.

Đurđevac je 2. maja 1992. godine, na dan općeg napada na Sarajevo, uhapsio predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine Aliju Izetbegovića na Aerodromu Sarajevo, po povratku s pregovora vođenih tada u Lisabonu. U periodu dok je komandovao Sarajevskim korpusom, u Sarajevu su ubijene i prve maloljetne osobe. U periodu dok je bio komandant ubijeno je devetoro djece, najvećim dijelom granatiranjem.¹⁴³ Za ubistva ove djece niko nije osuđen. Đurđevac je umro 2004. godine u Ljubljani. Na čelu korpusa nalazio se u periodu kada su jedinice JNA zauzimale strateške pozicije u i oko Sarajeva i vršile pregrupisavanje te raspoređivanje svojih snaga. Visoki oficiri JNA odredili su mjesta za postavljanje artiljerijskog oruđa, izradili zaklone, organizovali vatreni sistem „tako da u svakom trenutku danju i noću snajperskom i artiljerijskom vatrom mogu pokriti sve vitalne objekte u gradu i mobilizirati i obučavati odano ljudstvo.”¹⁴⁴ Tim akcijama rukovodio je Đurđevac uz grupu oficira JNA.¹⁴⁵ Nakon donošenja Rezolucije 752 Vijeća sigurnosti UN-a 15. maja 1992. kojom se zahtijevalo da u Bosni i Hercegovini sve intervencije od strane JNA prestanu, te da se jedinice ili povuku ili stave pod kontrolu Vlade Republike Bosne i Hercegovine ili transformišu i razoružaju, u nastojanju da pokažu prividno poštivanje navedenih odluka, Republika Srbija je u tom pogledu pronašla rješenje. U Bosnu i Hercegovinu je prekomandovala sve Bosance iz JNA koji su služili u drugim mjestima, dok je donijela odluku o povlačenju pripadnika JNA koji nisu porijeklom iz Bosne i Hercegovine. To je naizgled trebalo zadovoljiti međunarodne zahtjeve dok bi u Bosni i Hercegovini istovremeno ostale velike srpske oružane snage, kojim bi zapovijedali oficiri bivše JNA. Tako je ova nova armija naslijedila i oficire i ljudstvo iz JNA kao i značajne količine oružja i opreme. Samoproglašena Skupština Srpske republike Bosne i Hercegovine je 12. maja u Banjoj Luci donijela formalnu odluku o formiranju Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine, od avgusta 1992. Vojske Republike Srpske (VRS).¹⁴⁶ Četvrti korpus 2. vojne oblasti tako je postao Sarajevsko-romanijski korpus VSr RBiH.

U periodu između 12. i 20. maja 1992. godine Đurđevca je naslijedio pukovnik Tomislav Šipčić. Bio je to period transformiranja u Sarajevsko-romanijski korpus, na čije je čelo tih dana postavljen Tomislav Šipčić. Šipčić,

¹⁴³ Od aprila do sredine maja 1992. godine ubijena su djeca Aida Zelić, Nadir Skikić, beba Belma Ćutuk, Midhat Zornić, a početkom maja Amer Klico, Aida Kučuk, Armin Ćosić, Nina Dedović, Zuhra Lingo. Zilha Mastalić Košuta, „Umro Tomislav Šipčić, general koji je ubijao sarajevsku djecu, spalio Vijećnicu i tvrdio da Muslimani bacaju Srbe lavovima“, https://stav.ba/vijest/umro-tomislav-sipcic-general-koji-je-ubijao-sarajevsku-djecu-spalio-vijecnicu-i-tvrdio-da-muslimani-bacaju-srbe-lavovima/11399?fbclid=IwAR1xV1o_j_Plv3Dbl41gthn0nvLp9skt7qB2hh1lZlrKXC3dEIA959_K0 (Detaljnije o ovoj djeci i u: Z. Mastalić Košuta,

„Ubijena djeca Sarajeva“, VI dio, 261-853, u: S. Čekić et al, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*;

¹⁴⁴ S. Čekić, *Agresija na RbiH*, knj. 1, 740.

¹⁴⁵ *Isto*.

¹⁴⁶ Zilha Mastalić Košuta, Vahid Aladžuz, Elvedin Mulagić, *Hadžići tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Općina Hadžići, Institut za istraživanje zločina Univerziteta u Sarajevu, Hadžići-Sarajevo 2022, 26.

pukovnik JNA odnosno Vojske Jugoslavije (VJ) a od maja 1992. general SRK VSr RBiH, izdavao je naredbe koje su za posljedicu imale izvršenje zločina nad stanovnicima Sarajeva odnosno i djecom. Na tom položaju ostao je do 10. septembra 1992. kada je komandu preuzeo Stanislav Galić.

U Sarajevu je u periodu od aprila do 10. septembra 1992. ubijeno najmanje 147 djece, najvećim dijelom granatiranjem i u snajperskom djelovanju. Djeca su ubijana na razne načine i nad njima su počinjeni najteži oblici zločina. Za ove zločine do danas nisu procesuirani odgovorni za ove zločine. Pored komandnog kadra za zločine nisu osuđeni ni oni pripadnici iz nižih vojnih kadrova koji su također odgovorni za zločine. Iako je Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu u saradnji s Udruženjem roditelja ubijene djece Sarajeva 92-95 predao Tužilaštvu Bosne i Hercegovine 31. januara 2011. krivičnu prijavu protiv Tomislava Šipčića, godinama nakon toga, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine ništa nije učinilo. Dana 5. aprila 2022. Institutu je poslat dopis od strane Tužilaštva Bosne i Hercegovine s potpisom tužiteljice Vesne Ilić, u kojoj se ponovno traži ista dokumentacija koja je poslata još 2011. godine. I na zahtjev ICTY-a koji je dostavio dokumentaciju Tužilaštvu za slučaj Šipčić u kojem su naveli da je predmet urgentan, Tužilaštvo se oglušilo. U julu 2022. Tomislav Šipčić umro je u mjestu Vrbas, u Srbiji, u 83 godini. Za smrt ove djece, među kojima je i 12 djece koja su ubijena snajperom, niko nije odgovarao.

Ubijanje djece nastavljeno je i u periodu dok je komandant SRK-a bio Stanislav Galić, od 11. septembra 1992. do 10. avgusta 1994. Za ovo vrijeme, snage kojima je on rukovodio i komandovao sprovodile su kampanju snajperskog djelovanja i granatiranja usmjerenu protiv civilnog stanovništva Sarajeva.

Utvrdjući krivičnu odgovornost Galića, visokog oficira Vojske Jugoslavije, odnosno komandanta SRK VRS, ICTY je utvrdio da je više nego jasno da je general Galić odgovoran za gađanje direktnom i neselektivnom paljbom civila i civilnog stanovništva Sarajeva. Odgovoran je za kampanju granatiranja i snajperskog djelovanja protiv civila i civilnog stanovništva Sarajeva u opsadi, koja je, pored ostalog, rezultirala velikim brojem ubijenih i ranjenih svih starosnih kategorija. Radilo se “o smišljenoj namjeri da se nad civilima izvrše akti nasilja”.¹⁴⁷ Kao prevashodni cilj kampanje snajperskog djelovanja i granatiranja u Sarajevu bilo je terorisanje civilnog stanovništva.¹⁴⁸ Galić je izdavao pismene i usmene naredbe za rasprostranjeno i sistematsko granatiranje i snajpersko djelovanje protiv civilnog stanovništva koje je prosljeđivano na niže nivoe komandne hijerarhije. Posrijedi je bila smišljena kampanja napada na civile.¹⁴⁹ Galić je imao kontrolu i nad snajperskim i artiljerijskim djelovanjem.¹⁵⁰ Žrtve koje su ubijane snajperima bile su namjerne

¹⁴⁷ ICTY, IT-98-29-T, Tužilac v. S. Galić, *Presuda i mišljenje*, 2003, par 727, 745-752.

¹⁴⁸ ICTY, Predmet br. IT-98-29-A, Tužilac v. S. Galić, *Sažetak presude*, 2006.

¹⁴⁹ ICTY, Presuda br. IT-98-29-A, Tužilac v. S. Galić, *Drugostepena presuda*, 2006, par 237, 239, 102-103.

¹⁵⁰ *Isto*, par 367- 371, 160-161.

žrtve te su snajperisti smišljeno birali ciljeve. Snajperski napadi nad civilima Sarajeva bili su smišljeni napadi a ne slučajni pogoci.¹⁵¹ Ukoliko se ne bi udovoljilo srpskim vojnim zahtjevima, izdavana su naređenja za nastavak ili pojačavanje snajperske vatre.¹⁵² Napadi su vršeni s položaja SRK VRS-a¹⁵³ Galić je imao ovlaštenja da kazni pojedince koji su počinili krivična djela ili prekršili vojnu discipline, ali on to nije činio.¹⁵⁴ Utrošak municije koji je prevazilazio potrebe redovnih vojnih operacija bio je samo jedan od brojnih faktora koji je pokazao da je Galić znao za kažnjive aktivnosti svojih jedinica.¹⁵⁵ U drugostepenoj presudi protiv Galića, Žalbeno vijeće Haškog tribunala odbilo je žalbe Galića i donijelo odluku o doživotnoj kazni zatvora za provođenje terora nad civilima, ubistva, nečovječna djela.¹⁵⁶

Strategija kontinuiranog nastavljanja snajperskog djelovanja i granatiranja civila nastavljena je u periodu komandovanja Dragomira Miloševića, od 10. avgusta 1994. do 10. oktobra 1995. Pripadnici SRK-a su pod komandom Miloševića odgovorni za neprestano snajpersko djelovanje i granatiranje stanovnika Sarajeva što je dovelo do smrti i teškog ranjavanja brojnih civila. Stanovništvo je tokom cijele opsade bilo izloženo teškim uslovima koji su kod njih izazivali strah i nesigurnost što je na njih ostavilo duboke i neizbrisive psihičke povrede.¹⁵⁷ Stanovnici Sarajeva nigdje nisu bili sigurni, civili su mogli biti ranjeni ili biti ubijeni bilo gdje i u bilo kojem trenutku.¹⁵⁸ Poslije prve ispaljene granate SRK pravio je pauzu, nakon čega bi ponovno ispaljivao granatu, što je činjeno u cilju terorisanja civilnog stanovništva, “budući da ono tako nikad nije moglo biti sigurno kada će granatiranje prestati”.¹⁵⁹ Snage SRK-a su imale namjeru nanijeti teške tjelesne ili psihičke patnje, ili da počine težak napad na ljudsko dostojanstvo žrtava, ili su znali da će njihova djela izazvati teške tjelesne ili psihičke patnje ili da će predstavljati težak napad na ljudsko dostojanstvo.¹⁶⁰ Ove snage namjerno su masovno napadali civile i civilne

¹⁵¹ *Isto*, par 279, 117.

¹⁵² *Isto*, par. 237, 103.

¹⁵³ *Isto*, par 259, 117.

¹⁵⁴ *Isto*, par 381, 165.

¹⁵⁵ *Isto*, par 380, 164.

¹⁵⁶ *Isto*, par 402, 173; ICTY, Tužilac v. S. Galić, *Sažetak presude*, 2007, 1.

¹⁵⁷ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2009, par 4, 2.

¹⁵⁸ *Isto*, par 116, 43.

¹⁵⁹ Namjerno gađanje civila preciznim oruđima, uz upotrebu velikog broja granata, predstavlja *terorisanje*. Imajući u vidu činjenicu da su ta oruđa korištena, posebno minobacač, s vrlo dobro obučanim poslužiocima, postojala je namjera za terorisanje. Sarajevsko-romanijski korpus odgovoran je za granatiranje civila i civilnih područja, a “posebno s obzirom na dokaze u vezi sa preciznošću minobacača i vještinom poslužilaca minobacača iz redova SRK-a, ispaljivanjem brojnih granata na Grad, težinom povreda i brojem ubijenih usljed minobacačkih dejstava“. Ako je nekome cilj da izazove teror kod civilnog stanovništva, on će usmrćivati civile, ometat će snabdijevanje hranom i vodom, ometat će zdravstvenu službu granatiranjem bolnica i vozila hitne pomoći, napadat će civile namjerno i podmuklo, te će koristiti sve moguće načine da se proizvede osjećaj bespomoćnosti i ranjivosti. ICTY, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2007, par 971.

¹⁶⁰ *Isto*, par 938.

objekte te iz tih razloga, nijedan civil nigdje nije bio siguran.¹⁶¹ Napadi su bili *rasprostranjeni* (velike razmjere napada i broj osoba koje su predmet tog napada) i *sistematski* (organizirani karakter djela nasilja i mala vjerovatnoća da su počinjena nasumično).¹⁶²

Kao jedan od primjera snajperskog djelovanja koji je obrađen u slučaju Milošević bio je napad na tramvaj 27. februara 1995. kada je pucano na civile. Miloševićeve tvrdnje da je tramvaj gađan jer je bio vojni cilj kojim su se prevozili pripadnici ARBiH, pokazale su se neodrživim.¹⁶³

Dragan Simić je posvjedočio da je u periodu od kraja decembra 1994. do maja 1995. Milošević uglavnom odlazio na Grbavicu i Nedžariće. Na Grbavici i Nedžarićima je bilo mnogo incidenata snajperskog djelovanja. Milošević je bio komandant SRK-a i redovno je obilazio jedinice SRK-a na tim područjima, te je bio svjestan počinjenih zločina.¹⁶⁴ Brigadni general Fraser je u svom svjedočenju izjavio da mu se činilo da je, “u vezi sa snajperskim incidentima po gradu Sarajevu, bila na djelu namjera komandanta”. Posvjedočio je da je snajperskog djelovanja bilo u raznim dijelovima Sarajeva, duž “Aleje snajpera”, oko aerodroma i oko područja Špicaste stijene, pri čemu su svi ti dijelovi grada bili pod kontrolom raznih brigada SRK-a i snajpersko djelovanje u tim dijelovima je ukazivalo na postojanje “namjere višeg komandanta.”¹⁶⁵

Milošević je izdavao naređenja vezana za obučavanje, opremanje i razmještanje snajperista te naređivao i gađanje civila.¹⁶⁶ Snajpersko djelovanje vršeno je duži period u raznim dijelovima Sarajeva pod kontrolom raznih brigada SRK-a što pokazuje da je Milošević kordinirao, planirao i naređivao većinu snajperskih djelovanja koji su razmatrani u Optužnici.¹⁶⁷ Iako je bio *de jure* i *de facto* nadređen pripadnicima SRK-a, uključujući i snajperiste, te je nad njima vršio efektivnu kontrolu, nije učinio ništa da zločine spriječi.¹⁶⁸ U periodu od 6. avgusta do 10. septembra 1995. mijenjao ga je načelnik Štaba Čedomir Sladoje, koji je po Miloševićevom naređenju nastavio kampanju snajperskog djelovanja i granatiranja.¹⁶⁹ Žalbeno vijeće oslobodilo je Miloševića odgovornosti za dva zločina, za granatiranje zgrade “Bitas” 22. avgusta i pijace Markale 28. avgusta 1995. godine.¹⁷⁰

¹⁶¹ ICTY, Tužilac v. S. Galić, *Sažetak presude*, 2007, 3.

¹⁶² Sarajevsko-romanijski korpus odgovoran je za granatiranje civila i civilnih područja, a “posebno s obzirom na dokaze u vezi sa preciznošću minobacača i vještinom poslužilaca minobacača iz redova SRK-a, ispaljivanjem brojnih granata na Grad, težinom povreda i brojem ubijenih usljed minobacačkih dejstava“. ICTY, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2007, par 41, 913 i 925.

¹⁶³ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2009, par 128, 47.

¹⁶⁴ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2007, par 845, 281.

¹⁶⁵ *Isto*, par 853, 284.

¹⁶⁶ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2009, par 262, 102-103.

¹⁶⁷ *Isto*, par 274, 278, 103, 109.

¹⁶⁸ *Isto*, par 280, par 282, 109-112.

¹⁶⁹ *Isto*, par 285, 112.

¹⁷⁰ *Isto*, par 294, 115.

U predmetu protiv Miloševića u jednom od poglavlja Presude navedeno je i nekoliko slučajeva snajperskog djelovanja na Grbavici u dijelu koji je kontrolisala VRS a koji su izvršeni od strane pripadnika ARBiH. Jedan od slučajeva dogodio se 11. marta 1995. kada je navedeno da je jedna djevojčica ubijena a druga ranjena u ulici Rave Jankovića na Grbavici. Tužilaštvo ICTY ustanovilo je da su počinioici kažnjeni za ovo djelo.¹⁷¹

Sporazum o prestanku snajperskog djelovanja poput onoga od 14. avgusta 1994. između Vahida Karavelića i Dragomira Miloševića, bio je prekršen. Kao drugi slični sporazumi, kao i Sporazum o potpunom prekidu neprijateljstava 23. decembra 1994. Sporazumi se nisu poštovali što potvrđuje i to da nakon donošenja rezolucije Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda br. 824 6. maja 1993., kojom se Sarajevo sa okolinom proglašava sigurnom zonom Ujedinjenih nacija, i koje treba biti pošteđeno “oružanih napada i drugih neprijateljskih postupaka”,¹⁷² uništavanje Sarajeva i ubijanje njegovog stanovništva nastavljalo se na najbrutalniji i najmonstruozniji način. Milošević je pred kraj rata 1. oktobra 1995. izdao naređenje svim jedinicima SRK-a “na osnovu naređenja GŠ VRS [...] ukazane potrebe za prekid svih dejstava po gradu Sarajevu, a u cilju daljeg obustavljanja snajperskog dejstva prema gradu” u kojem je do daljnjeg zabranio “sva snajperska dejstva prema gradu Sarajevu i svi komandanti i komandiri jedinica ovu zabranu će preneti do poslednjeg vojnika.”¹⁷³

U periodu između aprila 1992. i novembra 1995. godine grupa srpskih političkih i vojnih čelnika sudjelovali su u Udruženom zločinačkom poduhvatu u kojem je sprovedena između ostaloga i kampanja snajperskog djelovanja.¹⁷⁴ Glavni cilj bila je kontrola nad Sarajevom što su nastojali ostvariti između ostaloga i neprekidnim napadima, granatiranjem i snajperskim djelovanjem. Snajperske jedinice unutar SRK kao i pojedinačni snajperisti bili su pod kontrolom Komande SRK te u krajnjoj liniji, Glavnog štaba VRS-a.¹⁷⁵ Postojao je zajednički plan koji je proistekao od političkog i vojnog rukovodstva bosanskih Srba. Ovaj plan uključivao je ubistva, teror i protivpravne napade na civile. Ratko Mladić, Stanislav Galić, Dragomir Milošević, Momčilo Krajišnik, Nikola Koljević, Radovan Karadžić, Biljana Plavšić činili su grupu koja je djelovala u skladu sa ovim planom i imali zajedničku namjeru činjenja zločina kao dio toga plana. Karadžić je značajno doprinio ovom planu, što je kao čelnik političkih, vojnih i vladinih struktura pružao podršku Ratku Mladiću u strategiji prema Sarajevu koja je podrazumijevala pojačavanje intenziteta kampanje snajperskog djelovanja i granatiranja i vojnog rješavanja situacije u gradu. Kao vrhovni komandant VRS-a, izdavao je ili odobravao vojne direktive koje su se odnosile na Sarajevo, čime je

¹⁷¹ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2007, 259, par 773.

¹⁷² Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95, *Rezolucija 824*, Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995, 72-74;

¹⁷³ ICTY, Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević, *Presuda*, 2007, par 840, 280.

¹⁷⁴ ICTY, Predmet br. IT-95-5/18, Tužilac v. Radovan Karadžić, *Sažetak presude*, 2016, 1.

¹⁷⁵ *Isto*, 8.

produžio opsadu, te dopuštajući da kampanja snajperskog djelovanja i granatiranja traje unedogled. Imao je *de iure* kontrolu nad SRK i VRS, te je sudjelovao u vojnim pitanjima vezanim za Sarajevo te u vezi s tim izdao brojna naređenja na strategijskom i operativnom nivou. U nekoliko situacija je unaprijedio i nagradio Mladića, Galića i Miloševića uprkos saznanju da su napadali civilno stanovništvo.¹⁷⁶ Iako je dosljedno obavještavan o napadima SRK na civile, poricao je da je SRK odgovoran te umjesto toga optuživao ARBiH. Nije učinjen ni jedan pokušaj da se krivično gone vojnici SRK koji su gađali civile. Kampanju snajperskog djelovanja i granatiranja bi intenzivirao i kada bi želio prisiliti legalno bosanskohercegovačko rukovodstvo da prihvate mirovne sporazume koje je on diktirao. Ove napade koristio je kao sredstvo pritiska i na bh rukovodstvo i međunarodnu zajednicu kako bi postigao političke ciljeve. Stoga je njegov doprinos UZP-a kao i ostalih bio nemjerljiv jer se bez njihove podrške napadi na civile ne bi ni izvršili.¹⁷⁷ Osuđen je na kaznu doživotnog zatvora.

Ratko Mladić kao dio UZP-a za Sarajevo učestvovao je u osnivanju SRK-a te je donosio odluke u vezi s ljudstvom u SRK-u, komandovao je jedinicama u raznim operacijama, u širenju propagande protiv Bošnjaka i Hrvata, naređivao je ograničavanje humanitarne pomoći za Sarajevo, nije sprečavao krivična djela niti kažnjavao izvršioce iako je imao nad njima efektivnu kontrolu. Naređivao je prekide snabdijevanja Sarajeva vodom i električnom energijom, što je prisiljavalo stanovnike da izađu iz svojih domova i budu izloženi snajperskim i drugim napadima. Mladić je imao namjeru da se pokrene i provede kampanja snajperskog djelovanja i granatiranja protiv civila u Sarajevu, uz namjeru izvršenja terorisanja, protivpravnih napada i ubistva civila.¹⁷⁸ Osuđen je na kaznu doživotnog zatvora.

Momčilo Krajišnik, Biljana Plavšić i Nikola Koljević također su bili dio UZP-a za Sarajevo. Krajišnik je osuđen na 20 godina zatvora,¹⁷⁹ Plavšić na 11 godina zatvora¹⁸⁰ a Nikola Koljevića izvršio je samoubistvo 1997. godine na Palama.

Navedene osobe su uz vojne i policijske snage VRS-a i iz SRJ u Sarajevu provodili koordiniranu, sistematsku, dugotrajnu kampanju granatiranja i snajperskog djelovanja „radi ubijanja, sakaćenja, ranjavanja i terorisanja civilnog stanovništva Sarajeva”.¹⁸¹ Za ove zločine masovno su korištena: a) artiljerijska oruđa, b) snajpersko naoružanje, c) hemijsko oružje koje je zabranjeno međunarodnim humanitarnim pravom (modifikovane aviobombe, fosforne artiljerijske granate i dr), d) protivavionsko naoružanje, e)

¹⁷⁶ *Isto.*

¹⁷⁷ *Isto*, 8-9.

¹⁷⁸ ICTY, Predmet br. IT-09-92, Tužilac v. Ratko Mladić, *Sažetak presude*, 2017, 11.

¹⁷⁹ ICTY, Predmet br. IT-00-39, Tužilac v. Momčilo Krajišnik, *Sažetak presude*, 7.

¹⁸⁰ Biljani Plavšić je ICTY kao olakšavajuće okolnosti naveo potvrdno izjašnjenje o krivici, uz kajanje, doborovoljnu predaju Sudu, ponašanje nakon rata te životnu dob. ICTY, Predmet br. IT-00-39&40/1, Tužilac v. Biljana Plavšić, *Sažetak presude*, 2003, 3-5.

¹⁸¹ ICTY, Tužilac v. Stanislav Galić, IT-98-29-A, Presuda, 5.12.2003, par. 310. ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, IT-98-29/1-T, Pretresno vijeće, Presuda, 12.12. 2007, par. 971; ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, IT-98-29/1-A, Žalbeno vijeće, Presuda, 12.12.2009, par. 38.

tenkovske i oklopne jedinice za izvođenje dejstava i drugo oružje. Granatiranjem i snajperskim napadima su „imali namjeru da nanesu teške tjelesne ili duševne patnje ili da počine težak napad na ljudsko dostojanstvo žrtava ili su znali da će njihova djela vjerovatno izazvati teške tjelesne ili duševne patnje ili da će predstavljati težak napad na ljudsko dostojanstvo”.¹⁸² Ubijanje civila posebno djece i zločini nad njima nastavili su se tokom četverogodišnje opsade grada.

Porazna je činjenica da za snajpersko djelovanje u Sarajevu ne postoji nijedna presuda za direktne izvršioce snajperskog djelovanja. Iako je Haški tribunal predao Tužilaštvu Bosne i Hercegovine još 2004. godine tzv. listu “A” sa identitetima osumnjičenih osoba za koje su utvrdili da postoji dovoljno dokaznog materijala za podizanje optužnica, na kojoj se nalaze i snajperisti, ipak godinama nakon toga nije pokrenut nijedan sudski postupak za direktne izvršioce snajperskog djelovanja što je velika manjkavost bosanskohercegovačkog pravouđa.

Prilog 1. Karta: Sarajevo okruženo snagama SRK-a.¹⁸³

¹⁸² ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, 2007, par. 938; ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, 2009, par. 108-110.

¹⁸³ ICTY, Radna karta iz Štaba VRS-a, Iz predmeta protiv Dragomira Miloševića.

Zaključak

Oružane formacije Savezne Republike Jugoslavije - JNA i VJ, vojne formacije Sarajevsko-romanijskog korpusa (SRK) i drugih korpusa Vojske Republike Srpske (VRS) te mnogi domaći i strani dobrovoljci i plaćenici bili su raspoređeni na području okupiranog dijela Sarajeva i vršili su intenzivne napade na Sarajevo, u cilju osvajanja, podjele i uništenja Republike Bosne i Hercegovine kao države. Glavni cilj bila je kontrola nad Sarajevom što su nastojali ostvariti neprekidnim napadima, artiljerijskim i snajperskim djelovanjem.

U periodu između aprila 1992. i novembra 1995. godine grupa srpskih političkih i vojnih čelnika sudjelovali su u Udruženom zločinačkom poduhvatu u kojem je sprovedena, između ostaloga, kampanja snajperskog djelovanja. Snajperske jedinice unutar SRK-a, kao i pojedinačni snajperisti, bili su pod kontrolom Komande SRK-a te, u krajnjoj liniji, Glavnog štaba VRS-a. Komanda SRK-a VRS-a organizovala je redovne posebne obuke za snajperiste, koje su se uglavnom odvijale na Romaniji i Jahorini i na kojima su vojnici podučavani rukovanju naoružanjem. Nakon završetka obuka, vojnici su prilazili srpskoj zastavi sa kamom i polagali zakletvu sljedećim riječima: „zaklinjem se bogu i kralju da ću vjerno služiti srpskom narodu, pri tom ne žaleći naše živote”. I plaćenici i dobrovoljci iz Savezne Republike Jugoslavije, Rusije, Rumunije i Grčke angažovani su kao snajperisti da ubijaju stanovnike Sarajeva. Za potrebe snajperskog djelovanja dovožene su i velike količine snajperskog naoružanja i municije. Velike količine dovožene su i iz Savezne Republike Jugoslavije.

Položaji odakle su u najvećoj mjeri djelovali snajperisti po civilima Sarajeva bila su: Grbavica, Jevrejsko groblje, Špicasta stijena, stijena “Baba” na sjevernoj padini planine Trebević, Orahov brijeg na Poljinama, pravoslavna crkva na Dobrinji IV, Škola za slijepe u Nedžarićima, na Vracama, iznad Debelog brda, sa krivine na cesti Lukavica-Pale iznad Skenderije kao drugi položaji koji su se nalazili pod kontrolom SRK-a.

Stanovnici Sarajeva život su nastojali prilagoditi teškim uslovima života i zaštititi od svakodnevnih artiljerijskih i snajperskih napada, ali ipak nigdje nisu bili sigurni te su konstantno ubijani i ranjavani. Život u Sarajevu bila je svakodnevna borba za opstanak i preživljavanja. U periodu od aprila 1992. do decembra 1995. u snajperskom djelovanju ubijeno je najmanje 63 djece. Djeca, kao i drugi civili, bili su namjerne i direktne žrtve snajperskih napada. Vrste povreda i dijelovi tijela koji su pogađani potvrđuju da je cilj bio da se osoba ubije ili da se nanese teške tjelesne ili psihičke povrede.

Komandanti SRK-a, Stanislav Galić i Dragomir Milošević, osuđeni su pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Den Haagu za vođenje kampanje granatiranja i snajperskog djelovanja, s ciljem širenja terora među stanovnicima Sarajeva. Međutim, u dosadašnjem procesuiranju pred međunarodnim tako ni pred domaćim sudovima, nema nijedna podignuta optužnica niti presuda protiv direktnih izvršilaca – snajperista, a koji su pucali po djeci i stanovnicima Sarajeva. Dok se s jedne strane optužnice za odgovorne osobe ne pokreću, s druge strane

prošlo je 30 godina od rata a izvršioći umiru. Haški tribunal predao je i Tužilaštvu Bosne i Hercegovine još 2004. godine tzv. listu "A" za koju su utvrdili da ima dovoljno dokaza za podizanje optužnica, a na kojoj se nalaze, između ostaloga, i podaci sa identitetima osumnjičenih snajperista. Razočaravajuća je činjenica da 19 godina kasnije, pored dokaznog materijala koji je predat sa imenima, osumnjičeni nisu izvedeni pred lice pravde.

Summary

Armed formations of the Federal Republic of Yugoslavia - JNA and VJ, military formations of the Sarajevo-Romanian Corps (SRK) and other corps of the Army of the Republika Srpska (VRS) and many domestic and foreign volunteers and mercenaries were deployed in the area of the occupied part of Sarajevo and carried out intensive attacks on Sarajevo, in order to conquer, divide and destroy the Republic of Bosnia and Herzegovina as a state. The main goal was control over Sarajevo, which they tried to achieve with continuous attacks, artillery and sniper activity.

In the period between April 1992 and November 1995, a group of Serbian political and military leaders participated in the Joint Criminal Enterprise in which, among other things, a sniping campaign was carried out. Sniper units within the SRK, as well as individual snipers, were under the control of the SRK Command and, ultimately, the Main Staff of the VRS. The command of the SRK of the VRS organized regular special training for snipers, which mainly took place in Romania and Jahorina, where soldiers were taught how to handle weapons. After the end of the training, the soldiers approached the Serbian flag with a dagger and took the oath with the following words: "I swear to God and the king that I will faithfully serve the Serbian people, while not regretting our lives." Both mercenaries and volunteers from the Federal Republic of Yugoslavia, Russia, Romania and Greece were hired as snipers to kill the inhabitants of Sarajevo. Large quantities of sniper weapons and ammunition were also brought in for sniper operations. Large quantities were also imported from the Federal Republic of Yugoslavia.

The positions from where snipers were most active on the civilians of Sarajevo were: Grbavica, Jevrejsko groblje, Spicasta stijena, "Baba" rock on the northern slope of Trebević mountain, Orahov brijeg in Poljine, the Orthodox church on Dobrinja IV, the School for the blind in Nedžarići, on Vracam, above Debeli brdo, from the curve on the Lukavica-Pale road above Skenderija, as well as other positions that were under the control of the SRK.

The inhabitants of Sarajevo tried to adapt their lives to the difficult living conditions and protection from daily artillery and sniper attacks, but they were still nowhere safe and were constantly killed and wounded. Life in Sarajevo was a daily struggle for survival. Between April 1992 and December 1995, at least 63 children were killed by snipers. Children, like other civilians, were intentional and direct victims of sniper attacks. The types of injuries and the parts of the body that were

hit confirm that the goal was to kill the person or to inflict serious physical or psychological injuries.

The commanders of the SRK, Stanislav Galić and Dragomir Milošević, were convicted before the International Court for War Crimes in The Hague for conducting a campaign of shelling and sniping, with the aim of spreading terror among the inhabitants of Sarajevo. However, in the proceedings so far before international and domestic courts, there has not been a single indictment or verdict against the direct perpetrators - snipers, who shot at the children and residents of Sarajevo. While on the one hand the indictments against the responsible persons are not initiated, on the other hand 30 years have passed since the war and the perpetrators are dying. The Hague Tribunal handed over to the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina in 2004 the so-called list "A" for which they determined that there is enough evidence to file charges, and which contains, among other things, information with the identities of suspected snipers. It is a disappointing fact that 19 years later, in addition to the evidence submitted with the names, the suspects have not been brought to justice.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiva Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ).
2. Arhiva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY).
3. Dokumanti Glavnog štaba VRS-a.
4. Dokumenti 1. Ilidžanske pbr. VRS-a.
5. Dokumenti 1. korpusa ARBiH.
6. Dokumenti Komande 2. sarajevske brigade.
7. Dokumenti Komande Sarajevsko-Romanijskog korpusa (SRK).
8. Dokumenti Operativne grupe srpske vojske Vogošća.
9. Dokumenti Prve sarajevske brigade VRS-a.
10. Dosijei s usmjerenim orijentacionim intervjuem i dokumentima o ubijenoj djeci Sarajeva.
11. Fondovi Ujedinjenih nacija (UN-a).
12. Presude ICTY (Predmet IT-98-29-T, Tužilac v. Stanislav Galić; Predmet IT-95-5/18, Tužilac v. Radovan Karadžić; Presuda br. IT-98-29/1-A, Tužilac v. D. Milošević; Predmet br. IT-09-92, Tužilac v. Ratko Mladić; Predmet br. IT-00-39, Tužilac v. Momčilo Krajišnik; Predmet br. IT-00-39&40/1, Tužilac v. Biljana Plavšić).
13. Privatni rukopisi.
14. Suda Bosne i Hercegovine.

Novine/Newspaper:

1. *Oslobodjenje*.
2. *Stav*.

Knjige/Books:

1. Čekić Smail, *Agresija na RBiH: planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2004.
2. Čekić Smail, Šestanović Muhamed, Karović Merisa, Mastalić Košuta Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2010.
3. Mastalić Košuta Zilha, Aladžuz Vahid, Mulagić Elvedin, *Hadžići tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Općina Hadžići, Institut za istraživanje zločina Univerziteta u Sarajevu, Hadžići-Sarajevo 2022.
4. Mastalić Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u vrijeme opsade 1992-1995*, 2012, Rukopis magistarskog rada.
5. Omerčić Edin, *Sarajevska „Aleja snajpera”*, 18.11.2022, www.historiografija.ba
6. Povelja organizacije Ujedinjenih nacija od 1945. godine.
7. Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95, Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995.
8. Šestanović Muhamed, *Zločin nad psihičkim integritetom djece*, Institut za istraživanje zločina Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2000.
9. Ženevska konvencija o zaštiti civilnih lica za vrijeme rata od 12. avgusta 1949. godine.

Internet:

1. “Krvavi turizam” <https://365.rtvlo.si/arhiv/tehdik/174900301>
2. “Sarajevo, 1425 Days of Horror” <https://365.rtvlo.si/arhiv/mednarodna-obzorja/174948918>).
3. Barbara Demick, *Young victim is on the mend in Paris*.
4. https://stav.ba/vijest/umro-tomislav-sipic-general-koji-je-ubijao-sarajevsku-djecu-spalio-vijecnicu-i-tvrдио-da-muslimani-bacaju-srbe-lavovima/11399?fbclid=IwAR1xV1o_j_Plvc3Dbl41gthn0nvLp9skt7qB2hh1IZlrKXC3dEIA959_K0
5. <https://www.youtube.com/watch?v=nk2yz0xQaGo> film Sarajevo safari
6. SniperAlley.photo, Snimak ranjavanja, <https://twitter.com/sniperalleyphot/status/1432013471323983879>;

Dr. Merisa KAROVIĆ-BABIĆ

*Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
E-mail: merisa.karovic@gmail.com*

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:343.4:341.4(497.6 Tuzla)"1995" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.343>

ZLOČIN NA TUZLANSKOJ KAPIJI: HISTORIJSKE ČINJENICE, REAKCIJE I NEGIRANJE ODGOVORNOSTI¹

Apstrakt: *Bosanskohercegovački gradovi koji su se u periodu 1992-1995. godine nalazili pod opsadom ili u okruženju srpskih snaga, bili su izloženi kontinuiranim minobacačkim i artiljerijskim napadima sa položaja pod kontrolom VRS-a. Lokacije koje su važile kao masovna okupljališta ljudi, poput pijaca, trgova, škola, vrtića, dječijih parkova, bolnica, vozila gradskog prijevoza bile su vrlo često mete iznenadnog granatiranja, što je za posljedicu imalo masovna ubistva civila. Potpuno iste metode srpske snage primjenjivale su u svim gradovima koji su proglašeni za sigurne zone Ujedinjenih nacija.*

U ovom radu, primjenom historijskog pristupa, analiziran je masakr na Tuzlanskoj kapiji počinjen 25. maja 1995. godine, što je bio jedan od najtužnijih dana u historiji grada Tuzle, kada je, gelerima granate ispaljene iz pravca Ozrena ubijen 71, a ranjena 173 civila, što predstavlja najveći broj žrtava i najmasovniji zločin od jedne granate tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Uz neizostavnu interpretaciju političkog i vojnog konteksta u vrijeme zločina na Tuzlanskoj kapiji, i tada aktualnih NATO udara na položaje VRS-a, rad se bavi i analizama zapisnika o uviđaju Tužilaštva i Centra službi bezbjednosti MUP-a RBiH, istražnim radnjama Ujedinjenih nacija obavljenih na licu mjesta neposredno nakon zločina, dnevnih izvještaja UNPROFOR-a, kao i reakcijama koje su uslijedile nakon ovog zločina.

Neposredno nakon masakra, predstavnici istražnih organa, Opštine Tuzla, arhivske institucije, novinari, intelektualci i građani Tuzle dali su značajan doprinos u dokumentovanju činjenica o počinjenom zločinu. Na prvu godišnjicu masakra, 25.5.1996. godine, u knjizi Ubistvo svitanja objavljene su fotografije i kratki biografski podaci dosta emotivnog sadržaja o svakoj žrtvi, njihovom zanimanju, egzaktnim opisom okolnosti zločina, kao i tačnog mjesta

¹ Zahvaljujem se Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke na podršci za projekat *Revidiranje historijskih činjenica i negiranje sudskih presuda sa posebnim osvrtom na Sarajevo i Tuzlu 1992-1995*. Ovaj rad predstavlja jedan segment istraživanja navedene teme.

gdje su se nalazili u trenutku izvršenja zločina. Osmijesi na fotografijama punim živosti zauvijek su zaustavljeni u prekinutoj mladosti, ali kroz spomenutu knjigu, kao i kroz stalnu postavku Memorijalnog centra Kapija, oni nastavljaju trajno živjeti u sjećanjima svojih sugrađana Tuzlaka, Bosanaca i Hercegovaca, uz poruku budućim generacijama: Ovdje se ne živi samo da bi se živjelo, ovdje se ne živi samo da bi se umiralo, ovdje se umire da bi se živjelo.

Respektujući sve ono što su Tuzlaci uradili po pitanju memorijalizacije zločina, kolektivnog sjećanja i pamćenja, navedene aktivnosti sasvim sigurno mogu poslužiti kao primjer drugim gradovima, u kojima su na isti ili sličan način ubijani civili. Arhiv Tuzlanskog kantona posjeduje važnu građu o masakru, poput Zbirke dokumenata „Tuzlanska kapija”, te sam iznimno zahvalna rukovodstvu i saradnicima Arhiva što su mi dozvolili pristup navedenoj dokumentaciji.

Presuda u predmetu Đukić (2009, 2010. i 2014) također je ponudila vrlo značajne odgovore na krucijalna pitanja glede pravca granatiranja, kao i odgovornosti Novaka Đukića i TG Ozren za pomenuto krivično djelo, u kojoj se argumentovano, sa dosta dokaznih materijala raspravlja o navedenim pitanjima. Bez većih ambicija da ulazimo u raspravu o kompleksnosti pomenutog predmeta u vezi sa pitanjem kako se Đukić, i bez da je odslužio zatvorsku kaznu našao na slobodi, konstatujemo da se dosta raspravljalo o pogrešnoj primjeni zakona (KZ BiH 2003-KZ SFRJ 1976) glede visine kazne, dok činjenice utvrđene u Presudi ničim nisu dovodene u pitanje. Dokumentacija koja je korištena u predmetu Đukić, također mi je bila dostupna za istraživanje. Iznimno važno je bilo analizirati navedenu građu iz ugla historičara, te sam također jako zahvalna saradnicima Suda Bosne i Hercegovine na ustupanju iste.

Poseban istraživački fokus u ovom radu odnosi se na kontekstualizaciju navedenog zločina, pojašnjenje onoga što je prethodilo samom masakru, kao i reakcija koje su potom uslijedile. Rad je strukturiran na pet poglavlja u kojima su obrađene okolnosti koje su prethodile masakru na Tuzlanskoj kapiji, ubijanju mladosti na dan mladosti, istrage nakon masakra, reakcije i vojna intervencija, dok se u završnom poglavlju govori o revidiranju historijskih činjenica i negiranju sudske presude u predmetu Novak Đukić.

Ključne riječi: Masakr, Tuzlanska kapija, civili, granata, istrage, UNPROFOR, vojna intervencija, NATO, Sud BiH, revidiranje.

CRIME AT THE GATE OF TUZLA: HISTORICAL FACTS, REACTIONS AND DISCLAIMER OF LIABILITY

Abstract: *The cities of Bosnia and Herzegovina that were in the period 1992-1995. were under siege or surrounded by Serbian forces, were exposed to continuous mortar and artillery attacks from positions controlled by the VRS. Locations that were regarded as mass gathering places for people, such as markets, squares, schools, kindergartens, children's parks, hospitals, city*

transport vehicles were very often the targets of sudden shelling, which resulted in mass killings of civilians. Exactly the same methods were applied by the Serbian forces in all the cities that were declared safe zones by the United Nations.

In this paper, applying a historical approach, the massacre at the Tuzla Gate was analyzed on May 25, 1995, which was one of the saddest days in the history of the city of Tuzla, when 71 civilians were killed and 173 civilians were wounded by shrapnel from a grenade fired from the direction of Ozren. , which represents the largest number of victims and the most massive crime from a single shell during the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina. In addition to the indispensable interpretation of the political and military context at the time of the crime at the Tuzla Gate, and the then-current NATO attacks on the positions of the VRS, the work also deals with the analysis of the minutes of the investigation of the Prosecutor's Office and the Security Service Center of the MUP of RBiH, the investigative actions of the United Nations carried out on the ground the places immediately after the crime, the daily reports of UNPROFOR, as well as the reactions that followed this crime.

*Immediately after the massacre, representatives of investigative bodies, the Municipality of Tuzla, archival institutions, journalists, intellectuals and citizens of Tuzla made a significant contribution in documenting the facts of the crime committed. On the first anniversary of the massacre, 5/25/1996. In the book *The Dawn Murder*, photographs and short biographical data with a lot of emotional content about each victim, their occupation, an exact description of the circumstances of the crime, as well as the exact place where they were at the time of the crime were published. The smiles in the photos full of liveliness are forever stopped in their interrupted youth, but through the mentioned book, as well as through the permanent exhibition of the Kapija Memorial Center, they continue to live permanently in the memories of their fellow citizens of Tuzla, Bosnians and Herzegovina, with a message to future generations: You don't just live here to live, one does not live here only to die, one dies here to live.*

Respecting everything that the people of Tuzla have done in terms of memorialization of crimes, collective memory and memory, the mentioned activities can certainly serve as an example to other cities, where civilians were killed in the same or similar way. The Archives of the Tuzla Canton have important materials about the massacre, such as the "Tuzlanska Kapija" Collection of documents, and I am extremely grateful to the management and collaborators of the Archives for allowing me access to the said documentation.

The judgment in the Đukić case (2009, 2010 and 2014) also offered very significant answers to crucial questions regarding the direction of the shelling, as well as the responsibility of Novak Đukić and TG Ozren for the aforementioned criminal offense, in which the aforementioned issues are discussed in an argumentative manner, with plenty of evidence. . Without major ambitions to enter into a discussion about the complexity of the mentioned case in relation to the question of how Đukić, even without having served his prison

sentence, found himself free, we note that there was a lot of discussion about the incorrect application of the law (CZ BiH 2003-CZ SFRY 1976) regarding the height punishments, while the facts established in the Judgment were not called into question. The documentation that was used in the Đukić case was also available to me for research. It was extremely important to analyze the aforementioned material from the point of view of historians, and I am also very grateful to the associates of the Court of Bosnia and Herzegovina for providing it.

A special research focus in this paper relates to the contextualization of the mentioned crime, the clarification of what preceded the massacre itself, as well as the reactions that followed. The paper is structured into five chapters, which deal with the circumstances that preceded the massacre at the Tuzla Gate, the killing of youth on Youth Day, investigations after the massacre, reactions and military intervention, while the final chapter discusses the revision of historical facts and the denial of the court verdict in the case. Novak Djukic.

Key words: *Massacre, Tuzla Gate, civilians, grenade, investigations, UNPROFOR, military intervention, NATO, Court of Bosnia and Herzegovina, auditing.*

Okolnosti koje su prethodile masakru na Tuzlanskoj kapiji

Status sigurnih zona Ujedinjenih nacija, njihova istinska zaštita i u tom kontekstu rasprave o vojnoj intervenciji, njenoj učinkovitosti i eventualnim posljedicama, opstanak istočnih enklava, rasprave o povlačenju ili pregrupisanju trupa UNPROFOR-a su neka od pitanja koja su bila dosta aktualna u vrijeme trajanja četveromjesečnog *Sporazuma o prekidu neprijateljstava*, potpisanom krajem 1994. godine.² Premda ovo primirje, poznato i kao Carterovo, nikada istinski nije zaživjelo u Bihaću, da su napadi na sarajevske tramvaje bili učestala pojava, kao i na sve druge sigurne zone, uključujući i Tuzlu, ono je poslužilo barem privremenom reduciranju masovnih zločina nad civilima.³

² Kasim Begić, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*, Bosanska knjiga, Sarajevo 1997, 248; Miroslav Tuđman – Ivan Bilić, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995*, Zagreb 2005, 434-435, 437; Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske: Dnevnik 1993-1995*, Knjiga II, Službeni glasnik, Beograd 2008, 19-20.

³ ICTY, 03316262, R BiH, MUP, CSB, Sarajevo, br. 19/05-1-, dana: 17. februara 1995, Službena zabilješka; ICTY, 03316226, Odjeljenje za Kontradiverzionu zaštitu i KDZ, Broj knjige uvida: 248/95, 15. februar 1995, Izvještaj o kriminalističko-tehničkoj pretrazi lica mjesta; A. A. "Novi napadi na Tramvaj", *Oslobodenje*, 28. februar 1995, 10; ICTY, Presuda, Milošević D. 2007. par. 290-310. Merisa Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava UNSA, Sarajevo 2014. (dalje: M. Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu*).

Neposredno nakon potpisivanja navedenog *Sporazuma*, general Smith je preuzeo dužnost komandanta UNPROFOR-a, a već od samog početka svoje misije organizovao je niz tajnih sastanaka sa vojnim i političkim predstavnicima RS-a, na osnovu kojih je bio poprilično dobro svjestan njihovih najmera i planova, posebno glede istočnih enklava.⁴ Prethodno je, istovremeno sa Mladićevim nagovještajima o napadima na enklave, koje je iznio generalu Smithu, Vrhovna komanda Oružanih snaga Republike srpske izdala Direktivu za dalja dejstva operativni broj 7 (sedam), prema kojoj je trebalo „stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivost i besperspektivnosti daljnjeg opstanka života mještana u Srebrenici i Žepi”.⁵ U navedenoj Direktivi također je naređeno planiranje izvođenja operacija *Sadejstvo-95* i *Spreča-95*, a koje su pored ostalog trebale izvršiti „odsjecanje muslimanskih OS severno od Tuzle”,⁶ na pravcu „Kalesija – Simin Han, kao i u rejonu Teočaka, Sapne i Vitnice”.⁷ U Direktivi je još naređeno da je na navedenim područjima potrebno potpuno razbiti i uništiti „muslimanske oružane snage”, čime bi se „muslimansko vojno političko rukovodstvo” na taj način „prisililo” da „prizna faktičko stanje na ratištu i potpiše sporazum o prekidu rata”.⁸ Po isteku Carterova primirja, u aprilu 1995. godine, Karadžić u obraćanju medijima poručuje javnom mnijenju, ujedno ucjenjujući Kontakt grupu sa ciljem da anulira tačke sporazuma koje mu nisu išle u prilog, kako VRS raspolaže „novim oružjem”, zahvaljujući kojem rat može završiti za dva mjeseca, uz prijetnje kako će njegova vojska zauzeti i sigurne zone, “dajući Zapadu jedan dan da razmisli da li je za političko ili za vojno rješenje”.⁹ No, ovaj očajnički potez prijetnje novim oružjem bio je rezultat činjenice da je i Armija RBiH, za razliku od početka rata, sada bila respektabilna vojna sila. U tom pogledu, kada su u pitanju snage 2. korpusa Armije RBiH, zabilježeni su značajni uspjesi na Majevidi, gdje je, u okruženje i potpunu blokadu stavljen strateški važan relej Stolice, u čiju je odbranu, pored jedinica Istočnobosanskog korpusa, iz Niša pristiglo između 300 i 400 vojnika 63. padobransko-desantne brigade Vojske Jugoslavije.¹⁰

⁴ ICTY, IT-05-88/2: Zdravko Tolimir, Exhibit P02095, Confidential, HQ UNPROFOR, 8350, Lt Col JRJ Baxter, MA to Commander, VSAT, 7201, Date: 1 May 1995, Meeting in Sarajevo and Pale 1 May 95. Notes of meeting between Akashi, Smith, Karadzic and Krajisnik, dated 1 May 1995.

⁵ AIIZ, Vrhovna komanda OS Republike Srpske, dr. Br. 2/2-11, 8.3.1995, Narodna odbrana, Državna tajna, Vrlo hitno: Komandi 1. i 2. KK, SRK, IBK, HK, DK, ViPVO i CVŠ VRS, Direktiva za dalja dejstva op. br. 7.

⁶ *Isto*.

⁷ Sead Selimović, Operacija „Sadejstvo 95“ i pokušaj okupacije Tuzlanskog kraja, *Arhivska praksa* 20, Arhiv Tuzlanskog kantona i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2017.

⁸ Direktiva br. 7.

⁹ M. Karović-Babić, *Masovna ubistva civila u Sarajevu*, 189, Tihomir Milašin, *Iz dana u dan: Sarajevski ratni dnevnik*, Mediacentar, Sarajevo 2002, 538.

¹⁰ Mesud Šadijnilja, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, Sarajevo 2018. 689-690.

Istovremeno sa navedenim uspjesima Armije RBiH na ratištu, ponovno je intenzivirano granatiranje sigurnih zona Ujedinjenih nacija, zatvoren je Sarajevski aerodrom, došlo je do narušavanje zona isključenja teškog naoružanja. Neki od spomenutih faktora pogoršanja sigurnosne situacije bili su često navođeni kao razlozi zbog kojih bi američka administracija, iako nevoljko, preporučila vojnu akciju.¹¹

Nakon što su pripadnici VRS-a preuzeli svoje teško naoružanje sa punktova UNPROFOR-a za sakupljanje oružja – koji su se nalazili u zonama uspostavljenim nakon februarskog ultimatumu od prethodne godine - i snage Armije RBiH su također uzeli svoje naoružanje. Potom su napadi na Sarajevo intenzivirani, uz primjenu modifikovanih aviobombi,¹² nakon čega je uslijedila reakcija komandanta UNPROFOR-a, koji je izdao ultimatum da se ponovno uspostavi zona isključenja teškog naoružanja.¹³ Istodobno je UN bio pod povećanim međunarodnim pritiskom za korištenje zračnih snaga, jer je javno mnijenje ipak smatralo da bi stanovništvo u sigurnim područjima moralo biti tako zaštićeno.¹⁴ Budući da je ultimatum komandanta UNPROFOR-a ignorisan,¹⁵ odnosno da u predviđenom roku nisu ispunjeni navedeni uslovi, specijalni predstavnik generalnog sekretara je dao nalog za zračne udare u 16.00 sati 25. maja 1995. godine.¹⁶ Prema Milovanovićevu izvještaju predsjedniku RS-a, “intenzivirani su preleti avijacije NATO-a i izbacivanje mamaca iznad Vojkovića, Kijeva i Igmana. Dejstvovao je avijacijom NATO-a (avio-bombama) po rejonu Jahorinski potok iznad skladišta 27. pob na udaljenosti oko 500 m. Jedna aviobomba je eksplodirala, a jedna nije”.¹⁷ Pola sata nakon ove akcije, u 16.33 sati oficir za vezu NATO pakta obavijestio je specijalnog predstavnika generalnog sekretara da je šest NATO-ovih aviona napalo dva skladišta sa municijom u blizini Pala.¹⁸ Uslijed bojazni da se i „u narednom periodu može očekivati šira upotreba avijacije NATO pakta po snagama i objektima vojske RS, a naročito u rejonu Sarajeva” iz komande VRS-a je naredeno da se preduzmu „hitne mere” prema kojima bi borbena gotovost PVO sistema trebala biti na najvećem nivou, kao i mjere protivvazdušne zaštite i zaštite ljudstva i sredstava

¹¹ “1995-05-01C, Joint Chiefs of Staff Memorandum re Military Options for Reopening Sarajevo Airport,” *Clinton Digital Library*, accessed June 28, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12449>.

¹² M. Karović-Babić, M, *Masovna ubistva civila u Sarajevu*, 190-191.

¹³ ICTY, dok. br. 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith od 14. augusta 1996, 14.

¹⁴ Netherlands Institute for the war documentation (NIOD), *Srebrenica. Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of “safe” area*. 2002. 1437.

¹⁵ ICTY, dok. br. 00848867, Izjava svjedoka: (Sir) Rupert Smith od 14. augusta 1996, 14.

¹⁶ Izvještaj generalnog sekretara UN-a o padu Srebrenice, 1999, u: Smail Čekić, Muharem Kreso i Bećir Macić (ur), *Genocid u Srebrenici, “sigurnoj zoni”“ Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000. (Edicija Srebrenica 1995, knj. 3), par. 189.

¹⁷ ICTY, 04261051, GŠ VRS, Str. pov. br. 03/3-145, 25.5.1995. Vrlo hitno, Predsjedniku RS, Komandi: 1. i 2. KK, SRK, IBK, HK, DK, VI PVO, CVS, VRS, IKM-1 GŠ VRS.

¹⁸ ICTY, 00966721, Izjava svjedoka: Louis Fortin, 19, 20, 21, 22. novembar 1997, par. 49-51; *Pad Srebrenice...*, par. 189.

na vatrenim položajima. Stoga su komandanti korpusa izdali naređenja prema kojima je trebalo izvršiti „provođenje jedinica na najviši stepen borbene pripravnosti” kao i „poduzimanje mjera prema kojima bi se dodatno uredili lažni položaji, koji bi poslužili da se, u slučaju eskalacije sukoba, osnovne vatrene položaje pretvore u lažne, a da se prethodno artiljerija premjesti sa otvorenih na rezervne vatrene položaje.”¹⁹ Potom je, kako se to navodi u izvještaju generala Milovanovića predsjedniku RS-a, Radovanu Karadžiću, u nekoliko navrata spomenuto da su sve jedinice korpusa VRS-a bile u “punom stepenu pripravnosti za gađanje ciljeva u vazдушnom prostoru,” kao i da su u “naređenom stepenu b/d (borbenih dejstava)”. Također, Milovanović je još izvijestio da je “na dejstvo neprijatelja pravovremeno uzvraćeno po osmotrenim ciljevima”, spomenuvši dejstvo artiljerijom po repetitoru Hum, punktovima UN-a (izuzev ruskog), kao i po enklavama Srebrenici, Goraždu, i po aerodromu Tuzla, uz nagovještaje da “Organi komande Korpusa i potencijalnih jedinica su na svojim isturenim osmatračnicama težišno rade na planiranju daljih ofanzivnih b/d”.²⁰

Dakle, nastavila se poznata 'igra', prema kojoj, NATO blago kažnjava VRS, nakon čega slijedi demonstriranje sile od strane VRS-a u pogledu granatiranja svih bosanskohercegovačkih gradova koji su trebali biti pod „zaštitom” Ujedinjenih nacija, uključujući i granatiranje Tuzle, čime je 25. maj, umjesto *Dana mladosti*, postao sinonim za ubijanje mladosti.

Ubijanje mladosti na *Dan mladosti*

Oglašavanje znaka opšte opasnosti u tuzlanskom okrugu i granatiranje aerodroma Dubrava sa 13 granata (19.30 h-20.46),²¹ gdje se nalazila zračna baza UNPROFOR-a, kojom prilikom je sa tri granate pogođeno uzletište za helikoptere,²² koji je oko 13 km udaljeno od centra Tuzle, za mlade Tuzlake, okupljene pred Kapijom, bilo je tek svakodnevno uobičajeni obrazac zbivanja, odnosno nešto na što su navikli.²³ U međuvremenu je, u 20.20 h granata sa Ozrena ispaljena i na lokalitet Željezničke stanice.²⁴ Pripadnici SJB su

¹⁹ Naprimjer, vidi naredbu komandanta Drinskog korpusa: ICTY, 04302862, Komanda Drinskog korpusa, Str. pov. br. 08/8-60, 25.5.1995, Vrlo hitno, Komandant: General-major Milenko Živanović.

²⁰ ICTY, 04261051, GŠ VRS, Str. pov. br. 03/3-145, 25.5.1995. Vrlo hitno, Predsjedniku RS, Komandi: 1. i 2. KK, SRK, IBK, HK, DK, VI PVO, CVS, VRS, IKM-1 GŠ VRS.

²¹ ICTY, Zamjenik komandanta Sektor Sjeveroistok, Aerodrom Tuzla, 27/05/95, Izvještaj o istrazi UNPROFOR-a, Tuzla Incident“, 25.5.1995.

²² *Isto*. Zračna baza u Tuzli imala je oznaku za uzbunu crvene boje. To znači da niko ne može izaći i ući u bazu i da su svi bili u bunkerima i skloništima.

²³ Na osnovu zapisnika vođenih u protokolu Policijske stanice Istok, PU Tuzla, uočavamo da je u Tuzli često oglašavan znak opšte opasnosti. Sud BiH, predmet Novak Đukić, T-70, BiH, FBiH, Tuzlanski kanton, MUP, Policijska uprava Tuzla, Policijska stanica “Istok”, Tuzla, br. 08-02/4-3-1613/07.

²⁴ JU Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla (ATK), Fond Uprave i javnih službi. Zbirka: „Tuzlanska kapija“, BiH, ATKT/“TK“Z; R BiH, FBiH, Opštinski načelnik Tuzla, *Protokol aktivnosti Opštine*

pokušavali upozoriti okupljene i podsjetiti ih na to da je dat znak opšte opasnosti,²⁵ ali navedena upozorenja jednostavno nisu dopirala do građana željnih malo prividnog opuštanja uslijed simbolike datuma,²⁶ kao i činjenice da je, nakon više kišnih dana, 25. maj bio sunčan, vedar i da lijepa proljetna večer bila idealna za izlazak, šetnju i opuštanje.²⁷ Prema procjenama očevidaca, na Kapiji je bilo prisutno nekoliko stotina mladih ljudi, jer je oko 20 sati bila završena rukometna utakmica, te je broj okupljenih bio čak i nešto veći u odnosu na uobičajeni.²⁸ U 20.55 sati, sa položaja VRS-a na Ozrenu, ispaljena je granata koja je eksplodirala među masu ljudi okupljenih na spomenutoj lokaciji, koja je ujedno važila za glavno okupljalište u Tuzli. Nakon sudsko medicinsko kriminalističke obrade i identifikacije, koja je, prema naredbi istražnog sudije Višeg suda u Tuzli,²⁹ započela pola sata prije ponoći, a završena tokom 26.5, ustanovljeno je da je ubijeno 66 civila, dok je, u narednim danima, od posljedica ranjavanja smrt nastupila za još pet osoba,³⁰ te je ukupan broj žrtava sa smrtnim ishodom iznosio 71 osobu.³¹ Navedeni posao povjeren je liječnicima-specijalistima pod rukovodstvom doc. dr. Zdenka Cihlarža, specijaliste sudske

Tuzla povodom tragičnog događaja 25.5.1995. godine. Zahvaljujem se Arhivu Tuzlanskog kantona na ustupljenim materijalima.

²⁵ Sud BiH, SJB, T-66, Prva policijska stanica, Tuzla, datum: 26.5.1995, Službena zabilješka; ²⁵ Sud BiH, T-67, SJB, Prva policijska stanica Tuzla, 26.5.1995, Službena zabilješka, sačinjena u prostorijama Prve policijske stanice povodom tragičnog događaja koji se desio ispred ugostiteljskog objekta „Kapija“ dana 25.5.1995. godine oko 20.55 sati; T-68, R BiH, MUP, CSB, SJB, Prva policijska stanica, Tuzla, 27.5.1995. godine, Službena zabilješka.

²⁶ „Dolaskom do platoa ispod „kapije“, nekoliko puta smo upozorili prisutne da se sklone sa navedenog prostora, jer je na snazi znak opšte opasnosti. Obzirom da se na platu nalazi veliki broj građana (300-500), naše upozorenje nije imalo značajnog efekta.“ Sud BiH, predmet Novak Đukić, T-67, SJB, Prva policijska stanica Tuzla, 26.5.1995, Službena zabilješka, sačinjena u prostorijama Prve policijske stanice povodom tragičnog događaja koji se desio ispred ugostiteljskog objekta „Kapija“ dana 25.5.1995. godine oko 20.55 sati.

²⁷ Sud BiH, Novak Đukić, Presuda, 2009, par. 209-210.

²⁸ U *Zapisniku o uviđaju* je navedeno da se na „tom području se zna skupiti i po 1000-1500 ljudi“; (ATK, Viši sud u Tuzli, broj. Kri. 29/95, Tuzla, 25.5.1995, Zapisnik o uviđaju; Presuda Suda BiH Novak Đukić, 2009, par. 241. Major Guy Sands, šef G-5 odjeljenja, bio je očevidac masakra: „Najmanje 500 mladih ljudi, mladića i djevojaka starosne dobi od 16 do 24 godine našlo se na popularnom trgu i poznatom mjestu. ANEX C, Memorandum za: Komandant, SEKTOR SI, od: Major Guy Sands, Šef G-5 Odjeljenje, 26.5.1995, Predmet: Izvještaj očevidca granatiranja centra Tuzle koji se desio 25. Maja 1995. godine, U: G2 Artiljerija Sektor Sjevero-istok, 27.5.1995, Činjenice o granatiranju 25.5.1995.

²⁹ ATK, Viši sud u Tuzli, broj KRI. 29/95, Tuzla, 25.5.1995, Zapisnik o uviđaju, Istražni sudija: Emin Halilčević.

³⁰ Još petero civila naknadno su umrli na odjeljenju za intenzivnu njegu i reanimaciju „Kliničkog centra“ u Tuzli i to: 27.5 su od posljedica ranjavanja preminuli Zaimović Adnan i Hurić Elvira; 29.5 je preminula Sarajlić Jasminka, 30.5. Mujabašić Edin i 6.6.1995. je preminula Ninić Dijana“. ATK, Viši sud u Tuzli, broj: kri. 30/95, Tuzla, 22.6.1995. godine, Zapisnik o vanjskom pregledu i identifikaciji poginulih u masakru u Tuzli dana 25.5.1995. godine, Rukovodilac ekipe za sudskomedicinsku obradu i identifikaciju: dr. Zdenko Cihlarž, dr. sci. med.

³¹ U dokumentaciji UNPROFOR-a o masakru na Tuzlanskoj kapiji je često korišten termin vojno neaktivna lica, dok je u presudi Đukiću dosta raspravljano o tome i bez dileme je konstatovano da se radio o civilima, Sud BiH, Novak Đukić, presuda, 2009, par. 44, 96, 153-159.

medicine i specijaliste patološke anatomije, šefa Zavoda i katedre za sudsku medicinu Medicinskog fakulteta u Tuzli. Detaljan opis metodologije rada koja se odnosi na smrtonosne povrede svake osobe priložen je u *Zapisniku o vanjskom pregledu i identifikaciji poginulih u masakru u Tuzli*, uz objavljene vrlo potresne fotografije, a prilog navedenoj dokumentaciji su također i videomaterijali, odnosno snimci žrtava načinjeni u Zavodu za sudsku medicinu i Zavodu za patologiju Kliničkog centra Medicinskog fakulteta u Tuzli.³² Najveći broj žrtava bili su studenti druge i treće godine fakulteta.³³ Najmlađa žrtva ubijena na Kapiji bio je dvoipogodišnji dječak Sandro Kalesić, dok je najstarija bila 53-trogodišnja Ilinka Tadić, bolničarka iz Medicinskog centra u Slavinovićima.

Prema izvještaju istražnog sudije koji je bio nadležan za obavljanje uviđaja nakon masakra, „u tom trenutku, u kliničko-medicinskom centru niko nije tačno znao koliko ima ranjenih koji traže da im se pruži ljekarska pomoć. Prijem ranjenih u bolnicu nije vršen na uobičajen način preko prijemnog odjeljenja, gdje se u knjigama upisuje svako lice koje se prima u bolnicu iz razloga što je njihov broj bio izuzetno veliki te bi upisivanje i evidentiranje povrijeđenih u tom trenutku predstavljalo gubljenje dragocjenog vremena”.³⁴ Stoga se, u različitim izvorima spominju različiti brojevi, a prema konačnim evidencijama u masakru ispred Kapije ranjena su 173 civila (od čega 106 teže i 67 lakše ranjenih).³⁵

Potom je, neposredno nakon masakra, uslijedila borba za spas preživjelih. Tokom cijela naredna dva dana, liječnici i svo medicinsko osoblje Kliničkog centra su se nadljudskim naporima borili za spas preživjelih, a operativni zahvati su izvođeni u svih 16 operativnih sala.³⁶ U sredstvima javnog informisanja su, 35 minuta nakon masakra objavljene poruke i zahtjevi da se svi raspoloživi medicinski kadrovi stave na raspolaganje KMC, a upućen je i poziv dobrovoljnim davaocima krvi, na koji se odazvao veliki broj građana Tuzle.³⁷

³² Viši sud u Tuzli, broj: bri. 30/95, Tuzla, 22.6.1995. Rukovodilac ekipe za Sudsko medicinsku obradu i identifikaciju, dr. Zdenko Cihlarž, dr. sci. med. Specijalista sudske medicine i specijalista patološke anatomije. Izvodi iz navedenog dokumenta sa fotofokumentacijom objavljeni su u: *Izložba dokumenata i fotografija o Tuzli „Kapija 25.05.1995.“ – Činjenice*, JU Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla, za izdavača: Izet Šabotić, 14-29.

³³ ATK, R-11-03-01, R BiH, Tuzlansko-podrinjski kanton, kabinet predsjednika, broj: 01/1-421/95, datum: 26.5.1995; Predsjedništvo RBiH, n/r Predsjednika Alije Izetbegovića. n/r Ejup Ganić. Ured za informisanje.

³⁴ ATK, Viši sud u Tuzli, broj KRI. 29/95, Tuzla, 25.5.1995, Zapisnik o uviđaju, Istražni sudija: Emin Halilčević.

³⁵ Kao najrelevantniji izvor u ovom pogledu uzeli presudu u predmetu Đukić, gdje su dodatno kompletirani i provjereni svi podaci o žrtvama, pogotovo o identitetu ranjenih u masakru, uz napomenu da se na popisu ubijenih nalazi nekoliko slovnih grešaka u prezimenima žrtava. Sud BiH, Novak Đukić, Presuda, 2009, par. 355-356; Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 434-435. (dalje: S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH*).

³⁶ S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH*, 431.

³⁷ ATK, BiH, ATK/TK“Z, opštinski načelnik Tuzla, Protokol aktivnosti Opštine Tuzla povodom tragičnog događaja 25.5.1995. godine.

Novreški i pakistanski bataljon su pritekli u pomoć sa medicinskim materijalom,³⁸ dok je sutradan, 26. maja, na vanrednoj sjednici Vlade Tuzlansko-podrinjskog kantona (TPK) donijeto nekoliko odluka od kojih su se četiri odnosile na odobravanje novčanih sredstava za Klinički medicinski centar (KMC), uključujući i sanitetski materijal, kao i odluku koja se odnosi na pružanje pomoći nastradalim građanima i porodicama poginulih u masakru.³⁹ Također, Vlada TPK je donijela odluku o obustavljanju nastave u osnovnim, srednjim i visokoškolskim ustanovama do daljnjeg,⁴⁰ budući da je granatiranje Tuzle nastavljeno i u narednim danima, kojom prilikom je ubijeno jedno lice, dok je više osoba teže i lakše ranjeno, a također je pričinjena i veća materijalna šteta na privatnim i poslovnim objektima.⁴¹ Zbog navedenog granatiranja, dostojanstven ukop žrtava doveden je u pitanje, te je stoga je odlučeno da se dženaza i sahrana obavi 29. maja u četiri sata ujutro, na šetalištu Slana banja, dok je jedan broj žrtava, prema želji njihovih porodica, ukopan na mjesnim mezarjima i grobljima.⁴²

Vlada TPK je donijela odluku o proglašenju trodnevne žalosti za 27, 28 i 29. maj,⁴³ dok je 25. maj svake naredne godine u Tuzli „neslužbeni dan žalosti”, budući da „onaj službeni nikada nije proglašen.” Svake godine, na 25. maj, građani Tuzle „izbjegavaju veselije teme i objave na društvenim mrežama, kafići isključe muziku, radio i TV stanice izbjegavaju veseliju muziku, a građani u tišini u velikom broju polažu cvijeće na Kapiju. Gotovo sve institucije, udruge, organizacije, političke stranke i drugi prisutni u Tuzli polažu vijence i pale svijeće 25. maja na Kapiji.” Osim komemoracije koju organizuje grad Tuzla,

³⁸ ANEX C, Memorandum za: Komandant, SEKTOR SI, od: Major Guy Sands, Šef G-5 Odjeljenje, 26.5.1995. Predmet: Izvještaj očevida granatiranja centra Tuzle koji se desio 25. Maja 1995. godine, U: G2 Artiljerija Sektor Sjevero-istok, 27.5.1995, Činjenice o granatiranju 25.5.1995.

³⁹ ATK, R-11-03-01, Vanredna sjednica BPK, guverner Hadžić: R BiH, Tuzlansko-podrinjski kanton, kabinet predsjednika, broj: 01/1-421/95, datum: 26.5.1995; Predsjedništvo RBiH, n/r Predsjednika Alije Izetbegovića. n/r Ejup Ganić. Ured za informisanje.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Sud BiH, T-80, RBiH, MUP, CSB, SJB, Odjeljenje kriminalističke policije, Tuzla, broj: 20-PU-I/15-02, Tuzla, 28.5.1995, Zapisnik o uviđaju. Ovlašteno službeno lice, H. E; Sud BiH, T-81; Opština Tuzla, Mjesna zajednica Solana, broj: 48/95, dana 1.6.1995, Ministarstvo odbrane, Sekretarijat odbrane Tuzla, Opštinski štab civilne zaštite; Zapisnik o granatiranju kuće Bakalović Rifata iz ulice Meme Suljetovića br. 57; JU Direkcija za obnovu i izgradnju Tuzla; Komanda štaba CZ MZ, S. A. Jedna od granata eksplodirala je u blizini ureda gradonačelnika Tuzle, o čemu svjedoči zamjenik komandanta UNPROFOR-a SI Tuzla, Brantz: Sud BiH, predmet Novak Đukić, T-26, BiH, Tužilaštvo BiH, Sarajevo, broj: KT-RZ-169/07, Sarajevo, 5.12.2007. Zapisnik o saslušanju svjedoka, Charlef Brantz.

⁴² ATK, Salih Brkić, Nakon stravičnog masakra u Tuzli. Nikad ne zaboraviti niti oprostiti; <https://tuzlanski.ba/carsija/najtisa-sahrana-tuzle-mladost-tuzlanske-kapije-svoj-smiraj-nasla-je-29-maja-svjetla-reflektora-bol-i-suze/>, pristupljeno: 2.3.2023.

⁴³ ATK, R-11-03-01, RBiH, Tuzlansko-podrinjski kantona, kabinet predsjednika, broj: 01/1-421/95, datum: 26.5.1995; Predsjedništvo RBiH, n/r Predsjednika Alije Izetbegovića. n/r Ejup Ganić. Ured za informisanje.

mnoge lokalne institucije također organizuju neki oblik sjećanja.⁴⁴ JU Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla, u saradnji sa Društvom arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona i Komisije civilnih žrtava rata 1992.-1995. Općine Tuzla je na 16. godišnjicu masakra, maja 2011. godine objavio Izložbu dokumenata i fotografija o Tuzli „Kapija 25.05.1995.” – Činjenice, u kojoj su objavljeni dokumenti i vrlo potresne fotografije žrtava, kao i informacije o presudi u predmetu Novak Đukić.⁴⁵ Već na prvu godišnjicu masakra objavljen je nekrologij koji se odnosi na detaljne podatke o žrtvama ubijenim ispred Kapije,⁴⁶ čija prekinuta mladost nastavlja trajno živjeti kroz stalne izložbene postavke,⁴⁷ uz poruku budućim generacijama da se „ovdje umire da bi se živjelo.”⁴⁸

Istrage nakon masakra

Neposredno nakon masakra na lice mjesta zločina pristigle su policijske patrole Stanice javne bezbjednosti sa različitih terena i iz Dežurne službe Prve policijske stanice Tuzla. Nakon evakuacije umrlih i povrijeđenih do Kliničkog centra, pristupili su obezbjeđenju lica mjesta i regulisanju saobraćaja na prostoru ispred Kapije, do dolaska uviđajne ekipe.⁴⁹ Iste večeri, 35 minuta nakon masakra zaopčeo je uviđaj, kojim je rukovodio istražni sudija Višeg suda u Tuzli, u prisustvu Višeg javnog tužioca Tuzla, a uviđajnu ekipu činili su inspektor kriminalističke tehnike, stručnjak za artiljeriju, pirotehničar, šest kriminalističkih tehničara, inspektor KDZ i KT, i inspektori SJB i CSB Tuzla. Sve vrijeme, uključujući i period od ponoći do 7 sati ujutro, odnosno period kada je, zbog toga što „vidljivost i kompletan pregled šireg lica mjesta nije bio baš najbolji”, to područje obezbjeđivali su pripadnici SJB Tuzla. Uviđaj je trajao do 14.30 sati narednog dana, nakon čega je sačinjen *Zapisnik* koji sadrži opise stravičnih prizora koje su članovi uviđajne ekipe zatekli na licu mjesta, uz detaljno obrazloženje i taksativno navođenje svih radnji poduzetih prilikom vršenja uviđaja, a što je, pored ostalog, podrazumijevalo mjerenje, skiciranje,

⁴⁴ Dino Šakanović, *Nenacionalna kultura sjećanja na žrtve rata u Tuzli, Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama: kontroverze, interpretacije, nasljeđe*, ur. Dubravka Stojanović, Husnija Kamberović, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo 2021, 235-236.

⁴⁵ *Izložba dokumenata i fotografija o Tuzli „Kapija 25.05.1995.” – Činjenice*, JU Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla, za izdavača: Izet Šabotić, 2011.

⁴⁶ *Ubistvo svitanja: Civilne žrtve rata*, ur. Fatmir Alispahić, Tuzla: PrintCom, d.o.o. Grafički inženjering Tuzla 1996.

⁴⁷ Dana 2.5.2020. godine otvoren je Memorijalni centar Kapija u sklopu centra za kulturu Tuzla; <https://centarzakulturutuzla.ba/memorijalni-centar-kapija/>.

⁴⁸ *Ovdje se ne živi samo da bi se živjelo, ovdje se ne živi samo da bi se umiralo, ovdje se umire da bi se živjelo* - Poema Mehmedalije Maka Dizdara uklesana je na spomen-obilježju nevino ubijenim na Kapiji.

⁴⁹ Sud BiH, predmet Novak Đukić, T-66, T-67, T-68, Službene zabilješke prve policijske stanice Tuzla, 26.5.1995. (pripadnici tri Dežurne patrole Stanice javne bezbjednosti Prve policijske stanice došle su na lice mjesta nepredno nakon masakra, o čemu su načinjene tri službene zabilješke sličnog sadržaja).

fotografisanje i videosnimanje svih dokaznih materijala.⁵⁰ U međuvremenu se članovima uviđajne ekipe iz Tuzle pridružio i istražiteljski tim MUP-a Sarajevo, kojeg su činili načelnik odjeljenja kriminalističke tehnike i tri inspektora protiv-terorističke zaštitne grupe.⁵¹ Uz početne dileme od strane komandanta Sektora SI UNPROFOR-a, da li i pripadnici Ujedinjenih nacija trebaju učestovati u istražnim radnjama, s obzirom da „niko od pripadnika UNPROFOR-a nije stradao, niti bio očevidac”,⁵² prema naredbi komandanta UNPROFOR-a iz GŠ u Sarajevu, ipak je odlučeno da se sačini tim koji bi također trebao obaviti istražne radnje, koji se sastojao od pet članova, vojnih posmatrača iz Velike Britanije, Malezije, Holandije, Nigerije, i specijaliste za artiljeriju. Odlučeno je da voditelj istrage bude zamjenik Komandanta Sektora Sjeveroistok, Charlef Brantz, prema čijim uputama su članovi istražiteljskog tima, prije nego ga obavijeste o konačnim rezultatima, trebali „provjeriti sve rezultate analize kratera. (...) Htio sam biti potpuno siguran da je tako i da je sve u potpunom redu.”⁵³

Pripadnici MUP-a RBiH i vojni posmatrači Ujedinjenih nacija su 26.5.1995 godine načinili Izvještaj u vezi sa granatiranjem Tuzle, u kojem su konstatovali kako je istragom utvrđeno da je granata ispaljena na Kapiju bila kalibra 130 mm za top M-46, te da se ove granate obično koriste u sistemu sa maksimalnim pogonskim punjenjem, iz čega proizilazi da je „najmanja udaljenost sa koje je ispaljena granata između 20 i 21 km”, uz napomenu da „top M-46 ima maksimalan domet 27 km. Udaljenost od mjesta pada granate i linije konfrotacije u navedenom pravcu iznosi 18 km”

U Zapisniku o uviđaju kojega je istog dana potpisao istražni sudija ipak je precizirano da je „granata ispaljena sa četničkog uporišta na Ozrenu, selo Vrbak mjesto Cerovo brdo, koje je udaljeno 21 km vazdušne linije od mjesta eksplozije.”⁵⁴ Narednog dana, 27. maja zamjenik komandanta Sektora Sjeveroistok uputio je izvještaj svom pretpostavljenom u kojem je navedeno da

⁵⁰ ATK, Viši sud u Tuzli, broj KRI. 29/95, Tuzla, 25.5.1995, Zapisnik o uviđaju, Istražni sudija: Emin Halilčević.

⁵¹ Isto.

⁵² Komandant Sektora SI, Hagrup Haukland je imao navedene dileme u tom pogledu. Vidi: Sudi BiH, predmet Novak Đukić, T-26, BiH, Tužilaštvo BiH, Sarajevo, broj: KT-RZ-169/07, 5.12.2007. Zapisnik o saslušanju svjedoka, Charlef Brantz; Ipak, čini se kako komandant Sektora SI nije bio upoznat sa činjenicom da je svjedok masakra bio major Guy Sands, šef G-5 Odjeljenja Sektora SI u Tuzli, budući da se, u trenutku pada granate, nalazio u jednoj od zgrada u blizini Kapije. Napisao je detaljan izvještaj o prizorima kojima je bio direktni očevidac. No, s obzirom da major Sands nije bio učesnik u uviđaju, izvještaj kojeg je poslao komandantu Sektora SI u Tuzli nije sadržavao informacije o izvoru i porijeklu granate. ANEX C, Memorandum za: Komandant, SEKTOR SI, od: Major Guy Sands, Šef G-5 Odjeljenje, 26.5.1995, Predmet: Izvještaj očevidca granatiranja centra Tuzle koji se desio 25. maja 1995. godine, U: G2 Artiljerija Sektor Sjevero-istok, 27.5.1995, Činjenice o granatiranju 25.5.1995.

⁵³ Sud BiH, T-14, Zamjenik komandanta Sektor Sjeveroistok, Izvještaj o istrazi UNPROFOR-a, „Tuzla incident“, 25.5.1995, Zamjenik komandanta Sektora Sjeveroistok, Brantz C. L.

⁵⁴ ATK, Viši sud u Tuzli, broj KRI. 29/95, Tuzla, 25.5.1995, Zapisnik o uviđaju, Istražni sudija: Emin Halilčević.

se lokacija oružja nalazi 20-27 km od Kapije, uz napomenu da je M46 sistem oružja bio lociran zapadno od linije konfrotacije na uporištu na Ozrenu.⁵⁵

Konačni izvještaj dostavljen je komandantu UNPROFOR-a za BiH u Sarajevo, general majoru Rupertu Smithu tek tri dana nakon masakra, uz napomenu da isti treba poslužiti kao „vjerodostojan zapisnik o ovom događaju tako da zaključci ovog izvještaja ne mogu biti predmeti nikakve sumnje.”⁵⁶

No, malo zabune u cijeli slučaj unijelo je to što je Brantz, 29. maja, prilikom prezentacije svoga izvještaja o granatiranju gradolačelniku Tuzle, pripadnicima Drugog korpusa Armije RBiH i MUP-a RBiH, sa karte izbrisao „jedan mali detalj (...) a to je bila lokacija za koju se pretpostavljalo da je tu bilo oruđe, koje je ispalilo granatu. Jedan od članova tima iz Sarajeva rekao mi je da nešto nedostaje na karti, ja sam mu odgovorio: 'ne bi ste trebalo biti jasno svima.' Izbrisao sam lokaciju, jer sam mislio da II korpus, ili bilo koja druga jedinica Armije BiH, bi mogla to koristiti da izvrše napad na lokaciju Ozren, da bi zarobili ili uništili to oružje, a kao oficir UNPROFOR-a, ja nisam bio u poziciji da obavijestim II korpus, na takav način.”⁵⁷ U izvještaju kojega je Brantz poslao svom pretpostavljenom, Hagrupu Hauklandu, u priloženim materijalima dostavio je sljedeće dokumente: mapu centra starog dijela Tuzle, spisak žrtava izvještaj očevidaca, video-traku, fotografije posljedica udara, kombinovani izvještaj o istrazi BH vojnih i civilnih vlasti UNPROFOR-a; Izvještaj o utvrđenim činjenicama komande sektora SI, fotokopiju granate 130 mm, fotografiju oružja M46, parametar ugla, mapu sa pravcem i mogućom lokacijom sistema oružja.⁵⁸ Dakle, Brantz je odlučio primijeniti selektivni pristup u dostavljanju materijala „bosanskim vlastima”, uz napomenu da su svi navedeni dokumenti već bili dostupni ekipi koja je vršila uviđaj na Kapiji, izuzev „mape sa pravcem i mogućom lokacijom sistema oružja”. Pri tomu, Brantz nikako nije dovodio u pitanje činjenicu da je granata ispaljena sa područja koji je bio pod kontrolom TG Ozren VRS, ali je ipak odlučio, iz razloga koje je kasnije obrazložio, izbrisati taj „mali detalj” sa karte o potencijalnoj lokaciji oruđa iz kojeg je ispaljena granata.

Dvanaest godina nakon zločina, radeći ekspartizu za Tužilaštvo Bosne i Hercegovine za predmet Novak Đukić, ekspertski tim, na čelu sa prof. dr. Berkom Zečevićem, šefom Odjeljenja za odbrambene tehnologije, na Mašinskom fakultetu Univerzita u Sarajevu, nakon detaljnog pregleda kompletne dokumentacije, kao i obilaska svih potencijalnih lokacija na Ozrenu, ustanovio

⁵⁵ Sud BiH, T-14, Zamjenik komandanta Sektor Sjeveroistok, Izvještaj o istrazi UNPROFOR-a, „Tuzla incident“, 25.5.1995, Zamjenik komandanta Sektora Sjeveroistok, Brantz C. L.

⁵⁶ ICTY, UNPROFOR, Uprava sektora sjevero istok – Tuzlanski aerodrom, Ured komandanta, ZA: General-major Rupert Smith, komandant UNPROFOR, Sarajevo, RBiH, 28.5.1995, REFERENCA: Sektor sjeveroistok, UNPROFOR-ov izvještaj o istrazi granatiranja Tuzle, 25.5.1995, Hagrup Haukland, brigadni beneral, komandant, Sektor Sjevero Istok.

⁵⁷ Sudi BiH, T-26, BiH, Tužilaštvo BiH, Sarajevo, broj: KT-RZ-169/07, Sarajevo, 5.12.2007. Zapisnik o saslušanju svjedoka, Charlef Brantz.

⁵⁸ Sud BiH, T-14, Zamjenik komandanta Sektor Sjeveroistok, Izvještaj o istrazi UNPROFOR-a, „Tuzla incident“, 25.5.1995, Zamjenik komandanta Sektora Sjeveroistok, Brantz C. L.

da je granata ispaljena sa područja Panjika koji je 27 km udaljen od Kapije. Do navedenog zaključka je došao uslijed činjenice da se oružja iz kojih se lansiraju navedeni visoko eksplozivni projektili, vuku kamionima ili vozilima sa gusjenicama, da je njihova masa oko 8 tona, tako da se mogu transportovati samo preko jako čvrstog tla i vatrenog položaja, koji mora biti u blizini saobraćajnice.⁵⁹ Budući da se u neposrednoj blizini nalazi samo jedna saobraćajnica i to u selu Panjik, sudsko vijeće u predmetu Đukić je prihvatilo kao relevantne navedene argumente iz Zečevićeve ekspertize, uz konstataciju da „treba imati u vidu da u inkriminisano vrijeme mješovita komisija nije bila u mogućnosti da na egzaktan način, kao vještak Zečević, uzimajući u obzir i prilike koje su vladale u tom periodu, odredili tačnu udaljenost, pogotovo kada se uzme u obzir da nisu mogli običi područje planine Ozren, te da pripadnici UNPROFOR-a, s obzirom na stanje na ratištu, u tom trenutku iz sigurnosnih razloga nisu smjeli navesti tačnu lokaciju oružja.“⁶⁰

Svjedok Charlef Brantz je prilikom svjedočenja na glavnom pretresu izjavio da se u trenutku provođenja istrage znala tačna lokacija odakle je granata ispaljena, tj. da se radio o Panjiku, ali se taj podatak morao izbrisati zbog opasnosti od odmazde Armije BiH na položaje VRS na tom području.⁶¹ „Stoga je vijeće van razumne sumnje utvrdilo da je iz topa 130 mm M46 ispaljen projektil sa područja udaljeno g 27 km odnosno sa Panjka.“⁶²

U kasnije zaplijenjenim dokumentima TG Ozren VRS, koji tada, u trenutku kada se vršio uviđaj o granatiranju, nisu bili dostupni ekipi koja je radila Zapisnik o uviđaju, jasno je navedeno da se vrste topova M46 130 mm nalazile na području Panjika. Tačno mjesec dana prije masakra na Kapiji, komanda TG Ozren je izdala Zapovijest „za odbranu“, u kojoj je precizno navedeno da se na vojnom položaju u rejonu Panjika nalaze topovi 130 mm, uz napomenu da se njihova upotreba izvodi po odobrenju komandanta TG Ozren, u koordinaciji sa načelnikom artiljerije TG.⁶³ Na sam dan masakra, u prijepodnevnim satima, u prostorijama komande TG Ozren Đukić je održano referisanje o planiranju i izvođenju aktivnih borbenih dejstava u zoni odgovornosti brigada.⁶⁴

Dakle, uviđaji koje su radili pripadnici MUP-a na čelu sa istražnim sudijom i kasniji uviđaj prof. dr. Berka Zečevića ustanovili su da je granata mogla biti ispaljena iz područja koje je udaljeno između 21 i 27 km vazdušne linije

⁵⁹ Tužilaštvo Bosne i Hercegovine, Poseban odjel za ratne zločine, Regionalan tim III, prof. dr. Berko Zečević, MSc Jasmin Terzić i MSc Alan Čatović, Analiza uvjeta koji su doveli do masakra osoba na trgu “Kapija” dana 25.5.1995. god u 20.55 sati, Sarajevo, 27.11.2007. str. 1. i 73.

⁶⁰ Sud BiH, Novak Đukić, presuda, 2009, par. 103-107.

⁶¹ *Isto*, par. 312.

⁶² *Isto*, par. 312-313.

⁶³ T-115, Komanda TG „Ozren“, Str. pov. br. 01/175-1, dana, 25.4.1995, Zapovijest, K-danta TG „Ozren“ za odbranu, Komandant: p. pukovnik Novak Đukić.

⁶⁴ Sud BiH, T-131, Komanda TG Ozren, Str. pov. br. 01/231-1, Referisanje komandanta, naređenje komandi: 11, 2, 3, 4, OLPBR Srbačke, Prnjavorske LPBR i bat. Gostović. Komandant: pukovnik Novak Đukić. (dokument nije datiran, ali se iz samog tekta može zaključiti da je navedeno referisanje zakazano za 25.5.1995 u 10.00 sati).

zapadno od Kapije. U tom kontekstu, u Zapisniku o uviđaju urađenom neposredno nakon zločina, kao potencijalna lokacija odakle je ispaljena granata spominje se Vrbak – Cerovo brdo, dok je u izvještaju kojeg je radio prof. dr. Berko Zečević, ustanovljeno da je granata ispaljena sa maksimalnim punjenjem i da je lokacija odakle je ona ispaljena udaljena 27 km od centra Kapije, odnosno selo Panjik. Smatramo da pomenuta odstupanja nisu suštinske prirode, budući da su oba navedena područja, i Cerovo brdo-Vrbak i Panjik bili pod kontrolom TG Ozren, odnosno da je linija razgraničenja prema TG Ozren bila udaljena 18 km od Kapije.

Istovremeno sa činjenjem uviđaja na Kapiji NATO je ponovno izveo zračne napade na položaje VRS-a, nakon čega je uslijedila reakcija od strane pripadnika VRS-a, koji su, demonstrirajući svoju silu, zapravo pokazali svu nemoć u kojoj se UNPROFOR u tom trenutku našao.⁶⁵

Reakcije na masakr – vojna intervencija?

Pozivi na vojnu intervenciju NATO-a, kao način kažnjavanja VRS-a uslijedili su neposredno nakon masakra. U svom obraćanju VS UN, načelnik Opštine Tuzla opisao je dirljive prizore strahota nakon masakra i bol kroz koju prolaze roditelji Tuzle, koji „sakupljaju dijelove tijela svoje djece po pločnicima” grada. Pozvao je UN da „napokon upotrijebe silu”, napominjući da su „istrošili (ste) diplomatska sredstva. Nevini ljudi i dalje ginu.” U ovom obraćanju Bešlagić je upozorio UN da ukoliko i poslije „ovog stravičnog masakra” ostanu „sramno nijemi”, onda „ste bez dvojbe bili i ostali na strani zla, tame i fašizma”.⁶⁶

U Izvještaju kojeg je specijalni izaslanik GS UN-a, Yasushi Akashi poslao u sjedište UN-a u New York, navodi se kako su, nakon vazdušnih udara NATO-a granatirane sve sigurne zone. (...) Napomenuo je kako će on, zajedno sa generalom Smithom i 'drugima' razmotriti pitanje dalje akcije, u smislu “adekvatnog odgovora na propust 'svake od strana' da ukloni oružje iz zone isključenja, ili da ga stavi pod kontrolu UN-a...”⁶⁷

Narednog jutra, 26. maja, ponovno je granatiran centar Tuzle, nakon čega je tuzlanski gradonačelnik, u novom obraćanju Vijeću sigurnosti, opet insistirao na „bombardovanju srpskih fašističkih položaja oko Tuzle. U

⁶⁵ “Obzirom na novonastalu situaciju u zoni odgovornosti Korpusa (dejstvo iz VaP snaga NATO)”, Dragomir Milošević izdaje slijedeće naređenje: “Odmah pristupiti totalnom blokiranju snaga UN na kontrolnim punktovima i svim putnim pravcima u cjeloj zoni Korpusa. Ovo ostvariti jačim snagama uz uzlov da snage UN uoče našu blokadu. Ne obzirati se na zahteve UN oko snabdevanja hranom, vodom, i sl.” ICTY, dok. br. 0529-2959, Komanda SRK, Str. pov. br. 20/04-182, 26. maj 1995, Vrlo hitno, Naređenje za postupak sa UN.-, Dostaviti svim jedinicama SRK, Kurirom: 1. Sمبر, 4. lap, PVO, 4. bV, 4. bVP, 4. atb; Komandant: General –major Dragomir Milošević.

⁶⁶ ATK, BiH, ATKT/TK“Z, RBiH, BiH, Opštinski načelnik Tuzla, Organizacija UN, Savjetu bezbjednosti, 26.5.1995, Načelnik Opštine Tuzla, Selim Bešlagić.

⁶⁷ ICTY, polazni telefaks, Veoma hitno, PRIMA: Annan, UN, New York, “Samo”, ŠALJE: Akashi, Komanda Zaštitnih snaga UN-a, Zagreb, 26.5.1995, Z-867, Predmet: Vazdušni udari – Sarajevo.

suprotnom, između Vas i ubica vaše djece neće biti nikakve razlike. Jer i po međunarodnom pravu saučesništvo u zločinu predstavlja – z l o č i n”.⁶⁸

Nakon konsultacija sa vojnim i civilnim predstavnicima u Sarajevu i Zagrebu, Akashi je “odlučio odobriti dodatne zračne udare na bosanske Srbe”. Ciljevi su bili bunker i istom skladištu municije koje je napadnuto prethodnog dana.⁶⁹ Potom su, 26. maja u dva navrata (u 10.26 i 11.05 sati) ponovno izvršeni simbolični napadi NATO-a po ciljevima na području Pala (Jahorinski Potok).⁷⁰ Sat vremena nakon bombardovanja, specijalni predstavnik GS izvijestivši sjedište UN-a o dodatnim zračnim napadima, konstatuje kako napadi na sigurne zone od strane VRS-a “nisu bili uzrok koji je pospiješio drugi krug zračnih napada.” Dakako, Akashi je napomenuo da oni “ne mogu zaboraviti” te napade, kao ni žrtve koje je granatiranje prouzrokovalo, ali je precizirao: “razlog zbog kojeg sam donio današnju odluku o odobrenju daljnjih zračnih napada je neobaziranje bosanskih Srba” na ponovno uspostavljanje poštivanja ugovora o zoni isključenja teškog naoružanja oko Sarajeva.⁷¹

U trenutku dok je Akashi slao ovaj dopis u sjedište Ujedinjenih nacija u New Yorku, dogodilo se ono što je u prethodnom periodu bilo ustaljena praksa (u tri navrata tokom 1994. godine), i što se vrlo često nagovještavalo: pripadnici UNPROFOR-a su uzeti za taoce od strane VRS-a. Odnosno, Karadžić je naredio Milovanoviću da aktivira odluku donesenu prethodne godine kojom se VRS-u naređuje da uhapsi pripadnike UN-a na teritoriju RS-a, te da ih tretira kao ratne zarobljenike i drži kao taoce.⁷²

Potom su pripadnici UNPROFOR-a postali taoci u rukama srpskih snaga, te je kažnjavanje odgovornih za zločin u Tuzli stavljeno u potpuno drugi plan. Stravične slike masakra na Tuzlanskoj kapiji u medijskom prostoru zapadnoeuropskih zemalja vrlo brzo su zamijenjene bespomoćnim pripadnicima UNPROFOR-a, vezanim za mostove, bandere i sve druge potencijalne mete NATO napada. Građane Tuzle su, ponovno, u nedjelju ujutro probudile granate koje su pale na urbano jezgro grada,⁷³ nakon čega je uslijedilo još jedno u nizu obraćanja Vijeću sigurnosti UN-a od strane gradonačelnika Tuzle u kojem ih upozorava da će „snositi isključivu odgovornost za ambis civilizacije koji počinje

⁶⁸ ATK, BiH, ATKT/“TK“Z, opštinski načelnik Tuzla,, Organizacija Ujedinjenih nacija, Savjet bezbjednosti, 26.5.1995, Načelnik opštine Tuzla, mr. Selim Bešliagić.

⁶⁹ ICTY, UN, Izlazni šifrovani brzojav, Hitno, UNPROFOR-Veza, 26.5.1995, 11.59, ZA: Annan, UN, New York, INFO: Gharekhan, UN, New York, Goulding, UN, New York, Stoltenberg, ICFY, Ženeva, OD: Akashi, UNPF-HQ, Zagreb, Broj: UNPROFOR Z-868, datum: 26.5.1995, Predmet: Dodatni zračni napadi.

⁷⁰ ICTY, 00868658, GŠ VRS, Sektor za OBP, Sp. br. 12/45-592, 26.5.1995, Obaveštajna informacija. Potpukovnik: Jovica Karanović.

⁷¹ ICTY, UN, Izlazni šifrovani brzojav, Hitno, UNPROFOR-Veza, 26.5.1995, 11.59, ZA: Annan, UN, New York, INFO: Gharekhan, UN, New York, Goulding, UN, New York, Stoltenberg, ICFY, Ženeva, OD: Akashi, UNPF-HQ, Zagreb, 2Broj: UNPROFOR Z-868, datum: 26.5.1995, Predmet: Dodatni zračni napadi.

⁷² ICTY, Presuda Karadžić.. par. 5979.

⁷³ Od navedene granate ubijen je šesdesetogodišnji Pero Pekarić.

ovdje u Bosni”, ukoliko „i poslije svega ne upotrijebe silu kao legalno sredstvo za zaštitu nevinih ljudi”⁷⁴

Istog dana brigadni general Hagrup Haukland je poslao svoj konačni izvještaj o granatiranju Tuzle, uz potpuno jasno napomenu da je granata ispaljena sa položaja VRS-a na Ozrenu. U zaključku navedenog dokumenta Haukland indirektno i blago poziva „svjetsku zajednicu”, a „naročito UN” da se „oštro izjasne u cilju progonjenja strana koje su krive, tako da se slični tragični događaji ne smiju ponovo desiti”.⁷⁵ No, posve je bilo jasno da je kriza sa taocima potpuno prolongirala ovu vrstu akcije do daljnjeg, odnosno do momenta do kada pregrupisanje trupa UNPROFOR-a, ne bude završeno, što je zapravo podrazumijevalo njihovo povlačenje iz istočnih enklava, uključujući i enklave Srebrenicu i Žepu. U trenutku slanja ovog izvještaja iz sektora SI Tuzle u komandu UNPROFOR-a u Sarajevu, na sastanku Komiteta visokih rukovodioca, održanom 28. maja, SAD su odlučile da neće vršiti “dodatni pritisak na saveznike koje imaju trupe na terenu za dalje zračne napade”, uz napomenu da će “tajno prihvatiti pauzu, ali da ne treba davati javnu izjavu o tome.”⁷⁶ Time su i najveći retorički zagovaratelji vojne intervencije na položaje VRS-a odustali od pritiska za navedenu akciju.

Bilo je potpuno jasno da će pripadnici UN-a biti uzeti za taoce ukoliko dođe do vojne intervencije na položaje VRS-a, a o čemu je Karadžić je u nekoliko navrata govorio tokom tajnih sastanaka sa Rupertom Smithom. Jedan od tih sastanaka, na kojem se raspravljalo o vojnoj intervenciji NATO-a i reakcijama koje bi potom uslijedile održan je dvije sedmice prije masakra na Kapiji.

Sređujući utiske i zapažanja nakon ovih sastanaka, u izvještaju kojeg su iz komande UNPROFOR-a poslali u Zagreb i New York, navode se procjene aktualne situacije: ' Govoreći o provedbi politike sigurnih zona, a poučeni prethodnim iskustvom, procjenjuje se eventualna srpska politika o mogućnosti uzimanja pripadnika UNPROFOR-a za taoce, te se konstatuje: “Stoga su, iz komande UNPROFOR-a u Sarajevu preporučili: “Možda bi bilo najbolje, kada se za to ukaže prilika da se, što ranije ide na 'kartu udara iz vazduha”, ako to urodi plodom, dobro je, a ako ne, bez vidljive spremnosti ili neposredne sposobnosti eskaliranja, UNPROFOR može da zaključi svoju akciju i izbjegne oluju prije nego što stvari postanu još gore.”⁷⁷ Iz navedenog izvještaja možemo pretpostaviti

⁷⁴ ATK, BiH, ATKT/“TK“Z, RBiH, BiH, Opštinski načelnik Tuzla, Organizacija UN, Savjetu bezbjednosti, 26.5.1995, Načelnik Opštine Tuzla, Selim Bešlagić.

⁷⁵ ICTY, UNPROFOR. Uprava sektora Sjevero-istok: Tuzlanski aerodrom, ZA: general-major Rupert Smith, komandant UNPROFOR-a, Sarajevo RBiH, 28.5.1995, REFERENCA: Sektor SI, UNPROFOR-ov izvještaj o istrazi granatiranja Tuzle, 25.5.1995; Komandant sektora SI: Hagrup Haukland, brigadni general.

⁷⁶ “1995-05-29, Anthony Lake to President Clinton re Policy for Bosnia Use of U.S. Ground Forces to Support NATO Assistance for Redeployment of UNPROFOR within Bosnia,” *Clinton Digital Library*, accessed June 28, 2018, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/12471>.

⁷⁷ ICTY, IT-05-88/2: Zdravko Tolimir, Exhibit P02095, Confidential, HQ UNPROFOR, 8350, Lt Col JRJ Baxter, MA to Commander, VSAT, 7201, Date: 1 May 1995, Meeting in Sarajevo and

da je Smith ovdje, pod sintagmom „prije nego što stvari postanu još gore”, mislio na pad enklava Srebrenice i Žepe.

Đukić na slobodi. Revidiranje historijskih činjenica i negiranje sudske presude

U periodu trajanja postupka u predmetu Novak Đukić, njegovi advokati kao i tim odbrane su na različite načine nastojali osporiti validnost dokumentacije koja je prikupljena neposredno nakon masakra.⁷⁸

Nadalje, nakon što je objavljena prvostepena presuda u predmetu Đukić, kojem je izrečena kazna dugotrajnog zatvora u trajanju od 25 godina za krivično djelo ratni zločin protiv civilnog stanovništva iz člana 173 KZ BiH iz 2003, ponovno je uslijedilo negiranje zločina.

Pet dana nakon što je otpremljena navedena presuda, Milorad Dodik je, prilikom posjete Bijeljini izjavio sljedeće: „Mnoge analize koje govore o tome da je recimo stradanje jednog broja ljudi u Tuzli, za što je optužena srpska strana, da se radi o podmetnutoj eksploziji koja je urađena zato što je dan prije u Živinicama u Centru za obuku muslimanske vojske stradao značajan broj momaka. Inače, ko je god normalan i ko poznaje ratovanje, balistiku i ostale stvari, tvrdi da ta granata koja je pala u ljude jedne kraj drugog ne bi mogla da pobije toliko ljudi. Zapravo, ljudi su dovezeni mrtvi i inscenirana je cijela situacija.”⁷⁹ U momentima kada je Dodik, 14 godina nakon ovog stravičnog zločina izjavio da se na Kapiju „dovezeni momci koji su stradali u Živinicama dan ranije”, vjerovatno nije pročitao Obavještajne podatke Komande 1. krajiškog korpusa, koji su pokazatelj da su pripadnici navedenog odjeljenja imali egzaktno podatke o lokaciji zločina, tačnom broju žrtava, starosti žrtava.⁸⁰ Također, Dodik vjerovatno nije pročitao biografiju dvoipogodišnjeg Sandra Kalesića, koju je emotivno, ali krajnje profesionalno i odmjereno napiso novinar Salih Brkić.⁸¹ Da je pogledao fotografiju malog Sandra, koja je nastala upravo tog dana, tog 25. maja, dana kada je njegov život prekinut tim malim usijanim metalom, vjerovatno se ne bi usudio na ovakav način vrijeđati dignitet žrtava i članova njihovih porodica, roditelja ubijene djece na Kapiji. U prilogu kojeg je za FTV pripremio novinar Salih Brkić o reakcijama Tuzlaka na ovo Dodikovo negiranje

Pale 1 May 95. Notes of meeting between Akashi, Smith, Karadzic and Krajisnik, dated 1 May 1995.

⁷⁸ Naprimjer, vidjeti presudu u predmetu Novak Đukić, str. 22-26, kao i osporavanje vještaka odbrane Vlade Kostića, u navedenoj presudi, str. 80, 86, 90,

⁷⁹ Karadžićev učenik Dodik negira masakr na Tuzlanskoj kapiji, 19.9.2009, FTV, 60 minuta; https://www.youtube.com/watch?v=t1CyVnGIFPo&ab_channel=Bosnjak1971 pristupljeno: 5.3.2023, od 1.39-2.20 min.

⁸⁰ Sud BiH, predmet Novak Đukić, T-141, Komanda 1. Krajiškog korpusa, Obaveštajno odeljenje, str. pov. br. 10/1-255, 26.5.1995. godine, Obaveštajni podaci sa stanjem do 17.00 časova. TG-5 i IBK OBO, severo-istočna Bosna, po ovlaštenju načelnika: major Đuro Beronja.

⁸¹ *Ubistvo svitanja*, 76-77.

zločina, istaknuto je kako je ovim postupkom Dodik „zasuo solju najbolniju ranu u novijoj povijesti Tuzle.”⁸²

Retorika negiranja zločina na Kapiji posebno je došla do izražaja nakon što je Novak Đukić, bez da je izdržao kaznu zatvora za koju je osuđen, pušten na slobodu. Do toga je došlo nakon presude Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Maktouf-Damjanović, gdje je utvrđeno da je Sud BiH načinio pogrešku primjenjujući KZ BiH iz 2003. godine retroaktivno u odnosu na zločine počinjene u periodu 1992-1995, te da je umjesto toga trebao primjenjivati KZ SFRJ iz 1976. godine.⁸³ Naime, Krivični zakon SFRJ iz 1976. godine predviđao je nešto „blaže” kazne zatvora za djela ratni zločin i za zločin genocida u odnosu na KZ BiH iz 2003. godine.⁸⁴

S tim u vezi, Ustavni sud BiH je ukinuo Presude Suda BiH, te mu naložio da „po hitnom postupku, donese novu odluku u skladu sa članom 7. stav 1. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda”. Nakon toga je Apelaciono odjeljenje Suda BiH, 18.11.2013. donijelo rješenja kojim se obustavlja izvršenje kazne zatvora i to prema 10 lica, od kojih je šest lica bilo osuđeno za krivično djelo GENOCID, dok su četiri lica bila osuđena za ratni zločin protiv civilnog stanovništva. U saopštenju Suda BiH od 19.11.2013. još se navodi da je „ukidanjem drugostepenih presuda Suda BiH od strane Ustavnog suda BiH prestao da postoji zakonski osnov za dalje izdržavanje kazne zatvora osuđenih lica. (...) Rješenjem o obustavi izvršenja kazne osuđeni se odmah puštaju na slobodu. Protiv ovog rješenja žalba nije dozvoljena.”⁸⁵

Na sjednici Ustavnog suda BiH, održanoj 23.1.2014. godine usvojena je apelacija Novaka Đukića, kojom je ukinuta pravosnažna presuda Suda Bosne i Hercegovine izrečena 2010. Predmet je vraćen Sudu BiH, koji je bio dužan da „po hitnom postupku donese novu odluku”, o čemu je, u roku od tri mjeseca trebao obavijestiti Ustavni Sud BiH.⁸⁶

U februaru 2014. godine Sud BiH je donio odluku prema kojoj se Đukiću obustavlja izvršenje kazne, uz nalog da se „odmah pusti na slobodu”.⁸⁷ U aprilu 2014. godine Vijeće Apelacionog odjeljenja I za ratne zločine Suda BiH otpremilo drugostepenu presudu, prema kojoj je Đukić osuđen da kaznu zatvora u trajanju od 20 godina, prema članu 142. stav 1. KZ SFRJ.⁸⁸ No, period od dva mjeseca, koliko je uživao slobodu, bio je sasvim dovoljan Novaku Đukiću da

⁸² Karadžićev učenik Dodik negira masakr na Tuzlanskoj kapiji, 19.9.2009, FTV, 60 minuta; https://www.youtube.com/watch?v=t1CyVnGIFPo&ab_channel=Bosnjak1971 pristupljeno: 5.3.2023.

⁸³ European Court of Human Rights, Veliko vijeće, *Predmet Maktouf i Damjanović protiv Bosne i Hercegovine*, (Aplikacije br. 2312/08 i 34179/08), Presuda, Strazbur, 18. juli 2013, 49.

⁸⁴ Maktouf-damjanović

⁸⁵ Sud BiH, Obustavljeno izvršenje kazni zatvora, 19.11.2013.

⁸⁶ Službeni glasnik BiH, Ustavni Sud BiH, predmet br. AP 5161/10, Rješenje po Apelaciji Novaka Đukića.

⁸⁷ Sud BiH, br. S1 1 K 015222 14 Krž, 14.2.2014.

⁸⁸ Sud BiH, S1 1K015222 14 krž, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Novaka Đukića, Drugostepena presuda, 11.4.2014.

pobjegne iz Bosnu i Hercegovinu i da se preseli u Beograd, nakon čega je nedostupan organima gonjenja Bosne i Hercegovine.

Činjenica da je Novak Đukić, kao pravosnažno osuđeni za zločin na Kapiji nalazi na slobodi, uveliko doprinosi izljevima novog revizionizma u pogledu negiranja ovog zločina. Revidiranje historijskih činjenica i negiranje sudske presude posebno dolazi do izražaja nakon 2014. godine, a u istom aktivno učestvuje Odjeljenje za ratne zločine Višeg suda u Beogradu, Vojska Srbije, Zvezdara teatar u Beogradu, Pravni fakultet i brojne druge institucije Republike Srbije. Pomenuto revidiranje se manifestuje u opitima na Tehničko-opitnom centru Vojske Srbije u Nikincima, gdje je u periodu od 12. juna do 14. septembra 2014. godine, na zahtjev odbrane advokata Novaka Đukića izvršen eksperiment „Rekonstrukcija zločina na tuzlanskoj kapiji”. Navedeni opit imao je za cilj da pokaže da su činjenice utvrđene u pravosnažnoj presudi Suda BiH u predmetu Đukić netačne, te je nastojao dokazati da civili nisu mogli stradati od eksplozije granate ispaljene sa položaja VRS-a. Kao argument za postavljenu tezu koristili su tada izvršenu simulaciju udara projektila na maketu koja bi trebalo da predstavlja zgrade i druge objekte Tuzlanske kapije. Na osnovu „rezultata” navedene „analize” iz Nikinca, snimljen je film pod naslovom „Mučni teret podmetnute krivice”, čije emitovanje je bilo upriličeno u Zvezdara teatru u Beogradu. Također, na Pravnom fakultetu u Beogradu, u organizaciji Istraživačkog centra za odbranu i bezbednost i Srpskog kulturnog kola „Despot Stefan Lazarević”, održana je tribina pod nazivom „Naukom za istinu: Tuzlanska kapija, 25. maj 1995. godine.”⁸⁹ Također, u izdavaštvu Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica” i Fondacije – Pravda za generala Novaka Đukića, „Filip Višnjić” u Beogradu tokom 2017. i 2019. godine objavljene su dvije knjige autora Ilije Brankovića.⁹⁰ Svrha i cilj ovih publikacija je pravljenje jednog sasvim drugačijeg narativa o Kapiji, potpuno nove i izokrente priče u odnosu na stvarne činjenice koje se odnose na navedeni zločin.

Zaključak

Pet sati prije masakra na Tuzlanskoj kapiji izvršeni su simbolični napadi NATO-a na skladišta municije VRS-a u blizini Pala. Do zračnih napada na VRS došlo je zbog kršenja zone isključenja teškog naoružanja oko Sarajeva, čime je bio ugrožen kredibilitet ne samo UNPROFOR-a nego i NATO-a. Uslijed bojazni da se i u narednom periodu mogu očekivati NATO napadi, načelnik GŠ VRS-a i najbliži saradnik ratnog zločinca Ratka Mladića, general Manojlo Milovanović je izvijestio da je “na dejstvo neprijatelja pravovremeno uzvraćeno po

⁸⁹ Zločin na Tuzlanskoj kapiji: Revizija sudski utvrđenih činjenica i test regionalne saradnje, Fond za humanitarno pravo, 9.11.2016.

⁹⁰ Ilija Branković, *Diverzija na Tuzlanskom trgu: Kapija*, 2017; *Tuzlanska Kapija: režirana tragedija*, Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica“, Fondacija – Pravda za generala Novaka Đukića, „Filip Višnjić“, Beograd 2019.

osmotrenim ciljevima”, spomenuvši dejstvo artiljerijom po repetitoru Hum, punktovima UN-a (izuzev ruskog), kao i po enklavama Srebrenici, Goraždu, i po aerodromu Tuzla, uz nagovještaje da se radi na planiranju daljih ofanzivnih borbenih dejstava. Smatramo da se ovdje radi o svojevrsnom priznanju Milovanovića glede činjenice da je VRS granatirao sigurne zone, uključujući i Tuzlu.

Dakle, dinamična korespondencija na relaciji komanda UNPROFOR-a u Sarajevu – UNPF u Zagrebu i sekretarijat Ujedinjenih nacija u New Yorku sa predstavnicima NATO-a rezultirali su blagim kažnjavanjem VRS-a, u pogledu dugo očekivane vojne intervencije NATO-a, odnosno *bliske zračne podrške*. Potom su, tog istog dana – 25. maja uslijedile naredbe Glavnog štaba VRS-a komandantima korpusa čiji rezultat je bila demonstracija sile na sve bosanskohercegovačke gradove koji su trebali biti pod „zaštitom” Ujedinjenih nacija, čime će simbolika *Dana mladosti* trajno ostati urezana u pamćenju Bosanaca i Hercegovaca kao sinonim za ubijanje mladosti.

Očevidac masakra, major Guy Sands, šef G-5 odjeljenja sektora Sjeveroistok UNPROFOR-a u Tuzli, opisao je dirljive prizore nakon masakra, uz napomenu da je to bio „i jeste u najdoslovnijem smislu ono, kako ga lokalno stanovništvo naziva, masakr Nevinih”. Pozivi na vojnu intervenciju NATO-a, kao način kažnjavanja VRS-a uslijedili su neposredno nakon masakra. No, zastrašujući snimci zabilježeni neposredno nakon zločina, ubrzo će, u medijskom prostoru zapadnoeuropskih zemalja biti zamijenjeni bespomoćnim pripadnicima UNPROFOR-a, vezanim za mostove, bandere i sve druge potencijalne mete NATO napada. Strah za 400 pripadnika UNPROFOR-a koji su držani kao taoci, potpuno je u drugi plan stavila kažnjavanje odgovornih za masakr na Kapiji. Posve je bilo jasno da je kriza sa taocima prolongirala ovu vrstu akcije do daljnjeg, odnosno do momenta do kada pregrupisavanje trupa UNPROFOR-a ne bude završeno, što je zapravo podrazumijevalo njihovo povlačenje iz istočnih enklava, uključujući i enklave Srebrenicu i Žepu.

Na osnovu dokumenata koje smo analizirali u radu, možemo zaključiti kako je jedini razlog zbog kojega su generalni sekretar UN i njegov specijalni predstavnik odobrili, već duže vrijeme očekivane zračne urade, bio taj da pokazu neefikasnost ove akcije, o čemu je Akashi izvijestio Sekretarijat UN-a u New Yorku.

Neposredno nakon masakra, obavljen je uviđaj kojim je rukovodio istražni sudija Višeg suda u Tuzli, a uviđajnu ekipu su činili pripadnici Tužilaštva i MUP-a iz Tuzle, kojima su se narednog dana, 26. maja pridružili načelnik odjeljenja krim tehnike i tri inspektora protiv-terorističke zaštitne grupe iz Sarajeva, kao i Vojni posmatrači UN-a iz Velike Britanije, Malezije, Holandije, Nigerije i specijalista za artiljeriju. Zaključujemo da je uviđaj urađen krajnje profesionalno, posebno s obzirom na ratne okolnosti i iznenadno granatiranje, da su članovi uviđajne ekipe bili potpuno pribrani i da su istražnim radnjama pristupili krajnje temeljito, te da se one nisu razlikovale od uviđaja u mirnodopskim uslovima. Ovako detaljne uviđajne radnje i dokazni materijali

prikupljeni na licu mjesta neposredno nakon masakra imali su nemjerljivu vrijednost u kasnijem dokazivanju odgovornosti za zločin. U radu smo se osvrnuli na određena manja odstupanja u pogledu lokacije odakle je ispaljena granata, te zaključili da navedena odstupanja nisu suštinske prirode, budući da se obje potencijalne lokacije nalazile na teritoriji pod kontrolom VRS-a.

Uprkos činjenici da su sve pomenute istrage utvrdile i konstatovale da su granate ispaljene sa teritorije koja je bila pod kontrolom Taktičke grupe Ozren, kao i Milovanovićeva priznanja da je dobijao izvještaje od navedene grupe o projektilima na grad Tuzlu, negiranje odgovornosti za zločin je sveprisutno i ono je trajalo tokom cijelog sudskog postupka, ali i nakon izricanja pravosnažne presude na Sudu Bosne i Hercegovine u predmetu Novak Đukić. U tom pogledu, u Beogradu je objavljeno nekoliko knjiga koje imaju za cilj revidirati historijske činjenice i negirati pravosnažne presude, čime se izravno vrijeđa dignitet žrtava na Tuzlanskoj kapiji. Ovakvoj situaciji svakako doprinosi i činjenica da jedina osoba osuđena za pomenuti zločin nije odslužila zatvorsku kaznu, uprkos tomu da je krivica generala Đukića, kao komandanta TG Ozren dokazana izvan svake razumne sumnje. No, pogrešno i neprimjereno tumačenje presude Evropskog suda za ljudska prava u predmetu Maktouf-Damjanović od strane Suda BiH, dovelo je do apsurdne i paradoksalne situacije da su, osim Novaka Đukića, i drugi pravosnažno osuđeni za najteže zločine (10 lica), uključujući i zločin genocida i ratne zločine, nakon rješenja o „obustavi izvršenja kazne”, pušteni na slobodu. U februaru 2014. godine Sud BiH je donio odluku prema kojoj se Đukiću obustavlja izvršenje kazne, uz nalog da se „odmah pusti na slobodu”, da bi, dva mjeseca poslije, Vijeće Apelacionog odjeljenja I za ratne zločine Suda BiH donijelo drugostepenu presudu, kojom je Đukić osuđen krivim na 20 godina zatvora. Argumenti u pogledu odgovornosti Đukića kao komandanta TG Ozren niti u jednom pogledu u Drugostepenoj presudi iz 2014. nisu dovedeni u pitanje. No, činjenica da se Đukić našao na slobodi, dala je poticaja negatorima zločinima i revizionistima, a u navedenom negiranju i revidiranju učestvuju institucije Republike Srbije, uključujući i Odjeljenje za ratne zločine Višeg suda u Beogradu.

Summary

Five hours before the massacre at the Tuzla Gate, symbolic NATO attacks were carried out on VRS ammunition depots near Pale. The air attacks on the VRS occurred due to the violation of the exclusion zone of heavy weapons around Sarajevo, which threatened the credibility not only of UNPROFOR but also of NATO. Due to fears that NATO attacks can be expected in the coming period, the head of the General Directorate of the VRS and the closest associate of the war criminal Ratko Mladić, General Manojlo Milovanović, reported that “the enemy's actions were retaliated in a timely manner according to the observed targets”, mentioning the artillery action on repeater Hum, points of the UN (with the exception of the Russian one), as well as in the enclaves of Srebrenica,

Goražde, and Tuzla airport, with hints that they are working on planning further offensive combat actions. We believe that this is a kind of confession by Milovanović regarding the fact that the VRS shelled safe zones, including Tuzla.

Therefore, the dynamic correspondence between the UNPROFOR command in Sarajevo and the UNPF in Zagreb and the United Nations Secretariat in New York with NATO representatives resulted in mild punishment of the VRS, regarding the long-awaited NATO military intervention, i.e. *close air support*. Then, on that same day - May 25, the orders of the Main Staff of the VRS to the corps commanders followed, the result of which was a demonstration of force on all the cities of Bosnia and Herzegovina that were supposed to be under the "protection" of the United Nations, with which the symbolism of the *Day of Youth* will remain permanently engraved in the memory Bosnians and Herzegovinans as a synonym for killing youth.

An eyewitness to the massacre, Major Guy Sands, head of the G-5 department of the North-East sector of UNPROFOR in Tuzla, described the moving scenes after the massacre, noting that it was "and is, in the most literal sense, what the locals call it, the massacre of the Innocents". . Calls for military intervention by NATO, as a way of punishing the VRS, followed immediately after the massacre. However, the frightening footage recorded immediately after the crime will soon be replaced in the media space of Western European countries by helpless members of UNPROFOR, tied to bridges, flags and all other potential targets of NATO attacks. Fear for the 400 members of UNPROFOR who were held as hostages completely put the punishment of those responsible for the massacre at the Gate in the background. It was quite clear that the crisis with the hostages prolonged this type of action until further, that is, until the regrouping of UNPROFOR troops is completed, which actually meant their withdrawal from the eastern enclaves, including the enclaves of Srebrenica and Žepa.

Based on the documents that we analyzed in the paper, we can conclude that the only reason why the UN Secretary General and his special representative approved the long-awaited air raids was to demonstrate the ineffectiveness of this action, which Akashi reported to the UN Secretariat. and in New York.

Immediately after the massacre, an investigation was conducted led by the investigating judge of the High Court in Tuzla, and the investigation team consisted of members of the Prosecutor's Office and the MUP from Tuzla, who were joined the next day, on May 26, by the head of the crime department and three inspectors against terrorist protection groups from Sarajevo, as well as UN military observers from Great Britain, Malaysia, the Netherlands, Nigeria and artillery specialists. We conclude that the investigation was done extremely professionally, especially considering the circumstances of war and the sudden shelling, that the members of the investigation team were completely composed and that they approached the investigative actions extremely thoroughly, and that they did not differ from investigations in peacetime conditions. Such detailed investigative actions and evidentiary materials collected on the spot immediately after the massacre had immeasurable value in later proving responsibility for the

crime. In the paper, we referred to certain minor deviations regarding the location from where the grenade was fired, and concluded that the stated deviations are not of an essential nature, since both potential locations were located in the territory under the control of the VRS.

Despite the fact that all the aforementioned investigations established and stated that the shells were fired from the territory under the control of the Ozren Tactical Group, as well as Milovanović's admission that he received reports from the said group about missiles on the city of Tuzla, the denial of responsibility for the crime is ubiquitous and it lasted during the entire court proceedings, but also after the pronouncement of the final verdict at the Court of Bosnia and Herzegovina in the case of Novak Đukić. In this regard, several books have been published in Belgrade that aim to revise historical facts and deny final verdicts, which directly insult the dignity of the victims at the Tuzla Gate. The fact that the only person convicted of the aforementioned crime did not serve a prison sentence certainly contributes to this situation, despite the fact that the guilt of General Đukić, as the commander of TG Ozren, has been proven beyond any reasonable doubt. However, the erroneous and inappropriate interpretation of the judgment of the European Court of Human Rights in the Maktouf-Damjanović case by the Court of Bosnia and Herzegovina led to the absurd and paradoxical situation that, apart from Novak Đukić, others were finally convicted of the most serious crimes (10 persons), including the crime of genocide and war crimes, after the decision on "suspension of the execution of the sentence", released. In February 2014, the Court of Bosnia and Herzegovina passed a decision suspending the execution of Đukić's sentence, with an order that he be "released immediately", and two months later, the Council of Appellate Division I for War Crimes of the Court of Bosnia and Herzegovina issued a second-instance verdict, which Đukić was convicted and sentenced to 20 years in prison. Arguments regarding Đukić's responsibility as commander of TG Ozren were not questioned in any respect in the 2014 Second Instance Verdict. However, the fact that Đukić was released gave incentives to crime deniers and revisionists, and the institutions of the Republic of Serbia, including the War Crimes Department of the High Court in Belgrade, participate in the said denial and revision.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv instituta za istraživanje zločina (AIIZ), Direktive Vojske republike srpske.
2. Dokumentacija korištena u predmetu Novak Đukić, Sud Bosne i Hercegovine.
3. JU Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla (ATK), Fond Uprave i javnih službi. Zbirka: „Tuzlanska kapija”, BiH, ATK/T“TK”Z.

Sud Bosne i Hercegovine

- Sud BiH, br. S1 1 K 015222 14 Krž, 14.2.2014.
- Sud BiH, broj: X-KR-07/394, Prvogostepena presuda u predmetu Novak Đukić, 12. juni 2009.
- Sud BiH, broj: X-KRŽ-07/394, Drugogostepena presuda u predmetu Novak Đukić, 6. april 2010.
- Sud BiH, Obustavljeno izvršenje kazni zatvora, 19.11.2013.
- Sud BiH, S1 1K015222 14 krž, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine protiv Novaka Đukića, Drugogostepena presuda, 11.4.2014.

European Court of Human Rights

- Veliko vijeće, *Predmet Maktouf i Damjanović protiv Bosne i Hercegovine*, (Aplikacije br. 2312/08 i 34179/08), Presuda, Strazbur, 18. juli 2013.

Ustavni Sud Bosne i Hercegovine

- Predmet br. AP 5161/10, Rješenje po Apelaciji Novaka Đukića.

International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia (ICTY)

- ICTY, IT-95-5/18-T, pred Pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radovana Karadžića, 24. 3. 2016, TOM I-IV.
- ICTY, IT-98-29/1-T, Pred Pretresnim vijećem III, Tužilac vs. Milošević Dragomir, 12.12.2007.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Izložba dokumenata i fotografija o Tuzli „Kapija 25.05.1995.“ – Činjenice*, JU Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla, za izdavača: Izet Šabotić, 2011.
2. Izveštaj generalnog sekretara UN-a o padu Srebrenice, 1999, u: Čekić Smail, Kreso Muharem i Macić Bećir (ur), *Genocid u Srebrenici, "sigurnoj zoni" Ujedinjenih nacija*, jula 1995, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000. (Edicija Srebrenica 1995, knj. 3),
3. NETHERLANDS INSTITUTE FOR THE WAR DOCUMENTATION (NIOD), *Srebrenica. Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of 'safe' area*". 2002.

Knjige/Books:

1. Alispahić Fatmir (ur), *Ubistvo svitanja: Civilne žrtve rata*, Tuzla: PrintCom, d.o.o. Grafički inženjering Tuzla 1996.
2. Begić Kasim, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996)*, Bosanska knjiga,, Sarajevo 1997.
3. Branković Ilija, *Diverzija na Tuzlanskom trgu: Kapija*, , Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica", Fondacija – Pravda za generala Novaka Đukića, Beograd 2017.
4. Branković Ilija, *Tuzlanska Kapija: režirana tragedija*, Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica", Fondacija – Pravda za generala Novaka Đukića, „Filip Višnjić”, Beograd 2019.
5. Čekić Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2012.
6. Karović-Babić Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava UNSA, Sarajevo 2014.
7. Koljević Nikola, *Stvaranje Republike Srpske: Dnevnik 1993-1995*, Knjiga II, Službeni glasnik, Beograd 2008.

8. Milašin Tihomir, *Iz dana u dan: Sarajevski ratni dnevnik*, Mediacentar, Sarajevo, 2002.
9. Šadinlija Mesud, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, Sarajevo 2018.
10. Selimović Sead, Šabotić Izet, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017.
11. Tuđman Miroslav, Bilić Ivan, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb 2005.

Članci/Articles:

1. Selimović Sead, Operacija „Sadejstvo 95” i pokušaj okupacije Tuzlanskog kraja, *Arhivska praksa* 20, Arhiv Tuzlanskog kantona i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla 2017.
2. Šakanović Dino, *Nenacionalna kultura sjećanja na žrtve rata u Tuzli, Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama: kontroverze, interpretacije, nasljeđe*, ur. Dubravka Stojanović, Husnija Kamberović, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo 2021.

Internet:

1. Centar za kulturu, Memorijalni centar Kapija, <https://centarzakulturutuzla.ba/memorijalni-centar-kapija/>.
2. *Clinton Digital Library* <https://clinton.presidentiallibraries.us>.
3. Fond za humanitarno pravo, dokumentovanje i pamćenje, <http://www.hlc-rdc.org>.
4. <https://tuzlanski.ba/>.
5. https://www.youtube.com/watch?v=t1CyVnGIFPo&ab_channel=Bosnjak1971.
6. International Residual Mechanism for Criminal Tribunals, <https://ucr.irmct.org/>.
7. United Nations, <https://www.un.org/en/>.

Prof. Ass. Samet DALIPI

Professor at UNI - Universum International College,

Political Science Department, Prishtina, Kosovo

E-mail: samet.dalipi@universum-ks.org

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:32:327:1-0(497.7:497.115)"2001/2008" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.369>

**POLITICAL AND SECURITY DIMENSIONS ON
SETTLING KOSOVO-NORTH MACEDONIAN
BORDER DEMARCATION**

Abstract: *Drawing borders in post-conflict situations is a challenging undertaking between two or more actors that often ends up in arbitration. In some cases, it produces a political confrontation that may turn into a cycle of violence. This article sheds light on the dynamics of political and security challenges, the interaction of the foreign actors and the role of the local government and civic activism in resolving disputes related to the Kosovo-Macedonia border. This article focuses on the obstacles that came from the non-definition of the status of Kosovo and the popular and institutional dissatisfaction regarding the agreement on the border between the Federal Republic of Yugoslavia (FRY) and Former Yugoslav Republic of Macedonia (FYROM), bypassing Kosovo and UNMIK from decisionmaking. Secondly, it asks whether these two sovereign countries have had the right to decide on the part of the border that separates Kosovo and Macedonia and was it an appropriate moment to reach an agreement on the border in tense situation between Kosovo, Serbia, and Macedonia? If so, why was Kosovo not included in the final stage of implementation of the agreement? Third, in unclear situation with Kosovo political status, which of the parties to the agreement would be able undertake practical ground activity, that of placing the border stones and which kind of writings will take place on them: „Serbia” and „Macedonia”, or „Kosovo” and „Macedonia”? Could the implementation of the agreement be postponed, at least for the part that divided Kosovo and Macedonia, and completed instead after the final status of Kosovo was determined?*

We argue that political momentum between Kosovo-Macedonia-Serbia triangle did not favor achieve such sensitive agreement between newly created states of Federal Republic of Yugoslavia and FYROM. Excluding Kosovo provisional institutions and UN civil administration from the border agreement was a mistake that produced instability, hostility and additional bitterness in

interethnic relations at the early stages, followed by the status quo. And, finally, including Kosovo as a partner in implementing the border issue paved the way for interstate cooperation that led to Macedonia's recognition of Kosovo, which erupt a short wave of anti-Macedonian rhetoric by both, Serbian political leadership and people protests. The evidence used for the arguments presented were positivists qualitative methods such as social survey and official statistics. The principle of uti possidetis was applied on the border disputes in the period after the breakup of Yugoslavia, and also in the case of the demarcation of the border between Kosovo and the states of Macedonia, Montenegro and Albania, as the best solution because it lies in „its primary aim of securing respect for the territorial boundaries at the moment when independence is achieved”.

In drawing conclusions related to the article topic, I used a combined methodology of literature research, comparative analyses and positivist qualitative methods such as social surveys through structured questionnaires, official statistics, interviewing the bearers of the institutions of the time and members of the technical commission for border demarcation. Archive of Kosovo Parliament and personal files also became important sources.

Key words: *Border demarcation, Kosovo, North Macedonia, Serbia, UNMIK.*

POLITIČKE I BEZBJEDOSNE DIMENZIJE U RJEŠAVANJU KOSOVSKO-SJEVERNOMAKEDONSKE DEMARKACIJE GRANICE

Apstrakt: *Povlačenje granica u postkonfliktnim situacijama je izazovan poduhvat između dva ili više aktera koji često završava arbitražom. U nekim slučajevima to proizvodi političku konfrontaciju koja se može pretvoriti u ciklus nasilja. Ovaj članak rasvjetljava dinamiku političkih i bezbednosnih izazova, interakciju stranih aktera i ulogu lokalne vlasti i građanskog aktivizma u rješavanju sporova u vezi sa granicom Kosova i Makedonije. Ovaj članak se fokusira na prepreke koje su proizašle iz nedefinisanja statusa Kosova i narodnog i institucionalnog nezadovoljstva u vezi sa sporazumom o granici između Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) i Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije (BJRM), zaobilazeći Kosovo i UNMIK od donošenja odluka. Drugo, postavlja se pitanje da li su ove dvije suverene zemlje imale pravo da odlučuju o dijelu granice koji razdvaja Kosovo i Makedoniju i da li je bio odgovarajući trenutak za postizanje sporazuma o granici u napetoj situaciji između Kosova, Srbije i Makedonije? Ako jeste, zašto Kosovo nije uključeno u završnu fazu implementacije sporazuma? Treće, u nejasnoj situaciji sa političkim statusom Kosova, koja od strana u sporazumu bi mogla da preduzme praktičnu kopnenu aktivnost, onu postavljanja graničnog kamena i koja vrsta pisanja će se na njima odvijati: „Srbija” i „Makedonija”, ili „Kosovo” i*

„Makedonija”? Da li bi primjena sporazuma mogla da se odloži, barem za dio koji je podijelio Kosovo i Makedoniju, i da se umjesto toga završi nakon određivanja konačnog statusa Kosova? Tvrdimo da politički momentum između trougla Kosovo-Makedonija-Srbija nije pogodovao postizanju ovako osjetljivog sporazuma između novostvorenih država Savezne Republike Jugoslavije i BJRM. Isključivanje kosovskih privremenih institucija i civilne administracije UN iz sporazuma o granici bila je greška koja je u ranim fazama proizvela nestabilnost, neprijateljstvo i dodatnu gorčinu u međuetničkim odnosima, praćeno statusom *quo. I*, konačno, uključivanje Kosova kao partnera u implementaciji graničnog pitanja otvorilo je put međudržavnoj saradnji koja je dovela do priznanja Kosova od strane Makedonije, što je izazvalo kratak talas antimakedonske retorike i srpskog političkog rukovodstva i narodnih protesta. Dokazi korišteni za iznesene argumente bili su pozitivističke kvalitativne metode kao što su društvena anketa i zvanična statistika. Princip *uti possidetis* je primenjen na granične sporove u periodu nakon raspada Jugoslavije, kao i u slučaju demarkacije granice između Kosova i država Makedonije, Crne Gore i Albanije, kao najbolje rešenje jer leži u „svom primarnom cilju da osigura poštovanje teritorijalnih granica u trenutku kada se postigne nezavisnost”. U donošenju zaključaka vezanih za temu članka koristio sam kombinovanu metodologiju istraživanja literature, komparativne analize i pozitivističke kvalitativne metode kao što su društvena istraživanja kroz strukturirane upitnike, zvanične statistike, intervjuisanje nosilaca tadašnjih institucija i članova tehničke komisije za demarkaciju granice, Arhiv Skupštine Kosova i lični dosijei su takođe postali važni izvori.

Ključne riječi: Demarkacija granice, Kosovo, Sjeverna Makedonija, Srbija, UNMIK.

Introduction

„Territorial issues seem to be the ones most associated with the wars...”¹ Analyzing the wars fought in the past three centuries up until the World War Two (WWII), W. Mark Zacher concluded that, „about 80% of all interstate territorial wars led to territorial redistributions,” which decreased by 30% from the years 1946 to 2000.² The declining percentage of wars related to interstate border disputes is attributed to the role of international, global and regional organizations built after WWII to prevent or even resolve disputes that entered the conflict phase, based on the principle of accepting the administrative lines that existed before secession. As politically and security

¹ John A. Vasquez, *The War Puzzle*. Cambridge: Cambridge University Press, (1993), 151.

² Mark, W. Zacher. The Territorial Integrity Norm: International Boundaries and the Use of Force. *International Organization* 55, 2, 234-235. (Spring 2001). <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/10676368.pdf> (Accessed: 9/26/2022).

sensitive, border disputes often had to be resolved diplomatically or by the arbitral tribunal. For overcoming the traditional sensitivity of borders as a division of state jurisdictions, Beth A. Simmons encourages a move „toward a view of borders as institutions of governance”³, and as „vital functions in a globalizing world, . . . ports of entry for physical transshipment of the goods and services that feed the global economy”⁴.

There are two views of the importance of the borders between states: „debordering” and „rebordering.” Debordering, as the physical elimination of borders, tends to occur where states or international organizations cooperate between each other in peaceful circumstances, such as EU as a territory without barriers. In cases of conflicts, such as the one between Ukraine and Russia, and terrorist attacks as in the 9/11 in the United States, the need for reinforcing the borders or rebordering appears necessary to preserve the territorial integrity of the states.⁵ In the post-conflict cases and the emerging new states, establishing the borders appears to be imperative.

The breakup of Yugoslavia produced seven new states, transforming about 5,000 kilometers of administrative borders into state borders. Administrative internal borders between ex-Yugoslav republics became state international borders based on legal advice by the Yugoslavia Arbitration Commission, known as Badinter Arbitration Committee, that „the former boundaries become frontiers protected by international law”⁶ following the principle of *uti possidetis* („As you possess, so shall you possess”)⁷. The advice helped delineate the borders, but disputes still remained in the region. Most of the border disagreements included Serbia, with five cases, followed by Croatia (four), Bosnia and Herzegovina (four), Kosovo (one), Montenegro (one), North Macedonia (one) and Slovenia (one).⁸

The principle used during the 1980s in the case of Burkina Faso became the norm in post-communist emerged states. In 1986, the Chamber of the International Court of Justice in *Burkina Faso v. Mali* stated that the principle of *uti possidetis* lies in „its primary aim of securing respect for the territorial boundaries at the moment when independence is achieved... the

³ Beth A. Simmons. *Borders Rulers*, *International Studies Review*, 1–28, 2. (2019). doi:10.1093/isr/viz013. (Accessed: 9/24/2022).

⁴ Herzog, A. Lawrence. Globalisation, Place and Twenty-First-Century International Border Regions: An Introduction to the Special Issue, *Global Society*, 28:4, 391-397, p.392. (2014).doi:10.1080/13600826.2014.948542 (Accessed: 10/26/2022).

⁵ Herzog, 2014, 393.

⁶ Pellet, Alain. 1992. The Opinions of the Badinter Arbitration Committee a Second Breath for the Determination of Peoples. Borders principle in Opinion N3 of Arbitration Commission, Badinter commission. (January 1992.178). *European Journal of International Law*.

⁷ The principle was developed initially in the 19th century to prevent recolonization of the Spanish Empire by other European states, to be followed by Upper Volta (Burkina Faso) and Mali during 1980s dispute.

⁸ Blerim Reka. Border conflicts in the Balkans. *Politics*. (2018). <https://www.gisreportsonline.com/r/balkans-borders/>. (Accessed: 10/26/2022).

application of the principle of *uti possidetis* resulted in administrative boundaries being transformed into international frontiers in the full sense of the term.”⁹

The same principle was also implemented in Europe, in the peaceful breakup of Czechoslovakia and the USSR, and the bloody Yugoslav disintegration. As Zacher stated: „The United States and the European powers went to tremendous lengths to preserve the former internal administrative boundaries of Croatia and Bosnia as their new international boundaries”¹⁰. And according to MacFarlane: „The West is committed to the attempt to address problems relating to minority rights within the context of acceptance of the sovereignty and territorial integrity of the new states”.¹¹ The International Court of Justice (ICJ) based its decisions on several territorial conflicts on the principle of *uti possidetis*, which means that states have rights to territories legally ceded to them by prior governing states and, of course, that other states do not have the right to take those territories by force.

Unresolved border issues will challenge EU integration of Western Balkan countries, especially Serbia and Kosovo, with 382 kilometers of borderline, as the most difficult case, making that a major challenge for sustainable peace in the fragile Balkans. Serbia claims that Kosovo is part of its territory, supported by countries with similar internal territorial or ethnic disputes, as are five EU countries, Russia, India and China - all of them pretending to offer a solution in accordance with Serbia’s stance. The Kosovo-Serbia border issue remains contested until a legally binding agreement is reached between two countries - which would include mutual recognition - as part of ongoing negotiations facilitated by the EU and supported by the United States and Great Britain.

Due to the mixture of people who live in a small space in the Balkan Peninsula, the borders weren’t drawn along lines of common culture, nationality or relief characteristics. Many of them have also been established by the interest of great powers. Border incongruence in Balkans mostly affected Albanian territories, which were distributed among their neighbors after the Balkan Wars among Serbia, Montenegro and Greece, among Yugoslavia and Greece after WWI, and among Serbia, Macedonia and Montenegro after WWII. Despite division of the Albanians into many states, and Albania are among the most ethnically homogenous countries, with more than 90% of the Albanian

⁹ Summaries of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice (Not an official document), Case Concerning the Frontier Dispute Burkina Faso/Republic of Mali), Judgment of 22 December 1986, 172, (September 22, 2022). <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/69/6449.pdf> (Accessed: 9/29/2022).

¹⁰ Zacher, W. Mark. The Territorial Integrity Norm: International Boundaries and the Use of Force. *International Organization* 55, 2, 234-235. (Spring 2001). <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/10676368.pdf> (Accessed: 9/26/2022).

¹¹ Macfarlane, S. N. (1999). Humanitarian Action and Conflict. *International Journal*, 54(4), 537–561. <https://doi.org/10.1177/002070209905400401> (Accessed 9/26/2022).

population, while Albanian population also represent the majority of citizens in south of Serbia, western North Macedonia and southeast Montenegro.

The breakup of the former Yugoslavia produced new state borders. The borders between Yugoslav republics and those of two ex-Yugoslav/Serbian provinces existed, were known, measured in the field and verified by geo-information data. The border demarcation between Kosovo and Macedonia was particularly difficult to establish, both politically and practically. It was specific, since it included the part of the border with Kosovo, the territory under international protection, with the pending status. The same principle was used by Kosovo neighbors to delineate the new interstate borders. The only unresolved border issues in the Balkans are between Kosovo and Serbia, but with exact border data archived.

This article focuses on the obstacles that came from the non-definition of the status of Kosovo and the popular and institutional dissatisfaction regarding the agreement on the border between the Federal Republic of Yugoslavia (FRY) and Former Yugoslav Republic of Macedonia (FYROM)¹², bypassing Kosovo and UNMIK from decision-making. Secondly, the research question for this article asks whether these two sovereign countries have had the right to decide on the part of the border that separates Kosovo and Macedonia. If so, why was Kosovo not included in the final stage of implementation of the agreement?

In drawing conclusions related to these issues, I used a combined methodology of literature research, comparative analyses and positivist qualitative methods such as social surveys through structured questionnaires, interviewing the bearers of the institutions of the time and members of the technical commission for border demarcation and official statistics. Archives and personal files also became important sources. With the aim of objective reflection about the demarcation process, several individuals were interviewed¹³ for their views on the political context of that time and which represent different institutional and academic backgrounds. They were asked three questions:

1. Has the inclusion of Kosovo in the border demarcation process produced stability?

¹² In this article we will refer to the same state, actually Northern Macedonia with different names based on the timeframe and legal arrangements. Official constitutional name after the independence was Republic of Macedonia. This name was disputed by Greece therefore in international relations unit 2017. it was referred as Former Yugoslav Republic of Macedonia (FYROM). After Prespa Agreement in 2017. between Macedonia and Greece, official name of the state is Northern Macedonia. Sometime we refer to Northern Macedonia only as Macedonia.

¹³ Interviewees were officials in Kosovo institutions: dr. sc. Fatmir Sejdiu, ex Kosovo President, Lutfi Haziri, Vice-Premier, dr.sc. Bekim Qollaku, Chef of staff of Kosovo Premier and Head of Kosovo Commission for demarcation, dr. sc. Avni Alidemaj, professor of Law at Universum College, Valon Murati, professor of political Science at Universum College, and Jakup Jahiri, ex Chief Executive Officer in Viti Municipality. Interviews were held during the October 2022.

2. How much has it influenced the relations between Kosovo and Macedonia?
3. If Kosovo was not included, what would the course of the demarcation process be?

Demarcation started with „Serbia in and Kosovo out”

After FRY recognized FYROM, the two independent states started preparations for border demarcation on April 6, 1996, including the Kosovo's part of border, and appointed a team of experts, the Joint Diplomatic Expert Commission, „to prepare a draft for an international agreement” to complete the action. Serbia's involvement in the border issue with Kosovo was made indirectly through the 173 kilometer-long border demarcation with Macedonia.¹⁴ The work was completed by February 2001 and revealed to the public on February 23, 2001, in Skopje, at an event attended by leaders of both countries. Macedonian's president Boris Trajkovski and his Yugoslav counterpart Vojislav Kostunica formalized the Agreement between the Republic of Macedonia and the Federal Republic of Yugoslavia on Delineation of the State Border. At that time, Albanian uprisings were taking place in the south of Serbia and in Macedonia, aimed at improving the rights and position of the Albanians in the two countries. Therefore, it is legitimate question to ask whether it was the right moment to raise for solution such a delicate border issue? I consider it was wrong timing for several reasons. First, Kosovo's political status was unresolved and since June of 1999 it was under international administration. Second, tensions between Serbs, Albanians and Macedonians were very high and even aggravating. And third, it was unclear which of the parties to the agreement would be able to place the border stones and on which sides of them would be written „Serbia” and „Macedonia.”

Was it able that implementation of the agreement be postponed, at least for the part that affected Kosovo and Macedonia, and completed instead after the final status of Kosovo was determined? I consider that it would be the best outcome. Furthermore, the Albanians considered the act of signing the agreement „as a coalition between FRY and FYROM against the Albanians living in ex-Yugoslav territories, creating hostility and producing additional bitterness in interethnic relations”.¹⁵ When the border agreement was reached,

¹⁴ Meha, Murat and Selimi, Behar. The challenges of the border demarcation Kosovo-Macedonia, *FIG Congress 2010 Facing the Challenges – Building the Capacity*. Sydney p.5. (April 11-16, 2010). In another article by the same authors the Kosovo-N.Macedonian border line is 167.5 km, that with Albania is 113.6 km, with Serbia is 382.6 km, and with Montenegro is 77.9 km long. See Meha, Murat Kufiri Kosovë – Serbi i dokumentuar dhe i aprovuar në nivel vendor e ndërkombëtar, Epoka e Re, At: <https://www.epokaere.com/kufiri-kosove-serbi-i-dokumentuar-dhe-i-aprovuar-ne-nivel-vendor-e-nderkombetar/> (Accessed: 9/3/2022).

¹⁵ Interview with Jakup Jahiri, ex Chef Executive Officer in Viti Municipality.

the UN Civil Administration, UNMIK, as the mechanism governing Kosovo, the suspended territory from the Yugoslav sovereignty under UNSC Resolution 1244 (1999), was not involved. This raised the question of the legality of the Serb-Macedonian agreement on the border without the involvement of the ground actors for the part of the border between Macedonia and Kosovo, UNMIK and the Kosovo institutions.¹⁶

Both countries, FRY and then FYROM, considered Kosovo as part of FRY, and not legally subject to the border demarcation with Macedonia, so it was left out of the process. Kosovo's voice under international administration went unheard. UNMIK consequently refused the agreement, because, as Hans Hakkerup, administrator of the UNMIK, wrote regarding concerns of the Viti Assembly President: „The territorial area of Kosovo cannot, therefore, be affected by any state or by agreements between states, until the Security Council authorizes a final political settlement for Kosovo.”¹⁷ This unfavorable approach toward the demarcation agreement by this international peacekeeping mechanism will change with the inclusion of coercive diplomacy by the great powers with the aim of not allowing the escalation of the situation in this part of the Balkans, recognizing the agreement between the two states: FRY and FYROM.

Aggressive approach by FRY and FYROM: Exclusion of Kosovo

The Yugoslav and Macedonian stance to the border demarcation, related to the part bordering Kosovo, was to eliminate Kosovo and UNMIK from the process, convinced that Kosovo was not an entity with international subjectivity, that it was part of Yugoslavia, whose sovereignty over the territory of Kosovo was just temporarily suspended and that in the future this sovereignty would be restored accordingly. Accordingly the Macedonian government could negotiate only with Belgrade given the existence of UN Resolution 1244, which clearly defines Kosovo as part of the Federal Republic of Yugoslavia.¹⁸

¹⁶ After the declaration of independence of the Socialist Republic of Macedonia, as named within the ex-Yugoslav federation, Greece complained about the name “Republic of Macedonia” because it was considered to be an encroachment on the territories of Greece, Albania and Bulgaria. The name “FYROM” became the temporary name. After a period of friction with Greece regarding the name, following the Prespa agreement of June 2018, the state was renamed the “Republic of North Macedonia.”

¹⁷ The letter by Hans Hakkerup, Special Representative of the Secretary-General, sent to Municipal UNMIK officials, delivered to Samet Dalipi, President, Municipal Assembly Viti, on November 30, 2001. The letter is in Dalipi's archive.

¹⁸ Mile Milenkoski, Jove Talevski, Delineation of the State Border between the Republic of Macedonia and the Federal Republic of Yugoslavia, *IBRU Boundary and Security Bulletin*. p.96 (Summer 2001). <https://www.durham.ac.uk/media/durham-university/research-/research->

The treatment of Albanians as second-class citizens, including the structural and physical violence inflicted by both regimes, triggered the radical voices among the Albanians living in Kosovo, Macedonia and Serbia - creating a tense climate in this triangle. Excluding Kosovo from the process fueled rumors in the international community that these two regimes were establishing borderlines in lands inhabited exclusively by the Albanians.

After the initial perception that the international community was with the victims, in this case Kosovo Albanians, the acceptance of the agreement between Skopje and Belgrade by the international community and the lack of initiatives on the horizon for resolving the final status of Kosovo, left the residents of Kosovo dissatisfied and distrustful „due to problems of legitimacy”.¹⁹ In such circumstances, the guerrilla activities of ethnic Albanians from the Presheva Valley (a region of southern Serbia), and Western Macedonia, were intensified - including the killing of some members of Serbian and Macedonian security forces and Albanian fighters during the spring of 2001. In such tense political and security circumstances, Macedonian leaders and academics openly favored ethnic divisions between Albanians and Macedonians as a solution for ongoing conflict.²⁰

The reaching of the agreement on the demarcation of the border between Yugoslavia and Macedonia, at the eve of interethnic conflicts in the region, as two countries that emerged from the breakup of the communist Yugoslavia, was a Serbian strategy with multiple purposes: to postpone the final status of Kosovo which was to be taken within two years; would worsen relations between Kosovo and Macedonia; Kosovo would be presented as a place of distribution of the conflict; the status of Kosovo as part of Yugoslavia would be prejudiced.

centres/ibru-centre-for-borders-research/maps-and-databases/publications-database/boundary-amp-security-bulletins/bsb9-2_milenkoski.pdf (Accessed: 10/26/2022).

¹⁹ Nicolas Lemay-Hébert (2009) Statebuilding without Nation-building? Legitimacy, State Failure and the Limits of the Institutional Approach, *Journal of Intervention and Statebuilding*, 3:1, 21-45, DOI: 10.1080/17502970802608159.

²⁰ Ljubco Georgievski, Macedonian ex-Prime-Minister published an article in the Macedonian daily *Dnevnik*, on April 18, 2003, “The thesis for surviving of the Macedonian state and people.” In this article, he (paraphrasing, S.D. and V.M.) proposes that if the aim of the Albanians is to create a “Greater Albania,” we have to do territorial divisions based on ethnicity, even though this will create divisions between the two societies. Some members of the Macedonian Academy of Science and Arts also went in this direction. This thesis was supported by Arber Xhaferi, one of Albanian leaders in Macedonia. Both of them signed the Ohrid Framework Agreement, but after resigning from the government, they were against a multiethnic society in Macedonia. See Florian Bieber, Ed. 2008: *Ndarja e pushtetit dhe implementimi i Marrëveshjes kornizë të Ohrit*, FES, Shkup. p.46. Eben Friedman, “The Specter of Territorial Division and the Ohrid Agreement,” ECMI Brief, 9, 2003, 2-3.

Some aggressive activities by Macedonia affected the population in the border area with Kosovo.²¹ Based on the events there near the village of Debolldë, in Kosovo, the mayor of the municipality of Viti called an extraordinary session of the Assembly on January 19, 2001, informing the members about the events at the border. He also informed the international and local mechanisms in Kosovo, the Interim Administrative Council (IAC), KFOR, OSCE and UNMIK about the situation, inviting them to intervene and create safe conditions for the citizens of that area.

After the agreement between Belgrade and Skopje on the demarcation of the border became public, it was shown that the border had been moved within the Kosovo administrative border and the land owned by residents of the border area, including the village Mjak, had been placed within Macedonia. The Mjak's residents were taxpayers of Kosovo and belonged to the Viti Municipality. The new border made them part of Macedonia. Unofficially, it was said that the agreement for giving the territories of Kosovo, which belonged mainly to the municipalities of Viti and Gjilan, was to compensate for the territory of the Prohor Pećinski monastery given to Serbia.²² Even today, this territory remains a disputed area between the two countries, probably because the acquisition of the territory from Kosovo was not implemented according to the agreement, and because after Kosovo declared independence, Kosovo commission was also involved in the process and influenced the change of the borderline between Kosovo and Macedonia.

After the agreement was reached between FRY and FYROM, the residents were not allowed to cross the border to work on their properties and to provide food for their animals. The situation was the same with the part of the border that stretched between the Municipality of Gjilan and Macedonia. To improve the situation, the leadership of the municipality of Viti met several times with the leadership of Kosovo, including the Special Representative of the Secretary General, as an Administrator in Kosovo, and Kosovar political leaders. In a letter addressed to the UNMIK Administrator Hans Hakkerup, on August 27, 2001, the President of the Assembly of Viti invited him and the Kosovo Police Corps (KPC) to increase their engagement in protecting the borders of Kosovo imposed by the governments of Belgrade and Skopje, in order to soften tensions in this part of Kosovo. A similar letter, sent on that same day, was addressed to the American Office in Prishtina. Several protests were organized in Viti regarding the border changes that affected municipal territory, in particular property of citizens.

²¹ The case of confiscation of 10 animals, property of Xhymshit, Liman and Xhavit Ismajli from the Village Debolldëh, Municipality of Viti, and mistreatment and shooting of Sherif Ilazi from the same village, were signs that something was happening on the border with Macedonia.

²² Interview with Lutfi Haziri, ex Deputy-Prime-Minister of Kosovo.

Reaction by international institutions

UNMIK Administrator Hans Hakkerup, after receiving the information on the ground and the data from the border agreement, wrote to the United Nations Under-Secretary-General for Peacekeeping Operations Jean-Marie Guehenno, informing him about the situation regarding the Kosovo-Macedonia border. Hakkerup expressed concern about „decisions being taken regarding the Kosovo stretch of the FRY/FYROM border without informing the UN authorities administering Kosovo in accordance with the UN SCR 1244 (1999). He added: „A number of recent incidents indicate that FYROM is attempting to establish control over territory that was so far regarded as being part of Kosovo and under UNMIK control. On October 5, three FYROM soldiers attempted to arrest some K-Albanian woodcutters and had to be sent back by KFOR [the Kosovo Force]. There are complaints by the Municipal President of Viti (Gnjilane/Gjilan Region) about efforts by FYROM to take possession of several villages and land that are part of the municipality.”²³

Hakkerup also informed the UN Headquarter officials in New York that: „Both FRY nor FYROM ever informed UNMIK about the negotiations and the agreement reached concerning their border. According to the written description of the border in our possession, that forms an attachment to the agreement concluded between the two governments, significant changes of the border appear to have been agreed, mostly to the detriment of Kosovo. We shall send a map by pouch. According to the „agreement on the state border stretching and demarcation” that FRY and FYROM concluded on 23 March 2001, both sides have set up a Joint Commission „to demarcate and mark the borderline in the field. We are not aware that this commission has begun its work. It is therefore our impression that FYROM might be acting unilaterally to implement the border agreement. The issue is very sensitive and raises concern as this could further destabilize the situation in an area that was one of hotspots of the recent armed conflict in FYROM.”²⁴

And finally, Hakkerup requested that the Permanent Representatives of FRY and FYROM „provide information and explanation on the government signed between the two states, and on the current activities on the Kosovo stretch of the FRY/FYROM border. FYROM should further be requested not to proceed with any actions relating to changes in the border, and to refrain from destabilizing the status quo. It is imperative that consultations with the UN should take place on these issues.”²⁵

Hakkerup, responding to the letter sent by Viti's Municipal President, informed him about activities that UNMIK had undertaken. He wrote that they

²³ The letter of the UNMIK SRSR Hans Hakkerup to United Nations Under-Secretary-General for Peacekeeping Operations Jean-Marie Guehenno, October 12, 2001. This letter is in Dalipi's archive.

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ *Ibidem.*

brought the matter to the attention of the Secretary General of the United Nations and summarized it as follows: „UN Security Council Resolution 1244 (1999) established the international civil presence (UNMIK) in the territory of Kosovo, as it was defined at the time of the adoption of the resolution on 10 June 1999. The resolution binds all states under Chapter VII of the United Nations Charter. The territorial area of Kosovo cannot, therefore, be affected by any state or by agreements between states, until the Security Council authorizes a final political settlement for Kosovo. No state is authorized unilaterally or by agreement with another state, to alter the territory of Kosovo, as it was on 10 June 1999”.²⁶

Brigadier General Keith Huber, the KFOR Commander of the Multinational Brigade East, who was in charge and aware of all developments in the terrain of Viti and Gjilan, where border incidents occurred daily, stated at the press conference in Gjilan that „the agreement between Skopje and Belgrade for correction and redefining of the border jeopardized the rights of Kosovo farmers near the border zone, who might lose easy access to their farm land, is ‘illegal’ . . . and that he „will send his troops to secure the agriculturists.”²⁷ Macedonian diplomats Tihomir Ilievski and Nano Ruzin at a meeting in Brussels with Daniel Spechard, NATO's Assistant Secretary-General for Political Affairs, filed a protest against Huber's statement.²⁸ U.S. Ambassador in Skopje, Lawrence Butler, opined that „the US Embassy in Macedonia is not competent to say whether the bilateral agreement is valid. Macedonian Minister of Foreign Affairs Slobodan Casule justified the statements of UNMIK and KFOR officials on the alleged invalidity of the agreement with the UN bureaucratic procedure „as the Security Council did not inform the UNMIK officials on time that they would have to respect the border and all documents signed by the two sovereign countries.” He added that: „An agreement should be reached with the UN on defining of participation and representatives in the process”.²⁹ European Parliament, and EU Presidency through the resolution on the situation on the border between FRY/Kosovo and Macedonia, called all parts to cooperate „to defuse tension, encourage inter-ethnic dialogue and facilitate the return of refugees” consider the agreement as „a sign of the willingness of the new FRY authorities to find peaceful solutions

²⁶ See footnote 14.

²⁷ Pravda, 2002. “KFOR and UNMIK: We Do Not Like Your Border!!!” 2002. See at: <https://english.pravda.ru/news/russia/35587-n/>. (Accessed: December 12, 2022).

²⁸ Saso Ordanoski, Svetlana Jovanovska. Macedonia: UN defuses border dispute, (February 22, 2002). <https://reliefweb.int/report/serbia/macedonia-un-defuses-border-dispute>. (Accessed: 9/26/2022).

²⁹ Government of FYROM. “Macedonia-UN: Unanimous support to border delineation agreement”, (26 Feb 2002). In <https://reliefweb.int/report/serbia/macedonia-un-unanimous-support-border-delineation-agreement>, (Accessed: 10/2/2022).

to regional disputes inherited from the previous regime.”³⁰ Appeals by international organizations pushed KFOR to intensify its activities „to prevent the ethnic Albanian armed extremists in FYROM from drawing support from inside Kosovo,“ said Lt. Gen. Carlo Cavigliosi.³¹

Macedonia was concerned about the refusal by Kosovo's prime minister, Bajram Rexhepi, to recognize a treaty between Belgrade and Skopje as „extremely dangerous“ and as „declaration of war.“ Kosovo's President, Ibrahim Rugova, declared that „We will be very decisive about this issue, but we don't want to aggravate the situation now...called on the Macedonian government not to provoke the situation and to allow people access to their property across the border.”³² On March 18, 2002, Michael Steiner, the new Special Representative of the Secretary-General to Kosovo, met with President Trajkovski in Skopje and agreed on the establishment of a Joint Expert Committee to address the practical situation on the ground resulting from the border demarcation agreement between the Federal Republic of Yugoslavia and the former Yugoslav Republic of Macedonia.³³

After Steiner's agreement with the decision, citizens of Viti demonstrated against the FRY-FYROM border agreement in April 2002, and a petition with 20,000 signatures was delivered to the UNMIK Administrator, who said that the „agreement had to be respected”.³⁴ As a reaction to the UN administration statement and public pressure, the Kosovo Assembly on May 23, 2002, adopted the Resolution on Protection of the Territorial Integrity of Kosovo. Steiner rejected the Kosovo Assembly Resolution, declaring it „null and void”, and insisting that „the legislative body had exceeded its powers by passing a measure on a border accord,”³⁵ ignoring the voice of the people of Kosovo.

Serbia, through a letter written by the Minister for Foreign Affairs of the Federal Republic of Yugoslavia, Goran Svilanovic, addressed the President

³⁰ Brussels, 23 February 2001 6297101(Presse 57) P 3sl01 Declaration by the Presidency on behalf of the European Union on the border demarcation agreement between the FRY and the FYROM, In cpr_678.pdf (pitt.edu) (Accessed 10/2/2022).

³¹ Ian Davis. “Small arms and light weapons in the Federal Republic of Yugoslavia The nature of the problem”, *Saferworld*, 16 (2002).

³² Jolyon Naegele, Yugoslavia/Macedonia: Year-Old Border Treaty Still Rankles, *RFE*. (March 07, 2002) <https://www.rferl.org/a/1099018.html> (Accessed: 10/12/2022).

³³ UN SC, S/2002/436, p.9. (October 21, 2022). file:///C:/Users/AD/Downloads/S_2002_436-EN.pdf. (Accessed: 10/12/2022).

³⁴ Camilla Algarheim. Albanian villagers say a border agreement hatched between Yugoslavia and Macedonia has deprived them of their farms. *IWPR*, (21 February, 2005). (Accessed: 10/27/2022).

³⁵ PRESS STATEMENT ON KOSOVO BY PRESIDENT OF SECURITY COUNCIL | UN Press. 23/05/2002 Press Release SC/7412. +UN News, Security Council backs UN envoy veto of Kosovo Assembly's measure on border pact, 23 May 2002. At:<https://news.un.org/en/story/2002/05/35992> (Accessed: 10/23/2022).

of the Security Council (UN SC, S/2002/585)³⁶ and Macedonia through the Assembly Declaration stating that: „The Assembly reaffirms that the borders of the Republic of Macedonia with all neighboring countries are clearly defined, confirmed by valid bilateral agreements, and that there are no disputable matters raised by any of the neighboring states in that regard.” Security Council reacted in that direction stating that Border Agreement must be respected,³⁷ as NATO did,³⁸ which on August 22, gave final approval for the deployment of Operation „Essential Harvest” comprising about 4,500 troops in total.³⁹ Such developments created a *status quo* that lasted four years.

Macedonia-Kosovo political alignment and practical steps forward

Albanians in Macedonia were included in the institutional life of that country since 1991, waiting for benefits to come from the establishment of democracy. Those benefits did not appear during the 1990s. The inequality and mistrust between the Macedonian majority and the Albanians (comprising around one-third of population of the country), was reflected in every aspect of social life.⁴⁰ The experience showed that the Macedonian leadership response to the demands of Albanians for equality was inappropriate. The best example of such behavior is a highly volatile situation occurred with the opening of the public University of Tetova at the beginning of 1990s. It was not legally licensed, and several Albanians lost their lives in street protests.⁴¹ It operated illegally for a decade until 2003 after the Ohrid Agreement. The use of Albanian language met with the same treatment in FYROM.

However, the country’s cooperation with the international community managed to avoid an all-out war similar to the wars in Croatia, Bosnia and Herzegovina and Kosovo. Facilitated by EU envoy Francois Léotard and U.S. envoy Ambassador James Pardew, The Framework Agreement reached in Ohrid on August 13, 2001, created a social climate promoting peace and

³⁶ Letter dated 24 May 2002 from the Permanent Representative of Yugoslavia to the United Nations addressed to the President of the Security Council, S/2002/585, Letter dated 24 May 2002 from the Permanent Representative of Yugoslavia to the United Nations addressed to the President of the Security Council (Accessed: 15/12/2022).

³⁷ Press Statement on Kosovo by President of Security Council | UN Press.

³⁸ NATO Speech: Press Point NATO SecGen - MFA FYROM - 19 March 2001.

³⁹ “Macedonia: Country Background and Recent Conflict”, Macedonia: Country Background and Recent Conflict - EveryCRSReport.com (Accessed: 24/12/2022).

⁴⁰ About the recent ethnic structure of the population in Northern Macedonia see RNMSSO. Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of North Macedonia, 2021 - first dataset, (2022). https://www.stat.gov.mk/PrethodniSoopstenijaOblast_en.aspx?id=146&rbrObl=31 (Accessed: 11/26/2022).

⁴¹ Abdylselam Emimi was killed, Rector of the University Dr. Fadil Sylejmani and professors, were bitten and sent in prison protecting university functioning. See: Universiteti i Tetovës e shënoi 25 – vjetorin e ligjëratave të para – Europort.mk (Accessed 3/12/2022).

respecting the ethnic identity of Albanians who constitute around 30% of the Macedonian population.⁴² The agreement put Macedonia toward „peace waters” and the political empowerment of Albanians in the country, gradually improving also their civil, political and national collective rights. Macedonia will avoid the communist inertia of majority dominance and enter the phase of a semi-consociational democracy system that will have to be improved with new elements, such as consensual democracy, which empower the democratic baggage of Albanians in Macedonia and create a lasting peace in the country.

The period of 2001-2006 showed no changes in the border issue. An attempt to discuss the matter, organized by UNMIK in early 2006 with participation of the two delegations, produced no results since the Kosovo delegation requested that the issue be addressed after the final status of Kosovo was resolved.⁴³ The fragile political situation between Kosovo and Macedonia was softened by the visit. of the Prime Minister of Kosovo, Agim Çeku, in Skopje, on May 10, 2006, when he was officially received by his counterpart Vlado Buckovski. Both agreed that the border issue was of a technical nature which „the line of the administrative border from former Yugoslavia will be the border which we will demarcate when on the other side there will be a partner with international legitimacy to have this done“ said Buckovski, and „we will resolve in a friendly manner, when the time is right as as Çeku said.“⁴⁴ But FRY Foreign Minister Vuk Draskovic voiced: „Only Belgrade is in charge of any changes of Serbia's borders and the agreement with Macedonia is in force and deposited in the UN“.⁴⁵ This was contrary to the official policy of the Albanian state that only Kosovo can be a partner to discuss the issue.

Kosovo-FYROM new era of cooperation: the interviewees' opinions

At the conclusion of the „standards before status” policy set by the international community as a condition for addressing the final status for Kosovo, in November 2005, UN Secretary-General Kofi Annan appointed Martti Ahtisaari as Special Envoy of the Secretary-General of the United Nations to lead the process to determine Kosovo's future status. The UN envoy on Kosovo's status, in April 2007, came to the conclusion that „independence is the only option.” The Comprehensive Proposal for the Kosovo Status

⁴² RNMSO. Census of Population 2021.

⁴³ Two delegations, from Governments of Kosovo and Macedonian met in 2005 at UNMIK building in Prishtina, with participation of UNMIK, KFOR and OSCE.

⁴⁴ Risto Karajkov. Macedonia's Border with Kosovo, 2006. At: Macedonia's Border with Kosovo / North Macedonia / Areas / Homepage - Osservatorio Balcani e Caucaso Transeuropa (balcanicaucaso.org). (Accessed: 26/11/2022).

⁴⁵ Risto Karajkov. Macedonia's Border with Kosovo. (2006). <https://www.cci.tn.it/eng/Areas/North-Macedonia/Macedonia-s-Border-with-Kosovo-33357>. (Accessed: 26/11/2022).

Settlement⁴⁶, known as Ahtisaari Plan, was a key document on which Kosovo proclaimed independence and built up its own state institutions.

As foreseen in the Ahtisaari Plan for Kosovo, Skopje and Prishtina formed a joint technical commission, marking the border between the two countries according to the Agreement on the Physical Separation of the Border. „The inclusion of Kosovo in the process was a solution, since in the opposite case, distrust would continue, for which there was no interest from any party. Relations between Kosovo and Macedonia continued with increased intensity in all areas”, ex-President of Kosovo Fatmir Sejdiu said.

On the eve of Kosovo's independence, efforts were made to include Kosovo in the demarcation process, to reach an additional agreement between the FYROM of Kosovo and to implement it on the ground—an action that was not well received by Serbia but facilitated FYROM's recognition of Kosovo. „Macedonia requested that for the recognition of the independence of the Republic of Kosovo, the demarcated border agreed with Serbia without Kosovo be recognized, respectively, and Macedonia to be recognized with the official state name, at that time”, said Mr.Lutfi Haziri. This was done after Kosovo's independence was declared, changing the Macedonian approach to its status from being part of Serbia to an independent one, recognizing the new state as a matter of fact on the ground. Kosovo's status as an independent legal subject in international relations was recognized from more than half of the world's countries, and the resolution of the border problem with Macedonia paved the way for neighboring countries to recognize its independence as well. Macedonia's decision to bypass the agreement with Serbia related to the Kosovo-Macedonian part of border was a rational one. The recognition of Kosovo by Macedonia and Montenegro, on the same day, isolated Serbia as the only neighboring country of Kosovo that does not recognize its independence. „Without a doubt, addressing and correcting these mistakes during the demarcation process has produced stability not only among the residents affected by this process, but has also produced interstate stability”, said Mr Bekim Çollaku. The mixed commission of two states has continued working, according to the protocol signed on April 18, 2008 in Skopje.⁴⁷ The first meeting of the mixed commission was held in the International Civil Office (ICO) in Prishtina on July 3,2008. There were organized protests in front of the Macedonian Embassy in Beograd once Serbia learned that the Kosovo-Macedonian team had started work. The Serbian Foreign Ministry stated that „this (activity, S.D.) is a complete violation of the 2001 border demarcation agreement between Serbia and Macedonia, and any agreements made and actions taken by the Macedonian side in cooperation with unauthorized bodies

⁴⁶ See The Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement, 2007, Microsoft Word - 00.doc (kentlaw.edu).

⁴⁷ Murat Meha & Behar Selimi., The challenges of the border demarcation Kosovo-Macedonia, *FIG Congress 2010 Facing the Challenges – Building the Capacity*. Sydney, 5. (April 11-16, 2010).

in Kosovo are invalid for Serbia.” He added that: „Macedonia has shown that it does not respect Serbia's sovereignty and territorial integrity and does not recognize Serbia as party to the agreement”.⁴⁸

Based on the Protocol for the Process of the Joint Technical Commission signed on April 18, 2008, bearing in mind the readiness and mutual commitment to contribute to the development of good neighborly relations, security, stability and cooperation in the wider region—in particular by taking into account the respect of the principles of sovereignty, territorial integrity, political independence and peaceful settlement of disputes—the two governments signed the agreement on October 16, 2009. The next day, the Assembly of the Republic of Kosovo approved the demarcation of the border between the two countries.

Annex 1 (1a, 1b and 1c describes the parts where the border differs from the previous version) includes the changes in three positions, Debëllde/Kodra e Furrës, Restelicë and Stanëq/Topan.⁴⁹

The decision by Macedonian and Kosovar leadership to cooperate was a rational political and diplomatic move for future interstate relations and oriented toward similar views on the EU integration process. Contrary to Serbia, which has an ambiguous approach to West democracies, both countries see the EU as an umbrella of their interests in political matters and security fluidity in the Balkans.

After more than a year of intensive work by the joint team, starting in April 2008, the demarcation order concluded on October 16, 2009. On the same day, diplomatic relations between the new countries, the Republic of Macedonia and Republic of Kosovo, were established. This movement was welcomed by democratic countries, including the United States and EU, but not by the Serbian government, which was displeased. Serbian Foreign Minister Vuk Jeremic condemned that, „the so-called border agreement is the result of an arbitrary decision of the institutions in Pristina and the government in Skopje and it is totally unacceptable to us”.⁵⁰ Russia's statement was that without Serbia's acceptance, the agreement was not acceptable for Russia. The new international Kosovo borders correspond to the old provincial borders within Serbia proper and are not the same as the borders established by force from Russia within Georgia in regions of South Ossetia and Abkhazia or actually in

⁴⁸ Government of Serbia. Protest conveyed to Macedonian embassy over border demarcation with Kosovo, (July 3, 2008). <https://reliefweb.int/report/serbia/protest-conveyed-macedonian-embassy-over-border-demarcation-kosovo>. (Accessed: 12/3/2022).

⁴⁹Kuvendi i Republikës së Kosovës, Vendosi, Ratifikohet Marrëveshja për demarkacionin fizik të Kufirit ndërmjet Republikës së Kosovës dhe Republikës së Maqedonisë, Nr.03-V-203, më 17 tetor 2009. Albanian version of Ratification the Agreement for Technical Demarcation of the Border between Republic of Kosovo and Republic of Macedonia, No.03-V-203, on 17 October 2009.

⁵⁰ Marusic, S. Jakov. Serbia Slams Macedonia over Kosovo, *Balkan insight*, (October 22, 2009), <https://balkaninsight.com/2009/10/22/serbia-slams-macedonia-over-kosovo>. (Accessed: 10/8/2022).

Ukraine in four provinces.⁵¹ Professor Avni H. Alidema agreed that, „the participation of the Kosovar side in the demarcation of the border with Macedonia was decisive and meritorious in interstate stability and bilateral relations overall, . . . paved the way for the facilitation of the movement of people, services and goods... All this took a turn for the better after participating in the demarcation process, resulting in stability and prosperity through the soft administration of interstate borders.” Reflected impact of joint work between Kosovo and Macedonia agreement professor Valon Murati concluded that: „the demarcation of the border with Northern Macedonia has certainly produced stability despite the dissatisfaction that the residents of the area, especially in the Kosovo part, have had about the process. The involvement of Kosovo in this process has proven that Kosovo as a new state, although at that time still under international supervision, has begun to exercise the prerogatives of a sovereign state.

Summary

Interstate borders can be both opportunities and obstacles for state cooperation, or sources of conflict, as it was in both cases of Kosovo and Macedonia. The reaching of the agreement on the demarcation of the border between Yugoslavia and Macedonia, as two countries that emerged from the breakup of the communist Yugoslavia in 2001, an act of haste and diplomatically move by the Serbia for certain purposes: firstly, would strengthen the relations between the two countries; secondly, put Kosovo in a doubly unfavorable position: would further aggravate Kosovo-Macedonia relations to an open conflict, presenting Kosovo as a destabilizing factor in the Balkans and prejudice the final status of Kosovo of being part of the FRY. This article argues that ignoring the ground actor authorities in the decision making process of border demarcation, whether with a suspended status or under international supervision, is a mistake that will produce uncertainty and destabilization in the region and beyond. Leaving Kosovo aside in decision making regarding its border politicized the process, fueling the interethnic, Albanian-Macedonian conflict in Macedonia during 2001. Initial ignorance about Kosovo among the actors of the border agreement started shifting after the international community realized that Kosovo's independence was the only hope for peace in the Balkans. Recognizing this move toward final status of Kosovo, the Macedonia took the side of the international community, at the same time using the moment to condition the recognition of the border agreement, with some exceptions, by Kosovo on its recognition by Macedonia.

⁵¹ Carter, B. David. & Goemans, H.E. The Making of the Territorial Order: New Borders and the Emergence of Interstate Conflict. *International Organization*, 65, 275-309. (2011).Doi:10.1017/S0020818311000051. (Accessed: 9/26/2022).

Involving Kosovo in the later phase of the border process produced temporarily diplomatic anger within Serbian political leaders and citizens against Macedonia. Political attendance between the leaders of the two countries, facilitated by international factor, resulted in softening and improving relations up to the level of Macedonia's recognition of Kosovo. It was the declaration of independence and recognition by world democracies and not public pressure by the local and central institutions of Kosovo under the UNMIK administration that succeeded in bringing in Kosovo as a decisive element in the finalizing process of border demarcation.

Because of uncertainty of administrative borders, it can never be determined that one or the other side gained or lost territory with the process of demarcation. It is known that only in the part of the territory of the village of Debolde and Mjak, part of the municipality of Viti, the demarcation line has been moved easily into the Macedonian territory compared to the initial proposal according to the Yugoslav-Macedonian agreement. The residents of the border area were the ones who suffered because of the new borders. Facilitating the two-way access of the population of these areas was the duty of the respective states. Rational decision making by the two countries, with international facilitation, ended the problem of territorial limitation, which paved the way for friendly relations between Kosovo and Macedonia. Kosovo and Serbia are waiting for a difficult process of demarcation of the border which will be done after the mutual recognition between the two countries.

Zaključak

Međudržavne granice mogu biti i prilike i prepreke za državnu saradnju, ili izvori sukoba, kao što je to bilo u oba slučaja na Kosovu i u Makedoniji. Postizanje sporazuma o demarkaciji granice između Jugoslavije i Makedonije, kao dvije zemlje nastale raspadom komunističke Jugoslavije 2001. godine, čin žurbe i diplomatski potez Srbije u određene svrhe: prvo, ojačao bi odnosi između dvije zemlje; drugo, doveo bi Kosovo u dvostruko nepovoljan položaj: dodatno bi pogoršao odnose Kosova i Makedonije do otvorenog sukoba, predstavljajući Kosovo kao destabilizujući faktor na Balkanu i prejudicirao konačni status Kosova kao deo SRJ. U ovom članku se tvrdi da je ignoriranje temeljnih aktera vlasti u procesu donošenja odluka o demarkaciji granice, bilo sa suspendiranim statusom ili pod međunarodnim nadzorom, greška koja će proizvesti neizvjesnost i destabilizaciju u regionu i šire. Ostavljanje Kosova po strani u donošenju odluka u vezi sa njegovom granicom politizovalo je proces, podstaklo međuetnički, albansko-makedonski sukob u Makedoniji tokom 2001. Prvobitno neznanje o Kosovu među akterima graničnog sporazuma počelo je da se mijenja nakon što je međunarodna zajednica shvatila da je nezavisnost Kosova jedina nada miru na Balkanu.

Priznajući ovaj korak ka konačnom statusu Kosova, Makedonija je stala na stranu međunarodne zajednice, istovremeno iskoristivši trenutak da priznavanje sporazuma o granici, uz neke izuzetke, od strane Kosova uslovljava njegovim priznanjem od strane Makedonije. Uključivanje Kosova u kasniju fazu graničnog procesa izazvalo je privremeni diplomatski gnev među srpskim političkim liderima i građanima protiv Makedonije. Političko učesće lidera dvije zemlje, uz posredovanje međunarodnog faktora, rezultiralo je omekšavanjem i unapređenjem odnosa do nivoa makedonskog priznanja Kosova. Upravo je proglašenje nezavisnosti i priznanja od strane svijetskih demokratija, a ne pritisak javnosti od strane lokalnih i centralnih institucija Kosova pod administracijom UNMIK-a, uspjelo da Kosovo uvede kao odlučujući element u finaliziranju procesa demarkacije granice.

Zbog neizvjesnosti administrativnih granica, nikada se ne može utvrditi da je jedna ili druga strana procesom demarkacije dobila ili izgubila teritoriju. Poznato je da je samo na dijelu teritorije sela Debolle i Mjak, u sklopu opštine Vitina, linija razgraničenja lako pomjerena na teritoriju Makedonije u odnosu na prvobitni prijedlog po jugoslovensko-makedonskom sporazumu. Zbog novih granica stradali su stanovnici pograničnog područja. Omogućavanje dvosmjernog pristupa stanovništvu ovih područja bila je dužnost odgovarajućih država. Racionalno donošenje odluka dvije zemlje, uz međunarodnu olakšicu, okončalo je problem teritorijalnog ograničenja, što je otvorilo put prijateljskim odnosima između Kosova i Makedonije. Kosovo i Srbiju čeka težak proces demarkacije granice koji će biti obavljen nakon međusobnog priznanja dvije zemlje.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

1. Algrheim, Camilla. Albanian villagers say a border agreement hatched between Yugoslavia and Macedonia has deprived them of their farms. *IWPR*, (21 February, 2005). (Accessed: 10/27/2022).
2. Carter, B. David. & Goemans, H.E. The Making of the Territorial Order: New Borders and the Emergence of Interstate Conflict. *International Organization*, 65, 275-309. (2011).Doi:10.1017/S0020818311000051. (Accessed: 9/26/2022).
3. Davis, Ian. Small arms and light weapons in the Federal Republic of Yugoslavia The nature of the problem, *Saferworld*,p.16 (2002).
4. International Court of Justice, In accord with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo, (October 2022) <https://www.icj-cij.org/en/case/141>(Accessed: 9/26/2022).
5. Karajkov, Risto. Macedonia's Border with Kosovo. (2006). <https://www.cci.tn.it/eng/Areas/North-Macedonia/Macedonia-s-Border-with-Kosovo-33357>. (Accessed: 11/26/2022).
6. Lawrence, A. Herzog. Globalisation, Place and Twenty-First-Century International Border Regions: An Introduction to the Special Issue, *Global Society*, 28:4, 391-397, p.392. (2014).doi:10.1080/13600826.2014.948542 (Accessed: 10/26/2022).
7. Macedonia-UN: Unanimous support to border delineation agreement, Government of FYROM. (26 Feb 2002).

- <https://reliefweb.int/report/serbia/macedonia-un-unanimous-support-border-delineation-agreement>, (Accessed: 10/2/2022).
8. Marusic, S. Jakov. Serbia Slams Macedonia over Kosovo, *Balkan insight*, (October 22, 2009), <https://balkaninsight.com/2009/10/22/serbia-slams-macedonia-over-kosovo>. (Accessed: 10/8/2022).
 9. Meha, Murat and Selimi, Behar. The challenges of the border demarcation Kosovo-Macedonia, *FIG Congress 2010 Facing the Challenges – Building the Capacity*. Sydney, 5. (April 11-16, 2010).
 10. Meha, Murat Kufiri Kosovë – Serbi i dokumentuar dhe i aprovuar në nivel vendor e ndërkombëtar, Epoka e Re, At: <https://www.epokaere.com/kufiri-kosove-serbi-i-dokumentuar-dhe-i-aprovuar-ne-nivel-vendor-e-nderkombetar/> (Accessed: 9/3/2022).
 11. Milenkoski, Mile and Talevski, Jove. Delineation of the State Border between the Republic of Macedonia and the Federal Republic of Yugoslavia, *IBRU Boundary and Security Bulletin*. p.96 (Summer 2001). https://www.durham.ac.uk/media/durham-university/research/research-centres/ibru-centre-for-borders-research/maps-and-databases/publications-database/boundary-amp-security-bulletins/bsb9-2_milenkoski.pdf (Accessed: 10/26/2022).
 12. Naegele, Jolyon, Yugoslavia/Macedonia: Year-Old Border Treaty Still Rankles, *RFE*. (March 07, 2002) <https://www.rferl.org/a/1099018.html> (Accessed: 10/12/2022).
 13. Ordanoski, Saso and Jovanovska Svetlana. Macedonia: UN defuses border dispute, (February 22, 2002). <https://reliefweb.int/report/serbia/macedonia-un-defuses-border-dispute>. (Accessed: 9/26/2022).
 14. Pellet, Alain. The Opinions of the Badinter Arbitration Committee a Second Breath for the Determination of Peoples. Borders principle in Opinion N3 of Arbitration Commission, Badinter commission. (January 1992.178). *European Journal of International Law*.
 15. Protest conveyed to Macedonian embassy over border demarcation with Kosovo, Government of Serbia. (July 3, 2008). <https://reliefweb.int/report/serbia/protest-conveyed-macedonian-embassy-over-border-demarcation-kosovo>. (Accessed: 12/3/2022).
 16. Ratifikohet Marrëveshja për demarkacionin fizik të Kufirit ndërmjet Republikës së Kosovës dhe Republikës së Maqedonisë, Kuvendi i Republikës së Kosovës, Nr.03-V-203, më 17 tetor 2009. Albanian version of Ratification the Agreement for Technical Demarcation of the Border between Republic of Kosovo and Republic of Macedonia, No.03-V-203, on 17 October 2009.
 17. Reka, Blerim. Border conflicts in the Balkans. *Politics*. (2018). <https://www.gisreportsonline.com/r/balkans-borders/>. (Accessed: 10/26/2022).
 18. RNMSO. Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of North Macedonia, 2021 - first dataset, (2022). https://www.stat.gov.mk/PrethodniSoopstenijaOblast_en.aspx?id=146&rbrObl=31 (Accessed: 11/26/2022).
 19. Simmons, A. Beth. Borders Rulers, *International Studies Review*, 1–28. 2. (2019).doi:10.1093/isr/viz013. (Accessed: 9/24/2022).
 20. Summaries of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice (Not an official document), Case Concerning the Frontier Dispute Burkina Faso/Republic of Mali), Judgment of 22 December 1986, p. 172, (September 22, 2022) <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/69/6449.pdf> (Accessed: 9/29/2022).
 21. UN News, Security Council backs UN envoy veto of Kosovo Assembly's measure on border pact, 23 May 2002. At: <https://news.un.org/en/story/2002/05/35992> (Accessed: 10/23/2022).
 22. UN SC, S/2002/436, 9. (October 21, 2022). file:///C:/Users/AD/Downloads/S_2002_436-EN.pdf (Accessed: 10/12/2022).

23. Vasquez, A. John *The War Puzzle*. Cambridge: Cambridge University Press, (1993). 151.
24. Zacher, W. Mark. The Territorial Integrity Norm: International Boundaries and the Use of Force. *International Organization* 55, 2, 234-235. (Spring 2001). <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/10676368.pdf> (Accessed: 9/26/2022).

Dr. Sead BANDŽOVIĆ

Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu

E-mail: sead1994@live.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:34:326(37)"408" (094)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.391>

ROPSTVO U ANTIČKOM RIMU

Apstrakt: *Ustanova ropstva bila je svojstvena svim civilizacijama mediteranskog bazena u starom vijeku. Ipak, svoju najširu primjenu ropstvo je imalo u rimskoj državi za koju je ono bilo od neizmjerne važnosti budući da su robovi bili pokretačka snaga tamošnjeg društvenog i ekonomskog sistema. Robovi (servus, puer) su tretirani kao „oruđe koji govori” (instrumentum vocale). Položaj pojedinca u rimskoj državi bio je detaljno regulisan, a postojala su tri statusa: status civitatis (rimski građanin ili stranac), status familiae (starješina porodice ili njen član pod vlašću pater familiae) i status libertatis (rob ili slobodan čovjek). Robovi su u rimskom pravu imali poseban položaj. Za razliku od životinja i stvari nad kojima se vlast označavala kao domicium ovdje se radilo o vlasti nad čovjekom pa je korišten termin domicia potestas. U početnim fazama razvoja države i prava posmatrani su isključivo kao imovinsko dobro, bez bilo kakvih ličnih, imovinskih i drugih prava. Tako puer nije mogao biti stranka u postupku, a njegova zajednica sa ropkinjom tretirana je kao faktička zajednica (contubernium), ne kao punovažni brak. Mogao je samo poboljšati položaj svog gospodara, a ukoliko bi servus prouzrokovao trećoj strani neku štetu, gospodar nije bio dužan istu otkloniti, ali prema Akvilijevom zakonu o šteti iz 287.g.n.e. postojala je mogućnost predaje roba oštećenoj strani po principima noksalne odgovornosti. U ropskom statusu pojedinac se mogao naći na tri načina: padanjem u ratno zarobljeništvo, rođenjem od majke ropkinje (vernae) ili gubitkom slobode kao vid sankcije. Osim privatnih i carskih postojali su i tzv. javni robovi (servi publici). Njihov vlasnik nije bilo privatno lice, već šira društvena zajednica, a vlast nad njima zvanično je obnašao rimski narod (populus Romanus), civilni organi u općinama (municipies) ili koloniji (coloni) u Italiji te njenim provincijama. Servi publici su najčešće bili zaposleni kod magistrata ili sveštenika, a radili su i kao čuvari raznih rimskih građevina: bazilika, hramova, arhiva i biblioteka. Rimsko pravo je također poznavalo i druge oblike podređenosti koji nisu bili ropstvo već stanja slična ropstvu. Prvi vid odnosio se na lica in mancipio koje je pater famillias predao putem mancipacije drugom starješini kao radnu snagu ili radi izbjegavanja deliktne odgovornosti. Drugi slučaj se odnosio na addictuse. Po starom civilnom pravu (ius civile) addictus je bio dužnik u*

određenom obligacionom odnosu gdje bi, u slučaju neizmirivanja svoje obaveze, bio dodijeljen povjeriocu. Povjerilac ga je morao držati u tzv. povjerilačkom zatvoru 60 dana sve dok se ne bi pojavio jamac ili bio otplaćen dug. Ukoliko do toga ne bi došlo, dužnik je mogao biti ubijen ili prodat kao rob. Osobe otkupljene iz ratnog zarobljeništva (*redempti ab hostibus*) otkupljivač je mogao držati u zarobljeništvu sve dok se otkupnina ne isplati bilo novcem ili radom otkupljene osobe. Tokom perioda carstva trajanje zarobljeništva ovakve vrste moglo je trajati najviše 5 godina. Gajeve Institucije su u ova stanja svrstavale i *auctoratus*. U njih su se ubrajali muškarci, žene i maloljetna djeca koji su se obavezivali raditi za neku osobu na određeni vremenski period (*iudicati*). Oslobođanje iz ropstva vršilo se putem posebnog pravnog postupka (*manumissio*). U ranim epohama *ius civile* on je bio izuzetno formalne prirode da bi kasnijom pretorskom djelatnošću taj formalizam bio napušten i zamijenjen novim, efikasnijim pravnim sredstvima.

Ključne riječi: *Antički Rim, ropstvo, status libertatis, servi publici, manumissio.*

SLAVERY IN ANCIENT ROME

Abstract: *The institution of slavery was characteristic of all the civilizations from Mediterranean basin in ancient times. However, slavery had its widest application in the Roman state, for which it was of immense importance, since slaves were seen as the driving force of Roman social and economic system. Slaves (*servus, puer*) were treated as “speaking tools” (*instrumentum vocale*). The position of the individual in the Roman state was regulated in detail, and there were three special positions: *status civitatis* (Roman citizen or foreigner), *status familiae* (elder of the family or its member under the rule of *pater familias*) and *status libertatis* (slave or free man). Slaves had a special legal status in Roman law at the time. Unlike animals and things over which power was referred to as *domicium*, this was about power over man, so the term *domicia potestas* was used. In the initial stages of the development of state and the law, they were viewed exclusively as property, without any personal, property or other rights. Thus the *puer* could not be a party to the proceedings, and his union with the slave girl was treated as a *de facto* union (*contubernium*), not as a valid marriage. He could only improve the position of his master, and if the *servus* would cause some damage to a third party, the master was not obliged to eliminate it, but according to Aquilius law of damage from 287 AD there was a possibility of handing over the slave to the injured party according to the principles of noxal liability. An individual could find himself in the status of a slave in three ways: by falling into captivity in war, by being born to a slave mother (*vernae*) or by losing his freedom as a form of sanction. In addition to private and royal, there were also so-called*

public slaves (servi publici). Their owner was not a private person, but a wider social community, and power over them was officially exercised by the Roman people (populus Romanus), civilian authorities in municipalities or colonies in Italy and its provinces. Servi publici were most often employed by magistrates or priests, and they also worked as guardians of various Roman buildings: basilicas, temples, archives and libraries. Roman law also knew of other forms of subordination that were not a form of slavery but states similar to it. The first aspect referred to persons in mancipio who were handed over by the pater familias through mancipation to another elder as labor or to avoid tortious liability. The second case concerned addictus. Under the old civil law (ius civile) the addictus was a debtor in a certain obligatory relationship where, in case of non-payment of his obligation, he would be assigned to the creditor. The creditor had to keep him in the so-called creditor's imprisonment for 60 days, until a guarantor appeared or the debt was repaid. If this did not happen, the debtor could be killed or sold as a slave. Persons redeemed from captivity (redempti ab hostibus) could be held captive by the redeemer until the ransom is paid either in money or by the work of the redeemed person. During the period of the empire, the duration of captivity of this kind could last for a maximum of 5 years. Gai Institutiones also classified auctoratus in these states. These included men, women and minor children who undertook to work for a person for a certain period of time (iudicati). Liberation from slavery was done through a special legal procedure (manumissio). In the early epochs of the ius civile, it was of an extremely formal nature, and with later praetorian activity this formalism was abandoned and replaced by new, more efficient legal means.

Key words: *Ancient Rome, slavery, status libertatis, servi publici, manumissio.*

Proučavanje svakog starog prava nužno podrazumijeva poznavanje i upotrebu savremene pravne terminologije i pojmovne aparature.¹ Ropstvo je historijski najstarija i najsurevija forma diskriminacije i eksploatacije čovjeka od strane drugog čovjeka. U osnovi ono je zasnovano na "prostoj fizičkoj prinudi i na razlici u statusu slobodnog i neslobodnog člana unutar šire društvene zajednice npr. države i unutar uže društvene grupe npr. porodice, sela,

¹ Veoma je bitno da „onaj koji se bavi istorijom prava jasno razlučuje značenja savremenih pojmova od pojmova koji pripadaju davnoj prošlosti, posebno ako se u oba slučaja koriste iste reči. Drugo, o nekom pravu daleke prošlosti stiče se jasnija slika kada se uz opis onoga šta se u njemu postoji ukaže i na stvari kojih u njemu nema. Najzad, o potpunom razumevanju nekog starog prava može se govoriti tek onda kada smo u stanju da objasnimo zašto je ono bilo baš takvo, ne samo sa svojim elementima nego i prazninama” – prema: Antun Malenica, Pravni posao” i „negotium”, dva pojma koja pripadaju različitim epohama, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 3, Novi Sad 2007, 79.

grada”.² Najstariji pisani historijski izvori iz doba stare ere i prvih vijekova nove ere, uključujući tu i pravne i religiozne tekstove, ropstvo i robove konstatuju kao “realno postojeće i uobičajene društvene fenomene svog vremena”.³

O malo kojoj instituciji u historiji čovječanstva, kako s pravom konstatuje Nemanja Vujčić, je pisano tako opširno i s toliko emocija kao o ropstvu: “Mogućnost da jedno ljudsko biće bude u apsolutnom vlasništvu drugog, da bude tretirano kao svojina i, po potrebi, prodato, iznajmljeno ili poklonjeno, ne prestaje da izaziva snažne reakcije i, čak, da pobuđuje određenu vrstu fascinacije”.⁴ Postoji savremena negativna tendencija da se antičko ropstvo posmatra prosto kao ranija verzija novovjekovnog fenomena, uprkos značajnim razlikama.⁵ Ne može se klasificirati društvo kao robovlasničko samo zato jer posjeduje robove. Pojedini autori (Meillassoux i Finley) iznose da postoji robovlasničko društvo i društvo koje tek posjeduje robove.⁶ Studije ropstva tradicionalno nisu uspjevale da se odvoje od svog kulturnog, ideološkog i političkog konteksta. Antičko rimsko ropstvo, s druge strane, predstavlja široko istraživačko područje za sebe.⁷ Rimljani su imali veoma razvijen smisao za pravo. Jedan od važnih preduslova stvaranja razvijenog smisla za pravo kod njih bila je ustanova ropstva. Ona je oslobodila Rimljane od fizičkog rada i time im dala mogućnost da slobodno vrijeme i energiju upotrebe za intelektualni rad.⁸

² Dragan Nikolić, Ropstvo i robovi - tamnija strana ljudske civilizacije: (istorijski pregled), u: *Trgovina ljudima: pravna zaštita u međunarodnim i nacionalnim okvirima*, Pravni fakultet, Niš 2011, 23.

³ Milica Bradić, *Fenomenološki i etiološki aspekt trgovine ljudima*, Pravni fakultet u Nišu, master rad, Niš 2020, 7, http://www.prafak.ni.ac.rs/files/master-radovi/10.ZMR_Milica_Bradic.pdf (preuzeto 24.6.2022).

⁴ Sociolog Orlando Paterson (Orlando Patterson) je u svojoj studiji *Ropstvo i društvena smrt* (1982) doveo u pitanje validnost i upotrebljivost pravnih (naročito svojinskih) definicija ropstva, ponudivši umjesto toga jedno sociološko određenje. Ropstvo je opisao kao trajnu i nasilnu dominaciju nad ljudima koji su otuđeni iz svoje društvene sredine i uvedeni u strani sistem u kojem nemaju časti i osnovnih prava. Važan dio njegovog shvatanja ropstva jeste insistiranje na robovima kao ljudima koji su lišeni socijalnog konteksta („društvena smrt” iz naslova). Oni su nasilno uklonjeni iz svog društva a ne postaju dio društva koje im gospodari; društvene veze koje robovi uspostave i izgrade nisu priznate kao validne odstrane gospodara i mogu biti pokidane u svakom trenutku. Od kada se pojavila, Patersonova definicija je predmet i hvale i kritike i o njoj je mnogo pisano – prema: Nemanja Vujčić, Tri pogleda na ropstvo u antici, *Beogradski istorijski glasnik*, br. 11, 2020, 201, 206-207.

⁵ Nemanja Vujčić, Ropstvo kao porok u besedama Diona iz Pruse, *Istraživanja*, br. 24, 2013, 43.

⁶ Karolina Tumbas, *Robovlasnički sustav stare Grčke na primjerima izvornih tekstova*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, Zagreb 2017, 8, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/8921/1/DIPLOMSKI,%20TUMBAS,%20Karolina,%20Gr%C4%8Dki%20jezik%20i%20Knji%C5%BEevnost.pdf> (preuzeto 20.5.2022).

⁷ Nemanja Vujčić, Antičko grčko ropstvo u novijoj perspektivi, *Zbornik Matice srpske za klasične studije*, br. 21-22, 2020, 281.

⁸ Rimsko pravo je, u određenom pogledu, do izvjesne mere, “sinteza celokupnih dostignuća antičkog robovlasničkog sveta na polju prava, koja su u uslovima ogromne imperije sa razvijenom trgovinom i saobraćajem i do vrhunca razvijenim robovlasničkim odnosima koje je

Ropstvo je bilo rašireno u svim mediteranskim civilizacijama. Jedna od specifičnih karakteristika rimskog robovlasničkog sistema bila je pojava oslobođenika, oslobođenih robova (*libertini*), čineći društvenu strukturu dosta složenom. Ustanova patronata “proizašla iz oslobođenja robova i uspostavljanja specifičnog odnosa između gospodara i bivšeg roba, bila je značajna iz više aspekata, i to ne samo u privatnopravnoj sferi”. Rimljani su davali oslobođenim robovima veća prava nego što je to bio slučaj u drugim robovlasničkim društvima. Libertini su ipak uvijek bili nižeg ranga od onih koji su se u slobodi rodili (*ingenui*).⁹ Rimsko društvo je društvo zemljoposjednika, novčane aristokratije i robova, priznaje samo jednu jedinu političku slobodu, slobodu bogatih.¹⁰ U epigramima poznatog rimskog pjesnika Marcijala (Marcus Valerius Martialis, rođ. oko 40. godine n.e., umro oko 104), pominju se robovi koji obavljaju najrazličitije poslove za svoje gospodare: prate ih na forum, u gradska kupatila, nose ih na nosiljkama, raspituju se za imena prolaznika, pomažu u domaćinstvu, služe kao eunusi, frizerke, itd. Neki od njih su kupljeni, a drugi koje Marcijal naziva *servi paterni* stečeni nasljeđem od predaka. Često je pominjao i *vernae* — robove rođene u kući. Na njih je pozitivnije gledao, nego na one nabavljene spolja.¹¹ Rimski imperatori su htjeli, prema nekim navodima u literaturi, da zadrže osipanje robovlasništva ali da je život bio jači pa su često njihove mjere baš podsticale feudalizaciju.¹²

Rimska imperija je bila pravno uređeno carstvo čije se jedinstvo temeljilo na dva stuba: na pravu i religiji. Kroz ostvarivanje ova dva principa

stvorio Rim, dostigla najviši stepen koji se u robovlasničkom društvu može postići” – prema: Dragomir Stojčević, Rimljani i pravo, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 2, 1957, 173-181.

⁹ Mila Jovanović, Oslobođenici (libertini) u doba Oktavijana Avgusta, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 46, 2005, 137; Nemanja Vujčić, *Tri pogleda na ropstvo u antici*, 2020, 208.

¹⁰ Rodolfo Danieli, Sloboda i pravo građana u starom rimskom pravu, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1, 1956, 2.

¹¹ Marcijal u više navrata pominje i robove koji obrađuju zemlju svojih gospodara kao poljoprivredni proizvođači ili upravljaju imanjima u ime gospodara kao vilikusi. Ovaj pjesnik češće pominje vilikusa nego običnog roba a, osim toga, gotovo po pravilu, kada govori o jednom ili drugom, uporedo ističe i kolona. To je potvrda da je osim roba, pa i umjesto njega, slobodni zakupac postao u to doba redovna pojava na veleposjedima, što je odraz krize dotadašnjeg načina proizvodnje i mogućnosti da se ona održi na starim temeljima. Marcijal, takođe u svojim epigramima pominje i promet tzv. luksuznih robova, namijenjenih posebnim potrebama gospodara. Smanjenje priliva robova iz ratnih pohoda i opšte moralno opadanje rimskog društva uticalo je na pojavu ovakve trgovine. Ti robovi dosezali su relativno vrlo visoku cijenu. Pojedini dječaci prodavani su po sto do dvije stotine hiljada sesterca, što je znatna suma, kad se iz samih Marcijalovih epigrama može vidjeti da je toliki iznos plaćan za gradsku kuću ili za osrednje imanje na selu - prema: Ante Romac, Robovi i ropstvo u Marcijalovim epigramima, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 2-3, 1964, 280-282.

¹² Obrad Stanojević, Karakter države pozne rimske imperije, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 4, 1961, 677. Oslobođenje putem cenza, koje je do 312 godine prije n.e. bio, prema nekim tezama, jedini način na koji je rob sticao pravo građanstva, postizalo se saradnjom roba, glave porodice i cenzora. Pomoću *professio* (tj. izjave koju rob daje cenzoru), *iussum domini* (ovlašćenja glave porodice) i upisivanja roba u spisak građana koje vrši magistrat, rob je sticao *libertas ex iure Quiritium*, što znači slobodu i pravo građanstva – prema: Rodolfo Danieli, *Sloboda i pravo građana u starom rimskom pravu*, 1956, 4.

ona je težila ka jedinstvenom upravljanju svim podanicima.¹³ U ovoj državi nije bilo svejedno da li se neko lice rađalo kao slobodno ili kao rob, zatim da li je lice rođeno kao Rimljanin (*cives*), ili kao Latin ili peregrin.¹⁴ Radi definisanja, određivanja i utvrđivanja pravnih pravila koja bi ustanovila status peregrina i regulisala pitanje zaštite njihovih prava, posebno se isticao svojom aktivnošću najprije peregrinski (*praetor peregrinus*), a potom i gradski pretor (*praetor urbanus*).¹⁵ Robovi su u rimskom društvu predstavljali jednu od osnovnih socijalnih struktura. Antički Rim se često naziva “društvom robova”.¹⁶ Oslobođenje roba je bio jedan od načina na koji se povećavao broj rimskih građana.¹⁷ Posmatrajući stare države sa historijskog aspekta uočljiva je pojava jednog interesantnog fenomena. Radi se o postojanju društvene stratifikacije, tj. podjele jedne zajednice na više i niže slojeve koji su se često razlikovali prema obimu prava i obaveza u društvu što je u konačnici i determinisalo njihov status kao skupa pojedinaca. Posebnu pažnju zauzima antička rimska država gdje je, tokom skoro dva milenija, postojala podjela na slobodne rimske građane i robove shodno postulatima *status libertatis*.

Termini pravo i zakon označavaju fenomene koji se s određenim specifičnostima ispoljavaju, zapaža Žika Bujuklić, u različitim historijskim epohama i kod naroda s različitim kulturnim korijenima i tradicijom. U antičkom Rimu su ovi fenomeni označavani terminima *ius* i *lex*.¹⁸ Antički Rim je zavještao ideje slobode i građanstva, koliko i ideje carske eksploatacije, zajedno s rječnikom savremene politike, od „senatora” do „diktatora”. Pozajmio

¹³ Marko Šukunda, *Verska politika Rimskog Carstva od 311-380. godine*, doktorska disertacija, Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2017, 31, <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/10662/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y> (preuzeto 1.6.2022).

¹⁴ Nije bilo svejedno ni da li je “jedno lice po rođenju dobijalo status lica *sui iuris*, ili status lica *alieni iuris*. U zavisnosti od toga da li je jedno lice pripadalo statusu građanstva, statusu slobode ili je bilo posmatrano kroz porodični status, pristupalo se definisanju pitanja pravne i poslovne sposobnosti lica u okviru rimske države” – prema: Marija Ignjatović, *Capacitas iuridica i status familiae u rimskom pravu*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 78, 2018, 217-218.

¹⁵ Marija Ignjatović, *Pravni položaj peregrina kao manjine u rimskom pravu*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, LXII, Tematski broj „Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru”, 2012, 336.

¹⁶ Dva najbitnija načina na koji se dolazilo do robova bez sumnje su bili ratno zarobljavanje i rađanje u takvom statusu. Osim ratom i zarobljavanjima, do robova se dolazilo i nasljedstvom, dijelom kupljenog imetka, prijateljskim dogovorom, neospornom imovinom i zakonskom konfiskacijom imovine. Rob je bio u vlasništvu gospodara i tretiran je kao *res mancipi*, bio je u rangu sa zemljom, kućom, životinjama za rad, odnosno svime onim što je činilo osnovna sredstva za proizvodnju na nekom imanju – vidi: Almir Marić, *Servile caput*: Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, *Godišnjak*, vol. 43, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014, 135.

¹⁷ Ognjen Vujović, *Asimilacija i pravo građanstva. Proširenje porodice i proširenje rimske političke zajednice kao dva nerazdvojna i komplementarna procesa*, *Politička revija*, br. 2, 2017, 195.

¹⁸ Žika Bujuklić, *Višeznačnost termina ius i lex i njihov međusobni odnos*, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 2, 2013, 21-22.

nam je svoje krilatice, od: „Boj se Grka i kada poklone nose”, preko: „Hljeba i igara”, do: „Svira dok Rim gori”, pa čak i onu: „Dok ima života, ima i nade”.¹⁹ U njemu su velika dostignuća ostvarena na području prava što je donekle i razumljivo imajući na umu nužnost regulisanja javnopravnih i privatnopravnih odnosa u velikoj centralizovanoj državi. Rimsko pravo stvoreno je na osnovama koje su postavljene Zakonikom XII ploča.²⁰ Zakoni su jedan od izvora rimskog prava i to: Kraljevski zakoni, Zakonik XII ploča i 11 zakona donijetih nakon Zakonika XII ploča.²¹ Ostali izvori su: pretorski edikti, mišljenja Senata, carske konstitucije, Zakon o citiranju i Kodifikacije.²²

Staro rimsko *ius civile* važno je i obavezivalo samo rimske građane, koji su se, kako smo to već istakli nekoliko puta, smatrali dominantnim narodom u okviru rimske države”. *Ius civile*, odnosno njegovoj kodifikaciji u Zakonu od dvanaest tablica, Rimljani su ukazivali veliko, skoro religiozno poštovanje.²³ Pravo rimskih građana (*ius civile*) bilo je ponosna baština

¹⁹ Historiji Rima prikladan završetak može se dati na više načina. Neki su odabrali preobraćenje cara Konstantina na hrišćanstvo na samrtnoj postelji 337. godine nove ere, ili vizigotsku pljačku Rima 410. godine nove ere pod vodstvom Alarika. Historija Rima, završava se, pak, značajnim trenutkom iz 212. godine nove ere kada je car Karakala sve slobodne stanovnike Rimskog carstva proglasio punopravnim rimskim građanima, čime je izbrisao razliku između osvajača i pokorenih i dovršio postupak širenja prava i povlastica rimskih građana započeo gotovo hiljadu godina ranije – prema: Mary Beard, *SPQR: Istorija starog Rima*, Laguna, Beograd 2020, 17-19.

²⁰ Zajednica starih Rimljana se može, ustvrđuje Ajdin Huseinspahić, ubrojiti među najuspješnije društvene zajednice u historiji. Kroz sve faze svoje transformacije pokazala je zavidan stepen pravne pronicljivosti i hitrosti u donošenju zakonskih propisa koji bi regulisali datu društvenu pojavu. Rimljani nisu voljeli kodifikacije, zato se ne treba čuditi elastičnosti njihovog pravnog sistema, koji se često sastojao od mnoštva zakona, odnosno senatskih odluka i edikata. Mada skromnog obima prvi pravni zbornik u Rimu predstavlja Zakonik XII ploča. On sadrži pravila o privatnom pravu, parničnom postupku, krivičnom pravu, javnom pravu i sakralnom pravu. Nosi dosta primitivnih i barbarskih obilježja (bičevanje ljudi i bacanje u okove), ali je ipak on osnova rimskog privatnog prava. S pravnog aspekta promatrano ostao je na snazi sve do Justinijanove kodifikacije. Komisija zadužena da radi na Zakoniku je najprije izvela pred skupštinu deset ploča zakona 451. g. p.n.e., koji su prihvaćeni. Iduće godine dopunili su zakone te podnijeli još dvije ploče zakona pred skupštinu, koje su također prihvaćene – prema: Ajdin Huseinspahić, *Tutela mulierum i pravni položaj žene u starom vijeku, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, br. 8, Zenica 2011, 219.

²¹ Ne postoje precizni podaci o početku primjene robovskog sistema u rimskoj državi. U Zakoniku XII ploča spominje se postojanje ropstva bez bilo kakvih daljih pojašnjenja. Rimski historičari (*analisti*) u svojim zapisima su navodili 4. i 3. vijek p.n.e. kao vrijeme kada se ropstvo počelo koristiti u društveno-ekonomskim tokovima. Opširnije: Walter Scheidel, *Slavery in the Roman economy*, Stanford University, 2010, 13.

²² Rimsko gospodarstvo zasnivalo se na veleposjedima i radu robova i slobodnih poljoprivrednika, te kolona pri kraju Rimskog carstva. Položaj robova pogoršavao se s prestankom velikih osvajačkih ratova. Nije više bilo priljeva robovske radne snage kao prije, a sve veće robovsko iskorištavanje dovodilo je do ustanaka robova od kojih je veliki ustanak bio od 73. do 71. g. pr. Kr. pod vodstvom Spartaka, roba iz Tracije, gladijatora koji je okupio vojsku od 40 000 robova - prema: Đuro Benić-Marija, Penava Benić, *Ekonomski misao u antičkom Rimu, Ekonomski pregled*, br. 1, 2019, 89-91.

²³ *Ius civile* je, prije svega, uglavnom običajno pravo preuzeto iz starih rimskih običaja. Obavezna snaga običaja svuda, pa i kod Rimljana, leži primarno u njihovom velikom i religioznom

Rimljana i nije se moglo tek tako proširiti i na strance.²⁴ U rimskom pravu objektivno su odgovarali očevi porodice (*pater familias*) za štetne radnje lica koji su bili u njihovoj vlasti, bilo da su robovi ili druga lica koja su bila pod njihovom vlašću (*alieni iuris*). S obzirom na to da su robovi i ostala lica *alieni iuris* bila deliktno sposobna, ali i ne deliktno odgovorna njihove štetne radnje bi teretile njihovog gospodara koji je morao nadoknaditi štetu ili roba ili drugo lice *alieni iuris* dati u *noksu* ili *in mancipium*.²⁵ Represivna politika države bila je vrlo ograničena. Vlast izricanja kazne nad robovima, kao i nad članovima porodice imao je *pater familias*, čiji je autoritet upravo garantovala država.²⁶ O radnim uvjetima za vrijeme robovlasništva u Rimu saznajemo iz rimskih spisa o poljoprivredi, prije svega u Katanovom djelu *De agri cultura* (150.g.pr.n.e), Varonovu *De re rustica* (37.g.pr.n.e) i Kolumelinu *De re rustica* (60/65 g.n.e).²⁷

Status libertatis

Rimljani su u svakom periodu kroz koji je prošla rimska država (kraljevstvo, republika, principat i dominat), posjedovali svijest o klasama koje čine njihovo društvo. Svaki čovjek posmatran je u funkciji dva suštinska kriterijuma: porijeklo i bogatstvo. Robovlasnički karakter rimskog društva učinio je, konstatuje Nataša Deretić, pojam „čovjeka” ograničenim i

poštovanju i uvjerenju da je primjena običaja obavezna i korisna. Mada su Rimljani razlikovali *ius* i *fas* — pravo od vjerskih propisa, ipak je *ius civile* tijesno povezano s religijom i prožeto njom: za vršenje pravnih poslova bilo je nužno izvršiti ritualne gestove (*mancipatio*) ili izgovoriti reči s magijskim dejstvom (*stipulatio*). Svaka, pa i najmanja greška u ovome povlačila je ništavost posla – vidi: Dragomir Stojčević, *Rimljani i pravo*, 1957, 175-176.

²⁴ U III vijeku pravo građanstva bila je povlastica kojom su se Rimljani razlikovali od drugih naroda. Izuzetno, to pravo je važilo i za Latine, stanovnike Lacijuma, ukoliko im je bilo priznato *ius commercii* (pravo trgovanja). Svi ostali stanovnici Carstva imali su položaj negrađana ili stranaca (*hostes* ili kasnije *peregrini*) – prema: Marija Ignjatović, Zaštita ljudskih i manjinskih prava u doba rimske republike, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, LXII, Tematski broj „Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru”, 2012, 328.

²⁵ Mirjana Bogunović, Objektivna odgovornost u rimskom pravu, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjoj Luci*, br. 36, 2014, 188.

²⁶ Filip Novaković, Stalni sudovi u rimskom pravu, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, br. 25, Zenica 2020, 160.

²⁷ Robovski rad bio je najvažniji oblik ovisnog rada. Rad robova u pekarama po gradovima je, prema opisima savremenika, bio monoton i iscrpljujući: “Koliko je ondje bilo ljudi, čija su tijela bila išarana krvavim tragovima biča, leđa izranjavana; ljudi odjenutih u krpe, a ne halje! Neki su samo krpama prikrivali svoj stid, a najveći broj njih bio je gotovo posve gol. Vidjeh ondje žigosane, napola ostrižene ljude nogu okovanih u lance! Vukli su se poput sjena. Trepavice su im bile spržene dimom i vatrom pećnice; jedva da su i mogli gledati. I kao što je ratnik u borbi sav prekriven prašinom, tako su i oni od glave do pete bili posutim brašnom i pepelom i gotovo neraspoznatljivi od prljavštine” – prema: Lino Modrušan, *Proizvodni odnosi kroz povijest, završni rad*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2017, 7-12; <https://zir.nsk.hr/islandora/object/uniipu%3A1993/datastream/PDF/view> (preuzeto 25.6.2022).

isključujućim, s obzirom na činjenicu da se zasniva na dominantnom obliku ovisnosti i korišćenja drugog čovjeka (roba). Robovi nisu imali status „čovjeka”; tretirani su kao „oruđa koja govore” (*instrumentum vocale*), kao stvari koje su u svojini onoga ko je tretiran kao „čovjek”, što je bio prvenstveno slobodan rimski građanin. U rimskom pravu za „čovjeka” je upotrebljavan izraz *homo* ili *persona*, „oba u značenju samo čovjeka kao bića bez ikakvog prizvuka na njegov pravni položaj”.²⁸ Položaj pojedinca bio je uređivan kroz tri posebna statusa: *status civitatis* (koncept rimskog građanina ili stranca), *status familiae* (položaj člana porodice ili kućnog starješine) i *status libertatis* koji je sve stanovnike države dijelio na slobodne ljude ili robove. Ovu bitnu materiju uređivali su rimski pravni izvori između kojih se kao posebno bitne izdvajaju Digeste, tačnije 1.knjiga u kojoj rimski pravnik Gaius o položaju ljudi kaže sljedeće: *Summa itaque de iure personarum divisio haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi*.²⁹ Drugi pravници, primjerice Ulpinijan, smatrali su da se ljudi rađaju slobodni, a da je ropstvo produkt *ius gentiuma*.³⁰

Položaj roba (*servus, puer*) bio je specifičan. Za razliku od životinja i stvari nad kojima se vlast označavala kao *domicium* ovdje se radilo o vlasti nad čovjekom pa je korišten termin *domicia potestas*. U početnim fazama razvoja prava i države posmatrani su isključivo kao imovinsko dobro, bez bilo kakvih

²⁸ Nataša Deretić, Uperedna analiza: „prava čoveka” u rimskoj državi i savremena „ljudska prava, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 3, 2011, 470-471.

²⁹ *Omni nostri sacratissimi principis iustiniani iuris enucleati ex omni vetere iure collecti digestorum seu pandectarum – Liber primus*, <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest1.shtml> (preuzeto 30. 5. 2022).

³⁰ Sredinom III vijeka prije nove ere, bilo je u primjeni pravo - *ius gentium* (nacionalno pravo). Kao takvo je primjenjivano na rimske građane ali i na strance. Nije bilo proizvod vlasti, nego rezultat rada sudova (magistrata) nadležnih za raspravljanje slučajeva u kojima su kao stranka u postupku učestvovali stranci. Širenjem rimskih provincija, razvojem trgovine i trgovinskog prava, mijenjao se odnos prema strancima koji su se na taj način zatekli unutar granica Rimske imperije. *Ius gentium* se primjenjivao i na „Rimljane” koji nisu imali status građana a koji su kao stranke učestvovali u sporovima pred rimskim sudovima. *Ius gentium* je počivao na univerzalnosti u primjeni. Ova ideja o opštoj primjeni prava koju je diktirala priroda (*natura*), bila je kod Rimljana preuzeta od grčkih filozofa. Originalno, na sva ljudska bića bilo je primjenjivano pravo ličnosti (Law of persons), čak i kada su, kao u slučaju robova, individue smatrane više kao stvar. Pravo ličnosti bilo je u primjeni i na organizacijama pod pretpostavkom da i one imaju svoju volju, koju su izražavale preko zastupnika. Kasnije je, međutim, došlo do razdvajanja pojmova ljudsko biće i puni pravni kapacitet, pa je Ulpijan tvorca izreke da robovi nemaju nikakva prava (“*Servile caput nullum ius habet*”). Da bi se, dakle, uživao pun pravni kapacitet u razvijenom rimskom pravu bilo je potrebno ispuniti dva uslova: 1) oslobođenost od ropstva (*libertas*), i 2) državljanstvo (*citizenship/civitas*). Pored robova, i drugi nisu imali pun pravni kapacitet npr. žene, maloljetnici, lica pod roditeljskim staranjem ili u bračnom statusu supružnika i sl. Postojanje robova u antičkom društvu vezuje se za postojanje podjele rada, koja je dovela do postojanja dvije osnovne klase: slobodni i robovi, a praćena je pokušajem da se robovlasništvo sociološki opravda. Za Aristotela je to bilo biološki opravdano: „Aristotel smatra da su po prirodi izvesni ljudi predodređeni da budu slobodni (dakle, građani i upravljači) a drugi – da budu robovi. To se dokazivalo tjelesnim i duhovnim razlikama koje postoje između ove dve vrste ljudi – prema: Snežana Radovanović, *Slobodni građani, demokratija - pretpostavke primene rimskog prava*, Megatrend revija, br. 4, 2020, 43-44.

ličnih, imovinskih i drugih prava. Tako *puer* nije mogao biti stranka u postupku, a njegova zajednica sa ropkinjom tretirana je kao faktička zajednica (*contubernium*), ne kao punovažni brak. Mogao je samo poboljšati položaj svog gospodara, a ukoliko bi *servus* prouzrokovao trećoj strani neku štetu, gospodar nije bio dužan istu otkloniti, ali prema Akvilijevom zakonu o šteti iz 287. g.n.e. postojala je mogućnost predaje roba oštećenoj strani po principima noksalne odgovornosti.³¹ Ovaj zakon je regulisao pitanja vanugovorne odgovornosti, tačnije slučajeve gdje je vlasnik oštećene stvari mogao tražiti od štetnika isplatu najviše cijene uništenog dobra koju je ono imalo u roku od godinu dana (ako je bila riječ o životinjama) ili u posljednjih 30 dana ako se radilo o ostalim vrstama stvari. Zahtjev za naknadom štete ostvarivan je kroz *actio damni iniuriae*, u literaturi poznatija kao i *actio legis Aquiliae*.³²

Izvori ropstva i načini oslobađanja

U izvore ropstva spadali su rođenje od majke sličnog statusa, ratno zarobljeništvo i oduzimanje slobode kao sankcije.³³ Pored tzv. privatnih i carskih robova postojali su i „javni” (*servi publici*). Njihov vlasnik nije bila privatna osoba već zajednica, a vlast nad njima zvanično je obnašao rimski narod (*populus Romanus*), civilni organi u općinama (*municipies*) ili koloniji (*coloni*) u Italiji te njenim provincijama. Pravno posmatrano za javne robove u Rimu bio je zadužen rimski senat, a u drugim mjestima lokalna vijeća. *Servi publici* su najčešće bili zaposleni kod sveštenika ili magistrata. Radili su i kao čuvari javnih građevina: arhiva, hramova, bazilika i biblioteka. U periodu vladavina rimskih careva Augustusa i Claudiusa, djelovala je *familia publica aquaria* – sačinjena od 240 robova koji su održavali akvadukte i vodovodnu mrežu. Ostali su sudjelovali u javnim radovima (*opera publica*).³⁴

Postupak oslobađanja iz ropstva zvao se *manumissio* s različitim pojavnim oblicima. Tako je u klasičnom pravu postojala *manumissio vindicta* u formi legisakcionog postupka, *manumissio censu* kroz upis u listu građana i *manumissio testamento* kroz testamentalno raspolaganje.³⁵ Pretorska pravna

³¹ Zdravko Lučić, Mirela Šarac, *Rimsko privatno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2006, 57-58.

³² Samir Aličić, Procena štete po akvilijanskoj tužbi u slučaju uništenja predmeta obligacionog odnosa, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, vol. 61, br. 1, 2013, 281-298.

³³ Porobljavanje ratnih neprijatelja bio je najčešći metod obezbjeđivanja robovske snage u starom Rimu. Drugi način bilo je rođenje od majke ropkinje, a takvi robovi zvali su se *vernae*. Opširnije: Keith Bradley, *Slavery and Society at Rome*, Cambridge University Press, 1994, 35.

³⁴ Opširnije: Franco Luciani, *Everybody's Slaves*, <https://ics.blogs.sas.ac.uk/2018/03/02/servi-publici-everybodys-slaves/>; Alexander Weiss (2004), *Sklave der Staat*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2018.

³⁵ *Lex Fufia Caninia*, donijet 2 godine p.n.e, propisivao je ograničenja u pogledu broja robova koje je jedna osoba (gospodar) mogla osloboditi putem manumisija. Propis je donesen za vrijeme Augustusovog principata, a njime se htjelo osigurati da mogu biti oslobođeni samo oni robovi

djelatnost je napustila strogo formalne manumisione postupke i uvela nove npr. *manumissio inter amicos* (puštanje između prijatelja), *manumissio per epistulam* (puštanje pismom) te *manumissio per mensam* pozivanjem roba da priđe gospodarevom stolu. Ovakva pojava dualnih rješenja dovela je do svojevrsnog pravnog apsurdna po kojem se lice, oslobođeno po jednom od postupaka predviđenih pretorskim pravom, i dalje smatralo robom jer *ius civile* takve metode nije poznavalo. Da bi se riješio ovakav problem, pretori su gospodarima uskratili mogućnost da zahtijevaju povrat oslobođene osobe u prijašnje stanje. Oslobođene osobe nisu imale status rimskih građana nego isključivo pravo latiniteta (*Latini Iuniani*).³⁶ U kategoriju *Latini Iuniani* svrstavale su se osobe oslobođene iz stanja *servusa* prema odredbama *Lex Aelia Sentia* ili *Lex Iunia Norbana*, tj. u formama koje civilno pravo nije poznavalo. Pripadala su im određena politička i ekonomska prava kao što je pravo na sticanje vlastite imovine putem pravnih poslova, pravo biti imenovanim kao legatarom u nasljeđivanju, ali im je bilo uskraćeno pravo testamentalnog raspolaganja, a u slučaju smrti njihova imovina je išla patronima. Također im je bilo negirano pravo na sklapanje braka. Za vrijeme Justinijanove vladavine ovakva praksa u potpunosti je napuštena.³⁷

Imovinska odgovornost

Koncept imovinske odgovornosti roba mijenjao se uporedo sa razvojem ekonomskih, privrednih i društvenih tokova rimske države. U najranijim razvojnim etapama ugovori i drugi pravni poslovi sklopljeni od strane *servusa* nisu proizvodili nikakve pravne učinke. Vremenom dolazi do usložnjavanja u trgovini što dovodi do pojave instituta *peculiuma*. Pekulij je predstavljao dio imovine dodijeljene robu od strane njegovog gospodara za sklapanje ugovora. Pravo je ovakva dobra posmatralo kao vlasništvo gospodara iako su ona *de iure* pripadala *servusu*. Gospodar je mogao u svakome trenutku izvršiti opoziv pekulija. Ukoliko bi on obavio emancipaciju svog djeteta ili oslobodio roba, a nije oduzeo imovinu datu u vidu pekulija, smatralo se da takva dobra

koji to istinski zasluže. Zakonodavci su uzimali u obzir robovlasničku strukturu svog vremena, a detaljnije pojašnjenje zakona dao je Gaius u *Institucijama* (*Institutiones*: 1.43) u II vijeku n.e: „Ukoliko neko posjeduje više od 2, a manje od 10 robova može oslobiti najviše jednu polovinu od ukupnog broja. Ko ima više od 10, a manje od 30, smije osloboditi do jedne trećine. Ako je taj broj veći od 30, a manji od 100, gospodar može osloboditi do jedne četvrtine. Ako je broj robova između 100 i 500 može se osloboditi do jedne petine.” Zakon nije regulisao slučajeve kada je neko posjedovao više od 500 robova, ali u svakom slučaju nije moglo biti oslobođeno više od 100. Propis se nije primjenjivao na lica koja su imala jednog ili dva roba. Oni su imali punu slobodu u korištenju manumisija. Prema: Keith Bradley, *Slavery and Society at Rome*, 1994, 10.

³⁶ Zdravko Lučić, Mirela Šarac, *Rimsko privatno pravo*, 2006, 58.

³⁷ Adolf Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, The American Philisophical Society, Philadelphia, 1991, 537.

predstavljaju poklon. U slučaju gospodareve smrti pekulij je bio predmetom nasljeđivanja njegovih srodnika kao i ostatak nasljednopravne mase.³⁸

Obligacije, nastale ovakvim raspolaganjima, bile su naturalnog karaktera (*obligatio naturalis*) što znači da nije postojala mogućnost pokretanja tužbi u slučaju bilo kakve povrede u neispunjenju ugovorene obaveze. Da bi se treća lica zaštitila od oštećenja, pretorsko pravo je uspostavilo sistem tzv. dodatnih vjerovničkih tužbi (*actiones adiecticiae qualitatis*) protiv gospodara ali samo u određenim slučajevima. Tu postoji odgovornost kako *puera* tako i gospodara. Postojale su tri vrste ovih tužbi. To su *actio de peculio* za obaveze nastale povodom raspolaganja pekulijem, *actio tributoria* u slučajevima korištenja pekulija za trgovinske poslove i *actio de in rem verso* ukoliko je pater familias imao neke koristi od sklopljenog pravnog posla.³⁹ Kod ovakvih tužbi on je odgovarao do visine pekulija. Međutim, postojali su i slučajevi neograničene odgovornosti. Rimsko pravo je poznavalo tri takve situacije. Prva je *actio quod iussu* gdje je pater familias naložio trećoj osobi da sa robom ili sinom sklopi pravni posao, druga je *actio institutoria* ako je rob postavljen na čelo trgovine i treća je *actio exercitoria* u slučajevima kada je za zapovjednika broda imenovan *servus* a u vezi sa obavezama sklopljenim u pogledu poslovanja plovila.⁴⁰

Stanja slična ropstvu

Rimsko pravo je poznavalo slučajeve stanja sličnih ropstvu gdje osoba nije gubila svoja prava ni slobodu, ali je njen položaj bio sličan poziciji roba. Postojalo je nekoliko takvih slučajeva. Možda se najzanimljiviji odnosi na osobe *in mancipio* koje je *pater familias* predao putem mancipacije drugom starješini kao radnu snagu ili radi izbjegavanja deliktne odgovornosti. Naime, sporovi naknade štete su rješavani na način da je tužba povodom počinjenog delikta mogla biti podignuta protiv svake pravno i poslovno sposobne osobe. Međutim, ako je štetnik bio rob ili osoba pod vlašću porodičnog starješine,

³⁸ Andreas Wacke, Die libera administratio peculii zur Verfügungsmacht von Hauskindern und Sklaven über ihr Sondergut, u: Thomas Finkenauer, *Sklaverei und Freilassung im römischen Recht / Symposium für Hans Josef Wieling für 70. Geburtstag*, Springer Verlag, Berlin 2006, 252-253.

³⁹ Robovi i djeca pod vlašću *patria potestas* spadala su u kategoriju poslovno sposobnih lica bez mogućnosti sticanja imovine. Potonji su se nalazili u takvom položaju do smrti *pater familias* ili dok ih on ne otpusti iz svoje vlasti. Ako im je davan novac u obliku zajma ili na drugi način, *pater familias*/gospodar postajao bi vlasnik te novčane sume pri čemu niko od njega nije mogao tražiti njen povrat. Dijete je moglo sticati prava za *pater familias* ali ga nije moglo obavezivati. On je odgovarao samo ako je bio saglasan sa sklopljenim poslom (sa *actio quod iussu*) ili ako je posao bio u vezi sa pekulijem. Kod raspolaganja imovinom davala se opća saglasnost za sve poslove koji su se ticali pekulija. Vidi: Hans Wieling (1939), Die Unsterblichkeit der Versionsklage und die heutige Rechtsanwendung u: Ealther Hadding, *Festgabe Zivilrechtslehrer 1934/35*, Berlin 1999, 683-710.

⁴⁰ Zdravko Lučić, Mirela Šarac, *Rimsko privatno pravo*, 2006, 59-60.

primjenjivali su se postulati noksalne odgovornosti po kojoj je zahtjev za naknadu štete upućivan prema gospodaru ili *pater familiasu* pod čijom su se vlašću nalazili bilo *servus* ili član porodice u vrijeme podizanja tužbe. Postojala su dva načina naknade štete: plaćanje novčane kazne ili mancipiranje počinioca oštećenoj strani sve dok ona ne odradila dug ili novčanu kaznu.⁴¹

Drugi slučaj se odnosio na *addictusa*. On je prema starom *ius civile* bio dužnik u određenom obligacionom odnosu gdje bi, u slučaju neizmirivanja svoje obaveze, bio dodijeljen povjeriocu. Povjerilac ga je morao držati u tzv. povjerilačkom zatvoru 60 dana, sve dok se ne bi pojavio jamac ili bio otplaćen dug. Ukoliko do toga ne bi došlo, dužnik je mogao biti ubijen ili prodat kao rob. Slična situacija je bila i sa *nexumom*, oblikom zajma koji je zaključivan u strogo formalnoj i svečanoj proceduri. Neizvršavanje ugovoreni radnji dužnika je dovodilo do slične situacije kao i *addictusa*. Zbog toga je ovaj pravni posao zabranjen 326. g.pr.n.e. posebnim zakonom *lex Poetelia Papiria de nexis*.⁴² Pravna praksa je bilježila brojne slučajeve *nexusa* sa nekada vrlo teškim posljedicama. Kao primjer se navodi slučaj Gaiusa Publiliusa koji je radio kod Luciusa Papiriusa kako bi otplatio očev dug. Gaius se zbog svog izgleda dopao Luciusu koji je sa njim pokušao stupiti u intimnije odnose. Publilius je to odbio, a za takav stav kažnjen je bičevanjem. Pretučeni dječak je uspio pobjeći i potražiti pomoć, a njegov slučaj je doveo do velikih protesta koji su rezultirali donošenjem gore navedenog zakona kojim je dužničko ropstvo zvanično zabranjeno.⁴³

Osim obligacionog prava postojali su slučajevi sličnih ropstvu i u drugim segmentima prava, najviše u statusnom pravu. Tu su egzistirale dvije značajne kategorije. Prva je bila *redempti ab hostibus*. Tu su se svrstavale osobe otkupljene iz ratnog zarobljeništva. Njih je otkuplivač mogao držati u zarobljeništvu sve dok se otkupnina ne isplati bilo novcem ili radom otkupljene osobe. Tokom perioda carstva trajanje zarobljeništva ovakve vrste moglo je trajati najviše 5 godina. Druga kategorija se odnosila na *auctoratuses*. Prema Gajevim Institucijama u *auctoratuses* su se ubrajali muškarci, žene i maloljetna djeca koji su se obavezivali raditi za neku osobu na određeni vremenski period (*iudicati*).⁴⁴ Načini sklapanja ovakvih odnosa su se najčešće temeljili na dobrovoljno datoj zakletvi (*auctoramentum*) ili nekoj ranijoj obavezi auktoratusovog patera *familiasa* prema drugoj strani. Kasnije su se ovim

⁴¹ Zdravko Lučić, Mirela Šarac (2006), *Rimsko privatno pravo*, 2006, 64.

⁴² *Isto*, 225.

⁴³ *Lex Poetelia Papiria*,

<http://classics.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-8190>, (preuzeto 27.6.2022).

⁴⁴ Nekada, međutim, postoji i krađa slobodnih osoba, kao kada neko potajno odvede djecu koju imam pod svojom vlašću, ili suprugu koja je pod našim manusom ili onog koji mi je dosuđen ili koga sam najmio kao gladijatora – vidi: Danilo Basta, Obrad Stanojević, Simon Simonović, *Gaj Institucije*, Beograd, Nolit, knj. 3, odredba 199, 1982, 235.

terminom označavali svi slobodni rimski građani koji su bili angažovani kao gladijatori, što je smatrano nečasnim zanimanjem u starom Rimu.⁴⁵

Posljednji primjer predstavljaju kolonati. Do njihove uspostave dolazi tokom perioda dominata, posljednjeg perioda rimske države kada nastupa politička, ekonomska i pravna dekadencija. Ona se odrazila na sve segmente društva, među kojima je i pitanje radne snage na velikim zemljišnim posjedima – latifundijama koje su do tada funkcionirale na osnovu robovske snage. Vlasnici latifundija su počeli dijeliti ove posjede u manje zemljišne cjeline koji su dodjeljivani seljacima, oslobođenim robovima i robovima. Oni su mogli boraviti na ovim parcelama, obrađivati ih, a zauzvrat su bili obavezani vlasniku dati dio prihoda u novcu ili naturi. Postojala su tri izvora kolonata. Prvi je bio nasljeđivanje gdje je najmanje jedan roditelj kolon, drugi je bilo dobrovoljno stupanje u ovakav odnos a treći se odnosio faktičko življenje u ovom obliku tokom 30 godina života. U početku su kolonati bili slobodni zakupci zemlje da bi vremenom njihov položaj sve više poprimao odlike zavisnog. Tako je 322. Konstantinovom konstitucijom propisano da kolon ne smije napuštati posjed, a u slučaju da to učini prijetile su oštre kazne poput vezivanja u okove uz izricanje novčanih kazni licima koja su mu pomagala tokom bijega. Ova lica su imala određeni oblik statusa libertatis gdje se ubraja pravo na sklapanje braka, testamentalnog raspolaganja, zaključivanja pravnih poslova i sticanja imovine. Postojala je jedna vrsta akcesornosti gdje su ova lica pratila sudbinu zemljišta pa su tako prodajom zemljišta sticaocu istovremeno pripadali i koloni. Kolonat je po svojoj prirodi bilo trajno stanje, a lica su se mogla osloboditi ako bi im gospodar dodijelio vlasništvo nad zemljom ili ukoliko bi ove osobe obavljale dužnosti biskupa ili *decuria* tokom 30 godina.⁴⁶

Servus communis

Pod pojmom *servus communis* podrazumijeva se zajednički rob, tj. lice koje pripada većem broju osoba. Do takve pravne situacije moglo je doći na osnovu nasljeđivanja, poklona ili drugih pravnih poslova. Najvažniji izvor za ovaj pravni institut su *Gajeve Institucije* (knjiga 3,167) gdje je propisano da robovi stiču prava i obaveze za svoje gospodare u obimu određenom njihovim idealnim suvlasničkim udjelima (*pro dominica partibus*). Izuzetak predstavljaju stipulacije ili mancipacije u kojima se izričito navodi jedna osoba u čiju se korist neki posao sklapa, kao naprimjer ukoliko bi rob sklopio stipulaciju u formi „Da li pristajete da platite Titiusu gospodaru?” ili ukoliko bi primio mancipaciju tipa “Ja svjedočim da ova imovina pripada mom gospodaru Luciusu Titiusu na osnovu kviritijanskog prava i neka ona za njega bude

⁴⁵ *Auctoratus, Auctoramentum*, <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/auctoratus-auctoramentum-e208030#>, (preuzeto 27.6.2022).

⁴⁶ Zdravko Lučić, Mirela Šarac, *Rimsko privatno pravo*, 2006, 38-39.

kupljena ovim komadom bronzane pločice”.⁴⁷ Interni odnos između suvlasnika u vezi sa utvrđivanjem suvlasničkih udjela i podjele dobiti uređivan je podizanjem *actio communi dividundo*. Do značajnih promjena dolazi u periodu pravnika Julijana koji, za sticanje putem zajedničkog roba, propisuje solidarnu odgovornost kod odgovaranja za zaključene obaveze. Time je povećan stepen pravne sigurnosti i intenzivirano učešće robova u pravnom prometu.⁴⁸

Zaključak

Institucija ropstva bila je svojstvena svim starim civilizacijama mediteranskog bazena. Međutim, svoju najveću primjenu ona je imala u rimskoj državi kao pokretačka snaga njenog slojevitog društvenog i ekonomskog sistema. Položaj pojedinca u rimskoj državi uređivan je kroz tri zasebna statusa koja su razlikovala robove i slobodne građane (*status libertatis*), članove porodice i starješine (*status familiae*) te rimske građane i strance (*status civitatis*). Svaki od ovih položaja imao je pravne posljedice po pojedinca što se u krajnjoj mjeri i odražavalo na njegov svakodnevni život. Robovi (*servus, puer*) su nazivani *instrumentum vocale* (stvari koje govore). Njihov status je bio specifičan. U poređenju sa životinjama i stvarima nad kojima se vlast označavala kao *domicium* ovdje se radilo o vlasti nad čovjekom pa je korišten termin *domicia potestas*. U ranim fazama razvoja države i prava posmatrani su isključivo kao imovinsko dobro, bez bilo kakvih ličnih, imovinskih i drugih prava. *Puer* nije mogao biti stranka u postupku, a njegova zajednica sa ropkinjom tretirana je kao faktička zajednica (*contubernium*), ne kao punovažni brak. Mogao je samo poboljšati položaj svog gospodara, a ukoliko bi *servus* prouzrokovao trećoj strani neku štetu, gospodar nije bio dužan istu otkloniti, ali mu je Akvilijev zakon o šteti iz 287.g.n.e. dao mogućnost predaje roba oštećenoj strani. Paralelno je egzistiralo više kategorija robova: privatni, carski i javni (*servi publici*). Javnim robovima nije upravljalo privatno lice već šira zajednica: bilo da je riječ o rimskom narodu, Senatu, organima municipija ili kolonija u Italiji te drugim provincijama. Oslobođenje iz ropstva vršilo se putem pravnog mehanizma manumisija, a u rimskom društvu svoje mjesto imala je i društvena klasa oslobođenih robova (*libertini*). Pravo im nije davalo status rimskog građanina nego isključivo ovlaštenje na latinitet (*Latini Iuniani*). *Status libertatis* je pokrивao velik broj pravnih oblasti u koje su robovi bili uključeni: od bračnih i roditeljskih pa sve do imovinskih i deliktih.

Razvojem ekonomskih kretanja u Rimu sve se više javljalo učešće robova u pravnom prometu, često u ime većeg broja gospodara, što je stvorilo

⁴⁷ *The Institutes of Gaius*, <http://thelatinlibrary.com/law/gaius3.html> (preuzeto 28.6.2022).

⁴⁸ Mirjana Bogunović, Sticanje putem zajedničkog roba (*Servus communis*), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 2, 2006, 647-659.

potrebu da se putem pravničke djelatnosti uredi institut sticanja putem zajedničkog roba. Dokaze o važnosti ovog statusa nalazimo i u drugim vrstama pravnih odnosa poznatijih kao stanja slična ropstvu (*addictus, redempti ad hostibus, lica in manumissio*), gdje su pojedincima ograničena određena prava i slobode. Cjelokupna rimska država je bila ovisna od robovske snage i teško se suočavala sa promjenama na ekonomskom i političkom planu tokom III i IV vijeka nove ere. To se prvenstveno ogleda u uspostavi novog zemljišnog kolonatskog sistema, svojevrsne preteče feudalnog kmetstva. Time je završena jedna historijska epoha u razvoju čovječanstva i započeta nova sa čitavim nizom izazova i problema koje je trebalo riješiti.

Summary

The institution of slavery was characteristic of all ancient civilizations of the Mediterranean basin. However, it had its greatest application in the Roman state as the driving force of its stratified social and economic system. The position of the individual in the Roman state was regulated through three separate statuses that distinguished slaves and free citizens (*status libertatis*), family members and elders (*status familiae*), and Roman citizens and foreigners (*status civitatis*). Each of these positions had legal consequences for the individual, which ultimately reflected on his daily life. Slaves (*servus, puer*) were called instrumentum vocale (things that speak). Their status was specific. In comparison with animals and things over which authority was designated as *domicium*, here it was about authority over man, so the term *domicia potestas* was used. In the early stages of the development of the state and law, they were viewed exclusively as property, without any personal, property or other rights. *Puer* could not be a party to the proceedings, and his union with a female slave was treated as a de facto union (*contubernium*), not as a valid marriage. He could only improve the position of his master, and if the *servus* caused a third party some damage, the master was not obliged to remove it, but Aquili's law on damage from 287 AD. gave the possibility of handing over the goods to the injured party. Several categories of slaves existed in parallel: private, imperial and public (*servi publici*). Public slaves were not managed by a private person but by the wider community: whether it was the Roman people, the Senate, the authorities of the municipia or colonies in Italy and other provinces. Liberation from slavery was carried out through the legal mechanism of manumission, and the social class of freed slaves (*libertini*) also had its place in Roman society. The law did not give them the status of Roman citizens, but only the right to Latinity (*Latini Iuniani*). Status libertatis covered a large number of legal areas in which slaves were involved: from marital and parental to property and tort.

With the development of economic trends in Rome, the participation of slaves in legal transactions appeared more and more, often in the name of a larger number of masters, which created the need to organize the institute of

acquisition through a common slave through legal activity. Evidence of the importance of this status can also be found in other types of legal relationships better known as conditions similar to slavery (*addictus, redempti ad hostibus, lica in manumissio*), where certain rights and freedoms are limited to individuals. The entire Roman state was dependent on slave power and had a hard time facing changes on the economic and political front during the 3rd and 4th centuries AD. This is primarily reflected in the establishment of a new land colonate system, a kind of forerunner of feudal serfdom. This ended one historical epoch in the development of humanity and began a new one with a whole series of challenges and problems that had to be solved.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Basta Danilo, Stanojević Obrad, Simonović Simon, *Gaj Institucije*, Beograd, Nolit, 1982.
2. Beard Mary, *SPQR: Istorija starog Rima*, Laguna, Beograd 2020.
3. Berger Adolf, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, The American Philisophical Society, Philadephia 1991.
4. Bodel John, Scheidel Walter (ur), *On Human Bondage. After Slavery and Social Death*, Wiley Blackwell, Malden 2017
5. Bradley Keith, *Slavery and Society at Rome*, Cambridge University Press 1994.
6. Bujuklić Žika, *Forum Romanum: rimska država, pravo, religija i mitovi*, Službeni glasnik, Beograd 2006.
7. Finkenauer Thomas, *Sklaverei und Freilassung im römischen Recht / Symposium für Hans Josef Wieling für 70. Geburtstag*, Springer Verlag, Berlin 2006.
8. Hunt Peter, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Wiley Blackwell, Malden 2018.
9. Lučić Zdravko, Šarac Mirela, *Rimsko privatno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2006.
10. Weiss Alexander, *Sklave der Staat*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2004.

Članci/Articles:

1. Aličić Samir, Procena štete po akvilijanskoj tužbi u slučaju uništenja predmeta obligacionog odnosa, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, vol. 61, br. 1, 2013.
2. Benić-Marija Đuro, Benić Penava, Ekonomska misao u antičkom Rimu, *Ekonomski pregled*, br. 1, 2019.
3. Bogunović Mirjana, Objektivna odgovornost u rimskom pravu, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjoj Luci*, br. 36, 2014.
4. Bogunović Mirjana, Sticanje putem zajedničkog roba (Servus communis), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 2, 2016.
5. Bujuklić Žika, Višeznačnost termina ius i lex i njihov međusobni odnos, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 2, 2013.
6. Danieli Rodolfo, Sloboda i pravo građana u starom rimskom pravu, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1, 1956.
7. Deretić Nataša, Uporedna analiza: „prava čoveka” u rimskoj državi i savremena „ljudska prava, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 3, 2011.
8. Huseinspahić Ajdin, *Tutela mulierum i pravni položaj žene u starom vijeku*, Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, br. 8, 2011.

9. Ignjatović Marija, *Capacitas iuridica i status familiae u rimskom pravu*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 78, 2018.
10. Ignjatović Marija, Pravni položaj peregrina kao manjine u rimskom pravu, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, LXII, Tematski broj „Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru”, 2012.
11. Ignjatović Marija, Zaštita ljudskih i manjinskih prava u doba rimske republike, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, LXII, Tematski broj „Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru”, 2012.
12. Jovanović Mila, *Oslobodenici (libertini) u doba Oktavijana Avgusta*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 46, 2005.
13. Malenica Antun, *Pravni posao” i „negotium”, dva pojma koja pripadaju različitim epohama*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 3, 2007
14. Marić Almir, *Servile caput: Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije*, *Godišnjak*, vol. 43, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014.
15. Nikolić Dragan, *Ropstvo i robovi - tamnija strana ljudske civilizacije: (istorijski pregled)*, u: *Trgovina ljudima : pravna zaštita u međunarodnim i nacionalnim okvirima*, Pravni fakultet, Niš, 2011.
16. Novaković Filip, *Stalni sudovi u rimskom pravu*, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, br. 25, 2020.
17. Radovanović Snežana, *Slobodni građani, demokratija - pretpostavke primene rimskog prava*, *Megatrend revija*, br. 4, 2020.
18. Romac Ante, *Robovi i ropstvo u Marcijalovim epigramima*, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 2-3, 1964.
19. Scheidel Walter, *Slavery in the Roman economy*, Stanford University, 2010.
20. Stanojević Obrad, *Karakter države pozne rimske imperije*, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 4, 1961.
21. Stojčević Dragomir, *Rimljani i pravo*, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 2, 1957.
22. Vujčić Nemanja, *Antičko grčko ropstvo u novijoj perspektivi*, *Zbornik Matice srpske za klasične studije*, br. 21-22, 2020.
23. Vujčić Nemanja, *Ropstvo kao porok u besedama Diona iz Pruse*, *Istraživanja*, br. 24, 2013.
24. Vujčić Nemanja, *Tri pogleda na ropstvo u antici*, *Beogradski istorijski glasnik*, br. 11, 2020.
25. Vujović Ognjen, *Asimilacija i pravo građanstva. Proširenje porodice i proširenje rimske političke zajednice kao dva nerazdvojna i komplementarna procesa*, *Politička revija*, br. 2, 2017.
26. Wieling Hans (1939), *Die Unsterblichkeit der Versionsklage und die heutige Rechtsanwendung* u: Ealther Hadding, *Festgabe Zivilrechtslehrer 1934/35*, Berlin 1999.

Radovi s interneta i elektroničkih medija/Works from the Internet and electronic media:

1. Bradić Milica, *Fenomenološki i etiološki aspekt trgovine ljudima*, Pravni fakultet u Nišu, 2020. master rad, http://www.prafak.ni.ac.rs/files/master-radovi/10.ZMR_Milica_Bradic.pdf.
2. Luciani Franco, *Everybody's Slaves*, 2018. <https://ics.blogs.sas.ac.uk/2018/03/02/servi-publici-everybodys-slaves>.
3. Modrušan Lino, *Proizvodni odnosi kroz povijest*, završni rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2017, 7-12; <https://zir.nsk.hr/islandora/object/unipu%3A1993/datastream/PDF/view>.
4. Šukunda Marko, *Verska politika Rimskog Carstva od 311-380. godine*, doktorska disertacija, Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2017,

<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/10662/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y>.

5. Tumbas Karolina, *Robovlasnički sustav stare Grčke na primjerima izvornih tekstova*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2017.
<http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/8921/1/DIPLOMSKI,%20TUMBAS,%20Karolina,%20Gr%C4%8Dki%20jezik%20i%20Knji%C5%BEvnost.pdf>.

Internet:

1. <http://classics.oxfordre.com/>.
2. <http://referenceworks.brillonline.com/>.
3. <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest1.shtml>.

II

PRIKAZI // REVIEWS

Prof. dr. Adis ZILIĆ

Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

E-mail: adis.zilic@unmo.ba

1.04 Stručni rad/Professional article

UDK/UDC: 94:(497.6.497.11)"1402/1459" Dedić E. (049.3)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.413>

**Enes Dedić, BOSANSKO KRALJEVSTVO I SRPSKA
DESPOTOVINA (1402-1459), Univerzitet u Sarajevu – Institut
za historiju, Historijske monografije, knj. 23,
Sarajevo 2021, 481 str.**

Knjiga *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina (1402-1459)* je proširena i dopunjena doktorska disertacija dr. Enesa Dedića, odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu januara 2017. godine, pod mentorstvom prof. dr. Esada Kurtovića. Autorov prvijenac rezultat je osmogodišnjeg istraživačkog procesa. Potvrđuje se i ovaj put pravilo da kvalitet iziskuje dragocijeno vrijeme i predan rad. Izdavač knjige također se može pohvaliti sa veoma uspješnom 2021. godinom kada je riječ o historiografskoj produkciji, pogotovo sa temama iz oblasti srednjeg vijeka. Nadati se da će se pozitivan trend nastaviti u pogledu izdavačke djelatnosti Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu.

Institut za historiju ujedno je matična ustanova dr. Enesa Dedića, gdje je angažiran od decembra 2014, najprije kao pripravnik, a potom i kao stalno zaposleni. Trenutno radi u zvanju višeg naučnog saradnika za stariju historiju, konkretno historiju srednjeg vijeka. Iako je riječ o medievalisti mlađe generacije, već je postao prilično zapažen sa objavljenim radovima, aktivnim učešćem na više skupova sa temama iz uže naučne oblasti, promocijama i recenzijama novih izdanja. Dedić je knjigu koju predstavljamo i svoje objavljene radove bazirao na neobjavljenoj izvornoj građi arhiva u Dubrovniku i Zadru. Izrastao je u vještog paleografa i diplomatičara, te se uspješno okušao sa objavljivanjem izvorne građe u nekoliko radova, prezentiranim u časopisima i zbornicima.

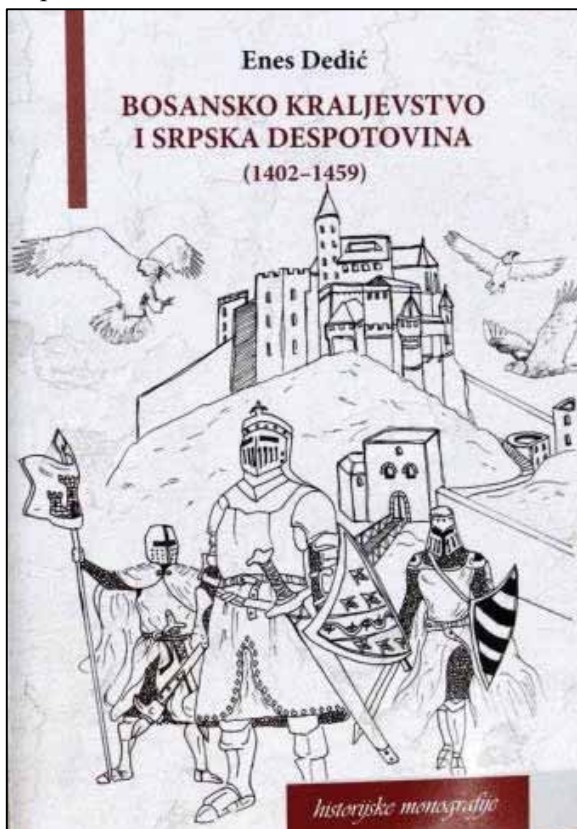
Tematski okvir međusobnih odnosa dva politička subjekta, Bosne i Srbije, je kompleksan istraživački problem, intrigantan i zahtjeva je širu elaboraciju. Uz to, kako je sam autor u uvodu naglasio, prilikom rada na temi suočio se sa *kontaminiranom* slikom o međudržavnim odnosima u Jugoistočnoj Evropi. Radi se o pogrešnoj postavci projiciranoj u kasnijem modernom vremenu, krajem XIX i tokom XX stoljeća, kada su započete i nadograđivane konstrukcije o srednjovjekovnoj prošlosti. Uzrok ove negativne pojave je formiranje savremenih nacija koje su, u duhu zakašnjelog romantizma, tražile

svoje uporište u srednjovjekovnom periodu. Ostavljajući po strani pozitivne učinke romantizma na razvoj historijske nauke u pogledu objavljivanja izvorne građe bitne za proučavanje srednjovjekovne historije, dodatna otežavajuća okolnost za objektivniji prikaz odnosa Bosne i Srbije ustvari je nedovršen historijski proces, isključivo povezan za savremenim dobom. Radi se o formiranoj i povremeno preinačenoj političkoj ideologiji velikodržavnih projekata. Na snazi je od deosmanizacije Balkana u XIX stoljeću, kada su se većinom formirale nacije u regiji.

Velikodržavni projekti u okruženju mogu se posmatrati kroz fenomen *dugog trajanja* jer opstaju u kontinuitetu, ostavili su traga na više generacija i još uvijek su živi i aktivni. Pod takvim balastom valja napisati i predstaviti naučno valorizirano djelo.

Također se percepcija vremena življenja i djelovanja ranijih generacija historičara projicirala dijelom u srednjovjekovni ambijent, što je primjetno kroz njihova literarna ostvarenja. Tako se stvarala dodatna konfuzija i iskrivljena slika starije prošlosti. Posebno je pojava izražena na primjeru ranog srednjeg vijeka, odnosno samih početaka formiranja državnih formacija u regiji. Konstruirane teze o srpskom narodnosnom karakteru Bosne provlačile su se duže vrijeme kroz literaturu i tako postale tumačenje koje je slijedila čitava historiografska škola, na što Dedić posebno skreće pažnju. Stavovi te vrste postali su općeprihvaćena svojevrsna nametnuta dogma, koje se teško osloboditi. Ni značajnija imena srpske historiografije nisu se usuđivala kritički je preispitivati. Počeci otklona od *dogme* bilježe se tek u najnovije vrijeme i kreću se puževim korakom. Knjiga Enesa Dedića je na takvom, još uvijek skromnom tragu, iako on kao autor ne pripada tom miljeu.

Ova monografija nudi drugačije od uobičajenog viđenja. Takvog je karaktera da je zasnovana prvenstveno na autentičnim izvornim podacima iz

vremena o kojem se piše. Dedić je svojim pristupom temi postigao uspješnu distinkciju od savremene percepcije srednjovjekovne prošlosti. Za autora su upravo izvorni podaci prvog reda osnovno mjerilo za vjerodostojno prikazivanje autentične slike nekadašnje stvarnosti. Stručna obrada ove važne teme upravo iz pera bosanskog autora dobiva na dodatnom značaju ukoliko se uzmu u obzir znatno skromniji kapaciteti u bosanskohercegovačkoj medievistici u odnosu na srpsku. Prva je još uvijek u početnoj razvojnoj fazi dok je druga značajno razvijenija, sa dužom tradicijom, raspoloživim školovanim kadrovima i ulaganjima u istraživanja.

Treba također istaći da je historiografska obrada međusobnih odnosa Bosne i Despotovine u XV stoljeću dio starog projekta, koji je u posljednje dvije decenije prilagođen novim okolnostima – u biti je neformalnog karaktera i bez materijalne osnove. Izostanak institucionalne podrške vidljiv je iz predgovora knjige, gdje se kolega Dedić zahvaljuje široj porodici na finansijskim ulaganjima u njegova istraživanja.

Projekat je prvobitno zamišljen kao širi pristup međudržavnim odnosima Bosne u srednjem vijeku sa neposrednim susjedima i drugim udaljenim značajnijim političkim subjektima. Dio inicijalnih istraživanja proveden je ranije kroz Društveni cilj XIII/2, pod pokroviteljstvom Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Projekat je koncipiran prije četiri decenije ali nije priveden kraju. Nastavak istog u postratnom periodu inicirao je profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu dr. Dubravko Lovrenović, putem izrade nekoliko doktorskih disertacija s tom tematikom. Inicijativa je na tragu profesorovih ranijih istraživanja te istraživanja njegovog mentora prof. dr. Marka Šunjića, koji je pionirski otvorio ovu problematiku, obradivši monografskim pristupom bosansko-mletačke odnose. Nakon Šunjićeve prezentacije odnosa Bosne i Venecije uslijedila je u novom mileniju historiografska obrada bosansko-ugarskih odnosa u dvije zasebne knjige različitih autora, a potom i bosansko-osmanskih odnosa. Pred nama je peta monografija te vrste u nizu, u kojoj se nakon Venecije, Ugarske i Osmanlija opisuje odnos Bosne sa četvrtim važnim političkim subjektom.

Knjiga *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina (1402-1459)* sastoji se od predgovora (str. 9-10), uvoda (str. 11-34), osam poglavlja (str. 35-394), zaključka na bosanskom i engleskom jeziku (str. 395-416), spiska korištenih izvora i literature (str. 417-454), registara ličnih imena i toponima (str. 455-480) i kraće biografije autora (str. 481). Vremenski okvir ograničen je na period političke egzistencije Despotovine u prvoj polovini i sredinom XV stoljeća, konkretno od proglašenja Stefana Lazarevića srpskim despotom do definitivnog pada Despotovine pod osmansku vlast. Iako je Bosanska Kraljevina egzistirala i prije 1402. kao i nakon 1459. godine, vrijeme van zadanog okvira nije relevantno za temu. To je ustvari finalna faza međudržavnih odnosa dva subjekta, na izmaku srednjovjekovne epohe. Tokom druge polovine XV stoljeća su obje države, prvo Srbija a ubrzo potom i veći dio Bosne, izgubile političku samostalnost i pale pod višestoljetnu osmansku vlast.

Međudržavni odnosi su bili intenzivni jer se radilo o susjednim zemljama. Autor ih je ispratio kroz posebna poglavlja u kojima prikazuje političke, privredne i vjerske prilike. Dominira prikaz političkih prilika što je i razumljivo, jer je riječ o međudržavnim odnosima. Od ukupno osam poglavlja pet je posvećeno isključivo političkim relacijama: 1. *U ozračju ugarske vanjske politike (1402-1415)* (str. 37-74), 2. *Bosna i Despotovina u regionalnom kontekstu (1415-1430)* (str. 75-102), 3. *Doba sukoba (1430-1454)* (str. 103-232), 4. *Na koncu epohe: pod sjenom osmanske nadmoći (1454-1459)* (str. 233-264), 5. *Srebrenica: jabuka razdora i sukoba* (str. 265-322). Posljednja tri poglavlja tematski čine zasebnu cjelinu. Iako nisu u pitanju “čisto” političke relacije, mogu se u određenoj mjeri posmatrati i u takvom kontekstu. Ne mogu biti strogo odvojena od politike jer im je tematika isprepletana sa takvim tokovima. To su sljedeća poglavlja: 6. *Privredni kontakti* (str. 323-352), 7. *Odnosi Bosne i Despotovine kroz vizuru religijskih prilika* (str. 353-380) i 8. *Hod po marginama spoznaje: problematika granica* (str. 381-394). Kao što se može vidjeti iz cjeline glavnog teksta, najveću pažnju autor je posvetio političkim odnosima, sa posebnim akcentom na bogatu Srebrenicu, *jabuku razdora* oko koje su se otimali kralj i despot. Politički pregled iznosi skoro 80% ili 4/5 od ukupnog glavnog teksta. Privreda obje zemlje povezana je sa ishodištem u Dubrovniku, što se ogledalo u zajedničkim karakteristikama poslovanja. Posebno su izdvojeni vjerski odnosi i pitanje granica.

Rekonstrukcija odnosa Bosne i Despotovine urađena je na osnovu vizure treće strane, tj. autor se pretežno služio arhivskom građom dubrovačke provenijencije. Ta građa je jedina u većoj mjeri sačuvana do današnjih dana, za razliku od izgubljenih arhiva kod oba politička subjekta koja su predmet istraživanja. U uvodnom poglavlju istaknuto je kako “fond danas raspoložive građe vladara Bosne i Despotovine sadrži samo jednu ispravu kojom su direktno tretirani njihovi međusobni odnosi” (str. 16). Dakle, autor je prisiljen služiti se onim što je jedino u većom količini na raspolaganju i pri tome nije jedini. Iz istih razloga su i drugi medievalisti koristili građu tog arhiva u okvirima istraživanja širokog spektra drugih tema. Općepoznata je činjenica da su arhivi na jadranskoj obali pretežno sačuvali stariju dokumentaciju u većoj ili manjoj mjeri, što se ne može reći i za kontinentalnu unutrašnjost.

Kada je riječ o prezentaciji političkog pregleda bosansko-srpskih odnosa autor se najviše služio arhivskom serijom *Litterae et commissiones Levantis*, u kojoj su zastupljena pisma i uputstva za dubrovačke poklisare na stranim dvorovima. Nakon toga slijede političke odluke usvojene unutar tri dubrovačka vijeća, sa akcentom na odluke Senata. Još jednom treba naglasiti značaj Državnog arhiva u Dubrovniku za proučavanje srednjovjekovne historije na širem prostoru Jugoistočne Evrope. Građa ovog arhiva koju je i Dedić crpio, posebno u naglašenim arhivskim serijama, odnosi se u značajnoj količini upravo na neposredno dubrovačko zaleđe, konkretno na obje zemlje, i Bosnu i Srbiju. Politički akteri Dubrovačke Republike, njihovi poklisari i diplomate, bili su jako dobro upućeni u dešavanja na ovim prostorima, zbog čvrstih veza koje su se

konstantno održavale, pogotovo iz razloga što je Dubrovnik bio glavna izvozna luka i ishodišna tačka za regionalne privredne tokove. Zbog toga je viđenje savremenika Dubrovčana autentično i nudi prilično preciznu sliku, pogodnu za rekonstrukciju prošlosti. Viđenje koje ostavljaju iza sebe u rukopisnim zaostavštinama dostupnih arhivskih fondova je u biti jasno, samo je dioptrija dubrovačka. Dedić na dosta mjesta u knjizi opisuje djelatnost dubrovačke diplomacije, s namjerom detekcije bosansko-srpskih odnosa u različitim okolnostima.

Ponekad autor pri elaboraciji teme u glavnom tekstu donosi kao prilog veće izvode ili cijele dokumente, što podnožne napomene čini mjestimično obimnim. Takvim postupcima se u određenoj mjeri ogleda utjecaj mentora. Mogla su se također, radi bolje upućenosti čitalaca, iskoristiti šira literaturna ostvarenja. Ove sitne primjedbe, ako ih uopće možemo tako nazvati, nimalo ne umanjuju kvalitet knjige, niti su u koliziji sa prethodno iznesenim konstatacijama. Naprotiv, nekoliko naoko sitnih detalja dodatno podižu njen kvalitet. Dedić na nekim mjestima koriguje ranije interpretacije u historiografiji, kao npr. oko ubicacije Borča, mjesta koje veže za Despotovinu a ne za poznatu prijestolnicu velmoža Pavlovića u Bosni (str. 62), ili oko navodnog vazalnog odnosa podrinjske vlastele Zlatonosovića prema srpskom despotu (str. 126). Autor pokušava ubicirati neka pogranična bosansko-srpska područja na osnovu sporazuma o nasljedstvu u Tati iz 1426. godine između Srbije i Ugarske, postignutom konkretno između despota Stefana Lazarevića i Sigismunda Luksemburškog (str. 94-96).

Dedić je jasno pokazao da su Bosanska Kraljevina i Srpska Despotovina predstavljale dva zasebna državna organizma. Posebno je u elaboraciji istakao sljedeći argument – iako su bosanski vladari još od vremena Tvrtka I isticali među ostalim i titulu *kralja Srba*, ipak je Stjepan Tomašević morao oženiti kćerku preminulog despota Lazara Brankovića, kako bi na toj osnovi preuzeo pravo na despotsko zvanje. To je ustvari bila, kako je autor naziva, *posljednja epizoda* u međusobnim političkim odnosima, kada bosanski princ i kasniji kralj Stjepan Tomašević preuzima vlast nad Despotovinom (str. 251-263).

Poglavlje o privrednim kontaktima u potpunosti je opisano dubrovačkom vizurom. S razlogom, jer je geografski položaj Bosne takav da je kompletna ekonomska razmjena između Dubrovnika i Despotovine morala ići preko teritorija pod ingerencijom bosanske krune, ukoliko se odvijala isključivo kopnenim putem. Autor se fokusirao na podatke koje nudi izvorna građa, a oni su standardnog tipa: opisuju se žalbe trgovaca, problemi na putevima, slučajevi zabrane prolaska trgovcima, ponovne uspostave normalizacije odnosa i trgovačke razmjene, problemi sa povećavanjem carina, trgovačka razmjena u kriznim vremenima, traženje alternativnih pravaca i druge slične stvari iz svakodnevnog života dubrovačkih podanika u zemljama zaleđa.

Dedić se nije želio upuštati u tumačenje religijskih prilika mimo izvornih pokazatelja, kako ne bi ulazio u projekcije prošlosti bez dovoljno argumentacije. Ovo pitanje opravdano je izdvojeno u posebno poglavlje. Autor se osvrće na

razvoj crkvene organizacije i šarolikih vjerskih prilika o obje države i prije početka XV stoljeća. Za razliku od ostalih poglavlja knjige, u ovom se autor pretežno oslanja na literaturna ostvarenja, te na podatke iz hronika i crkvenih spisa. Pokušava pronaći tragove organizacije pravoslavne crkve na teritoriju Bosne u XV stoljeću ali ih ne nalazi u autentičnim podacima, te skreće pažnju na ovu nedovoljno istraženu pojavu, kao i na ranije pogrešne pristupe istraživačkom problemu. Posebnu pažnju posvećuje Srebrenici i konstatuje da je stanovništvo ovog značajnog rudarskog centra, oko kojeg su se otimala obje države, bilo etnički slojevito i sa različitim vjerskim uvjerenjima, što potkrijepljuje izvornim podacima. Pripadnici obje crkve, i pravoslavne i Crkve bosanske prisutni su fizički u obje države, iako autor zaključuje da nije bilo institucionalne osnove za pripadnike pravoslavlja u Bosni, kao ni za sljedbenike vjere bosanske u Despotovini. Dalje naglašava da su obje crkve u institucionalnom smislu pratile pomjeranje granica u prethodnom stoljeću.

U posljednjem poglavlju o granicama Dedić konstatuje kako je teško povući konkretnu pograničnu liniju u okolini Srebrenice za period od 1439. do 1458. godine, s obzirom na učestale promjene vlasništva nad ovim mjestom. Autor je analizom izvora ustanovio kako na području srednjeg Podrinja nije egzistirao jedinstven teritorij zapadno od Drine pod vlašću despota. Konstatovao je također da nije mogao napraviti značajniji iskorak u odnosu na postojeću literaturu oko južnijeg pograničnog područja u oblasti Polimlja, u dolini Tare i južnije do mora.

Knjiga dr. Enesa Dedića o međudržavnim odnosima Bosanske Kraljevine i Srpske Despotovine u vremenskom okviru od 1402. do 1459. godine predstavlja vrijedan doprinos za regionalnu historiografiju. Autor je svojom prezentacijom ostvario značajan iskorak. Otvoreno je kritikovao ranije percepcije o srodnoj tematici i općenito ukazao na anomalije u prethodnim literaturnim ostvarenjima, s namjerom zauzimanja objektivnog stava. Proširio je spoznaje vještijim korištenjem izvorne građe i referentne literature. Skrenuo je pažnju i na neriješena pitanja, te ukazao na smjernice budućih istraživanja. Budući da su korpus i prezentirani zaključci u knjizi dobrim dijelom zasnovani na prvorazrednoj, pretežno neobjavljenoj izvornoj građi, bit će nezaobilazna referenca za proučavanje sličnih tema.

Prof. dr. Zećir RAMČILOVIĆ

Institut za nacionalnu istoriju, Skoplje

Ambassador Republike Severne Makedonije u Crnoj Gori

E-mail: zecir.ramcilovic@gmail.com

1.04 Stručni rad/Professional article

UDK/UDC: 94:343:061.25(497.7)"1948/1954" Kerimi Kadri S. (049.3)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.419>

Salim Kadri Kerimi, SUDBINATA NA ORGANIZACIJATA JUDŽEL – SUDSKIOT PROCES PROTIV JUDŽELDŽIITE (SUDBINA ORGANIZACIJE JUDŽEL – SUDSKI PROCES PROTIV JUDŽELDŽIJA), Adeksam, Gostivar 2022, 370 str.

U 2022. godini objavljena je knjiga *Sudbina organizacije Judžel – Sudski proces protiv Judželdžija*, autora Salima Kadri Kerimija.¹ Ovo je prvi naučno-istraživački rad na makedonskom jeziku, ali i prvi u regionu koji govori, u najmanju ruku o kontraverznom “sudskom” procesu iz 1948. godine protiv 64 lica turske nacionalne pripadnosti, članova organizacije „Judžel” u Makedoniji. Svi su bili osuđeni, od kojih četvorica smrtnom kaznom koja je bila izvršena neposredno nakon kratkog i brzo završenog sudskog procesa.

Knjiga je napisana na 370 stranica i strukturno je podjeljena na sedam poglavlja, ali prije njih autor u djelovima zahvalnost, predgovor, abstrakt, predistražna saznanja i uvodne napomene piše i o svojim motivima za rad, te nas detaljno upoznaje, tačnije nas uvodi u jako važno istraživanje o kome se nije pisalo, a dokumenti o ovom procesu nedostaju ili su još pod velom državne tajne u arhivima Skoplja, Ankare ili Beograda što navodi i sami autor kao glavni hendikep u potvrdi konstatacija i rasvjetljavanja cijele istine. U ovom djelu, na samom početku autor konstatuje da su žrtve procesa i četiri člana organizacije nemilosrdno likvidirana pod optužbom da su bili dio “terorističke organizacije koja želi da sruši ustavno-pravni red i poredak, tada FNR Jugoslavije, njenu bezbjednost i nezavisnost”. Nakon sedam poglavlja, knjiga se završava sa djelom o Inicijativi za rehabilitaciju Judželdžija, njegova

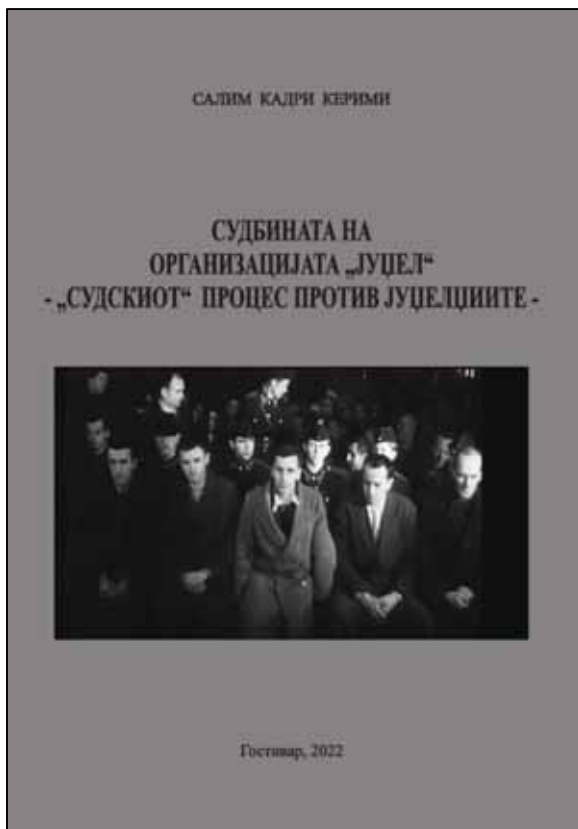
¹ Salim Kadri Kerimi je historičar, istraživač i karijerni diplomata u penziji. Nakon što je diplomirao na Filozofskom fakultetu u Skoplju radio je kao profesor historije, a zatim je proveo tri i po decenije svoje karijere u Republičkom sekretarijatu za međnarodne odnose, odnosno u Ministarstvu inostranih poslova Republike Makedonije. U periodu od 1993. do 2011. godine bio je angažovan u diplomatsko-konzularnim predstavništvima Republike Makedonije u Tirani, Ankari i Kopenhagenu. Na poziciji ministar savjetnik, duži period je bio šef diplomatskih predstavništva u Ankari i Kopenhagenu.

zaključna sagledavanja i dve recenzije. Nakon njih su Izvori i literatura, Spisak fotografija i Indeks imena.

U prvom poglavlju *Tursko stanovništvo u Vardarskoj Makedoniji*, daju se osnovni podaci o položaju i drugim aspektima života turskog stanovništva Makedonije i to od Osmanlijskog preioda do šezdesetih godina XX vijeka. Doprinos turske zajednice prema državi je izuzetno značajan, uključujući i period Drugog svjetskog rata kada su se Turci uključili u narodno-oslobodilačkom pokretu i antifašističkoj borbi naroda Makedonije i Jugoslavije (1941–1945), što na žalost u prošlosti nikad nije bilo uzvraćeno od države. U tom djelu daje se i detaljniji osvrt i na politički život, obrazovanje na maternjem jeziku, kulturu, te odnos prema Turcima od strane vlasti u NR/SR Makedoniji.

Drugo poglavlje *Osnivanje i djelovanje organizacije "Judžel"* je posvećeno formiranju, aktivnostima i doprinosu organizacije, gdje autor Kerimi posebno ističe angažman pojedinih članova u radu na zaštiti nacionalnog identiteta Turaka Makedonije, te njihove emancipacije nakon Drugog svjetskog rata. Ovo poglavlje također govori o pritvoru prve grupe Judželdžija na početku, te tokom navedenog montiranog "sudskog" procesa i njihovog tretmana. Autor notira da su ovu organizaciju stvorili mladi intelektualci, obrazovani pojedinci i drugi slobodoumni i demokratski nastrojeni Turci, koji su htjeli istinsku ravnopravnost i kulturno, obrazovno, ekonomsko i političko podizanje turske manjine. Zato su imali podršku Turaka u Makedoniji, što nije odgovaralo tadašnjem komunističkom režimu koji nije dozvoljavao drugačije organiziranje sem u sklopu komunističke partije i pored toga što u svom djelovanju oni nisu imali antidržavne elemente.

U trećem, može se reći i centralnom poglavlju ovog rada *Sudski proces protiv Judželdžija*, obuhvata najpre prvu grupu pritvorenika, a zatim prati i

cijeli montirani proces. U ovom djelu autor govori i o propagandi tokom procesa koja je pripremana od strane Zemaljskog odbora Narodnog fronta Makedonije. Obrazloženja optužnice, ispitivanja, završnog govora tužioca, te izricanja kazne. Autor u ovom poglavlju demontira informacije o izmišljenim i podmetnutim lažima javnog tužioca. Prenosi nam i oproštajna pisma Šuaipa Aziza Ishaka i Nazmija Omera Jakupa, kako o presudama i podacima o izvršenju smrtnih kazni protiv čelnika organizacije. Autor navodi primjere o njihovom tretmanu, tačnije torturi i zlostavljanju, te njihovom liječenju da ne podlegnu mučenju, što je u konačnici i razlog zbog čega su „optuženi” i potpisali priznanja za navodan antidržavni rad.

Četvrto poglavlje *Uloga nekih političkih i drugih ličnosti u kampanji protiv Judželdžija i posljedice istih*, se bavi ulogom pojedinih lica koja su bila uključena u kampanju ocrnjivanja “Judžel”-a i njenih članova, sa posebnim osvrtom na ulogu Kemala Sejfula i drugih Turaka u kleveti prema svojim sunarodnicima, slično kao što je među sudijama bilo i porotnika turske nacionalnosti čime su vlasti lakše htjele da opravdaju svoj postupak. Vlasti su čak pomogli organizaciju protestnih mitinga u znaku podrške tadašnjem predsjedniku Vlade NR Makedonije i Okružnom sudu u Skoplju u osudi ovih „izroda”. Autor sa pravom smatra da je ovaj sudski proces doprieno intenziviranju iseljavanja Turaka i drugog muslimanskog stanovništva iz NR/SR Makedonije prema Turskoj.

U petom poglavlju *Uticao vanjskih faktora na insceniranje sudskog procesa protiv Judžela*, obrađuje uticaj drugih međunarodnih i geopolitičkih procesa na insceniranje “sudskog” procesa. Autor smatra da su u tom smjeru najviše uticali jugoslovensko-sovjetski odnosi do sredine 1948, a presudno tursko-sovjetskih odnosa u periodu do 1953, te različna dinamika jugoslovensko-turskih odnosa četrdesetih i pedesetih godina XX vijeka. Prema autoru Kerimiju vjerovatan je uticaj zvanične Moskve, naredbodavni, a vjerovatnije na “dobrovoljnoj” osnovi jugoslovenskih vlasti u cilju “solidarnosti” sa SSSR-om u nesporazumima sa Turskom. Autor smatra da su odnosi između FNRJ i SSSR bili zahlađeni godinu dana ranije vjerovatno ne bi ni došlo do ovog procesa ili bar ne bi bilo smrtnih kazni. Oslobođanje 60 judželdžija od daljeg održavanja zatvorske kazne 1954. godine, odnosno samo šest godina nakon “sudskog” procesa i poboljšanja odnosa između FNR Jugoslavije i Turske govori da se radi o montiranom procesu.

U šestom poglavlju *Uloga nekih medija u zemlji i inostranstvu u kampanji za ocrnjivanje članova organizacije Judžel*, je opisana uloga nekoliko medija u FNR Jugoslaviji (NR Makedoniji, NR Srbiji i NR u Hrvatskoj), NR Albaniji, NR Bugarskoj i u SSSR, u kampanji za stvaranje negativnog javnog mnijenja prema organizaciji i njihovim članovima, odnosno da se radi o izdajničkoj, špijunskoj i terorističkoj organizaciji koja se navodno zalagala za rušenje ustavnog poretka FNRJ. Autor prenosi i pisanja drugačijeg karaktera turskih novina. U posljednjem sedmom poglavlju *Izjave određenih autora u*

vezi Judželdžija, su fragmenti knjiga i članaka o “Judžel”-u, autora uglavnom iz RS Makedonije i Republike Turske sa komentarom autora.

Na kraju ovog naučno-istraživačkog rada, autor Salim Kadri Kerimi navodi svoje iscrpne i sveobuhvatne zaključke i zapažanja. Ali u nastavku rada piše i o otkrivanju spomen obilježja “Judžel” u 2021. godini u Skoplju kao važan korak u smjeru posthumne rehabilitacije likvidiranih i drugih Judželdžija.

Na kraju može se zaključiti da i pored nedostatka arhivske građe o sudskom procesu, o čemu i sam autor kaže da je na početku istraživanja pristupio sa dozom straha i pesimizma. Ipak tokom istraživanja pronašao je veliki broj neophodnog materijala, sa 547 fusnota za izradu truda čime smo u konačnici dobili jedno kvalitetno djelo. Djelo koje otvara i dalje novu dimenziju jednom zabranjenom i dobro čuvanom procesu spremno da pozitivno odgovori na kritike historijske nauke čime daje puni doprinos ne samo makedonskoj, već historiografiji općenito, te prezentiranju drugačije istine široj javnosti, koja treba biti podstrek za nova istraživanja.

III

IZVJEŠTAJI // CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

E-mail: jasmin.jajcevic989@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0760-6091

1.04 Stručni rad/Professional article

UDK/UDC: 94(497.6)"1992/2022" (047)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.425>

**Izveštaj sa
Naučnog projekta "HISTORIJSKI POGLEDI 2022",
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla,
Tuzla, 18. i 19. novembar 2022. godine**

**Conference Report from
Scientific project "HISTORICAL VIEWS 2022",
Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla,
Tuzla, November 18 and 19, 2022.**

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je 18. i 19. novembra 2022. godinu održao Naučni projekat "Historijski pogledi 2022" u okviru koje je realizirana Međunarodna naučna konferencija pod nazivom „**Obnova nezavisnosti Bosne i Hercegovine – 30. godina poslije. Društveno-politički i privredni kontekst**”.¹ Ista je održana u konferencijskoj sali Hotela „Vertigos” u Tuzli.

Aktualna pitanja bosanskohercegovačke historije vezana za obnovu nezavisnosti i agresiju na Bosnu i Hercegovinu potrebne su za narod Bosne i Hercegovine, zatim za učenike, studente i sve druge ljude kako bi se svima ukazao više godišnji (hiljadugodišnji) kontinuitet postojanja države Bosne i Hercegovine. Iz tog razloga bilo je potrebno i na ovaj način ukazati na značaj, potrebu i neminovnost očuvanja historije Bosne i Hercegovine u svim njenim fazama kroz koje je prošla kroz historiju. Iz ovih razloga je planirano na Međunarodnoj naučnoj konferenciji „Obnova nezavisnosti Bosne i Hercegovine – 30 godina poslije. Društveno-politički i privredni kontekst”, dodatno dati

¹ Vidi više: Facebook stranicu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla: [cimoshis.tuzla](https://www.cimoshis.org); web stranica CIMOSHIS-a: www.cimoshis.org. BHSTRING:NET – Tuzlarije: <http://www.bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/viewnewnews.php?id=108022>; JP RTV 7: <https://www.youtube.com/watch?v=Q1XJKge2gBw>; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu http://institut-genocid.unsa.ba/v2/vijest.php?akt_id=392; <https://enovosti.ba/video-odrzana-medunarodna-naucna-konferencija-u-okviru-naucnog-projekta-historijski-pogledi-2022/>; <https://historiografija.ba/article.php?id=1530>; <https://rtvtk.ba/cetiri-izdanja-o-historiji-bih-promovirana-u-tuzli/>.

značaj ovim pitanjima, jer je to potreba historijske nauke, ali i historiografije u cjelini.

Godine (2022) navršilo se 30. godina od međunarodnog priznanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Nakon provedenog Referenduma održanog 29. februara i 1. marta. 1992. godine, Republiku Bosnu i Hercegovinu je priznalo više evropskih država (Bugarska, Turska, Hrvatska i dr), da bi 6. aprila 1992. godine Bosnu i Hercegovinu priznale zemlje Evropske zajednice, a 22. maja 1992. godine Bosna i Hercegovina je primljena u Organizaciju Ujedinjenih nacija, kao nezavisna i suverena država. Nakon obnove nezavisnosti, Bosna i Hercegovina je prošla kroz četvorogodišnji odbrambeno-oslobodilački rat i agresiju (1992-1995), koja je za posljedicu imala više od 100.000 ljudskih žrtava i ogromne materijalne gubitake. U agresiji na suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu u julu 1995. godine počinjen je genocid nad Bošnjacima Srebrenice, kao najveći zločin počinjen na prostoru Evrope nakon Drugog svjetskog rata.

Rat i agresija na Bosnu i Hercegovinu okončana je Okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini, poznatijim kao Dejtonski mirovni sporazum. Dejtonskim mirovnim sporazumom Bosna i Hercegovina je ustrojena kao država tri konstitutivna naroda i ostalih njenih građana, te dva entiteta- Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Proces provođenja aneksa Dejtonskog sporazuma odvijao se sa brojnim poteškoćama i destrukcijama od strane snaga koje su težile Bosnu i Hercegovinu prikazati nefunkcionalnom i neodrživom državom. Opstruiran je povratak prognanih lica u svoja prijeratna mjesta, obnova zemlje, rad državnih ustanova i svi drugi procesi koji bi Bosnu i Hercegovinu učinili stabilnom i ekonomski prosperitetnom zemljom. Rezultati takvih destrukcija su vidljivi u brojnim društveno-političkim i ekonomskim segmentima života i 30. godina od obnove njene nezavisnosti. Veliko-državne aspiracije i projekti su i danas prisutni i isti predstavljaju kočnicu u razvoju i izgradnji Bosne i Hercegovine kao stabilne i prosperitetne države.

Stoga je bilo i neophodno, zbog važnosti ovog pitanja, da se historijska nauka, kao i druge naučne discipline bave istim. Jedna od načina jeste obrada zasebnih tematskih pitanja iz društveno-političkog i privrednog života Bosne i Hercegovine od obnove nezavisnosti pa sve do "danas" putem naučne konferencije. Održavanjem naučne konferencije na naznačenu temu, trebalo bi sa naučnog, historijskog, ekonomsko-sociološkog i kulturološkog aspekta dati jednu potpuniju sliku o događajima i procesima vezanim za ovaj period bosanskohercegovačke prošlosti.

Imajući u vidu naprijed navedeno, te činjenicu da se u navedenom vremenu od 30. godina u Bosni i Hercegovini odvijali složeni društveno-politički i privredni procesi, bitni za njenu opstojnost, ovo pitanje je i bilo predmet valorizacije na Naučnoj konferenciji.

Prilog 2. Detalji sa Međunarodne naučne konferencije.

Realizaciju Naučnog projekta "Historijski pogledi 2022", finansijski je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, kao i sponzor BH Telecom.

Riječ je o Međunarodnoj naučnoj konferenciji visokog nivoa sa međunarodnog učešćem, na kojem je učešće, pored naučnika iz Bosne i Hercegovine, uzeli i vrsni naučnici iz nekoliko evropskih zemalja (Bugarska, Makedonija, Crna Gora). Prije početka naučne konferencije prisutnima se obratio prof. dr. Izet Šabotić, izvršni direktor CIMOSHIS-a i predsjednik Naučno-organizacionog odbora. Moderator konferencije bio je mr. sc. Omer Zulić. Da je riječ o veoma ozbiljnom naučnom sadržaju edukativnog karaktera najbolje potvrđuju broj učesnika za međunarodnu naučnu konferenciju (devetnaest).

Prvog dana je održano predstavljanje izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2022. godini i to:

- *Časopis Historijski pogledi, god. V, br. 7* (promotor: prof. dr. Sead Selimović);
- *Časopis Historijski pogledi, god. V, br. 8* (promotor: prof. dr. Izet Šabotić);
- *UBIJENI I PROTJERANI: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod uticajem rata protiv Bosne i Hercegovine*, autor, prof. dr. Sead Selimović (promotori: prof. dr. Adnan Velagić i prof. dr. Senaid Hadžić);
- *Brčko u period austrougarske uprave (1878-1918): Historijska građa i komentari*, autor, mr. Esaf Lević, (promotori: mr. sc. Omer Zulić i mr. Esaf Lević, autor),

Prilog 3. Izdanja CIMOSHIS-a Tuzla predstavljena u okviru Naučnog projekta "Historijski pogledi 2022".

Planirana problematika koja je prezentovana na Međunarodnoj naučnoj konferenciji bila je podijeljena u dvije sesije:

Prva sesija

1. Prof. dr. Adnan VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar, *Da li su Milošević i Tuđman zaista željeli podijeliti Bosnu i Hercegovinu? Novi prilozi za proučavanje razgovora u Karađorđevu i Tikvešu 1991. godine.*

2. Prof. dr. Senaid HADŽIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, *Od livanjskog pitanja o (ne)zavisnosti Bosne i Hercegovine do izbornog zakona. Pokušaji/učešće hercegbosanskih vazala u projektu ubijanja/razgradnje države (Livanjski proces).*
3. Mr. Sead BANDŽOVIĆ, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, *Disolucija Jugoslavije i značaj odluka Badinterove komisije: referendum o nezavisnosti Bosne i Hercegovine 1992.* (poslao rad, ali nije prisustvovao konferenciji iz objektivnih razloga).
4. Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, *Plan „RAM” u funkciji priprema za agresiju na Bosnu i Hercegovinu, sa posebnim osvrtom na sjeveroistočnu Bosnu.*
5. Doc. dr. Mariyana STAMOVA, Institut za balkanistike sa Centrom za trakologiju, Bugarska akademija nauka, *Osnivanje nezavisne Republike Makedonije – decenija međunarodnog priznanja (1991-2001)* (poslala rad, ali nije prisustvovala konferenciji iz objektivnih razloga).
6. Mr. sc. Sait S. ŠABOTIĆ, Filozofski fakultet Nikšić, JU OŠ „Mileva Lajović Lalatović” - Nikšić, *Politička i medijska priprema u Crnoj Gori za izbijanje rata 1992. godine u Bosni i Hercegovini.*
7. Dr. sc. Hikmet KARČIĆ, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, *Presretnuti razgovori 1991-1995: Prilozi za izučavanje genocida nad Bošnjacima.*
8. Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ, Informativni centar o Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju, *Američki teoretičar John Mearsheimer i agresija na Bosnu i Hercegovinu.*
9. Prof. dr. Hamza KARČIĆ, Fakultet političkih nauka Univeziteta u Sarajevu, *Američki realisti i rat u Bosni i Hercegovini.*

Druga sesija

1. Dr. sc. Meldijana ARNAUT HASELJIĆ, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, *Ka NATO putu: Od formiranja i ustrojstva ARBiH do OS Bosne i Hercegovine.*
2. Doc. dr. Ermin KUKA, mr. Almir GRABOVICA, mr. Alma HAJRIĆ ČAUŠEVIĆ, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, *Logori za Bosance i Hercegovce na teritoriji Srbije 1992-1996. u funkciji destrukcije bosanskohercegovačkog društva i države.*
3. Prof. dr. Nada TOMOVIĆ, Filozofski fakultet Nikšić, *Građanske i reformske snage u Crnoj Gori prema ratu u Bosni i Hercegovini 90-ih godina 20. stoljeća* (Nije prisustvovala konferenciji iz objektivnih razloga).

4. Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, *Politika destrukcije: Političke strukture bosanskih Srba u funkciji rušenja Republike Bosne i Hercegovine (1992-1995)*
5. Doc. dr. Zečir RAMČILOVIĆ, Institut za nacionalnu historiju Skoplje, Sjeverna Makedonija, *Odnosi između Republike Sjeverne Makedonije i Bosne i Hercegovine od nezavisnosti do danas (1993 – 2022)*. (poslao rad, ali nije prisustvovao konferenciji iz objektivnih razloga).
6. Mr. Admir LISICA, Bošnjačka nacionalna fondacija, Sarajevo, *Bosanskohercegovačka diplomatija u uslovima agresije: Trideset godina poslije*.

Prilog 4. Učesnici Međunarodne naučne konferencije.

7. Dr. sc. Muamer DŽANANOVIĆ, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, *Diskriminacija povratnika u Republici srpskoj – nastavak sprovođenja genocidne politike*.
8. Dr. sc. Jasmin MEDIĆ, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, *Bošnjaci u RS (1996 - 2018): Politički faktor ili narod pred nestankom?*
9. Doc. dr. Izet HADŽIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, *Odgovornost Međunarodne zajednice za trajnu krizu u Bosni i Hercegovini*.
10. Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, *Bosna i Hercegovina od 1992. do 1995. godine na stranicama časopisa Historijski pogledi*.

Obnova nezavisnosti i period agresije Bosnu i Hercegovinu, predstavlja na neki način dodatno educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara, pa i studenata o važnosti i značaju njihovih utjecaja, ciljeva i pretenzija na Bosnu i Hercegovinu. Naučna konferencija treba da bude podstrek svim budućim historičarima, da kontinuirano prate i održavaju naučne skupove iz historije

Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti političkih, društvenih, privrednih, kulturnih i prosvjetnih prilika procesa i utjecaja agresije na Bosnu i Hercegovini. Naučna konferencija treba da podstakne na razmjenu iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, da tragaju i istražuju nove historijske činjenice o tih događajima koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine.

Promocija izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2022. godine, te promocija časopisa "Historijski pogledi" i upoznavanje prisutnih sa njegovom koncepcijom, sadržajem i značajem za modernu i savremenu historiju, važan je i bitan faktor predstavljanja rada i aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u proteklom periodu.

Doc. dr. Mirsad ARNAUTALIĆ
Medžlis islamske zajednice Orašje
E-mail: arnautalic.m@gmail.com

1.04 Stručni rad/Professional article

UDK/UDC: 94(497.6 Orašje)"18/20" (047)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.9.432>

**Izveštaj sa Naučno-stručne konferencije
“ISLAMSKA KULTURA I TRADICIJA U ORAŠJU OD
SREDINE 19. STOLJEĆA DO DANAS”, Medžlis islamske
zajednice Orašje, Institut za društvena i religijska istraživanja
Tuzla, Muftijstvo tuzlansko, Orašje, 7. 12. 2022. godine**

**Conference Report from the Scientific and Professional Conference
“ISLAMIC CULTURE AND TRADITION IN ORASJE FROM THE
MIDDLE OF THE 19TH CENTURY TO THE PRESENT”, Majlis of the
Islamic Community of Orašje, Institute for Social and Religious Research
Tuzla, Muftijstvo Tuzla, Orasje, 7/12/2022.**

U organizaciji Medžlisa islamske zajednice Orašje i Instituta za društvena i religijska istraživanja iz Tuzle, a pod pokroviteljstvom Muftijstva tuzlanskog, održana je jednodnevna naučno-stručna konferencija pod nazivom *Islamska kultura i tradicija u Orašju od sredine 19. stoljeća do danas*. Povod održavanja ove naučno-stručne konferencije je obilježavanje jubileja, stotinu i šezdeset godina od doseljavanja, i naseljavanja muslimana na područje Orašja, tadašnje Donje Azizije, a koji su protjerani iz Kneževine Srbije 1862/63. godine.

Program Konferencije obuhvatio je znanstveno razmatranje i valoriziranje identitetske, kulturne i duhovne artikulacije muslimana, Bošnjaka, u Orašju. U tematsko-strukturalnom pogledu podnosioci referata na Konferenciji su bili renomirani i kredibilni istraživači iz područja društveno-humanističkih znanosti (historičari, orijentalisti, teolozi, pravnici, sociolozi, politolozi i dr), iz Bosne i Hercegovine i njenog okruženja. Tendencija je bila da u svim znanstvenim razmatranjima u fokusu interesovanja bude područje Donje Azizije (Orašja) i njenog stanoništva.

Obzirom da su na naučnom simpozijumu, koji je bio internacionalnog karaktera, održanom prije deset godina, tačnije 2012. godine,¹ studiozno

¹ Vidi: Urednik Mirsad Arnautalić, Zbornik radova sa naučnog simpozijuma 7-8.9.2012. godine, *150 godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije*, Orašje 2013, 7.

istražene i obrađene teme do perioda protjerivanja i doseljavanja muslimana iz Kneževine Srbije u Donju Aziziju, tematsko težište ove konferencije bilo je usmjereno kao egzistencijalno-kulturnoj retrospektivi života muslimana od dolaska u Donju Aziziju (Orašje) do danas. Programo Konferencije je obuhvatio dvanaest izlaganja, u trajanju po 15 minuta, segmentiranih u tri sesije.

Voditelj Konferencije Emir Šečić pozvao je da se prvi obrati predsjednik Organizacionog odbora doc. dr. Mirsad Arnautalić, koji je poselamio i pozdravio prisutne i iznio osnovna tri razloga održavanja ove konferencije. Prvi razlog jeste stotinu i šezdeset godina od protjerivanja muslimana iz Kneževine Srbije i dolaska muslimana na ovo područje. Ujedno je to godišnjica i džamije Azizije kao najstarije građevine, a koji je jedini preostali autentični objekat iz tog vremena. Drugi povod održavanja ove Konferencije, jeste stalno opominjanje na prethodne događaje koji su se događali na ovim prostorima, a kako bi mlađe generacije naučile i pamtile nemile događaje sudbine koji su naš narod često koštale ognjišta, imovine, domovine, ali i samih života. Treći povod Konferencije jeste želja da ova generacija ostavi iza sebe pisani trag koji će biti jedan od osnova za dalja istraživanja, ali koji će i svjedočiti našu postojanost na ovom mjestu, u ovom vremenenu i na ovom svijetu.

Nakon obraćanja doktora Arnautalića, uslijedio je svečani dio dodjele vakufnama za dvanaest vakifa koji su dio svog imetka ugradili u trajno dobro. Vakifi su svoj doprinos dali za uređenje njihove jedine džamije Azizije, odnosno za uređenje harema i ograde oko džamije.

Vakufname je dodijelio Muftija tuzlanski dr. Vahid-ef. Fazlović, zajedno sa predsjednikom Medžlisa islamske zajednice Orašje, odnosno predsjednikom Organizacionog odbora ove Konferencije, doc. dr. Mirsad ef. Arnautalićem. Vakufname su primili sljedeći vakifi: Arnautalić Zulejha u svoje i ime rahmetli supruga Ekrema, Arnautalić dr. Mirsad i Vahida, Sivić hfz. Redžo i Emina,

Mahmutspahić Edin i Nura, Hadžispahić Mustafa, Hadžispahić Nedim, Širbegović Smail, Širebegović Safija, Tukulj Emir, Tukulj Nedžad, Kičin Džulejman, Hanić Esad.

Prilog 2. *Dodjela Vakufnama uoči početka Naučno-stručne konferencije.*

Nakon svečane dodjele vakufnama ispred suorganizatora, Instituta za društvena i religijska istraživanja iz Tuzle, se obratio dr. sc. Ševko Sulejmanović.

“Prošlo je 160 godina kako su Bošnjaci naselili Donju Aziziju, ili današnje Orašje. Za 160 godina življenja, zajedno sa drugima, u najvećoj mjeri s bosanskim Hrvatima, izgradili su jednu lijepu i pitomu čaršiju, očuvali svoju vjeru, zadržali mnoge autohtone i naslijeđene običaje, ali formirali i svoju specifičnu kulturu i tradiciju. Kako se razvijala ta kultura i šta je u najvećoj mjeri karakterizira, vjerujem da ćemo danas čuti i saznati daleko više, nego što smo to do sada znali,”² naveo je doktor Sulejmanović. Između ostalog dr. Sulejmanović je kazao; “Nadam se da je primjereno, a vjerujem i poučno, u ovoj prilici spomenuti tri reminiscentna fragmenta koja su u uskoj korelaciji s temom današnje Konferencije:...”³ “*Drugo:* U isto vrijeme kada je Sarajevo izgledalo “kao Rajska bašča”, a Užičani u susjednoj Kneževini Srbiji ponosili su se sa svojom čaršijom, o čemu je do danas ostala sačuvana pjesma: ”Oj Užice mali

² Dio održanog Uvodnog obraćanja dr.sc. Šefke Sulejmanovića, direktora Instituta za društvena i religijska istraživanja u Tuzli, na otvaranju naučno-stručne konferencije u Orašju pod nazivom *Islamska kultura i tradicija u Orašju od sredine 19. stoljeća do danas*, 07.12.2022. godine, hotel Navis, Orašje.

³ Ovdje iznosimo samo drugi fragment, dr. Sulejmanovića, dok sve u cijelosti se može pročitati u cjelokupnom obraćanju sa otvaranja naučno-stručne konferencije koje će biti uvršteno u Zbornik radova.

Carigrade / kroz tebe se proći ne mogaše / od sokaka i od ćepenaka / od zumbula i od karanfila...”, Ali, samo godinu dana kasnije, izvjesni stanovnik Užica, prezimenom Radović pripovijeda da mu je bilo 9 godina kad je Užice zapaljeno 1862. godine, u avgustu ili septembru. Kako kaže, jedne večeri zapaljena je jedna turska kuća, pa prođe dvije tri večeri, pa se zapali druga, pa dvije-tri večeri treća i tako sve treću ili četvrtu noć. *Za tu paljevinu su bili određeni povjerljivi ljudi. (...) jedne večeri ...oni ljudi čušnuše ugarak u najgušće dućane i kuće usred varoši, pa zaždiše.* (G. Šljivo, *Orašje*, 19-20) Dakle, paljevina Užica se nije desila, kao što se ni jedan genocid ne dešava, nego se preko povjerljivih ljudi planira, organizira i sprovodi. Kao ni genocid, ni paljevina Užica nije bio spontani proces, nego projekat.”

Prilog 3. Detalji sa Naučno-stručne konferencije.

U posljednjem dijelu uvoda prisutnima se obratio i svečano otvorio konferenciju, Muftija tuzlanski dr. Vahid-ef. Fazlović, a koji je između ostalog naglasio i istakao da je ovaj naučni skup važan za sve Bošnjake i da se s njega šalje vrijedna poruka za sve ljude. Muftija Fazlović je prisutnima prenio selame i čestitku na organizaciji Konferencije reisul-uleme dr. Husein-ef. Kavazovića.

„Povijest je platno na kojem ispisujemo ono što se događalo. Kada govorimo o Bošnjacima u Orašju danas, ne možemo, a da se ne sjetimo iznimno teškog vremena progona, etničkog čišćenja, kojima su bili izloženi Bošnjaci. Za svakoga od nas su to teške teme, a naročito su tegobne za ljude koji žive u Orašju. Nužno je da se oni sjetе svojih očeva, djedova, predaka, da svi saosjećamo s njima ali istovremeno, a takva je ljudska sudbina, i da budemo ponosni,“ kazao

je muftija Fazlović.⁴ Kultura i tradicija jednog naroda jesu njegov etos. U Orašju su islamska kultura i civilizacija živi.

Muftija Fazlović u nastavku svog obraćanja je dalje istakao: „Bošnjaci su istinski sačuvali svoju kulturu i tradiciju. Iz naše kulture i tradicije mi muslimani smo u stanju da iz univerzalne perspektive oslovimo i sve druge. Ovdje u Orašju, kroz vrijeme koje je proticalo, dogodilo se to na najljepši način. Ovdje se ostvarila jedna lijepa sinteza. Muslimani koji su se doselili u Orašje, nakon zuluma, etničkog čišćenja, oplemenili su ovu sredinu, razvijali je vremenom zajedno sa svojim komšijama i hvala Bogu da od 1862. godine iz ove sredine više niko nije morao odlaziti na silu, niko nije prognan. Tako je bilo i devedesetih godina. Orašje je jedan svijetao primjer u našoj domovini Bosni i Hercegovini. Zahvalni smo Allahu, dž.š., na tome. Zahvalni smo ljudima koji ovdje žive, muslimanima i katolicima, Bošnjacima i Hrvatima. Zahvalni smo ljudima čistog i bistrog uma koji su predvodili ove narode u tako teškom vremenu. Prije 160 godina ovdje na ovom mjestu je začeta jedna nova civilizacija, uspostavljeni su standardi. Ovaj vrijedni narod ovdje je za nekoliko godina, uz pomoć osmanske administracije, sagradio džamiju. Naše džamije su okosnice našeg duhovnog života i kulture općenito. Čestitamo muslimanima u Orašju 160 godina džamije u ovom gradu. Džamija i harem su središte ovoga grada otkako on postoji i bit će u svojoj povijesnoj ulozi, ako Bog da, i u budućnosti.“⁵

Na kraju prve sesije upriličeno je otvaranje izložbe mladoga lokaknog historičara Marka Matolića, a koja je tematizirala „Orašje na starim razglednicama.“ Na izložbi je bilo prikazano 35 razglednica koje datiraju od 1912. godine do početka 21. stoljeća. Kroz razglednice se moglo pratiti urbanističko razvijanje Orašja, kultura, nošnje, folklor, objekti i druge zanimljivosti za one koji se bave istraživanjem.

Na kraju želimo kazati da je učinjeno mnogo na pripremi ove Konferencije, ma kako se to na kraju činilo. Zahvalani smo svim izlagačima, cijenjenim znanstvenicima, koji su se odazvali našem pozivu i, koji su sa nama s velikim strpljenjem i razumijevanjem usaglašavali nazive referata koje smo imali priliku pratiti. Zahvalani smo i svima onima koji su na bilo koji način, i u bilo kojoj mjeri, doprinijeli održavanju ove Konferencije.

Program Naučno-stručne konferencije:

Prva sesija / Moderator dr. Mustafa Gobeljić

- **Dr. Safet Bandžović**, *Deosmanizacija Smederevskog sandžaka i utočišta muhadžira u Bosanskom ejaletu (1804-1867).*
- **Mr. Amer Maslo**, *Crtice iz vilajetske povijesti Donje i Gornje Azije.*

⁴ Vidi: Muftija Fazlović u Orašju: Bošnjaci su istinski sačuvali svoju kulturu i tradiciju; www.muftijstvotz.ba, 7.12.2022.

⁵ *Isto.*

- **Dr. Omer Hamzić**, *Odnos između ustaša i zelenog kadra u Posavini krajem 1944. i početkom 1945. godine sa posebnim osvrtom na Orašje.*
- **Mr. Idriz Bešić**, *Migracija muslimana - Bošnjaka u Slavoniju sa akcentom na Gunju i okolinu, sela tzv. Cvelferije, bivša općina Županja.*

Prilog 4. Učesnici Naučno-stručne konferencije.

Druga sesija /Moderator dr. Mensur Husić.

- **Dr. Ramiza Smajić**, *Identitetske označenosti stanovništva Donje Azizije s kraja 19. stoljeća.*
- **Dr. Sead Seljubac**, *Tri stara rukopisa iz Orašja.*
- **Dr. Mustafa Gobeljić**, *Specifični vjerski obredi karakteristični za Orašje i okolinu.*
- **Dr. Mirsad Arnautalić**, *Peta islamska dužnost – Hadž sa osvrtom na oraške hadžije.*

Treća sesija / Moderator Dr. Mirsad Arnautalić.

- **Dr. Izet Šabotić**, *Doprinos Galiba Šljive u rasvjetljavanju prošlosti Orašja i njegove okoline.*
- **Dr. Mensur Husić**, *Iskustvo odnosa prema religijski drugom i drugačijem na području Orašja*
- **Mr. Amir Džinić**, *O nekim formama folkloru muslimana iz Kneževine Srbije u Bos. Posavini*
- **Mr. Dženan Rahmanović**, *Vakufi i vakifi Azizija džamije u Orašju.*

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina
Tel. 061-888-254; 061-869-754; 062-931-542
132-100-201-907-2856 kod NLB Tuzlanske banke dd Tuzla
ID: 4210305890005
E-mail: cimoshis@gmail.com
www.cimoshis.org; www.pogledi.cimoshis.org

**U IZDANJU CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I
SAVREMENE HISTORIJE TUZLA ŠTAMPANE SU
SLIJEDEĆE PUBLIKACIJE:**

1. *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).
2. *Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*, (Senaid Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.
3. *Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, knjiga I*, (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.
4. *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 320.
5. *Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 383.
6. *Migracije i Brčko*, Zbornik radova, Tuzla 2020, str. 400.
7. *Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine*, (Izet Šabotić), Tuzla 2021, str. 369.
8. *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)*, (Senaid Hadžić), Tuzla 2021, str. 493.
9. *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Sead Selimović), Tuzla 2021, str. 442.

10. ***Ubijeni i protjerani: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine***, (Sead Selimović), Tuzla 2022, 446 str.
11. ***Brčko u periodu austrougarske uprave (1878–1918): Historijska građa i komentari***, (Esaf Lević), Tuzla 2022, 363 str.
12. Časopis ***Historijski pogledi***, god. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.
13. Časopis ***Historijski pogledi***, god. II, br. 2, Tuzla 2019, str. 485.
14. Časopis ***Historijski pogledi***, god. III, br. 3, Tuzla 2020, str. 401.
15. Časopis ***Historijski pogledi***, god. III, br. 4, Tuzla 2020, str. 366.
16. Časopis ***Historijski pogledi***, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, str. 347.
17. Časopis ***Historijski pogledi***, god. IV, br. 6, Tuzla 2021, str. 425.
18. Časopis ***Historijski pogledi***, god. V, br. 7, Tuzla 2022, str. 519.
19. Časopis ***Historijski pogledi***, god. V, br. 8, Tuzla 2022, str. 495.
20. Časopis ***Historijski pogledi***, god. VI, br. 9, Tuzla 2023, str. 447.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Historijski pogledi* izlazi u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U časopisu se objavljuju radovi sa šireg područja historijske nauke, kao i prikazi i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaji sa naučnih i stručnih skupova iz zemlje i inozemstva.

Radovi koji pristignu za časopis *Historijski pogledi* podliježu recenziji od strane eminentnih stručnjaka i naučnika iz oblasti historije, nakon iste će biti određena njihova naučna, stručna, ili pak druga vrijednost i klasifikacija. Kategorizaciju radova za časopis *Historijski pogledi* predlaže autor rada i to: 1.01 *Izvorni naučni rad*, 1.02 *Pregledni naučni rad*, 1.03 *Prethodno priopćenje* i 1.04 *Stručni rad*. Radovi treba da budu neobjavljeni i da predstavljaju lični doprinos autora određenoj temi iz oblasti šireg područja historijske nauke.

Obim radova (članaka) može iznositi najmanje 5 i najviše 16 stranica i 5 ilustracija, a za prikaze i ocjene (kao i druge priloge) 3 do 6 stranica teksta.

Struktura članka treba biti slijedeća:

- *ime i prezime sa e-mail adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,*
- *naslov rada,*
- *apstrakt na jeziku članka (oko 500 riječi) sa ključnim riječima (5-10 riječi) koji se donose poslije naslova članka,*
- *prevod naslova rada, apstrakta i ključnih riječi na engleski jezik,*
- *tekst samog članka (uvodne napomene, razrađena tema sa podnaslovima, zaključak/rezime),*
- *sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku obima do 2.000 znakova,*
- *bibliografiju korištenih izvora i literature.*

Prilozi koji se dostavljaju trebaju biti napisani u elektronskoj formi u nekoj od verzija MS WORD programa do 6.0 i novijima, te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad se dostavlja u Times New Roman vrsti slova, veličine od 12 tačaka, na formatu A4, (jednostruki prored) za tekst, odnosno od 10 tačaka za fusnote koje se donose ispod teksta.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic).

Ilustracije treba da budu jasne i oštre u crno-bijeloj ili kolor tehnicu. Prilozi se dostavljaju elektronskom poštom ili na nekom od digitalnih nosača informacija.

Radovi (članci) se šalju tokom tekuće godine. Radovi koji dobiju pozitivnu ocjenu recenzenta, bit će objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*. Rukopisi ne podliježu vraćanju.

Primjerak rukopisa poslati poštom na adresu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla ili na e-mail adresu **cimoshis@gmail.com**, sa naznakom „**za časopis Historijski pogledi**“. Autori imaju pravo na besplatan primjerak časopisa u kojem im je objavljen rad.

Napomena: Uz rad idu fusnote (podnožne napomene).

Kako pisati podnožne napomene:

1. ime i prezime autora – normal
2. naslov knjige, zbornika, publikacije – kurziv
3. naslov članka – normal (bez navodnika)
4. naslov novina i časopisa – kurziv
5. naslov zakona – kurziv
6. naziv službenih glasila normal sa navodnicima
7. Isto – kurziv.

Citiranje arhivskih izvora:

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. *Poziv u Narodnu Vojsku*. Napomena: Navesti naziv dokumenta u kurzivu. Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

Citiranje knjige:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (kod broja strane ne pisati str).

Kad se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 81.

Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv koji će se definisati u početnoj fusnoti za navedeni izvor ili literaturu. (npr. S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH*, 94).

Citiranje radova u časopisima:

Adnan Jahić, Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srbe, Hrvata i Slovenaca, *Historijska misao*, god. 2, br. 2, Tuzla 2016, 101.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 114.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: A. Jahić, *Kako je Tuzla dočekala stvaranje K SHS*, 98.

Kod citiranja časopisa „Historijski pogledi“, obavezno navođenje linka sa DOI brojem (Više vidi na web stranici: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 249. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247>).

Citiranje radova u zbornicima:

Fedžad Forto, Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 85.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 92-94.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: F. Forto, *Uspostava i rad milicije*, 140.

Citiranje članaka u novinama:

“Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, god. XLVIII, br. 356, Sarajevo, petak, 12. septembar 1991, 6.

Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu).

Kad se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*.

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: „Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, 6

Citiranje službenih glasila:

Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine, “Službeni list SR Bosne i Hercegovine”, god. XLVII, br. 37, Sarajevo, 23. decembra 1991, 1085.

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*,

<http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (Pristup: 26.7.2013).

Adresa Redakcije: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26

(za časopis „Historijski pogledi”)

75000 Tuzla – Bosna i Hercegovina

E-mail: cimoshis@gmail.com

Redakcija časopisa *Historijski pogledi*

INSTRUCTION FOR AUTHORS

The journal *Historical Views* is published by the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla. The journal publishes papers from a wider area of the history of science, as well as reviews and evaluations of professional and scientific publications and journals, as well as reports from scientific and professional meetings from our country and abroad.

Papers submitted to the journal *Historical Views* are subject to review by eminent experts and scholars in the field of history, after which their scientific, professional, or other value and categorization will be determined. The author of the paper proposes the categorization of papers for the *Historical Views*: 1.01 *Original scientific article*, 1.02 *Review scientific article*, 1.03 *Preliminary communication* and 1.04 *Professional article*. Papers (articles) should be unpublished and represent the author's personal contribution to a particular topic in the broader field of historical science.

The volume of papers (articles) can be a minimum of 5 and a maximum of 16 pages and 5 illustrations, and for views and grades (as well as other annexes) 3 to 6 pages of text.

The structure of the article should be as follows:

- *name and surname with the author's e-mail address and the name of the institution where he is employed,*
- *title of the paper,*
- *an abstract in the language of the article (about 500 words) with keywords (5-10 words) that are brought after the article title,*
- *translation of title, abstract and keywords into English,*
- *the text of the article itself (introductory notes, elaborated topic with subtitles, conclusion / summary),*
- *summary (conclusion, summary) in English of up to 2,000 characters,*
- *bibliography of used sources and literature.*

Submissions to be submitted should be written in electronic form in one of the versions of MS WORD program up to 6.0 and later, and saved in formats of MS WORD document (.doc or docx).

The paper should be submitted in Times New Roman size 12, A4 page format, single line spacing for text, or 10 dots for footnotes below text.

The title of the contribution is in bold, subtitles are in bold, and summaries, original terms, and foreign language titles are italicized.

Illustrations should be clear and sharp in black and white or color. Attachments shall be submitted by email or one of the digital media.

Papers (articles) are sent during the current year. Papers that receive a positive reviewer rating will be published in the journal *Historical Views*. Manuscripts are non-refundable.

A copy of the manuscript should be mailed to the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla, or to the e-mail address **cimoshis@gmail.com**, with the note “for the journal *Historical Views*”. Authors are entitled to a free copy of the journal in which they are published.

How to write footnotes:

1. name and surname of the author – normal
2. Title of the book, collection, publication – italics
3. Article title – Normal (without quotation marks)
4. Newspaper and journal title – italics
5. law title – italics
6. the name of the official newsletters normal with quotation marks
7. The same – italics.

Quoting archival sources:

Archives of Tuzla Canton (hereinafter: ATK), Fund: National Council of Tuzla (hereinafter: NVT), 55/1. *Call to the People’s Army*. Note: Specify the name of the document in italics. In the case of raw material, please provide basic information about the document, in terms of the sender, address and date.

Citing a book:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Second Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (do not write page code on page number).

When quoting the same book in the footer below, insert: *Ibidem*, 81.

When the same book is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name that will be defined in the footnote for the source or literature cited. (eg S. Selimović, I. Šabotić, *Second Corps of the ARBiH*, 94).

Citing papers in journals:

Adnan Jahić, How Tuzla Welcomed the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, *Historical Thought*, Volume 2, No. 2, Tuzla 2016, 101.

When quoting the same work in the following footnote, insert: *Ibidem*, 114.

When the same work is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: A. Jahić, *How Tuzla Went into creation of the Kingdom of SHS*, 98.

When quoting the journal „Historical Views“, it is obligatory to provide a link with the DOI number (See more on the website: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, An intraparty dispute at the beginning of the 1970s. The case of Pasaga Mandzic and Tuzla group, *Historical Views*, vol. III, no. 3, Tuzla 2020, 249. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247>).

Citation of papers in proceedings:

Fedžad Forto, Establishment and Operation of the Militia in Sarajevo 1945, *Contributions to the History of Bosnia and Herzegovina in Socialist Yugoslavia*, Proceedings, Sarajevo 2017, 85.

When quoting the same work in the following footnote, put: *Ibidem*, 92-94.

When quoting the same work elsewhere in the paper, use the abbreviated name: F. Forto, *Establishment and Operation of the Militia*, 140.

Citing newspaper articles:

“A New Blow to the Cracked Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, vol. XLVIII, no. 356, Sarajevo, Friday, 12 September 1991, 6.

Note: If the caption has an author, indicate the author (as indicated in the signature).

When quoting the same article in the footer below, insert: *Ibidem*.

When the same article is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: “A new blow to a broken Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, 6

Citing of official state publications:

Decision on the Recognition of the Statehood of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina, “Official Gazette of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina”, vol. XLVII, no. 37, Sarajevo, 23 December 1991, 1085.

Citation from the Internet:

Avdo Metjahić, *Who is Husaga Čišić*,
<http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (Accessed: 7/26/2013).

**Address of the Editorial Board: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(for the journal „Historijski pogledi/Historical Views”)
75000 Tuzla - Bosnia and Herzegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com**

Editorial Board of *Historical Views*

ČASOPIS “HISTORIJSKI POGLEDI” JE INDEKSIRAN U//
THE JOURNAL “HISTORICAL VIEWS” IS INDEXED IN
(<http://pogledi.cimoshis.org/medunarodne-baze-international-databases/>)

1. **SCOPUS**
2. **C.E.E.O.L** - Central and Eastern European Online Library
3. **ERIH PLUS** - European Reference Index for the Humanities and Social Science
4. **DOAJ** - Directory of Open Access Journals
5. **Crossref – DOI**
6. **HeinOnline**
7. **MIAR** – Information Matrix for the Analysis of Journals
8. **ROAD** - Directory of Open Access scholarly Resources
9. **ICI** - Index Copernicus International
10. **EuroPub** – Directory of Academic and Scientific Journals
11. **ESJI** - Eurasian Scientific Journal Index
12. **SIS** - Scientific Indexing Services
13. **Slavic Humanities Index with full text**
14. **ISI**- International Scientific Indexing
15. **ASI**- Advanced Sciences Index
16. **ResearchBib** – Academic Resource Index
17. **CiteFactor** – Academic Scientific Journals
18. **DRJI** - Directory of Research Journals Indexing
19. **OAJI** - Open Academic Journals Index
20. **Google Scholar** - Bibliographic database
21. **Electronic Journals Library of University of Regensburg**
22. **OCLC** - Online Computer Library Center - **WorldCat**
23. **BASE** - Bielefeld Academic Search Engine
24. **Academia.edu**
25. **ResearchGate.net**
26. **OpenAIRE**
27. **GIF** - General Impact Factor
28. **Semantic Scholar**
29. **ScienceGate**: Academic Search Engine
30. **Microsoft Academic Search**
31. **JISC Sherpa Romeo**
32. **Dimensions Digital Science**
33. **Scilit** - Scientific Literature
34. **OUCI** - Open Ukrainian Citation Index
35. **Ulrichs Periodicals Directory** - Bibliographic database
36. **Researcher.Life** – Global Journal database
37. **Scite**_database
38. **KindCongress** – World With Science
39. **SJR** – Scimago Journal & Country Rank
40. **Jouroscope®** – Global Directory of Scientific Journals & Calls For Papers
41. **IJIF** - International Innovative Journal Impact Factor

**Časopis “Historijski pogledi” // “Historical Views” je štampan uz
finansijsku podršku:**

**Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Fondacije za izdavaštvo
Sarajevo, Grada Tuzla i BH Telecom**

